

ANGOL-AMERIKAI TÖRTÉNELMI TANULMÁNYOK

Frank Tibor *1925-2018*

Amerika világai

X

Gondolat Kiadó
Budapest, 2018

A kötet megjelenését a Nemzeti Kulturális Alap támogatta

SZTE Klebelsberg Könyvtár

J001256180

nka

X 270313

Minden jog fenntartva. Bármilyen másolás, sokszorosítás,
illetve adatfeldolgozó rendszerben való tárolás
a kiadó előzetes írásbeli hozzájárulásához van kötve.

© Frank Tibor, 2018

www.gondolatkiado.hu
facebook.com/gondolat

A kiadásért felel Bácskai István
Felelős szerkesztő Böröczki Tamás
A kötetet tervezte Lipót Éva

ISBN 978 963 693 855 0
ISBN Ö 978 963 693 853 6

Tartalom

Köszönet	9
Bevezető	11

AZ AMERIKAI GONDOLKODÁS MINTÁZATAI

Idő- és térszemlélet az amerikai történelemben	17
„Manifest Destiny”	
A sorsszerű küldetés eszméje és gyakorlata	31
A republikanizmustól az imperializmusig	
Az ókor továbbélése és fogadtatása az amerikai gondolkozásban	38
Az amerikai történetírás és Magyarország	54

A NAGY KIVÁNDORLÁS: NYERTESEK ÉS ÁLDOZATOK

Az amerikai Kongresszus és a bevándorláskorlátozás politikái (1879–1924)	77
Ellis Island követei	
Az osztrák–magyar kivándorlás titkos amerikai megfigyelése	111
Nemzeti kisebbségek kivándorlása 1880 és 1914 között	141
Torz emlékek	
Pszichiátriai esetek az Egyesült Államokból visszatért kivándorlók körében	162
Franz Boas és a közép- és dél-európai kivándorlás antropológiája	174

MAGYAROK AMERIKÁBAN

„A szabadság bajnoka”	
Kossuth Lajos az Egyesült Államokban (1851–1852)	217
Világkiállítások Amerikája – magyar útirajzokban (1876–1939)	236
Tükör által élesebben	
A magyarországi Amerika-kép mint önkritika (1834–1941)	252
Ellenség vagy barát?	
Az amerikai Magyarország-kép színeváltozásai	264
Válás Renóban	276
Ignotus Amerikában	282

AZ EGYESÜLT ÁLLAMOK ÉS A MÁSODIK
VILÁGHÁBORÚ

Üzletemberből Rooseveltt követve	
Egy amerikai diplomata magyar világa	295
A német szellem emigrációja	
Thomas Mann Amerikában	342
„Public morale”	
Az amerikai közgondolkodás befolyásolása és mérése a második világháború előestéjén	358
A vak szemtanú	
Joseph E. Davies amerikai nagykövet Moszkvában, 1936–1938	378
Szabadság és felelősség	401
Az Egyesült Államok és a németországi náciellenítés	401

AZ AMERIKAI ÉVSZÁZAD VÉGE?

Az amerikai kultúra értékei és bírálói	459
Az <i>amerikai évszázad vége?</i>	479
Amerika és a világrend változásai	487
Donald John Trump Amerikája	499
Kivándorlások	
Beszélgetés Frank Tibor <i>Kettős kivándorlás</i> című könyvéről J. Győri Lászlóval	507

AMERIKAI ANGOL – VILÁGANGOL

Nemzetek fölötti nyelv és nemzeti fennmaradás	
Kulturális politikák esélyei Kelet-Közép-Európában	517
Birodalmi tudat és nyelvi infláció	537
Világangol	548
„Európa nyelve a fordítás”	
Javaslat az Európai Uniónak	562
Függelék	569
Képek forrásjegyzéke	577
Névmutató	581

Köszönet

Írásaim megannyi különböző helyen jelentek meg, sokféle formai előírást követve. Nagy munkát fektettem a jegyzetek lehető formai egységesítésébe és itt-ott kiegészítésére. A lehetőségig naprakész adatokra cseréltem az első megjelenés óta elévült, gyorsan változó demográfiai, statisztikai információkat. Ahol más név nem szerepel, a forrásaim szövegeit a magam fordításában közlöm. Hálás vagyok mindazoknak, akik a technikai előkészítésben segítségemre voltak: Lengyel Péternek és a néhai Karczag Juditnak az eredetileg angolul írott részek (általám kiegészített) fordításáért, Majoros Klárának, Szénási Zoltánnak és Vörös Katinkának a szövegek – vagy egy részük – különféle szempontú gondozásáért, valamint Széchenyi Ágnes mindig szakszerű segítségéért. Állandó, komoly segítséget kaptam munkámhoz a Gondolat Kiadótól és annak vezetőjétől, Bácskai Istvántól s – végül, de nem utolsósorban – családomtól, F. Várkonyi Zsuzsától és Frank Benedektől.

Az eredeti szövegeken csak stiláris változtatásokat hajtottam végre, egykorú értékeléseimen nem változtattam. Mindvégig igyekeztem elfogulatlan képet festeni Amerikáról, melyet szeretek, de kritikusan látok.

Bevezető

Az Egyesült Államok történelmével, kultúrájával kapcsolatos, több évtizedes kutatásaim alapján egységes keretben teszem áttekinthetővé amerikanisztikai munkásságomat, döntően saját levéltári kutatásaim és saját tapasztalataim alapján kibontakozó Amerika-képemet. Ezek a dolgozatok legnagyobb részt az utóbbi mintegy másfél-két évtizedben születtek, de a kötetbe foglaltam néhány korábbi tanulmányomat is, amelyeket érdemesnek véltem a megőrzésre. Szándékom szerint így, együtt, megmutatnak valamit amerikanisztikai kutatómunkám eredményeiből, munkásságom főbb irányaiból. A válogatás kijelöli azokat a hangsúlyokat, melyeket az Egyesült Államok társadalom- és politikatörténetének legutóbbi másfélszáz évében kiemelkedően fontosnak tartok, ezek közül is a bevándorlás, a bevándorláskorlátozás, az amerikai „fajok” kérdéseit, és kiemelten tárgyalom az amerikai gondolkodás néhány fontos, történeti mintázatát, a magyar–amerikai kapcsolatok történetét, az Egyesült Államok szerepét a második világháborúban, az „amerikai évszázad” jóslatát és az amerikai angol nyelv szerepét a nagyvilágban. Számos, eredetileg történeti kérdésnek tűnő témáról fokról fokra világossá vált, hogy máig – vagy ma újra – nagyon fontos problémái az Egyesült Államoknak. Így olvasva, a kötetnek van bizonyos, már-már napi aktualitása is.

Az Egyesült Államokhoz régi és szoros kapcsolat fűz. Több mint fél évszázada látogattam oda először, családi meghívásra, s azóta sokszor és sokáig jártam ebben a páratlan országban, elsősorban mint tanár és kutató. Mindent összevéve több mint hat éven át tanítottam különféle amerikai egyetemeken, elsősorban a University of California, Santa Barbara és a UCLA, illetve a University of Nevada-Reno campusain, utóbb többször is a New York-i Columbia Egyetemen. De amerikai diákokat Budapesten és Bécsben is tanítottam, tanítok 25 év óta, a California-Wisconsin Program, illetve az IES Abroad Vienna szervezeti keretében. Amerikával tehát háromféle módon ismerkedtem életem során: családtagjaim közül a Kossuth-emigráció óta szinte minden emigráns hullámmal többen is kerültek át a tengeren túlra, egyetemi tanárként amerikai diákok sokaságát tanítottam az évtizedek során, kutatóként pedig közel félszáz amerikai levél- és könyvtárban dolgoztam. Az utób-

biakban összegyűjtött anyagból építkezett, építkezik szakirodalmi munkásságom amerikanisztikai része. Mindehhez járult az a több mint négy évtizednyi budapesti oktatómunka, amelynek során magyar diákjaimat igyekeztem megismertetni a távoli, de azóta velünk is egyre közelebbi, elérhető kapcsolatba került kontinens múltjával és jelenével. Ide tartozik a különféle médiumokban, a sajtóban, a hazai rádió- és televízió-csatornákon végzett elemző és felvilágosító munkám is, amely az utóbbi években különösen rendszeres lett.

Mindebből egy monográfia, két tanulmánykötet, egy tankönyv (Magyarics Tamással, éppen most immár teljesen megújított, harmadik kiadásban), két forráskiadvány és számos tanulmány és cikk született,¹ általában saját közlési vágytól hajtva, de nem ritkán felkérésre, sokszor hazai vagy nemzetközi konferencia-előadásokra építve. Ahogyan múlt az idő, egyre tudatosabban igyekeztem megrajzolni annak az útnak egy-egy darabját, amelyet az Egyesült Államok megtett, s amelyet magam is figyelemmel tudtam kísérni. Az amerikai történelem több mint fél évszázada kis részben személyes tapasztalatom is volt, megfigyelhettem, amint ez a hatalmas civilizáció fokról-fokra (át)alakul, roppant változásokon megy át.

A történelem, s vele emlékezetem mozgása elsősorban a népesség összetételének változásaival függ össze: az egykor fehér, angolszász, protestáns (WASP) európai bevándorlók által felépített nemzet a minden irányból érkező hatalmas, mind inkább színesedő bevándorló tömegek hatására a 19. század közepe-vége óta folyamatos demográfiai változásokon megy át. Kipusztították az indián őslakosságot, ugyanakkor jelentősen megnövekedett a valaha behurcolt fekete bőrűek számaránya. A nem WASP tömegek sokféle értékrendet, vallást, etnikai kötődést hoztak magukkal, és ez alapjaiban változtatta meg az ország eredeti társadalmi és – ha volt – gondolkodási homogeneitását. Amerika ma már nagyon nem csak egykor volt angol gyarmatok örököse, hanem multikulturális, kisebbségeiben is öntudatra ébredő, egyre inkább többnyelvű és sokkultúrájú ország, amelynek értékvilága immár kevésbé az összekapcsolódás, mint inkább a széttartás irányába mutat. A bevándorlás fő iránya Latin Amerikából mutat Észak felé, de nagy tömegek érkeznek Délkelet-Ázsiából is.

A népesség összetételén kívül nagyon sok minden változott meg az Egyesült Államokban. A gigantikus amerikai államadósság zömmel kínai kezekbe vándorolt, a termelőkapacitás jelentős részét „kiszervezték” az országból, az olcsóbb külföldi munkaerő reményében igen nagyszámú munkahely veszett el. A második világháborúból győztesen és hatalmas gazdasági fölényvel kikerülő ország évtizedeken át meghatározó nagyhatalma maradt a világrendnek. Az általa (is) életre hívott nagy nemzetközi szervezetek, mint az ENSZ és szakosított szervei, illetve a Nemzetközi Valutaalap vagy a Világbank azonban már nem képesek maradéktalanul betölteni nemzetközi összetartó, szabályozó, rendteremtő funkciójukat. A „szuperhatalom” egykori szerepköre katonailag még mindig megmaradt, de az elmúlt több mint het-

ven évben fokról fokra új világhatalmi rendszer alakult ki. Nem csak Amerika atomhatalom immár, nagyszámú ország rendelkezik atomfegyverrel, mára immár a sokáig lebecsült Észak-Korea is. Megszűnt a nagy rivális, a Szovjetunió (bár Oroszország képében újra erősödik), megszűnt az államszocializmus Európában és véget ért a hidegháború. De új vetélytársak jelentkeznek a világban. Nem utolsósorban meg kell említeni, hogy az Egyesült Államokat nem csupán külső, de belső veszélyforrások is fenyegetik. Már-már tömegessé vált az agresszió sok formája, így a gyilkosság is, szétesik az amerikai család (is), az ország mentális állapota aggodalomra ad okot. Miközben a közbiztonság egyes városokban (például New Yorkban, Rudy Giuliani polgármestersége alatt) javult, másutt (így Chicagóban) veszélyesen romlott.

A második világháború szükségletei életre hívták a computert, s mára a világban már több mint 2 milliárd gép működik. Ez átalakította az emberi kapcsolatok felépítésének és fenntartásának lehetőségeit. Elkezdődött a nyomtatott könyv és a nyomtatott sajtó agóniája és funkcióinak Gutenberg forradalmára emlékeztető újjaszületése. A Google révén új utakra terelődik az ismeretszerzés, az oktatás egész világa. A légipostából és az expressz levélből mára a világ jelenlegi legnagyobb közössége, a két milliárdra tehető facebookozók gigászi serege, az azonnal célba küldhető SMS-, MMS-, Twitter-üzenet, az Instagram vagy éppen a kölcsönösen látható kommunikációs csatorna, a Skype alakult ki. Megszületett a computer gyermeke, az okostelefon. Az Egyesült Államok mai elnöke 140 leütéses levélkékekkel igyekszik irányítani földrésznyi országát.

Mindez természetesen nem kizárólag Amerika, hanem az egész világ változása, ahová olyan, még fontosabb átalakulások is tartoznak, mint a klímaváltozás, a migráció eltömegesedése, az északi és a déli félteke közötti gazdasági és társadalmi, életmód- és életminőségbeli különbségek kialakulása és hatásuk felgyorsulása.

Más lett a mi, magyar kapcsolatunk is ezzel az országgal az elmúlt fél évszázad során: közelebb kerültünk hozzá, sokféle módon. A „nagy kivándorlás” időszakában a hajóút még két hétig tartott. Én is először, 1965-ben még az akkor a repülőnél jóval olcsóbb hajóval utaztam Amerikába, hat napon át. Ma ezt az utat közvetlen repülőjáratokkal 8-9 óra alatt meg lehet tenni. Jelentős létszámú, hivatalosan 1,4 millióra becsült magyar népesség él az Egyesült Államokban, megszámlálhatatlan ronkoni szállal kötődve az óhazában élőkhöz.² A magyar, illetve a nálunk nézhető televíziós csatornák műsorán szinte megállás nélkül amerikai filmeket játszanak, szinte a műsoridő 90 vagy afölötti %-ában, így az is sok mindent (és sajnos sok minden rosszat) megismer Amerikából, akinek nincsen lehetősége odautazni. Amerikai eredetű a szociális média egyre növekvő kapcsolati hálóját, amerikai a könnyűzene és silány szövegének nagy része, s mindez erősen hat minálunk is, Hollywood nagy mágnesével. Ezzel a hatással egyenrangú, bár politikai természetű, hogy

¹ A könyvészeti adatokat lásd e kötet végén.

² *The World Almanac and Book of Facts 2016* (New York: World Almanac Books, 2016), 621.

Amerikához kapcsolja Magyarországot a közös NATO-tagság, a sokféle ösztöndíjas lehetőség, a magyarra fordított amerikai szép- és szakirodalom, a tudomány és a kortárs művészet sokféle együttműködési lehetősége és hatásmechanizmusa, az Egyesült Államokból közvetve-közvetlenül beáramló technikai újítások és szokások hódító hálózata – és az amerikai angol nyelv elemeinek térfoglalása.

Magyarországon Amerika sokszor és sokáig tiltott gyümölcs volt, s az volt a vele való tudományos foglalkozás is. A hivatalos Magyarország sohasem örült a kivándorlásnak. Mindkét világháborúban ellenségek voltunk, a hidegháborúban végképp. Egyetemi évkönyvünk címébe 1975-ben még óvatoskodva vittem bele az Amerika szót. Az első hazai amerikanisztikai konferenciát némileg rejtve szerveztem meg az Eötvös Loránd Tudományegyetemen 1977-ben, az első nemzetközit azután már nyíltabban a Magyar Tudományos Akadémián, 1980-ban. Ugyanabban az esztendőben az Európai Amerikanisták Szövetségének (EAAS) amsterdami konferenciáján a teljes közönség felállva köszöntött bennünket, szinte ismeretleneket, Kretzoi Miklósné kolléganőmmel, mint Magyarország első képviselőit e nemzetközi szervezetben. A rendszerváltás előtt azonban hiú reménynek bizonyult egy amerikanisztika tanszék megalapítása, s 1990-ben is csak nagy nehézségekkel, Bollobás Enikő, Kodolányi Gyula és Kövecses Zoltán kezdeményezésére (kezdetben érintőleges, mert akkoriban tartósan távoli részvételemmel), Soros György anyagi támogatásával jött létre előbb egy kis szakcsoport, majd 1994-től már önálló tanszék, és az ELTE akkor kialakuló Angol-Amerikai Intézetének fontos része. Az egész folyamatot valamiképpen az ellenérzés és ellenzés hangulata lengte át: az Egyesült Államok (és uralkodó eszméi) iránt nehezen irtható bizalmatlanság volt (és részben maradt is) a levegőben, s mindenekelőtt a diktatúrával, a diktatúrákkal szembenálló demokratikus gondolkodástól való félelem.

Óvakodni kell attól, hogy az Egyesült Államokat bármely tekintetben Magyarországhoz hasonlítsuk. Minden más: a geopolitikai helyzet, a történelem, a hagyományok, az észjárás, a gondolati struktúrák, a magatartásminták. Ezekről a különbségekről is szólnak az itt következő tanulmányok, amelyek, remélem, szolgálatot tehetnek mindkét országnak. Azt is tudatosíthatják, hogy az Amerika-kép, akárcsak Nagy-Britannia-képünk, önreflexív, és igen gyakran az önbírálat és a szellemi és anyagi hiányérzetek kifejezése.³

Budapest, 2017. december

Frank Tibor

AZ AMERIKAI GONDOLKODÁS MINTÁZATAI

³ Angolul: 'Through the Looking-Glass'. A Century of Self-Reflecting Hungarian Images of the United States (1834–1941). In Lehel Vadon (ed.): *Multicultural Challenge in American Culture* (Eger: Eszterházy Károly College, 1999), 21–36, kül. 33–34; magyarul in Erdődy Gábor – Hermann Róbert (szerk.): *Magyarhontól az Újvilágig. Emlékkönyv Urbán Aladár ötvenéves tanári jubileumára* (Budapest: Argumentum Kiadó, 2002), 133–142. (Lásd ebben a kötetben is.) Vö. Mario Del Pero – Tibor Frank – Martin Klimke – Helle Porsdam – Stephen Tuck: American History and European Identity. *The American Historical Review* 119/3, 2014, 780.

Idő- és térszemlélet az amerikai történelemben

„Az egyén jellemére és jószerecséjére a felfogás palléro-zottságának legcsekélyebb egyenlőtlenségei is kihatnak; így példának okáért a különbözőségek észlelése. Azért van Tér, azért van Idő, hogy az ember tudja: a dolgok nem összevissza halmazok, hanem különállóak és egyediek.”

Ralph Waldo Emerson: *A természet* (1836)

„Az egyetemi hallgatónak a tegnapelőtt már távoli múlt”, mondogatta kiváló ame-rikai középkorkutató kollégám, Jeffrey Burton Russell a Kaliforniai Egyetemen, Santa Barbarában. Bezzeg mi, magyarok nemcsak becsben tartjuk történelmünket, de mindennapjainkban is együtt élünk vele. Önigazolásunk, hivatkozási alapunk, vigaszunk. Az összehasonlító történész számára nincs is érdekfeszítőbb az idő és a tér tanulmányozásánál a különféle kultúrákban, eltérő koncepciójuk, szerepük, filo-zófiájuk számbavételénél. Az Egyesült Államokban érvényesülő idő- és térfelfogás elemzése értékes támpont lehet Amerika megismeréséhez; észrevételeimet további kutatás és vita kiindulópontjának szánom.

AZ IDŐ KÉPE ÉS HASZNA

A modern történetírás, a történettudomány megújítása a tizenkilencedik században a newtoni tudomány időkonceptiójára épített. „A nyugati világ történészei univer-zális, evolúciós időben gondolkodtak, ennek vonalán helyezték el minden korszak népeit, struktúráit, intézményeit, és az egyes népeket, korokat fejlettségi szintjük alapján sorolták be. Az idő valóság, folyamatosság lett, s a történészek lettek azok, akik mérni tudják a fejlődést a modern, nyugati idő felé haladás skáláján.”¹ Az idő newtoni koncepciója mint abszolút, valóságos, univerzális entitás arra a fel-tételezésre vezette a nyugati világot, hogy „mindenki ideje azonos. Általános fo-lyamatosság, melyet minden ember ugyanúgy észlel. Az óra mást-mást mutathat Tokióban vagy Teheránban, de az idő képze azonos.”² Egyik újabb, igen fontos

¹ Joyce Appleby – Lynn Hunt – Margaret Jacob: *Telling the Truth about History* (New York – Lon-don: W. W. Norton & Company, 1995), 53.

² Uo.

tanulmányában Gyáni Gábor viszont joggal emeli ki Reinhart Koselleck véleményét, aki „a modern kor előtti *nyugati ember* időérzékelésének a *nem* lineáris, a *nem* teleologikus, a *nem* narratív szerkezetét” tételezi.³

Az amerikai időérzékelés eredete a puritán Új-Angliába nyúlik vissza, ahol, Vernon L. Parrington történész szavaival, a fejlődésben meghatározó „idealizmus és gazdaság egybefonódása (...) óhazai poggyász, melyet az új életmód fokozatosan átalakított (...) a szabadabb környezet halk ösztökélésére”.⁴ A „takarékoság, a kemény munka, az erkölcsi komolyság, a társadalmi felelősségérzet” hagyományán túl⁵ a puritánok magukkal hozták az érzéket és a tiszteletet az idő iránt, amely életüket keretbe foglalja, szabályozza, s amelyet mint az isteni teremtettség részét adottnak tekintettek. Az idealizmus és a gazdaság együttese megmutatkozik időfelfogásukban is. Benjamin Franklin idézi 1748-as, *Tanácsok egy ifjú kereskedőhöz* című művében, hogy „az idő pénz”, s ez alapvető dogmája lett a puritán hagyománynak és a korai kapitalizmus szellemének. Franklin figyelmeztet, hogy eltékozolt az a munkanap, amelynek csak fele telik dologgal, a másik fele viszont semmittevéssel, mert megfoszt a fele jövedelemtől.⁶

Reinhold Niebuhr az emberi sors „keresztény értelmezését” adta, amikor Gifford-előadásában arra hivatkozott, hogy az Újszövetség szimbolikáját alapvetően „a diadalmas Krisztus eljövételének eszméje” uralja.⁷ Niebuhr szemében „a történelem végső beteljesülése az időfolyamat feltételein túlra tevődik”.⁸ „Az öröklét egyfelől az idő fölé magasodik, másfelől az idő végpontján áll.”⁹ Szólnak emellett érvek, hogy az amerikai gondolkodás e keresztény teológiai szemszögből tekintett az időre. Ez a felfogás mindenesetre nem egy vonatkozásban hatott a protestáns amerikaiakra. Tény, hogy az idő talán sehol máshol nem annyira áru, becses cikk, mint az Egyesült Államokban. *The Dance of Life* [Az élet tánca] című munkájában Edward T. Hall antropológus megkülönböztet az időt monokronikusnak, illetve polikronikusnak tekintő kultúrákat. A monokronikus szemléletben az idő szűkös tartalék, melyet be kell osztani, közben kell tartani tervek, napirend szerint, továbbá úgy, hogy egyszerre csak egy dologgal foglalkozzunk. A monokronikus kultúrákban az emberek esetenként úgy gondolják, hogy a szabadidőt vagy a várakozással töltött időt „agyon kell ütni”

valamivel.¹⁰ Hall modellje az Egyesült Államokat monokronikus időszemléletű, individualista kultúraként mutatja be és kategorizálja.¹¹ Ezzel együtt járhat, és gyakran együtt is jár „az idő zsarnoksága”. A tizenkilencedik századra tehető az a fordulat, amióta az időt a nap és az évszak ritmusa helyett az órával mérik. Míg az Egyesült Államok alapvetően agrárgazdaság volt, az idő szerkezetét „a háziállatok biológiai ritmusa, illetve a termények szezonális ritmusa” szabta meg.¹² „Az 1830-as, 40-es években a gyárvárosokat összekötő, hirtelen nőtt vasút és a távíró tovább módosította az időt mint órán mérhető értéket és élményt egyaránt. Amint meghonosodott a gyárban az »idő=pénz«-képlet, törvényi szabályozást tett szükségessé.”¹³ Sőt, a gép találmánya a szolgáltatón kívüli idő, „a fizetett szabadság hírnöke. A gyárban létjogosultsága van az effélének, a tanyán nincs. A téhen vasárnap sem pihen.”¹⁴ Az olyan amerikai fordulatok, hogy „lélegezni sincs időm” (*hardly have time to breathe*), „hadd szuszszanjak” (*have time to catch one's breath*), „versenyfutás az idővel” (*race against time*), „kifutni az időből” (*run out of time*), „időt hagyni valamire” (*take the time*), sejteni engedik, hogy ez a kultúra az időt nagyhatalomnak, befolyásos személynek tételezi.¹⁵ Ilyen értékes árucikkal nyilván körültekintően kell élni.

Az időszervezés korai apostolainak egyike Amerikában Frederick Winslow Taylor (1856–1915) volt, akit 1911-ben megjelent, a *The Principles of Scientific Management* [A tudományos irányítás alapelvei] című műve avatott a „taylorizmus” ideológusává. Ez a filozófia az időpocsékolás megszüntetésével kívánta ésszerűsíteni a termelést, egyengetve a tömeggyártási technológiák útját. Charlie Chaplin később a *Modern időkben* figurázta ki Taylort és a „taylorizmust”. Taylor köréhez tartozott Frank Bunker Gilbreth és Lillian Moller Gilbreth is, s a munkavégzés és a menedzsment hatékonyságának korai úttörői közé tartozó házaspár még 12 gyerekes családja és nagy háztartása szervezésére is alkalmazta a taylorizmus tételeit, ahogyan az ő gyermekeik filmre is vitt emlékirataikban (*Cheaper by the Dozen – Tucatjával olcsóbb*) egykor népszerű emléket állítottak.¹⁶ Mellettük Henry Gantt és Charles Bedaux (a régi Magyarországon is sokak által gyűlölt „bedórendszer” atyja) tartozott még a taylorizmus s a racionálisnak gondolt, de sokszor nem humánus munkaszervezés zászlóvivői közé a 20. század elejének Amerikájában. A szá-

³ Gyáni Gábor: Esemény és narratíva: a múlt és a jelen mint nézőpont. In uő: *A történelem mint emlékmű* (Budapest: Kalligram, 2016), 70.

⁴ Vernon L. Parrington: *Main Currents in American Thought* (New York: Harcourt, Brace, 1954), 3.

⁵ Gerald N. Grob – George Athan Billias (eds): *Interpretations of American History. Patterns and Perspectives*. Vol. 1 (New York: The Free Press, 1992), 29.

⁶ Max Weber: *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme* (Budapest: Cserépfalvi, 1995), 38.

⁷ Reinhold Niebuhr: *The Nature and Destiny of Man. A Christian Interpretation*. Vol. II. *Human Destiny* (New York: C. Scribner's Sons, 1943), 290.

⁸ Uo., 291.

⁹ Uo., 299.

¹⁰ Edward T. Hall: *The Dance of Life* (Garden City, N.Y.: Anchor Press – Doubleday, 1983), 149.

¹¹ Uo.

¹² Don Gifford: *The Farther Shore. A Natural History of Perception, 1798–1984* (New York: Atlantic Monthly Press, 1990), 97.

¹³ Uo., 98.

¹⁴ Uo.

¹⁵ Richard A. Spears (ed.): *NTC's American Idioms Dictionary* (3rd ed., McGraw-Hill, 2008), 334, 454.

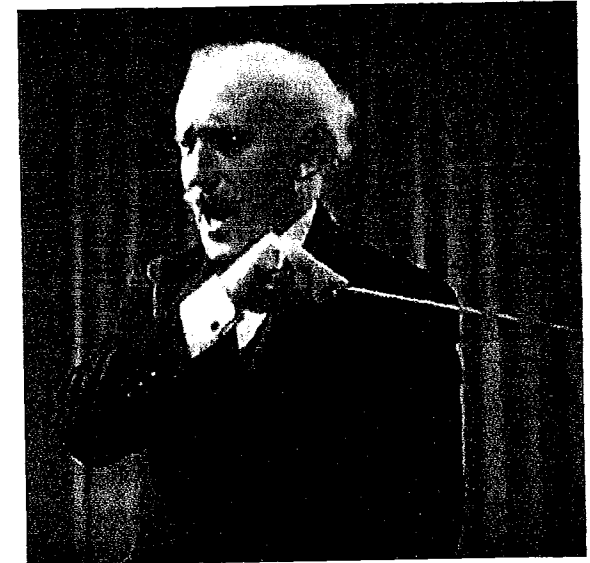
¹⁶ Frederick Winslow Taylor: *The Principles of Scientific Management* (New York – London: Harper & Bros., 1911); Frank Bunker Gilbreth, Jr. – Ernestine Gilbreth Carey: *Cheaper by the Dozen* (New York: Thomas Y. Crowell Co.), 1948.

zadelőn született meg a hatékonyság időszervezésen nyugvó lélektana; e tárgykör első amerikai klasszikusa Hugo Münsterberg 1913-as munkája, a *Psychology and Industrial Efficiency* [Pszichológia és ipari hatékonyság] volt.¹⁷

Az időtakarékoság eredete Európa-szerte mélyen gyökerezik a protestáns kultúrában. Másik munkájában Hall rámutatott,¹⁸ hogy a németek, illetve a svájci németek figyelmét felkeltette, mennyire feszes az amerikaiak időbeosztása, és hogy előre lefektetett programjukhoz milyen szigorúan ragaszkodnak, nem hagyva maguknak kellő szabadidőt. Az európaiak kevesebbet ütemeznek be egy adott időtartamra: nem szorítja őket egyfolytában az idő. Haraszthy Ágoston utazó és gazdász korán, az 1840-es években látogatott el Európából az Egyesült Államokba, s nem kis meglepetéssel észlelte, hogy „[á]ltalában semmivel a világon nem fősvénykedik az amerikai úgy, mint az idővel, mellynek minden percét szorgalmi félelemmel használni iparkodik”.¹⁹ Európában több időt fordítanak fontos emberi kapcsolatokra, mint az Egyesült Államokban: az emberi kapcsolatok itt fontosabbak a napi-rendnél. Az amerikaiak a tér iránt is közömbösebbek, és sokkal könnyelműbben bánnak vele, mint az idővel. Az amerikaiak túlbecsülik az időt, szűri le Hall, és alábecsülik az egyén térigényét. Hall az időhasznosítást néma nyelvnek fogta fel, melyet egy adott kultúrában tapasztalat útján sajátítottunk el.²⁰

Az idő kulturális különbözőségeiben való járatlanság gondot okozhat a külföldre utazóknak. Az amerikai Békehadtest önkéntesei úgy nyilatkoztak, hogy nehezebb volt megszokniuk más országokban a viszonylag lassúbb életritmust és pontatlanságot, mint a szokatlan ételt, vagy az eltérő életszínvonalat. Levine az Egyesült Államokban és Brazíliában egyetemi hallgatóktól azt tudakolta, mikortól tekintenék úgy, hogy barátjuk elkésett a megbeszélte ebédre. Az amerikaiak 19 perc elteltével jelentették ki ezt, a brazilok 34 percig túrtak.²¹ Levine mérni próbálta a kultúrák ütemét a gyalogosok átlagos tempójával, a postahivatalnokok közönséges bélyegvásárláskor tanúsított fűrgességével, a köztéri órák pontosságával is. Mindhárom tekintetben jelentős kulturális különbségeket észlelt. Az Egyesült Államok és Japán viszonylag szapora járású kultúrák, a köztéri órák pontosak. Olaszország és Indonézia viszont lomhábbak, óráik is pontatlanabbak.²² Egyes amerikai szerzők szerint

viszont ma „jóformán általános felgyorsulásnak” vagyunk tanúi.²³ Érdekes példája e részben vagy tán egészében is amerikai fogantatású lépésváltásnak a nagy, olasz születésű karmester, Arturo Toscanini (1867–1957). Az ünnepekt Maestronak a Metropolitan Operában debütált 1908-ban, és pályafutása nagy részében egyesült államokbeli együtteseket vezényelt (1908–1915 között a Met zenekarát, 1926–1936 között a New York-i Filharmonikusokat, 1937–1954 között az NBC Szimfonikus Zenekart). Az NBC kiváltképp kibontakoztatta tehetségét. A Maestronak vesszőparipája volt a tempó: „Izgatottan beszélt a karmesterek és szólisták butaságáról, és arról a szokásukról, hogy mindent rossz tempóban játszanak.”²⁴ Többen is céloztak arra, hogy Toscanini amerikai éveiben egyre sebesebb iramot diktált. Peter Gutmann például így ír lemezfelvételeiről: „Feltűnő különbségek észlelhetők időben. Vegyük az *Eroicát*: Toscanini 1939-es felvételén a második tétel egy teljes perccel hosszabb, mint legutolsó, 1953-as felvételén. Hasonlóképpen, Mendelssohntól a *Szentivánéji álom* Scherzója teljes öt perc az 1926-os felvételen, de alig három év múlva az újabb felvételen már csak 4:16 perc. A legszélsőségsébb példa Mozart 39. [Esz-dúr, K. 543] szimfóniájának harmadik tétele, amely az 1920-as 4:07-percről 1948-ig 3:07-percre ’ment össze’! A kotta nem változott, de Toscanini értelmezése feltétlenül.”²⁵ Toscanini rendszeres gyakorlata volt, hogy felpörgette az általa vezényelt muzsikát. Egy alkalommal, mikor Ravel *Boleróját* mutatta be Párizsban, 1929-ben, Toscanini azzal érvelt a maga hallatlanul (kétszer olyan!) gyors tempója mellett, a zene szerzőjével szemben (!), hogy a darab külön-

Arturo Toscanini vezényel

¹⁷ Jon E. Roedel: *The Concept of Time in Psychology: A Resource Book and Annotated Bibliography*. (London: Greenwood Press, 2000); Hugo Münsterberg: *Psychology and Industrial Efficiency* (Boston: Houghton Mifflin Co., 1913, repr. 1973).

¹⁸ Edward T. Hall: *Rejtett dimenziók* (Budapest: Gondolat, 1980).

¹⁹ Haraszthy Ágoston: *Utazás Északamerikában*. I. kötet (Pest: Heckenast, 1844), 2–3.

²⁰ Edward T. Hall: *The Silent Language* (Garden City: Fawcett Pub., 1959).

²¹ Robert Levine: *The Pace of Life Across Cultures*. In J. E. McGrath (ed.): *The Social Psychology of Time. New Perspectives* (Newbury Park, CA: Sage, 1988), 39–60.

²² Robert Levine: *The Pace of Life*. *American Scientist*, Vol. 78, 1990, 450–459.

²³ James Gleick: *Faster. The Acceleration of Just About Everything* (New York: Pantheon Books, 1999).

²⁴ Gregor Pjatigorszkij: *Csellóval a világ körül. Visszaemlékezések* (Budapest: Európa, 1970), 208.

²⁵ Peter Gutmann: *Toscanini, the Recorded Legend. Classical Notes*. 1992. <http://www.classical-notes.net/features/toscaweb.html> [Letöltve: 2016. április 25.]; Robert C. Marsh: *Toscanini and the Art of Conducting* (New York: Collier Books, 1962); Joseph Horowitz: *Understanding Toscanini: or How He Became an American Culture-God and Helped Create a New Audience for Old Music* (New York: University of Minnesota Press, 1987); Harold C. Schonberg: *The Great Conductors* (New York: Simon and Schuster, 1967).

ben megbukna. A jelek szerint Toscanini művészetére maradandó hatást gyakoroltak amerikai tapasztalatai, melyek hozzájárultak kultuszához is, jóllehet már az agg Giuseppe Verdi nehezményezte a karmesterek rémuralmát, hallván, hogyan adta elő a fiatal Toscanini a *Falstaffot*.²⁶

Az Egyesült Államok kultúrája alapvetően jövőorientált. R. V. Meade összehasonlította az amerikaiak időperspektíváját számos indiai mintával. Tanítványait, csupa férfit, felkérte, írjanak rövid történeteket az általa megadott kezdőmondatokkal. Az egyik mondat például így kezdődött: „L. B. megjelent új munkahelyén...”²⁷ A történeteket aztán megvizsgálták abból a szempontból, hogy a jövőre vagy a múltra vonatkoznak-e. Azt találta, hogy míg az amerikai történetek 60 százaléka játszódik a jövőben, indiai mintáiban a jövőre való utalások 8 és 58 százalék között ingadoztak. Sundberg, Poole és Tyler indiai, ausztrál és amerikai kisvárosok 15 éves serdülői között végzett felmérést. Azt kérték tőlük, hogy tetszésük szerint soroljanak fel hét jövőbeni eseményt. Az átlagos előretekintés e hét esemény tükrében tetemesen hosszabb távú volt a közösségibb India fiainál, mint az individualistábbnak tekintett ausztrálok és amerikaiak között. Az indiai fiúk jövőképére utaló információ ellentmond annak az elterjedt elképzelésnek, hogy az amerikaiak jövőorientáltabbak. A legszűkebb viszont az indiai lányok időperspektívája volt. Csak Indiában különbözött számottevően a fiúk és a lányok perspektívája: a nemi szerepek ott élesebben különülnek el, mint az Egyesült Államokban vagy Ausztráliában.²⁸

Az Egyesült Államokban az idő láthatóan sokkalta szervezettebb és individualizáltabb, mint a legtöbb kultúrában. A *The Use of Time*-ban (1969)²⁹ Szalai Sándor magyar szociológus és az UNITAR nemzetközi kutatócsoportja jelentős különbségeket mutatott ki a kultúrák között. Az iparilag magasan fejlett társadalmakban, mindenekelőtt az Egyesült Államokban a dolgozó emberek sokkal kevesebb időt töltenek kollégáikkal, mint a fejletlenebb régiókban, például Magyarországon, ahol munka közben kétszer annyi idő telik kollégák között. A munkahelyen individuális vagy magányos munkával töltött idő hasonlíthatatlanul tetemesebb az USA-ban, mint Magyarországon.³⁰

A FÖLDRAJZI ÉS A TÁRSADALMI TÉR

Az idő átfordul térbe, a földrajzi tér társadalmi térbe, amely azután meghatározó lesz a személyközi kapcsolatokban. William Faulkner például a *Rózsaszál Emily kisasszonynak* című novellájában szintén térben eleveníti meg az időt. Szereplői „úgy beszéltek Miss Emilyről, mintha kortársuk lett volna, azt hivén, hogy táncoltak vele (...), ily módon összezavarva az idő matematikai előrehaladásának menetét, mint ahogy az öregek teszik, akik számára a múlt nem ködbe vesző út, hanem inkább óriási rét, amelyet a tél sohasem érint, s amelyet most a legutóbbi egy-két évtized völgyszörorsa választ el tőlük”.³¹

Faulkner kiválóan példázza, hogy a Dél hatalmas térségei miképpen adják a tágasság, az áramlás, az időtlenség érzetét. Idő és tér kölcsönös viszonyát a nagy tereken való átutazás változtatta meg. Amíg a szárazföldi helyváltoztatás gyalogszerrel, lóháton vagy lóvontatta járművel történt, az utas „1798-ban bizonyára úgy tudta, haladási üteme szakasztott olyan, mint a római korban, az antikvitás idején, a távolságot mint állandót tételezve fel”.³²

Thomas Jefferson eltűnődött, vajon „egyetlen közigazgatás teljes mértékben fellelheti-e” az Egyesült Államok irdatlan térségeit a korai 19. században. Jefferson úgy gondolta továbbá, hogy a lakatlan vidékek (értsd: a szabad terek) fontos előfeltételei mind az amerikai nép, mind pedig az amerikai közigazgatás érényességének. „Ha nagy városokba tömörülnek egymás hegyén-hátán, mint Európában, éppoly korruptak lesznek, mint Európában.”³³ Valóban az idő/tér forradalma tette lehetővé, hogy „felölelhessék az egészet”,³⁴ és fonák módon ugyanekkor kezdtek eltűnedezni a szabad terek. 1860–61-ben a Pony Express „a postát a Missouri állambeli Saint Josephból a kaliforniai Sacramentóba nyolc napos átfutással szállította”. „Mikor a Pacific Telegraph Company sürgőnyvonala elkészült Kaliforniáig, a Pony Express 1861 októberében leállt.”³⁵ (Ma hasonló ehhez a fax, az e-mail és az sms elterjedése miatt a külföldre szóló távirat megszűnése például Németországban és Ausztriában.) Ezt az „időnélküli” térátlépést informatikailag egyébként Samuel F. B. Morse távirata, majd Alexander G. Bell telefonja indította el. Az emberi test saját erejét meghaladó térlegyűrése pedig előbb a lóval kezdődött, és a gőz-, villany-, majd benzinmeghajtású járművekkel folytatódott. Don Gifford megkapóan szól a változásról, amelynek üteme feltartóztathatatlanul gyorsul napjainkig és tovább: „150

²⁶ Norman Lebrecht: *Maestro! A karmestermítosz* (Budapest: Európa, 2001), 116.

²⁷ R. V. Meade: *Future Time Perspectives of Americans and Subcultures in India. Journal of Cross Cultural Psychology* 3/1, 1972, 93–100.

²⁸ Norman D. Sundberg – Millicent E. Poole – Leona E. Tyler: *Adolescents' Expectations of Future Events. A Cross Cultural Study of Australians, Americans and Indians. International Journal of Psychology*, Vol. 18, 1983, 415–427.

²⁹ Magyarul: Szalai Sándor (szerk.): *Idő a mérlegen* (Budapest: Gondolat, 1978).

³⁰ Uo., 228–229.

³¹ William Faulkner: *Rózsaszál Emily kisasszonynak*. (Ford. Gömöri György.) In William Faulkner: *Hajnali hajtvadászat. Válogatott elbeszélések* (Budapest: Magyar Helikon, 1968), 97.

³² Gifford: i. m., 105.

³³ [Julius] T[homas] Fraser: *Time as Conflict. A Scientific and Humanistic Study* (Basel–Stuttgart: Birkhäuser Verlag, 1978), 273.

³⁴ Uo., 117.

³⁵ Uo., 104.

éve folyvást külföldiek, idegenek vagyunk egy olyan időtérben, amely szakadatlanul gyorsulni látszik a sebesség öngerjesztő technokráciájában”.³⁶

A fizika és a filozófia arra tanít, hogy idő és tér szorosan összefügg. A bevándorlás az Egyesült Államokba mindmáig az amerikai társadalom állandó tényezője, és az marad a jövőben is, felfedve egyebek között tér és idő bensőséges viszonyát. Emellett ma az amerikai életre erősen jellemző a nagy térségek közötti mozgás is, az élet, az életciklusok jelentős fordulóinak függvényében. Biztonsággal mondhatjuk, hogy az USA partvidékei, illetve egyes államai közötti migráció ma elsősorban a munkavállalással kapcsolatos lakhelyváltogatás. Az alábbi mozgásformák dominálnak:

1. életciklusváltások (házasság, családalapítás, válás);
2. az életpályával kapcsolatos váltások, változások (munkába állás, előléptetés, áthelyezés, foglalkozásváltás, álláskereső új helyszínen, nyugállományba vonulás);
3. egyéni, személyes indokú lakóhely-változtatás.

Frederick Jackson Turner megkockáztatta a feltevést, miszerint a társadalmi földrajz és az amerikai identitás megteremtése egymásba kapcsolódott.³⁷ *Frontier*- (határvidék-)elmélete bizonyos fokig a társadalmi tapasztalatból és az amerikai jelleg sajátosságaiból alkotta meg térdefinícióját, s ez a gondolat máig fogódzó az „amerikai tér” sajátos természetének megragadásához. A határvidék kitolódása Turner szerint „fokozatos eltávolodást jelentett Európa befolyásától, amerikai irányelvek mentén növekedő függetlenséget”.³⁸

A térbeli terjeszkedés döntő jelentőségű volt az Egyesült Államok számára 1787 és 1861 között, mikor végbement a Mississippi völgyének betelepítése. H. Hale Bellot történész máig helytállóan értékelte e folyamatot:

A szállítás, a belső migráció és az idegenből való bevándorlás, továbbá a földszerzési jogosítványok történelme megannyi nélkülözhetetlen kiindulópont, ha valamelyest is érteni akarjuk az események menetét a Mississippi völgyében; a magyarázat a nemzetegész részeinek újrendeződésére ezen események menetében keresendő. Csakis ilyenfajta történelmen alapulhat az állam történelme; és a nemzet történelme csakis az egyes államok történelmének beható tanulmányozása révén világosodhat meg teljesen. A nép, a föld és a kettő kapcsolódása képezi a középnyugati és délnyugati történelem velejét; ebben a korszakban a Közép-Nyugat és a Dél-Nyugat történelme az Egyesült Államok történelmének gyökere.³⁹

³⁶ Uo., 120.

³⁷ Michael Kraus – Davis D. Joyce: *The Writing of American History* (Norman and London: University of Oklahoma Press, rev. edition 1990), 243–244.

³⁸ Uo., 243–244.

³⁹ H. Hale Bellot: *American History and American Historians. A Review of Recent Contributions to the Interpretation of the History of the United States* (London: University of Oklahoma Press, 1952), 135.

A nyugat felé történő terjeszkedés jelentőségére mutat az a tény, hogy a távolsági teherszállítás inkább vált bevett gyakorlattá kelet–nyugati irányban, mint az észak–kelet tengely mentén – ez még a pionír korszak emléke, mikor az ország benépesült. Az Egyesült Államokban az északon és délen élők kölcsönösen kevesebbet tudnak egymás régióiról, mint az ország nyugati feléről. A hagyományos kommunikációs csatornák inkább kelet–nyugati irányban futnak, mint észak–déli irányban, a korai migrációs formák, az üzleti kapcsolatok és a nagyvárosok fejlődési rendje nyomán.⁴⁰

Az Egyesült Államokban a kiterjedt autóhasználat következményeképpen fokozatosan megnövekedett a munkába járás távja,⁴¹ növelve az ingázás által fölémészített időt. Ma már nem ritkaság, ha valaki repül a munkahelyére. (Ismertem a Kaliforniai Egyetem riverside-i campusán egy professzort, aki hetente Napa Valleyből repülővel járt be a tanszékére, hozzávetőleg ötszáz mérföldre.) Amerikában az autótól és a vele kapcsolatos infrastruktúrától való, széles körben érvényesülő függőség tetemes köz- és magánteret igényel, bár intim, belső teret is teremthet az utasoknak. Barbara Ward szerint Los Angeles városa 60–70 százalékban vált – gyalogjárók, autópályák, parkolók, garázsok építése folytán – az autó áldozatává, mire beköszöntöttek az 1960-as évek.⁴²

Marshall McLuhan azt állítja, hogy az amerikai autót Hollywood látványvilága jegyében alakították ki. Az eredetileg hatalmas amerikai autó zárt tér, nem taktilis tér, ahol a térbeli tulajdonságok a látványra korlátozódnak. Az amerikai autóban, amint azt a franciák szóvá tették, „az ember nem úton van, hanem a kocsiban”.⁴³ Buckminster Fuller szerint a magánhasználatú gépkocsi feltalálása és az aszfaltozott felüljárók építése voltaképpen ugyanazon érem két oldala.⁴⁴ Miután az amerikaiak hatalmas tömegei hosszú időt töltenek autókban, főként munkába menet vagy onnan jövet, a *drive time* alatt, tehát autóvezetés közben sugárzott reklámnak sokkal nagyobb az értéke, mert szinte garantált közönsége van. Ez visszavezet bennünket az idő s az időzítés különleges amerikai becséhez, amit jól mutat a médiareklám sugárzási időpontjának megválasztása is. Az elmúlt évtizedekben egyébként is tér és idő egyre gyorsuló ütemű konvergálásának folyamatát észlelhettük: az információ áradata szinte eltörölte a teret. 1920-ban egy transzkontinentális telefonkapcsoláshoz 14 perc és 8 telefonkezelő kellett. Ez 1940-ben már nem egészen másfél percre telt csupán. Az 1960-as években a közvetlen távolsági hívás jóvoltából a földrészek

⁴⁰ Jerome Fellmann – Arthur Getis – Judith Getis: *Spatial Interaction and Spatial Behavior*. In Jerome Fellmann – Arthur Getis – Judith Getis: *Human Geography. Landscapes of Human Activities* (Madison, WI: Brown & Benchmark Publishers, 1997), 78.

⁴¹ Uo.

⁴² Barbara Ward: *The Menace of Urban Explosion*. *The Listener*, 1963. november 14., 785–787.

⁴³ Marshall McLuhan: *Understanding Media. The Extensions of Man* (New York: McGraw-Hill, 1965), 327.

⁴⁴ Gifford: i. m., 119.

közötti kapcsolás 30 másodpercen belül létrejött, az elektronikus kapcsolás óta nem kell hozzá több idő, mint amennyit a tárcsázás és a hívás fogadása igényel.⁴⁵

A tér az etnikumok és a kultúrák sokszínűsége szempontjából sem egészen közböbs. A nagyvárosok továbbra is fokozottan konzerválják az egyes etnikai csoportok identitását, nem integrálják, nem asszimilálják őket teljesen: „Az etnikai csoport az amerikai társadalomban nem a tömeges bevándorlás korszakának csökevénye, hanem új társadalmi képződmény”.⁴⁶ Ám, teszi hozzá Hall, a várostervezők erre nincsenek tekintettel, mintha még hinnének a mindent bekebelező amerikai-ságban.⁴⁷ Egy individualista kultúrában az ország térbeli dimenziói a magánélet zónáiban is megjelennek, a többiekől való elkülönülés igényének formájában. Mint Henry Thoreau írja a *Walden*-ban:

A magam kicsinyke házában viszont egyetlen kényelmetlenséget észleltem olykor: nehéz volt eléggé távol kerülnöm vendégemtől, amikor nagy gondolatokat nagy szavakkal akartunk kifejezni. Mert a gondolatnak hely kell, hogy vitorlát bonthasson, és megfelelő utat futhasson be, mielőtt révbe ér. A gondolat billiárdgolyójának túl kell jutnia oldalzó mozgásán, és vissza kell pattannia, pályája utolsó egyenes és célirányos részébe kell jutnia, mielőtt a hallgató fülét éri, másképp megeshet, hogy mindjárt megint kiszalad a másik fülén. Mondatainknak hely kell, hogy kibontakozzanak, és fölépíthessék oszlopaikat.⁴⁸

Thoreau úttörő eszméje, hogy az embereknek is vannak sérthetetlen határaik, melyeket a nemzetközi határokhöz hasonlított. E párhuzam a testi interakciók és a nemzetközi kapcsolatok között még teljesebb kifejtésre vár, de a konfliktusmegoldás területén nagy jelentőséget tulajdoníthatunk neki:

Egyének közt, akárcsak nemzetek között, megfelelő széles, természetes határnak, sőt semleges övezetnek kell húzódnia. Sajátos fényűzésnek éreztem például, hogy a tó egyik partjáról átkiáltok valakinek, aki a túlsó parton áll. Házamban olyan közel voltunk egymáshoz, hogy szinte nem is hallottuk egymást, nem tudtunk elég halkán beszélni – mint amikor a csendes vízbe két kavicsot hajítunk, olyan közel egymáshoz, hogy megtörik egymás gyűrűzését. Ha hangos szavú fecsegők vagyunk csupán, akkor bizvást állhatunk egymás közvetlen közelében, hogy lehetőleg elvegyüljünk; de ha megfontoltan és tartózkodóan beszélünk, távolabb kívánczunk egymástól, hogy állati melegtünk, nedveségünk kipárologhasson. Ha a legbensőségesebben akarunk társalogni önünknek azzal

⁴⁵ Jerome Fellmann – Arthur Getis – Judith Getis: i. m., 73.

⁴⁶ Nathan Glazer – Daniel Patrick Moynihan: *Beyond the Melting Pot* (Cambridge, MA: M.I.T. Press, 1963), 16.

⁴⁷ Edward T. Hall: *Rejtett dimenziók*, i. m., 1980, 222–223.

⁴⁸ Henry D. Thoreau: *Walden* (Szöllősy Klára fordítása) (Budapest: Európa, 1969), 151.

a részével, mely rajtunk kívül vagy felettünk lakozik, akkor nemcsak hallgatnunk kell, hanem testileg is oly messze kell lennünk egymástól, hogy ha megszólalunk, akkor se hallhassuk egymás hangját.⁴⁹

Bizonyos értelemben mintha csak ezt a gondolatot fonta volna tovább a humanisztikus pszichológia nagy amerikai alakja, a Nobel-békedíjra is felterjesztett Carl Rogers. Az 1980-as évek első felében tartott nemzetközi kultúrák közti kommunikációs programjain személyes találkozókat szervezett vezető politikusok számára, akiket az akkori válságövezetekből (például Írországból, Dél-Afrikából) hívott meg. Rogers mintegy másfél tucat országot (így bennünket is) felkeresett, hogy a bizalomteljes kommunikáció tanítása révén segítse a konfliktusok békés rendezésének ügyét. Célja annak bizonyítása volt, hogy a személyes találkozás csökkenti az interkulturális előítéleteket, mérsékeli az államközi ellenségeskedést, és nagyhatású konfliktuskezelő eszköz lehet agresszív politikai döntések megelőzésére.⁵⁰

GYAKORLATI TÁRSADALMI-GAZDASÁGI PROBLÉMÁK ÉS A TÉR-IDŐ PRIZMA

Befejezésül lássunk néhányat azok közül a legfontosabb, legfigyelemreméltóbb gazdasági-társadalmi következmények közül a múltból és a jelenből, melyek az Egyesült Államok változó idő-tér észlelés formáiból adódnak. E témák bármelyikének további kutatása feltétlenül elősegíti az amerikai észjárás jobb megértését Európában s szerte a világban.⁵¹

1. Terjeszkedés és amerikanizálódás

Jelentős gondolkodók már a 19. század fordulóján felismerték, hogy az óhazától való fizikai eltávolodás, az új amerikai környezetbe való megérkezés a bevándorlóknál a magatartási mintákat (Th. Rooseveltt, F. J. Turner), sőt – elsősorban a meg-

⁴⁹ Uo., 151.

⁵⁰ Tom Greening (ed.): *American Politics and Humanistic Psychology*. Rollo May, Carl Rogers and Other Humanistic Psychologists (San Francisco: Saybrook Pub. Co., 1984); Howard Kirschenbaum – Valerie Land Henderson (eds): *The Carl Rogers Reader* (Boston: Houghton Mifflin, 1989), 431–501.

⁵¹ Franz Boas: *Changes in Bodily Form of Descendants of Immigrants*. Senate Documents, 61st Congress, 2nd Session, 1909–1910 (Washington: Government Printing Office, 1911); Frank Tibor: Amerikai „új bevándorlók” antropometriai vizsgálata, 1908–1911. *Anthropológiai Közlemények* 36, 1994, 69–77; Uő: Franz Boas és a közép- és dél-európai kivándorlás antropológiája. *Ethnographia* 106/1, 1995, 155–193. (Lásd e kötetben is.)

változott táplálkozás jóvoltából – a testi jegyeket is módosíthatják. Az Egyesült Államok terjeszkedése nem csupán a nemzet politikai és gazdasági fejlődésére hatott ki számottevően, hanem társadalomlélektanára, sőt antropológiájára is. Újabban Edward T. Hall széles körű kutatásai egyengették az utat a proxemika interdiszciplináris tudományágához, amely az emberi viszonyok térbeliségével foglalkozik.⁵² Hall fogalmi keretei és kulturális forrásai nemzetközi, közöttük amerikai példákra is kitér. Folyamatosan gyarapszik a témakör specifikusan amerikai irodalma is.⁵³ A kulturális földrajz művelőinek adatai árulkodnak a kérdéses területek társadalmi állapotáról és interakcióiról.⁵⁴

2. Térbeli formák a városokban

A legutóbbi nemzedékben végbement változások, például a társadalmi mobilitás, szuburbanizálódás, a bevándorlás új formái drámaian hatottak a hagyományos amerikai városközpontokra. A lakosság mozgása, a gazdasági-társadalmi átalakulás hozzájárult a korábban módos belvárosok hanyatlásához, sőt lezüllesztéséhez, a „városi társadalomalattiság” kialakulásához, egyes környékek szegregációjához (East Side, West Side), a különálló (fehér, fekete, spanyol, ázsiai) városi közösségek képződéséhez. A külvárosok is jelentős változáson mentek keresztül: a külvárosi szegregáció ma jellegzetes vonása az amerikai nagyvárosnak, részben a zónarendeletek miatt. Ennek folytán a lakók elszigetelődnek a kereskedelmi, gyártási tevékenységtől, a lakóhelyeket pedig nemegyszer kizárólag valamely meghatározott társadalmi osztálynak szánják.

Sok város iskolahálózatában faji szegregáció érvényesül azon gazdasági-társadalmi elkülönülés miatt, melyet az okoz, hogy a különböző társadalmi csoportok a város különböző részeiben élnek. Törvényi erőfeszítések, például az iskolabusz-szolgálat 1954-es intézményesítése ellenére sem sikerült ellensúlyozni a társadalmi berendezkedéssel együtt járó (esély)egyenlőtlenségeket. Az új keletű polgárjogi törvények nyomására a színes bőrű családok betelepítésétől való félelem az 1960-as, '70-es években a „Blockbusting” szégyenletes módszerét szülte: az ingatlanügynökök nemegyszer arra igyekeztek rábírní a fehér ingatlanulajdonosokat, hogy alacsonyabb vételárat kérjenek a fehér vevőktől, és így toborozzanak fehér lakókat a környékre.⁵⁵

⁵² Edward T. Hall: *Proxemics. A Study of Man's Spatial Relationships*. In Iago Gladstone (ed.): *Man's Image in Medicine and Anthropology* (New York: International Universities Press, 1963).

⁵³ John Brinckerhoff Jackson: *American Space* (New York: Norton, 1972); Jonathan L. Gross – Steve Rayner: *Measuring Culture* (New York: Columbia University Press, 1985).

⁵⁴ James M. Rubenstein: *The Cultural Landscape. An Introduction to Human Geography* (Columbus: Merrill Pub. Co., 1989), 51–53.

⁵⁵ Uo., 436–443.

3. Térbeli információs rangsor

A könyv- és újságkiadás hagyományos központja New York, akárcsak a nyomtatott médiákat hírekkel és más, közlésre érdemes anyagokkal ellátó szolgálatoké. A térségi lapok a központból sugároznak kifelé. Egy-egy államban az újságok térbeli megoszlása gyakran korrelál hierarchiájukkal, politikai, társadalmi, gazdasági jelentőségükkel is: a lapok fontossága általában megjelenési helyüknek az állam központjától, illetve nagyvárosaitól való távolodásukkal egyenes arányban csökken.⁵⁶ Mindezt az internet és a közösségi hálózatok megjelenése alapvetően megváltoztatta, a térbeliség szerepét szinte az észrevehetetlenségig csökkentette.

4. Idő-tér-beosztás

Idő-tér-készletük súlyos korlátozására számíthatnak a nők, különösen, ha nincsenek férjnél, ha a munkásosztályhoz tartoznak, vagy ha gyermekük születik. Ezek a nők jelentősen meg vannak fosztva a mozgási lehetőségtől, miközben éppen ők tranzitfüggők.⁵⁷

Amerika megértését Európában és világszerte hallatlanul megnehezíti, hogy az élet bizonyos alapvető paraméterei, mint a tér és az idő Európához és a többi kontinenshez képest látszatra vagy valóságosan is eltérőek. Az amerikaiak részben ugyanezért nem értik meg kellőképpen más földrészek lakóinak gondolkodását, viselkedését: mindkét irányban sűrűn hallottunk e problémáról az iraki háború kapcsán. Amerikában gyorsabban szalad az idő, a tér tágasabbnak, korlátlanabbnak tetszik, mint Európában, vagy más földrészekben, s ez gátja az amerikai életmód, nem kevésbé az amerikai irodalom, művészet, gondolkodás és mentalitás megértésének. Az idő szervezettebbnek, tagoltabbnak tűnik. A modern társadalmak órával mérik az időt, míg a hagyományosabb paraszti társadalmakban (például Kelet-Közép-Európában) az idő mércéje az elvégzendő munka, a teljesítendő kötelesség.⁵⁸

Az amerikaiaknak a nagy tér természetesebb, ismerősebb, hiszen meghódítása, birtoklása Amerikában történelmi feladat volt – és sok tekintetben maradt is. Az idővel és a térrel kapcsolatos problémák egyre fontosabbá válnak a fejlett kommunikációs technológiák következtében, hiszen ezek hidalják át az idő- és térbeli eltérések jelentős részét, sőt részben az idő- és térérzékelés különbségeit is, s avatják az időt és a teret bizonyos szempontból valóban univerzálisan érvényesülő jelen-

⁵⁶ Jerome Fellmann – Arthur Getis – Judith Getis: i. m., 77.

⁵⁷ Uo., 7; Risa Palm – Allan Pred: *A Time-Geographic Perspective on Problems of Inequality for Women* (Berkeley: Institute of Urban & Regional Development, University of California, 1974).

⁵⁸ Dobszay Tamás – Fónagy Zoltán: A rendi társadalom felbomlása. In Gergely András (szerk.): *19. századi magyar történelem 1790–1918* (Budapest: Korona Kiadó, 1998), 71–74.

ségekké. Az idő- és térfelfogás különbözősége azonban sok tekintetben megmarad történelmi, földrajzi, szociálpszichológiai, kultúrantropológiai és más okokból.

„Régi” és „új”, „közel” és „távol”, „nagy” és „kicsi” másra-másra értendők Amerikában és Európában, illetve Amerikában és a többi kontinensen. Csak gondos, összehasonlító elemzés hozhatja közelebb az Egyesült Államok világát más földrészek gondolkodásához. Az amerikai történelem, s általában a történelem megismerése és megértése nem lehetséges anélkül, hogy feltárnánk ezeknek az alapvető dimenzióknak közös és specifikus, egyetemes és helyi magyarázó elveit, működési mechanizmusát, eltérő percepciójuk különféle okait.

■ Előadásként elhangzott a Hajnal István Kör *Személyes idő – történelmi idő* című konferenciáján, Kőszegen, 2003. augusztus 29-én. Megjelent: *Korall* 15–16, 2004, 271–283.

„Manifest Destiny”

A sorsszerű küldetés eszméje és gyakorlata

Az amerikai gondolkodásban mélyen gyökerezik a küldetés tudata, az elhivatottság hite, a kiválasztottság meggyőződése. A hosszú évszázadok során, amikor az amerikaiak birtokba vették szép és gazdag földrészüket, kialakult bennük a hiedelem: küldetésük sorsszerűen, nyilvánvalóan rájuk szabott elrendelés. Feladatuk, hogy elterjesszék a szabadságot és a demokráciát. „Sorsszerű, nyilvánvaló végzetük”, a „Manifest Destiny” egyike az amerikai lét, s az avval szorosan együtt járó területi terjeszkedés alapfogalmainak. Életformájuk hitbuzgó terjesztése meghatározó ideológiája lett az észak-amerikai állam népének, már-már az amerikaiság szinonimája.

Az Európából vallási vagy politikai üldöztetésük miatt megérkező első telepesek már a 17. században látomásos, bibliai képekben vetítették előre fényes jövőjüket. Választott hazájuk Isten kiválasztott országának tűnt, melyről a kivándorló angol puritán kormányzó, John Winthrop (1587/8–1649) *A Modell of Christian Charity* (A keresztény jótékonyág példája) című, messze hangzó laikus prédikációjában jövendölte meg fényes hivatását. Winthrop 1630-ban az Arbella fedélzetén, Massachusetts felé hajózva Máté evangéliumát idézte: „Ti vagytok a világ világossága. Nem rejthetitek el a hegyen épített várost” (Máté 5:14). A „város a hegyen” („City upon a Hill”) képze az istenfélő puritán kivándorlók reménysége volt, s az amerikai gyarmatok, majd az Egyesült Államok missziós hajtóereje lett. Az angol autokráciától, katolikus I. Jakab üldözésétől védelmet ígérő, biztonságos menedékből a kiválasztottság fellegvára, az új haza hatalmas, idővel hatalmi jelképe.

A terjeszkedés és küldetéses hit szószólói eredetileg abból indultak ki, hogy az új országnak, a Függetlenségi Háborúban született Egyesült Államoknak különleges lehetőségei vannak. Thomas Paine (1737–1809) *Common Sense* [Józan ész] című pamfletjében (1776) egyenesen egy „újvilág” születéséről beszélt, s ezt a fordulatot a magyar nyelv is megtartotta a mai napig. Az ő s a vele egyetértők (mint Benjamin Franklin) érvelése szerint az Egyesült Államok erkölcsi többlettel rendelkezik a

világban, ebből vezethető le jóindulatú birodalmi küldetése és Istentől rendelt sorsvégezte egyaránt.¹ A gondolat sor a puritánok biblikus hitéből és szabadság utáni vágyából táplálkozik, s ez mindvégig áthatja a terjeszkedési eszmékör híveit. Lincoln elnök (1809–1865) hazáját egyenesen „a Föld utolsó, legjobb reményének”² nevezte, s nyomában – eltérő hangsúlyokkal, más-más módszerekkel – számos amerikai államférfi és közéleti szereplő vallotta Amerika jogának és kötelességének a szabadság, az emberi jogok és a demokratikus intézmények terjesztését. Az amerikai gondolat erkölcsi töltése a 19. században az európai feudális monarchiák, a 20. században egyre inkább az autokrácia legdurvább képviselői, a totális diktatúrák ellen szolgált ideológiai fegyverként.

A szabadság terjesztői, a terjeszkedés hívei kezdettől úgy gondolták, hogy igyekezettük nemcsak helyes, de természetes is. A kifejezés: „Manifest Destiny”, John L. O’Sullivan (1813–1895) New York-i újságírótól származott, aki azt ekként 1839-ben használta először *The Great Nation of Futurity* [A jövő nagy nemzete] című cikkében.³ A Columbia Egyetem 19. századi amerikai történelem professzora, Eric Foner úgy értelmezi a fogalmat, mint „az emberi történelem legnagyobb kísérletét, amelyre Isten választotta ki az Egyesült Államokat, hogy megvalósítsa a szabadságot és elterjessze azt, mint e végzetszerű küldetés feladatát.”⁴ A fogalom terjedését nagyban segítette az olcsó, népszerű sajtó, a „penny press” és a nacionalista politikai retorika.⁵ Idővel összekapcsolódott és egybe is mosódott az amerikai kivételesség (*American exceptionalism*), a romantikus nacionalizmus, és az angolszász faji felsőbbrendűség hirdetésével, s az Egyesült Államok küldetésébe vetett hitet jelentette. A „Manifest Destiny” kifejezés leginkább az Egyesült Államok 19. századi térfoglalásával kapcsolódott össze, amely az 1812. évi háború után egészen a polgárháborúig tartott, és amelyet gyakran egyenesen a „Manifest Destiny korának” neveznek. A terjeszkedést ki-ki más hatókörben és eltérő eszközökkel képzelte el, és persze ellenzői is akadtak: az elnökjelöltként többször is sikertelen, de jelentékeny modernizátorként vezető politikai pozíciót szerzett Henry Clay szenátor (1777–1852) és más kiemelkedő politikusok féltek, hogy az expanzió veszélyeztetni fogja a nemzet stabilitását.⁶

¹ Eric Foner: *Tom Paine and Revolutionary America* (London – Oxford – New York: Oxford University Press, 1976, repr. 1981) 80.

² Gerald Emanuel Stearn – Albert Fried (eds): *The Essential Lincoln* (New York: Collier, 1962). 412; vö. Mark E. Neely Jr.: *The Last Best Hope of Earth. Abraham Lincoln and the Promise of America* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1993).

³ *The United States Democratic Review*, Vol. 6, Issue 23, 1839. november, 426–430; vö. Eric Foner: *The Story of American Freedom* (London, Papermac [Macmillan], 1999; 1st ed. New York: W. W. Norton, 1998), 50.

⁴ Uo.

⁵ Alan Brinkley: *The Unfinished Nation. A Concise History of the American People* (New York: McGraw-Hill, 1993), 326.

⁶ Uo.

Azt a 19. századi igényt, hogy az Egyesült Államok foglalja el egész Észak-Amerikát, „kontinentalizmus” néven említi a történetírás. Ennek legkorábbi s a század első felében legtekintélyesebb szószólója John Quincy Adams későbbi elnök (1767–1848) volt, aki 1811-ben így írt apjának, John Adams (1735–1826) volt elnöknek:

Úgy tűnik, hogy az isteni gondviselés rendelkezése szerint Észak-Amerika egész kontinensének benépesítését egy nemzet feladatává tette, amely egy nyelvet beszél, vallási és politikai elvek egyetlen általános rendszerét vallja, és társadalmi hagyományok és szokások egyetlen általános rendjét fogadja el. Mindannyiuk közös boldogsága érdekében, békéjük és jólétük kedvéért nélkülözhetetlennek tartom, hogy egy szövetséges unióban egyesüljenek.⁷

John Quincy Adams sokat tett e gondolat érvényesítéséért. Az ő műve volt az az 1818-as szerződés, amely megszabta az Egyesült Államok és Kanada közötti határt egészen a Szikláshegységig és rendelkezett Oregon közös megszállásáról. Ő hozta tető alá a transzkontinentális szerződést 1819-ben, melynek révén Florida Spanyolországtól az Egyesült Államokhoz került és kialakult a mexikói–amerikai határ egészen a Csendes-óceánig. Adams műve volt a híres Monroe-doktrína is 1823-ban, amely a nyugati hemiszférát elzárta az európai gyarmatosítás elől. A Monroe-doktrína és a „Manifest Destiny” gondolatilag összetartoznak: a 19. század első felének amerikai terjeszkedése, s vele a „Manifest Destiny” kialakuló elmélete több szempontból is defenzív volt, megállítani és visszaszorítani igyekezvén az európai hódítást Észak-Amerikában.⁸

A „Manifest Destiny” kifejezést az 1840-es években az ún. „Jackson demokráta” használták, akik az Egyesült Államok hatalmát a nyugatra fekvő térségekig, Oregonig, Texasig és Mexikóig akarták kiszélesíteni. Andrew Jackson (1767–1845) korábbi elnök 1843-ban egyenesen „a szabadság térségének kiterjesztéséről” beszélt. Jackson korában sokan szóltak a civilizáció nyugatra tartásáról. William Davis Gallagher (1808–1894) lapszerkesztő és publicista egy 1850-ben, Cincinnati-ban elmondott beszédében lelkesen ünnepelte Amerika középső síkságainak benépesítését, s ezzel „a civilizáció”, a „civilizált közösségek”, a „keresztény, civilizált élet” térhódítását, a „civilizált ember jelenlétét”, egy „magas, keresztény civilizáció fényét” éltette.⁹ Egy másik kortárs, Thomas Hart Benton (1782–1858) a „Manifest Destiny” terjesztője, a fejletlen északnyugati térségek gazdasági kiaknázásának

⁷ Idézi Walter A. McDougall: *Promised Land, Crusader State. The American Encounter with the World Since 1776* (New York: Houghton Mifflin, 1997), 78.

⁸ Alan Brinkley: i. m., 236–238; Albert K. Weinberg: *Manifest Destiny. A Study of Nationalist Expansionism in American History* (Baltimore: Johns Hopkins, 1935), 109.

⁹ William D. Gallagher in C. Merton Babcock, ed.: *The American Frontier. A Social and Literary Record* (New York: Holt, Rinehart and Winston, 1965), 209–214.

egyik leghatásosabb szónokja volt. Benton – a francia rasszista filozófus Arthur de Gobineau gróf nemzedék- és eszmetársa – hitt „a fehér faj erkölcsi és intellektuális felsőbbrendűségében” s ennek jegyében érvelt a transzkontinentális kereskedelmi útvonalak kiépítése érdekében. Az Északnyugat, jelesen a Columbia folyó völgyének birtokbavétele a látnoki ambíciójú Benton számára egyenesen Indiába nyitotta meg az amerikai utat. Jellemző, hogy Benton első életrajzírója (1887) a századforduló hódító hajlamú elnöke, Theodore Roosevelt (1858–1919) volt.¹⁰ Az indiai küldetés tudata az egész világ összekapcsolásának Istentől rendelt feladatává szélesül a kortárs Walt Whitman (1819–1892) roppant távlatú költeményében, az *Út Indiába* (*Passage to India*, 1868) című, új világot sejtető szabad versben:

Ó, indiai út!
Ó, lélek, Isten eleve feltett célját látod-e?
A földet átölelni, hálókka bekötni,
Házasítani, egybekeletni fajokat, szomszédokat,
Átszelni óceánokat, a távolit közelbe hozni,
Hogy összefonódjék minden ország.¹¹

A nemzet küldetésének látta Amerika nyugati részének meghódítását William Gilpin (1813–1894), Colorado első kormányzója is, aki már 1860-ban könyvet írt *Az észak-amerikai emberek küldetéséről* (új kiadása *The Mission of the North American People* címen 1873-ban jelent meg). Gilpin szerint a Függetlenségi nyilatkozat (1776) víziója, a „*pursuit of happiness*” („a boldogságra való törekvés”) hozza az idegeneket az amerikai partokra, és viszi tovább az amerikaiakat Nyugatra. A coloradói kormányzó szerint az amerikaiak kötelessége, hogy „az emberiség pályáját kulminációs pontjáiig vigyék – hogy a stagnáló embereket újjászületéshez segítsék – a tudományt tökéletesítsék – a történelmet a béke meghódításával ékesítsék – az emberiségre új és ragyogó dicsőséget vessenek.”¹²

A századforduló felé haladva a „*Manifest Destiny*” mind jobban összefonódott a földéhség kielégítésének, illetve a meggazdagodásnak nyers vágyával. Erről számolt be Josiah Royce (1855–1916), a Harvard Egyetem filozófiaprofesszora, aki a szabadság és a tekintély kapcsolatának amerikai paradoxonját vizsgálta 1886-ban megjelent visszatekintésében.¹³ Az 1890-es években a republikánusok használták ezt az ideológiát az Egyesült Államok hatalmának Észak-Amerikán kívüli kiterjesztéséhez. A századfordulós amerikai imperializmus programadó szónokja Alfred Thayer Mahan admirális (1840–1914) volt, aki *The Influence of Sea Power*

¹⁰ Thomas Hart Benton in *uo.*, 215–224.

¹¹ Walt Whitman: *Fűszálak* (ford. Jékely Zoltán) (Budapest: Új Magyar Könyvkiadó, 1955), 293.

¹² William Gilpin in Babcock (ed.): i. m., 231–237.

¹³ Josiah Royce in *uo.*, 224–231.

upon History [A tengeri hatalom befolyása a történelemre] című könyvében (1890) és más munkáiban (*The Interest of America in Sea Power* – Amerika érdeklődése a tengeri hatalom iránt, 1897) is azzal érvelt, hogy a tengeri hatalmak a történelem legnagyobb népei, s az Egyesült Államok, melynek partjait két óceán is mossa, leginkább tengeri hatalmára építhet. A hatékony tengeri hatalomnak gyarmatokra van szüksége, folytatta, s Amerikának tengeri bázisokat kell szereznie a Karib-tengeren és a Csendes-óceánon is, el kell foglalnia Hawaiit és más csendes-óceáni szigeteket.¹⁴

A hidegháború még véget sem ért, amikor már hallatszottak az első komoly figyelmeztetések: „Az Egyesült Államokat fenyegető veszély a »birodalmi túlterjeszkedés«”.¹⁵ A *nagyhatalmak tündöklése és bukása* című, rendkívüli sikert aratott munkájában Paul Kennedy, a Yale Egyetem brit származású professzora már 1987-ben előrevetítette a fenyegető veszedelem: „Az Egyesült Államoknak jelenleg szerte a világon sokkal több érdeklődése és kötelezettsége van, mint amennyinek az ország, erejét tekintve, egyidejűleg eleget tudna tenni.”¹⁶ A Szovjetunió bukása (1991) után, legújabbban főként amerikai neokonzervatív ideológusok galvanizálták életre ezt az eszmét, hogy jogosultnak mutassák az amerikai demokrácia terjesztését, ha kell, fegyverrel is, akár az egész világon.¹⁷ Samuel P. Huntingtonnak, a Harvard Egyetem professzorának szarkasztikus vélekedése szerint

az imperialista koncepciót az Amerika hatalmának elsődlegességébe és az amerikai értékek egyetemességébe vetett hit táplálta. Amerika hatalma, érveltek, messze felülmúlja az összes nemzet vagy nemzeti csoportosulás erejét, így aztán Amerikára hárul a felelősség, hogy rendet tegyen és legyőzze a gonoszt az egész világon. Az univerzalista nézet szerint a többi társadalom népei alapján véve ugyanazokat az értékeket vallják, mint az amerikaiak, vagy ha mégsem, akkor ugyanolyanokat szeretnének, vagy ha mégsem, akkor rosszul ítélték meg, hogy mi a jó társadalmuk számára, és az amerikaiak felelőssége meggyőzni vagy rábírní őket arra, hogy tegyék magukévá Amerika egyetemes értékeit. Egy ilyen világban Amerika elveszíti identitását mint nemzet, és egy nemzetek feletti birodalom meghatározó összetevőjévé válik.¹⁸

¹⁴ Brinkley: i. m., 538–539; Gerald N. Grob – George Athan Billias (eds): *Interpretations of American History. Patterns and Perspectives*. Vol. II. (New York: The Free Press, 6th ed., 1992), 178–179.

¹⁵ Paul Kennedy: *A nagyhatalmak tündöklése és bukása. Gazdasági változások és katonai konfliktusok 1500–2000* (ford. Bojtár Péter és mások) (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1992), 483.

¹⁶ Uo.

¹⁷ Samuel P. Huntington: *Kik vagyunk mi? Az amerikai nemzeti identitás dilemmái* (ford. Szabó László Zsolt) (Budapest: Európa, 2005), 565.

¹⁸ Uo.

Ma Amerikában és azon kívül is mind¹⁹többen osztják Huntington önkritikus aggodalmát: „Amerika nem lehet a világ és egyben mégis Amerika.”¹⁹

A történész Ernest Lee Tuveson hangsúlyozza, hogy a „*Manifest Destiny*” kifejezést sokan, sokféleképpen, eltérő értelemben használják. Ma inkább negatív konnotációi kerültek előtérbe, hallatán terjeszkedésre, hódításra gondolunk. Ez nem új félelem: a brit reformer és zornalista William Thomas Stead (1849–1912) már 1902-ben könyvet írt „a világ amerikanizálásáról”, amit jó előre a 20. század várható fő irányának vélt (*The Americanization of the World or The Trend of the Twentieth Century*, New York, 1902).²⁰ Az amerikai imperializmus jelenségét az amerikai történészek maguk is kétféleképpen értelmezik, és így teszik fel a kérdést: „Altruizmus vagy agresszió?”²¹ A „*Manifest Destiny*” mögött meghúzódó fogalmak és ideológiák, szándékok és eredmények sokasága mindenesetre óvatosságra int: értelmezéséhez, koronkénti felfejtéséhez az amerikai történelem alapos ismerete szükséges.²² Defenzív és offenzív jelentések között ingázik, aminthogy az amerikai terjeszkedés is volt és lehet defenzív is, offenzív is.²³ Hozhatja is, viheti is a szabadságot.

TOVÁBBI IRODALOM

- Boorstin, Daniel J: *The Americans*. Vol. 2. *The National Experience*. Harmondsworth, Middlesex, England: Penguin, 1965.
- Burns, Edward McNall: *The American Idea of Mission: Concepts of National Purpose and Destiny*. New Brunswick, NJ: Rutgers University Press, 1957.
- Ferguson, Niall: *Colossus. The Rise and Fall of the American Empire*. London: Penguin, 2004.
- Graebner, Norman A. (ed.): *Manifest Destiny*. Indianapolis, Bobbs-Merrill, 1968.
- Hayes, Sam W. – Morris, Christopher (eds.): *Manifest Destiny and Empire. American Antebellum Expansionism*. College Station, Texas: Texas A&M University Press, 1997.
- Heidler, David S. – Heidler, Jeanne T.: *Manifest Destiny*. Westport, CT: Greenwood Press, 2003.
- Hietala, Thomas R.: *Manifest Design. American Exceptionalism and Empire*. Revised edition. Ithaca, NY: Cornell University Press, 2003.
- Hofstadter, Richard: *The Paranoid Style in American Politics and Other Essays*. New York: Knopf, 1965.

¹⁹ Uo., 566.

²⁰ Field, James A., Jr.: American Imperialism. The Worst Chapter in Almost Any Book. In Gerald N. Grob – George Athan Billias (eds): *Interpretations of American History. Patterns and Perspectives*. Vol. 2 (New York: The Free Press, 6th ed., 1992), 200.

²¹ Grob–Billias (eds): i. m., Vol. 2, 163.

²² Field: i. m., 177.

²³ Ernest Lee Tuveson: *Redeemer Nation. The Idea of America's Millennial Role* (Chicago: University of Chicago Press, 1968), 91.

- Horsman, Reginald: *Race and Manifest Destiny. The Origins of American Racial Anglo-Saxonism*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1981.
- Merk, Frederick: *Manifest Destiny and Mission in American History. A Reinterpretation*. New York: Knopf, 1963.
- Stephanson, Anders: *Manifest Destiny. American Expansionism and the Empire of Right*. New York: Hill and Wang, 1995.
- Wikipedia: http://en.wikipedia.org/wiki/Manifest_Destiny

- In Frank Tibor (szerk.): *Gyarmatokból impérium. Magyar kutatók tanulmányai az amerikai történelemről*. Budapest: Gondolat, 2007, 7–12.

A republikanizmustól az imperializmusig

Az ókor továbbélése és fogadtatása
az amerikai gondolkozásban

Hajlamosak vagyunk elfelejteni, hogy a köztársaság és demokrácia amerikai eszménye az ókorban gyökerezik. Jóllehet az elképzelést a koramodern protestáns egyházakhoz kötődő bevándorlók terjesztették el Európa-szerte, máig megkérdőjelezhetetlen tény, hogy az amerikai társadalom alapértékeinek javát tulajdonképpen a görög-római birodalmakig lehet visszavezetni. Ebben a dolgozatban arra teszek kísérletet, hogy felvázoljam a 18. és 19. századi amerikai közgondolkodás és művészet ókori vonatkozásait – így többek között a kormányzás republikánus rendszerét, a közterek és középületek kialakítását, a képzőművészetekben uralkodó ókori témákat és ábrázolási módozatokat, a latin- és görögközpontú felsőoktatást, a politikai és társadalmi közbeszédet, az amerikai elit által frekvenciát, nagy utazási célpontokat (Olaszország, Görögország), illetve a klasszikusok amerikai fordítását és közreadását. Szemben az angol puritán-klasszicista hagyománnyal, megpróbálok különös figyelmet fordítani a *res publica*, a *demokratia* és más hasonló eszmék amerikai fogadtatására, hogy bizonyítsam: az amerikai társadalom úttörői tudatosan alakították államiségüket görög-római mintára. Külön hangsúlyt helyezek annak vizsgálatára, milyen óriási szerepet játszott a francia és skót felvilágosodás az ókori eszmék hagyományozásában; ezt elsősorban Montesquieu és az amerikai alkotmány példáján fogom szemléltetni. A 20. századi Amerikát jellemző nézetek változásait annak a folyamatnak tükrében értelmezem, amely Herman Melville és nemzedéke görög eszményképétől, „az östípusok tiszteletétől”¹ (1891) a Robinson Jeffers (1887–1962) nevével fémjelzett gondolat: a „birodalom sűrűsödő közönségesség formázata”²

¹ Herman Melville: *Greek Architecture* (1891). In uő: *Selected Tales and Poems*. Ed. Richard Chase (New York: Holt, Rinehart and Winston, 1965), 412.

² Robinson Jeffers: *Shine, Perishing Republic* (1925). In uő: *Selected Poems* (New York: Random House/Vintage, 1965), 9. Jeffers költeményének értékeléséhez ld. Bollobás Enikő: *Az amerikai irodalom története* (Budapest: Osiris, 2005), 363–365.

felé történő elmozdulást jelenti. Ezt a történelmi fordulatot sokan hozzák összefüggésbe a nemzetállami hatalom túlértékelésének, a „birodalmi túlterjeszkedés” botor ábrándjának csábításával.

AZ AMERIKAI ALKOTMÁNY ÓKORI GYÖKEREI

Az Egyesült Államok alkotmánya szellemi fogantatását az amerikai köztársaság alapító honatyáinak köszönheti, akik négy alapelv – a republikanizmus, a föderalizmus, a hatalmi ágak szétválasztása, illetve a fékek és egyensúlyok rendszere – figyelembevételével alakították ki azt.³ Ezek az eszmék jobbra mind ókori gyökerek. A köztársasági gondolat maga legalább Arisztotelészig (i. e. 384–322) vezethető vissza, aki egy vegyes, demokratikus és oligarchikus elemeket ötvöző alkotmány mellett érvelt. Maga a föderalizmus, vagyis a központi és helyi kormányzás közötti hatalommegosztás elve minden bizonnyal kimondottan amerikai eredetű, jelesen az 1787-es alkotmányozó nemzetgyűléshez köthető.⁴ Ezzel szemben a hatalmi ágak szétválasztásának eszméjét már olyan nagy európai gondolkodóknál megtaláljuk, mint John Locke (1632–1704), az oxfordi professzor, vagy Montesquieu (1689–1755), a francia filozófus, aki *Considérations sur les causes de la grandeur des Romains et leur décadence* (*Elmélkedések a rómaiak nagyságának és hanyatlásának okairól*, Amszterdam, 1734) című művét olaszországi tanulmányútján szerzett gazdag tapasztalatai alapján írta meg. *De l'esprit des lois* (*A törvények szelleméről*) című munkájában (Genf, 1748) szintén nagy szerepet játszik az ókori gondolkodás alapos ismerete; nem véletlenül vált a görög-római világ erényeit méltató, máig olvasott alpművek egyikévé. Mint egy helyütt rámutatott: „A régi görögök mélyen átértékelték annak szükségességét, hogy a népi kormányzat alatt élő népeket erkölcsre kell nevelni, és ennek érdekében különleges intézményeket hoztak létre.”⁵ Montesquieu alaposan tanulmányozta és rendszeresen idézte az ókori klasszikusokat, így Plutarkhoszt, Platón, Vergiliust, Ovidiust, Tacitust és Suetoniust, akiknek bölcsességei sokszor az ő közvetítésével terjedtek el Európa-szerte, onnan pedig az Újvilágba. A demokrácia alapjait taglaló fejezetben a demokratikus kormányzás sarokköveként méltatja az erényt, hangsúlyozva, hogy „A görög államférfiak, akik népi kormányzatban éltek, nem ismertek más fenntartó erőt, mint az erényt. A maiak kizárólag iparról, kereskedelemről, pénzügyekről, gazdagságról, sőt fényűzésről beszélnek nekünk.”⁶ Az új köztársaságot jelentős mértékben éppen

³ Kenneth Janda – Jeffrey M. Berry – Jerry Goldman: *The Challenge of Democracy. Government in America* (Boston–Toronto: Houghton Mifflin, 1992, 3rd ed.), 82–83.

⁴ Uo.

⁵ Montesquieu: *A törvények szelleméről* (Budapest: Osiris–Attraktor, 2000), 91.

⁶ Uo., 73.

ezek a gondolatok alakították Montesquieu-n keresztül, akinek szellemi és politikai hatása igazán nemzetközinek volt tekinthető. A koloniális Amerika vezéralakjai buzgón forgatták főművét, a *De l'esprit des lois*-t, sőt abból vezették le a szövetségi kormányzás alapelveit. Az amerikai alkotmány szerzői és fővédnökei, így Thomas Jefferson (1843–1826), továbbá a *The Federalist* címen összegyűjtött, alkotmányozás tárgyú cikkek szerzői, Alexander Hamilton (1755–1804), James Madison (1751–1836) és John Jay (1745–1829) mind betéve tudták Montesquieu-t, és érvelésük javát is a francia filozófustól kölcsönözték.

A római örökségről való európai gondolkodás másik meghatározó alakja Edward Gibbon (1737–1794) angol történész és parlamenti képviselő volt, akit római utazása vezetett az elhatározásra, hogy megírja a római birodalom történetét Marcus Aurelius halálától egészen 1453-ig. *Decline and Fall of the Roman Empire* [A Római Birodalom hanyatlásának és bukásának története] című művében feltartóztathatatlan folyamatként írja le Róma hanyatlását, melynek során az anyagi pusztulás híven tükrözte és jelképezte az erkölcsi dekadenciát. „Gibbon egy egyenes pályán hanyatló, egységes entitásnak tekintette a római birodalmat, amely egyre mélyebbre süllyedt az általa olvasott klasszikusok képviselte politikai és szellemi szabadság eszmei magaslatától.”⁷ Montesquieu mellett tehát leginkább Gibbonból merítettek az Egyesült Államok alapító honatyái, mikor az erényességet és az erkölcsi tartást jelölték meg a stabil demokrácia alappilléréként.

Bernard Bailyn az 1765-ös Bélyegtörvény kapcsán kirobbant válságot, illetve a végső soron az amerikai forradalomhoz vezető vitákban keletkezett röpiratokat tanulmányozva „a Forradalom irodalmában mindenhol az ókori klasszikusok nyomát véli felfedezni”, ugyanakkor úgy gondolja, hogy azok „mindig inkább az adott eszme illusztrálása gyanánt, semmint annak forrásaként bukkantak fel. Vagyis sokat adtak hozzá a szerzők érzékletes szóhasználatához, jóval kevesebbet a gondolatmenet logikájához, nyelvtanához”.⁸

Bailyn arra is felhívja a figyelmet, hogy „a klasszikus szerzők ismeretének” a kor röpirataira oly jellemző, „körülmenyes fitogtatása félrevezető”, hiszen „sokszor csak felületes ismereteken alapult; úgy tűnik, hogy az idézetek jellemzően csak egyfajta kirakati szerepet töltek be...”⁹

Az amerikai alkotmányos gondolat nem egy alaptézisét, így a fékek és ellensúlyok rendszerét – vagyis azt az igényt, hogy a különböző hatalmi ágak egymást korlátozzák – eredetileg két angol, Henry St. John, Bolingbroke vikomtja (1678–1751)

⁷ <https://www.britannica.com/topic/The-Dcline-and-Fall-of-the-Roman-Empire> [Letöltve: 2017. augusztus 19.].

⁸ Bernard Baylint idézi Paul A. Rahe: *Republics Ancient and Modern*. Vol. 3. *Inventions of Prudence. Constituting the American Regime* (Chapel Hill, NC: The University of North Carolina Press, 1994), xxiv.

⁹ Bernard Baylin: *The Ideological Origins of the American Revolution* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1967), 24.

és Sir William Blackstone (1723–1780) fogalmazta meg. Nincs csodáltnivaló azon, hogy ez az eszme éppen a polgárháború utáni Angliában kapott jelentőséget, hiszen itt és ekkor kellett minden áron elejét venni annak, hogy egyetlen ember kezében túl sok hatalom összpontosulhasson. Az elképzelést – amely a késő 18. századi Amerikában oly lelkes fogadtatásra talált – először Rómában valósították meg azaz, hogy a kormányzást három hatalmi ág, a törvényhozást képviselő szenátus és népgyűlés, illetve a végrehajtó hatalmat gyakorló magisztrátus között osztották fel. Blackstone meglátása szerint „Az angliai kormányzás kiválósága valójában abban rejlik, hogy minden egyes alkotóeleme kölcsönösen keretek közé szorítja a többi”.¹⁰

Az ókori republikanizmus a radikális *whig* párti angol gondolkodók értelmezésében jutott el Amerikába a 18. században.¹¹ *The Creation of the American Republic 1776–1787* című munkájában Gordon S. Wood emlékeztet rá, hogy „egy időben szinte nem akadt *whig* hazafi, aki nem vette fel valamely ókori hős nevét, vagy eleve ne ilyen névre keresztelték volna, és a klasszikus időkre tett hivatkozások lépten-nyomon felbukkannak a telepesek magántermészetű és közérdekű írásaiban”.¹² „Volt olyan amerikai is, aki latinul és görögül olvasta a klasszikusokat, a legtöbben azonban szívesebben forgatták a különféle fordításokat, népszerűsítő változatokat és szemléket, melyeket sokszor radikális *whigek* szerkesztettek”. Közéjük tartozott a skót Thomas Gordon (c. 1691–1750), Basil Kennett (1674–1715), Walter Moyle (1672–1721) és Edward Wortley Montagu (1713–1776).¹³ Wood arra a következtetésre jutott, hogy

Cicero, Sallustius, Tacitus, Plutarkhosz és a többi pesszimista római a saját bőrükön megtapasztalt, elhatalmasodó korrupcióval és zűrzavarral egy korábbi, képzelt republikánus világ rendezett egyszerűségét és árkádiai erényességét állították szembe, és egyfolytában magyarázatokat kerestek a nagy átalakulásra. Mintha ezek a bíráló, panaszos hangú, a köztársaság iránti nosztalgiával átitatott latin szerzők egyenesen a 18. század forradalmi kétélyeit szólaltatták volna meg.¹⁴

A *republic* szó (eredetileg a görög *politeia* fordításaként) az amerikai alkotmány IV. cikkelyében jelenik meg, melynek értelmében „Az Egyesült Államok az Unió minden állama számára biztosítja a köztársasági [*Republican*] kormányformát”. Nem teljesen világos, hogy az alkotmány megfogalmazói pontosan mit értettek a szón,

¹⁰ William Blackstone-t idézi Rahe: i. m., 57.

¹¹ Lévai Csaba: *A republikanizmus-vita: Vita az amerikai forradalom eszméletörténeti háttéréről* (Budapest: L'Harmattan, 2003), 149.

¹² Gordon S. Wood: *The Creation of the American Republic 1776–1787* (Chapel Hill, NC: The University of North Carolina Press, 1969), 49. Idézi Lévai: i. m., 149.

¹³ Uo., 50.

¹⁴ Uo., 51.

jöllehet az amerikai szóhasználatban a „köztársaság” kifejezés idővel egyet kezdett jelenteni a kormányzat közvetett (nem pedig közvetlen) népi ellenőrzésével. Ennek neve másutt pedig nem más, mint a képviselői demokrácia. A terminus e konkrét jelentéstartalmát James Madison fejtette ki a *The Federalist* 10. számában, mikor is a demokráciát egyértelműen megkülönböztette a köztársaság fogalmától.¹⁵ A szó ezzel a jelentéssel szerepel még Noah Webster szótárának 1828-as kiadásában, és a korai 19. századi Amerikában is így volt széles körben használatos.¹⁶ Napjainkban minden iskolás betéve tudja, hogy „a Forradalom nemzedéke az ókori Görögország és Róma köztársasági korszakaiból merített ihletet”.¹⁷ Az alapító honatyák közül nem egy büszkélkedhetett alapos klasszikus műveltséggel, így aztán sokan magától értetődőnek vették a görög-római kultúra alapvetését. Thomas Jefferson, a *Függetlenségi nyilatkozat* szerzője maga is a klasszikus nyelvek jeles tudósa volt, akire óriási hatást gyakorolt a sztoikus és epikureista erkölcsfilozófia.¹⁸ Jefferson klasszicista republikánizmus részben klasszikus olvasmányaiból fakadt, de tanulmányozta a francia republikánus értekezéseket is, sőt megküldte azokat barátjának, James Madisonnak Philadelphiába.¹⁹ Továbbra is vitatott kérdés ugyan, hogy az újkori köztársaságot mennyiben tekinthetjük a klasszikus példák direkt folytatásának,²⁰ ahhoz azonban nem férhet kétség, hogy az amerikai forradalom vezéralakjai behatóan ismerték nemcsak a témához kapcsolódó, liberális francia tudásanyagot, de az ókori köztársaságok működését is. E szempontból kiemelkedik közülük John Adams, a köztársasági forma világtörténetéről írott könyvével.

Az alkotmány kritikáját James Madison és Alexander Hamilton fogalmazta meg, akik – John Jay-vel egyetemben és nagyon jellemző módon – Publius álnéven publikáltak, mintegy főhajtásként Publius Valerius konzul, a köztársaság később „Publicolának” nevezett fő védelmezője előtt.²¹ Az ókori örökség amerikai továbbélését szatirikusan kifigurázó írásában Jim Walker egyenesen azt sugallta, hogy az

¹⁵ *The Federalist Papers* (New York: Penguin, 1961), 82; William R. Everdell: *The End of Kings. A History of Republics and Republicans* (Chicago: University of Chicago Press, 2000), 6.

¹⁶ Egy későbbi Webster-szótár meghatározása szerint „Az az állapot, amikor a szuverén hatalom a nép egészében gyökerezik, annak képviselői által fejt ki hatását; szövetség. Vö. Demokrácia, 2: Népképviselői kormányzás, (...) alkotmányos képviselői kormányzás.” *Webster's International Dictionary of the English Language* (Springfield, MA, 1907), 1222, 388.

¹⁷ Gary B. Nash – Julie Roy Jeffrey (gen. eds): *The American People. Creating a Nation and a Society* (New York: HarperCollins, 1994, 3rd ed.), 249.

¹⁸ Adrienne Koch: *The Philosophy of Thomas Jefferson* (New York: Columbia University Press, 1943), 2.

¹⁹ Gary B. Nash – Julie Roy Jeffrey (gen. eds): i. m., 230.

²⁰ 'Republic'. In *New Dictionary of the History of Ideas*. Ed. Maryanne Cline Horowitz (Detroit: Charles Scribner's Sons, 2005), Vol. 5, 2099.

²¹ Kenneth Janda – Jeffrey M. Berry – Jerry Goldman: i. m., 85–86.

Egyesült Államok pogány alapokon nyugszik.²² Számos korai amerikai szöveg és jelkép tanulmányozásából Walker a következő provokatív következtetést vonta le: „1. A honalapító kormány jognyilatkozataiban, jelképeiben és jelszavaiban semmi nem utal azok keresztény, muzulmán vagy zsidó vallásbeli fogantatására. 2. A honalapító kormány dokumentumaiban, jelképeiben és jelszavaiban kizárólag pogány istenségek és fogalmak szerepelnek”.²³ „Az alkotmány – folytatja Walker – maga is olyan szavakat használ, mint a »Szenátus«, az »Igazság« vagy a »Szabadság«. Ezek mindegyike velejéig pogány, görög-római fogalmakat körvonalaz, nem beszélve arról, hogy a mi demokráciafogalmunk is a pogány görögöktől eredeztethető.”²⁴ Walker megvizsgálta számos alapító honatya, így John Adams, Benjamin Franklin, Thomas Jefferson, James Madison, Thomas Paine és George Washington síremlékét is. Arra jutott, hogy a sírkövek a pogány szabadgondolkodás példái, melyeken a keresztény szimbolika semmilyen nyoma nem fedezhető fel.²⁵

AZ ÓKORI GYÖKEREK VIZUÁLIS MEGJELENÍTÉSE: GÖRÖG-RÓMAI MŰVÉSZET ÉS ÉPÍTÉSZET AZ EGYESÜLT ÁLLAMOKBAN

A klasszikus motívumok vizuális ábrázolása előmozdította a republikánizmus, a demokrácia, a nacionalizmus, majd később az imperializmus amerikai felfogásának kifejeződését. Az amerikai kormányzati épületeken tetten érhető görög-római hatás ismert példái között említhetők olyan emblematikus központok, mint például a Kongresszus, a Legfelső Bíróság vagy az Egyesült Államok Második Bankjának épülete. Magán- és középületek között egyaránt szép számban akad példája a skót klasszicista építész és tervező, Robert Adam (1728–1792) nevével fémjelzett, ún. „adameszk” stílusjegyeknek, melyek római klasszicista alapokból kiindulva tulajdonképpen György korabelinek számítottak. Idetartozik a letisztult, éles vonalak, a lapos felületek és a kifinomult vonalvezetés használata az Adam-féle külső- és belsőépítészetben egyaránt. Adam Rómában tanult klasszikus római építészetet, részben az olasz Giovanni Battista Piranesi keze alatt, és behatóan tanulmányozta a német művészettörténész-régész, Johann Joachim Winckelmann elméleti munkásságát is. Az adameszk stílus előszeretettel alkalmazta a vörös téglá és fehér szegély kombinációját, részletezőbb kialakítású bejárati traktust fejlesztett ki, illetve egy harmadik emelet hozzáadásával egyszerűbb, kockaszerű megjelenést ért el, hiszen

²² The United States: A Country founded on Paganism. Satire by Pagan Jim (= Jim Walker). <http://www.nobeliefs.com/pagan.htm> [leoltve: 2017. augusztus 19.].

²³ Uo.

²⁴ Uo.

²⁵ Uo.

a tetőszerkezet így már nem volt látható az utcaszintről. Hangsúlyt kaptak a dekoratív belsőépítészeti megoldások, melyek előnyben részesítették a fehérre festett fafelületeket, valamint a klasszicista elemek és amerikai sas- és kalázmotívumok sajátos elegyét.²⁶ A György korabeli stílus új-angliai élharcosai között különösen említésre méltó Samuel McIntire (1757–1811) és Charles Bulfinch (1763–1844) munkássága. Az urnák, csüngő indák és allegorikus figurák klasszikus-klasszicista formanyelve hamarosan a tipikus amerikai szövetségi stílus szerves részévé vált.

A klasszikatudós, ültetvényes, államférfi és építész Thomas Jefferson monumentális klasszicizmusa az 1820-as évek előtt beköszöntött klasszicizáló irányzat (*Classic Revival*) meghatározó vonása lett. Jefferson saját szemével látta Róma romjait, áhítattal tisztelte és követte Palladiót, sőt ő maga is tervezett egy római templomot. Virginia állam Capitoliumának építése során (1785–1789) a magasztosság, a racionalitás és a józan funkcionalitás kombinációját valósította meg egy ókori templom modern adaptációjával, amit nem egy kortársa kemény bírálattal illetett. Az Egyesült Államok Kongresszusa (Capitoliuma) gazdag klasszicista formanyelvének elengedhetetlen részét képezték a római építészeti ideált idéző palladiánus, illetve György korabeli stílusjegyek.

Amerikában akkoriban ritkaságszámba ment a szakképzett építész. Thomas Jefferson erősen vágyott arra, hogy valamilyen szerephez jusson a Capitolium terveinek elkészítésében, ám a feladatot – Henry Adams szavaival élve – végül „Dr. William Thornton angol orvosra bízta, aki győztesen került ki egy francia építésszel való megmérettetésből”.

Mikor bizonyos nehézségekbe ütközve Thornton rákényszerült, hogy segítség után nézen, Jefferson hiába keresett hozzáértő, amerikai születésű szakembert, és Latrobe-ért szalajtott. Jefferson mindkettőnél jobb építésznek tartotta magát, és ha a *materia medica* katedrán oktat a Columbia Egyetemen, a közvélemény minden bizonnyal helyt is adott volna e kijelentésének.²⁷

A kulturális pozitívizmust ihlető klasszikus ókor nagy hangsúlyt fektetett a visszafogottságra, melynek alkotóelemei „a rendezett kompozíció, a mérhető tér, a helyi színek és a precíz vonalvezetés”.²⁸ Az amerikaiak elkezdtek utánózni a klasszicizáló angol stílust, melynek meghatározó figurái voltak az építészetben Robert (1728–1792) és James (1732–1794) Adam, a díszítőművészetben Josiah Wedgwood (1730–1795), illetve a bútortervezésben Thomas Sheraton (1751–1806) és George

²⁶ Milton W. Brown: *The Early Republic*. In *American Art* (New York: Harry N. Abrams, 1988), 108–109.

²⁷ Henry Adams: *History of the United States of America during the Administrations of Thomas Jefferson* (New York: Library of America, 1986), 78.

²⁸ Brown: i. m., 161.

Az amerikai Kongresszus, Washington, D.C. Thomas U. Walter terve, 1865

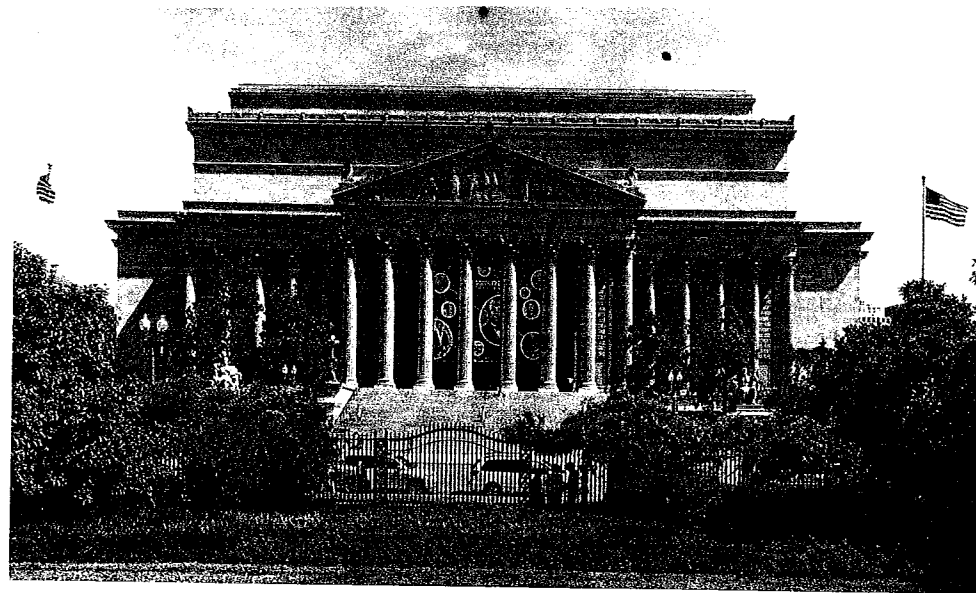
Hepplewhite (1727–1786). Az első imitációkat Asher Benjamin (1773–1845) tette közzé *The Country Builder's Assistant* (1797) és *The American Builder's Companion; or, a New System of Architecture* (1806) című kézikönyveiben.²⁹ Az Európából érkező kritikák nem sokat vártak magukra. Alexis de Tocqueville 1840-ben – a Capitolium esetén szemlélítve – bírálattal illeti a rég letűnt római példákat majmoló, nagyzó amerikai épületeket:

A demokratikus népeknél az egyes ember nagyon gyöngé, de az állam, amely mindenkit képvisel és kézben tart, nagyon erős. A polgárok sehol nem tetszenek parányibbnak, mint egy demokratikus nemzetben. Sehol nem mutatkozik maga a nemzet nagyobbaknak, sehol nem festheti hatalmasabbnak a szellem. A demokratikus társadalmakban az emberek képzelete beszűkül, ha önmagukat tekintik, s parttalanul árad, ha az államokra gondolnak. Innen ered, hogy szűk hajlékban szerényen meghúzódó emberek is nemegyszer gigantikus méreteken gondolkodnak, ha középületekről van szó.³⁰

Az 1820 és 1845 közötti időszak a „görög ébredés” periódusaként vonult be a művészettörténetbe. Az irányzat a rómaival szemben előnyben részesítette a görög alakzatokat és arányokat, a görög templomot tekintette mértékadónak (kivált a ma-

²⁹ Uo., 105.

³⁰ Alexis de Tocqueville: *Az amerikai demokrácia* (ford. Ádám Péter és mások) (Budapest: Európa, 1993), 654.

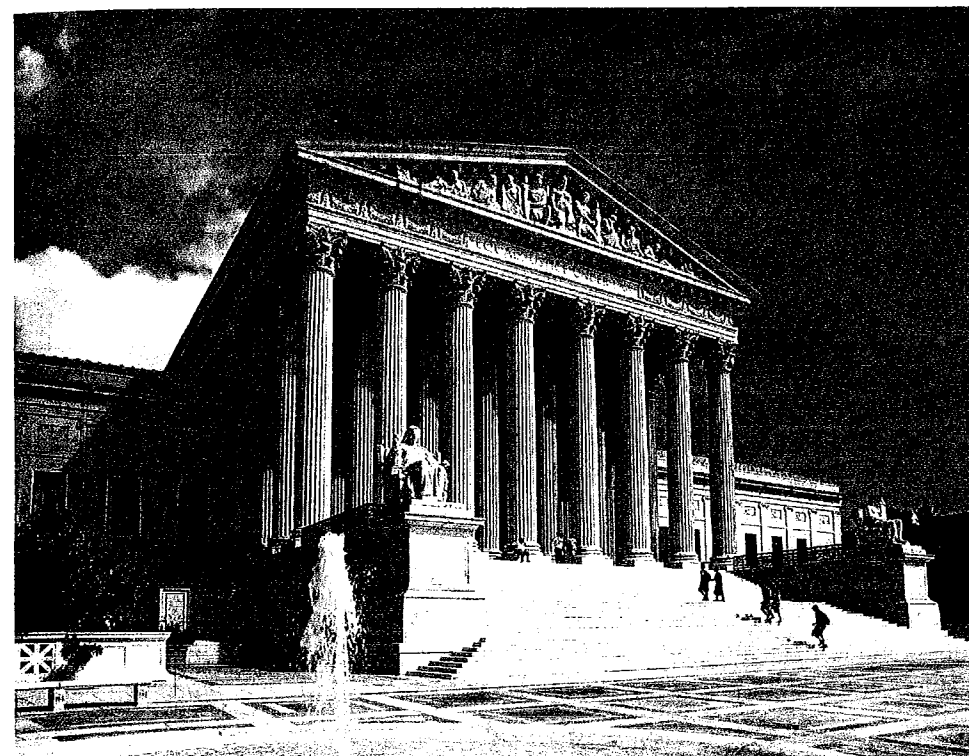

Az amerikai Nemzeti Levéltár, Washington, D.C., 1934

gánházak esetében), illetve előszeretettel alkalmazta az igazi dór oszloprendet. Az 1830-as évekre a „görög ébredés” amerikai nemzeti stílussá vált. A görög örökség egyik fő szószólója, Nicholas Biddle *The Port Folio* (1814) című magazinjában jelentette meg George Tucker írását *On Architecture* címmel, melyben a szerző elsőként érvelt amellett, hogy a görög hagyomány jelenti Amerika számára az ideális formavilágot.³¹ A *Greek Revival* szellemében számos építész tevékenykedett, így többek között Charles Bulfinch (1863–1844), John Haviland (1792–1852), William F. Strickland (1788–1854), Thomas Ustick Walter (1804–1887) és Robert Mills (1781–1855) Philadelphiában és Washingtonban; Alexander Parris (1780–1852), Isaiah Rogers (1800–1869) és Solomon Willard Bostonban és Új-Angliában; Ammi Burnham Young (1798–1874), Ithiel Town (1784–1844) és Alexander Jackson Davis (1803–1892) New Yorkban.

E görög stílusban építkező, klasszicizáló mesterek irányadó épületei között említhető a Kereskedőtőzsde (Merchant's Exchange, Strickland) Philadelphiában, a U.S. Capitolium kupolája (Walter) és az Államkinestár (Mills) Washington D.C.-ben, a Siketek és némák pennsylvaniai intézete (Haviland) Philadelphiában, a Quincy-piac (Parris), a Massachusetts State House (Bulfinch), a Massachusettsi közpórház (Bulfinch) és a Vámház (Young) Bostonban.

³¹ Brown: i. m., 163–164.

Az Egyesült Államok Legfelső Bírósága, Washington, D.C., 1935

A görög klasszicizáló stílus hamarosan terjedni kezdett Új-Anglia, New York és Philadelphia határain túl is, mindenfelé hatást gyakorolva a nagyvárosi építészet-re, a szövetségi épületektől a sorházakig. Nagy általánosságban elmondható, hogy a szövetségi, illetve köztársasági funkcióknak otthont adó épületek ettől fogva országszerte a görög ébredés szellemében fogantak. A legjellemzőbb alakzatok a templom, az egy- és kétemeletes épületszárny, illetve az oszlopcsarnok voltak.³² Ezzel együtt a mozgalom térhódításával felhígult az irányzat eredeti formanyelve.

Hogy a görög stílusban épült ház milyen értékes portékának számított a 19. század közepe táján, az világosan kiderül Henry David Thoreau *Waldenjéből* (1846–54), aki így írt: „...nem akartam időmet azzal tölteni, hogy drága szőnyeget meg egyéb fényűző berendezési tárgyakat vásárolok, ingyencségekkel táplálkozom vagy görög, avagy gótikus stílusban épült palotába költözöm...”³³

A polgárháborút közvetlenül megelőző években a déli államok gondolatvilágára erősen hatott a görög demokrácia példája, különösen a tekintetben, hogy miként

³² Uo., 164–172.

³³ Henry David Thoreau: *Walden* (ford. Szöllősy Klára) (Budapest: Európa, 1969), 76.

lehet összeegyeztetni a fehér demokrácia egyre magasabban szárnyaló eszméjét a fekete rabszolgaság intézményével.³⁴ A jellegzetes dél-i érvelés ékesszólóan jelent meg William J. Graysonnak (1788–1863) a rabszolgaság védelmében írt, 1600 soros költeményében (*The Hireling and the Slave*, 1856).³⁵ Valamivel később Herman Melville (1819–1891) *Greek Architecture* című rövid versében ekképp tört lándzsát az „őstípus” mellett:

Nem nagyság, sem pazarlás,
Csak a Forma – a Helyszín a virtus;
Nem az újra törő önzés az ihlet,
Hanem a mélyen tisztelt őstípus.³⁶

A görög világ és a görögök iránti rajongás hamisítatlan és intenzív maradt még a 19. század második felében is. Jó példa erre a skót gyökerekkel rendelkező filozófus, Thomas Davidson (1840–1900), aki eredetileg St. Louisban tanított, később azonban több ízben is hónapokat töltött Görögországban, és sokat írt a görög építészetéről és az arisztotelészi filozófiáról. A Parthenon frízéről szóló esszéje korszakos jelentőségű volt az amerikai művészettörténészek és filozófusok számára. Davidson azonban nem futhatott be fényes egyetemi karriert, miután hevesen támadta a Harvard Egyetem klasszika-filológiai tanszékét az *Atlantic Monthly* hasábjain.³⁷

SZELLEMI HÁLÓZATÉPÍTÉS: A LATIN NYELV

A 18. század vége felé heves vita bontakozott ki a klasszikus nyelvek használata körül az Újvilágban. Benjamin Rush (1746–1813), az Egyesült Államok egyik alapító honatyája s egyben a klasszika kérlelhetetlen ellenzője 1789-ben így írt: „Nem látom be, hogy napjainkban az Egyesült Államokban milyen hasznát vehetné a latin vagy görög nyelv tudásának egy ügyvéd, orvos vagy egyházfi, hacsak nem azért, hogy könnyebben memorizálhasson néhány szakkifejezést, melyre később már külső segítség nélkül is emlékezni fog”.³⁸ Rush úgy vélekedett, hogy a latin és a görög

³⁴ Vernon L. Parrington: *Main Currents in American Thought*. Vol. 2. *The Romantic Revolution in America 1800–1860* (New York: Harvest Books, 1954), 94–103.

³⁵ A vers részleteit idézi Parrington: i. m., Vol. 2, 98–103.

³⁶ Herman Melville: *Greek Architecture*, i. m., 412. Lengyel Péter fordítása.

³⁷ Elizabeth Flower – Murray G. Murphey: *A History of Philosophy in America* (New York: Capricorn Books, 1977), Vol. 2, 483–484.

³⁸ Françoise Waquet: *Latin or the Empire of a Sign. From the Sixteenth to the Twentieth Centuries* (London – New York: Verso, 2001), 176.

nem tesz jót az erkölcsi, tudásbéli és vallási haladás ügyének az Egyesült Államokban. [...] A világ bölcsőbb és jobb hely lenne, ha valaki máglyán elégetné az összes görög és latin könyvet (az Újszövetség kivételével). [...] *Delenda, delenda est lingua Romana* – ez kellene legyen a józan ész, a szabadság és az emberség jelszava mindenütt a világon.³⁹

Az Egyesült Államokkal szemben Magyarországon és Európa más országaiban a latin megőrizte fontos szerepét a kormányzásban, a törvényhozásban és az oktatásban egészen 1844 végéig,⁴⁰ illetve a katolikus egyházban 1966-ig, VI. Pál pápáig.

Mindenesetre a 18. századot a fordítások koraként tartjuk számon, mely az ókor történelmét a „tapasztalat lámpásának” tekintette. Rushék ellenlábasai amellettkardoskodtak, hogy a latintudás nemcsak elengedhetetlen egyes szakmákban, de segíti a modern idegen nyelvek elsajátítását, a pontos nyelvhasználat beidegződését, az egyetemes nyelvtani alapelvek felismerését, a gondolkodás fegyelemre szoktatását, illetve edzi a memóriát, fejleszti az elmélkedést és az ítélőképességet, finomítja az ízlést, irodalmi példákkal és tanulságokkal ösztönöz egy magasabb rendű erkölcsiség irányába, valamint hazafiasságra buzdít és magatartásmintákkal szolgál az állam számára.⁴¹

Thoreau-nak – 1861-ben – a latin még élő hagyományt jelentett: idézte Catót az ember mindennapi kenyeréről, egész nyáron az íróasztalán tartotta (majd egy kanadai favágó számára le is fordította) Homérosz *Iliászát*, és általában véve üdvösnek vélte a klasszikusok eredeti nyelven való tanulmányozását. Ez kitűnik *Walden* című főművéből is, melyben minden keresettség nélkül hemzsegek a klasszikus utalások. „A diák bizvást olvashatja Homéroszt vagy Aiszküloszt görög eredetiben, nem fogja szétforgácsolni erejét, s elherdálni fáradságát, hiszen ez a foglalatosság egyúttal sejteti, hogy bizonyos mértékben utánozza e művek hőseit, és reggeli órákat szán az olvasásra.”⁴² Thoreau szentül vallotta, hogy a klasszikusok „[a]z emberség legnemesebb gondolatait őrzik meg számunkra.”⁴³

Alexis de Tocqueville (1835/1840) ennél árnyaltabban fogalmazott:

Szükségtelen minden iskolában görögöt és latint oktatni; fontos azonban, hogy azok, akiket természetük, sorsuk az irodalom művelésére szán vagy élvezete felé hajlít, találhassanak olyan iskolát, ahol mesterfokú jártasságot szerezhetnek az ókori irodalom

³⁹ Uo., 180.

⁴⁰ Szekfü Gyula (szerk.): *Iratok a Magyar államnyelv kérdésének történetéhez 1790–1848* (Budapest: Magyar Történelmi Társulat, 1926), 34, 73–74, 194–195.

⁴¹ Uo., 181.

⁴² Henry David Thoreau: *Walden*, i. m., 109.

⁴³ Uo., 110. Thoreauról ld. Bollobás Enikő: i. m. 116–123.

terén, és szellemiségét mindenestül birtokba vehetik. E célnak jobban megfelel néhány kiváló egyetem, mint temérdek rossz középiskola [...] Mindazoknak, akik a demokratikus nemzetek kebelében irodalmi kiválóságra törnek, feltétlen gyakran kell az ókori szerzők műveiből töltökeznüik. Jótékonyan hatna szellemükre. Nem mintha feddhetetlennek tartanám az ókor irodalmi alkotásait. Csupán azt gondolom, hogy olyan különleges erényekkel rendelkeznek, amelyek bámulatosan képesek ellensúlyozni a mi sajátos hibáinkat. Megtartanak a peremen, ahol átbillenénk.⁴⁴

1907–1908-ban három konferenciát szenteltek a klasszikusoknak a Michigan állambeli Ann Arborban, jelesül „a humanista, különösen a klasszikus műveltség értékei” témában a jogtudomány, a teológia és az államigazgatási képzés terén. A résztvevők egyhangúlag arra jutottak, hogy a klasszikusok ismerete a legkülönbébb pályákhoz adhat kiváló alapokat.⁴⁵

A latin mint jellemformáló érték kritikáját az 1920-as években fogalmazta meg John Dewey (1859–1952) filozófus, a pragmatizmus atyja, aki ellenzett minden fegyelmezésen és memoriterek bemogoltatásán alapuló tanítási módszert.⁴⁶ Vele nagyjából egy időben Abraham Flexner – aki később a princetoni *Institute for Advanced Study* elnöke lett – egy görög- és latinmentes kísérleti iskola felállítását javasolta az 1916-ban *A Modern School* [Egy modern iskola] címen megjelent tanulmányában, illetve szintén támadta a „fegyelmezés melletti érvelést”.⁴⁷

Ezekre a kihívásokra 1917-ben Andrew Fleming West princetoni latinprofesszor és a posztgraduális képzés dékánja válaszolt, mikor konferenciát rendezett a klasszikus tanulmányoknak a szabad művészetek oktatásában betöltött szerepéről. West különösen fontosnak tartotta a klasszika támogatását abban az időben, hiszen a latin szerinte elősegítette az oly szükséges „bátorság”, „bölcsség” és „a szabadságba vetett hit” megerősödését. A konferencia 1917-ben összegyűjtve kiadott anyaga közel 300 idézetet tartalmazott olyanoktól, akik védelmükbe vették a klasszikaoktatás ügyét. Az ügy pártfogói között akadtak amerikai elnökök is, jelesül Grover Cleveland, Theodore Roosevelt, William Howard Taft és Woodrow Wilson.⁴⁸ Fél évszázaddal később a *The Classical Journal* hasonló listát közölt különböző hírességektől vett idézetekből.

⁴⁴ Alexis de Tocqueville: i. m., 665–666.

⁴⁵ School Review, June, October, November 1908; June, September 1909. Waquet: i. m., 203.

⁴⁶ Françoise Waquet: i. m., 188; www.conservapedia.com/John_Dewey [Letöltve: 2017. 08. 19.].

⁴⁷ Françoise Waquet: i. m., 188.

⁴⁸ Meyer Reinhold: *Classica Americana. The Greek and Roman Heritage of the United States* (Detroit: Wayne State University Press, 1984), 340–341; *Value of the Classics. Conference on Classical Studies in Liberal Education* (Princeton: Princeton University Press, 1917), v; Françoise Waquet: i. m., 202.

Az amerikai nemzeti öntudat ébredésével egyre többen emlékeztek Noah Webster meglátására, miszerint az Egyesült Államok népe „túlságosan széles figyelmet szentelt a holt nyelveknek, a mi saját nyelvünk rovására”.⁴⁹ Napjainkra persze az angol vette át a latin szerepét mint szupranacionális világnyelv.⁵⁰

BIRODALMI FEJLEMÉNYEK: AMERIKA RÓMA TÜKRÉBEN

Shine, Perishing Republic című drámai költeményében Robinson Jeffers (1887–1962) már 1925-ben, az „amerikai évszázad” kezdete előtt az Egyesült Államok hanyatlását jövendölte: Amerika szerinte „birodalommal sűrűsödő közönségességbe süllyed...”.⁵¹ A köztársaság dekadenciája és pusztulása egyre többfelé beszédtema az elmúlt fél évszázadban, Amerika határain belül és kívül egyaránt.

America as a Civilization című könyvének utolsó fejezetében Max Lerner már 1957-ben időszerűnek tartotta párhuzamot vonni Róma és Amerika között; az összevetés azóta csak aktuálisabbnak tűnik. Lerner – a maga sokszor profetikusnak bizonyult módján – több mehökkentő hasonlóságra hívja fel a figyelmet:

[...] a két civilizáció között több szálon is lehet összefüggést keresni. Ilyen például a hatalom világméretű terjeszkedése, szárazföldön és tengeren egyaránt; a köztársaság intézményei felett érzett büszkeség; az elvben korlátozott jogosítványok hangsúlyozása, miközben a végrehajtó hatalom feje a gyakorlatban egyike a világtörténelem valaha létezett leghatalmasabb hivatalainak; az oligarchikus és a néppártok közötti, szűnni nem akaró küzdelem, melyben az ügyesebb vezetők a populáris oldalhoz húznak, ám a társadalmi hatalom oroszlánrésze az oligarchia kezében marad; a politika lealacsonyodása a szlogenek, a vádaskodások és az összeesküvés-elméletek szintjére.

Lássunk néhány további párhuzamot: „tőkés” gazdaság [...] a virágzás és a válság váltakozó ciklusaival; a javak olyan jellegű elosztása, amely egyszerre ad helyet a fényűzésnek és a mély szegénységnek; mértéktelen költségek közberuházásokra és fegyverkezésre; [...] az államadósság halmozódása; szüntelen aggódás az adóügyek és az adók behajtása miatt; a föld- és eszköz nélküli osztályok kialakulása; [...] az egyre növekvő léptékű háborúk láncolata, amely egyszerre gazdagítja a nemzetet és csapolja meg annak erőforrásait, a fegyverek zajával árasztva el az egész világot; belefeledkezés a hadviseléssel kapcsolatos stratégiai, logisztikai és műszaki kérdésekbe; a katonai hírnév kiak-

⁴⁹ Edwin A. Miles: *The Young American Nation and the Classical World. Journal of the History of Ideas* 35, 1974, 270.

⁵⁰ Bernard Vincent: *From Dead Latin to Dead English. On the Lethal Effects of Linguistic Universalism*, Living with America, 1946–1996. *European Contributions to American Studies* 38, Amsterdam, 1997, 113–125; Tibor Frank: *Supranational English, American Values, and East-Central Europe. PMLA – Publications of the Modern Language Association of America* 1, 2004, 80–91.

⁵¹ Robinson Jeffers: *Shine, Perishing Republic*, i. m., 9.

názása polgári hivatali előmenetel céljaira; a háborús veteráncsoportok egyre erősödő szerepe a belügyekben; tiszteletet parancsoló közigazgatási és jogi rendszer kiépítése, melyben megszálló hadseregek és birodalmi prokonzulok próbálnak egyben tartani egy forrongó világot a határokon felállított csapatok védelmének örökös gyámsága alatt; a világ legerősebb hatalmi struktúrájában élvezett állampolgárságból fakadó presztízs és büszkeség.

Fejezzük be a jellemrajzot néhány további közös vonással: a nagyszabású középületek kultusza [...]; a kultúra egyre mélyebb átítatódása az erőszak motívumaival; az élet elérzéketlenedése és elszemélytelenedése; [...] a városmonstrumokban koncentrálnak urbanizáció; [...] az erkölcsi normák és a működési kódok között egyre szélesedő szakadék; a családi kötelékek és nemi kapcsolatok fellazulása; kísérletezés deviáns és visszajára fordított magatartásformákkal; az életvitel bizantinizmusa, a túlfinomult fényűzés; [...] új vallási kultuszok térnyerése, illetve a gonosz forrásainak lázas kutatása [...]⁵²

Lerner tehát párhuzamot vont a *Pax Romana* és a *Pax Americana* között, miközben a távolból már hallani vélte a barbár hordák trappoló közeledését. „Ha Amerika Róma lenne, akkor kik lennének a barbárok?” – tette fel a kérdést 1957-ben. Lerner persze jól emlékezett a ciklikus történelemfelfogás hagyományaira Vicótól Spengleren át Toynbee-ig, és Róma-analógiáját történelmi-politikai perspektívában helyezte el.⁵³

A nagyhatalmak tündöklése és bukása című, nagy ívű áttekintésében Paul Kennedy, a Yale egyetem professzora 1987-ben azt állította, hogy „[e]zt a veszélyt durván »birodalmi túlterjeszkedésnek« nevezhetjük, vagyis [...] hogy az Egyesült Államoknak jelenleg szerte a világon sokkal több érdekeltsége és kötelezettsége van, mint amennyinek az ország erejét tekintve, egyidejűleg eleget tudna tenni”.⁵⁴ Kennedy ugyan nem tér ki könyvében az ókori birodalmakra, így nem tesz explicit összehasonlítást Amerika, illetve Róma vagy Görögország között, mégis meg lehetőségen nyilvánvaló, hogy alaptézise jó alapot szolgáltatna hasonló párhuzamok felállításához.⁵⁵

Manapság – mint ahogy a múltban is – a klasszikus örökség egyesült államokbeli sorsának tanulmányozása egyet jelent annak vizsgálatával, hogyan lehetett új életet lehelni a demokrácia, a köztársaság, a nemzet eszméjébe egy, a Felvilágosodás hatása alatt formálódó romantikus szellemi környezetben, melynek az európai gyö-

⁵² Max Lerner: *America as a Civilization*. Vol. 2. *Culture and Personality* (New York: Simon and Schuster, 1957), 934–935.

⁵³ Uo., 956–958.

⁵⁴ Paul Kennedy: *A nagyhatalmak tündöklése és bukása. Gazdasági változások és katonai konfliktusok 1500–2000* (ford. Bojtár Péter és mások) (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1992), 483.

⁵⁵ Frank Tibor: *Manifest Destiny: A sorsszerű küldetés eszméje és gyakorlata*. In Frank Tibor (szerk.): *Gyarmatokból impérium: Magyar kutatók tanulmányai az amerikai történelemről* (Budapest: Gondolat, 2007), 7–12. (Lásd ebben a kötetben is.)

kerek kutatása is része lett. Az antikvitás mélyen és szerteágazó módon hatotta át az amerikai társadalmat, jelentős mértékben hozzájárulva az amerikai nemzettudat kialakulásához. Mikor a klasszikus örökség még jelentett valamit, az Egyesült Államok még többé-kevésbé európai ország volt. Mára viszont már az tűnik érdemes vállalkozásnak, hogy a letűnt nagyhatalmak sorsával felfedezett analógiák feltérképezésével kiderítsük, milyen jövő vár erre az országra.

■ Angolul in Gábor Klaniczay – Michael Werner – Ottó Gecser (eds): *Multiple Antiquities – Multiple Modernities. Ancient Histories in Nineteenth Century European Cultures*. Frankfurt a. M. – New York: Campus Verlag, 2011, 479–497. (Lengyel Péter fordítása.)

Az amerikai történetírás és Magyarország

Az amerikai múlt számos formában él az amerikai emlékezetben: filmekben, tv-sorozatokon, regényekben, ünnepek ceremóniáiban, politikusok hivatkozásaiban és természetesen a történelemtankönyvekben. Ma már csaknem valamennyi magára adó amerikai egyetem (lehetőleg saját professzoraival) megírta saját Amerika-történetét. Ezek a tankönyvek, melyekből mára már jóval több mint száz is van, több közülük sokadik kiadásban, egész külön műfajt teremtettek. Van közöttük olyan, amely a politikatörténetet állítja középpontba, mások a társadalom, az etnikumok, a nemek, a vallási csoportok, a korosztályok történetét emelik ki, megint mások a hadtörténeti fejezetekre, az Egyesült Államok külpolitikájára, a demográfiai kérdésekre helyezik a hangsúlyt. Az ún. köztörténeti anyagot persze mindegyik közli, s így az egyetemisták történeti képzésére szinte valamennyi alkalmas. „Világkép” tekintetében azonban lényeges különbségek vannak közöttük, s ezt nyelvük is markánsan kódolja.

Azt gondolnánk, hogy az amerikai gondolkodásban a történelem nem játszik olyan fontos szerepet, mint minálunk, vagy általában Kelet-Közép-Európában, ahol egy több száz éves esemény, csata, konfliktus, egy-egy régvolt uralkodó cselekedetei, egy-egy nagy történeti kataklizma a mai napig megosztja vagy éppen összehozza a társadalmat, vagy inkább annak egy-egy csoportját. A történelem Magyarországon olyan frissen él a társadalom gondolkodásában, mintha része lenne az aktuálpolitikának, és nem ritkán része is. Az amerikai életben, ahol szinte minden családnak rövid a memóriája, hiszen a bevándorlás többnyire kettévágja az emlékezetet, a nemzeti történet jobbra szimbolikus utalásokban, referenciális funkciókban él tovább, s az egyéni és különösen a családi emlékezés rövidtávú, jelképközpontú. Nagy jelentősége van a vizuális újrateremtésnek, történjék ez akár filmen, akár szobrokon vagy történelmi játékok formájában.

Az amerikai ünnepek száma jóval nagyobb a mienkéinél, sőt számuk nemzetközi összehasonlításban is messze kitűnik. Jelentős részük történelmi jellegű, és számos

szerveződik közülük történeti személyiségek köré. Külön emléknapja van Martin Luther King, Jr.-nak (*Martin Luther King, Jr. Day*), Abraham Lincoln születésének (*Lincoln's Birthday*), George Washington születésének (*Washington's Birthday*), az elnököknek (*Presidents' Day*), a holokausztnak (*Holocaust Remembrance Day*), a háborús hősöknek (*Memorial Day*), a zászlónak (*Flag Day*), a függetlenségnek (*Independence Day*), a hazafiaknak és szeptember 11-nek (*Patriot Day*), Kolumbusznak (*Columbus Day*), a veteránoknak (*Veterans Day*), a hálaadásnak (*Thanksgiving*), Pearl Harborra és a második világháborúnak (*Pearl Harbor Remembrance Day*). Természetesen minden ünnep más emlékezeti mezőt s abban másfajta történeti emlékművet mozgósít, de ezek nagyjából máris etnikai alapon válnak el egymástól. Van, amelyhez még személyes tapasztalat is társul: egyes korosztályok még szinte jelen voltak a 2001. szeptember 11-i légitámadásnál New Yorkban és Washingtonban, a későbbi „hazafiak napján” (*Patriot Day*). Az idősebbek emlékezhetnek Martin Luther King, Jr.-ra (1929–1968) és tragikus halálára, a háborút járt legidősebb nemzedék tagjai méltán tekinthetik magukat hadviselt veteránnak, a legöregebbek emlékezhetnek még akár Pearl Harborra és az Egyesült Államok számára akkor megindult második világháborúra is. Viszont senkinek sem lehet már közvetlen kapcsolata július 4-ével, a függetlenség napjával, amikor az Egyesült Államok 1776-ban megszületett: ez ritualizálódott. Az ünnepek pusztán száma alapján azt gondolhatnánk, hogy az amerikai gondolkodás eminensen történeti jellegű, benne kiemelkedő szerep jut a múltnak, az emlékezésnek, a hagyománynak. Ez természetesen nincs így: a nemzeti gondolkodás emlékezeti mezejét nem az ünnepek számával, sokkal inkább a hétköznapi gondolkodás történeti mintázatával lehet mérni és jellemezni.

Más országokban is így van ez: egyrészt más a karaktere az egyes ünnepeknek, másrészt a legtöbb esetben olyan történelmi eseményekre, alakokra emlékeztetnek, amelyekkel/akikkel életteli, közvetlen kapcsolata már a mai nemzedékeknek nem lehet, nincs. Mást mozgósít minálunk március 15., augusztus 20. és október 23., de már 1956-nak is jobbra a legidősebb generáció számára van csak direkt módon üzenete. Nagy-Britanniában lényegében nincsenek nemzeti történeti ünnepek, Franciaországban erős július 14-e hagyománya és üzenete, a Bastille 1789. évi elfoglalásának emlékezete. Oroszországban azonban ennél sokkal több ünnep őrzi az orosz történelem jelenkori vagy közel jelenkori, nagy fordulatainak emlékét: február 23. az anyaország védőinek napja (*День защитника Отечества*), május 9. a győzelem napja (*День Победы*), június 12. Oroszország (a Szovjetuniótól való függetlenség) napja (*День России*), november 4. a nemzeti egység napja (*День народного единства*).

Egy másik alkalmas mérőeszköz a köztéri történelmi emlékműveké, azok tartalmáé és elhelyezéséé. Az Egyesült Államokban ezek koncentráltan a fővárosban, Washington, D.C.-ben tekinthetők meg. Itt is van *lieu de mémoire* is, elméleti konstruálójának, a francia *Nouvelle histoire* jelentős történetírójának, Pierre

Norának (sz. 1931) szavaival az emlékezés fizikai és gondolati helye: „un lieu de mémoire dans tous les sens du mot va de l'objet le plus matériel et concret, éventuellement géographiquement situé, à l'objet le plus abstrait et intellectuellement construit” (*Lieu de mémoire*). A *lieu de mémoire* az emlékezésre s az emlékezetre utaló történelmi fogalom, amely a Nora által szerkesztett *Les lieux de mémoire* c. háromkötetes mű nyomán terjedt el. A kifejezés hamar bekerült a *Le Grand Robert de la langue française* szótárba (1993), és mára világszerte használják.

A washingtoni National Mall az emlékezés helye a fővárosban is, Amerikában is, világszerte is egyedülálló emlékezeti színtér, a történelmi tudat formálója. Itt helyezkedik el a Kongresszus épülete, s az előtte nyíló roppant sugárutat a nagy amerikai elnökök: George Washington (1732–1799), Thomas Jefferson (1743–1826), Abraham Lincoln (1809–1865), Franklin D. Roosevelt (1882–1945) elnökök emberföltötti emlékművei szegélyezik, s itt készül el hamarosan Martin Luther King, Jr. emlékműve is. Az elnökök közül a legutolsónak emelt emlékmű Franklin D. Roosevelt elnöké, s ennek története világosan tükrözi az emlékmű-építészetben megjelenő, de valójában a múlt-kép formálódásában, a történelmi tudatban végbement változásokat. Így többek között azt is, hogy az amerikai ember tudatosan alakítani igyekszik a saját történelmét, és a kurrens társadalmi-politikai kérdésfeltevések mentén igazítja azt át. Jó példa erre legújabbban az egykor a rabszolgatartó Dél nevében és jelképeként harcoló Robert E. Lee tábornok (1807–1870) szobrának elmozdítása Charlottesville-ben (Virginia) és New Orleans-ban (Louisiana), s az ezzel kapcsolatos véres tüntetések.

1989 őszét levéltári kutatásokkal a keleti parton töltöttem, részben Washingtonban, javarészt a National Archivesban. Sokszor sétáltam el a Pennsylvania Avenue-n a levéltár mellett álló, kisméretű kötömb előtt, a 9. utca sarkán, amelyen részletes, de meglehetősen kisbetűs felirat hirdette: itt álló és ekkora emlékművet szeretett volna magának F. D. Roosevelt elnök, aki erről 1943-ban Felix Frankfurter (1882–1965) főbíróval errefelé sétálva beszélgetett. A második világháború után, e beszélgetés nyomán valósult meg itt FDR első emlékműve, és ez a maga alázatával szerényen, de méltón idézte fel a nagy elnök emlékét. Ilyet szeretett volna, s éppen itt. Az amerikaiak azonban ennél sokkal nagyobb szabású megemlékezést kívántak a *New Deal* és a második világháború egykori hőisének, ám erre több mint fél évszázadot kellett várni. Csak a 90-es években kezdődtek meg a viták az „igazi” Roosevelt-emlék helyéről és jellegéről. Roosevelt elnök kívánságával szemben minden mérce szerint monumentális emlékművet emeltek, benne négy elnöki ciklusának külön teret, bennük a ciklus történelmi jelképeivel. A már így is óriási, 30 000 m²-es emlékművet a fogyatékkal élők szervezetei azzal támadták meg, hogy nem utal az elnök közismert betegségére, aki az 1920-as évek felnőttkori gyermekparalízise miatt élete végéig tolószékre kényszerült. Ezt a legnagyobbikát a Mall emlékműveinek végül 1997-ben avatta fel Clinton elnök (sz. 1946), de a mozgássérültek szervezeten követelték, hogy az emlékművet az elnököt tolókocsijában

ábrázoló külön szoboralakkal egészítsék ki, s ez 2001-ben, parázs viták után meg is történt. A viták lényegében arról folytak, hogy tiszteletben kell-e tartani az elnök szemérem-igényét, betegségét haláláig többféle eszközzel is palástoló igyekezetét – vagy éppen a mozgássérültek jogát kell tiszteletben tartani, akik FDR-ben legmagasabb rangú példaképüket, képviselőjüket és jelképüket akarták megjeleníteni és tisztelni. Joga van-e az elhunyt elnöknek a maga által gyakorolt és megkívánt tapintathoz halála után is, vagy betegségének szimbolikus megjelenítése immár osztályostársainak az övénél erősebb joga lett. Kié a történelem – lényegében e nagy elvi-elméleti kérdésben csaptak össze a visszaemlékezés erői, s az elnök (akit életében tapintatból sohasem fényképeztek, filmeztek betegségének láthatóvá tett tüneteivel) immár örökre tolókocsijában ül a washingtoni Mallon, hogy igazságot szolgáltatson mindinkább egyenrangúságra törekedő, mozgáskorlátozott honfitársainak – és a *political correctness* (PC) modern amerikai politikai filozófiájának.

Miért ünneplik folyton a múltat az amerikaiak, legalábbis történelmi ünnepeik számát és sokszínűségét tekintve, miközben gondolkodásmódjuk egyáltalában nem a múltra, hanem sokkal inkább a jövőre orientált? Tévedés azt gondolni, hogy az Egyesült Államoknak nincsen történelme, vagy hogy azt nem tiszteli, kultiválja, műveli. Gabor S. Boritt (sz. 1940), a Gettysburg College (Pennsylvania) magyar származású történelemprofesszora mondotta el nekem, hogy a College bonyolítja le az évenkénti Lincoln-pályázatot, s hogy erre esetenként akár ezer pályaművet is beküldenek. A történelmi könyvek példányszáma nagyiparrá teszi kiadásukat, éves összforgalmuk 3,4 milliárd dollár (<http://www.ushistory.org/us/>). Az amerikai történelmi tankönyv mindeközben azonban fokozatosan elveszíti korábban sokáig egyértelmű, *nemzeti* jellegét, és multikulturális erővonalak, a *political correctness* (PC, „politikai korrektség”) elvei mentén újrendezi a múltat. Mind erősebben merül fel a vád, hogy a korábbi történelmi tankönyveket „cenzúrázták”,¹ s azok fél-igazságokat, olykor egyenesen hazugságokat tartalmaztak. Ray Raphael (sz. 1943) szerint az iskolai történelemkönyvek a mai napig is mitologizáló, a valódi múltat megszépítő elemekre épülnek, amelyek sok esetben a 19. század jelentős, patrióta amerikai íróitól maradtak rájuk.² A pszichológus-történész Carolyn Baker könyve is erősíti azt a gyanút, hogy az amerikai történelmet nem a maga valóságában tanulmányozhatják a tankönyvek olvasói, s ezért ő maga egy „megtisztított” változathoz igyekszik hozzásegíteni olvasóit.³ Ezek az erőfeszítések növelik a gyanakvást a hivatalos tankönyvek „elfogadott” igazságaival szemben.

¹ C. L. Baker: *U.S. History Uncensored. What Your High School Textbook Didn't Tell You* (iUniverse, Inc., 2006).

² Ray Raphael: *Founding Myths: Stories That Hide Our Patriotic Past* (New York: The New Press, 2004); *Constitutional Myths: What We Get Wrong and How to Get It Right* (New York: The New Press, 2013).

³ Carolyn Baker: *U.S. History Uncensored: What Your High School Textbook Didn't Tell You* (iUniverse, 2006)

Az amerikai történelemtankönyveket mindeközben másfajta vádak is érik. A multikulturalizmus feketebőrű úttörője, James A. Banks (sz. 1941) a multikulturális szempontrendszer érvényesítésének kártékony hatásáról is ír.

„Az egyenlő oktatás” egyik nézőpontból jelentheti azt, hogy valamennyi diák – kerüljön ki bármelyik csoportból és osztályból – ugyanolyan színvonalú oktatáshoz juthat hozzá, ami olyan cél, amelyet valószínűleg kevés amerikai ellenez. A multikulturalisták nézőpontjából pedig [...] ez azt jelentette, hogy egyenlő elbánásban részesítették a tanmenetben a különböző fajok, etnikai csoportok és társadalmi osztályok kultúráit. Ezt a célt azoknak az értékeknek és kultúráknak a kárára valószínűsítették meg, amelyek közösek valamennyi amerikai számára. A multikulturalista tanári kézikönyv azért nem tér ki Amerika központi kultúrájára, mert számukra ilyen dolog nem létezik. [...] A multikulturalizmus a csúcspontja annak a hosszú folyamatnak, melynek során az amerikai oktatásban egyre kisebb hangsúlyt kap a nemzeti identitás.⁴

Charlotte Iiams kutatásai szerint az amerikai történelemtankönyvek tartalma a 20. század első felében „a hazafiastól a nacionalistáig” terjedt;⁵ az 1950-es évektől eltűntek a háborús történetek, amelyek korábban „a közös történelem és a közös politikai eszmék érzését” plántálták a gyerekekbe. Nathan Glazer és Reed Ueda az 1970-es években megjelent tankönyvek vizsgálata nyomán arra jutott, hogy „az új történelemtankönyvek egyike sem tartja már feladatának a hazafiság oktatását, pedig a második világháború alatt és után megjelent tankönyveket még ez jellemezte”.⁶ Az amerikaiak háborúi közül volt mit elfelejteni: a magyar származású Zoltan Grossman több mint 130 amerikai katonai beavatkozást számolt össze 1890 és 2001 között, s e listát mintegy magyarázatul is közölték a 2001-es New York-i tornyok megtámadása által felkorbácsolt nacionalista hullám sodrában.⁷

Niall Ferguson, az amerikai „kolosszus”, az Egyesült Államok világbirodalmának nagyhatású brit kritikus az USA-t egyenesen Arnold Schwarzenegger Terminátorához hasonlítja. Amerika, mondja Ferguson, képes bármely katonai konfliktust megnyerni, ráadásul anélkül, hogy maga igazából megsérülne. Aminek nincs a birtokában, ahol az amerikai hatalom határai véget érnek, az az újjáépítés képessége.

⁴ James A. Banks: *Multicultural Education: Theory and Practice* (Boston: Allyn & Bacon, 1994), idézi S. P. Huntington: *Kik vagyunk mi? Az amerikai nemzeti identitás dilemmái* (ford. Szabó László Zolt) (Budapest: Európa, 2005), 274–275.

⁵ Ch. Iiams: *Civic Attitudes Reflected in Selected Basal Readers for Grades One Through Six Used in the United States from 1900–1970*. Unpublished Doctoral Diss., University of Idaho, 1980; S. Stotsky: *Losing Our Language* (New York: Free Press, 1999), 59–62; idézi Huntington: i. m., 275–276.

⁶ N. Glazer – R. Ueda: *Ethnic Groups in History Textbooks* (Washington, D.C.: Ethics and Public Policy Center, 1983), 15, idézi Huntington: i. m., 276.

⁷ Közli Z. Sardar – M. W. Davies: *Why Do People Hate America?* (New, updated ed. London: Icon Books, 2004), 92–101.

ge: Amerika csak a rombolást hagyja maga után.⁸ Az amerikai történelemnek ez a mindinkább közkeletű képe magyarázza az elfordulást a hazafias vagy egyenesen nacionalista történet szemlélettől és a fehér ember dicstelenül agresszív uralmától elbúcsúzó multikulturális fordulatot.

E fordulat sodrában született az amerikai baloldal jellegzetes „népi” történelem-magyarázata, az *A People's History of the United States: 1492 – Present*, Howard Zinn (1922–2010) tollából, amely 1980-tól új meg új kiadásokban jelenik meg. Zinn indulatosan új irányokba terelte az amerikai történelem magyarázatát, „felébresztve az osztályharccal, a faji igazságtalansággal, a nemi egyenlőtlenséggel és a nemzeti arroganciával kapcsolatos nagyobb tudatosságot”.⁹ Ez az eredetileg a második világháború előtti Nagy-Britanniából, A. L. Mortonól kiinduló, marxista vagy marxizáló történeti vizsgálódás, a *People's History* új, bár megkésett szempontokat vitt a 80-as–90-es évek amerikai történetírásába, olykor propagandisztikus felhangokkal – ha nagy népszerűségre nem is tett szert.

MAGYAR SZÁRMAZÁSÚ AMERIKAI TÖRTÉNETÍRÓK

A magyar történészek nagyszámú megjelenése az amerikai – és kisebb részben a brit – történeti irodalomban a hidegháború tünete és öröksége. Szerepük kettős, hídszerű: legnagyobbbrészt ők képviselik a magyar történeti ismereteket az angolszász világban, ugyanakkor mindinkább fontos elemét képezik a magyarországi, a hazai történetírásnak is. Futó, teljességre az adott keretek között nem törekvő számbavételük nyomán is világossá válik, hogy magyar történetírás nemcsak Magyarországon van, sőt bizonyos témákról, fordulópontokról, történeti alakokról jószerivel csak a külföldi magyar szakemberek közöltek, vagy közöltek először érdemi munkákat.

Mi jellemzi ennek a külföldi magyar, elsősorban angol–amerikai történetírásnak a legjobb műveit?

A hidegháború évtizedeiben a magyar történelem számos kérdéséről alig, vagy nem könnyen lehetett idehaza az őszinteség igényével szólni. Korszakok, kivételek természetesen akadtak, s az 1970-es, 1980-as években egyre inkább voltak idehaza is olyan munkák, amelyek megtalálták a módját véleményük valamennyire szabad, vagy jól leplezett kifejtésének. Lehet azonban azt állítani, hogy a teljesen szabad történeti véleményalkotás lehetőségével csak külföldön lehetett élni. Ugyanakkor a külföldi, elsősorban angol nyelvű történetírás általában a tágasabb szemlélet, a

⁸ Niall Ferguson: *Colossus. The Rise and Fall of the American Empire* (London: Penguin Books, 2005), 299.

⁹ Howard Zinn: *A People's History of the United States: 1492–Present* (New York: Perennial Classics, 2001), 686.

politikai kötöttségektől, ideológiai előírásoktól mentes vagy mentesebb világlátás, a magyar történelemre való tisztább rátekintés esélyét kínálta. Ezt a külföldi történetírást – magyar témákról szólva – nem vagy ritkábban kötötte meg a magyar történetírás valamely beidegződése, hagyománya. Az angol–amerikai közegben élő szerzők kétnyelvű (vagy legalább kétnyelvű) felkészültsége lehetővé tette a hozzáférést a magyar történet forrásainak jó részéhez, egyszersmind a magyar nyelvű szakirodalomhoz, a könyv- és folyóiratanyaghoz.

SZAKMAI KÖNYVKIADÁS ÉS EGYETEMI ÉLET

Szükséges itt tennünk néhány általános megjegyzést az amerikai szakmai könyvkiadás és az egyetemi élet közötti kölcsönkapcsolatokról is. A külföldön élő történetírók ugyanis – legalábbis elvben – a magyarországihoz képest hatalmas piacnak, elsősorban az angolszász világ egyetemeinek, diákjainak dolgozhattak, dolgoznak. Műhelyük a legtöbb esetben az amerikai vagy a brit egyetem, ahol a professzorok kurzusaihoz előírt szakirodalmat az egyetemi könyvtár már jóval az egyetemi félév megkezdése előtt zárt, csak a kurzus diákjai által használható polcokra helyezte, illetve a gyűjteményéből hiányzó munkákat időben beszerezte. Egyszersmind az egyetemi könyvesbolt is megrendelte és megvásárolhatóvá tette a kurzus kötelező olvasmányait. Így a könyvek példányszáma igazodott az egyetemi oktatás igényeihez, s emellett kiszolgált a szélesebb olvasóközönség várakozásait is. A könyvkiadás és az egyetemi oktatás igényeinek összerendezése jótékonyan szolgált, s szolgálja a mai napig is az amerikai szakmai irodalom igényeinek célirányos felmérését, az egyes szakterületek fejlesztését, a kiadott könyvek ésszerű terjesztését.

A szakmai könyvkiadásnak ez a – döntően – egyetemi igényekhez történő hozzáférése természetesen sok szempontból okos, praktikus dolog. Ugyanakkor az egyetemi könyvkiadásnak jószerivel csak azokon a területeken kedvez, ahol van professzori háttér, ahol folyik számottevő képzés, ahol a diáklétszám jelentős, ahol a képzésnek van munkaerő-piaci kifutása és/vagy az adott terület iránt érdeklődő etnikai háttér.

Az amerikai és a brit egyetemi kultúra nemcsak számokban mutatkozik meg. Az interaktív amerikai képzési hagyomány, a diákok kérdezői stílusa és általában aktív órai részvétele mind-mind lecsapódik a professzorok születő tanulmányaiban, könyveiben. Ahogyan a szakdolgozatok, disszertációk kérdésállítása, téziscentrikus felépítése is jól tükrözi az amerikai és a brit felsőoktatási igényeket. A disszertációkból nőnek ki a PhD-fokozatot szerzett, fiatal szakemberek első komolyabb munkái, amelyek magukon viselik az általában igen szigorú angol–amerikai PhD-képzés rigorózus módszertani iskolázását, majd a kiadók igényei szerinti, könyvvé történő átdolgozást. Az egyetemi tankönyvek általában *reference* funkciót is betöltenek, szerkesztésük, felépítésük ennek megfelelően nem csupán bibliográ-

fiát, hanem részletes tartalomjegyzéket, analitikus indexet, név- és helymutatót is magában foglal.

A nagy nyelvterületen történő közlés kiemelkedő értéke, hogy a könyvek a nemzetközi kiadók figyelmét sem kerülik el. Így az angol nyelvű kiadásnak gyakran más idegen nyelvű közlés is a következménye, európai vagy – egyre gyakrabban – ázsiai nyelveken. Az angol nyelvű kötet így sok esetben a világ más, nagyobb vagy kisebb nyelveihez is katapultálhatja a sikeres angol–amerikai munkát.

KÖNYVTÁRAK, GYŰJTEMÉNYEK, PROFESSZOROK

Az angol–amerikai történetírói (és egyetemi) hagyomány minden esetben áthatja az ott született munkákat. A magyar történeti munkákat is mélyen átjárja ez a tradíció. E hagyomány alapja nemcsak az egyetemi képzés, hanem az egyetemi könyvtár. Az angol–amerikai egyetemi könyvtár csaknem minden esetben szabadpolcos rendszeren alapul, ami nemcsak azt jelenti, hogy a diák és tanára minden könyvhöz közvetlenül hozzájut, de azt is, hogy a könyvek valamennyi könyvtárban a Library of Congress katalogizálási elvei szerint nyernek elhelyezést. Így a tematikai rendben összetartozó munkák mindenütt fizikai értelemben is együvé kerülnek, azaz a Library of Congress katalogizálási rendszere tematikusan és egyformán előrendezi a könyvtárak egész anyagát. Az Egyesült Államokban mintegy 4700 egyetem és főiskola van, tehát nagyjából ennyi egyetemi vagy főiskolai könyvtár is, azonos rendszerben. Ez az igen nagyfokú földrajzi és intézményközi mobilitást nemcsak megkönnyíti, de elő is készíti. Ráadásul ugyanazon könyvek Amerika-szerte ugyanazt a jelzetet kapják, így az egyetemről egyetemre kerülő diák vagy tanár a szükséges könyvanyagot mindig együtt, és mindig ugyanott találhatja meg. Ha a rendszer akadozna, rögtön segít a könyvtárközi kölcsönzés, amely gyors, szakszerű és ingyenes.

A magyar történelem amerikai kutatását számos nagy magyar gyűjtemény teszi lehetővé az Egyesült Államokban, s ezek a gyűjtemények többnyire éppen a hidegháborús időszakban épültek fel. Ide tartozik a Library of Congress, illetve a University of California, Berkeley (30 000 kötet, nyomtatott katalógussal) és a UCLA gyűjteménye, a University of Washington Seattle-i gyűjteménye, az Indiana University, Bloomington, Indiana, vagy a Columbia University New York-i gyűjteménye, hogy csupán néhányat ragadjunk ki a kutatóegyetemek nagy, magyar anyagot is tartalmazó könyvtárai közül. E gyűjtemények magyar anyagát a helyi professzorok lendülete és szakértelme alapozta meg, mint például Sugár Péteré (1919–1999) Seattle-ben, aki tekintélyes pénzösszegeket mozgósítva mintegy 30 000 magyar és kelet-közép-európai, illetve balkanológiai történelmi kötetet vásárolt meg egyetemi könyvtára számára. Ez a gyűjtemény képezte azután alapját a seattle-i *A History of East Central Europe* című, nagyívű sorozatnak, jelentős részben Sugár professzor szerkesztésében. Peter F. Sugar úttörő és vezető szerepet

játszott az egyik máig leginkább használatos, angol nyelvű összefoglaló Magyarország-történet, az *A History of Hungary* megalkotásában.¹⁰ Ez a maga idején úttörő munka volt az első, amelyben amerikai magyar és magyarországi magyar történészek együttműködtek, és fejezetről fejezetre ötvözték szaktudásukat – függetlenül szakmai és földrajzi háttérüktől.

(Itt említjük meg a Sugár Péterével párhuzamosan használható példát, hogy amikor Dmitrije Djordjevic [1922–2009] belgrádi professzor meghívást kapott a University of California Santa Barbara-i campusára, 1970-ben, egyszersmind lehetőséget kapott Nikić volt szerb diplomata és történész 15 000 kötetes könyvtárának megvásárlására is, 50 000 dollár értékben. E könyvtárat igen hamar nyomtatott formában katalogizálták, és 1980-ban ki is adták, illetve az egyetemi könyvtár prominens részén helyezték el.)

Számos esetben az egyetemi gyűjtemény (vagy annak öröksége) egy-egy kutató-professzor magán könyvgyűjteményéből nőtt ki, mint Péter László (1929–2008) londoni professzor könyvtárából az ottani jelentős magyar alkotmánytörténeti gyűjtemény, ami Péter László halála után londoni hagyatékából Budapestre került, a Central European University könyvtárába. Nagyrészt erre alapult azután Péter professzor posztumusz esszékötetete, a *Hungary's Long Nineteenth Century: Constitutional and Democratic Traditions in a European Perspective* (2012).¹¹ Péter László tanulmányainak egy része korábban már magyarul is megjelent, *Az Elbától keletre* címmel,¹² s Péter tekintélyes fejezetet is írt a magyar alkotmánytörténetről a Bécsben megjelenő *Die Habsburgermonarchie* 2000. évi kötete számára is.¹³

Úttörőkről szólva meg kell említeni a Cincinnati Egyetemen oktató Thomas L. Sakmyster (sz. 1943) újabb munkásságát az Egyesült Államokban működött magyar kommunista ügynökökről a két világháború között (*Red Conspirator. J. Peters and the American Communist Underground*, 2011;¹⁴ legújabban *A Communist Odyssey. The Life of József Pogány / John Pepper*, 2012¹⁵), amely fontos fejezet a Moszkvából irányított Komintern amerikai történetében. Megismerhetjük az amerikai Kommunista Párt frakcióinak egymással folytatott harcát, pénzért, befolyá-

sért, hatalomért – ezt a munkát nyilvánvalóan csak Amerikában lehetett elvégezni, szovjet-orosz, német és magyar levéltárak és könyvtárak bevonásával. Thomas L. Sakmyster máig legismertebb munkája Horthy Miklós politikai életrajza, a *Hungary's Admiral on Horseback. Miklós Horthy, 1918–1944*¹⁶ (magyarul: *Admirális fehér lovon*).¹⁷ Ezek a könyvek, sorozatok a viszonylag kis példányszámok ellenére maradandó hatást váltottak ki az amerikai könyvpiacra, s benne elsősorban az egyetemi világban.

Az alábbiakban felsorolunk néhány továbbit a jelentősebb amerikai és brit történészek közül, megemlítve egy-egy fő művüket, de nem törekedve részletes életrajzi vázlatok összeállítására. E történészek munkái az utóbbi évtizedekben immár magyarul is hozzáférhetőkké váltak, és így jobbra részéve a magyar történelmi kánonnak. Eredetileg az amerikai és a brit könyvpiacra játszottak úttörő szerepet, először mutatva be a távoli Magyarország történelmének egy szeletét, és hiánypótló szerepük volt a magyarországi történelmi irodalomban is – esetenként figyelemztetve a minálunk elvégzetlen munkára.

A legelső amerikai–magyar történészek rendre magyarországi hiánytémákat kerestek és kutattak. Az első időben, a hidegháború éleződő szakaszaiban a Habsburg-ellenes magyar szabadságküzdelmek kora, a reformkor és az 1848–49-es forradalom és szabadságharc keltett nagy érdeklődést, később a Habsburg Birodalom, s az enyhülő politikai klímában különösen az Osztrák–Magyar Monarchia fél évszázada. Bárány György (George Barany, 1922–2001) Széchenyi István reformkori politikai pályaképét rajzolta meg akkor, amikor erről az időszakról Magyarországon sem igen lehetett még érdemben olvasni. A *Stephen Széchenyi and the Awakening of Hungarian Nationalism, 1791–1841*¹⁸ máig is a Széchenyi-kutatás és a 19. századi magyar nacionalista ébredés egyik alapszövege. Deák István (sz. 1926), a New York-i Columbia Egyetem professzora először adott elfogulatlan, monografikus képet Kossuth Lajos szerepéről az 1848–49-es forradalomban és szabadságharcban, magyarra is lefordított, befolyásos munkájában (*The Lawful Revolution. Louis Kossuth and the Hungarians, 1848–1849*).¹⁹ Deák úttörő, szociológus közéleti könyvet írt a Habsburg Monarchia tisztikaráról is.²⁰ Iskolateremtő egyéni-

¹⁰ Peter F. Sugar – Péter Hanák – Tibor Frank (eds): *A History of Hungary* (Bloomington – Indianapolis, IN: Indiana University Press, 1990¹, 1994²).

¹¹ László Péter: *Hungary's Long Nineteenth Century. Constitutional and Democratic Traditions in a European Perspective. Collected Studies*. Ed. by Miklós Lojko (Leiden–Boston: Brill, 2012).

¹² Péter László: *Az Elbától Keletre* (Budapest: Osiris, 1998).

¹³ Peter, László: *Die Verfassungsentwicklung in Ungarn*. In: Helmut Rumpler, Peter Urbanitsch (Hrsg.): *Die Habsburgermonarchie 1848–1918, VII/1: Verfassung und Parlamentarismus: Verfassungsrecht, Verfassungswirklichkeit, zentrale Repräsentativkörperschaften*. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2000. 239–540.

¹⁴ Thomas L. Sakmyster: *Red Conspirator. J. Peters and the American Communist Underground* (Urbana–Chicago–Springfield: University of Illinois Press, 2011).

¹⁵ Thomas L. Sakmyster: *A Communist Odyssey. The Life of József Pogány / John Pepper* (Budapest – New York: CEU Press, 2012).

¹⁶ Thomas L. Sakmyster: *Hungary's Admiral on Horseback. Miklós Horthy, 1918–1944* (New York: Columbia University Press, 1994, repr. 1995).

¹⁷ Thomas L. Sakmyster: *Admirális fehér lovon* (Budapest: Helikon, 2001).

¹⁸ George Barany: *Stephen Széchenyi and the Awakening of Hungarian Nationalism, 1791–1841* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1968).

¹⁹ István Deák: *The Lawful Revolution: Louis Kossuth and the Hungarians, 1848–1849* (New York: Columbia University Press, 1979); magyarul: *Kossuth Lajos és a magyarok 1848–49-ben* (Budapest: Gondolat, 1983).

²⁰ István Deák: *Beyond Nationalism. A Social and Political History of the Habsburg Officer Corps, 1848–1918* (Oxford: Oxford University Press, 1990). Magyarul: *Volt egyszer egy tisztikar. A Habsburg-monarchia katonatisztjeinek társadalmi és politikai története, 1848–1918*. Ford. Félix Pál (Budapest: Gondolat, 1993).

ség, 1968-ban megalapította a Columbia-Egyetem Kelet-Közép-Európa Intézetét (*Institute on East Central Europe*), majd a Columbia Egyetem István Deák Chairt hozott létre Kelet-Közép-Európa tanulmányozásának folyamatos segítésére. Deák István ténylegesen iskolateremtő oktatói munkássága nyomán a Habsburg Monarchia olyan kiváló, ma is aktív kutatói kerültek ki, mint Holly Case, David Frey, Paul Hanebrink, Pieter M. Judson, Daniel A. McMillan, Robert Nemes, Patricia von Papen-Bodek, Marsha L. Rozenblit, Michael K. Silber, Nancy M. Wingfield, és mások – többen közülük a magyar és a Monarchia-beli kutatások mai amerikai vezető szakemberei, professzorai.

Nincs itt terünk valamennyi magyar származású professzor iskolateremtő tevékenységének dokumentálására, Deák professzor példája talán elég e munkásság és jelentőségének felvillantására. Ehhez a témakörhöz tartozik Király Béla Deák Ferencről írott amerikai disszertációja és annak angol, majd később magyar kiadása.²¹

Ennek a kutatási területnek egyik legkiválóbb eredménye Andrew C. Janos (János Csaba, sz. 1934) nevéhez fűződik, akinek nagy ívű gazdaság- és társadalomtörténete 1825-től a második világháborúig tekintette át a magyar lemaradás történetét: *The Politics of Backwardness in Hungary, 1825–1945*.²² A korszak végét elemezte Vermes Gábor (Gabor Vermes, 1935–2014) kitűnő Tisza István biográfiája.²³ Vermes legújabbban a reformkor kérdéseire is hozzászólt, Magyarországon jól fogadott áttekintésében: *Kulturális változások sodrában. Magyarország 1711 és 1848 között*.²⁴ Ugyancsak az első világháború végét, az azt követő időszakot tárta fel úttörő munkával Völgyes Iván (Ivan Volgyes, 1936–2001), a Magyarországi Tanácsköztársaságról szóló korai munkájában: *The Hungarian Soviet Republic, 1919. An Evaluation and a Bibliography*,²⁵ amelyhez hasznos bibliográfiát is csatolt, a Hoover Institution anyagára támaszkodva.

A következő időszak kutatása az 1980-as években kapott lendületet és öltött testet egy sor, részben időközben már magyarra is lefordított munkában. Ebből a munkásságból Randolph L. Braham (sz. 1922) nagyszabású magyar holokauszt története emelkedik ki, elsősorban nagy adatanyagával és módszeres áttekintő készségével. Munkája először 1981-ban jelent meg, s ezzel nemzetközileg is úttörőnek bizo-

²¹ Béla K. Király: *Ferenc Deák* (Boston: Twayne, 1975); magyarul: *Deák Ferenc* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1993).

²² Andrew C. Janos: *The Politics of Backwardness in Hungary, 1825–1945* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1982).

²³ Vermes Gábor: *Tisza István* (Budapest: Századvég, 1994; Budapest: Osiris, 2001).

²⁴ Vermes Gábor: *Kulturális változások sodrában. Magyarország 1711 és 1848 között* (Budapest: Balassi, 2011).

²⁵ Ivan Volgyes: *The Hungarian Soviet Republic, 1919. An Evaluation and a Bibliography* (Stanford: Hoover Institution Press, Hoover Institution Bibliographical Series, 1970).

nyult.²⁶ Egy sor, ezután keletkező történeti mű a szocialista korszakot és különösen annak végét elemezte. A Kádár-korszakot a rendszerváltás után Andrew Felkay²⁷ és Tóké Rudolf (Rudolf L. Tokes, sz. 1935) dolgozta fel.²⁸

Erdély etnikai konfliktusait mutatta be Ludányi András munkatársaival (Andrew Ludanyi, sz. 1940), már 1983-ban,²⁹ a sokoldalú Várdy Béla (Steven B. Vardy, sz. 1936) pedig megírta az első angol nyelvű magyar historiográfiát, egyikét a korszak leghasznosabb könyveinek.³⁰

Több amerikai munka született a magyar nacionalizmus történetéről. Alice Freifeld könyve, a *Nationalism and the Crowd in Liberal Hungary, 1848–1914* újat adott,³¹ amikor az utcai tömegek szerepét is bevonta az elemzés tárgykörébe. Az ifjú Paul A. Hanebrink a nacionalizmus elemzési keretét a keresztény Magyarországot választotta, 1890 és 1944 között.³² Lee Congdon (sz. 1939) témaválasztása a magyar értelmiségi kivándorlásra esett az első világháború utáni évtizedekben,³³ s ezzel ismét új, eddig szinte járatlan utakra lépett, jócskán kitágítva a magyar történelem szokásos elemzési körét. A magyar századforduló témáiból is választ Mary Gluck (sz. 1947), aki Lukács Györgyről és nemzedékéről, illetve az egykori, elfeledett budapesti zsidó kultúráról írt fontos és újszerű könyveket,³⁴ közben a hosszú 19. század párizsi modernizmusának mintáját is tanulmányozta.³⁵

²⁶ Randolph L. Braham: *The Politics of Genocide. The Holocaust in Hungary*. Vol. 1–2. Boulder: Social Science Monographs (New York: Columbia University Press, 1981, revised and enlarged edition, 1994). Magyarul: *A népiirtás politikája: A holocaust Magyarországon* (Budapest: Belvárosi Könyvkiadó, 1997).

²⁷ Andrew Felkay: *Hungary and the U. S. S. R., 1956–1988. Kadar's Political Leadership*. (New York: Greenwood Press, 1989).

²⁸ Rudolf L. Tokes: *Hungary's Negotiated Revolution. Economic Reforms, Social Change, and Political Succession, 1957–1990* (Cambridge – New York, NY: Cambridge University Press, 1996). Magyarul: *A kialakított forradalom: gazdasági reform, társadalmi átalakulás és politikai hatalomátvitel 1957–1990*. (Budapest: Kossuth, 1998).

²⁹ John F. Cadzow – Andrew Ludanyi – Louis J. Elteto (eds): *Transylvania. The Roots of Ethnic Conflict* (Kent, OH: Kent State University Press, 1983).

³⁰ Steven B. Vardy: *Modern Hungarian Historiography* (Boulder, CO: East European Monographs, 1976).

³¹ Alice Freifeld: *Nationalism and the Crowd in Liberal Hungary, 1848–1914* (Washington: Woodrow Wilson Center Press, 2000).

³² Paul A. Hanebrink: *In Defense of Christian Hungary. Religion, Nationalism, and Antisemitism, 1890–1944* (Ithaca: Cornell University Press, 2006).

³³ Lee Congdon: *Exile and Social Thought. Hungarian Intellectuals in Germany and Austria, 1919–1933* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1991).

³⁴ 112 Mary Gluck: *Georg Lukács and His Generation* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1985);

The Invisible Jewish Budapest. Metropolitan Culture at the Fin de Siècle (Madison: University of Wisconsin Press, 2016). Magyarul: *A láthatatlan zsidó Budapest* (Budapest: Múlt és Jövő, 2017).

³⁵ Mary Gluck: *Popular Bohemia: Modernism and Urban Culture in Nineteenth-Century Paris* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2005).

Meg kell említenünk végezetül, de nem utolsó sorban a kanadai Dreisziger Nándor (sz. 1940), aki a *Hungarian Studies Review* szerkesztőjeként végez rendkívüli munkát a magyar történelem angol nyelvű megismertetése terén, immár 1974 óta. Fő műve a *Church and Society in Hungary and in the Hungarian Diaspora* (University of Toronto Press, 2016).

MAGYAR TÉMAÁLLÍTÁS NAGY-BRITANNIÁBAN

Az Egyesült Államokkal ellentétben Nagy-Britanniában mintha többen lennének a brit származású hungarológusok, mint a magyar eredetűek. Doyenjük Robert J. W. Evans, az Oxfordi Egyetemen sokáig a *Regius Professor of Modern History* kitüntető címet viselő történészprofesszora. Robert John Weston Evans (sz. 1943) nemcsak kiválóan megtanult és beszél magyarul, de a Habsburg Monarchia iránti érdeklődésének tengelyébe Csehország mellett Magyarországot állította. Legutóbbi tanulmánykötete *Austria, Hungary and the Habsburgs*.³⁶ A Londoni Egyetemenek ugyancsak van brit magyar-történész, a *School of Slavonic and East European Studies* tanára, Martyn Rady (sz. 1955), középkorász, akinek gazdaság- és társadalomtörténeti érdeklődése legutóbb a *Nobility, Land and Service in Medieval Hungary* (Palgrave, 2000) című munkában öltött testet. A nemrégiben fiatalon elhunyt, tehetséges, ötletgazdag Mark Pittaway (1971–2010) legfontosabb munkája az *Industrial Workers and the Socialist State in Hungary* című disszertációja volt,³⁷ benne az ipari munkásság magyarországi szerepének és megpróbáltatásainak alapos elemzésével.

Embert próbáló feladatra, egyszemélyes, teljes magyar történelem megírására vállalkozott Nagy-Britannia volt budapesti nagykövete, Sir Bryan Cartledge (sz. 1931). Munkája immár többször is megjelent angolul (*The Will to Survive*),³⁸ és magyarul is, *Megmaradni: A magyar történelem egy angol szemével* címmel.³⁹ Ez a nagysikerű könyv (szerzője céhbeli történész is, az oxfordi Linacre College volt igazgatója) kiegyensúlyozott szemléletével és átfogó közelítésével aratott sikert mind Nagy-Britanniában, mind Magyarországon. A szerzőnek nemrégiben egy sorozatban megjelent egy kisebb kötete is, Károlyi Mihály és Bethlen István tevékenységének összehasonlító elemzése révén — lényegében Trianonról.⁴⁰ A magyar

³⁶ Robert John Weston Evans: *Austria, Hungary and the Habsburgs. Essays on Central Europe c. 1683–1867* (Oxford: Oxford University Press, 2006).

³⁷ Mark Pittaway: *Industrial Workers and the Socialist State in Hungary* (Liverpool, PhD Diss., 1998).

³⁸ Sir Bryan Cartledge: *The Will to Survive. A History of Hungary* (London: Timewell Press, 2006).

³⁹ 2. kiadás, Budapest: Officina '96 Kiadó, 2010; 3. kiadás, Rubicon, 2016.

⁴⁰ Sir Bryan Cartledge: *Mihály Károlyi & István Bethlen: Hungary* (London: Haus Publishing, Haus Histories, 2009); magyarul: *Trianon egy angol szemével* (Budapest: Officina, 2009).

származású brit történészek közül a fiatal Bátonyi Gábor (Gabor Batonyi) írt jó könyvet Nagy-Britannia befolyásáról Közép-Európában, a brit-közép-európai viszony alakulásáról az első világháború után.⁴¹

FORDÍTÁSOK ANGOLRA

Az elmúlt esztendőben több olyan nemzetközi könyv is megjelent, amelyet idővel angolra is lefordítottak, s így angol nyelvű kötetként is élte, éli életét.

Ilyen mindenekelőtt a német Jörg K. Hoensch (1935–2001) könyve, a *Geschichte Ungarns 1867–1983*,⁴² amely angolul *A History of Modern Hungary, 1867–1994* címen olvasható.⁴³ Még tágasabb a horizontja a Bécsben élő Lendvai Pál publicista (Paul Lendvai, sz. 1929) számos nyelven megjelent Magyarország-történetének, az újságíró éles szemét és szellemes nyelvét jól hasznosító összefoglalásának.⁴⁴

EURÓPA- ÉS VILÁGTÖRTÉNETEK

Számos olyan világtörténeti, vagy Európa-történeti munka forog közkézen, amelynek van hosszabb-rövidebb magyar vonatkozása, magyar fejezete, de legalábbis néhány magyar oldala. Ezek közé tartozik az amerikai Robert O. Paxton (sz. 1932) kitűnő, modern kori Európa-története, amely sok amerikai egyetemen – sokadik kiadásban – kötelező tankönyv.⁴⁵ Újabban idetartozik a brit Norman Davis (sz. 1939) roppant erudícióról tanúskodó Európa-története, a formailag is újszerű és tárgyát kiválóan ismerő brit polonista munkája.⁴⁶ E könyvcsalád legújabb tagja az amerikai történész és politológus Francis Fukuyama (sz. 1952) világtörténete, amely éppen mostanában jelent meg magyarul is,⁴⁷ *A politikai rend eredete. Az ember előtti időktől a francia forradalomig* címen,⁴⁸ benne érdekes, angol–magyar

⁴¹ Gabor Batonyi: *Britain and Central Europe, 1918–1933*. Oxford Historical Monographs (Oxford: Clarendon Press, 1999).

⁴² Jörg K. Hoensch: *Geschichte Ungarns 1867–1983* (Stuttgart: Kohlhammer, 1984).

⁴³ Jörg K. Hoensch: *A History of Modern Hungary. 1867–1994* (London: Longman, 2nd ed., 1996).

⁴⁴ Paul Lendvai: *Hungarians. A Thousand Years of Victory in Defeat* (London: Hurst, 2003).

⁴⁵ Robert O. Paxton: *Europe in the Twentieth Century* (San Diego – New York – Chicago: Harcourt Brace Jovanovich, 1985).

⁴⁶ Norman Davis: *Europe: A History* (London: Pimlico, 1997).

⁴⁷ Francis Fukuyama: *The Origins of Political Order. From Prehuman Times to the French Revolution* (London: Profile Books, 2011).

⁴⁸ Francis Fukuyama: *A politikai rend eredete. Az ember előtti időktől a francia forradalomig* (ford. Pető Márk) (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2012).

alkotmánytani összehasonlító fejezetekkel, kiváló magyarországi magyar közép-korkutatók (többek között Makkai László, Bak János, Szűcs Jenő, Engel Pál) munkásságára alapozva.

PUBLIKÁCIÓS FÓRUMOK

Az angolszász világban nem csupán magyar érdekű könyvkiadás folyik. Nagyívű kelet-európai könyvsorozatot jelentetett meg *East European Monographs* címen Stephen Fischer-Galati (sz. 1924–2014), boulderi (Colorado) nyugalmazott román történészprofesszor, s ha a sorozat színvonala egyenetlen és a szerkesztés is kívánnivalókat hagyott maga után, a sorozat számos magyar szerzőnek adott lehetőséget amerikai publikációra.

A néhai Király Béla (Bela K. Kiraly, 1912–2009) professzor *Atlantic Studies in Society in Change* címmel adott ki nagyszabású könyvsorozatot, minőségi engedmények révén óriási volumenben, s ez a sorozat is a nagyvilágba kalauzolta el számos magyar kollégánkat.

A történész Pásztor Péter (Peter Pastor, sz. 1942, Montclair State University, Montclair, NJ) és az irodalmár-műfordító Sanders Iván (Ivan Sanders, sz. 1944) a szerkesztői a *Hungarian Studies* című sorozatnak, amelyet a Center for Hungarian Studies and Publications, Inc. adott ki.

MAGYARORSZÁG ÉS AZ ANGOL–AMERIKAI EGYETEMI TÖRTÉNÉSZKÉPZÉS

Összegzés gyanánt néhány megjegyzés. A magyar történelemre irányuló angol–amerikai képzéssel kapcsolatban nem szabad illúziókat dédelgetnünk. A kurzusok száma erősen függ a rendelkezésre álló professzoroktól, oktatóktól, vendégtanároktól. Az olvasmányok között az angolul megjelent szövegek száma és jellege vág rendet. A magyar nyelvtudás, s különösen az egyetemi szintű magyar nyelvtudás ritka, órákat erre építeni általában nem lehet. Ha a kelet-közép-európai kurzusok oktatása bohemisták, polonisták vagy a román történelem szakembereinek kezébe kerül, különösen hosszabb időre, az a magyar történelem tanításának háttérbe szorítását, esetenként szüneteltetését jelentheti – nem politikai, inkább egyetem-szervezési okokból. Különösen nagy kár származik a stabil magyar történeti képzés hiányából a disszertációk szintjén, hiszen távollévő témavezetőhöz a diákok nem tudnak, nem is akarnak dolgozatokat írni.

Az adott körülmények között különösen nagy a jelentősége az amerikai egyetemi könyvtárnak, s benne a színvonalas, angol nyelvű, magyar történeti könyveknek. E munkák szerzőiről itt azért szoltunk szinte minden esetben dicsérő hangszólyal,

mert – noha az itt megemlített könyvek színvonala nem egyenletes, és bőven talál-nánk bennük bírálható adatot, következtetést, módszertani eljárást, elméleti hang-súlyt – a pusztá létük, s az idegen közegben, gyakran nehéz feltételek közötti lét-rehozásuk minden esetben dicséretes teljesítmény. E köteteken mindig rajta hagyja nyomát az angolszász befogadó közeg, annak liberális, demokratikus történeti ha-gyományja. A fogadó országok történetének és kultúrájának lenyomata ott van és ott is marad a magyar történelem képén. Nem szabad elfelejteni, hogy a magyar történelem kutatása és egyetemi oktatása az angol–amerikai világban mindenkor Kelet-Európa, pontosabban Kelet-Közép-Európa regionális feltárásának részeként jelenik meg. Ma már a legkritikább eset, hogy a magyar problematikának önálló kur-zusokat, könyveket szenteljenek. A magyar tematikát az Egyesült Államokban és Nagy-Britanniában a legtöbbször csak a tágasabb kelet-közép-európai térség része-ként, s nem önállóan értelmezik.

Az angol–amerikai közegben született könyveket gyakran egyfajta tágasság jel-lemzi: földrajzi, diszciplináris és iskolaszerű értelmében is a szónak. S gyakorta tágasság a szó gondolati értelmében is: az elfogadás, a türelem és higgadt mérle-gelés levegője. A másság iránti fogékonyság, a dogmatizmustól való ódzkodás, a gondolatszabadság világa.

TÖRTÉNELMI KÉPEK ÉS PERCEPCIÓK

Magyar szempontból különösen érdekes, és az amerikai történelemkönyveket ért bírálatoknak ellentmond az a nyíltan hangoztatott kritika, amellyel a legkülönb-főbb egyetemi történeti tankönyvek az Egyesült Államok 1956-os kétarcú magatar-tását illették. Érdemes néhányat bemutatnunk ezekből a bennünket lényeges módon érintő és egyszersmind az amerikaiak kritikus önképét is híven illusztráló szöve-gekből – amerikai történetírói véleményeket '56-ról, az elmúlt mintegy 40 évből.

John A. Garraty (1920–2007) véleménye szerint

[...] amikor a kelet-német munkások lázadtak [1953] júniusában, és amikor a magyarok fellázadtak 1956-ban, semmilyen segítség nem jött Amerikából. [John Foster] Dulles [külügyminiszter] természetesen nem tévedett, amikor elutasította annak megakadályo-zását, hogy az oroszok leverjék ezeket a forradalmakat, de korábbi kijelentései reménye-ket ébresztettek a Vasfüggöny mögött, s ezeket most szétzúzták.⁴⁹

Nem sokkal később Peter d'A. Jones úgy foglalt állást, hogy „[...] amikor Lengyel-ország és Magyarország kezdett ellenállni a Szovjetunióknak, az Egyesült Államok

⁴⁹ J. A. Garraty: *The American Nation. A History of the United States* (New York: Harper and Row, 1st ed. 1966, 4th ed. 1979), 720.

ismét nem tett semmilyen lépést, amikor szovjet tankok brutálisan elnyomták a magyarokat 1956-ban. Az amerikai propaganda csak mellébeszélés volt, »kardcsörtetés«.⁵⁰

„Amikor a kelet-németek lázadtak 1953-ban, és a magyarok felkeltek a kormányuk ellen 1956-ban, az Egyesült Államok nem tett semmit, hogy egy szélesebb konfliktust provokáljon”⁵¹ – írta 1977-ben egy nagytekintélyű szerzőgárda, benne többek között Bernard Bailyn (sz. 1922) Harvard-professzorral, utólag szinte háborút sürgetve a Szovjetunió ellen.

Mindenkinél részletesebben ismertette a magyar forradalom ügyét és az arra adott amerikai reakciót Alan Brinkley (sz. 1949), a New York-i Columbia egyetem vezető történelemszprofesszora. Brinkley véleménye szerint

A Szovjetunió és a Nyugat viszonya tovább romlott 1956-ban, válaszul a magyar forradalomra. Magyar ellenzékiek, az egy évvel korábbi [sic] lengyel lázadásoktól ösztönözve népi felkelést kezdeményeztek 1956 novemberében [sic], hogy demokratikus reformokat követeljenek. Néhány napon át ellenőrzésük alatt tartották a magyar kormányt. De a hónap még véget sem ért, amikor szovjet tankok és csapatok Budapestre léptek, hogy eltiporják a felkelést, és visszahelyezzenek egy ortodox, szovjetbarát rezsimet. Az Eisenhower kormányzat nem volt hajlandó közbelépni. De a felkelés elnyomása sok amerikai vezetőt arról győzött meg, hogy a szovjet politika nem lágyult meg olyan mértékben, ahogyan a megelőző két év eseményei ígérték.⁵²

Érdemes és szükséges is felfigyelni rá, hogy Brinkley professzor könyve újabb, 6. kiadásában (2010) rövidített a szövegen, és elhagyta a fenti két utolsó mondatot, az Eisenhower kormányzat mégoly óvatos bírálatát is.⁵³

Utolsó példánk a Gary B. Nash és Julie Roy Jeffrey szerkesztésében megjelent, sokszerzős tankönyvből való, amelynek 3. kiadása 1994-ben jelent meg. „1956-ban, amikor magyar »szabadságharcosok« szembeszegültek a szovjet elnyomással, az Egyesült Államok ismét meghátrált, amikor a szovjet erők eltiporták a felkelőket. Minthogy a nyugati akció egy általánosabb konfliktushoz vezethetett volna, Eisenhower nem fordította át a retorikát akcióba. A nemzetközi kapcsolatok valódi világában a felszabadítás [jelszava] értelmetlen volt.”⁵⁴

⁵⁰ P. d'A. Jones: *The U.S.A. A History of Its People and Society since 1865* (Homewood, IL: The Dorsey Press, II, 1976), 696.

⁵¹ B. Bailyn et al.: *The Great Republic* (Boston–Toronto: Little, Brown and Co., 1977), 1212.

⁵² A. Brinkley: *The Unfinished Nation. A Concise History of the American People* (New York: McGraw-Hill, 1st ed. 1993), 800.

⁵³ A. Brinkley: *The Unfinished Nation. A Concise History of the American People*. (New York: McGraw-Hill, 6th ed. 2010), 754; 8th ed. 2016.

⁵⁴ G. B. Nash – J. R. Jeffrey: *The American People. Creating a Nation and a Society* (New York: HarperCollins, 1994), 906.

Ezek a példák világosan mutatják, hogy az amerikai történetírás múlt-képe igen kritikus, olykor nem hallgatja el saját kormányzatával szembeni fenntartásait sem, s ha kell, keményen bírálja akár az elnököket is. Lehet azonban, hogy az Amerika-kép, amely így élénk vetül, nem mindenben felel meg a kulturális pluralizmus értékszempontjainak, s hogy a régebbi amerikai történelemtankönyvek szemlélete nem felel már meg azoknak az igényeknek, amelyeket a legutóbbi mintegy két évtizedben a sokféle színű, vallású, etnikumú, osztályhelyzetű csoport állít az Egyesült Államok történetírói elé. A mai Amerika szakmai hivatalosai olyan történelempépet várnak el, amely mindenkinek megadja a saját múlt különállását, és nem törekszik immár integratív, az amerikai nemzet egészét egybefoglaló, közös történeti kép megteremtésére. A hivatalos, akadémiai történetírás enged a politikai korrektség, a P[olitical] C[orrectness] mentén szétváló múltak politikai követelésének, és nem vet számot azzal a veszéllyel, amely a közös múltnak csoportmúltakra való felválása révén atomizálja, s nem integrálja a nemzetet. A legújabb történelemtankönyvek már-már kínos precizitással ügyelnek minden olyan történeti jelenség bemutatására, amelynek száalai – legalábbis a „politikai korrektség” képviselői szerint – a jelenből vezetendők s ezért vezethetők is vissza egy immár nem valóságos, csupán virtuális múltba, imaginárius történelembe. Ebben a történelemben nem feltétlenül az adott kor tényleges dinamikája érvényesül, nem feltétlenül valóságos történeti szereplői játsszák szerepeiket, hanem a mai igényeknek megfelelő, némiképpen marionettfigurákhoz hasonlatosan a mából mozgatott, utólag behelyezett vagy felértékelte álhősök. Reális például a veszély, hogy a fehér amerikai történelem eltűnik a fekete vagy a latino mögött, hiszen ez a megoldás szolgál most politikailag hasznos célokat.

Lényegében minden nagy történelmi fordulat átértékelődött. Gary B. Nash tipikusnak mondható vélekedése szerint például az amerikai függetlenségi háborút helytelen csupán a több milliónyi fehér gyarmatos Anglia elleni küzdelmeként leírni, hiszen mellettük több tízezer fekete és indián is küzdött.⁵⁵ Megkérdőjeleződik a – Samuel P. Huntington (1927–2008) szavaival – „magkultúra” jelene és *per definitionem* múltja is. „Az 1970-es években indult útjára az a multikulturális mozgalom, amely azt célozza, hogy Amerika központi angolszász-protestáns kultúráját más, elsősorban faji csoportokhoz kötődő kultúrák váltsák fel.”⁵⁶

Hogy a multikulturalizmus valójában Európa-ellenes mozgalom, azt magam is átéltem, amióta az Egyesült Államokban történelmet tanítottam az 1980-as évek végétől kezdve. Az utolsók egyike voltam, aki – más, fókuszáltabb kurzusok sora mellett – a Kaliforniai Egyetemen még tanította a *Western Civilization*], azaz a nyugati civilizáció című tantárgycsokrot, az ún. 4A-B-C kódszámú sorozatot, amely

⁵⁵ Uo., 185–187, 197–198.

⁵⁶ S. P. Huntington: *Kik vagyunk mi? Az amerikai nemzeti identitás dilemmái* (Budapest: Európa, 2005), 270.

minden egyetemista diák számára kötelező stúdium volt, s betekintést adott az európai ókor, középkor és újkor történetébe. Szinte jelen voltam, amikor e tárgy gyakorlatilag egy csapásra megszűnt, hiszen ez Európa-központú világba kalauzolta a hallgatókat, s nem felelt meg a sokkultúrájú, mai Amerika igényeinek. Ekkoriban már javában cikkeztek „az Európa-központú értékek monokulturális uralmáról,” támadva „az amerikai demokratikus elvek, kultúra és identitás szűk látókörű, Európa-központú felfogását”.⁵⁷ Hogy a *Western Civ* halott, azt jól mutatta a kanadai Clifford Orwin cikke, mely Erich Maria Remarque első világháborús regényének angol címét parafrázálta: „All Quiet on the (post)Western Front”.⁵⁸ A felsőoktatás és a történészképzés a multikulturalizmus révén gondolatilag előkészítette annak esélyét, hogy két évtizeddel később „afrikai-amerikai” elnököt válasszon meg az amerikai nemzet többsége.

A mai amerikai történetírás, s különösen a történeti tankönyvipar világosan tükrözi a multikulturalizmus és a politikai korrektség kettős politikai jelszavának hatását, s nemcsak az Egyesült Államokban. A szociológus Nathan Glazer (sz. 1923) egész kötetet szentelt annak az (ironikus és erősen ellentmondásos) állításnak a vitatására, miszerint „Most már mindnyájan multikulturalisták vagyunk”.⁵⁹ Részben a nem-fehér etnikai csoportok arányainak gyors növekedése, részben a bevándorlógenerációk etnikai hovatartozása szerint jelennek meg az új igények, a mai politikai követeléseket visszavetítve az amerikai történelem korábbi századaiba. Retroaktív módon, fokozatosan kicserélik az amerikai nemzet valaha homogénebb, vagy legalábbis annak tűnő, fehér-angolszász-protestáns (WASP) monolit tömbjét egy sokszínű, sok etnikumból álló, sokféle kultúrában gyökerező mozaikra, amelyben immár nincsen meghatározó, egyeduralkodó faji, etnikai vagy felekezeti erő, hanem éppen ezen erők elvben egyenrangú, egyenjogú interakciója tartja fenn és össze az amerikaiakat mint nemzetet. A mai politikából visszavetített történelem nem a történeti valóságnak, hanem sokkal inkább egy utólag, a mai amerikai társadalom alá épített, tudatosan konstruált történeti képnek felel meg. Találónan nevezi ezt a folyamatot Arthur M. Schlesinger, Jr. (1917–2007) – a jelenben s a múltban – Amerika szétbontásának, s tiltakozik az ellen, hogy „a történelem tartalmát érdek-csoportok diktálják, legyenek azok akár politikaiak, gazdaságiak, vallásiak vagy etnikaiak.”⁶⁰ Könyvének zárszavában Arthur M. Schlesinger, Jr. óva int: „Ha most

⁵⁷ J. C. Early: Affirmations of a Multiculturalist. In R. Royal (ed.): *Reinventing the American People. Unity and Diversity Today* (Grand Rapids: William B. Eerdmans, 1995), 58; C. Orwin: All Quiet on the (post)Western Front. *The Public Interest* 123/1, 1996, 10; idézi Huntington: i. m., 271; N. Glazer: *We Are All Multiculturalists Now* (Cambridge–London: Harvard University Press, 1997), 16; A. M. Schlesinger, Jr.: *The Disuniting of America. Reflections on a Multicultural Society* (New York – London: W. W. Norton, 1993), 123.

⁵⁸ Orwin: i. m.

⁵⁹ N. Glazer: i. m.

⁶⁰ A. M. Schlesinger: i. m., 137.

elutasítjuk azt a csodálatos örökséget, amelyet a történelem ránk hagyott, előhívjuk a nemzeti közösség széttöredezését az egymással veszekedő enklávék, gettók, törzsek konfliktusaira. Társadalmunkban a kohézió kötelékei eléggé törékenyek, vagy legalábbis nekem úgy tűnik, nincs értelme megterhelni őket a kulturális és nyelvi apartheid bátorításával és felmagasztalásával.”⁶¹

A nagy amerikai történetíró több mint két évtizeddel ezelőtti szavai minálunk és a mi számunkra is fontosak és aktuálisak, aktuálisabbak, mint valaha. Szükség van az európai, s a magyar történelem új szemléletű vizsgálatára és megjelenítésére, felhasználva mindazt az elméleti és módszertani gazdagodást, amely a nemzetközi történettudományban az utóbbi 20–30 esztendőben végbement. Minálunk nagyon is időszerű és szükséges a társadalmi kohézió, a szolidaritás megerősítése, s ebben az angolszász világból érkező nyelvi és kulturális hatások érdemi feldolgozása, az egyetemes történelem újszerű szemlélete, a történettudomány új, nyitottabb módszertani kultúrája fontos szerepet játszhat.

TOVÁBBI IRODALOM

- Appleby, J. – Hunt, L. – Jacob, M.: *Telling the Truth about History*. New York – London: W. W. Norton, 1995.
- Foner, E. (ed.): *The New American History*. Philadelphia, PA: Temple University Press, 1990.
- Molho, A. – Wood, G. S. (eds): *Imagined Histories. American Historians Interpret the Past*. Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1998.
- Morton, A. L.: *A People's History of England*. London: Victor Gollancz; Berlin: Seven Seas Publishers, 1938 (new. ed. 1967).
- Nash, Gary B.: Thomas Peters. Millwright and Deliverer. In David Sweet – Gary B. Nash (eds): *Struggle and Survival in Colonial America*. Berkeley – Los Angeles: University of California Press, 1981, 69–85 (reprinted with revisions in Susan Ware [ed.]: *Forgotten Heroes*. New York: The Free Press, 1998, 45–56).
- Nora, P. (ed.): *Les lieux de mémoire*. Paris: Gallimard, 1984–1993.
- Revel, J. – Hunt, L. (eds): *Histories. French Constructions of the Past. Postwar French Thought*. Vol. 1. New York: The New Press, 1995.

■ Előadás a Magyar Történelmi Társulat 2012. évi vándorgyűlésén, Pécs, 2012. szeptember 21. Megjelent: *Századok* 147/1. 2013, 215–225.

⁶¹ Uo., 137–138.

A NAGY KIVÁNDORLÁS:
NYERTESEK ÉS ÁLDOZATOK

Az amerikai Kongresszus és a bevándorláskorlátozás politikái (1879–1924)

ANGOLSZÁSZ EREDET ÉS BEVÁNDORLÁSKORLÁTOZÁS

A „nativizmus”, az amerikai születéssel járó előjog filozófiája mindig is része volt az amerikai társadalmi gondolkozásnak. Amerika posztkoloniális történelmének számos korszakában ez volt a nemzeti politika egyik központi kategóriája. A nativizmus a tengerpartokon kikötő „betolakodók” elleni törvényhozásban öltött testet. Ezt az attitűdöt, amely hol a gyűlöletben, hol a félelemben jelent meg, önjelölt vagy olykor választott gyámjai képviselték azokkal szemben, akik maguk is szerették volna élvezni a szabadságot, az amerikai állampolgársággal járó valamely tisztséget vagy éppen hatalomhoz igyekeztek jutni.¹

A nativizmus filozófiája az amerikai függetlenség második évtizedének elején jelent meg, amikor a francia forradalom következményeként jakobinusok ezrei szöktek át Amerikába. A föderalisták kikényszerítették az idegenek és a lázadók elleni 1798-es, John Adams elnök által aláírt törvényt. Akkor volt azonban a nyilvános felháborodás a törvény ellen, hogy ez 1800-ban Thomas Jefferson megválasztásához vezetett, s e kifogásolható törvényt hamarosan erősen támadni kezdték.²

A 19. század első felében ismét jelentkezett a nativizmus a politikában, igaz, ekkor elszórtan, s nem is tartósan. 1835-ben a *The New York Journal of Commerce* című lapban megjelent egy cikk, melyet szerzője csak „Egy amerikai”-ként szignált, s az „Egyesült Államok szabad intézményeit az idegen bevándorlók által a közeljövőben fenyegető veszély ellen” írt.³ A szerző – mint kiderült – Samuel F. Morse (1791–1872) volt, aki egy 11 részből álló sorozatot írt az Amerikába bevándorló és általa becsmért katolikusok számának emelkedése miatt.⁴

¹ A polgárháború előtti külföldi-ellenességre lásd Ray A. Billington: *The Protestant Crusade, 1800–1860. A Study of the Origins of American Nativism* (New York: Macmillan, 1938).

² *The Annals of America* 4, 1797–1820, 53.

³ Edith Abbott: *Historical Aspects of the Immigration Problem. Select Documents* (Chicago, IL: The University of Chicago Press, 1926), 448.

⁴ *The Annals of America* 6, 1833–1840, 158–159, 163.

Morse nem állt egyedül vélekedésével,⁵ egyike volt csupán a bevándorlók hullámainak növekedésével éledő aggodalom számos kifejezőjének. Az 1830-as években csak 500 ezer külföldi bevándorló érkezett az Egyesült Államokba, az 1840-es években viszont már másfél millió európai, s ez a szám a következő évtizedben két és fél millióra emelkedett.⁶ 1847-ben, amikor a nagy burgonyavész tarolt az ír vidéken, a bevándorlók száma – amely 1845-ben 100 ezer volt – 200 ezer fölé szökött. A legtöbb ír bevándorló a keleti, gyorsan urbanizálódó területeken telepedett le.⁶ 1847-ben L. C. Levin (1808–1860), az amerikai Képviselőház tagja az „idegen populáció hanyatló jelleméről” beszélt, és óvott a „partjainkon évente ezrével megjelenő bevándorlóktól”, akik „nincsenek előkészítve a republikánus szavazó hivatására, illetve nem alkalmasak még az amerikai polgárok politikai kötelességeinek teljesítésére”.⁷ 1854-re, amikor az éves bevándorlók száma – akik leginkább Írországból érkeztek – ismét megduplázódott és így elérte a 400 ezret, a keleti part mentén megjelent az ún. „Amerikai Párt”. A csoport – válaszmegtagadása okán – a Know Nothing Party [Semmit sem tudók pártja] néven vált ismertté, és válaszképpen az európai bevándorlók beözönlésére, hangsúlyosan képviselte a nativizmus ideológiáját.⁸

Különösen agresszívan jelentkezett a nativizmus ideológiája és politikája az 1880-as években, amikor a közép-, kelet- és dél-európai bevándorlók első nagy hullámai érkeztek. A nyomás fokozódott, ahogyan a faji és szociális alsóbbrendűség doktrínája még inkább elterjedt az Egyesült Államokban. A nativizmus képviselői az újonnan érkezettek politikai képzettségének hiányára hivatkoztak és a demokratikus intézmények megőrzésének érdekében érveltek. Az ír katolikusokat nem számítva, a 19. század közepéig érkező bevándorlók főként Nyugat- és Észak-Európa gazdaságilag és társadalmilag fejlettebb régióiból vándoroltak be – angolok, skótok, németek, hollandok és skandinávok –, és főképpen protestánsok voltak. A 19. század végén érkező „új” bevándorlók viszont már egyre kevésbé voltak protestánsok, hiszen ők szlávok, zsidók, délolaszok és magyarok voltak, s Közép- és Dél-Európa fejletlenebb régióiból érkeztek, méghozzá milliós nagyságrendben. A résztvevők és megfigyelők számára a „régik” és az „új” bevándorlók, illetve a „külföldiek” és az „idegenek” kategóriái számbeli, kulturális háttérbeli és vallási különbségeket is jelentettek. A korábbi defenzív, védekező nativizmus a 19. század folyamán össze-

kapcsolódott a rasszizmussal és a vallási türelmetlenséggel, s az egyre szélsőségebb politikai és filozófiai érvek végül a szociáldarwinizmusban öltöttek testet.⁹

A bevándorláskorlátozás gondolata a századfordulóra egyre inkább meghatározta a politikát, különösen Theodore Rooseveltt (1858–1919) elnöksége alatt. 1896-ban a Republikánus Párt programja, – amellyel William McKinley (1843–1901) fellépett a választásokon – követelménnyé tette a bevándorlók írni-olvasni tudásának vizsgálatát. Ezt az eredetileg az *Immigration Restriction League* (Bevándorláskorlátozási Liga) által tett javaslatot a Kongresszusban Henry Cabot Lodge (1850–1924) massachusettsi szenátor pártfogolta. Mindkét tábor igen erősen támogatta, de Grover Cleveland (1837–1908), a leköszönő demokrata elnök két nappal távozása előtt, 1897. március 2-án megvétózta.¹⁰

Cleveland határozott vétója az ellenzék számára új erkölcsi kiindulópontot jelentett a bevándorláskorlátozókkal szemben: „Az írni és olvasni tudás képessége, amit ez a törvényjavaslat megkíván, önmagában, véleményem szerint, félreértésekre vezethet, mert elégtelen feltétele az állampolgárság elnyerésének, s nem más motiválja, mint az ipar hasznát illető félelem. S ha van ilyen ok, akkor azzal kell foglalkozni, s nem az írástudatlanságot megtenni ürügynek, s közben az igazi panasz okát nem tudjuk, nem akarjuk kimondani.”¹¹

Cleveland elnök tiltakozásának morális ereje a következő tizenöt évre feltartóztatta a bevándorláskorlátozás politikáját. Csak 1912–13-ban, elnöksége utolsó éveiben kellett immár egy másik elnöknek, William Howard Taftnak (1857–1930) újból konfrontálnia az új restriktív törvényjavaslattal.¹² Az intervenciós évek alatt Theodore Roosevelt elnök lépett fel erőteljesen az új törvényekért. Az angol nyelvű népek győzelmének prófétáját és a *The Winning of the West* [A Nyugat megnyerése] ünnepelt szerzőjét régóta foglalkoztatta a honosítási törvények gyengesége. Hivatali éveiben a túlzásokat csillapító törvényhozás volt a kívánsága, s a probléma tanulmányozására egy bizottságot is kinevezett. Ennek a bizottságnak jelentése képezte aztán a bevándorlási rendszer megváltoztatásának alapját.

⁹ John Higham: *Strangers in the Land. Patterns of American Nativism 1860–1925* (New Brunswick – London: Rutgers University Press, 1988); Leonard Dinnerstein – David M. Reimers: *Ethnic Americans. A History of Immigration* (3rd ed. New York: HarperCollins, 1988), 43–84; Thomas J. Archdeacon: *Becoming American. An Ethnic History* (New York: The Free Press, 1983), 112–172.

¹⁰ President Grover Cleveland: Veto of bill to amend immigration losses of U. S., 1897. március 2. *Grover Cleveland Papers*, Series 6, Presidential Papers Microfilm, Reel #60, Washington: The Library of Congress, 1958. Vö. Allen Nevins: *Grover Cleveland. A Study in Courage* (New York: Dodd, Mead & Co., 1962), 724–726; Mark H. Haller: *Eugenics. Hereditarian Attitudes in American Thought* (New Brunswick, N.J.: Rutgers University Press, 1963; 2nd printing 1984), 56. Lásd még National Archives, Washington, D.C., RG 85: 53139/10G.

¹¹ Grover Cleveland: Veto of bill, i. m. 5.

¹² Mark H. Haller: i. m., 56.

⁵ Alan Brinkley: *The Unfinished Nation. A Concise History of the American People* (New York: McGraw-Hill, 1993), 275.

⁶ Samuel Eliot Morison – Henry Steele Commager – William E. Leuchtenberg: *A Concise History of the American Republic* (New York: Oxford University Press, 1977), 260, 262.

⁷ Abbott: i. m., 755.

⁸ *The Annals of America* 8, 485.

Az 1906-os állampolgársági törvény a Kereskedelmi és Munkaügyi Minisztériumon (*Department of Commerce and Labor*) belül Állampolgársági Hivatalt (*Bureau of Naturalization*) állított fel. A törvény részletekbe menően meghatározta az állampolgárság feltételeit. Drasztikusan csökkentette az állampolgárság odaítélésére felhatalmazott bíróságok számát. A részletek között ott volt, hogy a jelölteknek tudniuk kellett angolul olvasni, írni és beszélni. Arra is figyeltek, hogy az alaposan végiggondolt eljárásban ne legyen mód csalás révén állampolgársághoz jutni.¹³

Theodore Roosevelt elnök más mértéket használt. Egy 1906 májusában a Képviselőház elnökéhez, Joseph („Joe”) Gurney Cannonhoz (1836–1926) írt levelében azt javasolt, hogy a Bevándorlási Hivatal külföldön működő képviselői a bevándorlási engedély kiadását azokra korlátozzák, akiket „fizikailag, morálisan és intellektuálisan”¹⁴ megfelelő személyiségnek tartanak. Javaslatának indoklásában Roosevelt elnök így írt: „Nem szentelek figyelmet az illető világnézetének vagy nemzetiségének, ha karaktere rendben van, ha fizikailag és morálisan megfelelő állapotban van, hogy követelhesünk tőle.”¹⁵

Egy másik, 1907. januári levelében arra kérte Cannont, hogy terjesszen a Kongresszus elé olyan törvényjavaslatot, amely „gondoskodik a fizikailag, morálisan vagy mentálisan alkalmatlanok távoltartásáról”, és segíti az alkalmasak kiválasztását, hogy azok igen gyorsan beolvadhassanak a „mieink” közé.¹⁶ A Kongresszusnak szóló az évi elnöki üzenetében ismét megfogalmazta kérését, hogy a törvényhozás gondoskodjék a bevándorlókat „gondos, nem pusztán felületes, hanem intellektuális képességeiket is mérlegre tevő vizsgálati módszer kidolgozásáról, amely azt is leméri, az illetők mennyire alkalmasak az amerikai intézmények, szokások elfogadására, hogy azután józan, normális amerikaiak legyenek”.¹⁷ Theodore Roosevelt volt tehát az első amerikai elnök, aki elkötelezte magát a bevándorlók intelligenciájának mérése mellett.

Az elnök elérte, hogy a kormányzaton belül kezdjenek hozzá olyan antropológiai és pszichológiai vizsgálatok titkos kidolgozásához, amelyeknek majd a bevándorolni szándékozókat alá lehet vetni. Ekkor és ezután a Bevándorlási és Állampolgársági Hivatal ún. bevándorlási felügyelőket küldött rendszeresen az európai országokba, akik igen számottevő mennyiségű adatot vettek fel a bevándorolni szándékozóktól. Külön figyelmet szenteltek az Osztrák-Magyar Monarchiának, hogy felmérjék, miért akar onnan különösen sok állampolgár az Egyesült Álla-

¹³ *The Letters of Theodore Roosevelt*, Vol. 5: *The Big Stick 1905–1907* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1952), 286, 2. jegyzet.

¹⁴ Theodore Roosevelt Joseph Gurney Cannon képviselőházi elnökhöz, Washington, 1906. május 27. *The Letters of Theodore Roosevelt*, i. m., Vol. 5, 285.

¹⁵ Uo., 286.

¹⁶ Theodore Roosevelt Joseph Gurney Cannon képviselőházi elnökhöz, Washington, 1907. január

12. *The Letters of Theodore Roosevelt*, i. m., Vol. 5, 550.

¹⁷ Idézi a *Congressional Record*, 62nd Congress, 2nd Session, 1912. március 18.

mokba vándorolni. Frank P. Sargent (1851–1908), a Bevándorlási Hivatal főbiztosa személyesen az elnöknek küldte az ügynökei által készített bizalmas jelentéseket. Ezek az információk késztették az elnököt végül arra, hogy Cannon képviselőházi elnökkel egy új bevándorlási bizottságot hozzon létre, élén Paul Dillingham (1843–1923) vermonti szenátorral.¹⁸

A „FAJOK” FOGALMA A DILLINGHAM-JELENTÉSBEN

1906. május 23-án a szenátus elfogadta a 4403-as számú törvényjavaslatot, amely az írni-olvasni tudás kritériumának a bevezetését javasolta. Cannon, a képviselőház elnöke azonban kiegészítést nyújtott be egy vizsgálóbizottság felállítására (38. szakasz), amely annak eldöntésére lett volna hivatott, hogy vajon keresztülvihető-e az ilyenfajta vizsgálat. Ennek nyomán alakult meg a Dillingham Bizottság.¹⁹

A négy éven át, 1907 és 1911 között működött bizottság – tagjait a képviselőházból és a szenátusból vegyesen választották, s helyet kaptak benne az elnök személyes képviselői is – egy monumentális, 42 kötetes felmérést készített, melyre azután a háborút megelőző években mint az idegenellenesség és a bevándorláskorlátozás tudományos megalapozására hivatkoztak. Hosszas vizsgálódás után a kilenc tagú bizottságból nyolcan helyezkedtek arra az álláspontra, hogy valóban az írni és olvasni tudás ellenőrzése az „egyetlen lehetséges módszer”.²⁰

Befolyásos történészek, így a Harvard-professzor Oscar Handlin (1915–2011) szerint a bizottság nem tett mást, mint saját előfeltevését erősítette meg, amikor „azt akarta bebizonyítani, hogy az új bevándorlók alapvetően különböznek a régiektől, és hogy kevésbé alkalmasak az amerikanizálódásra”.²¹ A szakértők, mégis, összeállították azt a nagyszabású adatbázist, ami később Dillingham-jelentésként vált ismertté. A jelentés lényegében ajánlással ellátott kísérlet, amely megpróbálja felbecsülni a sokféle, az Egyesült Államokba bevándorló „faj” valódi természetét csakúgy, mint a bevándorlók lehetséges hatását Amerika antropo-

¹⁸ National Archives, Washington, D.C.: RG 85: 53139/10G. – Tibor Frank: Ellis Island követői. Az osztrák–magyar kivándorlás titkos amerikai megfigyelése (1906–1907). *Valóság* 35, 1992. július, 77–90. Teljesebb angol változata: 'For the Information of the President'. The US Government Surveillance of Austro-Hungarian Emigration (1891–1907). *Hungarian Journal of English and American Studies* 6/2, 2000, 213–237. (A tanulmány új magyar változatát lásd ebben a kötetben.)

¹⁹ National Archives, Washington, D.C.: RG 85: 53139/10G.

²⁰ Brief Statement of the Investigations of the Immigration Commission, with Conclusions and Recommendations and Views of the Minority. Reports of the Immigration Commission, Senate Document No. 747, 61st Congress, 3rd Session (Washington: Government Printing Office, 1911), 48.

²¹ Oscar Handlin: *Race and Nationality in American Life* (Boston–Toronto: Little, Brown and Co., 1948), 98–131.

lógiai állományára. A bizottság jelentésének részeként Daniel és Elnora Folkmar készítettek egy *Dictionary of Races and Peoples* [A fajok és népek szótára] című kötetet, amelynek az volt a célja, hogy „elősegítse a mai bevándorlási mozgalom keretében tömegesen érkezőkről való alaposabb tudást”.²² A „faj” kifejezést végig a „népcsoport” szinonimájaként használták, néha a „típust”, olykor a „nemzetiséget” fejezték ki vele. Elterőn a korabeli áltudományos újságírástól, a nagyszámú pamfletről és propagandaműtől, a Folkmar-szótár mentes a rasszista felhangoktól és egyértelműen elmondható róla, hogy jószándékú kísérlet volt: elfogulatlanul akarta számba venni az Egyesült Államokba bevándorló vagy oda igyekvő etnikai csoportokat. Ellenben Oscar Handlin 1948-as szótárkritikáját már úgy ítélték meg, mint amelyet már a későbbi történetek befolyásoltak. A második világháború után természetesen érthető, hogy Handlin érzékeny volt az olyan kifejezésekre, mint az „árja”, a „teuton/germán”, s hogy felkapta a fejét a faji differenciák biológiai megközelítésére is. Handlin szótár-kritikája a legkevésbé sem ügyelt a filológiai kérdésekre.²³ Ha kiragadott példáit összehasonlítjuk a szótárban szereplő eredeti kifejezésekkel, kitűnik Handlin szándéka, hogy a Folkmar szerzőpárost olyan bűnökben marasztalja el, amelyet azok nem követtek el. Mivel a nemrég elhunyt Handlin munkáját a mai napig széles körben úgy használják, mint a Dillingham Bizottság egyik legfontosabb interpretációját, fontos, hogy rámutassunk tendenciózusságára.²⁴ De az is tény, hogy munkája nem sokban különbözik más kortárs kritikusokétól.

A szótár szerzői az akkoriban legkorszerűbb és legjobb antropológiai, néprajzi, nyelvészeti szakirodalomra hivatkoztak, olyan szerzőkre, mint pl. Daniel G. Britton, A. H. Keane, J. Deniker, William Z. Ripley, Giuseppe Sergi, André Lefevre, William Dwight Whitney, Max Müller, Paul Topinard és rajtuk kívül egy sor tekin-

²² Introductory. In *Dictionary of Races or People* (Washington: Government Printing Office, 1911), 1. Lásd ehhez Tibor Frank: 'Race' and Ethnicity in U. S. Immigration Terminology. The Case of Austria-Hungary. *Filológiai Közöny* 45/1–2, 1999, 13–16.

²³ Oscar Handlin: i. m., 106.

²⁴ Néhány példa:

(1) A *Dictionary* megadja a „Finn” vagy „Finnic” szó különféle meghatározásait, és hozzáteszi: „Finnország nyugati részének bizonyos térségeit a legszökebb teutonok, a svédek lakják, akiknek száma eléri a 350.000-et.” Handlin viszont csak a hosszú, eredeti szöveg elfogultan válogatott változatát adja: „A finnek, állapította meg a szótár, nyelvileg a finn-tatár fajhoz tartoztak, a magyarokkal, a törökökkel és a japánokkal együtt. De a nyugati finnek, akik aztán ténylegesen az Egyesült Államokba jöttek, noha ugyanazt a nyelvet beszélik, »a legszökebb teutonok, a svédek« leszármazottai.” *Dictionary of Races or Peoples*, i. m., 58–61; Oscar Handlin: *Race and Nationality*, i. m., 106.

(2) A japánok esetét Handlin alaposan félremagyarázza [i. m., 106], szemben a *Dictionary* sokkal óvatosabb fogalmazásával [i. m., 86].

(3) Handlin idézi a németek pozitív leírását a *Dictionary*-ből, de teljesen kiemeli azt a kontextusból: *Dictionary of Races or Peoples*, i. m., 66; Handlin: i. m., 107.

télyes és tisztességes kézikönyvre. A 19–20. század fordulóján, a nagy erejű bevándorlásellenes rasszizmus idején a Folkmar szerzőpárosnak volt annyi intellektuális felelőssége és tisztessége, hogy világossá tegye, a „fajt” egyszerűen a „népcsoport” rokon értelmű kifejezéseként használták. Figyelmeztettek az „angol” jelző értelmezését illetően is: „nemcsak a köznyelv használja pontatlanul, de még a tudományos precizitást igénylő alkalmakkor is, például a népszámláláskor is változó vagy bizonytalan a jelentése”.²⁵

Bár a Dillingham Bizottság jelentését sokkal komolyabban kellene tanulmányozni, mint ahogy az eddig történt, és nem helyes bennük pusztán a kvóta-törvények politikai előkészítését és kiszolgálását látni, nagy anyaga komoly érv volt annak a politikai álláspontnak megerősítésében, amely ellenezte a milliós nagyságrendben érkező, angolul nem beszélő, többségükben írni-olvasni sem tudó, gyakran az angolszász politikai intézményeket és kultúrát magukévá tenni sem igen kívánók bevándorlását.²⁶

A Dillingham Bizottságot kritizáló amerikai megfigyelők sokszor említették, hogy „fajilag alsóbbrendű” bevándorlók, bűnözők, örültek, „a föld söpredékéhez” tartozó emberek próbálnak meg az Osztrák-Magyar Monarchiából bevándorolni az Egyesült Államokba.²⁷ A rasszizmus, a szociáldarwinizmus szempontjait jól illusztrálják a *Puck* vagy a *Judge* c. amerikai satirikus hetilapok karikatúrái, melyeket az Ellis Island-i Bevándorlási Múzeumban (Ellis Island Immigration History Museum, New York Harbor) is őriznek, s amelyek az Egyesült Államokba „belopakodni” akaró, „alacsonyrendű” kelet-közép-európai típusok reprezentánsait ábrázolják.²⁸

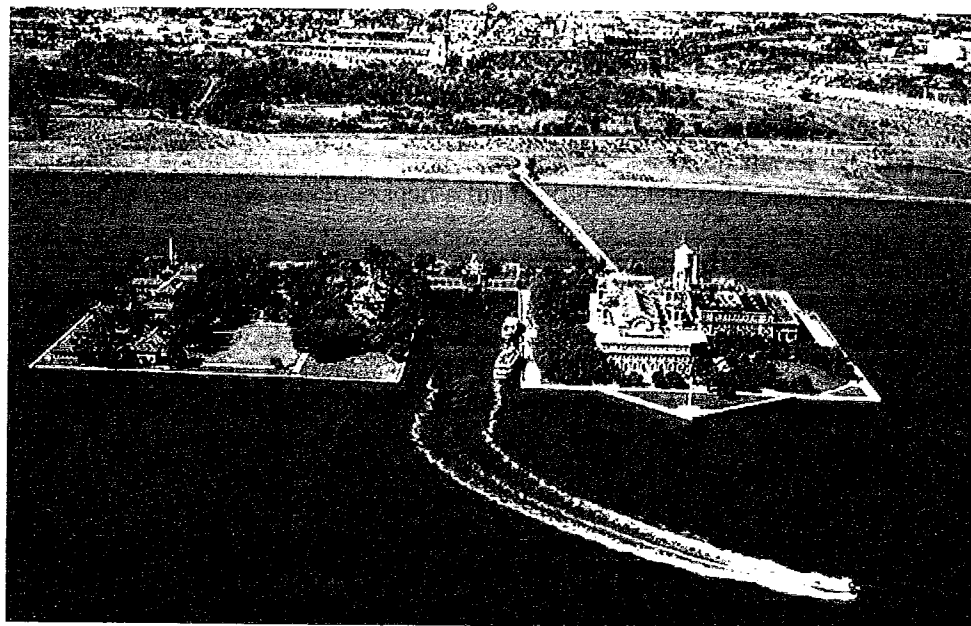
²⁵ *Dictionary of Races or Peoples*, i. m., 54.

²⁶ A Dillingham Bizottság jelentésének egyik köteteként jelentette meg a nagy német-amerikai antropológus, Franz Boas korszakos jelentőségű vizsgálatának eredményeit, amelyről ismételt és részletesen írtam másutt: Amerikai „új bevándorlók” antropometriai vizsgálata, 1908–1911. *Anthropológiai Közlemények* 36, 1994, 69–77; Franz Boas és a közép- és dél-európai kivándorlás antropológiája. *Ethnographia* 106/1, 1995, 155–193 (lásd ebben a kötetben is); The Dillingham Report. Franz Boas and the Measurement of U.S. 'New' Immigrants, 1907–1911. In Annemarie Steidl – Josef Ehmer – Stan Nadel – Hermann Zeitlhofer (eds): *European Mobility. Internal, International, and Transatlantic Moves in the 19th and Early 20th Centuries* (Göttingen: V&R Unipress, 2009).

²⁷ Alan M. Kraut: *Silent Travelers. Germs, Genes, and the 'Immigrant Menace'* (New York: Basic Books, 1994), 50–77.

²⁸ James J. Davis: *Selective Immigration* (St. Paul, MN: Scott-Mitchell, 1925), 27–34, 168–173.

Ellis Island

RESTRIKCIÓ: VITA AZ ÍRNI-OLVASNI TUDÁSRÓL

A szelektív bevándorlás pártján állóknak a 20. század fordulóján talán egyedül igazán erős érve az volt, hogy az „új bevándorlók” nem tudnak angolul beszélni és írni. Az angol nyelv volt az asszimiláció leginkább elfogadható kritériuma. Érvelésük szerint az angol nyelv nélkül az újonnan érkezők soha nem lesznek képesek igazi amerikaiakká válni.²⁹

Egy másik nyelven való írni és olvasni tudás ugyancsak számbavehető feltétel volt. Sokan érveltek úgy, hogy ha csak a műveltebb bevándorlókat engednék be az

²⁹ Susan S. Forbes – Peter Lemos: *The History of American Language Policy. U. S. Immigration Policy and the National Interest*, Final Report and Recommendations of the Select Commission on Immigration and Refugee Policy, Appendix A: Papers on U. S. Immigration History, April 1981, 11–12. – Hálás vagyok Susan Forbes Martinnak, aki mint a *Commission on Immigration Reform*, Washington, D.C. ügyvezető igazgatója számos információval volt segítségemre Bellagióban (1992. május) és Washington, D.C.-ben (1994. január) elsősorban a Jimmy Carter elnök által felállított *U. S. Select Commission on Immigration and Refugee Policy (1979–1981)* történetére vonatkozásában, amelynek egykor kutatási igazgatója volt. Ez az „új Dillingham Commission” számos történelmi tanulmány megírására adott megbízást, amelyeket azután mint a *Final Report and Recommendations of the Select Commission* függelékékként ki is adott. Susan S. Forbes és Peter Lemos cikke is így készült el.

országba, azok sokkal szívesebben tanulnának meg angolul, s egyszer végre elérhetnék céljukat, kiérdemelnék az amerikai állampolgárságot.³⁰

Az 1906-os honosítási törvény az állampolgárság elnyerésének feltételül az angol nyelv ismeretét tette meg, az 1917-es bevándorlási törvény a beengedés feltételét viszont már csak általában az írni-olvasni tudásban állapította meg.³¹ Azok, akik továbbra is az angol nyelv ismeretéhez ragaszkodtak, s kevésnek tartották a más nyelven való írni-olvasni tudást, az ipari fölény biztosításának szükségességével érveltek s azzal, hogy a családalapítás is lényegesen könnyebb volna így. Ez abból az érvelésből fakadt, hogy az USA-ban lakók az angol nyelv ismerete nélkül „nem tudnák teljes egészében megérteni az amerikai intézményrendszert, a kormányzás elveit és módszereit”.³²

A Dillingham Bizottság 1913-ban azt javasolta, hogy a bevándorláskorlátozást alapozzák „gazdasági, morális és szociális megfontolásokra”. A többség továbbra is az írni-olvasni tudást tekintette mérvadónak, mint az „egyetlen keresztülvihető módszert a nem kívánatos bevándorlók kiszűrésére”.³³ A bizottság tagjai azt remélték, hogy javaslatukat a kongresszus elfogadja.

A Bevándorláskorlátozási Bizottság feloszlása után Dillingham szenátor és John L. Burnett (1854–1919) kongresszusi képviselő közösen terjesztettek a kongresszus elé egy javaslatot (S. 3175), amelyben bemutatták az írni-olvasni tudást mérő vizsgájukat. A törvényjavaslatot igen alaposan kidolgozták: az előkészítő bizottság négy éven át dolgozott és az anyag elkészítésére több mint egy millió dollárt fordított. A törvényjavaslat ennek megfogalmazásaira hagyatkozott.³⁴ A szenátus mindössze kilenc ellenszavazattal fogadta el javaslatukat, melynek alátámasztására Elihu Root (1845–1937), New York állam szenátora (aki éppen abban az évben kapott Nobel-békedíjat) sokak véleményét összegezve a következőket mondta: „Az

³⁰ Uo.

³¹ Uo. vö. Act of Naturalization, 1906. június 29., Sec. 8. „That no alien shall hereafter be naturalized or admitted as a citizen of the United States who can not speak the English language...” [Senki idegen ne kapjon honosítást vagy ne lehessen az Egyesült Államok állampolgára, aki nem beszéli az angol nyelvet...]. Jeremiah W. Jenks – W. Jett Lauck: *The Immigration Problem. A Study of American Immigration Conditions and Needs* (New York – London: Funk & Wagnalls, 1926), 576; ill. Immigration Act, 1917. február 5., Sec. 3.: „(...) in addition to the aliens who are by law now excluded from admission into the United States, the following persons shall also be excluded from admission thereto, to wit: All aliens over sixteen years of age, physically capable of reading, who can not read the English language, or some other language or dialect, including Hebrew or Yiddish” [Túl azokon az idegeneken, akiket a törvény nem enged be az Egyesült Államokba, a következő személyek is kizártnak: minden 16 éven felüli idegen, aki fizikailag képes az olvasásra, de nem tud angol nyelven, vagy valamely más nyelven vagy dialektusban olvasni, beleértve a hébert és a jiddist...]. Jenks–Lauck: i. m., 473–474.

³² Susan S. Forbes – Peter Lemos: i. m., 12.

³³ *Congressional Record*, 1913. január 2., 904.

³⁴ National Archives, Washington, D.C., RG 85: 53139/10G.

utóbbi években sokkal nagyobb mértékben fogadtunk be az óvilágból érkező bevándorlókat, mint amilyen mértékben ők megértették és elsajátították az amerikai kormányzás eszméjét...”. Root szenátor sajnálta azokat az Amerikában létrejött közösségeket, amelyeknek tagjai „nem tudnak angolul beszélni, nem tudnak újságot, képeslapokat vagy könyveket olvasni, s ezáltal meg vannak fosztva attól, hogy megértsék a világ és az amerikai kormányzat működési elveit...”³⁵

A szenátor éles különbséget tett az északnyugat-európai és a délkelet-európai bevándorlók között, az utóbbiakat „tőlünk eltérőeknek” mondta „nemcsak a nyelv, hanem az önkormányzásra való képesség elsajátítását” tekintve is. Ösztönözte és nyomatékosan javasolta, hogy a bevándorlók „legyenek frástudók”, s rendelkezzenek „komolyabb ismeretekkel” az ország szándékait illetően.³⁶

Az írni-olvasni tudásról való vita megosztotta az amerikai társadalmat. Ahogyan közeledett a törvényjavaslatról (*Literacy Bill*) való végszavazás, az egyik felszólaló, William H. Wilder (1855–1913), Massachusetts állam kongresszusi képviselője a következőket írta: „erős a nyilvános ágálás a törvényjavaslat érdekében [...] Úgy hiszem, még a külföldi eredetű szavazók is, mindenki pártolna egy ilyen törvényt, és a kongresszusi képviselők nem félnének olyan pokolian a szavazópolgárok voksaitól, még ha neki is mennének egy kicsit azoknak, akiknek nincs szavazati joga.”³⁷

A végrehajtó hatalom szintén nyomást gyakorolt a Kongresszusra. A kereskedelmi és munkaügyi miniszter, Charles Nagel (1849–1940) már az előző nyár óta lobbizott a Kongresszusnál a javaslat elfogadása érdekében.³⁸ Irodája magánlevélként álcázva továbbította W. J. McConnell (1839–1925) bevándorlási felügyelő (korábban Idaho állam szenátora, majd kormányzója) küldeményét John L. Burnett képviselőhöz, a Bevándorlási és Állampolgársági Bizottság elnökéhez, melyben a megsértett, újonnan bevándorolt fizikai munkásokat, az „új bevándorlás” áldozatait afrikai rabszolgákhoz hasonlította és sürgette a Kongresszust a bevándorlás korlátozására.³⁹

Fokozott nyomás nehezedett a távozóban lévő adminisztrációra, hogy az még a Wilson-kormány hivatalba lépése, vagyis 1913. március 4-e előtt döntsön az írni-olvasni tudást kritériumként megfogalmazó törvényjavaslatról. Aláírások és levelek ezrei érkeztek a Fehér Házba reprezentatív személyektől és csoportoktól,

³⁵ *Congressional Record*, 1912. április 18., 5225.

³⁶ Uo.

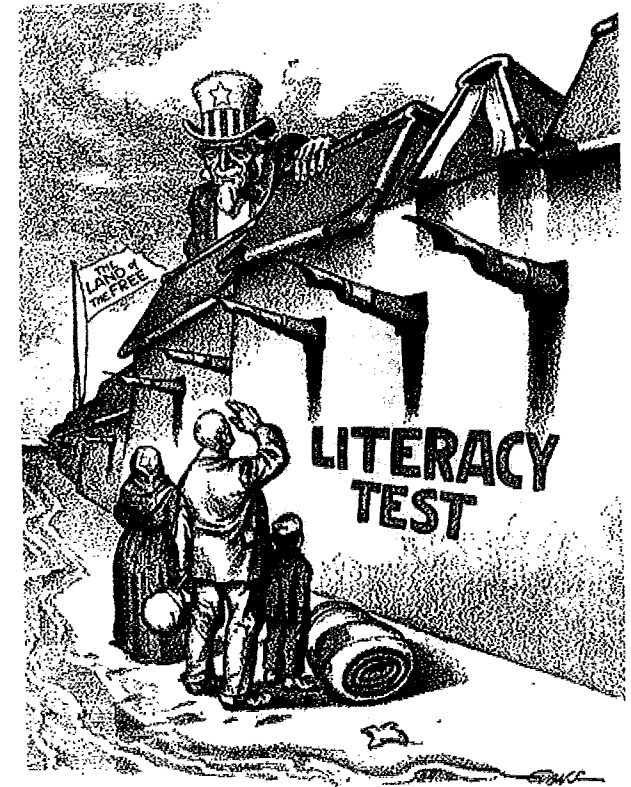
³⁷ William H. Wilder kongresszusi képviselő Charles Nagel kereskedelmi és munkaügyi miniszterhez, Washington, D.C., 1913. február 27. National Archives, Washington, D.C., RG 85: 53139/10K.

³⁸ Charles Nagel – Richard W. Sears [Washington, D.C.], 1913. február 19, National Archives, Washington, D.C., RG 85: 53139/10E.

³⁹ W. J. McConnell – Hon. John L. Burnett, Moscow, Idaho, July 22, 1912; csatolva W. J. McConnell leveléhez a bevándorlási biztosnak, Moscow, Idaho, 1912. július 24. National Archives, Washington, D.C., RG 85: 53139/10D.

mint például a *Patriotic Order, Sons of America* [Amerika Fiai Hazafias Rend]⁴⁰ és a New York-i Bevándorláskorlátozási Liga.⁴¹ Egy ilyen petíció név szerint felsorolta azokat a kiváló képviselőházi tagokat, akik „New York államban a mi képviselőtünkben járnak el”.⁴² Az elnök figyelmét a Dillingham Bizottság 42 kötetes jelentéséből készített összefoglalóval is fokozni akarták.

Az ilyen nyomásgyakorló csoportok valóban nagy befolyással voltak a kongresszusi vitára.⁴³ A támogatók között volt a szervezett munkásság, amely éles versenyben állt a szervezetlen bevándorlókkal. A támogatók között tartották számon az Amerikai Munkásszövetséget (*American Federation of Labor*) éppúgy, mint a helyi munkásság legkülön-

Az amerikai fal, ahogyan J. L. Burnett kongresszusi képviselő megépítene

⁴⁰ Korai 19. századi eredetű, bevándorlásellenes, katolikus- és írelles hazafias politikai csoport.

⁴¹ *Patriotic Order Sons of America* – William H. Taft, Chicago, 1913. január 11.; *Immigration Restriction League of New York* – William H. Taft, New York, 1913. január 13.; National Archives, Washington, D.C., RG 85: 53453/44D.

⁴² Kérelmezők William H. Tafthez, 1913. január 13. National Archives, Washington, D.C., RG 85: 53453/44D.

⁴³ *Relative to the Further Restriction of Immigration. Hearings before the Committee on Immigration and Naturalization, Parts I–II* (Washington: Government Printing Office, 1912), National Archives, Washington, D.C.: RG 85, 53139/10H; *Amendment of Immigration Laws. Resolutions, Views of Southern Governors, Newspaper Articles, and Hearings before the Committee on Immigration and Naturalization of the House of Representatives Relative to Excluding Undesirable Immigrants by Amending the Immigration Laws. Senate Document No. 251, 62nd Congress, 2nd Session.*

félébb csoportjait, például a mozdonyvezetőket, vasúti kalauzokat, ácsokat, asztalosokat, kárpitásokat, víz- és gázszereleket és másokat.⁴⁴ Tizenhét állam törvényhozó testülete is támogatta a javaslatot, továbbá a farmerek csoportjai is, beleértve a *Farmers' Union*-t (Gazdaszövetség), a *Farmers' National Congress*-t (Nemzeti Gazdakongresszus) és a *National Grange*-et (Nemzeti Farm).⁴⁵

A másik oldalról is számos társadalmi és politikai szervezet ellenezte a Burnett–Dillingham javaslatot, s voltak persze prominens személyiségek is, akik szembeszögöltek a tervvel. Ezek leveleiből, dokumentumaiból bőséges anyagot őriz a washingtoni *National Archives* (Nemzeti Levéltár).⁴⁶ A New England-i csoport jellemző véleménye szerint az írni-olvasni tudást vizsgáló feladatok „nemcsak tisztességtelenek a bevándorlókkal szemben, de... ellentétesek országunk érdekeivel is”. Az írni-olvasni tudás, érveltek tovább, „nem kritériuma sem az Amerikába való bevándorló kíváncsiságának, sem pedig alkalmasságának”. A petíció szerzői emlékeztették az elnököt arra, hogy Amerikában „még sok millió ember számára van tér”. Hozzáadták, hogy az Egyesült Államok jóléte függ a nyugati és déli államok lakosságának növekedésétől, ahol elsősorban „testi erőre, izomra van szükség és nem írni-olvasni tudásra”.⁴⁷

A magyar, szlovák, lengyel és zsidó szervezetek is a Burnett–Dillingham javaslatot ellenzők kórusához tartoztak. A Magyar–Amerikai Föderáció (Barberton, Ohio) képviselői is Taft elnökhöz fordultak. Amerikának, mondták, erős, egészséges, jó erkölcsi érzékkel rendelkező bevándorlókra van szüksége és az „ilyen emberek iskolázatlansága valószínűleg nincs összefüggésben használhatóságukkal”. Mint azt a beadvány fogalmazói írták, „fogadott hazánk egyik legnagyobb vonzereje, hogy bőséggel biztosít lehetőséget a tanulásra olyan tömegek számára, amelyeknek szülőföldjükön erre nem volt módjuk”.⁴⁸

Józan vagy épp indulatos érvek, szónoki fordulatokra mindkét oldalon bőséggel találunk példát. Taft elnök korábban ellenezte, hogy éppen az 1912-es elnökválasztási kampány felfokozott hangulatú heteiben hozzák meg az írni-olvasni tudásról szóló törvényt, akkor, amikor ő Woodrow Wilsonnal, demokrata párti kihívójával, illetve Theodore Roosevelttel mérte össze erejét. Szavazatokat akarván

gyűjteni, a „lengyel főiskola” (*Polish College*, Cambridge Springs, Pennsylvania) felavatásakor Taft elnök emlékeztette hallgatóságát, hogy nem a műveletlenek gúnyolódtak a műveltség: „ők minden áldozatra hajlandóak voltak azért, hogy gyermekeik megkapják, amihez ők nem juthattak hozzá”. A bevándorlóknak immár amerikaiak számító nemzedéke, amely már járt iskolába, s ezáltal társadalmilag emelkedőben volt, hozzájárult Amerika erejének növekedéséhez, s ez a „továbbiakban is így lesz”. Az, hogy vannak amerikaiak, akik nem beszélik nyelvünket, csak lassítja a beolvadást, de nem hiúsítja meg azt”. Az elnök úgy fogalmazott, hogy a „nagyvonalúság politikája azok iránt, akik a szabadság és az egyenlő lehetőségek felé törekednek”, lényegéből adódóan Amerika haladását szolgálja.⁴⁹

William Howard Taft 1912-ben elvesztette ugyan a választásokat Woodrow Wilsonnal szemben, de amíg hivatalban volt, nem változtatott az írni-olvasni tudással kapcsolatos törvényhozási álláspontján. Nagyvonalú gesztussal mindkét oldalnak lehetőséget adott álláspontja kifejtésére. Vezérkara meghallgatást készített elő egy héttel a végső döntés előtt. A törvényjavaslatot ellenzők közül 25-en kaptak lehetőséget álláspontjuk kifejtésére, 45 képviselőt el kellett utasítani, egyszerűen az időkorlátok miatt. A finn, a francia, a magyar, az ír, az olasz, a zsidó és a lengyel szervezetek is elküldték képviselőiket tiltakozásuk kifejezésére.⁵⁰ A chicagói városi főügyész, aki születésére nézve lengyel volt, azt állította, hogy az ember olvasási képessége a legkevésbé sem függ össze intelligenciájával vagy erkölcsi értékével. „Sokan vannak, akik morálisan egészségesek, noha tanulatlanok, és olyanok is, akik morálisan betegek, annak ellenére, hogy iskolázottak” – vallotta.⁵¹

Taft elnökre, bár bizonyára már korábban megvolt a maga kiérlelt álláspontja, hatottak ezek a vélekedések. 1913. február 14-i vétóját – amely mindössze tizennyolc nappal azelőtt kelt, hogy hivatalát átadta volna utódjának – a leköszönő Kereskedelmi és Munkaügyi Minisztertől érkezett levélből vette. A választást követően ugyanis Charles Nagel megváltoztatta véleményét, és az elnök álláspontjára helyezkedett – Taft tőle idézett. Most már úgy érvelt, hogy az írástudatlan bevándorlóknak hazájukban nem volt lehetőségük a tanulásra. A mi partjainkra érkezve, írta Nagel, „ezek a bevándorlók... valóban mindent megtettek annak érdekében,

⁴⁴ Petition to Congress by Local Labor Unions in Favor of a Reading Test for Immigrants. National Archives, Washington, D.C.: RG 85, 53139/10 I.

⁴⁵ Indorsements of Immigration Restriction by State Legislatures and by Organizations (other than Local Labor Unions), a large Majority of them being for a Reading Test, d. n., National Archives, Washington, D.C.: RG 85: 53139/10G; [John L.] Burnett: *Immigration of Aliens into the United States*. Report to accompany S. 3175. 62nd Congress, 2nd Session, House of Representatives, Report No. 851, 1912. június 7. National Archives, Washington, D.C., RG 85: 53139/10D.

⁴⁶ National Archives, Washington, D. C., RG 85: 53453/43.

⁴⁷ Uo.

⁴⁸ Sándor Ékessi and Steven Sabo – William H. Taft, 1913. január 1. National Archives, Washington, D.C., RG 85: 53453/43L.

⁴⁹ Max J. Kohler, LL.B.: *The Injustice of a Literacy Test for Immigrants* (2nd ed., New York, 1912), 3. National Archives: RG 85, 53139/10H.

⁵⁰ Hearing before the President of the United States on the Immigration Bill (S. 3175). 1913. február 6. National Archives, Washington, D.C., RG 85: 53139/10F; a National Liberal Immigration League – Charles Nagel kereskedelmi és munkaügyi miniszterhez, New York, 1913. február 27. National Archives, Washington, D.C., RG 85: 53139/10K.

⁵¹ Speech Delivered by City Attorney N. L. Piotrowski of Chicago, Before President Taft on the 6th day of February, 1913, in opposition to the Immigration Bill. National Archives, Washington, D.C., RG 85: 53139/10G. Piotrowski idézte Taftnak Cleveland elnök vétóját 1897-ből.

hogy felszabaduljanak azon külső körülmények hatalma alól, amelyek alatt otthon élni kényszerültek”.⁵²

Nem meglepő, hogy az elnöki vétót ellentmondásosan fogadták. William H. Wilder, a képviselőház massachusettsi tagja, dicsérte az elnököt, aki „megmutatta, hogy tisztességtelen és Amerikához méltatlan volna, ha országunk nem mutatkozna a szabadság és egyenlőség hazájának”.⁵³ Jócskán akadtak azonban ellenkező hangok is: a csomagküldő szolgálatáról híressé vált üzletember, Richard W. Sears „megdöbbsent, meglepődött és nagyon fájlalta” az elnök döntését, amely a *The New York Times*-ben is megjelent.⁵⁴ Az elnök kitartott álláspontja mellett. Nem osztozott azon állampolgárok óvakodásában, akik félték a törvény következményeitől.⁵⁵

Egy másik, az elnököt támogatásáról biztosító levél a Bevándorlási Bizottság volt tagjától érkezett. A volt New York-i képviselő, William S. Bennet azt írta, soha senki nem mondta a hegyvidéken élő kentuckyi, tennessee-i és nyugat-virginiai bennszülötteket „szegény jószágoknak, holott a felnőtt lakosságnak arrafelé nem ritkán 30%-a írástudatlan”.⁵⁶ A *National Liberal Immigration League* (Nemzeti Liberális Bevándorlási Liga), amely a bevándorlókat illetően az „inkább szétteríteni és iskoláztatni, mintsem korlátozni” jelszavát hirdette, a korlátlan bevándorlás híve volt, s hatalmas sajtókampánnyal lépett fel 1913 elején Burnett–Dillingham törvényjavaslat ellen.⁵⁷

A hivatalba lépő demokrata elnök, Woodrow Wilson hasonló véleményen volt. Megígérte, hogy „lekiismeretesen meg fog vizsgálni minden [olyan] bevándorláskorlátozó intézkedést”, amelyet iskolázottsági kritériumok alapján fogalmaznak meg.⁵⁸

Egy pillanatra úgy tűnt tehát, hogy a két elnök csatlakozása az ellenzékhez megváltoztatta a közhangulatot, s a korlátozást ellenzők többségbe kerültek. De az írni-olvasni tudást vizsgálni akarók nem adták fel. Egy korábbi törvényjavaslat újabb

verzióját (HR 6060) bocsátották a Kongresszus elé 1914-ben, amelyet Wilson elnök 1915. január 28-án megvétózott. Azt elnök erről a javaslatról azt mondta, hogy az „radikális távolodást jelent országunk hagyományos és régóta deklarált politikájától”. Sajnálkozását fejezte ki, amiért az előterjesztés „kizárja azokat, akiknek az alapfokú iskoláztatás nem adatott meg, s nincs tekintettel azok emberi minőségére, céljára és természetes képességeire”.⁵⁹ Ebben a törvényjavaslatban, óvott Wilson elnök, „azt javasolják, hogy ne vegyük figyelembe a karakterre és a minőségre vonatkozó vizsgálatokat, hanem alkalmazzuk inkább eleve a kirekesztést, a restriktívot. Az ebben megtestesülő gondolat nem a minőséget, a karaktert, nem a személyes alkalmasságot vizsgálja, hanem a lehetőséget. Azokat, akik lehetőségeket keresve jönnek (Amerikába), ne engedjük be, hacsak meg nem szerezték az egyik legfőbb lehetőséget, a tanulás lehetőségét – az ilyen törvényhozás nem szelekció, hanem restriktív”.⁶⁰

A első világháború és a háború okozta érzelmi-közéleti hangulatváltozás felborította az egyensúlyt. Bár három elnök is – Cleveland, Taft és Wilson – ellenezte és meg is vétózta a bevándorlást az írni-olvasni tudáshoz, illetve más korlátozáshoz kötő törvénytervezeteket, ahogy közeledett Amerika hadba lépésének esélye, megváltozott az ország hangulata. Az elsősorban Vilmos császárral és Németországgal szemben táplált amerikai idegengyűlölet végül lehetetlenné tette Wilson elnök számára az írni-olvasni tudás alapján álló bevándorláskorlátozó javaslat leállítását. Belefáradván a törvényhozást korlátozó elnöki beavatkozásba,⁶¹ a Kongresszus az elnöki vétót felülírva nagy többséggel elfogadta a törvényt, 1917. február 5-én.⁶² A döntés éppen két hónappal előzte meg, hogy az Egyesült Államok bejelentse hadba lépését.⁶³ A törvényjavaslat annál is könnyebben ment keresztül, mert az ellenség éppen onnan, Közép-Európából támadott, ahonnan a nemkívánatos bevándorlók túlnyomó többsége érkezett.

Az új törvény tartalmazta az eredetileg a Dillingham Bizottság javaslatában szereplő írni-olvasni tudás vizsgálatát, hogy megállítsa a Kelet-Közép-Európából korlátlanul áradó nemkívánatos bevándorlókat, akik révén túlkínálat képződött a szakképzetlen munkaerőből.⁶⁴ Robert DeCourcy Ward, a

⁵² Charles Nagel kereskedelmi és munkaügyi miniszter William H. Taft elnökhöz, [Washington,] 1913. február 12., 5–6. National Archives, Washington, D.C., RG 85: 53139/10E; William H. Taft a Szenátushoz, Fehér Ház, 1913. február 14., National Archives, Washington, D.C., RG 85: 53139/10E (másolat).

⁵³ William H. Wilder – Charles Nagel, 1913. február 27., uo.

⁵⁴ Richard Sears – Charles Nagel, Boston, 1913. február 17., National Archives, Washington, D.C., RG 85: 53139/10E.

⁵⁵ Kohler: i. m., 5.

⁵⁶ William S. Bennet: Memorandum az S 3175. sz. dokumentumról, d. n. [1913 eleje], National Archives, Washington, D.C., RG 85: 53139/10K.

⁵⁷ *The Press against the Dillingham-Burnett Bill*. With Special Reference to the Educational Test, December, 1912 and January, 1913 (New York: National Liberal Immigration League, [1913]).

⁵⁸ Kohler: i. m., 5.

⁵⁹ Message from the President of the United States vetoing H. R. 6060, An Act to Regulate the Immigration of Aliens to and the Residence of Aliens in the United States. House of Representatives, Document No. 1527 (Washington, 1915), 3. National Archives, Washington, D.C., RG 85: 53139/10R. Vö. *The Papers of Woodrow Wilson*, Vol. 32 (Princeton: Princeton University Press, 1980), 142–144.

⁶⁰ Uo.

⁶¹ Jenks–Lauck: i. m., 424.

⁶² A törvény születésének történetéről és egykorú értékeléséről ld. Henry Pratt Fairchild: The Literacy Test and Its Making. *The Quarterly Journal of Economics*, Vol. 31, No. 3 (May, 1917), 447–460.

⁶³ Az 1917. évi *Immigration Act* teljes szövegét lásd uo., 468–510.

⁶⁴ W. W. Husband: The Immigration Law of 1917. In Jenks–Lauck: i. m., 423–424. Vö. Brief Statement of the Investigations of the Immigration Commission, with Conclusions and Recommendations

Bevándorláskorlátozási Liga egyik alapítója alig palástolta örömét: „Ez talán a legszelebb körű és legsikeresebb törvény az összes közül, amit valaha a Kongresszus hozott”.⁶⁵

„A NAGY FAJ ALKONYA”

A Dillingham Bizottság első javaslatától eltérően, a másodikat, amely sürgette az „évente egyes fajokból érkező bevándorlók számának az évi átlaghoz viszonyító limitálását”,⁶⁶ 1917-ben még nem iktatták törvénybe, noha az ezt népszerűsítő irodalom egyre bővült s ideológiailag már előkészítette ennek útját.

Az „árja” kifejezés 1853-ban lett része az angol szókincsnek, azután, hogy a nyelvész Max Müller (1823–1900) még fiatalon letelepedett Oxfordban. A szanszkrit eredetű szót Müller, aki összehasonlító nyelvészeti és történeti földrajzi előfeltevésekre alapozta elgondolását, nyelvek egész csoportjára vonatkoztatta. Az „árja fajra” vonatkozó tana mindkét helyen, Angliában és német földön is igen hamar népszerű lett, bár Müller idősebb korában azt mondta saját állításáról, hogy az téves volt.⁶⁷ 1882-ben azonban már késő volt a visszakozás: „Megismétlem, mint már nemegyszer mondtam, az árja nem vérségi tulajdonságot jelent, nincs köze a csontozathoz, a hajhoz, a koponyához; csak azokat neveztem árjáknak, akik az árja nyelvet beszélik.”⁶⁸

Arthur de Gobineau gróf épp akkoriban publikálta híres esszéjét – *Essai sur l'inégalité des races humaines* [Esszé az emberi fajok egyenlőtlenségéről, 1853–55] –, amikor Max Müller felfedezte az „árját”. Gobineau esszéjét úgy tartja számon az emlékezet, mint az első nagy, rendszeres kísérletet, amely az embercsoportok egyenlőtlenségét a faji gondolat alapján magyarázta, s elgondolása már-már azt ígérte, hogy elmélete bekerül a tudományos diszciplinák közé.⁶⁹ Az „árja”-gon-

dolatot illetően az jelentett fordulópontot Gobineau esszéjében, hogy szót emelt az emberi fajok „tisztaságáért”, szóvá tette a „faji degenerációt” és sürgette a faji „higiénét”. Hatása óriási volt, különösen Németországban, ahol Richard Wagner és bayreuthi köre, Ludwig Scheemann, a Gobineau Társaság és Wagner veje, Houston Stewart Chamberlain népszerűsítették.⁷⁰ De nemcsak itt volt érezhető Gobineau hatása, a brit kortársak között is hódítottak eszméi,⁷¹ majd valamivel később elértek az Egyesült Államokba is.

Egy másik francia arisztokrata, Georges Vacher de Lapouge gróf (1854–1936) 1899-ben megjelent *L'Aryen, son rôle social* [Az árja és társadalmi szerepe] című munkájában az „árját” mint „északi fajt” határozta meg. A Darwin és Gobineau által befolyásolt de Lapouge a darwinizmust összekötötte a rasszizmussal, s ezáltal az árja felsőbbrendűség apostolává lett. Zsidóellenes *Les sélections sociales* [A társadalmi kiválasztás] című kötetében (1896) de Lapouge helytelenítette a fajok keveredését, és szószólója lett az eutanáziának. Meglehetősen furcsa, hogy a francia szerző azt mondja, elvesztette bizalmát a katolikus egyházban, mert az „feladta a zsidók elleni harcot”, nagyra becsülte viszont a protestantizmust annak vállalkozó szelleméért, erkölcsi tevékenységéért és akaraterejéért.⁷²

Noha de Lapouge-zsal és az „árja faj” gondolatával foglalkozott a politikai és propaganda irodalom is, Angliában és az Egyesült Államokban egészen csekély hatása volt. A Dillingham-jelentés 1911-es *Dictionary of Races or Peoples* című kötetének szerkesztői óvatosságra intettek az ő „árja” szócikkükkel kapcsolatban. „Sokkal vitathatóbb, ha ezeket a kifejezéseket társadalmi teóriák alátámasztására használják. De Lapouge például az »árja« alkalmazását csak a szőke, hosszúkás fejformájú germán fajra korlátozta; s a ma aktív német társadalompropaganda erre a korlátozó értelmezésre épül. Mégis Giuseppe Sergi,⁷³ mint olasz, úgy tarja, hogy az eredeti árják „sötétebb bőrű és hajú mediterránok voltak inkább, mint germán eredetűek”.⁷⁴

Nicolson, 1970); George L. Mosse: *Toward the Final Solution. A History of European Racism* (New York: Howard Fertig, 1978), 76–82; Imanuel Geiss: *Geschichte des Rassismus* (Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1988), 168–169. Vö. Frank Tibor: *Egy emigráns alakváltásai. Zerffi Gusztáv pályaképe 1820–1892* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1985), 172–180, 185–207.

⁷⁰ Leon Stein: *The Racial Thinking of Richard Wagner* (New York: Philosophical Library, 1950); Winfried Schtiller: *Der Bayreuther Kreis von seiner Entstehung bis zum Ausgang der wilhelminischen Ära. Wagnerkult und Kulturreform im Geiste völkischer Weltanschauung* (Münster: Aschendorff, 1971).

⁷¹ Frank Tibor: *Egy emigráns alakváltásai*, i. m., 172–180, 185–207.

⁷² Mosse: i. m., 82–86.

⁷³ Giuseppe Sergi (1841–1936) olasz filozófus, antropológus és kísérleti pszichológus, a Római Antropológiai Társaság megalapítója. Legismertebb műve a mediterrán faj magasabbrendűségét hirdeti (*The Mediterranean Race*. London: W. Scott, 1901).

⁷⁴ *Dictionary of Races or Peoples*, i. m., 18. Oscar Handlin figyelmét valószínűleg elkérte az „árja” szónak a korabeli Németországban való téves használatára vonatkozó, kritikus megjegyzés a *Dictionary*-ben.

and Views of the Minority. In *Abstracts of Reports of the Immigration Commission* (Washington: Government Printing Office, 1911), Vol. 1, 47.

⁶⁵ Robert DeCourcy Ward: Immigration after the War. *Journal of Heredity* 8, April 1917, 151. Idézi Haller:

i. m., 154. A törvény bevezetéséről lásd Higham: i. m., 202–204.

⁶⁶ Brief Statement of the Investigations of the Immigration Commission, with Conclusions and Recommendations and Views of the Minority. In *Abstracts of Reports of the Immigration Commission*, i. m., Vol. 1, 47.

⁶⁷ Julian Huxley: *'Race' in Europe* (Oxford: Clarendon, 1939), 19–21.

⁶⁸ Max Müller: *Biographies of Words and the Home of the Aryas* (London: Longmans, Green, 1888), 120; idézi Huxley: i. m., 21.

⁶⁹ J. Buenzod: *La formation de la pensée de Gobineau et l'«Essai sur l'inégalité des races humaines»* (Diss. Univ. Genève; Paris: Nizet, 1967); E. J. Young: *Gobineau und der Rassismus. Eine Kritik der anthropologischen Geschichtstheorie* (Meisenheim am Glan: Hain, 1968); M. D. Biddiss: *Father of Racist Ideology. The Social and Political Thought of Count Gobineau* (London: Weidenfeld &

A pamfletek szerzői és a propagandisták kevésbé voltak óvatosak a szóhasználatlaltal. 1910-re az Egyesült Államokban is lendületbe jött a Sir Francis Galton, vezető angol darwinista által elindított eugenikai mozgalom és pártolni kezdte a „fel-emelő humanista eszmét, mely csak a legkiválóbbak utódnemzését támogatja és korlátozza a legrosszabbak ivadékainak világra jövetelét”.⁷⁵ Közvetlenül a háború előtt a népszerű magazinok több írást közöltek az eugenikáról, mint a nagyvárosi nyomorról, a rossz bérletekéről és az alacsony életszínvonalról együttvéve. Az amerikai mozgalmat Charles Benedict Davenport, a kifogástalan puritán származású zoológus irányította, akinek édesapja egészen az 1066-os normann hódításig vezette vissza a családfáját. Davenport a Harvardon tanult biológiát, évfolyamtársa volt Prescott F. Hallnak és Robert DeCourcy Wardnak, a Bevándorláskorlátozási Liga későbbi vezetőinek. A harvardi, majd a chicagói egyetemen végzett tanulmányok után Davenport megalakította az első amerikai genetikai központot Cold Springs Harborban, Long Islanden, amelyhez 1910-ben hozzácsatolta az Eugenikai Levéltárat, mely igen hamarosan az amerikai eugenikai mozgalom központja lett. A központot a gazdag filantróp, Mrs. E. H. Harriman támogatta, aki több mint 80 acre (azaz több mint 90 ezer négyszögöl) területet vásárolt az irodák számára. Davenport lett az ott működő igazgató, mellette a princetoni egyetemen végzett Harry L. Laughlin a „főfelügyelő”. 1907-ben Davenport bemutatta az eugenikát az *American Breeders' Association*-ban [Az Amerikai Tenyésztők Egyesülete] is.⁷⁶

Az eugenikusok a bevándorlást alapvetően biológiai kérdésnek tekintették. Úgy gondolták, „csak a legjobb bevándorlóállomány kiválogatása javíthatja meg inkább a [társadalmat], mint a végtelenül áramló, erkölcsileg fertőző nemzedékek”.⁷⁷ Akkor, amikor a faji alapon való gondolkodás hitelét veszítette az amerikai értelmiség köreiben, az eugenikai híveinek az „amerikai faj” megőrzéséért keltett áltudományos lármájától viszont hangos volt a közélet.

Davenport, aki igen erősen hitt Mendel⁷⁸ törvényeiben, meg volt győződve arról, hogy az átöröklés ellenőrzésével az intelligencia, az egyéniség és a morál is kézben tartható. Érdekelte az eugenika, mert az különösen nagy hangsúlyt helyezett a fajra és az átöröklésre.⁷⁹ Az általa vezetett levéltár figyelmének középpontjában az emberi öröklés tanulmányozása állt, ezen belül különös hangsúlyt kapott az egyes

emberek munkája és a családok történetének összegyűjtése és feldolgozása. E célból Davenport 15 éven át működtetett egy nyári tábor, amelyben az eugenikával foglalkozó több száz szakembert készített fel. Javasolta, hogy a házasság előtt álló fiatalok is vegyenek részt az átörökléssel kapcsolatos felvilágosító előadásokon. Az iroda az egyházak, női klubok és diákszervezetek számára is szervezett ilyen előadásokat. 1918-ban a *Carnegie Institution* vette kézbe az ellenőrzést, és – Mrs. Harriman nagyvonalú adományaira alapozva – a két korábbi intézményt összevonták, s a továbbiakban mint *Department of Genetics* [Genetikai Központ] működött Davenport igazgatósága alatt.⁸⁰

Eugenikus aktivisták jelentékeny csoportja aggódott Amerika genetikai jövőjéért. Érdeklődésük középpontjában az „új bevándorlók” biológiai adottságai álltak, mint amelyek meghatározzák az amerikai kultúra és demokrácia adaptációjának várható minőségét. A rasszisták legtöbbje régi amerikai családból származott, büszke volt őseire és örökségére, s úgy tekintett magára, mint „a” nemzet képviselőjére.⁸¹

Az 1900-as évek elejétől az eugenikusok tanulmányokat publikáltak az „alsóbbrendű” fajok kirekesztéséről. 1906-ban jelent meg Prescott F. Hall *Immigration, and Its Effect upon the United States* [A bevándorlás és hatása az Egyesült Államokra] című tanulmánya, amely sürgette a bevándorlás korlátozását, két évvel később pedig John F. Commons leltározta az „alsóbbrendű” faji tulajdonságokat a *Race and Immigration in America* [Faj és bevándorlás Amerikában] című munkájában (1908).⁸² Egy kevésbé ismert, de a csoport gondolkodását jól jellemző példa Wilbert Newton, alias „Junius Aryan”, aki a *The Aryans and Mongrelized America: The Remedy* [Az árják és a fajkeverék Amerika: A megoldás] című munkájában (1912) tudományosan abszurd meghatározását adta az „árja” kifejezésnek. A szerző két kötetet szentelt az Egyesült Államokban és azon kívül élő fajok jellemzésének. „Junius Aryan” sok szerzőre hivatkozik, köztük Max Müllerre is, s ez mutatja, hogy akaratlanul ugyan, de mégis milyen erős volt Müller gondolatainak transzatlanti hatása. „Aryan”-Newton ígéretet tett egy második kötetre, melyben megvizsgálja a „más fajok... hatását az árja civilizációra az árja országokban; a fajok természetellenes, antihumánus, kegyetlen, erkölcstelen, kezelhetetlen és lehetetlen egységét... Foglalkozni fog, ígérte, az Egyesült Államokban tapasztalható természetellenes állapottal, ami az árja civilizáció hanyatlásával fenyeget, s ami végső esetben az európai árja civilizáció megsemmisülését is okozhatja. Ily módon, folytatta, az egész világ civilizációja is veszélybe sodródhat, mert az teljes egészében az árja faj tisztaságától függ.”⁸³

⁷⁵ Higham: i. m., 150.

⁷⁶ Haller: i. m., 63–68; Higham: i. m., 150–151; Elazar Barkan: *The Retreat of Scientific Racism. Changing Concepts of Race in Britain and the United States between the World Wars* (Cambridge: Cambridge University Press, 1992), 69–76; Edwin Black: *War Against the Weak. Eugenics and America's Campaign to Create a Master Race* (New York: Thunder's Mouth Press, 2004), 32–38, 40, 43, 48, 73–75, 105, 193–194, 196–197, 385.

⁷⁷ Higham: i. m., 151.

⁷⁸ Gregor Johann Mendel (1822–1884) osztrák (morvaországi) biológus, a modern genetika megalapozója, szerzetesként élt.

⁷⁹ Haller: i. m., 71, 75, 93.

⁸⁰ Uo., 65–66.

⁸¹ Uo., 93.

⁸² Prescott F. Hall: *Immigration, and Its Effect upon the United States* (New York: Henry Holt and Co., 1906); John R. Commons: *Race and Immigration in America* (New York: Macmillan, 1908).

⁸³ Junius Aryan: *The Aryans and Mongrelized America. A Remedy* (Philadelphia, PA: Eagle Printing House, 1912), iv–v.

Egy rövidebb röpiratában „Junius Aryan” még őszintébben beszélt. Ez a valószínűleg szintén 1912-ből származó szöveg a militáns, leplezetlen rasszizmus hangja, s a náci Németország törvényeit és politikáját is előrevetíti, amikor javaslatot tesz egy árja kongresszus összehívására, melynek szerinte a következő lépéseket kell megtennie:

1. Megszavazni egy törvényt, amely a szemiták, a mongol fajúak és a négerek számára megtiltja az árja vagy árja nyelven született nevek viselését, vagy ha már ezek az alsóbb fajok ilyet viselnek, fajiságukat jelzendő, kényszeríteni kell őket valamilyen toldalék használatára;
2. Az egyes államok hozzájárulását kell kérni egy olyan törvény meghozatalához, amely megtiltja a szemiták, mongol fajúak és a négerek, illetve az ő korcs utódaiknak az árjakkal való faji keveredését;
3. Törvénnyel kell megtiltani, hogy a szemiták, mongol fajúak és a négerek vagy ezen három alsóbb faj bármilyen leszármazottai bevándoroljanak az Egyesült Államokba, az árják viszont kapjanak meghívást az országba;
4. A z államok hozzájárulásával ki kell javítani a 14. alkotmánymódosítást, hogy csak árják lehessenek az Egyesült Államok polgárai és csak az árják kapjanak szavazati jogot, illetve csak ők segíthessék az árja ország törvénykezését.⁸⁴

Az Egyesült Államokat „árja országnak” nevező röpirat hosszú antiszemita tirádába megy át, s végül ekképpen figyelmeztet: „a más fajjal való érintkezés vagy kölcsönhatás fekélyes kinövés, ami elrákosodhat, s a végén a faj pusztulásához vezethet”.⁸⁵

Oscar Handlin úgy látta, hogy az eugenika hívei nagy befolyásra tettek szert: „az első világháború nyomán érkezett idegenek okozta félelem felerősítette a rasszista gondolkodást. Három rendkívüli módon népszerű könyv – egy-egy antropológus, eugenikus és történész tollából – nyilvánvalóvá tette az ijedt, nordikus fajhoz tartozók számára, hogy az általuk képviselt nagy faj miként szennyeződött be a kevesebbet érő, törpe karakterű, mentalitásában torz, önérdékét könyörtelenül érvényesítő fajtával való találkozás révén”.⁸⁶

Newtonnál sokkal komolyabb és befolyásosabb eugenikus volt Edward A. Ross, a Wisconsin Egyetem szociológia professzora, aki 1914-ben, a háború előtti utolsó nagy munkájában – *The Old World in the New* [Az óvilág az újban]⁸⁷ – az amerikai fajra leselkedő európai fenyegetésről írt. Tizenhat hónapi felkészüléssel Ross

valóságos katalógust állított össze a régi világot fenyegető faji karakterjegyekből. Elszántan feketített be a szlávokat, a kelet-európai zsidókat és megvetésével sokat tett a tőlük való félelem felszításáért.⁸⁸

A háború alatt megjelent legismertebb és talán a legmeggyőzőbb eugenikai könyv szerzője amatőr New York-i antropológus volt. Madison Grant (1865–1937) amerikai ügyvéd, eugenikus és természetvédő, a „tudományos” rasszizmus amerikai atyja, leghíresebb műve az 1916-ban megjelent *The Passing of the Great Race or The Racial Basis of European History* [A nagy faj alkonya, avagy az európai történelem faji alapjai], amely nemcsak a bevándorlásellenes, fajnemesítő amerikai társadalompolitika megalapozását segítette, de még a náci-német emberirtás legitímációjául is szolgált. A *The Passing of the Great Race*-t úgy tartják számon, mint a legnagyobb hatású könyvet, amely a fajokkal kapcsolatban az amerikai kvóta törvények (1921, 1924, 1929) előtt megjelent. Ez volt a rasszista filozófia legügyesebb összefoglalása, elegyedtek benne a biológiai, az antropológiai és a genetikai érvek.⁸⁹ Mint e korszak népszerű könyvei, ez is nagyban hivatkozott William Z. Ripley *The Races of Europe* [Európa fajai] című munkájára,⁹⁰ amely eredendően a Columbia Egyetem politológia szakján elhangzott földrajzi és antropológiai előadás-sorozat volt, 1896-ban. „Csak kismértékben mondható eredetinek, szigorúan szólva csak becstületes kísérlet arra, hogy koordinálja, illusztrálja és értelmezze azt a roppant méretű eredeti anyagot, amit megfigyelők Európa-szerte türelmesen gyűjtöttek az emberi társulás kezdeti szakaszára: a faji, avagy a fizikai kapcsolatokra vonatkozóan.”⁹¹ Ripley munkája a tárgyra vonatkozó európai irodalom első s jól konstruált amerikai felmérése. A roppant, szinte áttekinthetetlen mennyiségű anyagot két iskola fogalomhasználatát is figyelembe véve dolgozta föl, az egyik szerint a „legnagyobb jelentősége a fajnak van, a faj hordozza a karaktert és az örökséget; míg a másik ennek a tényezőnek a környezethez képest alárendelt szerepet tulajdonít”.⁹² Valószínűleg ő volt az első amerikai tudós, aki a kérdéssel kapcsolatos teljes francia, svájci, német és orosz irodalmat áttanulmányozta. Ez alapján alapvetően három faji területre osztotta Európát: az északira, az alpesire és a mediterránra, s a faji eltéréseket a társadalmi feltételekből, a földrajzi körülményekből és az öröklésből vezette le.⁹³ Komoly hatással volt rá a francia Hippolyte Taine miliő-elmélete, a 19. század végének egyik igen jelentős gondolata. Ripley mindezek alapján arra

⁸⁸ Haller: i. m., 147.

⁸⁹ Grant könyvéről lásd Haller: i. m., 149–151.

⁹⁰ William Z. Ripley: *The Races of Europe. A Sociological Study* (Lowell Institute Lectures) (New York – London: D. Appleton-Century Co., 1937; 1. kiadás: 1899); vö. Madison Grant: *The Passing of the Great Race or The Racial Basis of European History* (New York: Charles Scribner's Sons, 1916), xxi; Higham: i. m., 154; Haller: i. m., 55.

⁹¹ William Z. Ripley: i. m., v.

⁹² Uo., 7.

⁹³ Haller: i. m., 55.

⁸⁴ *For Aryans to Read, Think About, and Act Upon*. Early and decisive action only, can save the Aryan race and civilization to this Globe. National Archives, Washington, D.C., RG 85: 53453/430.

⁸⁵ Uo.

⁸⁶ Oscar Handlin: *The Uprooted. The Epic Story of the Great Migrations that Made the American People* (Boston: Little, Brown and Co., 1952), 279.

⁸⁷ Edward E. Ross: *The Old World in the New* (New York: The Century Co., 1914).

a következtetésre jutott, hogy meg kell vizsgálni, „vajon az ember történeti fejlődése harmóniában van-e saját környezetével...”⁹⁴ A környezet hatásának jelentősége egyike volt Ripley alapvető megállapításainak; kissé terjengős könyvében következetesen utal a nagymennyiségű tapasztalati anyagra, hogy ezzel is aláhúzza legfontosabb tételét.

Ez a változatos népesség, amit ma látunk, faji összetételét illetően sok körülmény együttállásának hatására alakult ki, a felszínen történeti, legalul földrajzi, közben meg társadalmi tényezők következményeként. A népesség mai tanulmányozásából, és a napjainkban is folyó bevándorlásból láthatjuk a környezet permanens hatását [...] ami a politikai események ellenére is kitart, sőt azoknak közvetve indíttatásul is szolgál. A társadalmi élet fejlődésében nem következett be kataklizma, az csak haladt előre, szépen lassan, talán fájdalmasan, de majdhogynem észrevehetetlenül, ahogyan a nem túl erős, de állandó erők irányítják. A mi feladatunk, hogy megvizsgáljunk a mozgások fő irányából néhányat, köztük is elsősorban a fizikai környezet hatását [...]”⁹⁵

Bár Grant azt mondta, Ripley könyve az „információk kincsesbányája”, mégsem akarta tudomásul venni Ripley mondanivalóját. Magát továbbra is a „nagy biológiai mozgás” tudatalatti reprezentánsának tartotta, ami „arra kényszerít minket, hogy felismerjük a biológiai örökség mindenek felett álló erejét és stabilitását, ami jóval tartósabb és hatékonyabb, mint a környezet gyakorolta hatás. Ez a mozgalom válassza a történész Hippolyte Taine vagy a filozófus Herbert Spencer tanításaira, mert azt bizonyította, hogy a környezetnek és az ember esetében a nevelésnek azonnali, nyilvánvaló és időleges a hatása, míg az örökségnek mély, szövevényes és állandó az emberi cselekedeteket befolyásoló ereje.”⁹⁶

Ripley mérsékelt gondolkodásával szemben a történelemnek ez a biológiai megközelítése szolgált az „amerikai fajt” kutató nagy és népszerű vita alapjául, mely éppen ekkor kezdett kibontakozni. A bevándorlási mozgalom és az első világháború kettős hatása erősen megváltoztatta a probléma megközelítését és jelentését az amerikai társadalom színpadán.

Grant úgy gondolta, az ő feladata, hogy megvédje az Egyesült Államokat jelentő „északi faji” alapokat, hogy biztosítsa a „nagy amerikai faj”⁹⁷ tisztaságát. Az érveket biológus barátaitól, így Davenporttól és európai olvasmányaiából vette kölcsön, hangosan ágált az ellen a „buta és széles körben elterjedt hiedelem ellen, ami a környezet hatását erőteljesnek mondta, csakúgy, mint a biológiai örökségnek

⁹⁴ Ripley: i. m., 14.

⁹⁵ Uo., 16–17.

⁹⁶ Madison Grant: i. m., vii. Grantról lásd Higham: i. m., 155–157.

⁹⁷ Vö. Frank Tibor: Olvasztótégely vagy kulturális pluralizmus: „mátság” az Egyesült Államokban. *Info-Társadalomtudomány* 25, 1993, 55–62.

az oktatás révén való megváltoztathatósága ellen, ami az emberek testvériségének dogmájából ered, vagyis a francia forradalom zavaros gondolkodóiból és azok amerikai utánpótlásából vezethető le”.⁹⁸ Grant arisztokratikus érvei az olvasztótégely általa elhibázott és megvetett gondolata ellen irányultak. Az olvasztótégely eszméjét tartotta felelősnek az amerikai nemzet végső bomlásáért is. Grant végül oda lyukadt ki, hogy „nekünk amerikaiaknak észre kell vennünk, hogy azok az altruista eszmék, amelyek az elmúlt században társadalmi fejlődésünket kontrolálták, és az érzélgős szentimentalizmus, amely Amerikát az »elnyomottak menhelyévé« tette, nemzetünket a szakadék felé sodorja. Ha az olvasztótégely minden ellenőrzés nélkül tovább folytathat, és tovább követjük nemzeti jelmondatunkat és továbbra is szándékosan vakok maradunk a »faji, hitvallási vagy a borszint illető különbségekkel szemben«, akkor a gyarmatosító, született amerikai típusa meg fog szűnni, amint eltűntek a történelemből a Periklész-kori athéniai és Rolló korának vikingjei.”⁹⁹

Grant 1916-os könyvének első kiadásához írott előszavában Henry Fairfield Osborn professzor, a kiváló paleontológus és az Amerikai Természettudományi Múzeum igazgatója ünnepelte a „faj konzerválásának” gondolatát, mint az „amerikanizmus igaz szellemének” és a hazaszeretnek forrását.¹⁰⁰ „Ha azt kérdezzük – írja –, mi ma az amerikai köztársaságot fenyegető legnagyobb veszély, bizonyosan azt válaszolnám, hogy azoknak a vonásoknak fokozatos eltűnése, amelyekre mi vallási, politikai és társadalmi értelemben alapoztunk, s amelyek most ravasz módon a kevésbé nemes karakterekkel helyettesítődnek.”¹⁰¹

Grant, a New York-i ’arisztokrata’¹⁰² tisztában volt az új bevándorlás veszélyeivel is, amit ő az „értékesebb típus” tudatos lerombolásának nevezett. „Amerikában már majdnem teljes sikerrel leromboltuk a születési előjogot; pedig ez olyan intellektuális és morális fölény, amit egy jó fajtállományból származó ember hoz magával a világba. Most azzal vagyunk elfoglalva, hogy a jólét privilégiumát romboljuk le; vagyis, a sikeres intellektus és a szorgalom jutalmát, és bizonyos körökben fellépett az a tendencia is, hogy megtámadják az intellektus privilégiumait és megfoszák az embert a korai és alapos tanulás előnyeitől.”¹⁰³

Grant úgy gondolta, hogy az „igazi emberi fajok és típusok korrekt meghatározása”, illetve az „alapvető faji vonások változatlanlanságának felismerése” inkább szolgálja a világ népeinek meghatározását, mint a nemzet és a nyelv. A „Faj, nyelv,

⁹⁸ Madison Grant: i. m., 14.

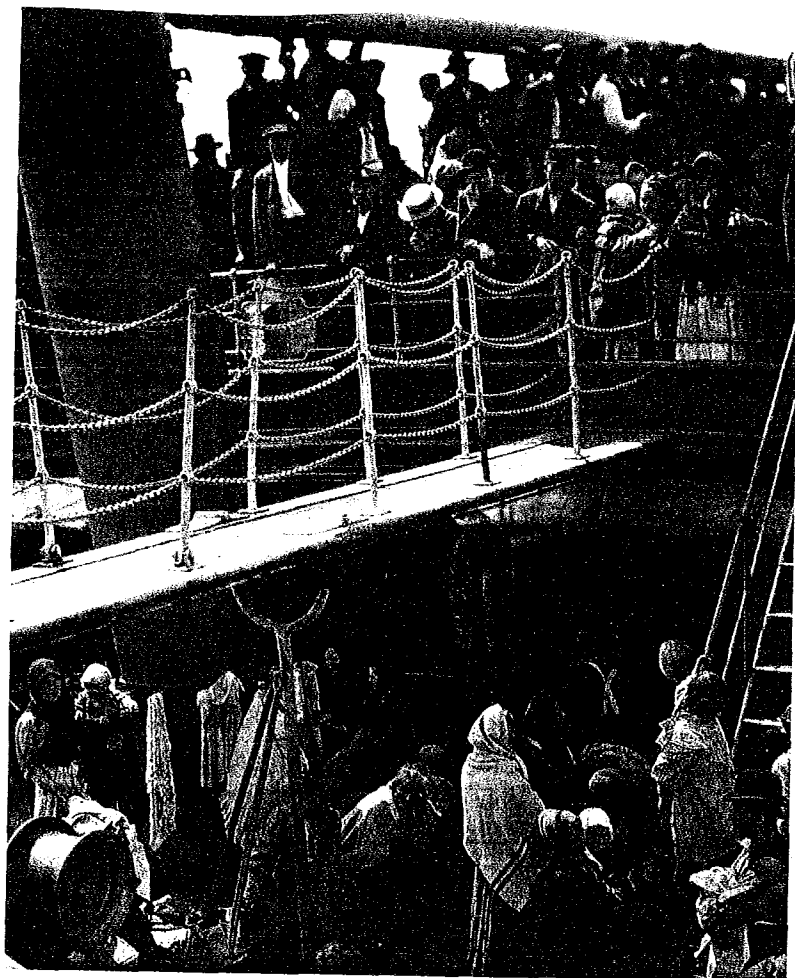
⁹⁹ Madison Grant: i. m., 228.

¹⁰⁰ Uo., ix.

¹⁰¹ Uo.

¹⁰² Aminthogy New York városa érezte meg leginkább az „új bevándorlás” hatását, ez a város vált a bevándorlás- kutatás legfontosabb központjává is, olyan kutatóhelyekkel, mint a Columbia University, az American Museum of Natural History és a Eugenics Society, nagyszámú odaadó, olykor egyenesen izgatott, helybeli szakemberrel. Vö. Barkan: i. m., 67.

¹⁰³ Uo., 6.

A fedélköz a Kaiser Wilhelm II óceánjárón, Alfred Stieglitz fényképe, 1907

nemzetiség” címet viselő fejezetben azt mondja, hogy a „valódi faji tudatosság”, inkább fogja szolgálni a társadalmi integrációt, mint a nemzetiség vagy a nyelv.¹⁰⁴ Jóslatai szerint, amelyek hamarosan megalapozatlannak és tarthatatlannak bizonyultak, „a világ civilizációja nem lesz több a független Csehországgal vagy a megnagyobbított Romániával, éppen ellenkezőleg, a független magyar nemzet vagy a kibővített Görögország tud nagyobb erőt adni a jó kormányzásnak és a haladásnak. A független Írország, amelyet Tammany modellje¹⁰⁵ alapján hoznának létre, ke-

¹⁰⁴ Uo., 52–55.

¹⁰⁵ Utalás Tammany Hallra, a New York-i városi, sőt az országos politikában is vezető szerepet játszó, a választásokat erősen kontrolláló, sokszor korrupt demokrata párti gépezetre, amelyben az íreknek sokáig meghatározó szerepük volt.

véssé tetszetős perspektíva. A szabad Lengyelország, eltekintve attól, hogy ütköző-állam, tulajdonképpen visszalépés lenne. Lengyelország valamikor nagy volt, de ami naggyá tette már a múlté és így Lengyelország nem több ma, mint földrajzi kifejezés.”¹⁰⁶

Meg kell jegyezni, hogy Grant a továbbiakban nem használta az „árja faj” kifejezést a fajiság értelmében. Az ő gondolkodásában ez tisztán nyelvi terminus volt, mert nem látott közös identitást az „árja nyelvek különböző csoportjai” és a „néhány egymással rokonságban nem álló nyugat-ázsiai és európai alfaj” között.¹⁰⁷

A faji alapoknak az európai történelemre hivatkozó áttekintése nyomán Grant befejezésül hangsúlyozta a fizikai vonások kontinuitását és korlátozta a környezetnek az egyénre való hatását.¹⁰⁸

AZ EUGENIKA DIADALA

Az első világháború olyan roppant hatást gyakorolt az Egyesült Államokra, hogy már az írni-olvasni tudás vizsgálatát kimondó törvény is kevésnek bizonyult a restrikciós mozgalom híveinek megnyugtatósára. A „Nagy Háború” után a bevándorlóktól – egy New York-i iskolai főfelügyelő szavaival – „mindazon kötelezettségek és kapcsolatok teljes elfelejtését követelték, amelyek leszármazás vagy születés szerint más országhoz kapcsoltak”.¹⁰⁹ Ahogyan Dr. Thomas Edward Green lelkesen mondta egy marylandi társaság, „Az amerikai forradalom fiai” (*Sons of the American Revolution*) ülésén tartott előadásában, 1922 áprilisában: „Az amerikanizáció alapvető, első lépése az angol nyelv elsajátítása, a második az országismeret, hogy a bevándorló tudjon az ország alapításáról, tudjon áldozathozatalairól, történelméről.”¹¹⁰ Könyvek, cikkek, beszédek tömkelege követelte ezután, hogy a bevándorlók teljes mértékben amerikanizálódjanak.¹¹¹ A restrikciós hullám csúcspontját a történész Mark H. Haller így jellemezte:

¹⁰⁶ Uo., 55.

¹⁰⁷ Uo., 62.

¹⁰⁸ Uo., 227.

¹⁰⁹ *N.Y. Evening Post*, 1918. augusztus 9. Idézi William I. Thomas: *Old World Traits Transplanted* (New York: Harper & Brothers, 1921; repr. Montclair, N.J.: Patterson Smith, 1971), 281, 1. jegyzet.

¹¹⁰ Dr. Thomas Green: *Immigration and Its Effect upon the Present and Future Condition of the United States*, Address to the Maryland Society Sons of the American Revolution, April 19, 1922. *Literary Digest*, 1 December, 1923.

¹¹¹ Vö. William S. Bernard (ed.): *Americanization Studies. The Acculturation of Immigrant Groups into American Society*, Vols. 1–10 (Montclair, N.J.: Patterson Smith, 1971).

A háború utáni légkörben felfokozódtak az érzelmi reakciók. A háború felerősítette az amerikanizmus eszméjét. Az ország gyanakvással figyelte a „kötőjeles” (két nemzethez is kötődő, például magyar-amerikai) amerikai lojalitását, gyűlölettel fordult a radikálisok és a pacifisták felé, akik gyakran viseltek idegen nevet, s ellenezték a háborúba lépést. A háború utáni időszak békétlenséget hozott a munkásság körében is, a vörös veszedelemtől való félelem dühödt támadásokra készítetett a vélt radikálisok ellen, nagy nyilvánosságot kaptak a letartóztatások és az idegen származású radikálisok kiutasításai. A félelem és bizalmatlanság légkörében érkeztek azok a hírek, amelyek szerint az országnak a háború által tönkretett Európából menekülő legyőzöttek áradatával kell szembenéznie, megvert népekkel, üldözött zsidókkal és szegény parasztokkal. De fel volt heccelve a szervezett, a bevándorlást ellenző munkásság is. A megváltozott légkörben majdhogynem egyedül maradtak az új bevándorlók képviselői, akik folyamatosan védtek az olvasztótégely gondolatát.¹¹²

A világháború utáni évek idegengyűlölő légkörében, 1921-ben fogadta el a kongresszus az első kvóta-törvényt (*Quota Law*), amely az éves bevándorlók számát az 1910-es népszámlálási adatok szerint a már az országban élő etnikumok 3%-ában határozta meg. A nativisták, az eugenika hívei és a restriktív politika hívei azonban még további lépések megtételére szorították a Kongresszust, amely 1924-ben immár az 1890-es népszámlálást választotta viszonyítási alapul, s hozzá minden etnikai csoportnak csupán 2%-a számára tették lehetővé a bevándorlását – további negyvenegy éven át, egészen Lyndon B. Johnson elnökségéig.

Igen erősen befolyásolta az eugenika eszméje a képviselőházi *Committee on Immigration and Naturalization* (Bevándorlási és Állampolgársági Bizottság) működését, melyet Albert Johnson vezetett – ő hathatós pozícióját a Bevándorláskorlátozási Ligának köszönhette.¹¹³ Harry H. Laughlin – aki Charles B. Davenport munkatársa volt a *Eugenics Research Association*-ben (Eugenikai Kutatások Társasága), s akit kineveztek a Bizottság *Expert Eugenics Agent*-jévé (eugenikai szakértő) – rendszeresen felkérték, beszéljen a „bevándorlás biológiai és eugenikai kérdéseiről”.¹¹⁴ „A bevándorlónak olyan genetikai állományból valónak kell lennie”, mondta a bizottság előtt 1920 áprilisában, hogy „természete, mentális és morális kvalitásai reagáljanak az egyenlőséget és kedvező lehetőségeket kínáló környe-

zetre, s hogy az ilyen vonások hordozói végül kívánatos állampolgárokká váljanak”.¹¹⁵ Laughlin a bevándorlás engedélyezésével kapcsolatban két új kíváncsi bevezetését fogalmazta meg: az egyik, hogy a bevándorlókat „természetes örökletes értékei” alapján válasszák ki, s ezeket még az illetők hazájában végezzék el. Második követelése szerint „Amerikában minden idegent évente legalább egyszer vegyenek nyilvántartásba mindaddig, amíg az illető megkapja az állampolgárságot, vagy ameddig meg nem hal, el nem hagyja az országot, vagy nem utasítják ki.”¹¹⁶ Laughlin szerint a bevándorlóra vonatkozó nyilvántartásban szerepelnie kell egy jelentésnek arról, hogy miként halad az angol nyelv elsajátításában, miként él az Amerika kínálta szabad tanulási lehetőségekkel, s hogy volt-e büntetve.

Miközben Laughlin a két ízben, a bevándorlás előtt és után történő vizsgálatok mellett érvelt, azt is hangsúlyozta, milyen erős összefüggés van az angolszász eredet ideológiája és a politikai eugenika között: „1741-ben Franklin Benjamin egy-millióra becsülte a 13 gyarmat népességét; a gyarmatosítás kezdetétől ezen belül 1741-ig 80 ezerre tette a bevándorlók számát. Ők voltak a leteleplülők, az alapító nemzetség. És megismétlem, hogy ennek a bizonyos 80 ezer embernek a leszármazottai sokkal többet tettek nemzeti intézményeink kialakításáért, mint a később érkezett milliók. Nagyjából ők alakították ki a kormányzás formáit, ők fogalmazták meg politikai, társadalmi és vallási eszményeinket, tőlük kaptuk a nyelvet[...] Amit létrehoztak, valóban egy újabb Britannia volt, s így jött létre New England, azaz Új Anglia.”¹¹⁷

Noha Laughlin kritikus volt a Dél-Kelet-Európából érkező bevándorlókkal szemben, mégis bizonyos intellektuális tisztességről is tanúbizonyságot tett, amikor azt mondta, „napjainkban nem alsóbbrendű nemzetiségek, hanem egyes alsóbbrendű családok azok, amelyek megrontják nemzeti karakterünket”.¹¹⁸

Hat héttel a bizottsági meghallgatás után Laughlin be is terjesztette a bevándorlók otthoni megvizsgálására vonatkozó törvénytervezetet.¹¹⁹ Javaslatából jó néhányat meg is valósítottak, de aztán az 1924-es bevándorlási törvény, az ún. Johnson-törvény is több olyan rendelkezést tartalmazott, amelyet Laughlin és a *Eugenics Record Office* (Eugenikai Adattár) által vázolt törvényjavaslat is tartalmazott. A törvény 7. §-a kimondta, hogy a kérvényezőnek nyilatkozatot kell tennie arról, „volt-e bármikor börtönben vagy szegényházban, állt-e ő vagy bármelyik szülője kezelés alatt elmebetegeket gyógyító vagy gondozó intézményben”.¹²⁰ Egy következő rendelkezés szerint „a kérvényezőnek aktája két példányával, benne fegyházi és kato-

¹¹² Haller: i. m., 154–155; Higham: i. m., 194–307 nyomán; Robert A. Divine: *American Immigration Policy, 1924–1952* (New Haven: Yale University Press, 1957), 5–8; Robert K. Murray: *Red Scare. A Study in National Hysteria, 1919–1920* (Minneapolis: University of Minnesota Press, 1955).

¹¹³ Allan Chase: *The Legacy of Malthus. The Social Costs of the New Scientific Racism* (New York: Alfred A. Knopf, 1977), 289–301.

¹¹⁴ Biological Aspects of Immigration. Hearings before the Committee on Immigration and Naturalization. House of Representatives, 66th Congress, 2nd Session, April 16–17, 1920. Statement of Harry H. Laughlin (Washington: Government Printing Office, 1921), 3; Black: i. m., 49–50, 189, 191, 199, 202, 393–394.

¹¹⁵ Uo., 4.

¹¹⁶ Uo., 6–7.

¹¹⁷ Uo., 16–17.

¹¹⁸ Uo., 17.

¹¹⁹ Uo., 23–25.

¹²⁰ *Immigration Act of 1924*, Section 7(b)(1), kiadta Jenks–Lauck: i. m., 540.

nai jelentésével kell megjelennie a konzulátus tisztviselőjénél”.¹²¹ A bevándorlási törvények rendelkeztek a korlátlan és sok okból lehetséges kiutasításról is, amelynek lehetőségét először az 1920-as Laughlin-törvény fogalmazta meg.¹²² Több más ötletet is átvettek Laughlin későbbi jelentéseiből, mint az *Analysis of America's Modern Melting Pot* [Amerika modern olvasztótégelyének elemzése].¹²³ Madison Grant különösen dicsérte Laughlin 1924-es jelentését, melyet a Johnson Bizottság számára készített, s amely azt mondta, hogy a folyamatos olasz, lengyel, zsidó és más, nem északról érkező bevándorló jóvátehetetlenül alacsonyabb szintre fogja leszállítani azt, amit ő „természetes intelligenciának” nevezett.¹²⁴

A Johnson Bizottság erősen rájátszott az „új bevándorlók” betegségeitől és vélt szellemi színvonalától az egész országban terjedő félelemre.¹²⁵ A világháború következményei alaposan hozzájárultak a további rasszista propagandához. Madison Grant hamar követőkre lelt, akik lelkesen támogatták, sürgették és igazolták a restrikciós politikát. Közvetlenül a háború után lépett fel a Grant-tanítvány Lothrop Stoddard. Theodore Lothrop Stoddard (1883–1950) politológus, az amerikai „tudományos” rasszizmus, az eugenikai mozgalom egyik kezdeményezője és teoretikusa, a bevándorlásellenes mozgalom vezéralakja volt. A Harvard egyetemen szerezte doktorátusát (1914), kezdetben Madison Grant követője és tanítványa. Leghíresebb műve az 1920-as *The Rising Tide of Color Against White World-Supremacy* [A színesek növekvő áradata a fehérek felsőbbrendűsége ellen], amely a színes bőrű népesség világméretű robbanásától félti a fehér lakosság globális szupremáciáját. Elméletei az első világháború után népszerűbbek lettek Grant „nordicizmusánál”, az (észak-)európai felsőbbrendűség tanának hirdetésénél. Stoddard az *American Birth Control League* (Amerikai Születésszabályozási Liga) egyik igazgatója volt. Két tucat munkája közül ma is jól ismert a *The Revolt Against Civilization* (1922), amely a civilizáció terjedésének következményei közül kiemeli az egyre növekvő szegénységet és a hátrányos helyzetű népesség növekedésének veszélyeit.

Stoddard egész, széles körben olvasott könyvsorozatot jelentetett meg, a *The Rising Tide of Color* mellett a *The Revolt Against Civilization: The Menace of the Under Man* [Lázadás a civilizáció ellen: Az alemler veszélye]¹²⁶ címűt 1922-ben, a *Racial Realities in Europe* [Faji realitások Európában] címűt pedig 1924-ben.

¹²¹ Uo.

¹²² Uo., 533–534.

¹²³ *Analysis of America's Modern Melting Pot*, Statement of Harry H. Laughlin, Hearings, Committee on Immigration and Naturalization, House of Representatives, November 21, 1922.

¹²⁴ Allan Chase: i. m., 297–299; Vö. Europe as an Emigrant-Exporting Continent and the United States as an Emigrant-Receiving Nation, Statement of Harry H. Laughlin, Hearings, Committee on Immigration and Naturalization, House of Representatives, March 8, 1924.

¹²⁵ Kraut: i. m., 226–272.

¹²⁶ Lothrop Stoddard: *The Rising Tide of Color against White Supremacy* (New York: Charles Scribner's Sons, 1920).

„Egyetlen országnak sincs akkora tapasztalata a faji realitásokkal kapcsolatban, mint Amerikának – magyarázta Stoddard –, mert csak az ő jelentőségükre vonatkozó felismerésünk ígér menekvést az amerikai nemzeti intézményeket általuk fenyegető veszélyek ellen.”¹²⁷ Stoddard figyelmeztetett: „ha az Egyesült Államok feladja északi faji jellegét, Amerika meghal”.¹²⁸ Egy igen széles körű hallgatóság előtt mondott beszédében Stoddard azon kesergett, hogy Amerika képtelen volt asszimilálni az „ismeretlen szemléletű, szokásaikban és eszméikben egyaránt idegen embereket”, és ezért Amerika most „sok téren az emésztési zavarokhoz hasonló tüneteket mutat a politikától egészen a társadalmi viszonyokig”.¹²⁹

Úgy írta le a Dél- és Kelet-Európából érkező „új amerikaiakat” mint ázsiaiakat, akik „amerikai állampolgárok ugyan, de valójában nem amerikaiak”. „Ezeknek az embereknek a mi amerikai életünk nemcsak érthetetlen, de határozottan ellenszenves is. S ezért ösztönösen ellenségesen reagálnak...”¹³⁰

Ezt nevezték az „új amerikaiak” veszélyének, ami felriasztotta a „rég amerikaiakat”, gondolkodott tovább Stoddard, „most ébredünk rá, hogy »Amerika« több mint ideálok és intézmények összessége, faji állomány is, amit védeni kell, ha azok az ideálok és intézmények, amelyet ez a faj alkotott, veszélybe kerülnek”.¹³¹ Stoddard szerint igenis szoros kapcsolat van az általa „valódi faji öntudatnak” nevezett gondolat és az új bevándorlási törvények között. Azt remélte, hogy az észak-európai faji állomány „ösztönös önvédelme működésbe lép, s így ellenállhatatlan erőt is fog képviselni”.¹³²

Stoddardnak, Granttel együtt, tekintélyes befolyása volt az Egyesült Államok Kongresszusában. A *The Rising Tide of Color* szerzője az Albert Johnson által vezetett kongresszusi bizottságban 1924 januárjában nyíltan közreműködött a kvóta-törvények megalkotásában. Azzal vádolta a zsidókat, hogy csaltak az 1910-es népszámlálási adatokra alapozó keretszámmal. Grant, a *The Passing of the Great Race* szerzője maga is küldött erre vonatkozó tájékoztató jelentést a képviselőházi meghallgatások jegyzőkönyvéhez.

Érdemes megemlíteni, hogy az amerikai érvek milyen nagy hatással és befolyással voltak Németországra.¹³³ Az egyik vezető pre-náci ideológus, Dr. Hans F. K. Günther számos írásában hivatkozott Grant és Stoddard könyveire, sőt idézett is azokból. A náciizmus hatalomra kerülése után Günther írásait felhasználták a faji

¹²⁷ Lothrop Stoddard: *Racial Realities in Europe* (New York: Charles Scribner's Sons, 1924), 239.

¹²⁸ Uo.

¹²⁹ Uo., 239–240.

¹³⁰ Uo., 241.

¹³¹ Uo., 243.

¹³² Uo., 243–244.

¹³³ Edwin Black: *War Against the Weak*, i. m., 258–259, 262–273, 286–288, 291, 298, 312–316, 342, 344, 385, 388, 392, 394.

felsőbbrendűségről szóló tanok kidolgozásánál. Günther 1921. október 26-i beszédében példásnak nevezte Warren Gamaliel Harding (1865–1923) amerikai elnök hivatkozását Stoddardra és dicsérte az új amerikai bevándorlási törvények szellemét és észak-nyugati-európai preferenciáját.¹³⁴

A 20-as években egyre több amerikai szerző érezte úgy, hogy az „olvasztótégely” gondolata súlyosan elhibázott volt. A szociológus Henry Pratt Fairchild (1880–1956)¹³⁵ 1926-ban például Israel Zangwill 1908-as színművéből (*The Melting Pot* – Az olvasztótégely) eredő gondolatát az amerikai társadalomról mint olvasztótégelyről¹³⁶ erőteljes, bár rövid életű, azóta megghiúsult szimbólumnak nevezte.¹³⁷ Fairchild pesszimistán ítélte meg az asszimilációt: „Tudjuk már, hogy az olvasztótégely nem működött, de nem tudjuk pontosan, miért nem.”¹³⁸ Fairchild és nemzedéke számára 1882-től kezdődően a bevándorlás faji kérdéssé vált, részben azért, mert Amerikában csökkent az északi faj túlsúlya, részben pedig azért, mert radikálisan új elemek jelentek meg, amelyekből már a kis mennyiségnek is számottevő súlya volt.¹³⁹ Az idegenek ellen keresztes vitézként fellépő Fairchild az „új bevándorlókat” „új fenyegetésként” írta le, s felhívta olvasói figyelmét a bevándorlók eredetében beállt gyökeres változás faji jelentőségére. A dél- és kelet-európai országokból érkező új bevándorlás faji elemzésekor Fairchild azt állította, hogy az új egyedekben „igen csekély az északi vér. Ez már önmagában azt jelenti, hogy ezek a bevándorlók elkerülhetetlenül csökkenteni fogják az északi faj arányát Ame-

¹³⁴ Vö. Hans F. K. Günther: *Platon als Hüter des Lebens. Platons Zucht- und Erziehungsgedanken und deren Bedeutung für die Gegenwart* (1928); *Rassenkunde Europas* (3. kiadás, 1929); Edwin Black: *War Against the Weak*, i. m., 298, 318.

¹³⁵ Henry Pratt Fairchild amerikai szociológus, a Yale Egyetemen doktorált 1909-ben, s kezdetben ott is tanított. Leghosszabbban New Yorkban működött mint szociológus professzor (1924–1951). 1923-ban a Munkügyi Minisztérium bevándorlási szakértője, 1921–25 között a *Population Association of America* elnöke. Egyik alapítója és vezetője volt az amerikai Születésszabályozási Szövetségnek (*Birth Control Federation of America*, 1932–1948), elnöke az Amerikai Szociológiai Társaságnak (1936). Ismertebb művei: *Immigration* (1913); *The Melting Pot Mistake* (1926); *The Alien in Our Midst* (1930); *General Sociology* (1934); *Birth Control Review* (1939); *People. The Quantity and Quality of Population* (1939); *Economics for the Millions* (1940); *Race and Nationality as Factors in American Life* (1947).

¹³⁶ Az „olvasztótégely” amerikai társadalomelmélete Israel Zangwill *The Melting Pot* [Az olvasztótégely] című színművéről nyerte nevét. A darabot Theodore Roosevelt elnök jelenlétében, rendkívüli sikerrel mutatták be New Yorkban, 1908-ban. Israel Zangwill (1864–1926) brit születésű regény- és színműíró, cionista politikai aktivista. Pályáját London keleti negyedében kezdte, tanított és írt. Előbb *Children of the Ghetto* (A gettó gyermekei, 1892) című regényével, majd – főként az Egyesült Államokban – a *The Melting Pot* vált népszerűvé. 1905-ben ő alapította a Jewish Territorialist Organizationt, amely a zsidók egy hazában történő letelepítését tűzte ki céljául, és sokáig a cionizmus egyik fontos ágát képviselte.

¹³⁷ Henry Pratt Fairchild: *The Melting-Pot Mistake* (Boston: Little, Brown, and Co., 1926). Újra kiadták az Arno Press *Anti-Movements in America* című sorozatában (New York: Arno Press, 1977).

¹³⁸ Fairchild: i. m., 11–12.

¹³⁹ Uo., 112.

rika népességén belül. A csökkenést elsősorban a mediterrán és az alpesi elem fogja pótolni.”¹⁴⁰

Hogy a kvóta-törvényt „tudományosan” is megalapozza, Fairchild elismerte, hogy a bevándorlással kapcsolatos „háború utáni agitációban a nép hangja azt akarta, hogy ismét a »régí bevándorlás« kerüljön túlsúlyba, s az amerikai nép faji arányai maradjanak érintetlenül”.¹⁴¹

Más befolyásos szerzőkkel együtt¹⁴² Fairchild is határozottan hitt abban, hogy az amerikai faj „nagyobb arányban északi, kisebb részben mediterrán és alpesi faj[ta] keveredéséből áll, s ez így egy „különösen kitűnő típust” képvisel. „Ez az angol típus és az amerikai típus. A bevándorlók karakterében bekövetkezett változások, amelyek az elmúlt másfél generáció alatt keletkeztek, már e típus mongrelizációjának folyamatát tükrözték.”¹⁴³ Ez veszélyt jelentett a Fairchild által „amerikai fajnak” tekintett elem számára, „egy olyan faji együttes számára, melynek nagy méretékben köszönhető az az amerikai kultúra, amelyet legalábbis az amerikaiak szeretnek”.¹⁴⁴

Grant, Stoddard és Fairchild könyvei olyan fontosak voltak az európai kortársak számára is, hogy például egy francia professzor, André Siegfried 1925-ös amerikai utazása után ironikusan azt javasolta, „ha meglátogatják Amerikát, nem szabad elfelejtkezniük a Bibliáról, de vigyenek magukkal egy tanulmányt az eugenikáról is. Ezzel a két talizmánnal felfegyverkezve sosem fogyhatnak ki a tudásból.”¹⁴⁵ A francia megfigyelő nem értett egyet a „faji tulajdonságok törvényi biztosításával”, és az „alarendelt fajok” tanát a Ku Klux Klán doktrínájához hasonlította.¹⁴⁶ André Siegfried érzekelte az eugenikai mozgalom súlyát, s azt mondta, nem volna meglepő, ha „az amerikaiak gondolatmenetéből a faji etika és reprodukciós törvények új normái fejlődnének ki”.¹⁴⁷ Az elzászi látogató érzekelte, hogy az „eugenikusok tovább mennek, és megpróbálják a törvény erejével csökkenteni a degenerációt s

¹⁴⁰ Uo., 109.

¹⁴¹ Uo., 130–131.

¹⁴² Charles W. Gould: *America. A Family Matter* (New York: Charles Scribner's Sons, 1922); William McDougall: *Is America Safe for Democracy?* (New York: Charles Scribner's Sons, 1921); Clinton Stoddard Burr: *America's Race Heritage* (New York: National Heritage Society, 1922); Gino Speranza: *Race or Nation. A Conflict of Divided Loyalties* (Indianapolis: The Bobbs-Merrill Co., 1923); Ellsworth Huntington: *The Character of Races* (New York: Charles Scribner's Sons, 1924).

¹⁴³ Henry Pratt Fairchild: i. m., 123–124.

¹⁴⁴ Uo., 130.

¹⁴⁵ André Siegfried: *America Comes of Age. A French Analysis*. Translated from the French by H. H. and Doris Hemming (New York: Harcourt, Brace and Co., 1927; 15. lenyomat, 1929), 109. – Siegfried egy sor más, friss munkára is gondolhatott, amelyek rasszista nézeteket képviseltek, lásd fentebb.

¹⁴⁶ André Siegfried: i. m., 110.

¹⁴⁷ Uo., 113.

tudatosan akarnak új fajt teremteni”.¹⁴⁸ Siegfried elég élesen látta, hogy az 1920-as évek Amerikájának „politikai eugenikája” a korábban szontnek tartott individuum jogait végül társadalmilag alárendelt pozícióba kényszerítheti: „Amerika a közönség szükségleteit elsődlegesnek tekinti.”¹⁴⁹ Ha úgy fogjuk fel az amerikai történelemnek ezt a periódusát, mint szabadság és közösség egymással mérkőző eszméinek csataterét, azt mondhatjuk, Amerika ekkor az utóbbit támogatta.¹⁵⁰

A Kelet- és Dél-Európából érkező bevándorlók számát drámaian csökkentő kvóta-törvények – mint mondottuk – egészen 1965-ig hatályosak voltak. A törvény igen jelentős volt, lezárta egy egész történelmi korszakot, rögzítette a bevándorlók keretszámát. A legtöbb nativista elégedetten látta, hogy az ország az eugenika hívei által kijelölt utat választotta.¹⁵¹

A nyomásgyakorló csoportok harca az „eredeti” demográfiai szerkezet és az Egyesült Államok etnikai összetételének megtartása körül túlmutat önmagán: bepillantást enged az amerikai Kongresszus működésének dinamikájába csakúgy, mint a 19–20. századfordulós amerikai társadalom erőinek, a vélemények és a képviselési demokrácia légkörének változásai.

ZSENIKUTATÁS

Párhuzamosan a keleti parton működő eugenikusokkal dolgozott egy kutatócsoport a Stanford Egyetemen is, Lewis M. Terman (1877–1956) professzor vezetésével. Az angol Sir Francis Galton (1822–1911)¹⁵² elképzelésére támaszkodva, aki szerint a zsenialitás természeti eredetű, Terman egy ötkötetes, monumentális munkával állt elő annak bizonyítására, mekkora a magasabb intellektus szerepe a nemzet sikereiben.¹⁵³

Terman és munkatársait a természet, az eredet és a zseni kinevelése érdekelte, s ezért hosszú éveken át vizsgált tehetséges gyerekeket. Ez volt egyébként az első alkalom, hogy tehetséges gyerekek egy nagy csoportját azzal az intencióval vizs-

¹⁴⁸ Uo., 114.

¹⁴⁹ Uo., 118, 119.

¹⁵⁰ Hálás vagyok Alan Brinkley professzornak (Columbia University, New York) e kérdés beható vitájáért, melyet 1994. május 29. és június 3. között a Center for the Study of American Culture and Language keretében folytattunk Salzburgban, a The Salzburg Seminar vendégeiként.

¹⁵¹ Haller: i. m., 157.

¹⁵² Galton sokoldalú viktoriánus természettudós volt, egyebek között eredményes statisztikus, pszichológus, meteorológus, antropológus, felfedező. Darwin unokatestvére. Vö. Pléh Csaba: *Pszichológiatörténet. A modern pszichológia kialakulása* (Budapest: Gondolat, 1992), 112–114.

¹⁵³ Lewis M. Terman: *Genetic Studies of Genius*, Vols. 1–5 (Stanford: Stanford University Press, 1925–1959); vö. Haller: i. m., 165–166.

gálták, hogy rájöjjenek, „milyen mértékig lehet segíteni vagy rontani a zsenialitás kialakulását a helyes vagy helytelen neveléssel...”¹⁵⁴

Terman kutatásai egyetemi éveire mentek vissza. 1902–1903-ban az Indiana Egyetemen, Ernest Hiram Lindley (1869–1940) professzor irányításával kezdte tanulmányozni a zseni pszichológiáját. A francia Alfred Binet-nek (1859–1911)¹⁵⁵ az intelligenciáról írt munkája hatására doktori disszertációját Terman *A zseni és a butaság* című témának¹⁵⁶ szentelte, majd 1911-től kezdődően a Stanford Egyetemen folytatta a témát. 1911-ben az egyetem kutatói ösztöndíjat létesített a tehetséges gyerekek tanulmányozására és ez új ösztönzést adott Termannak is. 121 eset elemzése nyomán arra a következtetésre jutott, hogy az „örökség a döntő tényező. A vizsgált gyerekek felének diplomás volt az apja, s egyetlen olyan esettel sem találkozott, ahol az apa szakképzetlen lett volna”.¹⁵⁷ Azt is észrevételezte, hogy „nyilvánvalóan több volt a zsidó tehetség, s hogy kevesebb tehetséges olasz, portugál és mexikói csoport élt a Stanford Egyetem közelségében”.¹⁵⁸ Terman és Jessie Chase 1920-ban publikálták az első amerikai bibliográfiai összesítést *The Psychology, Biology, and Pedagogy of Genius* [A zseni lélektana, biológiája és pedagógiája] címmel.¹⁵⁹

Terman számára evidenssé vált, hogy a következtetések statisztikai megalapozásához az esetek nagy számára van szükség. A reprezentatív mintához 500 és 1000 közötti számú, intellektuálisan tehetséges gyerek vizsgálata kellett, ám ekkora vizsgálatra már nem volt elegendő a Stanford University kutatórészelegének költségvetése. 1921 februárjában ezért Terman jelentősebb támogatásért folyamodott a *Commonwealth Fund*-hoz, s a kérvény sikerrel is járt: 20 300 dollárt kaptak, s a következő évben további 14 ezret. A *Commonwealth Fund* támogatását a *Thomas Welton Stanford Fund* is kiegészítette, s így az egyetemnek ehhez a vizsgálat-hoz már több mint 50 ezer dollár állt a rendelkezésére. A második *Commonwealth Fund*-adomány fedezte az antropometriai méréseket, az orvosi vizsgálatokat, a karakter- és személyiség teszteket. Ezzel párhuzamosan vizsgálták 300 zseninek mondott férfi és nő korai mentális jellemzőinek életrajzi összefüggéseit.¹⁶⁰ A vizsgálatban közreműködőket alaposan felkészítették a munkára azzal kapcsolatban, mit jelent az örökség, mit mond a szakirodalom a zseniről, és megismertek a

¹⁵⁴ Lewis M. Terman: *Genetic Studies of Genius*. Vol. 1: *Mental and Physical Traits of a Thousand Gifted Children* (Stanford: Stanford University Press, 1925), viii.

¹⁵⁵ Binet volt az első intelligencia teszt megalkotója. Vö. Pléh: i. m., 124–136.

¹⁵⁶ Lewis M. Terman: *Genius and Stupidity. A Study of Some of the Intellectual Processes of Seven 'Bright' and Seven 'Stupid' Boys*. *Pedagogical Seminary* Vol. 13, 1906, 307–373.

¹⁵⁷ Terman: *Genetic Studies of Genius*, Vol. 1, i. m., 4.

¹⁵⁸ Uo.

¹⁵⁹ Lewis M. Terman – Jessie M. Chase: *The Psychology, Biology, and Pedagogy of Genius*. *Psychological Bulletin* 17 (12), December 1920, 397–409.

¹⁶⁰ Lewis M. Terman: *Genetic Studies of Genius*, Vol. 1, i. m., 6.

Binet-tesztel és az adatgyűjtés módszertanával. Az első publikált adatokat 1921–22-ben gyűjtötték, az esetkövető tanulmányokat 1927–28-ban készítették, majd újra 1936-ban, 1940-ben, 1945-ben és 1959-ben.¹⁶¹

Terman és a hozzá hasonló pszichológusok szilárdan hittek az amerikai oktatási rendszer azon kötelességében, hogy az amerikai közösség érdekében a lehető legkorábban fedezze fel a tehetséges gyerekeket és segítse képességeik kifejlődését. Ez a tanítás összhangban volt más kutatókéval, így a Columbia Egyetemen működő Edward Lee Thorndike elgondolásaival, aki William James¹⁶² tanítványa volt, és egyben hozzá hasonlóan Galton nagy tisztelője, s aki azt az álláspontot képviselte, hogy a környezet nagy mértékben determinálja az örökséget.¹⁶³

Az örökség ilyenén hangsúlyozása a 20. század elején mélyen gyökerezett az amerikai eugenika filozófiájában, és hozzájárult ahhoz a hithez, hogy a közjó érdekében az Egyesült Államok megkülönböztetett módon szolgáljon a tehetséges emberek otthonául. Ezért kapott külön hangsúlyt az 1924-es bevándorlási törvény 4. §-ában a „nem kvótás bevándorló”, aki lehetett például „főiskolai, akadémiai, szemináriumi vagy egyetemi tanár” és bizonyos hányadban tanuló is, aki „kizárólag azért akar az Egyesült Államok partjaira lépni, hogy akkreditált iskolában, főiskolán, akadémián, szemináriumon vagy egyetemen tanulhasson...”¹⁶⁴

■ In Frank Tibor (szerk.): *Gyarmatokból impérium. Magyar kutatók tanulmányai az amerikai történelemről*. Budapest: Gondolat, 2007, 104–133. Angolul: From Nativism to the Quota Laws. Restrictionist Pressure Groups and the US Congress 1879–1924. In A. F. Upton (ed.): *Parliaments, Estates & Representation* 15, 1995, 143–157.

¹⁶¹ Haller: i. m., 165–166.

¹⁶² William James (1842–1910) amerikai pszichológus, filozófus, fiziológus, az első amerikai pszichológiaprofesszor a Harvard Egyetemen, a *The Principles of Psychology* (1890) szerzője, a pragmatizmus megalkotója (*Pragmatism*, 1907). Vö. Pléh: i. m., 116–119.

¹⁶³ Merle Curti: *The Social Ideas of American Educators* (New York: Charles Scribner's Sons, 1935), 459–498.

¹⁶⁴ Jenks–Lauck: i. m., 538.

Ellis Island követői

Az osztrák–magyar kivándorlás titkos amerikai megfigyelése

Az Osztrák–Magyar Monarchia területéről történő nagy kivándorlási hullám a századforduló utáni években, 1906–1907 körül tetőzött.¹ Olyan időszakban, amikor az amerikai munkaerőpiac még nagy mennyiségben igényelte az olcsó tengerentúli munkaerőt, de amikor a „honfoglaló” amerikaiak, a 18–19. századi brit, német, skandináv és ír bevándorlók leszármazottai már féltetni kezdték az amerikai nemzet „egészséges véráramányát” a tömegesen beáramló, „rossz minőségű” közép-, kelet- és dél-európai, illetve orientális emberanyagtól, az „új” bevándorlóktól.² Ennek az „új” bevándorlásnak és a spanyol–amerikai háborúnak egymást átfedő időszakában különös kombinációként együtt alakult ki a terjeszkedő–hódító és a bezárkózó–védekező, de mindkét esetben rasszista nacionalizmus ideológiája és politikai gyakorlata.

Ennek a politikailag és társadalmilag jelentős irányzatnak, az idegengyűlölő nativizmusnak „természettudományos” és „filozófiai” alapozásául a szociáldarwinizmus Amerikában ekkoriban igen népszerű és gyorsan terjedő eszméi szolgáltak.³ A bevándorlással kapcsolatos fenntartások nem voltak újkeletűek a 19. század végén, a velük kapcsolatos viták úgyszólván az egész századot végigkísérték. De a

¹ Imre Ferenczi – Walter F. Wilcox: *International Migrations*. Vol. 1 (New York – London – Paris: Gordon and Breach, 1929, repr. 1969), 89–92, 466, 472–473, 585–600, 710–728.

² Robert Kelley: *The Shaping of the American Past* (5th ed., Englewood Cliffs: Prentice Hall, 1990), Vol. 2, 412. – A Dillingham-jelentés élesen megkülönböztette a „régit” és az „új” bevándorlást, lásd különösen a IV. kötetet: *Emigration Conditions in Europe. Reports of the Immigration Commission* (Washington, D.C.: Government Printing Office, 1911), 12–19.

³ A szociáldarwinizmus és a restriktív gondolat kapcsolatához lásd John Higham: *Strangers in the Land. Patterns of American Nativism, 1860–1925* (New Brunswick: Rutgers University Press, 1955, repr. 1988), lásd még Puskás Julianna: *Kivándorló magyarok az Egyesült Államokban 1880–1940* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1982), 156–163; Tezla Albert (szerk.): *Valahol túl, meseországban... Az amerikai magyarok 1895–1920* (Budapest: Európa, 1987), I. kötet, 9–26.

századvég megteremtette a sajátos amerikai nacionalista demagógiát, az angolszász faj felsőbbrendűségéről hirdetett és széleskörűen terjedő eszmerendszert.

1885 után az angolszász rasszizmus lett az imperializmus útjára lépő Egyesült Államok talán legbefolyásosabb ideológiája. Első összegzőinek egyike, John Fiske (1842–1901) a természetes társadalmi kiválasztódás és *a survival of the fittest*, „a legalkalmasabb fennmaradása” spenceri tanainak hirdetője lett. *Outlines of Cosmic Philosophy* [A kozmikus filozófia alapjai] (Boston, 1874) vagy *The Destiny of Man* [Az ember végzete] (Boston, 1884) című munkáiban az árja, máshol „teuton”, vagy éppen angolszász felsőbbrendűséget hirdette.⁴ Követői közül többen túlszárnnyalták népszerűségben: Josiah Strong tiszteletes *Our Country. Its possible Future and Its Present Crisis* [Hazánk: Várható jövője és jelen válsága] (New York, 1885) című munkája egyedül angol nyelven 175 000 példányban jelent meg. Strong a protestáns amerikai vidék jellegzetes előítéleteivel elegyítette Darwin és Spencer tanait, és kikelt „a bevándorlók, a katolikusok, a mormonok, a kocsmák, a dohányzás, a nagyvárosok, a szocialisták és a koncentrált gazdagság ellen”.⁵ A bevándorlónak mint az amerikai nemzetre veszélyes, bűnöző, korrupt, immorális és szocialista fenyegetésnek a képzetét talán az ő könyve segített leginkább bevésni az amerikai köztudatba, s hogy munkája milyen „gyakorlati” eredményekkel járt, azt sok más példa mellett a pennsylvaniai képviselők által 1897-ben elkövetett, 21 lengyel és magyar sztrájkoló munkás életét követelő vérengzés tanúsította.⁶

Érdemes itt megjegyezni, hogy maga Herbert Spencer (1820–1903), az amerikai szociáldarwinisták brit mestere éppen az „új” bevándorlási hullám megindulása előtt, 1882 őszén, amerikai látogatásakor az amerikai társadalomfejlődés „nagy eredményeként” mutatott rá: „...biológiai igazságokból következik, hogy a[z amerikai] népességet alkotó árja faj összefonódó változatainak kialakuló keveréke jobb minőségű embertípust hoz létre, mint amely mostanáig létezett...”⁷ Szoros kapcsolat mutatható ki a nativizmus ideológusai és politikai képviselői között. A századforduló talán legjelentősebb amerikai politikai teoretikusa, John W. Burgess (1844–1931) részben Bismarck új és öntudatos birodalmi Németországában tanult, és főként ott lett csodálója „a teuton [népek...] magasabbrendű politikai géniuszának”.⁸ Burgess mint a Columbia Egyetem jogászprofesszora mélyen imp-

⁴ Az új-angliai patrícius „Brahmin”-ok restrikciónizmusáról lásd Barbara Miller Solomon: *Ancestors and Immigrants* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1955).

⁵ Idézi Richard Hofstadter: *Social Darwinism in American Thought* (Rev. ed., Boston: Beacon Press, 1955), 178.

⁶ Kelley: i. m., 411; Hofstadter: i. m., 176–179, 239; illetve a 9. fejezet: *Racism and Imperialism*.

⁷ Herbert Spencer: *The Americans. A Conversation and a Speech, with an Addition*. In uő: *Essays: Scientific, Political, & Speculative* (London–Edinburgh: Williams and Norgate, 1901), Vol. 3, 480.

⁸ John W. Burgess: *Political Science and Comparative Constitutional Law* (Boston: Ginn and Co., 1890), Vol. 6, vi, 3–4, 39, 44–45. Idézi Hofstadter: i. m., 175, valamint 174 és 238.

resszionálta tanítványait, közöttük az ifjú Theodore Rooseveltet is. A későbbi elnök *The Winning of the West* című, egykor sokat olvasott történeti munkájában maga is az angolul beszélő népek faji diadalának hirdetője lett, melyet a középkori germán törzsi hódítások logikus folytatásaként, sőt betetőzéseként mutatott be.⁹

A korszak leghatékonyabb és legnevezetesebb *nativista* politikusa és publicistája, Roosevelt barátja és tanácsadója, Henry Cabot Lodge (1850–1924) volt. A puritán családi hagyományaira büszke, bostoni *yankee* több mint harminc éven át, haláláig volt az Egyesült Államok massachusettsi szenátora, és Washingtonból messzehangzóan hirdette az „új” bevándorlást kárhóztató nézeteit. Lodge bevándorlásellenességét logikusan egészítette ki a más nemzetek gyűlöletére, védővámokra és külső hódításra épített nacionalizmusa. Lodge, aki szinte személyesen viseli a felelősséget a Népszövetség ügyének amerikai kudarcáért s így a két világháború közötti békerendszer törekenységéért, gyűjtő hatású beszédeiben maga is tudatosan a szociáldarwinizmus tételeit deklarálta, ha a *survival of the fittest* spenceri teóriáját¹⁰ helyesebbnek tartotta is így idézni: „the survival of the fittest to survive”, s így a hangsúlyt a fennmaradásra legalkalmasabb élőlények, s nem az elvont módon legalkalmasabb élőlények fennmaradására tette.¹¹

Lodge 1908-ban, a Boston City Clubban elmondott, de a washingtoni szenátusi okmányok között is kinyomtatott beszédében nemcsak *szelektív*, hanem egyre fokozottabban *restriktív* bevándorlási politikát sürgetett, és határozottan rámutatott a nemkívánatos népcsoportokra, melyek nemzetének összetételét veszélyeztetik. Igen lényeges okokkal érvelt:

Az utóbbi húsz évben [...] nagy változás állott be az Európából az Egyesült Államokba vándorló népcsoportok arányaiban. A Nagy-Britanniából és Írországból, valamint Németországból és Skandináviából érkezők száma csökkent azon országok bevándorlóihoz képest, amelyek a legutóbbi évekig nem küldtek Amerikába emigránsokat. [...] A nagy növekedés az utóbbi években Olaszországból, Kelet-Európából, a Szultán alattvalóiból állt össze, és most már Kis-Ázsia lakóira is kiterjed. Az olaszok kivételével ezek az emberek sohasem keveredtek angolul beszélő népekkel, és nem léptek kapcsolatba franciákkal, németekkel, hollandokkal és skandinávokkal, akik felépítették az Egyesült Államokat. Az olaszokat különválasztom, nemcsak mivel emelkedett irodalmuk és nagy-szerű művészetük közös örökségünk része, hanem mert ők kiváltképp azon országok

⁹ *The Works of Theodore Roosevelt* (New York: Charles Scribner's Sons, 1926), Vol. 8, 3–4, 7; Vol. 12, 40–41. Lásd még Theodore Roosevelt recenzióját Houston Stewart Chamberlainról, uo., Vol. 8, 106–112. Roosevelt 1896-ban elismerően szólt Le Bon fajelméletéről, lásd *Selections from the Correspondence of Theodore Roosevelt and Henry Cabot Lodge* (New York: Charles Scribner's Sons, 1925), Vol. 1, 218. Vö. Hofstadter: i. m., 175, 238–239.

¹⁰ Herbert Spencer: *The Man versus the State* (Indianapolis: LibertyClassics, 1981), 109–114, 169.

¹¹ Kelley: i. m., 448; Allan Nevins: *Grover Cleveland. A Study in Courage* (Dodd, Mead, 1934), 724–726.

egyikéből jönnek, amely a nyugati civilizációhoz tartozik. Ők is, mint mi magunk, az ősi Róma civilizációjának örökösei, s amíg valaki nem utazott Kelet-Európába, és nem tanulmányozta népeit, nem tudhatja, hogy ez milyen sokat jelent.

Nem akarok abban állást foglalni, hogy vajon a római civilizáció jobb volt-e, mint a bizánci, vagy a keleti, vagy a kínai. Pusztán megállapítom azt a tényt, hogy a római civilizáció nagymértékben eltérő civilizáció volt a többitől, s hogy ez volt az a civilizáció, melynek eszméit mi örököltük. Kelet-Európában a népek nem a római civilizáció örökösei, hanem a bizánci, vagy a Keletrómai Császárság görögjeié. Egy példa, hogy mire is gondolok: a hazafiság, a haza iránti odaadás eszméje római, míg a császár, az államfő iránti odaadás eszméje bizánci. E különbségeket pusztán azért regisztrálom, hogy az asszimilálódás előttünk fekvő problémáinak hátterét példázzam.¹²

Az amerikai kormányzat a bevándorlás századforduló utáni eltömegesedésekor a nemkívánatos bevándorlók elleni valóságos védősáncrendszerrel vette körül az Egyesült Államokat. Az amerikai kongresszus a kormány bevándorlási politikájának felülvizsgálata végett 1907. április 22-én, William P. Dillingham vermonti szenátor elnökletével (tagjai között Henry Cabot Lodge szenátorral) felállította az úgynevezett Dillingham Bizottságot, amely 1911-ig összesen 42 kötetben tette közzé jelentését (*Report of the United States Immigration Commission*). A Dillingham-jelentés fogalmazta meg először hivatalosan és igyekezett statisztikailag is alátámasztani azt az amerikai álláspontot, amely szerint 1883 körül „új” bevándorlás indult meg Dél- és Kelet-Európából, s ez főként szakképzetlen férfiakból állott, akik csak átmeneti munkavállalóként, mai kifejezéssel vendégmunkásként jöttek az Egyesült Államokba – pénzt keresni. A keleti part és a Közép-Nyugat nagy ipari városaiba áramlottak, ahol elkülönülten éltek mind a született amerikaiaktól, mind a „régik” bevándorlóktól, s nem hajlottak az asszimilációra, az „amerikai nemzet-hez” való csatlakozásra. A jelentésben sok helyütt érzékelhetően erősen elfogult, az „új” bevándorlást mereven ellenző szempontrendszer vonul végig, s így az nem feltétlenül csak az „új” bevándorlók tényleges szociális összetételéről és a „régiek-hez” képesti eltéréseiről ad képet, hanem egyszersmind nativist ideológiai támadók gondolkodásmódját is tükrözi.¹³

¹² Speech on the Subject of Immigration, Delivered by Hon. Henry Cabot Lodge, before the Boston City Club, Boston, Mass., on March 20, 1908, 60th Congress, 1st Session, Senate Document No. 423, 4. National Archives, Washington, D.C.: RG 85, 51834/18.

¹³ Oscar Handlin: *Old Immigration and New*. In uő: *Race and Nationality in American Life* (Boston-Toronto: Little, Brown and Co., 1948); Paul H. Douglas: *Is the New Immigration More Unskilled Than the Old?* *Publications of the American Statistical Association*, XVI, 1918–19, 393–403; Maldwyn Allen Jones: *American Immigration* (Chicago-London: The University of Chicago Press, 1960), 177–206, 334–336; Neil Larry Shumsky: 'Damned if You Do and Damned if You Don't'. *American Hostility to Return Migration, 1890–1924*. In: Daniela Rossini (ed.): *From Theodore Roo-*

Washingtonban tanulmányozták az osztrák és a magyar törvényhozás kivándorlási politikáját: bécsi és budapesti amerikai diplomaták rendszeresen begyűjtötték, angolra fordították, és a washingtoni Külügyminisztériumba továbbították az osztrák és a magyar parlament kivándorlási törvényeinek teljes szövegét, melyeket módszeresen összevetettek a többi európai törvényhozás hasonló dokumentumaival, és következtetéseket vontak le belőlük az Egyesült Államokba irányuló migráció várható alakulására, jellegére, összetételére vonatkozóan.¹⁴

Amerikai diplomaták és bevándorlási hivatalnokok vizsgálat alá vetették a bevándorlókat az indulási hajókikötőkben, majd pedig a bevándorlási pontokon, így, New York vizeihez érkezve, a híres-hírhedt Ellis Island szigetén.¹⁵

A legfontosabb szempont igen hosszú időn át az emigránsok egészségi állapota volt, s a legfontosabb osztrák-magyar kivándorlási kikötőben, Fiumében az amerikai konzul vagy helyettesei nagy számban nem engedték a hajóra a különféle szembetegségekben (trachoma, conjunctivitis, szürkehályog), tuberkulózisban, egyes bőrbetegségekben (például a favus vagy „fejkosz”), lágyéksérvben szenvedő vagy béna, terhes, öreg és szegény kivándorlókat.¹⁶ Amerikai konzulok statisztikai összesítései szerint a visszatartottak száma gyakran elérte a hajóra készülők (egy-egy hajó esetében olykor két és fél ezer ember) 5%-át. A hajóról történt visszatartás okait, a visszatartottak számát a konzul vagy helyettese minden egyes hajó esetében külön közölte, és magyarországi megyénként megadott bontásban is összesítette. E jelentéseket az amerikai Bevándorlási Hivatalon keresztül megkapta a külügyminiszter, s a kereskedelmi és munkaügyi miniszter is.¹⁷

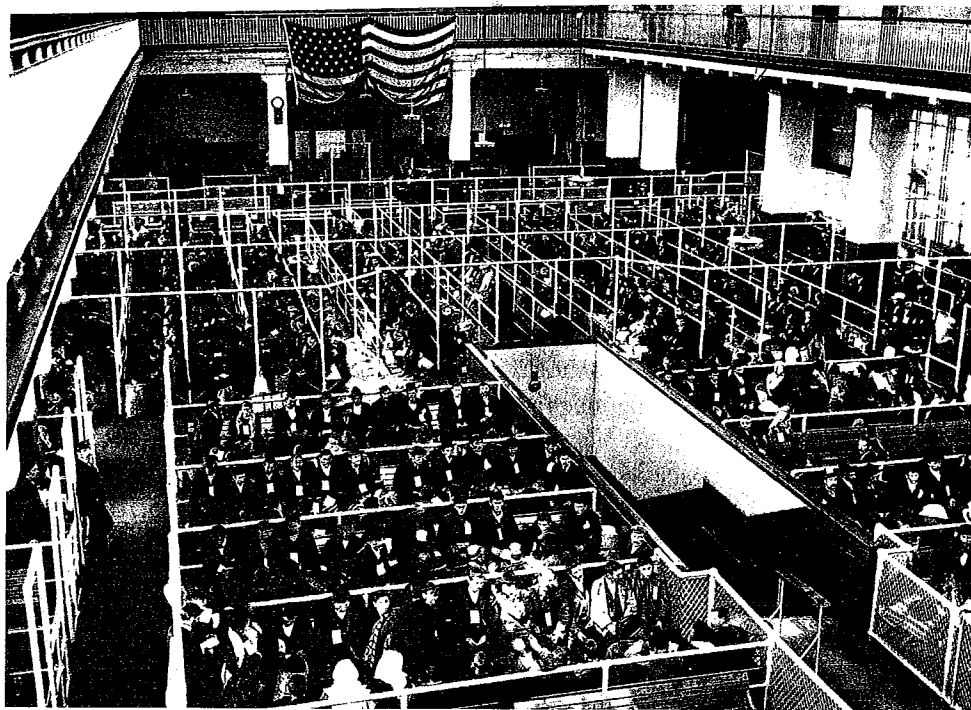
sevelt to FDR. *Internationalism and Isolationism in American Foreign Policy* (Ryburn Publishing – Keele University Press, 1995), 93–112. Lásd ehhez Ewa Morawska alapos bibliográfiáját in Virginia Yans-McLaughlin (ed.): *Immigration Reconsidered. History, Sociology, and Politics* (New York–Oxford: Oxford University Press, 1990), 187–238.

¹⁴ Bellamy Storer nagykövet John Hay külügyminiszterhez, Bécs, 1904. december 21., csatolva az új osztrák kivándorlási törvény angol fordítása, National Archives, Washington, D.C.: RG 85, 51520/33A és 52332/5. J. D. Whelpley értékelése az osztrák törvényjavaslatról és viszonyáról más európai törvényekhez, Bécs, 1905. január 1., National Archives, Washington, D.C.: RG 85, 52332/5. Lásd még Franz Ritter von Srbik: *Die Auswanderungsgesetzgebung*. Band I–II. *Die wichtigsten europäischen Auswanderungsgesetze (mit Berücksichtigung der beiden österreichischen Entwürfe) und ihre wichtigsten Vollzugsvorschriften* (Wien: K. k. Hofdruckerei, 1911). A budapesti amerikai konzul. Paul Nash is elküldte az 1909. évi magyar kivándorlási törvényt a külügyminiszterhelyettesnek, 1909. április 13., National Archives, Washington, D.C.: RG 85, 52332/5. Mindehhez lásd Mary Boros-Kazai: *The Emigration Problem and Hungary's Lawmakers, 1880–1910*. *Hungarian Studies Review* 8/1, Spring 1981, 25–44.

¹⁵ Az Ellis Islandre érkezésről lásd Tezla Albert: i. m., 163–229.

¹⁶ Alan M. Kraut: *Silent Travelers. Germs, Genes, and the 'Immigrant Menace'* (New York: Basic Books, 1994).

¹⁷ A külügyminiszter eljuttatta az elutasított bevándorlók fiumei statisztikáját a kereskedelem- és munkaügyi miniszterhez, 1908. augusztus 12., National Archives, Washington, D.C.: RG 85, 51698/7. Az Immigration Restriction League sokáig nem hitt a kormánynak, és fenntartotta véleményét, mely

Bevándorlók Ellis Island regisztráló termében

A bevándorlással szemben az amerikai kormány különösen akkor állított akadályokat, ha az előzetes megállapodásra, úgynevezett szerződéses munkaviszonyra épült, azaz bizonyos vállalatok egyszerűen olcsó és biztos munkaerőt igyekeztek importálni. Aki a szerződéses munkaviszonyra hivatkozott Ellis Islandre érkezésekor, könnyen a visszafelé induló gözösön találta magát. Amerikai szervezetek, mint a *Knights of Labor* (A munka lovagjai) a szerződéses munkaviszonnyal rendelkezők beengedése ellen küzdöttek.¹⁸ De a leghatékonyabb válogatási módszernek az írás-olvasás-próba bizonyult, amelynek bevezetését különösen szorgalmazta a bostoni székhelyű *Immigration Restriction League* (Bevándorláskorlátozási Liga). A tekintélyes új-angliai szervezet főtitkára, Prescott F. Hall (1868–1921) hangsúlyozta, hogy „az írástudatlanság általában együtt jár más nemkívánatos tulajdon-

szerint az elutasított kérelmezők mégiscsak bejutnak az országba. Prescott F. Hall (Immigration Restriction League) Rupert Blue országos tisztifőorvosnak, 1913. november 8., National Archives, Washington, D.C.: RG 85, 51762/21. – Zoltán Kramár kiadta az osztrák(–magyar) kivándorlásra vonatkozó diplomáciai jelentéseket 1850–1900 között: *From the Danube to the Hudson. US Ministerial and Consular Dispatches on Immigration from the Habsburg Monarchy; 1850–1900* (Atlanta: Hungarian Cultural Foundation, 1978).

¹⁸ Puskás Julianna: i. m., 156.

ságokkal is”.¹⁹ Az olvasni tudás mérésére később, az idevágó törvény bevezetése után, általában a Biblia két versét választották, amelyet a bevándorlónak saját anyanyelvén kellett elolvasnia, tehát valóban az olvasás képességét, s nem az angol nyelvtudást vizsgálták.

A Liga 1904-es javaslatai között szerepelt az is, hogy terjesszék ki a bevándorlási ellenőrzés szakaszát öt évre, s ha azon belül a bevándorló alkalmatlanságára utaló tünetek jelennének meg, az illetőt ugyanúgy utasítsák ki az országból, mintha frissen érkezett volna.

A századforduló után, az első világháború kitörésével záruló időszakban tehát az amerikai kormányzat elsősorban arra törekedett, hogy az ország népességét megvédje a közteterré váló, mert testileg vagy lelkileg beteg, öreg, szegény vagy bármilyen okból munkaképtelen „új” európai bevándorlóktól, s különösen az ódzkodva asszimilálódó, „fajilag” csökkent értékű dél- és kelet-európai jövevényektől.

Hátranézve – Joseph Keppler karikatúrája, Puck, 1893. január 11.

¹⁹ Prescott F. Hall (Immigration Restriction League) Frank P. Sargent bevándorlási biztosnak, Boston, 1904. június 20.; Sargent válasza, Washington, D.C.: 1904. június 21.; Hall – Sargent, Boston, 1904. július 1.; Sargent – Hall, 1904. július 4., National Archives, Washington, D.C.: RG 85, 51762/21.

Különösen nagy számban találtak távoztartandókat az Oroszországból, az Osztrák–Magyar Monarchiából és Délkelet-Európából (különösen Dél-Itáliából) induló kivándorlók között. A kormányzatnak, amelyet elsősorban (de nem kizárólag) a Kereskedelmi és Munkaügyi Minisztériumhoz tartozó Bevándorlási Hivatal képviselt, az orvosi vizsgálat mellett számos más eszköze is volt az Európából, s különösen az Osztrák–Magyar Monarchiából kiinduló kivándorlási hullám ellenőrzésére. Az amerikai kormány nem egyszerűen passzív megfigyelője volt a minden addigit meghaladó méretű emberáradat (főként New York-i) beözönlésének, hanem azt a századforduló után valóságos kiindulási pontjaitól kezdve aprólékos és módszeres vizsgálat alatt tartotta, s politikáját a kritikus esztendőkből az Európában állomásozó amerikai diplomáciai kar mellett titkos kormány megbízással²⁰ a helyszínre utazó bevándorlási ügynökök megfigyeléseire, jelentéseire is építette.

1891: „A LEGELÉGEDETTEBB ÉS LEGBOLDOGABB MIND KÖZÜL”

Az első amerikai kivándorlási kormányfigyelők már az 1890-es évek elején jártak a Monarchiában, részben az amerikai szerződéses munkaviszonyokra vonatkozó törvények érvényesítése végett, és jelentésükben az ausztriai és a magyarországi kivándorlás okairól is beszámoltak. Az Egyesült Államok pénzügyminisztériuma az európai helyzetet ellenőrző bizottságot hozott létre, melynek információgyűjtés volt a feladata azon külföldiekről, akiket az amerikai törvények távol kívántak tartani Amerikától. A bizottság elnöke John B. Weber (1842–1926) New York-i bevándorlási biztos volt, tagjai Judson N. Cross minnesotai, Walter Kempster (1841–1918) wisconsini, Terence V. Powderly (1849–1924) pennsylvaniai és Herman J. Schulteis washingtoni bevándorlási felügyelők. Európai körútja során a bizottság ellátogatott Nagy-Britanniába, Franciaországba, az Osztrák–Magyar Monarchiába, Németországba, Belgiumba, Hollandiába, Oroszországba és a lengyel területekre, s a következőket vizsgálta:

- az amerikai bevándorlás fő okait általában és az európai zsidó kivándorlásait különösképpen;
- milyen mértékben ösztönzik a kivándorlást a hajóstársaságok;
- milyen mértékben alkalmaznak szerződéses munkavállalókat amerikai exportra;

²⁰ Charles Foster a Képviselőház elnökének, Washington, D.C., 1892. február 22.; Letter from the Secretary of the Treasury, Transmitting a Report of the Commissioners of Immigration upon the Causes Which Incite Immigration to the United States, Vol. I: Report of Commissioners (Washington, D.C.: Government Printing Office, 1892), 1–2. Vö. Rácz István: Kísérletek az Egyesült Államokba irányuló magyarországi kivándorlás korlátozására. *Acta Universitatis Debreceniensis, Sectio Historica*, XIII., Egyetemes Történeti Tár V. (Debrecen, 1971), 53–92.

- milyen mértékben bátorítják vagy segítik bűnözők, szellemi vagy fizikai fogyatékkal élők, és más hátrányos helyzetűek és szegények Amerikába történő kivándorlását;
- a kivándorlásra készülőket előzetes megfigyelési lehetőségének megteremtését gőzhajó ügynökök vagy amerikai konzulok által;
- az Európába visszatérő kivándorlók számát.²¹

Weber és Kempster biztosok 1891 szeptemberében érkeztek Ausztria–Magyarországra, és jelentésük a magyarországi kivándorlás világos képét adja az 1890-es évek elején. Galíciában és Észak-Magyarországon azonnal nyilvánvalóvá vált a biztosok számára, hogy „a bevándorlási statisztikánkban magyarként számontartottak döntő része szlovák”.²² Erre való tekintettel a felügyelők a magyar–amerikai Charles Semsey (1830–1911) őrnagyot, a bizottság titkárát a magyar felvidékre küldték, hogy közelebbről tanulmányozza a szlovák viszonyokat. Semsey a vidék valamennyi nyelvét jól beszélte. A felügyelő közel két héten át utazott Eperjes (ma Prešov, Szlovákia) és Bártfa (ma Bardejov, Szlovákia) városai és a környékbeli falvak (így például Girált, ma Gíraltovec, Szlovákia) vidékén, és jelentést küldött John B. Weber ezredesnek, a bizottság elnökének.²³ Idézte Szabó Sámuel, aki szerint „lehetetlen munkásokat találni [...] mert a férfi lakosság mind elmegy Amerikába”. Semsey arról is beszámolt, hogy egy eperjesi bank pénztárosa, Donschachner Félix szerint az amerikai szlovákok „évenként több százezer dollárt küldenek családjaiknak [...], [de] kevés szlovák család kíván végleg letelepedni az Egyesült Államokban, többségük négy-öt év után visszatér hazájába”.²⁴ Semseyt megdöbbenette, hogy Girálton az öreg emberek nem tudtak se írni, se olvasni.²⁵

Weber és Kempster felügyelők megfigyelték, hogy „nagyon kevés zsidó emigrál innen az Egyesült Államokba, mivel ugyanolyan jogokkal rendelkeznek, mint a nem zsidók”.²⁶ Összehasonlítva a galíciai zsidók helyzete sokkal kedvezőbbnek tűnt, mint az oroszországiaké. A felügyelők megjegyezték, hogy „ugyanolyan tudásszomj figyelhető meg a zsidók között itt is, mint máshol, s ennek az uralkodó jellemvonásnak jótékony hatása van”.²⁷

Miután a felügyelők röviden időztek Krakkóban (akkor Galícia, ma Kraków, Lengyelország), átkeltek a magyar határon, és Budapestre utaztak. Mindkettőjüknek kellemes meglepetés volt a vidék, amely „termékeny és természetesen vonzó” volt, „csodálatosan megművelt földekkel” és gazdag terméssel. „Minden

²¹ A Report of the Commissioners.

²² Uo., 101, 103, idézet: 104.

²³ Uo., 105–107. Az eredeti dokumentum Giráldot említ.

²⁴ Uo., 106.

²⁵ Uo.

²⁶ Uo., 101.

²⁷ Uo., 102,

jel szerint az emberek békések, rendesek, elégedettek és boldogak, és egyetlen meglátogatott európai ország lakossága sem tűnt e tekintetben annyira hasonlónak az amerikaihoz.”²⁸

A három felügyelő közös zárójelentése általánosságban azt hangsúlyozta, hogy Magyarország népe „a legelégedettebb és legboldogabb mind közül”, s hogy a kivándorlók legnagyobb része a Kárpátok hegyeiből vagy a szlovák térségből jön, „ahol az emberek a leginkább tudatlanok és a talaj a legkevésbé termékeny az országban. Ez az embereknek olyan osztálya, amely a tényleges magyaroktól radikálisan különbözik, s amelyet egy külön fajnak vagy nemzetiségnek mondhatunk.”²⁹

Az amerikai látogatókat meglepte Magyarország virágzó fővárosa, hajóépítő- és kiterjedt malomiparával, és egy „tégglából épített gabonaemelőjével, amelynek mérete és szerkezeti eleganciája tekintetében nincs párja az Egyesült Államokban sem”.³⁰ A „takaros és tiszta” város nagy benyomást tett rájuk, jól kövezett, tisztán tartott és rendszeresen locsolt utcáival, és a mindenütt (a zsidó negyedben is) megfigyelhető rendjével. Nyilvánvaló volt a nagy építkezési kedv, és minden jele megvolt a folytonos és nagymértékű növekedésnek.”³¹ A tisztaság, ízlés és rend maradandó benyomást tett a bevándorlási felügyelőkre, akiket mindez láthatóan meglepett. A különbség Magyarország és Oroszország között minden tekintetben feltűnő volt. A népességet igen intelligensnek találták, az emberek nagymértékű vallási és politikai szabadságot élveztek.”³² „Mindenütt előtűnt hazafias vonzódásuk szülőhazájukhoz. Nem találtunk semmiféle felszíni jelzést, ami a kivándorlás okaira engedett volna következtetni, s a tájékozódás arra a tényre mutatott rá, [...] hogy a magyarok eme osztálya csak nagyon kis mértékben emigrál Amerikába és azok általában szakmunkások.”³³ Az egyetlen aggályt Gerster amerikai konzulhelyettes vetette fel, aki Magyarország nagy hadseregének költségéről beszélt, melynek nagy adóteher volt a vonzata, s ez ösztönözhetette a kivándorlást.”³⁴

Egy hét magyarországi tatózkodás és néhány napos bécsi időzés után a biztosok továbbutaztak Németországba. Jelentést 1891 végén tettek a pénzügyminisztériumnak, jelentéseiket a képviselőház közigazgatási dokumentumai (*Executive Documents*) között publikálták 1892-ben.

1903–1905: A „SACHSENGÄNGER”-EK

A következő nagyobb vizsgálatot a Bureau of Immigration (Bevándorlási Hivatal, akkoriban a *Department of Commerce and Labor*, azaz a Kereskedelmi és Munkaügyi Minisztérium keretében) 1903. március 21-én indítványozta. Ez alkalommal Marcus Braun különleges bevándorlási felügyelő kapott általános és speciális utasításokat, hogy Európába és Kis-Ázsiába látogasson, és a helyszínen tanulmányozza az amerikai kivándorlást befolyásoló viszonyokat.³⁵ Braun magyar-zsidó családból származó amerikai állampolgár volt. Először 1903 tavaszán utazott Kelet-Közép-Európába, majd egy évre visszatért 1904 augusztusa és 1905 júliusa között. 1903-ban Braun felügyelő a hajóstársaságok és más nagy intézmények ügynökeinek szerepét vizsgálta az emigráció illegális ösztönzésében.³⁶ Braun felfedte, hogy a legnagyobb ügynökségek, mint a bremeni F. Missler és a hamburgi Falk & Co. hadseregnyi embert foglalkoztatott az élet minden területén, hogy serkentse a kivándorlást. Tapasztalatait megerősítették azok a beszélgetések, melyet az osztrák kormányzat egyik osztályvezetőjével, Franz von Kaltenbrunn-nal folytatott. Kaltenbrunn megerősítette, hogy „szinte minden pap, tanító, falusi jegyző és postamester az F. Missler vagy a Falk & Co. cég bedolgozó alügynöke” volt. Sélley Sándor, a magyar kormány tanácsosa alátámasztotta Kaltenbrunn véleményét, de úgy látta, hogy a falusi jegyzők nem részesei a rendszernek.”³⁷ Az ügynökök tevékenységének dokumentálására Braun felügyelő magánlevelek, plakátok és más bizonyítékok valószínű gyűjteményét továbbította Washingtonba.

Az Osztrák–Magyar Monarchiában, Romániában és Oroszországban Braun titkos amerikai jogalkalmazó ügynökként működött. Jelentésben számolt be azokról, akik illegálisan, prostituáltként terveztek az Egyesült Államokba utazni.³⁸ Neveikkel szolgált azokról a galíciaiakról, akiknek sikerült beutazni az Egyesült Államokba, noha „rokkantak voltak, vagy különösen súlyos sérvük volt, és [...] akiket előzetesen figyelmeztettek, hogy ne utazzanak oda, mert kiutasítják őket”.³⁹ Braun felügyelő egész leveleket szerzett meg, másolt le és továbbított azoktól, akik egyes amerikai vállalatoknál igyekeztek előzetes szerződéses munkaviszonyt létesíteni.⁴⁰

³⁵ F. P. Sargent – Marcus Braun, 1903. március 21., No. 35,719. National Archives, Washington, D.C.: RG 85, 52320/47.

³⁶ Marcus Braun – Commissioner General of Immigration, Eperjes, 1903. április 27., Ratibor, április 29., Krakko, április 29., Berlin, május 5., National Archives, Washington, D.C.: RG 85, 52320/47.

³⁷ Marcus Braun – Commissioner General of Immigration, Brod a/S, Horvátország, 1903. május 18., National Archives, Washington, D.C.: RG 85, 52320/47.

³⁸ Marcus Braun – Commissioner General of Immigration, Berlin, 1903. május 5., National Archives, Washington, D.C.: RG 85, 52320/47.

³⁹ Marcus Braun – Commissioner General of Immigration, Bécs, 1903. június 21., National Archives, Washington, D.C.: RG 85, 52320/47.

⁴⁰ Marcus Braun – Commissioner General of Immigration, Granica, 1903. június 3., National Archives, Washington, D.C.: RG 85, 52320/47.

²⁸ Uo., 103.

²⁹ Uo., 121.

³⁰ Uo.

³¹ Uo.

³² Uo., 104.

³³ Uo.

³⁴ Uo.

Az amerikai Képviselőház számára kinyomtatott jelentéseiben Braun fontos különbséget tett a végleges, illetve ideiglenes amerikai bevándorlási szándék között, és megvilágította, hogy az európai kormányok visszafogták az előbbi, anélkül hogy meggátolnák az utóbbit. Megjegyezte, hogy az emigránsok által Amerikából Európába küldött hatalmas pénzösszegeknek „delejes hatása volt egyes európai kormányokra, és [...] felébresztette a vágyukat, hogy a lehető legnagyobb mértékben megsokszorozzák ezeket a küldeményeket”.⁴¹ Braunnak úgy tűnt, hogy az európai hatóságok úgy tekintenek az Egyesült Államokra,

mint a saját függvényükre és gyarmatukra, az egyedüli különbség e gyarmatok megszerzésének módjában az volt, hogy hadihajók és katonák alkalmazása helyett a mi országunkat saját embereikkel népesítik be, akik olyan instrukciókat és kiképzést kapnak, amely azután honi kormányaik javát szolgálja, és természetesen a mi kárunkra van. Többféle módszer létezik e célok elérésére – a hazát szolgáló patrióta irodalmat, zászlókat és hirdetéseket, papokat, tanítókat, bankárokat és másokat küldenek ide, hogy terjesszék és ébren tartsák az anyaország iránti hazafias szellemet e „gyarmatosok” fejében.⁴²

Braunnak úgy tűnt, hogy a magyarországi és az itáliai kivándorlás a legjobb példa erre a fajta „gyarmatosításra”. A magyar és az olasz kormány képtelen volt az emigráció korlátozására, s ezért úgy szabályozta és irányította az amerikai kivándorlást, hogy a nagy pénzügyi haszon hazatérjen, anélkül, hogy a kivándorlókat elveszítsék az anyaország számára.⁴³ A két kormány, fűzte hozzá Braun, „nem kivándorlókként tekint a távozókra, csak mint ideiglenesen külföldön tartózkodókra, akik pénzkérés s a pénz hazahozatala céljából vannak távol”.⁴⁴ Ezért a kivándorlókat úgy instruálják, hogy tartsák meg hűségüket az anyaország iránt, és a fizikailag sérült emigránsokat nem engedik ki, hogy elkerüljék az Egyesült Államok visszautasítását.

A kivándorlásra buzdító, példátlan agitáció és titkos propaganda nyilvánvaló jelei arra indították Braunt, hogy kihallgatást kérjen gróf Tisza István miniszterelnöktől. Az amerikai felügyelő őszintének találta Tisza szavait a kivándorlásról, noha a miniszterelnök osztozott abban az általánosan vallott nézetben, hogy az Egyesült Államokban előítéllettel viseltetnek a magyarokkal szemben. „Biztosítottam Tisza grófot, [...] hogy a mi Bevándorlási Hivatalunk nem tesz különbséget fajok, hittek vagy nemzetiségek között, hogy minden bevándorlót szívesen látnak az Egyesült Államokban, hacsak nem tartoznak ahhoz az osztályhoz vagy osztályokhoz, amelye(ke)t a bevándorlási törvények kitiltanak.”⁴⁵ Braun felügyelő azonban rá-

⁴¹ Certain Reports of Immigrant Inspector Marcus Braun, 59th Congress, 1st Session, House of Representatives, Document No. 384, 3.

⁴² Uo., 3.

⁴³ Uo.

⁴⁴ Uo.

⁴⁵ Uo., 7.

mutatott, hogy a magyar kormány megkísérli kivándorlóit magyar állampolgárnak megtartani hazafias irodalom, zászlók szétosztása, a magyar egyházi szervezetek erőfeszítései révén, és „ez az agitáció szerepet játszik abban, hogy konfliktusok támadjanak a Magyar Királyságból érkező különféle nemzetiségek között”.⁴⁶ Ezt hallván Tisza miniszterelnök a következőket mondta, élesen: „Miért, végül is tennünk kell valamit, hogy megvédjük magunkat a pánszláv zavargásoktól, amelyek állandóan folynak s megtűretnek az Egyesült Államokban.” Ismételten és hangsúlyosan megállapította, hogy a restriktív amerikai törvényeket „a magyar kormány-nal szemben barátságtalan gesztusnak tekinti”.⁴⁷

Braun eljuttatta Amerikába a magyar országgyűlés 1904. április 13-i ülésének jegyzőkönyvét, s benne Tisza István szavait, aki szerint a magyar törvényhozást az az

igen helyes alapgondolat vezette, hogy ha már a kivándorlási áramlatnak útját állani tiltó eszközökkel nem lehet, ha már itten egy igen fájdalmas ténynyel állunk szemben, a melylyel nem számolni struczpolitika volna: akkor sokkal helyesebb nem közigazgatási sikanériák útján akarni akadályozni a dolgot, hanem gondot viselni arra, hogy a kivándorlási ügy tisztességesen és a mennyire lehet, a magyar nemzeti szempontoknak megfelelő módon kezeltessék, vagyis a kivándorló megóvassék az ügynökök különböző túlkapásaival és az ügynökök által való kizsákmányoltatással szemben és másfelől a kivándorló azon útjában, a mely őt a messze idegenbe viszi és abban a messze idegenben is érezze a magyar államnak gondoskodó, támogató, az ő érdekeit megvédeni igyekvő kezét.⁴⁸

Emellett, megelőzendő hogy a „költöző madarak” elveszítsék magyar lojalitásukat, és amerikai állampolgárok legyenek, Magyarország szorgalmazta magyar otthonok, iskolák, templomok és intézmények létesítését az Egyesült Államokban.

Braun véleménye a magyar kivándorlás pontos megfigyelésén alapult. Miközben igyekezett a Bevándorlási Hivatalnak küldött jelentésében különbséget tenni az ideiglenes eltávozás és a végleges letelepedés között, felidézte a Szászországban évszázadok óta használt, német *Sachsengänger* kifejezést. Sok lengyel és cseh ember rendszeresen vissza-visszament Szászországba aratáskor, majd zsebükben a megkeresett pénzzel hazatértek. A „költöző madarak”, különösen a szerződéses munkavállalók a *Sachsengänger*ekre, az ismételten Szászországba járó külföldi

⁴⁶ Uo.

⁴⁷ Uo., 8.

⁴⁸ *Képviselőházi napló*, 1901. XXIV. kötet, 1904. április 12. – 1904. április 25., 413. országos ülés, 1904. április 13.

munkásokra emlékeztették, az amerikai kivándorlást ezzel nemzetközi és történelmi kontextusba helyezve.⁴⁹

Braun jelentéseit 1904. augusztus 12. és 1905. július 29. között nyújtotta be az Egyesült Államok Kereskedelmi és Munkügyi Minisztériumába. A dokumentumok jóval azelőtt ismertté váltak, és haragot váltottak ki a magyar kormánykörökben, mielőtt az amerikai Képviselőház 1906. január 17-én kinyomtatta őket. Mivel Braun tiltakozott az ideiglenes bevándorlók beáramlása ellen, jelentéseit idehaza elfogultnak, Amerika-barátnak, hazafiatlannak tekintették – s magyar szempontból azok is voltak. 1905 májusában a felügyelőt már követte a magyar rendőrség, levelezését kinyitották és megfigyelték a magyar hatóságok, és hamarosan harc kezdődött az amerikai bevándorlási felügyelő integritása ellen. Braun nemsokára befejezte budapesti munkáját, visszatért az Egyesült Államokba, ahol leadta végső jelentését a Bevándorlási Hivatalnak. Azonnal könyvet írt *Immigration Abuses. Glimpses of Hungary and Hungarians* [Bevándorlási visszaélések. Pillantások Magyarországra és a magyarokra] címmel,⁵⁰ benne a magyar kormány felelőseinek neveivel. Tisza Istvánt és munkatársait „közönséges csalóknak, korrupt akárikiknek” nevezte.⁵¹

1906–1907: „MENEKÜLNI A REMÉNYTELEN SZEGÉNYSÉGTŐL”

Az Osztrák–Magyar Monarchiából kiinduló kivándorlási hullám egyik tetőpontján, 1906-ban a Bevándorlási Hivatal több tisztviselőjét is európai körútra küldte „szigorúan bizalmas” megbízatással. Az Ellis Islanden dolgozó bevándorlási inspektorok előbb bizalmas szóbeli instrukciókat kaptak a Hivatal vezetőjétől, melyet néhány nappal később vázlatos írásos emlékeztetővel egészítettek ki. Titkos küldetésük céljául azt jelölték meg, hogy „teljes körű tényanyagot gyűjtsenek az Európából az Egyesült Államokba irányuló kivándorlás uralkodó okait illetően, az Elnök tájékoztatására”.⁵² Európai munkájukat egymástól függetlenül, „a nyilvánosság legszigorúbb elkerülésével”, magukat a helyi „szociológiai viszonyok tanulmányozását a saját informálódásuk érdekében végző magánzóknak” kiadva kellett ellátniuk, kerülve a hivatalos levélpapír használatát.⁵³ Az amerikai Nemzeti Levéltárból kutatásaim során előkerült útleveleket magánemberként, kézzel írták

⁴⁹ Erdemes a közelmúlt párhuzamaira gondolni, amikor török, görög és jugoszláv vendégmunkások érkeztek rendszeresen az akkori Nyugat-Németországba.

⁵⁰ New York: Pearson Advertising Co., 1906; reprint: R. E. Research Associates, 1972. Braun küldött egy dedikált példányt a könyvből a Magyar Nemzeti Múzeumnak, Budapestre.

⁵¹ Braun: *Immigration Abuses*, i. m., 109.

⁵² F. P. Sargent – Inspectors, Washington, 1906. július 18., No. 50,724/2; James Rudolph Garfield – Roman Dobler, 1906. július 16.; National Archives, Washington, D.C.: RG 85, 51411/52.

⁵³ F. P. Sargent – Inspectors, Washington, 1906. július 18., No. 50,724/2.

Washingtonba, különféle galíciai, budapesti vagy fiúmei szállodákból. Az inspektorok megbízóit a kivándorlókkal kapcsolatban minden érdekelte. Munkájukat az emigránst útjára ösztönző okok pontos, helyben történő megállapításával kellett kezdeniük. Arra kaptak megbízást, hogy „az [emigráns] otthonából való távozásától kiindulva az Egyesült Államokba vezető utat átfogó részletességgel, a maga teljességében írják le”, „minden állításukat tényszerű bizonyítékokra, s nem csak szóbeszédre alapozva”.⁵⁴

A vizsgálat célja, hogy átfogó és a teljes területet felölelő képet adjon, amely az Elnök számára lehetővé teszi, hogy értelmes képet kaphasson mindenről, ami külföldön történik, és ahhoz az eredményhez vezet, hogy a kivándorlók bebocsátatást kérnek az Egyesült Államok kapuinál.⁵⁵

E különleges megbízás tehát még nem a kongresszusi Dillingham Bizottságtól, hanem közvetlenül a Bevándorlási Hivaltól származott. A Bevándorlási Hivatal 1906. évi vizsgálata egy esztendővel megelőzte a kongresszusi Dillingham Bizottságét, amely sokkal nagyobb szabású és más természetű volt, noha

a Bevándorlási Hivatal szívességéből támaszkodhatott azon kiadatlan jelentések szemelvényeire, melyeket Robert Watchorn, akkor New York városának bevándorlási főbiztosa, a bevándorlók New York-i orvosi vizsgálatával megbízott Dr. George W. Stoner, a közegészségügyi és tengerészkórházi szolgálat sebésze, T. V. Powderly, akkor [1911] a Bevándorlási Hivatal információs osztályának vezetője, valamint Philip Cowan, Roman Dobler, Samuel A. Eppler, Charles Sempsey [helyesen Semsey] és John J. D. Trenor bevándorlási felügyelők készítettek, akik 1906-ban Európába látogattak, hogy a kivándorlás és a bevándorlás különféle szakaszait vizsgálják. Ezt az információt [a Dillingham Bizottság] szabadon használta és kellően méltányolta.⁵⁶

A két vizsgálatot tehát más szervezetek, más időpontban, más módszerekkel és más közreműködőkkel bonyolították le, az alább bemutatott dokumentumokból az Egyesült Államok kelet- és dél-európai kivándorlási vizsgálódásainak önálló, eddig nem ismert fejezete bontakozik ki.

Roman Dobler (1848–1920) hosszú európai (főként közép- és kelet-európai) útjára maga mellé vette az egyébként külön megbízással utazó Charles Semsey őrnagyot, az immár idős, magyar származású, de soknyelvű bevándorlási felügyelőt,

⁵⁴ Uo.

⁵⁵ Uo.

⁵⁶ *Reports of the Immigration Commission. Vol. 4. Emigration Conditions in Europe* (Washington, D.C.: Government Printing Office, 1911), 4, 63, 125. Vö. *Abstracts of Reports of the Immigration Commission. Vol. 1* (Washington, D.C.: Government Printing Office, 1911), 9–15.

aki sok segítséget adott a nyelvileg izolált Doblernek.⁵⁷ Így személyében összekapcsolta az 1891-es magyarországi megfigyelést az 1906-07-essel.

A két amerikai megbízott Hollandián keresztül utazott a Monarchiába, ahol előbb a határállomásokat figyelték meg, különös tekintettel a visszatartott kivándorlókra, a visszatartás okaira és mértékére. A felső-magyarországi kivándorlók útját Dobler és Semsey a szlovákiai Csacza akkori magyar határállomásától (ahol a magyar hadkötelezettséget ellenőrizték) az osztrák-sziléziai Oderberg osztrák határállomásán át az akkori németországi határig, a német-sziléziai Ratiborig (ma Racibórz, Lengyelország) kísérték, ahonnan az utazásra jogosultak Bréma és Hamburg kikötői felé igyekeztek tovább. A határállomások ellenőrzése és a visszatartási statisztika elemzése után Dobler arra a következtetésre jutott, hogy „a beteg és alkalmatlan kivándorlókat [az európai kikötőkben] a hajótársaságok ügynökei azzal egyenes arányban utasítják vissza, amilyen szigorral és amilyen büntetések terhe mellett az adott amerikai kikötőkben a [bevándorlási] törvényt és az előírásokat érvényesítik”.⁵⁸ Az amerikai kormányügynököknek az Elnök számára továbbított megfigyelése szerint tehát az európai egészségi és munkaképességi vizsgálatokat a német vagy osztrák–magyar kikötőkben is csak az amerikai törvényhozás erőszakkalja, erőszakolhatja ki.

Egy budapesti keltezésű, a Hungaria Hotelben, 1906. október végén, washingtoni főnökéhez írott leveléből kiviláglik, hogy Dobler eredetileg azzal az előfeltevéssel érkezett az Osztrák–Magyar Monarchiába, hogy az itteni kivándorlás oka egyszerűen a nagy hajótársaságok ügynökeinek igyekezete minél több jegy eladására s így minél nagyobb profit szerzésére.⁵⁹ Dobler e levele arra utal, hogy a bevándorlási inspektorok nem egyszerűen a bevándorlás korlátozását szorgalmazó Dillingham szenátor vagy az Elnök környezetének véleményét igyekeztek igazolni. Dobler személyes tapasztalatai hamar megváltoztatták preconcepcióját, noha az eredetileg nyilvánvalóan befolyásos washingtoni köröktől származott.⁶⁰ 1907 januárjában kelt összefoglaló úti jelentésében rövid németországi és svájci helyzetkép után Dobler rátér monarchiabeli tapasztalatainak értékelésére.

Galícia és Magyarország ipari viszonyai egészen eltérően festenek a Svájcban és Németországban megfigyelhetőkhöz képest, és az embernek nem kell túl messzire pillantania, hogy meglássa azokat az okokat, melyek Európa e részében a súlyos kivándorlást ösztönzik. Galíciában mindenhol reménytelen szegénység látható. [...] Talán Oroszország-

⁵⁷ Charles Semsey – Commissioner General of Immigration, New York, 1907. január 16., National Archives, Washington, D.C.: RG 85, 51411/30.

⁵⁸ Roman Dobler and Charles Semsey – F. P. Sargent, New York, 1907. január 16., 4. National Archives, Washington, D.C.: RG 85, 51411.

⁵⁹ Roman Dobler – F. P. Sargent, New York, 1906. október 22., National Archives, Washington, D.C.: RG 85, 51411/7.

⁶⁰ Puskás Julianna: i. m., 123.

nak és Olaszország egyes részeinek kivételével sehol Európában nem olyan olcsó a munkaerő, és Ausztria–Magyarországon a rendkívül alacsony bérek a minimumra szorították le a dolgozó emberek vásárlóerejét.

A lengyelek látszanak a legszerencsétlenebbnek valamennyi szláv nép közül, s fizikai és morális stüllyedésük a nemesek önző elnyomásának és a kereskedő osztály könyörtelen kizsákmányolásának következménye. [...] Bármerre mentünk Galíciában és Magyarországon [...] százak sanyargatják magukat naponta nélkülözve a mindennapi szükségleteket, abban a reményben, hogy félretehettek annyit, amennyi az Amerikába utazáshoz szükséges, mert ami egy amerikai számára egészen kis összegnek látszana, az ezeknek a szegény embereknek relatíve egy vagyon [...] Az Ausztria–Magyarországból történő szokatlan exodus egyedüli oka az az égő vágy, hogy kimeneküljenek a reménytelen szegénység világából.⁶¹

Dobler egy budapesti keltezésű levelében már néhány hónappal korábban, némileg megütődve, írta Washingtonba:

Az okokat, melyek ezen embereket szülőhazájuk elhagyására késztetik, a társadalmi és ipari viszonyokban kell keresni, melyeket vizsgálódásaim nyomán minden egyes esetben a tényleges oknak találtam. Láttam szlovákokat, Amerika felé távozóban, mielőtt felszálltak a vonatra, térdre vetették magukat, és megcsókolták a földet, tragikus búcsút mondvá szülőföldjüknek.⁶²

Dobler és Semsey őrnagy megfigyelte az Amerikából érkező rokoni levelek gyűjtő hatását.

Amint egy-egy faluban híre megy, hogy az alig hat-nyolc hónapja Amerikába utazott férj vagy fiú 300–500 koronát, azaz mintegy 60–100 dollárt küldött, a család háza az egész férfilakosság zárandokhelye lesz, és az Amerika előnyeit ecsetelő levelet addig olvassák újra meg újra, amíg a tartalmát szinte szó szerint tudják. Lehetne-e ékebben szóló argumentumot találni, amely e szegény szerencsétleneket jobban ösztönöznél kellemetlen környezettük elhagyására s a fáradságos utazásra, hogy az új országban állandó otthonot teremtsenek. Szorozzák be ezeket az eseteket ezekkel, és megértik a súlyos kelet-európai kivándorlás ösztönzőit.⁶³

⁶¹ Roman Dobler and Charles Semsey – F. P. Sargent, New York, 1907. január 16., 6–7. National Archives, Washington, D.C.: RG 85, 51411.

⁶² Roman Dobler – F. P. Sargent, New York, 1906. október 22. National Archives, Washington, D.C.: RG 85, 51411/7.

⁶³ Roman Dobler and Charles Semsey – F. P. Sargent, New York, 1907. január 16., 8–9. National Archives, Washington, D.C.: RG 85, 51411.

A Sáros megyei Bártfán Dobler találkozott dr. Bergsteinnel, a körzet egészségügyi felügyelőjével, akinek 700 sorköteles katonát kellett volna megvizsgálnia. A doktor elmondta az amerikai látogatóknak, hogy a 700 összehívott férfiből 200 jelent csak meg, a többi 500 rokonsága igazolta, hogy valamennyien Amerikába vándoroltak ki. Bergstein doktor szerint Sáros megyében 1905-ben a kivándorlás következtében 600-zal kevesebb gyermek született, mint a megelőző évben. Dobler jelentése idézi a korabeli hivatalos magyar statisztikai adatokat, melyek tanúsága szerint nyolc felső-magyarországi megyében (Abaúj-Torna, Borsod, Bereg, Gömör és Kishont, Sáros, Szepes, Ung és Zemplén) a kivándorlás következtében a népesség 1,6–9,4%-kal csökkent 1905-ben a megelőző évihez képest. Doblerék értesülése szerint Szepes megye sok falvából néhány kivétellel valamennyi férfi lakos Amerikába ment.⁶⁴

„A kivándorlás fő oka Galíciában és Magyarországon a mezőgazdasági válság és az ipari vállalkozások hiánya, s bár az emberek ezreinek nem kell bátorítás az emigrációhoz, mégis nélkülözik a szükséges eszközöket.”⁶⁵ Itt jut szerep azoknak az ügynököknek, akik beutazzák az országot, és pénzt kölcsönöznek az amerikai útra, uzsorakamatra vagy a paraszti birtokok ellenében. Élőállatot vagy bármilyen más, pénzzé tehető vagyontárgyat elfogadnak zálogul.

Vasúti útjaikon az amerikai megfigyelők igyekeztek elegyedni a határ felé igyekvő emigráns magyar állampolgárokkal, de a hajóstársasági ügynökök mindig megátolták az ilyenféle beszélgetéseket. Végül az oderbergi osztrák határállomáson Semsey őrnagynak sikerült néhány szót váltania. A beszélgetésekből kiderült, hogy a kivándorlók teljesen az utazási ügynökök markában voltak, akik elvették minden pénzüket, és hazugságokra is kényszerítették őket.

Minthogy az *Alien Contract Labor Law* (a külföldi szerződéses munkát szabályozó amerikai törvény) igen megnehezítette az olcsó kelet-európai munkaerő behozatalát az amerikai piacra, a foglalkoztatási ügynökök és a hajóstársaságok ügynökei valóságos alvilági hálózatot alkottak, hogy a hatóságok megkerülésével hozzanak át nagy tömegű olcsó munkást. Dobler a jelek szerint már tudhatott egy László Fülöp nevű, kassai (volt Cunard, illetve Adria hajóstársasági) ügynök tiltott tevékenységéről,⁶⁶ mert felkereste, és „eljátszotta” Lászlónak, hogy 100 pályamunkást és 75 kőművest szeretne felbérelni West Virginia-i munkára. A gyanútlan László néhány kérdés után azonnal vállalkozott a feladatra, és fejenként 42 dollárt kért az üzletért. Mikor Dobler figyelmeztette, hogy baj lehet belőle, ha ilyen sok embert azonos címre küld, László megnyugtatta, hogy a 175 munkás kis csoportokban, különféle címekre utazik majd, és Doblerben bízva, megadta New York-i és

⁶⁴ Uo., 9–10.

⁶⁵ Uo.

⁶⁶ László tevékenységét dokumentálta František Bielik – Elo Rákos (szerk.): *Slovenské vystahovalectvo. Dokumenty*. Vol. 1 (Bratislava: Slovenská Akadémia Vied, 1969).

pittsburghi közvetítőjének adatait is. Dobler a léprecsalt ügynök esetét olyan fontosnak tartotta, hogy már 1906. október elején Krakkóból magánlevélben jelentette a Bevándorlási Hivatalnak, majd a történetet belefoglalta zárójelentésébe is.

Meg vagyok győződve, hogy a *Contract Labor Law* [Szerződéses Munkatörvény] betűjét és szellemét naponta nagy számban sértik meg mindazok, akik valamely munkáltató határozott ígérete alapján érkeznek az Egyesült Államokba, amely egy rokonon vagy barátan keresztül biztosítja a készülődő bevándorlót, hogy megérkezésekor kész munka várja az Egyesült Államokban.⁶⁷

Dobler és Semsey őrnagy megütközve számolnak be azokról a fiatalasszonyokról, akik „erkölcsstelen céllal” hagyják el Magyarországot, s különösen nagy számukon háborodnak fel. Ugyancsak meglepve állapítják meg, hogy milyen nagy összegű pénzküldemények érkeznek Amerikából a magyarországi bankokba, így például 2 millió koronára, azaz mintegy 200 000 (akkori) dollárra becsülik a Sáros megyébe küldött évenkénti összeget, amelyből az utóbbi években megcsinosodtak a falvak és megtollasodtak a bankok.⁶⁸

Erdélyben utazva csodálkozva tapasztalják, hogy egy paraszt évi jövedelme 20 dollár és két rend ruha, az aratómunkások 25 centet kapnak naponta az étkezéseken kívül. Egy erdélyi emigráns ezzel szemben kétévi amerikai munka után 500 dollárral (2500 forint) tért haza, példájával nyilvánvalóan sokakat bátorítva.⁶⁹

„Szerbiából és Romániából sohasem volt olyan erős az emigráció, mint Magyarországról, ami azoknak a népeknek primitív és maradi természetéből következik – írja zárójelentésében Dobler és útítársa – de [ott is] minden jele megvan az emigráció iránti vágynak.”⁷⁰ Horvátországból az emigránsok a legmostohább körülmények között utaznak a kikötőkhöz, amely Doblert az amerikai Nyugaton zajló marhaszállításra emlékezteti. „Kocsikra rakva megfosztatnak minden kényelemtől, és képtelenek eleget tenni a tisztaság legelemibb követelményeinek, s a legnagyobb fokú közönyösséggel kezeltetnek mindenki részéről, akivel csak kapcsolatba kell lépniük. Senki sem látszik érdeklődni a szegény emigránsok iránt, ami, kétségkívül, nagymértékben az erős kasztrendszernek tulajdonítható, melynek még mindig erős védőbástyái vannak mindenfelé Európában.”⁷¹

⁶⁷ Roman Dobler and Charles Semsey – F. P. Sargent, New York, 1907. január 16., 8, 11–12, 14. National Archives, Washington, D.C.: RG 85, 51411; Roman Dobler – F. P. Sargent, Krakkó, 1906. október 8. National Archives, Washington, D.C.: RG 85, 51411.

⁶⁸ Roman Dobler and Charles Semsey – F. P. Sargent, New York, 1907. január 16., 15–17. National Archives, Washington, D.C.: RG 85, 51411.

⁶⁹ Uo., 17.

⁷⁰ Uo., 17–18.

⁷¹ Uo., 18.

Az amerikai kormánykiküldöttek végezetül arra a következtetésre jutottak, hogy noha a

Kelet-Magyarországról, Romániából és Szerbiából Amerikába igyekvők zöme szorgalmas, törvénytisztelő ember, meg kell mondanunk, hogy a bevándorlók utánpótlása olyan [társadalmi] rétegből rekrutálódik, amely híján van annak az intelligenciának és bátorságnak, amely a [19. század] negyvenes és ötvenes éveiben jellemezte a bevándorlókat, akik az Egyesült Államokba jöttek és benépesítették a [z amerikai] Nyugatot. Hosszú évek üldöztetése, szegénysége és küzdelmei nyomán sokan erkölcsileg és szellemileg is degenerálódtak. Sodrónak a bevándorlás áramával, és csak homályos képük van arról, hogy hová is mennek, és híjával vannak minden olyan képességnek, amely egy idegen országban való megélhetéshez szükséges. Egyetlen reményünk arra, hogy megakadályozzuk e nemkívánatos és fogyatékos személyek bevándorlását az Egyesült Államokba, a restriktív törvényhozásban, szigorú büntetések kiszabásában és teljes erővel történő végrehajtásában [rejlík].⁷²

Mindez nem sokkal az után történt, hogy a magyar országgyűlés szlovák nemzetiségi tagja, Veselovský Ferenc (František Veselovský) figyelmeztetett „a népek közötti darwinizmus” veszélyeire, amely szerint „a nagyobb, erősebb nép a kisebb, gyengébb népet felszívni, felfalni, tönkretenni iparkodik.”⁷³ Dobler és Semsey jelentése azt mutatja, hogy ők is élénken érdeklődtek az efféle „szociáldarwinizmus” iránt.

Az üzleti hasznon kívül más szempontokat nem ismerő hajóstársaságokat rá kell szorítani az amerikai tiszteletben tartására. De a kivándorolni szándékozók is más formában kell tájékoztatni: a jelenlegi amerikai törvényeket tartalmazó plakátok figyelmeztetéseit az osztrák–magyar határállomásokon a mindenáron utazni akarók nem hiszik el, még ha a törvény paragrafusai világosan ki is zárják őket az Egyesült Államokból. Ami pedig a kiinduló országok törvénykezését illeti, ezektől keveset lehet remélni a tekintetben, hogy megvédjenek bennünket a nemkívánatosoktól, akik szükségképpen keverednek a kívánatosakkal, sokan házasság vagy rokonság révén, akiket a körülmények ereje együtt sodor a bevándorláshullámában. A nemkívánatosak számának csökkentésében a leghatékonyabb módszer a [hajós]társaságok legszigorúbb ellenőrzése, amelyek az Egyesült Államokba szállítják a bevándorlókat, (...) és azoknak a rendelkezéseknek a szigorú végrehajtása, melyek a leginkább képesek megakadályozni, hogy ilyen személyek az Egyesült Államokban partra szálljanak.⁷⁴

⁷² Uo., 20–21.

⁷³ Kemény G. Gábor (szerk.): *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában*. III. 1900–1903 (Budapest: Tankönyvkiadó, 1964), 383.

⁷⁴ Roman Dobler and Charles Semsey – F. P. Sargent, New York, 1907. január 16., 21–23. National Archives, Washington, D.C.: RG 85, 51411.

A kivándorló szerencsétlenekkel való minden együttérzése ellenére Dobler felügyelő esetenként név szerint jelentett be törvénytelenül Amerikába készülő osztrák vagy magyar állampolgárokat, hogy az ellenük történő amerikai hivatalos eljárást előkészítse és megkönnyítse.

Dobler és Semsey missziójával egyidejűleg, 1906. július közepén szó szerint ugyanolyan szóbeli, majd írásbeli megbízást kapott a Bevándorlási Hivatal vezetőjétől T. V. Powderly bevándorlási felügyelő is, aki egész Európára kiterjedő tanulmányútról kisebb könyvet kitevő, 75 gépelt oldalas jelentést nyújtott be Frank P. Sargent bevándorlási főbiztosnak.⁷⁵ Powderly néhány évvel korábban maga is bevándorlási főbiztos, tehát a Bevándorlási Hivatal vezetője volt, akinek európai útja jelzi az ilyenfajta misszió reputációját és az azt teljesítő rangját.⁷⁶ A Powderly-jelentés 13 oldalt szentel a Monarchiának, ahol a látogató elsősorban Fiuméra és Triesztre volt kíváncsi, de szerzője ellátogatott Budapestre is. A találekony amerikai foglalkoztatta (talán szóbeli instrukciói között is megjelölték a kérdést), hogy miként oldja meg problémáit

a bevándorló, aki nem ismerős a mi országunkban, nem ismeri szokásait vagy néptünk szokásait, nem beszéli nyelvünket, gyakran nincs barátja, olykor pénztelen, s ebbe az országba érkezve a saját képességeire van hagyatva. Annak érdekében, hogy a bevándorló szempontjait megismerjem, elhatároztam, hogy „a bőrbe bújok”, amennyire csak tudok. E gondolattal a fejemben elhagytam a vonatot valahol Magyarország belsejében, egy Lenseny [talán Lepsény?] nevű állomásnál, mintegy két mérföldet tettem meg a vidéken, és szürkületkor zörögtem egy [föld]munkás házában. Nem vittem magammal tolmácsot, hogy éppen olyan legyen a helyzet, amilyenben gyakran láttam a bevándorlókat az Egyesült Államokban. Sikertült tudatnom a ház gazdáival, hogy ételre és fedélre vágyom, befogadtak, ennivalót és szállást adtak, s amikor reggel távoztam és fizetni akartam a vendéglátásért és a kedves fogadtatásért, nem fogadtak el pénzt.⁷⁷

Ezt a kísérletet Powderly később az akkor Ausztriához, ma Olaszországhoz tartozó Monfalcone határállomáson megismételte.⁷⁸

Különös kalandja után Powderly „Lenseny” [?] környékén nézelődött. „A földet rendszeren művelték, csatornázták és körülkerítették, de a munkát asszonyok

⁷⁵ Terence V. Powderly – F. P. Sargent, d.n. National Archives, Washington, D.C.: RG 85, 51411/26.

⁷⁶ Emigration Conditions in Europe, 125; William Loeb – F. P. Sargent, Oyster Bay, N.Y., 1906. július 20., *Papers of Terence Vincent Powderly, 1864–1924*. Manuscript Collection of the Catholic University of America, Washington, D.C. – Microfilming Corporation of America, Reel #80.

⁷⁷ Terence V. Powderly – F. P. Sargent, d.n. National Archives, Washington, D.C.: RG 85, 51411/26, 50.

⁷⁸ Uo., 54–55.

végezték, fiatal fiúk és öregemberek. A nők mezítláb voltak és csupasz volt a láb-száruk, és a férfiak helyett dolgoztak, akik elmentek Amerikába vagy a seregbe.”⁷⁹

A magyar kivándorláspolitikáról szólva Powderly felügyelő rámutatott a kormány gyakorlatának kétszínűségére.

Amíg Magyarország politikája szembenállni látszik az emigrációval, a tényleges gyakorlat azt mutatja, hogy nem gördítenek akadályt azoknak a férfiaknak és asszonyoknak a távozása elé, akik munkaképesek, tudnak pénzt keresni és azt hazaküldik. Menj, ahová csak akarsz Magyarország-szerte, és olyanokra fogsz bukkanni, akik beszélnek az angol nyelvet. Némi érdeklődés után kiderül, hogy Amerikában éltek, ott tanultak angolul, és visszatértek Magyarországra, vagy azért, hogy végleg ott maradjanak, vagy azért, hogy barátaikat és rokonaikat felkészítsék a kivándorlásra. A népességnek több mint fele a mezőgazdaságból él, és ha rendes bánásmódban van részüik, s lehetőségük van, hogy az életben nyerjenek, némi reménnyel, hogy saját otthonuk legyen, az ilyen emberek nemigen kíváncsiak el szülőföldjükről. Ha egy fiús családból a gyerekek felét a hadseregbe kényszerítik, s a másik felének támogatnia kell őket, míg ott vannak, nincs rajta csodáltnivaló, hogy emezek igyekeznek kivándorolni.⁸⁰

A Powderly-jelentés részletesen bemutatja a behajózó emigránsok vizsgálatának jellegzetes rendjét. Az inspektor Triesztben George M. Hotschick személyében munkáját Powderly szerint remekül végző amerikai konzulra talál, aki minden hajó indulásakor valamennyi ember orvosi vizsgálatát végignézi (ez egy vagy két, sőt két és fél ezer embert is jelenthet a hajók méreteitől függően).

Hotschick konzul ott ül, ahonnan minden egyes kivándorló arcát megnézheti, és mint-hogy a vizsgálat közvetlenül őelőtte történik, jól láthat minden személyt, aki az orvosok között elhalad. Amikor a kivándorlók megérkeznek Triesztbe, alaposan megvizsgálja őket egy szem- és bőrspecialista, a betegeket különválasztják a többiektől, izolálják és megfigyelés alatt tartják őket, amíg a behajózás ideje el nem jön. Ha a doktor által megfigyelt tünetek eltűntek, a kivándorlót továbbengedik, ha nem, visszatartják egy későbbi hajó indulásáig. A hajóorvos és egy Trieszt városát képviselő doktor megvizsgálja a kivándorlókat, éppen mielőtt elhagyják az országot, ezek a doktorok, a rendőrkapitány és az amerikai konzul végzik az utolsó vizsgálatot a behajózás előtt.

[...]

Először egyedülálló nők lépnek át a vonalon, majd családok, s a magányos férfiakat visszatartják egészen addig, míg a többieket meg nem vizsgálták.

[...]

⁷⁹ Uo., 50.

⁸⁰ Uo., 53.

Ha a konzul úgy látja, hogy a kivándorlót nem illeti meg az emigráció, visszatartja hivatalos aláírását, mellyel az egészségi bizonyítványt el kell látnia, és ennek következtében nagy tisztelettel és hódolattal övezik.⁸¹

A konzul élet és halál fölötti uralmának, az orvosi vizsgálat drámájának leírása a század későbbi tragédiáinak, világháborús hadifogolytáboroknak, koncentrációs lágereknek, gulágoknak és más retteneteknek korai előképeit idézi. Powderly azonban elégedett az eljárással: Hotschick konzul érkezése előtt a laza ellenőrzés és a kivándorlási fegyelem sok szerencsétlent Ellis Islandig engedett, s csak onnan küldték vissza őket Triesztbe – mondja jelentése. Itt a város jóindulata tartotta el őket, amíg számuk oly mértékben meg nem nőtt, hogy felkelések törtek ki, és kénytelenek voltak megszigorítani a behajózási engedélyek, „egészségügyi bizonyítványok” kiállítását. Akiket most a konzul nem enged a hajóra, azokat vagy visszatoloncolják eredeti kiindulási helyükre, vagy, ha beleegyeznek, Genovára át Buenos Airesbe küldik. Minthogy a kivándorlás előkészítése, a szükséges összeg (akár mintegy 30 akkori dollár) előteremtése egyeseknek (például orosz parasztoknak) elmondásuk szerint négyévi munkájukba is kerülhetett, az orvosok s a konzul döntése valódi tragédiák forrásává vált.⁸²

A tragédiák e tájon mindennaposak voltak. Az osztrák–olasz határ közelében fekvő Monfalcone utcáin a felügyelő három gyerekkel, anyjával és nagyanyjával ismerkedett meg. A nagymama fél szemére megvakult trachomától, amely az anyát is komolyan megtámadta, a legkisebb gyerek súlyos favustól („fejkosz”), a korszak e széleskörűen elterjedt bőrbetegségétől szenvedett. A családfőt, aki néhány éve Amerikába ment, ott megölték, s a család a szomszédok jótékonyaságából él. A legnagyobb gyerek hamarosan állást remélt egy monfalconei gyárban. A Monfalconében terjedő hírek szerint ekkortól (1906) csak erős, egészséges embereket engednek be az Egyesült Államokba és csak némi pénzzel. E hír magában is sokakat otthon fogott a kivándorolni készülőkhöz.⁸³

Powderly nem közöl budapesti adatokat, megfigyeléseket, hivatkozván a Bevándorlási Hivatal külön, egyidejűleg odaküldött ügynökeire és azok várható jelentésére. Budapesti jelentés eddig nem került elő, noha egyik levelében Dobler inspektor megemlékezik arról, hogy a budapesti amerikai konzulátuson 1906. október 13-án véletlenül összefutott Powderlyvel, aki tehát akár Doblertől (és Semseytől) is várhatta budapesti hírek továbbítását.⁸⁴

⁸¹ Uo.

⁸² Uo., 45–48.

⁸³ Uo., 55–56.

⁸⁴ Terence V. Powderly – F. P. Sargent, d.n. National Archives, Washington, D.C.: RG 85, 51411/26, 51; Roman Dobler – F. P. Sargent, New York, 1906. október 22. National Archives, Washington, D.C.: RG 85, 51411/7. Dobler egy másik levele Rotterdamból azt tanúsítja, hogy Watchorn és Dr Stoner

Powderly felügyelő idéz a magyar kivándorlási törvényből, kommentálja a kivándorlással kapcsolatos szigorú paragrafusait, amelyek a fogadó ország előírásainak betartására kötelezik a magyarországi emigránsokat, és pénzügyi feltételeket is szabnak. Megjegyzi: „Nem kell érvelnem, hogy megkímélhetnénk a szerencsétlen, beteg emigránsokat a nagyarányú magyarországi visszatéréstől, ha ezen ország kormánya olyan gondosan felügyelné a kivándorlást, ahogyan törvényei azt előírják.”⁸⁵ Levelezésének tanúsága szerint a felügyelő együttérzést mutatott a hazájukba visszatoloncoltakkal: „Oly sok megindító jelenet tanúja voltam a bevándorlási állomásokon, amikor szegény elesett teremtményeknek azt mondták, hogy vissza kell térniük, hogy úgy éreztem, megvetem a törvényt, amely ilyen esetekhez vezet.”⁸⁶

„Magyarország és Ausztria népét, mellyel kapcsolatba léptem, jó természetűnek, kellemesnek, jó külsejűnek és vendégszeretőnek találtam – írta összegezve Powderly a Theodore Roosevelt számára készült jelentésben. – Nem néznek ki vagy cselekszenek gonoszul, képesek és készek a munkára, amelyből bőven akadna ott, ha uralkodók aktívan támogatnák az ipart.”⁸⁷

A jelentés végén Powderly nagy hangsúllyal kikelt az anyanyelvi írás-olvasás tudás tesztelése ellen.

Belenéztem azoknak a férfiaknak és nőknek az arcába Magyarországon, Ausztriában és Olaszországban, akik nem tudtak egy sort se olvasni vagy írni egyetlen nyelven se. Becsületesnek néztek ki, tiszták, egészségesek és aktívak voltak. Bár írástudatlanok, ugyanolyan intelligensek voltak, vagy még inkább azok, mint sokan azok közül, akik tudtak olvasni és írni.

[...] az írástudási próba a legérdemesebb emberek közül jó néhányal szemben igazságtalan lesz, és igazságtalan lesz saját hazánkkal szemben, amikor beenged olyan férfiakat és nőket, akik öt vagy hat nyelven értenek a bűnözéshez, olvasnak és írnak mindahányon, és vérrel írják a bizonyítványukat. [...] Sohasem voltam az írástudási próba híve, de most jobban ellenzem, mint valaha, miután találkoztam Olaszország és Magyarország népével. [...] Magyarországon és Olaszországban erőteljesen impresszionált azoknak az embereknek a száma, akik képesek voltak az angol nyelvet beszélni, többé-kevésbé folyékonyan. Közülük mind élt valameddig az Egyesült Államokban. Befolyásuk jótékony

felügyelők 10 nappal azelőtt Olaszországba utaztak. Roman Dobler – F. P. Sargent, New York, 1906. szeptember 2. National Archives, Washington, D.C.: RG 85, 51411.

⁸⁵ Terence V. Powderly – F. P. Sargent, d.n. National Archives, Washington, D.C.: RG 85, 51411/26, 54. Vö. Magyarország 1903. évi kivándorlási törvényével, IV. tc., 1. fejezet, 2/e bekezdés.

⁸⁶ T. V. Powderly – Th. Roosevelt, 1906. december 8. Papers of Terence Vincent Powderly, 1864–1924. Manuscript Collection of the Catholic University of America, Washington, D.C. – Microfilming Corporation of America, Reel #76.

⁸⁷ Terence V. Powderly – F. P. Sargent, d.n. National Archives, Washington, D.C.: RG 85, 51411/26, 55.

azokban a közösségekben, ahol élnek. Felébresztik másokban is a vágyat, hogy megismerjék a mi nyelvünket. Tanultak valamit a mi szokásainkról, és akikkel én beszéltem, elismerően, sőt gyengéden beszéltek az Egyesült Államokról.⁸⁸

Powderly felügyelő jelentésének élén így összegzi véleményét az európai kivándorlás okairól:

- (1) Az ember természetes vágya, hogy javítsa életfeltételeit.
- (2) Az iparúzó politikai helyzete hazájában.
- (3) A közgazdasági feltételek, melyek közt élni kényszerül és amelyeken, a politikai szabadság hiánya következtében, nehezen javíthat vagy változtathat.
- (4) Bizonyos országokban az oktatási intézmények hiánya, amelyek megtanítanák politikai jogaira, s melyeken keresztül képes lenne megváltoztatni gazdasági helyzetét.
- (5) Az állandó levéláradat, amely az Egyesült Államokból, a korábbi bevándorlótól, európai rokonaikhoz és barátaikhoz áramlik.
- (6) Az Európába átmenetileg vagy végleg visszatérők beszámolóit az Egyesült Államok politikai és ipari feltételeiről.
- (7) A gőzhajótársaságok ügynökeinek, alügynökeinek (és ezek ügynökeinek) tevékenysége, akik jegyeket árusítanak és ösztönzik feletteseik üzleti forgalmát.
- (8) Az amerikai utazók példája, akik tanácsokkal látják el az európai iparúzókat, hogy vándoroljanak ki az Egyesült Államokba.
- (9) A szabadság és prosperitás, melyet az Egyesült Államok népe élvez, és a rendkívüli és gyors lehetőség, hogy az Egyesült Államokban megfelelő feltételeket hozzanak létre és változtassanak is a feltételeken.
- (10) A szellemileg vagy fizikailag fogyatékos rokonokkal vagy barátokkal rendelkezők vágya, hogy elkerüljék a felelősséget vagy a költségeket, vagy mindkettőt, oly módon, hogy a fogyatékosokat az Egyesült Államokba küldik, vagy *akárhová*.
- (11) A versenyben lévő gőzhajótársaságok olcsó díjajánlatai, a gyorsaság, mellyel egy óceáni utat meg lehet tenni és az utazás kényelme.

Az első és meghatározó okról elég annyit mondani, hogy ez a természetes vágy felerősödik azokban az országokban, ahol a viszonyok majdnem elviselhetetlenek, az iparúzót minden oldalról szorongatják, és menekülése akkor a legbiztosabb, ha egy olyan ország kapuin át történik, amely jobb lehetőségeket kínál a munkavállaláshoz, nagyobb elismerést az elvégzett munkáért és nagyobb részt a politikai szabadságból.⁸⁹

⁸⁸ Uo., 72–73.

⁸⁹ Uo., 2–3.

Figyelemre méltó, hogy Powderly felügyelő az emigráció okai között nem tüntette fel az etnikai kisebbségekkel kapcsolatos rossz bánásmódot. Nem figyelt fel azokra a tünetekre, melyekkel Dobler és Semsey 1907-re már tisztában voltak.⁹⁰

A Bevándorlási Hivatal akciója nem korlátozódott az 1906-os esztendőre. 1907 nyarán újabb megfigyelőt, sőt talán ezúttal is többet küldtek Európába, s a jelentések közül fennmaradt John J. D. Trenor (1847–?) bevándorlási inspektoré, 1907. december végi dátummal.⁹¹ Trenor is bizalmasan kapta utasításait, és ő is végigutazta a kontinens nagy emigránsszpontjait Franciaországban, Németországban és az Osztrák–Magyar Monarchiában. Ez utóbbiban a létfeltételeket olyannak találta, amelyek magyarazzák az amerikai törvények folyamatos kijátszását, sokkal inkább, mint az általa ismert többi európai országban:

Az átlagos paraszt oly mértékben képtelen a normális megélhetésre, hogy ez a helyzet javulásának gyakorlatilag reménytelen kilátásaival együtt csak egyetlen kiutat hagy, s ez a kivándorlás.

Bizonyos helyeken olyan nagymértékben hagyatkoznak erre, hogy a föld művelése már nem nyereséges, minthogy a munkaerő ritkasága és ennek következtében magas ára nem jár együtt a földműves termékek értékének növekedésével.

[...] érdemes megjegyezni, hogy a kivándorlás állandóan növekvő mértéke magának a kormánynak is nagy aggodalmára szolgál.

Korlátozó intézkedéseket javasoltak, és a kormány, amidőn a Képviselőház 1907. február 28-i ülésén bejelentette, hogy megfelelő intézkedéseket fog hozni a mesterségesen ösztönzött kivándorlás korlátozására, utalt rá, hogy a magyar paraszt exodusa elleni legjobb orvosság a munkabérszála általános emelése lenne az egész királyságban.⁹²

Trenor örömmel számolt be arról is, hogy a hatóságok segítséget próbálnak adni „a nemkívánatos állampolgárok kivándorlása ellen”, s Mallett fiumei amerikai konzul bizakodva közölte vele, hogy ehhez minden segítséget megkapott. Mallett s nyomán Trenor arra is felhívta a figyelmet, hogy „az emigránsok megvizsgálására otthonukhoz közel kell sort keríteni”.⁹³ A diplomata szerint az amerikai törvények várható megsértését csakis így és itt lehet tetten érni.

Az amerikai Bevándorlási Hivatal európai adatgyűjtési és megfigyelési akciója objektivitásra törekvő, realisztikus híreket vitt Magyarországról és népeiről. Már-

⁹⁰ Vö. Roman Dobler and Charles Semsey – F. P. Sargent, New York, 1907. január 16. National Archives, Washington, D.C.: RG 85, 51411/51, 7.

⁹¹ Trenor társszerzője volt az amerikai olasz bevándorlókról írott, a maga idején fontos könyvnek: Eliot Lord, John J. D. Trenor, and Samuel J. Barrows: *The Italian in America* (New York: B. F. Buck, 1905).

⁹² John J. D. Trenor – F. P. Sargent, New York, 1907. január 16., 5. National Archives, Washington, D.C.: RG 85, 51652/13.

⁹³ Uo., 6.

pedig ezekben az időkben, a magyar kivándorlás csúcspontján a magyar kivándorlónak nem volt éppen felhőtlenül jó híre az Egyesült Államokban, s az előítéleteket az újonnan érkezők egy része ismételtén megerősítette. Zerkowicz Emil (1870–1923), aki a magyar kereskedelemügyi miniszter megbízásából – az amerikai kereskedelem helyzetét és sajátosságait vizsgálándó – 1904-ben fél éves tanulmányutat tett Amerikában, a következő év végén, Budapesten megjelent könyvében így számolt be kedvezőtlen tapasztalatairól:

Az újabban bevándorlók között [...] már mind több akad olyan, ki európai szokásokat, fölfogást szeretne átültetni amerikai talajra, és a kísérletezés folyik is jó ideig – több, kevesebb „sikerrel”.

Akik az ilyen kísérletezésekhez eszközül adják magukat, túlnyomólag szintén csak rövidebb idő előtt érkezett „dollárvadászok”, kik a nagy nyomorgásban beérik azután már néhány centtel is. Nem csoda tehát, ha az amerikai ma már gyűlölettel nézi éppen az olaszországi és magyarországi bevándorlókat, kik közül legtöbb akad olyan, kik minden szaktudás és nyelvismeret nélkül, csak a jó szerencséjében bízva jönnek Amerikába, hol azután bármely munkára, bármely árért vállalkoznak.

[...] Sajnos, éppen Magyarországból nagyon sok ilyen kétes alak jut el Amerikába. Legtöbbje nem is igyekszik tovább, hanem New Yorkban, ebben a modern Babelben ragad. Angolul minden kétezer közül egy tud valami keveset, azzal kezdik tehát, hogy az ottani magyarság körében élősködnek, és ahogy meggyőződtek, hogy a becsületes munkában fáradó honfitársak megvetőleg fordulnak el a hazai módra, munka nélkül úriasan élni akarótól – folytatják a züllést, ahol otthon elhagyták. A klasszikussal szólván: „Coelum, non animam mutant, qui trans mare currunt.” Csak az égboltjukat, de nem a lelküket cserélik fel azok, kik a tengert átszelik.

Ilyenekkel telik meg az a néhány alsóbbrendű kávéház, miket csak az úgynevezett „magyar negyedben” találunk. A becsületes, munkás amerikai magyarság élődijeit látjuk ott. A sikkasztó városi, megyei tisztviselőt, a nagyúri passziókban letört gentryt, az aszfaltbetyárt, az éjjeli kávéházak Alfonzjait, a lóversenyek tipikus alakjait: a bankja pénzén játszó sikkasztót és a lopott portéka árán tippelő csavargót. A büntetés elől való gyáva félelem hajszolta oda ezeket az itthon lehangosabban hősködő krakélereket – nem vezekelni, amire enervált lelkük gyöngé, hanem folytatni dicstelen pályájukat a süllyedés sokszor hosszú, de mindig erősen lejtős útján. Áldozatuk akad elég a világváros forgatagában – de leggyakoribb az áldozatok sorában a jó családból való, de kissé könnyelmű ifjú, kit a családi tanács az Amerikába való deportálásra ítelt, és a kezdet költségeinek fedezésére, némi kis pénzzel látott el.⁹⁴

⁹⁴ Zerkowicz Emil: *Amerikai kereskedők* (Budapest: Singer és Wolfner, 1905), 101–103. Zerkowicz könyvének megjelenését meleg hangú magánlevélben üdvözölte gróf Apponyi Albert, 1905 októberében. Apponyi az előző évben néhány hétig maga is járt „a hatalmas köztársaságban”, amely „elég

A semmirekellő magyar emigránsnak ez a sztereotípjé elkerülte a Zerkowitz könyvének megjelenése után alig egy esztendővel Magyarországra utazó hivatalos megfigyelők figyelmét. A magyarsággal egészében jóindulatú beszámolóik mintha elfeledtek volna lenni arról a jellegzetes élősdiretegről, melynek hangos nagyvárosi jelenléte hosszú időn át táplálta a konzervatív vezető csoportok, a Republikánus Párt hangadóinak Kelet-Európa-gyűlöletét.

Nem lehet még egyértelműen megállapítani, hogy a Bevándorlási Hivatal igazolni vagy felülvizsgálni igyekezett-e Theodore Roosevelt és az új-angliai „fajvédők” nézeteit, de bizonyos, hogy a dél- és kelet-európai népeket az Elnök is az alacsonyabb rendű „fajok” közé sorolta. Úgy tartotta, hogy „az ottani elmaradott feltételek annak az erőhiánynak a következményei, amelyet e népek a létért folytatott nemzeti küzdelemben tanúsítanak”. Talán legismertebb könyve, a *The Winning of the West* [A Nyugat diadala] arról beszél, hogy az angol-amerikai népek nemcsak kulturális, hanem biológiai fölényt is élveznek a többiek felett. Az amerikai születési statisztikák romlásakor az Elnök „faji keresztes háborút” hirdetett. S bár Roosevelt nem volt intoleráns nativista, hitt a született amerikaiak kultúrfölényében, és ezért támogatta az írás-olvasási tesztet a bevándorlásokor. Ugyanakkor bízott benne, hogy az amerikai „olvasztótégely” egybeforrasztja a másod- és harmadgenerációs amerikaiakat.⁹⁵

Valószínűnek látszik, hogy mindemellett Theodore Roosevelt őszintén érdeklődött a bevándorlás, s így az európai bevándorlók körülményei iránt, és a Bevándorlási Hivatal vizsgálatával nem egyszerűen meglévő ismereteit igyekezett megerősíteni, nem pusztán bevándorlási politikáját kívánta legitimálni. A Bevándorlási Hivatal mindenesetre meglepően elfogulatlan, sőt jóindulatú támpontokat kínált a számára Magyarország, illetve az Osztrák–Magyar Monarchia kivándorlási helyzetének megítéléséhez 1906–1907-ben. Ellis Island „követei”, jelentéseik tükrében, nem bizonyultak a nativista prekonceptió kritikátlan kiszolgálóinak, s a magyarországi kivándorlást, lényegében nagy megértéssel, az ország szegénységére, az elmaradt gazdasági szerkezetre vezették vissza. A magyarországi lakosság emigrálni akaró tömegeiben nem láttak az amerikai nemzetet fenyegető „faji veszedelmet”, bár ők is sürgették merev védősorompók felállítását egyes kelet-európai csoportok és „nemkívánatos egyének” bevándorlása ellen. Dillingham szenátor órájuk is hivatkozó, roppant arányú kongresszusi jelentésének nem rejtetten koncepció, amerikanizáló rasszizmusa mindenesetre nem elsősorban a Bevándorló Hivatal általában jószemű és tárgyilagos embereitől eredt.

volt arra hogy meggyőződjem mennyit tanulhatunk különösen mi magyarok a hatványozott emberi erőfeszítés ama hazájától.” A levelet facsimile formában közli http://www.zerkovitz.hu/z_emil.htm [Letöltve 2018. március 31.]

⁹⁵ John Morton Blum: *The Republican Roosevelt* (2nd ed., Cambridge, MA – London: Harvard University Press, 1977), 28.

Bizottságának tagjaitól kísérve Dillingham szenátor maga is eljött Budapestre, 1907-ben. A szenátor elégedetten számolt be Theodore Roosevelt elnöknek, hogy a magyar kormány szándéka szerint „megakadályozza a további kivándorlást Magyarországról”.⁹⁶ Dillingham a kormány kulcsembereivel találkozott, így gróf Apponyi Albert vallás és közoktatásügyi miniszterrel és ifj. gróf Andrássy Gyula belügyminiszterrel. Nagy benyomást tett rá Magyarország erőfeszítése az emigráció megállítására.⁹⁷ A magyar politikusok egyetértettek az amerikai bevándorlási biztosokkal abban, hogy a nehézségek nagy részéért a német hajóstársaságok a felelősök, amelyek mindkét ország törvényeit megsértették azáltal, hogy

titkos ügynököket küldtek vagy bizalmas leveleket írtak magyar állampolgároknak azt tanácsolva, hogy miként kerülhetik meg a törvényeket [...] E titkos ügynökök által írott levelekből mintákat küldtek a Bizottságnak, gondosan rajzolt térképeket csatolva, amelyek mutatták Magyarországot, Oroszországot és Németországot határait, feketével jelezve a magyar ellenőrző állomások helyét, ahol a magyar emigránsoknak a törvény értelmében kontroll végett át kell haladniuk, és vörössel azokat az utakat, amelyeken elkerülhetik ezeket az ellenőrző állomásokat. Mindezt pontos útmutatások kísérték arra vonatkozóan, hogy milyen arcot mutatva csaphatják be a magyar rendőrséget...⁹⁸

Gróf Andrássy kifejezte reményét, hogy az Egyesült Államok elnöke különleges biztosokat fog Magyarországra küldeni, hogy szabályozzák azokat az egyezményeket, melyek a magyarok amerikai bevándorlására vonatkoznak. Azt javasolta, hogy „amennyiben az Egyesült Államok hajlandó lenne nem befogadni harmadosztályon utazó, útlevelemmel nem rendelkező utasokat, a magyar kormány nem adna ki útlevelet senkinek, akit az Egyesült Államok törvényei nem jogosítanak fel a belépésre Amerikába [...]”.⁹⁹ Theodore Roosevelt elnök külön is kiemelte ezt a jelentésből, és megküldte külügyminiszterének állásfoglalás végett.¹⁰⁰

Mindennek eredményeképpen a két kormány erőfeszítései a nemkívánatos kivándorlás megállítására közelebb kerültek egymáshoz, és immár aligha volt szükség a magyar kivándorlás titkos megfigyelésére. Kortárs megfigyelők, mint Ady Endre, azonnal felismerték az amerikai megfigyelés hosszú távú veszélyeit. Rögtön Dillingham szenátor budapesti látogatása után Ady cikket írt a *Budapesti Napló*-ban „Amerikával bajunk lesz” címmel:

⁹⁶ Attitude of Hungarian Government toward Emigration. Dictated by Mr. Dillingham. Budapest, 1907. július 11. 1. Numerical and Minor Files of the Department of State, 1906–1910, File #3815. National Archives, Washington, D.C.: M862, Roll 351.

⁹⁷ Uo., 2.

⁹⁸ Uo., 2–3.

⁹⁹ Uo., 4.

¹⁰⁰ William Loeb – Elihu Root, Washington, 1907. november 9., Numerical and Minor Files of the Department of State, 1906–1910, File #3815. National Archives, Washington, D.C.: M862, Roll 351.

Amerika, vegyük már bátran észre, nagyon figyel bennünket. Egyre gyakrabban küld ide jószemű tanulmányozókat. Itt, helyben, szeretné megtudni az okokat, amelyek a mai magyarjainkat kiűldözik. És ha megtudta, akkor Amerikával bajunk lesz. Akkor Amerika még kevésbé fog örülni a magyar bevándorlóknak. És Magyarországnak ma egyetlen szociálpolitikusa – Amerika. Andrássy Gyula százszor drágább fiú lehetne. Amerika és kivándorlás nélkül az oláh parasztlázadásnál rettenetesebb lázadás törne ki Magyarországon. Nekünk tehát nagy érdekünk, hogy Amerika tovább is befogadja a mi földönfutóinkat.¹⁰¹

■ *Valóság* 35/7, 1992, 77–90. Angolul, lényegesen kibővítve: *Hungarian Journal of English and American Studies* 6/2, 2000, 213–237. Itt ez utóbbi változatot közlöm.

Nemzeti kisebbségek kivándorlása 1880 és 1914 között

1902-ben, politikai pályafutása kezdetén gróf Klebelsberg Kuno (1875–1932), a későbbi nagynevű kultuszminiszter egy Széll Kálmánnak címzett írt előterjesztésében figyelmeztette a miniszterelnököt:

Itt tisztázni kell egy igen nagy és szinte általános tévedést, mely sajnos csalódásra vezethet. Mi magyarok ugyanis nem akarva különbséget tenni nemzetiségi szempontból senkifia között, minden magyar honost magyarnak nevezünk. Így jött divatba a kivándorlásról szólva a „magyarok kivándorlásáról” beszélni, mi a disztinkcióhoz nem éppen szokott magyar nagyközönségnél azt a téves hitet keltette, hogy itt tulajdonképpen a magyar ajkúak kivándorlásáról van szó. Ezért sürgetik a kivándorlottaknak idővel való visszatelepülését és az ezt előmozdító intézkedéseket. A dolog azonban nem így áll. A kivándorláshoz a legnagyobb kontingenst a tótok s viszonylag a rutének adják...¹

Nemzeti kisebbségeink története aligha érthető a kivándorlások története nélkül. Az országból 1899 és 1913 között emigrált 1,2 millió magyar állampolgár 67%-a nem magyar anyanyelvű volt.² A nemzeti kisebbségek és a magyar emigráció története 1880 és 1914 között szorosan összefonódott, de kapcsolatuk tudományos feltárása mindeddig nem történt meg. Céлом e tárgy fontosságának bizonyítása és a további kutatás irányának felvázolása.

¹ Kemény G. Gábor (szerk.): *Iratok*, i. m., III. kötet, 520.

² Hanák Péter: Magyarország társadalma a századforduló idején. In Hanák Péter (főszerk.): *Magyarország története 1890–1918*. I. (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1983), 412–413. Lásd még Katus László: Über die wirtschaftlichen und gesellschaftlichen Grundlagen der Nationalitätenfrage in Ungarn vor dem Ersten Weltkrieg. In Péter Hanák (Hrsg.): *Die nationale Frage in der Österreichisch-Ungarischen Monarchie 1900–1918* (Budapest, 1966), 149–216.

¹⁰¹ Ady Endre: Jegyzetek a napról, IV. Amerikával bajunk lesz. In *Ady Endre összes prózai művei*. VIII. (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1968), 264.

„EGY POLITIKAI NEMZET”

Az Osztrák–Magyar Monarchia öt évtizede alatt a belügyekben független magyar kormány fokozatosan eltávolodott a 19. század vallási, „faji” és nemzetiségi türelmének hagyományaitól, s a századfordulón már egyre inkább az erőltetett magyarosítás módszereit támogatta. 1848-ra a politikai elit már csak a nemességet tekintette a magyar nemzet szerves részének. Csupán a forradalom tudott alkotmányos egyenlőséget teremteni a nemesi címet nem viselő polgárok számára. Hamarosan azonban újabb követelménnyel került szembe, aki a magyar nemzethez óhajtott tartozni: magáévá kellett tennie az *egy politikai nemzet* eszméjét is. A magyar politikai klíma már 1848 előtt is az asszimilációt favorizálta az etnikai kisebbségek tekintetében, például a nyelvi küzdelmeket a szlovákokkal és a gyakran kiéleződő harcot a horvátok illír nemzeti mozgalmával.³ Igaz ugyan, hogy az 1868-as nemzetiségi törvény (1868:XLIV tc.) megvédte a nem magyar nemzetiségi állampolgárok kulturális jogait, és a közigazgatás terén garanciákat is tartalmazott a nyelvhasználat és az emberi jogok tekintetében, ugyanakkor azonban az „egy és oszthatatlan magyar nemzet” politikai felsőbbbségét is tételezte azzal, hogy az egész nemzet egyetlen hivatalos nyelveként a magyart jelölte meg.⁴ Ez a törvény kifejezetten Deák Ferenc politikai programján alapult.⁵

AZ ERŐLTETETT ASSZIMILÁCIÓ BÍRÁLATA

A liberálisnak mondható 1868-as nemzetiségi törvényről hamarosan kiderült, hogy nem tesz eleget a Magyarországon élő nemzetiségek különböző kívánalmainak. A magyar uralkodó réteg túl nagyvonalúnak ítélte a törvényt, a nemzetiségi vezetők túlságosan szűkmarkúnak. Az erőltetett magyarosítás a 19. század utolsó évtizedeiben, kifejezettebben az 1890-es években indult meg; bajnokai azt állították, hogy a társadalmi haladás feltétele a politikai centralizáció, melyet azonban a helyi nézeteltérések és autonómiatörekvések csak veszélyeztethetnek. Még elkötelezetten szabadelvű gondolkodók is úgy vélték, hogy Nagy-Magyarország nemzeti kisebbségei jobban betagozódhatnak az európai kultúrába és civilizációba a magyar nyelv használata mellett, mintha azt saját, nemzeti nyelvük és kultúrájuk által kísérelnék

³ Arató Endre: *A nemzetiségi kérdés története Magyarországon*. II. kötet. 1840–1848 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1960), 73–112, 113–162; uő: *A feudális nemzetiségtől a polgári nemzetig. A magyarországi nem magyar népek nemzeti ideológiájának előzményei* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1975), 101–121, 9–23; uő: *A magyarországi nemzetiségek nemzeti ideológiája* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1983), 45–54, 56–64.

⁴ Kemény G. Gábor: *A magyar nemzetiségi kérdés története*. I. kötet (Budapest: Gergely, 1947), 69–112, különösen 94–95, 107–109.

⁵ Ács Zoltán: *Nemzetiségek a történelmi Magyarországon* (Budapest: Kossuth, 1996), 163–164.

meg. Az erőltetett magyarosítás célja továbbá az volt, hogy a pánszláv vagy dákoromán jelszavakkal gerjesztett széthullás tendenciája ellenében hasson, ez a fegyver azonban fordítva sült el.⁶ A magyarosítás nyersen erőszakos mivolta különösen a századfordulón vált nyilvánvalóvá. Ekkor emelték fel szavukat a magyarság felsőbbrendűségét lehangosabban hirdető publicisták is, mint Rákosi Jenő, Beksics Gusztáv vagy Hoitsy Pál.⁷

Erre az időre tehető Jászi Oszkárnak az erőszakos magyarosítást határozottan bíráló szociológiai munkássága. Jászi rámutatott a „kényszerasszimilációnak [...] mindenütt jelentkező törvényszerűségeire”.⁸ Úttörő módon reális nemzetközi összevetésben tanulmányozta az erőszakos magyarosítás lélektani hatásait, s *A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés* című, nagy hatású könyvében így írt:

Ennek az erőszakosan magyarosító politikának az eredményei azonosak azokkal, melyeket a külföldön hasonló politikával elértek: a gyöngye nyelvtanulási eredmények sehogy sincsenek arányban azzal a sok gazdasági és kulturális kárral, melyet ez a politika okoz. A kényszerasszimiláció politikája a részletekben tarka különbségeket mutat fel egyes országok között úgy eszközei, mint hatásai tekintetében, hisz rendkívül különböző gazdasági, kulturális, vallási miliőben, erkölcsi és hatalmi viszonyok között működik ez a politika. Mégis a kép lényegileg ugyanaz akár az orosz abszolutizmus támadja a finneket és a lengyeleket, akár a régi angol feudálizmus az ireket, vagy a walesieket, akár a német katonai bürokrácia a lengyeleket, dánokat és elzásziakat, akár a régi Ausztria a saját nemzetiségeit, akár a magyar feudálizmus a mi nemzetiségeinket.⁹

Majd így folytatja:

Valójában azonban nincs ebben a megegyezésben semmi meglepő. Hisz ugyanaz a feudális szerveződés, vagyis ugyanaz a nagybirtokos nemesség, a régi közjogi-katonai eszmék értékeléseivel át- és átítatva, ugyanaz a hatalmi, tekintélyi elv küzd mindenütt, vagy maga, vagy megbízottjai útján, kik az ő ideológiáját a renegátok fokozott scharfmacherizmusával képviselik, a primitívebb, őslakó, nagyrészt paraszt (nemzetiségi) népességgel szemben. A küzdő feleknek ez a mély rokonsága mindenütt természetszerűleg magával hozza, hogy a harc ugyanazokat a lelki jelenségeket váltja ki.¹⁰

⁶ Gratz Gusztáv: *A dualizmus kora. Magyarország története 1867–1918* (Budapest: Magyar Szemle Társaság, 1934), I. kötet, 370–374.

⁷ Jászi Oszkár: *A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés* (Budapest: Grill Károly, 1912), 485–486.

⁸ Jászi Oszkár: i. m., 486.

⁹ Uo., 485.

¹⁰ Uo., 486.

1912-ben megjelent munkájában Jászi hűt, e területet érintő különböző törvényt mutat be, s azt állítja, hogy „ezek a jelenségek (...) bizonyos határozott történelmi és gazdasági fejlődési fok szükségszerű következményei”,¹¹ azaz minden európai országban ugyanazon társadalmi viszonyoknak a termékei. Jászi hangsúlyozta, hogy „[a] kényszerasszimiláció politikája az elnyomott népben a nemzeti érzület és gondolkör megerősítésére vezet”.¹² Érvelésének logikus végkövetkeztetése: „Minden asszimiláció a lelkek és a javak spontán cseréjén alapszik, mely mindig a fokozott életlehetőségek irányában halad és épp ezt a cserét teszi lehetetlenné vagy nehezíti meg a feudalizmus kényszerpolitikája.”¹³ Jászinak már pályája kezdetén is valóban ez volt a véleménye. Ezt bizonyítja egy kiadatlan levele is, melyet 1902-ben Szladits Károly barátjának, a majdani nagynevű jogászprofesszornak írt, s melyben a nemzeti kisebbségek egyenlőségéről szól. „(...) [N]em lehet okos, művelt, vagyonos magyart elnyomott, buta, szegény, kizsarolt tót, oláh, ruthén stb. mellett teremteni. Ebben a dilemmában látom én nemzeti létünk legmegdöbbentőbb kérdését.”¹⁴

Jászi Oszkár az első világháború előtt még nem kárhoztatta a magyarországi feudális állapotokat, melyek pedig ugyancsak erős hatást gyakoroltak az emigrációra. Chicagóban 1929-ben kiadott *The Dissolution of the Habsburg Monarchy* [A Habsburg-monarchia felbomlása] című könyvében azonban már összefüggést látott a Magyarországról és általában az Osztrák–Magyar Monarchiából kivándorolt tömegek és a magyar nagybirtokrendszer következményei között, melyeket latifundium-betegségnek (*morbus latifundii*) nevezett.¹⁵

Még R. W. Seton-Watson, a magyarországi nemzeti kisebbségek helyzetének legfelkészültebb külföldi bírálója sem említette, hogy a nemzetiségi tömeges kivándorlása és a feudális viszonyok közt összefüggés lehet. Számos könyvében és cikkében – ideértve mindenekelőtt a *Racial Problems of Hungary* (Faji problémák Magyarországon) című munkáját – nem található határozott utalás arra, hogy a nemzetiségek gazdasági-társadalmi helyzete és a századfordulón Magyarországról történt tömeges elvándorlásuk között ok-okozati összefüggés volna.¹⁶ Ez annál is különösebb, mivel ugyanő 1908-ban megjelent könyvében igen részletesen és kritikusan elemezte a szlovák kisebbség helyzetét a Magyar Királyság területén, és mégsem említette, hogy a „magyar” emigránsok igen jelentős hányada valójában

szlovák nemzetiségű volt, vagy legalábbis a Felvidékről vándorolt ki. Seton-Watson mély együttérzéssel írt az Egyesült Államokba érkező szlovákokról, akik

szülőföldjük hatóságai iránti keserűségüket és megbántottságukat hozták magukkal. Gyorsan megtanulták kihasználni választott hazájuk szabad intézményi lehetőségeit, s ma már Amerika mintegy 400 000 szlovák származású állampolgára olyan nemzeti kultúrát és szervezetséget mutat föl, amely szöges ellentétben áll magyarországi rokonaik elmaradottságával (...). Föltűnő a visszatérő emigránsok önbizalma és emberi tartása az idősebb nemzedék borúlátásával és tétlenségével szemben, de sokat is tesznek azért, hogy a szlovák népesség körében elhíressé a szabadság és igazságosság új eszméinek magvait.¹⁷

Nem foglalkozott ezzel a témával Seton-Watson cseh kiadója sem, pedig 1913-ban a cseh fordításhoz írt előszavában minden tőle telhetőt megtett, hogy a kibontakozó csehszlovák propaganda szolgálatába állítsa a brit szerző érvelését is.¹⁸ Az Osztrák–Magyar Monarchia két további angol szakértője sem tért ki erre a kérdésre. A *The Times* bécsi tudósítója, Henry Wickham Steed *The Habsburg Monarchy* című munkájában¹⁹ futólag foglalkozik ugyan a Monarchiából folyó kivándorlással, de azt csupán a zsidók migrációjának tekinti. Legjobb tudomásom szerint a párizsi békeszerződések jeles brit történésze, H. W. V. Temperley egyáltalán föl sem vetette ezt a témát.²⁰ A következőkben tehát ezzel a kortársak által elhanyagolt összefüggéssel kívánok foglalkozni.

ELNYOMÁS ÉS KIVÁNDORLÁS

Vizsgálódásunk kiindulópontjául azokat a térképeket használjuk, melyek Puskás Julianna úttörő kutatásai nyomán a Magyarországról tengerentúlra történt kivándorlás területi megoszlását mutatják be.²¹ Puskás – aki máig a magyarok tömeges amerikai kivándorlásának legjobb szakértője – kimutatta, hogy a legtöbben az ország etnikailag vegyes övezeteiből emigráltak. Elsősorban Abaúj-Torna-, Szepes-, Sáros-, Zemplén-, Ung-, Túróc-, Trencsén-, Nyitra- és Gömör-Kishont megyék-

¹¹ Uo.

¹² Uo.

¹³ Uo., 491.

¹⁴ Jászi Oszkár – Szladits Károly, Budapest, 1902. május 14. Szöllősy-Sebestyén András tulajdonában.

¹⁵ Oscar Jászi: *The Dissolution of the Habsburg Monarchy* (Chicago: The University of Chicago Press, 1929), 233–238; magyar kiadás: 305–326.

¹⁶ Scotus Viator [= R. W. Seton-Watson]: *Racial Problems in Hungary* (London: Constable, 1908), 201–202, 470, 499–501.

¹⁷ Scotus Viator [= R. W. Seton-Watson]: i. m., 202.

¹⁸ Josef Ulehla: Uvodni slovo prekladatelovo [Előszó], in Scotus Viator: *Národnostní otázka v Uhrách* (V Brně: A. Pisa, 1913).

¹⁹ Henry Wickham Steed: *The Hapsburg Monarchy* (London: Constable, 1913), 149–150.

²⁰ L. B. Namier: *The Political Structure of Austria-Hungary before the War*. In H. W. V. Temperley: *A History of the Paris Peace Conference* (London: Henry Frowde and Hodder & Stoughton, 1921), Vol. IV, 58–69.

²¹ Puskás Julianna: *Kivándorló magyarok az Egyesült Államokban 1880–1940* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1982), 99–100.

ből, vagyis a Felvidékről vándoroltak ki nagyobb tömegek. Az Amerikába igyekvők csaknem egyharmada (29,2%) ebből a nyolc északkeleti megyéből távozott.²² A Puskás-féle térkép tanúsága szerint az összes többi régió is, ahonnan tömeges elvándorlás volt megfigyelhető, etnikailag vegyes terület volt, így Erdély, vagy a Délvidék megyéi (Kis- és Nagy-Küküllő, Szeben, illetve Zágráb, Modrus-Fiume és Torontál vármegye) is. Puskás összefüggést és közös vonásokat keresett e különböző területek között és rámutatott: „A kivándorlási régiók [...] ott formálódtak, ahol a személyes érintkezések lehetőséget nyújtottak a taszító és vonzó tényezők találkozásának.”²³ A különböző mértékű kivándorlás földrajzi hátterének magyarázatához Puskás egy még részletesebb, úgynevezett *topográfiai* elemzést is készített. Eszerint – mint állítja – „a kivándorlás pionírjai mindenütt a németek, a szlovákok, vagyis az az etnikum, amelyik a nyelvi rokonság, személyes kapcsolat révén először áramolhatott a migráció európai folyamatába. Az ő közvetítésükkel terjedt a hullám a közelükben élő más etnikumokhoz, pl. az ország északkeleti részén a szlovákokkal szomszédságban élő magyarokhoz is. Döntően ez teszi érthetővé a magyarok kivándorlási góciának földrajzi elhelyezkedését, valamint a folyamat bontakozásával a vándorlók nagyobb fokú területi szóródását is.”²⁴

Kétségtelen ugyan, hogy a kivándorlás elsősorban a nemzeti kisebbségek gazdasági helyzetével magyarázható, de nem hanyagolható el a Magyar Királyságnak velük szemben megnyilvánuló politikai bánásmódja sem. Az erőltetett magyarosítás elidegenítő hatása, a nem magyar nemzetiségűek elnyomása, az a fokozódó erőszakosság, mellyel a magyar nyelvet, mint egyedüli hivatalos nyelvet bevezették, egyenes arányban áll a nemzetiségek kivándorlásával. Az első világháború előtt mintegy másfél-kétmillióan mentek ki csak a Magyar Királyság területéről, és összesen három és fél-négymillióan az egész Osztrák–Magyar Monarchiából az Egyesült Államokba. Az amerikai bevándorlók millióinak mintegy egynegyede ekkortájt a Monarchiából érkezett. Ez a tengerentúlra irányuló migráció nyilvánvalóan a hazai társadalmi, feudális, nemzeti és nyelvi mobilitás erősen korlátozott voltával függött össze. A nemzetiségek számos hátránnyal küszködtek. Deák István és Katus László²⁵ kutatásai is kimutatják, hogy a legtöbb birodalmi rendszerben rendkívül korlátozott a társadalmi mobilitás lehetősége. Az Osztrák–Magyar Monarchiában például különösen nehéz volt elérni a tartalékos tiszti rangot. „A tisztek száma és százalékaránya a [K.u.K.] hadvezetőség nemzetiségi

előítéleteit is mutatta.”²⁶ A németek aránya a tisztek között 1897-ben 77,7%, 1910-ben 78,7% volt, míg a magyarok aránya 8,0, illetve 9,3% volt. Ugyanezekben az években valamennyi nemzetiség; tehát a szlovákok, lengyelek, rutének, horvátok, szerbek, szlovének, románok és olaszok *összesen* mindössze 8,8 illetve 7,2%-os arányban jutottak be a Monarchia tiszti karába.²⁷ Deák István igen fontos mozzanatot érint, amikor emlékeztet rá, hogy egyetlen nemzetiségnek sem volt valóságos kötődése a közös hadsereghez. Mindazonáltal Deák idézi Franz Theodor Csokor *November 3, 1918* című darabját, melynek hősei az olasz frontvonal mögött a háború végnapjaiban lábadozó osztrák-magyar tisztek, akik csak mintegy véletlenül veszik hírtül a Monarchia összeomlását. A csoport rangidős tisztje, egy ezredes, aki a hadsereget a magáénak tekinti, a hírre főbe lövi magát, a többiek azonban nyomban fölfedezik „nemzeti gyökereiket”, s csupán a zsidó tartalékos tekinti önmagát „osztráknak”.²⁸ Csokor véleményét a Monarchiáról a tanárból lett cseh tüzerhadnagy szavai tükrözik: „Aus sieben Nationen ein Vaterland, von denen keine je hier ihre Heimat gehabt hat!” [Hét nemzetből álló haza, melyek közül egy se találta itt meg soha az otthonát!]²⁹

Ami a társadalmi felemelkedés egyéb magyarországi esélyeit illeti, azokat Jászi Oszkár kiválóan föltárta az 1900-as népszámlálás adatai alapján. Az értelmiségek nemzetiségi összetételének elemzésekor rámutatott, hogy rendkívül kevés nem magyar anyanyelvű volt közöttük: csupán 7,2% a törvényhozás területén, 12,4% a közhivatalokban, 10,9% jogi pályákon, 27% az oktatásban (beleszámítva a középiskolai tanárok 11%-át is), 24,6% a közegészségügyi intézményrendszerben (beleszámítva az orvosok 11%-át). Azokon a területeken, ahol a magyarok (8 586 022) és nem magyarok (8 097 495) megoszlása nagyjából egyenlő volt, ez rendkívül rossz arány.³⁰ Az 1900-as népszámlálás szerint az ország értelmiségének 77,1%-a magyar, holott a teljes népességben a magyarok aránya csupán 51,4% volt.³¹ Jászi Oszkár részvevően nyilatkozik erről 1912-ben: „(...) a nemzetiségi intelligenciát nemcsak nem alkalmazzák törvényes arányszáma szerint, de az alkalmazottak is rendszerint az alacsonyabb tisztségekre vannak korlátozva.”³² Jászi idézi Mocsáry Lajost, a nemzetiségi politika egyik legkeményebb parlamenti bírálóját is, aki az ország 9541 legfontosabb pozícióban levő köztisztviselője között mindössze

²² Uo.²³ Uo., 102.²⁴ Uo., 103.²⁵ Deák István: *Volt egyszer egy tisztikar: A Habsburg-monarchia katonatisztjeinek társadalmi és politikai története 1848–1918* (Budapest: Gondolat, 1993), 208–257; László Katus: *Die Magyaren*. In Adam Wandruszka – Peter Urbanitsch (Hrsg.): *Die Habsburgermonarchie 1848–1918*. Bd. III (Wien: Verlag der österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1980), 483.²⁶ Deák: i. m., 227.²⁷ *Militärstatistisches Jahrbuch für das Jahr 1897* (Wien, 1898), 143, 148; *Militärstatistisches Jahrbuch für das Jahr 1910* (Wien, 1911), 145–146, idézi Deák: i. m., 230.²⁸ Franz Theodor Csokor, *3. November 1918. Ende der Armee Österreich-Ungarns* (Wien: Danubia, 1949), lásd különösen 54–59, 61–64; tárgyalja Deák: i. m., 231.²⁹ Franz Theodor Csokor: *3. November 1918*. i. m., 53.³⁰ *1900. évi népszámlálás*, VIII. kötet, 45–49. Idézi Jászi Oszkár: *A nemzeti államok*, i. m., 412–413.³¹ Jászi Oszkár: i. m., 415.³² Jászi Oszkár: i. m., 417.

199 románt számlált össze. „[...] [A]z állami hivatalok viselőinek számából két százalék, mondd két százalék van alkalmazva, holott a románok az ország összes lakosságának husz százalékát teszik; az a két százalék is túlnyomó részben csak a legalantasabb állásokat foglalja el; főispán egyetlen egy sincs.”³³ „A helyzet azóta – tette hozzá Jászi – köztudomás szerint, lényegében mit se változott” 1886 és 1912 között.³⁴

Talán nem is kell további hivatalos magyar statisztikai adatokkal, vagy a korabeli bírálatok³⁵ idézésével bizonyítanunk, hogy *a századforduló Magyarországon a növekvő földrajzi mobilitás jelentős mértékben összefüggött a társadalmi mobilitás korlátaival és nehézségeivel.*

AUSZTRIA–MAGYARORSZÁG ÉS AZ EGYESÜLT ÁLLAMOK: EGY ÖSSZEVETÉSI KÍSÉRLET

Röviddel a tömeges kivándorlások megszűnése előtt, 1913-ban, a bostoni Houghton Mifflin kiadónál népszerű könyv jelent meg az Osztrák–Magyar Monarchiáról. Az *Old Homes of New Americans. The Country and the People of the Austro-Hungarian Monarchy and Their Contribution to the New World* [Az új amerikaiak óhazája: az Osztrák–Magyar Monarchia országa és népe, s hozzájárulásuk az Újvilághoz] című könyv szerzője, Francis E. Clark bemutatja azon régiók és népek némelyikét, melyekből a 20. század hajnalán a legveszélyesebbnek tekintett bevándorlók érkeztek Amerikába. Clark egész fejezetet szentel annak bizonyítására, hogy a magyarok sok tekintetben hasonlítanak az amerikaiakhoz. „Ha van ország, melyet »az óvilág Amerikája« névvel illethetünk, úgy az Osztrák–Magyar Monarchia szívében fekvő királyság bizonyára az. Az emberek a világ polgárai, mint Amerikában. Maguk a tulajdonképpeni magyarok is éppen olyan vegyes fajt képviselnek, mint mi, nemzetük a legjobb vért örökölték át őseitől, akik az ázsiai sztyeppékről és az Ural hegyei közül Oroszországon át érkeztek, s kiűzték vagy magukba olvasztották a kies Duna partján talált népeket.”³⁶

³³ Mocsáry Lajos: *Néhány szó a nemzetiségi kérdéstről* (Budapest: Singer és Wolfner, 1886), 52–55; idézet: 56; idézi Jászi Oszkár: i. m., 417, 1. jegyzet.

³⁴ Uo.

³⁵ Mocsáry: i. m.; Jászi Oszkár: i. m., VI. rész, 359–435; vö. Hanák Péter: *Jászi Oszkár dunai patriotizmusa* (Budapest: Magvető, 1985); [Seton-Watson]: *Racial Problems in Hungary*; Géza Jeszenszky: *Az elveszett presztíz. Magyarország megítélésének megváltozása Nagy-Britanniában (1894–1918)* (Budapest: Magvető, 1986¹, Budapest: Magyar Szemle, 19942); Géza Jeszenszky: *The Correspondence of Oszkár Jászi and R. W. Seton-Watson before World War I. Acta Historica Acad. Sci. Hung.*, Vol. 26, 1980, 437–454.

³⁶ Francis E. Clark: *Old Homes of New Americans. The Country and the People of the Austro-Hungarian Monarchy and Their Contribution to the New World* (Boston: Houghton Mifflin, 1913), 170–171.

Nyilvánvaló, hogy Clark a korabeli bírálatokra válaszolt, amikor a magyarok kiváló asszimiláló képességét hangsúlyozta:

A magyarok asszimilatív erejükben is hasonlóságot mutatnak Amerikához, vagy, mint-hogy ők a régebbi nemzet, talán inkább azt mondhatnók, hogy Amerika mutat – oly sok fajtát magába olvasztva, s mindenikből jó amerikaiakat nevelve – hasonlóságot Magyarországhoz. A legkülönbözőbb szlávok, szlovákok, szlovének, rutének, horvátok és szerbek találhatók a Magyar Királyság határai között. S bár e népek egyike-másika derekas harcot vív egyénisége fenntartásáért, s bár a nemzeti öntudat az utóbbi években többször is fölébredt, az Ausztria–Magyarország határain belül élő népek közül a magyarok mutatják föl a legnagyobb asszimilálóerőt. Az övék az uralkodó nyelv. Ők állnak az ország politikájának és gazdaságának/iparának élén, és azok a tömegek, akiknek nem is anyanyelve a magyar, az élet minden területén nap mint nap ezt használják, míg a németek, skandinávok olaszok és görögök Amerikába érkezésük után röviddel már csak angolul beszélnek. Még a zsidók is gyakorta vesznek föl keresztény magyar nevet, hogy kimutassák magyarságukat, és sokféle körben hazafiatlannak minősítve a német nyelv használatát, inkább a franciát és az angolt beszélik, semmint a teutonokét.³⁷

Clark pontról pontra halad Magyarország és Amerika összehasonlításában, s végkövetkeztetésként megállapítja, hogy a magyar bevándorlók itt „igen sok jellegzetességet fognak találni, melyek az óhazára emlékeztetik majd őket”.³⁸

A magyarok és amerikaiak közötti nyelvhasználati hasonlatosságot megemlíti más kortársak is. *Az Amerikai Magyar Népszava Nagy Képes Naptára az 1919. évre* azt tanácsolta, hogy „Beszéljünk valamennyien angolul. Serkentsünk az angol nyelv használatára mindenkit, de úgy, hogy azért ne viseltessünk ítélettel vagy rosszindulattal más nyelv iránt.”³⁹

Tévedés lenne azt gondolni, hogy mindenki ugyanúgy ítélte meg a népek együttélését, akár a monarchiában akár Amerikában. Gróf Károlyi Mihály például, visszaemlékezve 1914-es tengerentúli útjára, az 1920-as évek elején merőben más képet fest Amerika bevándorló nemzeti kisebbségeinek akkori társadalmi helyzetéről. A Károlyi által felvázolt kép honfitársaink társadalmi szerepének óriási változásáról árulkodik:

A monarchia népei, mihelyt a nagy vizen áteveztek, az Atlanti-Óceán partjain egy különös skálával ismerkednek meg: a rangsorral, amelybe az amerikai bennszülött amerikai szempontból értékes erényeik és fajtájuknak Amerikában elért sikerei szerint e népek

³⁷ Uo., 171–172.

³⁸ Uo., 174.

³⁹ Közli Tezla Albert (szerk.): „Valahol túl, meseországban...”. *Az amerikai magyarok 1895–1920* (Budapest: Európa, 1987), I. kötet, 313.

fiait eleve elhelyezi. Amerikában elemeire bomlott a monarchia, még mielőtt Európában széthullott volna. Ez a fogalom, hogy osztrák kivándorló, nem létezett és az, hogy magyar kivándorló: kizáróan a magyarul beszélő magyart jelenti Amerikában. A szlovák, a cseh, az osztrák-német ott rögtön nemzetének szervezeteibe olvad be. A magyarok odahaza az ország első népének érzik magukat. Az iskola ezt az érzést még a szegény emberekbe is belenevelte, mert a magyar feudálisok szupremáciájára épített államnak igyekeznie kellett a magyar és nem-magyar elnyomott osztályok érzébeli szolidaritását megbontani. [...] A skála, amely otthon úgy hangzott, mintha a magyar a világ első népe volna, a többiek csak nagy intervallum után következének és ez másképpen nem is lehetne, – ez a skála ott egyszerre hamisnak mutatkozik.⁴⁰

Károlyi véleménye szemléletmódot eltér Clarkétól, aki megpróbálta megvédelmezni a magyar bevándorlókat a „bennszülött amerikaiak” előjogait hangoztató támadásoktól. A „nativizmus”, vagyis az Amerikában születettek elsőbbségének hirdetése mélyen beágyazódott az amerikai társadalmi gondolkodásba. Már a 19. század elején újonnan érkezett külföldiek is gyűlölködéssel, bizalmatlansággal és félelemmel vegyes érzelmekkel találkoztak. 1847-ben Lewis Charles Levin kongresszusi képviselő óva intett „az idegen népek megromlott karakterétől”, és szót emelt az ellen, hogy „a partjainkat évente ostromló bevándorlók ezreit, akik nem rendelkeznek a republikánus szavazópolgári szerep betöltéséhez szükséges készségekkel, így képtelenek az amerikai polgársággal járó kötelezettségek teljesítésére bármely politikai viszonylatban”.⁴¹

Az Amerikában születetteket az idegenekkel szemben védelmező, „nativista” politika és ideológia az 1880-as első nagy bevándorlási hullámot követően egyre erőszakosabb lett. Ekkor igen sokan érkeztek Amerikába a kelet- és dél-európai országokból. A nativisták általában arra hivatkoztak, hogy a jövevények híjával vannak mindenféle politikai képzettségnek, és azt állították, hogy ők csupán a demokratikus intézmények védelmében lépnek föl. Európa gazdaságilag fejlettebb nyugati és északi részeiről főként protestáns bevándorlók ezrei érkeztek (angolok, skótok, németek, hollandok, skandinávok és a 19. század közepétől szép számban írek is), az „újak” azonban, akik a 19. század végén érkeztek, főként nem protestáns szlávok, zsidók, délolaszok és magyarok, akik milliószerűen érkeztek Európa fejletlenebb régióiból. A „régik” és az „új” bevándorlás résztvevői és megfigyelői számára a „külföldi” és az „idegen” szavak jelentése anyagi, mennyiségi és vallási értelemben is jelentős változáson ment át. Az eleinte defenzív nativizmus a század végére egyre inkább a szociáldarwinizmus harcias politikai és filozófiai érveivel, nyílt rasszizmussal és vallási türelmetlenséggel kapcsolódott össze.

⁴⁰ Károlyi Mihály: *Egy egész világ ellen* (München: Verlag für Kulturpolitik, 1923), 110.

⁴¹ Edith Abbott: *Historical Aspects of the Immigration Problem. Select Documents* (Chicago, IL: University of Chicago Press, 1926), 755.

Az angolszász „faj” felsőbbrendűségének és „nyilvánvaló elhivatottságának”, valamint az Egyesült Államok küldetésének hangoztatása a századfordulón már olykor kifejezetten összemosódott más nemzetek és nem protestáns vallások lebecsülő minősítésével is. Mindez jellemző módon ugyanakkor történt, amikor Magyarországon hasonló érveket sorakoztattak fel a nemzetiségek tengeréből kiemelkedő magyar „faj” felsőbbrendűsége mellett. A francia Arthur de Gobineau gróf és a „tudományos rasszizmus” többi művelője is gyakorolt némi hatást mind Európára, mind Amerikára. Josiah Strong tiszteletes például nemzeti hírnévre tett szert 1885-ben kelt röpiratával, mely az *Our Country: Its Possible Future and Its Present Crisis* [Hazánk: lehetséges jövője és jelen válsága]. Kijelentette, hogy az angolszászok isteni küldetése, hogy foglalják el a gyengébb fajok helyét, másokat pedig magukba olvasszanak mindaddig, amíg az egész emberiség mindenestől angolszász nem lesz.⁴² Strong Herbert Spencer filozófiájának hatása alatt állt (maga Spencer az 1880-as évek elején járt Amerikában), s egy amerikai pénzemberekből és ideológusokból álló befolyásos csoporthoz tartozott, akik, mint Andrew Carnegie, John D. Rockefeller vagy William Graham Sumner a szabadságot az egyenlőtlenséggel tekintették azonosnak, és a *legalkalmasabb túlélésének* elvét vallották. A politikai életben is befolyásos követőik voltak, mint a későbbi elnök: Theodore Roosevelt és barátja, Henry Cabot Lodge massachusettsi szenátor. Tekintélyes New England-i politikai csoportjuktól származtatható az a dogma, hogy a szociáldarwinizmus „tudományos” nemzeti ideológiája szerint a kelet-európai bevándorlók alsóbbrendűek és ebből következően veszedelmesek is. Ez a csoport kieszközölte a kormánynál azt is, hogy bevándorlási felügyelőket küldjön Európába (így az Osztrák–Magyar Monarchiába is) azzal a titkos megbízással, hogy a kivándorlás hátterét és motívumait, valamint az emigránsok antropológiai és lélektani sajátosságait tanulmányozzák.⁴³ Mindez éppen akkor zajlott, amikor Veselovský Ferenc, a magyar országgyűlés szlovák tagja Budapesten jelezte, hogy milyen veszélyes „a népek közötti darwinizmus” elterjedése, mivel azt sugallja, hogy „a nagyobb, erősebb nép a kisebb, gyengébb népet felszívni, felfalni, tönkretenni iparkodik”.⁴⁴ Közvetlenül ezután, 1907-ben állították fel az *Immigration Commissiont* (Bevándorlási Bizottság) Paul Dillingham vermonti szenátor elnöklete alatt, a Képviselőház és a Szenátus tagjainak, valamint az elnök személyes képviselőjének a részvételével. A Dillingham Bizottság négy év alatt, 1907-től 1911-ig roppant terjedelmű, 42 kötetes statisztikai–szociológiai kutatási anyagot gyűjtött össze, amely az első világháborút megelőző években megvetette a külföldiellenesség alapjait, a meg-

⁴² Josiah Strong: *Our Country: Its Possible Future and Its Present Crisis*. Idézi M. Thomas Inge (ed.): *A Nineteenth-Century American Reader* (Washington, D.C.: USIS, 1989, 2nd printing), 23–24.

⁴³ Frank Tibor: Ellis Island követei: Az osztrák–magyar kivándorlás titkos amerikai megfigyelése, 1906–1907. *Valóság* 35/7, 1992, 77–90 (lásd e kötetben is); kibővítve angolul: *Hungarian Journal of English and American Studies* 6/2, 2000, 213–237.

⁴⁴ Kemény G. Gábor (szerk.): *Iratok*, i. m. III. kötet, 383.

szorításokét és a politikáét, mely távol tartotta a „rossz”, „veszélyes” „fajokat” az Egyesült Államoktól.⁴⁵

A Dillingham-jelentés azoknak a politikai helyzetét erősítette meg, akik elleneztek olyan idegen millióknak a korlátlan bevándorlását, akik nem beszéltek angolul, jobbára írástudatlanok voltak, és nem ismerték az angolszász politikai intézményeket és kultúrát. Egyes amerikai megfigyelők a jelentést taglalva azt is fölvetették, hogy gyakran a „fajilag alantasabb” emigránsok: bűnözők és örültek, „a világ söpredéke” igyekszik a Monarchiából Amerikába. Ezekkel a rasszista érvekkel a szociáldarwinizmus hívei örömmel értettek egyet.⁴⁶ Ezt illusztrálják az Ellis Islanden berendezett *Immigration Museum*ban (Bevándorlási Múzeum) kiállított korabeli karikatúrák is, mint a *Puck*, a *Judge* és mások, melyeken a szemlátomást kelet-európai típusokat képviselő bűnözők megpróbálnak beosonni az Egyesült Államokba.

A SZLOVÁKOK SORSA

A Magyarországról a legnagyobb számban a szlovák kisebbség vándorolt ki, hiszen a Felvidék 16, főként szlováklakta megyéjében voltak a legnagyobbak a megélhetési nehézségek. A 18. század második felétől a 19. század elejéig a lakosság létszáma megduplázódott, sőt, a legkeletibb régióban, Zemplén, Sáros és Szepes megyében a hatszorosára növekedett. A szlovák jobbágyok, később parasztok rohamosan elszegényedtek, kisbirtokos családok százezrei mentek tönkre. Ugyanakkor a szlovákok mint népcsoport, képviselő nélkül maradtak a magyar parlamentben, és – szemben a románokkal és szerbekkel – még szlovák államuk sem volt, amely az Osztrák–Magyar Monarchia határain túlról támogatta volna őket. A szlovákok zömét az erőszakos elmagyarosítás is fenyegette, s nem voltak abban a helyzetben, hogy a balkáni kereskedőkhöz vagy a délszlávokhoz hasonlóan valamely gazdag külföldi kapcsolatukban reménykedhessenek.⁴⁷ A magyar területeken végzett alkalmi munka nem oldhatta meg a gondjaikat, s a szlovák iparosítás részint megkésztet, részint jelentéktelen volt.

⁴⁵ Frank Tibor: Franz Boas és a közép- és dél-európai kivándorlás antropológiája. *Ethnographia* 106/1, 1995, 155–193 (lásd e kötetben is); The Dillingham Report. Franz Boas, and the Measurement of U.S. 'New' Immigrants, 1907–1911. In Annemarie Steidl – Josef Ehmer – Stan Nadel – Hermann Zeitlhofer (eds): *European Mobility. Internal, International, and Transatlantic Moves in the 19th and Early 20th Centuries* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2009), 101–119.

⁴⁶ James J. Davis: *Selective Immigration* (St. Paul, Minnesota: Scott-Mitchell, 1925), 27–34, 168–173.

⁴⁷ Emil Niederhauser: *The Rise of Nationality in Eastern Europe* (Budapest: Corvina, 1981), 223–224.

Az Amerikába irányuló magyar kivándorlás úttörő tanulmányozója, a közgazdász és későbbi pénzügyminiszter Hegedüs Lóránt (1872–1943), aki 1896 és 1902 között az amerikai kivándorlás ügyét az Egyesült Államokban tanulmányozta, a magyar Felvidékről induló kivándorlás okai között elsősorban gazdasági nehézségeket sorolt fel, mint „a talaj terméketlensége, az iszákosság mesterséges terjesztése, (...) az ezüstbányák bezárása; azután, hiányzik az ipar, különösen a kellőleg kitanult kisiparosság, a gazdálkodási módszer pedig abból áll, hogy egészséges, izmos havasi gazdálkodás helyén nyomorogva tengődik az alföldi sík-gazdálkodás torz-utánzata”.⁴⁸

Az Amerikáról mint a korlátlan lehetőségek hazájáról szóló hírek és híresztelések ráadásul éppen akkor érték el az ország szlovák területeit, amikor a gazdasági visszaesés a legjobban sújtotta a Monarchiát, és a kolerajárvány a 19. század legszörnyűbb inségét szabadította a lakosságra. A vegyes, szlovák-magyar megyék elviselhetetlen állapotait tükrözte a belső elvándorlás is, hiszen még ez is számos szlovák sorsát fordíthatta jobbra. Egyes becslések szerint mintegy 100 000 szlovák keresett munkát Budapesten, ami az ország egyetlen dinamikusan fejlődő nagyvárosa volt.⁴⁹

Az elszegényedett régiók felől a nagyvárosokba és a gyorsan fejlődő ipari központokba irányuló migráció természetesen világjelenség volt. A szlovákok kivándorlását Amerikába csak ennek az általános mozgásnak a függvényében lehet értelmezni, mint azt M. M. Stolarik kimutatta.⁵⁰

June Granatir Alexander egy tanulmányában kifejtette, hogy a szlovák emigráció voltaképpen sajátos láncolatban folyt, s a szerző leírta ennek a folyamatnak a struktúráját, dinamikáját és módosításait is.

A családok elvándorlása nem csupán egy közösséget érintett. Mivel a szlovákoknál eleve szokásban volt a szomszédos falvakból házasodni, a rokoni kapcsolatok átszöttek az egyes körzetek településeit. A rokoni szálak viszont erősítették a kivándorlási mozgalmat, ami egyre nagyobb körzetekben elterjedt és számos, egymással rokoni kapcsolatban sem álló családot is magával ragadott. Egy történész magyarázata szerint ez „családtagokon, rokonokon, ismerősökön keresztül (...) a [kivándorlási] mozgalom faluról falura terjedt (...) de ahol a szomszédos faluval semmilyen rokoni kapcsolat nem volt, az a falu akár ki is maradhatott a kivándorlási lázból”. A legtöbb szlovák, aki az ország – akár csak átmeneti – elhagyása mellett döntött, egy földije nyomába lépett, aki előtte járt. A családi és baráti köteleknek a szlovák emigrációra gyakorolt hatását jól mutatja

⁴⁸ Hegedüs Lóránt: *A magyarok kivándorlása Amerikába* (különnyomat a *Budapesti Szemléből*) (Budapest, 1899), 76.

⁴⁹ Uo., 76–77.

⁵⁰ Marian Mark Stolarik: *Immigration and Urbanization. The Slovak Experience, 1870–1918* (New York: AMS Press, 1989), 2.

egy grafikusan is ábrázolt 1907-es statisztika, amely arról tudósít, hogy az Egyesült Államokba bevándorló szlovákok 98,4%-a azt állította, hogy rokonaihoz vagy barátaihoz kíván csatlakozni. A szlovákoknak ez a jellegzetes gyakorlata volt az egyik tényezője a Pittsburghben létrejött településformának is.⁵¹

A szlovák kivándorlási mozgalom öngerjesztő jellege – mutatott rá Alexander – a magyarországi és amerikai viszonyok közötti kölcsönhatás eredménye volt.⁵²

Mint ismeretes, az 1901-től 1910-ig eltelt évtizedben a bevándorlók csaknem egynegyede (24,39%) az Osztrák–Magyar Monarchiából érkezett Amerikába, vagyis az Egyesült Államok munkaerő-utánpótlását az adott időszakban főként ez a térség szállította. 1889 és 1914 között a szlovákoknak előbb egytizede, majd csaknem egynegyede távozott Magyarországról Amerikába. A 3 millió magyarországi szlovák életkörülményei és a mintegy 700 000 amerikai szlovák 1914 előtti sorsa közötti szoros összefüggés elég nyilvánvaló.⁵³ A legkiválóbb szlovák államférfiak és publicisták politikai érveként ki is használták ezt a tény. Így tett Milan Hodža is, aki a 20. század első éveiben a magyar parlament tagja volt, majd 1935-től 1938-ig Csehszlovákia miniszterelnöke lett. A szlovákság egynegyedének kivándorlását tragédiaként értékelte, s ezzel magyarázta a szlovákok hajlandóságát a csehekkel való politikai együttműködésre. A Magyar Királyság – mint Hodža rámutatott – nem biztosította a szlovákok kulturális jogait.⁵⁴ Szlovák statisztikák igazolják, hogy a szlovákok százalékaránya a magyarországi emigránsok között valóban elérte a teljes létszám egynegyedét, olykor egyharmadát is.⁵⁵

Év:	Szlovák emigráns:	Magyarországról összesen
1899	15 838	43 393
1900	29 243	54 767
1902	36 934	91 762
1905	52 368	170 430
1907	42 041	209 169
1909	22 586	129 337
1911	21 415	73 654
1914	25 819	nincs adat

⁵¹ June Granatir Alexander: *Staying Together. Chain Migration and Patterns of Slovak Settlement in Pittsburgh Prior to World War I. Journal of American Ethnic History*, Fall 1981, 59.

⁵² Uo., 76.

⁵³ Monika Glettler: *Pittsburgh–Wien–Budapest. Programm und Praxis der Nationalitätenpolitik bei der Auswanderung der ungarischen Slowaken nach Amerika um 1900* (Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1980), 17–18.

⁵⁴ Kemény G. Gábor (szerk.): *Iratok*, i. m., III. kötet, 461.

⁵⁵ Glettler: i. m., 20.

Meg kell jegyeznünk, hogy a statisztikai adatok, mivel azokat mind a kivándorlást, mind a bevándorlást regisztrálók manipulálhatták, csak bizonyos fenntartásokkal kezelhetők. Abban az időszakban hivatalosan nem is lehetett egykönnyen különbséget tenni az egyazon országból érkezett magyarok és szlovákok között. Jól példázza ezt Franz Boas 1908 és 1911 közötti jelentős antropológiai kutatása, melyben a felmérők nem tudtak különbséget tenni a New Yorkban élő magyarok és szlovákok között, s ezért egy csoportként kezelték őket.⁵⁶ A korabeli visszavándorlási statisztikák szerint ugyancsak a szlovákok közül került ki a legtöbb hazatérő is. Egy 1918-as adat szerint a kivándorolt szlovákok 21%-a 1905 és 1907 között visszajött, majd ez az arány 1908 és 1913 között 40%-ra nőtt. Ezek a számok magasabbak, mint a megfelelő magyar és német csoportok adatai.⁵⁷ A szlovák statisztikák még magasabb, akár 50%-os visszatérési arányról is beszélnek. A pittsburghi osztrák–magyar konzulátus egyetlenegy esetben 75%-ra becsülte a visszatérők arányát,⁵⁸ más források szerint pedig voltak szlovákok, akik állítólag tíz-húsz alkalommal is megtették a két kontinens közötti utat.⁵⁹ June Granatir Alexander a szlovákok Amerikából való visszatérését is általánosabb és jellegzetes vándorlási szokásainak hátterében értelmezi: „Az 1899 és 1910 között Amerikában partra lépő szlovákok kilencven százaléka már megfordult azelőtt is az Egyesült Államokban. A tengeri utazás többszöri ismétlése a szlovákok szezonális vándorlásainak hagyományát erősítette meg.”⁶⁰

A magyar kormány növekvő aggodalommal szemlélte a szlovák–amerikai politikai fejleményeket. Széll Kálmán miniszterelnököt már 1900 elején figyelmeztették:

[...] a helyzet, melyben ott [ti. Amerikában] lakó tót honfitársaink leledzenek, nemzeti-ségi szempontból a lehető legrosszabb, mert a mindentűn oda özönlő pánszláv agitátorok által minden ellen ami magyar, annyira felizgattatnak, hogy hazatértük után, az ott magukba szívott államveszélyes eszmék szenvedélyes agitátorává kell hogy legyenek. Mi annál sajnálatosabb, mivel az ottani agitátorok bombasztikus és föllengzős szabadság- és egyenlőségfrázisokkal, melyeket átérteni nem képesek, fejöket elforgatják, s arra törekcszenek, hogy bennük az egyházi és világi tekintély tiszteletét megingassák, a tótokban egyébként erős dynasticus érzést megdöntsék.⁶¹

⁵⁶ Frank: Franz Boas és a közép- és dél-európai kivándorlás antropológiája, i. m. (e kötetben is); uő: *The Dillingham Report*, i. m.

⁵⁷ *A magyar szent korona országainak kivándorlása és visszavándorlása 1899–1913* (Budapest: Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, 1918), 42.

⁵⁸ Glettler: i. m., 24.

⁵⁹ Konstantín Čulen: *Dejiny Slovákov v Amerike* (Bratislava: Nakladateľstvo Slovenskej ligy, 1942), Vol. 1, 59, idézi Glettler: i. m., 24; vő. Tibor Frank: *Misintegration and Remigration. Temporary Austro-Hungarian Immigrants in the United States. Annales Univ. Sci. Budapestinensis de R. Eötvös Nominatae, Sectio Historica XXIII*, 1983, 263–270.

⁶⁰ Alexander: *Staying Together*, i. m., 4.

⁶¹ Összefoglaló jelentés Széll Kálmán miniszterelnök számára az Egyesült Államokba kivándorolt szláv ajkú magyarországi állampolgárok politikai viszonyai tárgyában beérkezett vélemények és je-

A Magyarországi miniszterelnökének szóló beszámoló mintegy húsz évvel a Párizs környéki békeszerződések megkötése előtt jósolta meg azok legvégzetesebb következményeit: „A helyzet a tótok között 1895-ben igen komoly volt, mivel a magyar- és dinasztiaellenes agitátorok közöttük valóságos orgiákat ültek; ami – ha meg nem gátoltatik – valóságos veszéllyé nőheti ki magát a monarchiára s különösen Magyarországra nézve.”⁶²

A korabeli magyarok a kivándorlást nagymértékben, sőt, olykor kizárólag a gazdasági tényezőknek tulajdonították,⁶³ és azt állították, hogy az „nem más, mint a nagy mértékben összegyűlt, kellő elhelyezést többé nem találó munkaerő anyagnak természetes lefolyása a szélrózsa minden irányában, de különösen az amerikai és németországi kivándorlás alakjában”.⁶⁴

A tömeges emigráció alapvetően gazdasági magyarázata teljesen jogos, ám a statisztikai adatok más értelmezéseket is lehetővé tesznek. A gazdasági tényezőknek politikai összetevőik is voltak. A kortárs amerikai megfigyelők azonban elsősorban a reménytelen szegénységet emelték ki a kivándorlás fő okaként. Roman Dobler és Charles Semsey amerikai bevándorlási felügyelők 1907-ben meglátogatták a magyar Felvidéket, és azt jelentették az Egyesült Államok bevándorlási főbiztosának: „Az Ausztria–Magyarországról való szokatlan kiáramlás egyedüli oka az reménytelen szegénység környezete előli menekülés égő vágya.”⁶⁵ Ugyanabban az évben J. D. Trenor bevándorlási felügyelő beszámolt arról, hogy „az egyszerű mezei munkás képtelen megteremteni a tisztességes megélhetés feltételeit, és sorsa jobbra fordulásának tényleges reménytelenségét”, amiből mint „egyetlen kiutat: a külföldre távozást” látta.⁶⁶

Emlékeztetnünk kell a politikai és gazdasági tényezők összefüggésére: Magyarország helyzete az oktatás és a kultúrpolitika terén antiliberalis változásokat hozott, s ez még gyakorta szándékos nemtörődomséggel és vitatható gazdaságpolitikával is párosult. A szlovákok közötti munkanélküliség és szegénység nagymértékben összefüggött igen alacsony fokú iskolázottságukkal. Ugyanakkor ismeretes az is, hogy a századfordulón az amerikai gazdaságban csupán fizikai munkával is meglehetősen jó jövedelemre lehetett szert tenni.

lentések alapján, 1900. február 15. Közl.: Kemény G. Gábor (szerk.): *Iratok*, i. m., III. kötet, 51–56, idézet: 54–55.

⁶² Uo., III. kötet, 55.

⁶³ De Pottère Bruno (szerk.): *A délvidéki kivándorlási kongresszus tárgyalásai* (1902. augusztus 10–11.), (Budapest: Pátria, 1903), 48.

⁶⁴ Uo., 50.

⁶⁵ Roman Dobler and Charles Semsey – F. P. Sargent, New York, 16 January 1907, National Archives, Washington, D.C.: RG 85, 51411/51, 7.

⁶⁶ J. D. Trenor – F. P. Sargent, New York, 21 December, 1907, National Archives, Washington, D.C.: RG 85, 51.652/13 p. 5.

Érdeemes fölledzni, hogy az Egyesült Államok diplomáciája még az első világháború után is „meglehetősen tunyának és műveletlennek” tekintette „a szlovákok és rutének többségét, (...) akik lassan gondolkodnak és cselekednek”. „Ezeknek az embereknek általában nincs sok kezdeményező- és szervezőkészségük, ellenkezőleg, jobban hajlanak az engedelmessegre, mintsem a vezetésre.” Ezt a súlyos ítéletet 1925-ben az Egyesült Államok prágai főkonzulja részben azzal magyarázta, hogy „a régi Ausztria–Magyarországnak abban a térségében hiányos volt az alapfokú oktatás”. A konzul azoknak a kortársaknak a véleményét visszahangozta, akik szerint a szlovákok zöme nem politikai okokból hagyta el az országot: „Az [első világháború előtti] emigránsok nagy tömege (...) vagy elvakult a kimondhatatlan gazdagságról és lehetőségekről szóló meséktől, vagy a kötelező katonai szolgálat és a magas adófizetés elől menekült el.”⁶⁷ Monika Glettler osztrák történész véleménye (1980)⁶⁸ szerint a szlovák kivándorlás elsődleges oka a magas amerikai életszínvonal volt (melyet akkor még fizikai munkával is könnyen el lehetett érni), továbbá a saját, önálló állam iránti vágyakozás. A magyarországi bérek igen alacsonyak, az adók igen magasak voltak, a mezőgazdaságban pedig nem volt megfelelő a foglalkoztatottság.⁶⁹

A szlovák emigrációval foglalkozó korabeli bírálók és megfigyelők közül csaknem mindenkinél találóbban mutatott rá a jelenség okaira Veszelovszky Ferenc (František Veselovský), a magyar országgyűlés tagja, aki „a saját népek elnyomásáról, és azoknak Amerikába való kiűldöztetéséről” beszélt 1903-ban, a magyar parlament nyilvánossága előtt. Így vonta össze az okok két csoportját: „Az Amerikába való kivándorlás okai (...) kétfélek, anyagiak és szellemiek. A tót vidék sivársága, terméketlensége az egész világon közismeretes. Kellene tehát először anyagi téren a népet segíteni, miután pedig a másik ok szellemi, kultúrai ok, kellene a népet oktatni, buzdítani, a nép karjai alá nyúltni, őt felemelni, nem pedig azt hazafiatlansággal vádolni.”⁷⁰

Mindezekre alapozva bizvást állíthatjuk, hogy a szlovák emigráció oka elsősorban és legfőképpen a szlovák népesség nagymértékű megnövekedése volt, amit nem követett az oktatási rendszer megfelelő fejlesztése, ráadásul ez a szűkös oktatás is erőszakosan magyarosítani próbált. A sötét képet a Felvidék gazdasági, ipari modernizálásának elmulasztása, a munkaerőpiac kialakulásának elmaradása, a munkahelyteremtés elhanyagolása tette teljessé.

⁶⁷ C. S. Winans – Department of State, Prague, 13/24 March, 1925, National Archives, Washington, D.C.: RG 85, 55452/223.

⁶⁸ Glettler: i. m., 24.

⁶⁹ Uo., 29.

⁷⁰ Kemény (szerk.): *Iratok*, i. m., III. kötet, 634.

Nem érdektelen mellékkörülmény, hogy a szlovákok fontos szerepet játszottak a nem szlovák népesség kivándorlásának a bátorításában is. Jó példák erre a Délvidék megyéi (különösen Bács-Bodrog, Torontál és Temes megyék), ahol kortárs megfigyelők a következőket tapasztalták:

Itt az indító lökés a csekély számú bácskai ruthén és tót község lakosságából indult ki, mely lakosság Északmagyarországi rokonsága révén a már régibb időben Amerikába vándorolt tót honfitársaikkal további összeköttetésben maradt.

A szorgalmáról, munka-kedvéről ismeretes tót nép a Felvidéken működő különböző gyárakban hozzászólt a téli munkához, melyre neki itt lent a Bácskában már kellő alkalom nem nyílott.

Ehhez hozzájárultak a 80-as évek rossz termései és egyéb (...) okok, melyek arra késztették ezen bács-megyei tót és ruthén lakosságot, hogy felvidéki honfitársaik példáját követve, ők is mind nagyobb számban kezdtek Északamerikába kivándorolni.⁷¹

AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ HATÁSAI

Az első világháború merőben új korszakot nyitott az Osztrák–Magyar Monarchiából az Egyesült Államokba érkező nem magyar csoportok életében. Woodrow Wilson elnök először tett különbséget az Egyesült Államokban tartózkodó német és osztrák–magyar állampolgárok között – az utóbbiak javára. A Monarchia több mint fél évvel később üzent hadat, mint Németország, s miután ez végül megtörtént, az elnök még esélyt adott az osztrák–magyar állampolgároknak, hogy kifejezzék lojalitásukat, és fenntartsák rokonszenvüket az Egyesült Államok iránt.

1917 decemberére azonban mind a további kivándorlás, mind a visszatérés lehetősége megszűnt.⁷²

Éppen fél évvel később Robert Lansing államtitkár azt tanácsolta az elnöknek, hogy hagyjon föl a Monarchia összetartásának politikájával, minthogy ez nem szolgálja többé a háború sikeres befejezését és „igazságtalan a nemzetekkel, melyeknek, a kettős korona alattvalói lévén, megíúsulnak nemzeti törekvéseik.” Lansing államtitkár a következőképpen érvelt:

Ennek hatására a jelenlegi Osztrák–Magyar Birodalom szétagolódna eredeti elemeire, hagyván a nemzetiségeket, hogy olyan különálló, vagy federatív államokat hozzanak létre, amelyeneket saját elhatározásukból kívánnának, kivált akkor, ha Ausztria és Magyarország szétválása megtörténik.

⁷¹ De Pottère (szerk.): i. m., 32.

⁷² Department of Justice – Secretary of Labor, 14 December 1917, National Archives, Washington, D.C.: RG 85, 54328/General.

Az Osztrák–Magyar Monarchia a hódítás és nem az „önrendelkezés” elve alapján szerveződött. Megalakulása utáni fennmaradása főként az orosz birodalom hatalmától és kapzsiságától való félelemnek köszönhető. A cári trónfosztása után a moszkovita hatalom általi bekebeleztetés fenyegetése megszűnt, és előtérbe került a nemzeti függetlenség utáni vágy.

Ausztria–Magyarország illetően szétagolódásának vagy részekre szakadásának további következménye lehetne, hogy azok a független államok, melyek eddig a Birodalom alá tartoztak, esetleg kétfelé, Ausztria és a Magyar Királyság fennhatósága alá osztódhatnak. Az előbbihez tartoznának a Birodalom németül beszélő népei, az utóbbihoz azok, akik magyarul beszélnek.⁷³

Lansing javaslata meglehetősen világossá tette, hogy a háború gyorsabb befejezését a Monarchia nemzeti kisebbségeinek támogatása ígéri.

Úgy hiszem, hogy ha azt a politikát fogadjuk el, amely a nemzetek önrendelkezési jogának mint alapelvnek az elismerésén nyugszik, az meghatározó, ha nem döntő hatással lesz Ausztria–Magyarországnak mint háborús tényezőnek a kikapcsolására [...]. S ha valóban ez a bölcs és követendő politika, akkor ezt *most* kell megtennünk, amikor Ausztria–Magyarország politikai, hadi és társadalmi viszonyai a legnagyobb összevisszaság állapotában vannak, s érik a forradalom szelleme. Ezt feltétlenül és kétkedés nélkül meg kellene tenni.⁷⁴

„Csehszlovákiát valójában Amerikában hozták létre” – mutatott rá Carl Wittke 1939-ben. Az Egyesült Államokban „a csehek és szlovákok szolgáltatották [...] [az első] világháború idején annak az agitációnak és érvelésnek a jó részét, amely az Osztrák–Magyar Birodalom széttörését és egy csehszlovák nemzeti állam megteremtését tette lehetővé. [...] 1918 júniusában a csehek és a szlovákok Pittsburghben aláírtak egy egyezményt, melynek értelmében Szlovákia a leendő Csehszlovák államban autonóm kormányt alakíthat.”⁷⁵ Meg kell említeni, hogy az Egyesült Államok háborús politikáját – mind a háborúba való belépést, mind a Monarchia feloszlásának politikáját – bizonyos mértékben az amerikai magyar közösség is támogatta, s ennek híre eljutott az elnökhöz is.⁷⁶

⁷³ Memorandum by Robert Lansing, 25 June 1918. In *The Papers of Woodrow Wilson* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1985), Vol. 48, 436.

⁷⁴ Robert Lansing – Woodrow Wilson, In *The Papers of Woodrow Wilson*, i. m., Vol. 48, 436–437.

⁷⁵ Carl Wittke: *We Who Built America. The Saga of the Immigrant* (New York: Prentice-Hall, 1939), 417–418; Thomas G. Masaryk: *The Making of a State* (New York: Frederick A. Stokes Co., 1927), 207–263.

⁷⁶ Frank Irving Cobb – Woodrow Wilson, November 27, 1917 és Alexander Konta – Frank Irving Cobb, New York, 26 November 1917. *The Papers of Woodrow Wilson*, i. m., Vol. 45, 235–240; Vol. 48, 435.

A kvóta törvényeknek, vagyis az új bevándorlási jogszabályoknak az első világháború után óriási hatása volt nemcsak az új Ausztriának és Magyarországnak, de a Monarchia minden utódállamának ki- illetve bevándorlóira is. Lehetővé vált, hogy immár a trianoni Magyarországgal szomszédos országokban lakó magyarok is ugyanolyan létszámban vándorolhassanak ki, mint a csehszlovákok, a románok vagy a (1929-ig szerb–horvát–szlovén) jugoszlávok.⁷⁷ Az 1924-es bevándorlási törvény kimondta, hogy „azt a személyt, aki olyan területen született, melyet egy másik országhoz csatoltak, úgy kell tekinteni, mint annak az országnak a születettjét, melyhez a területet csatolták [...]”.⁷⁸ Így – paradox módon – számos magyar vándorolhatott ki az Egyesült Államokba azon utódállam kvótájának terhére, melyet, legalábbis elvben, az amerikai kormány politikailag és morálisan jobban támogatott.

KISEBBSÉGI EMIGRÁCIÓ ÉS KELET-KÖZÉP-EURÓPA DRÁMÁJA

Tévedés volna azt gondolni, hogy Magyarország megpróbálta leállítani az emigrációt. Ennek éppen az ellenkezője történt: a kormány jelentős lépéseket tett, hogy a nemzeti kisebbségek tömegmozgalmát politikai programmá emelje. A nemzeti kisebbségek csökkenő létszáma a politikai vezérkar szempontjából kedvező változást ígért a népességi statisztikában, mivel történelmi okokból a magyarok saját országukban nemzeti kisebbséget alkottak. A miniszterelnököz írott levelében gróf Klebelsberg Kuno a nemzeti kisebbségek korlátlan kiengedése és a visszaáramlás megakadályozása mellett érvelt:

[...] ha Magyarországnak nemzeti állammá való kifejlesztését komolyan akarjuk, úgy a nem magyar ajkúak kivándorlásának gátat vetni nem opportunus, s nem tanácsos törekednünk arra sem, hogy a kivándorolt tótok és rutének Amerikából tömegesebben térjenek vissza, mert ha az[t] a pánszláv és ruszsofil érzelmekkel, valamint szocialisztikus és anarchisztikus eszmékkel Amerikában telített 300 000 tót és 200 000 rutént a Felvidékre lassankint visszahozzuk, akkor nemcsak a nemzetiségek számarányát szökkentjük fel a magyarság rovására, hanem még tág kaput is nyitunk a nemzetiségileg egyébként is exponált Felvidékre az antimonarchikus, antidinasztikus és magyarelles üzemek-

⁷⁷ James J. Davis: *Amending the Immigration Laws*. Washington: US Government Printing Office, 1928, National Archives, Washington, D.C.: RG 85, 55777/359C.

⁷⁸ W. W. Husband – Matthew Feitz [Washington, D.C.] October 8, 1926. National Archives, Washington, D.C.: RG 85 [55598/31] = 53827/14. Vö. Immigration Act 1924, közli Jeremiah W. Jenks – W. Jett Lauck: *The Immigration Problem. A Study of American Immigration Conditions and Needs* (6th ed., New York – London: Funk & Wagnalls, 1926), Appendix B-(b), 547–548.

nek, melyek már béke idején is veszélyesek, egy északi háború esetén pedig közvetlenül hadseregünk felvonulási vonala mögött, a piveau-ul szolgáló Kárpátokon végzetes katasztrófához vezethetnek.⁷⁹

Korabeli amerikai megfigyelők, mint T. V. Powderly bevándorlási felügyelő ugyan- csak azt rögzítették, hogy „miközben Magyarország politikája szembeszállni látszik népének emigrációjával, a tényleges gyakorlat azt mutatja, hogy nem akadályozzák meg azoknak a férfiaknak és nőknek a távozását, akik munka- és keresőképeseek, s keresetüket hazaküldik”.⁸⁰

Az első világháború előtti óriási magyarországi kivándorlás és az azt követő törvénykezés és politika közvetlenül vagy közvetve nagymértékben hozzájárult az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlásához és a történelmi Magyarország felosztásához. A nemzeti kisebbségek nagyarányú eltávozása Amerikába – történelmünk nagy tragédiáinak egyike – utat nyitott Kelet-Közép-Európa 20. századi katasztrófái felé, és a térség stabilitásának tartós megroppanását eredményezte.

■ Angolul megjelent: *Nationalities Papers* 24/3, 1996, 409–423.
(Fordította Karczag Judit és a szerző.)

⁷⁹ Kemény: *Iratok*, i. m., III. kötet, 521.

⁸⁰ T. V. Powderly – Frank P. Sargent [1906], National Archives, Washington, D.C.: RG 85, 51411/51, 53.

Torz emlékek

Pszichiátriai esetek az Egyesült Államokból
visszatért kivándorlók körében

A mentális instabilitásra jellemző tünetek az Osztrák–Magyar Monarchiában általánosnak számítottak. A kapitalizmus 19. századi térnyerése mélyreható változásokat hozott a társadalom szerkezetében, felerősödött a városiasodás, a belső vándorlás, de a kivándorlás is. A növekvő mobilitás fenti jelein túlmenően komoly eltolódás következett be a foglalkoztatottság szerkezetében, és az új osztályokra bomlás folyamata alapjaiban kezdte átalakítani az idejétmúlt feudális társadalmi rendet.

A Habsburg Monarchia részét képező Magyarország termékeny táptalajnak bizonyult a felgyorsult társadalmi mobilitás kiváltotta, éles társadalmi ellentétek számára. A megindult demográfiai erózió széles körben vezetett vagy járult hozzá elmebetegségek kialakulásához.¹ A mentális esetek (helyesebben az orvosok által mentális rendellenességként diagnosztizált és ekként jegyzőkönyvezett esetek) száma drámaian megugrott. Ugyanakkor Magyarországon egészen 1868-ig, a lipótmezei Magyar Királyi Tébolyda megalapításáig nem létezett nyilvános elmeegógyintézet, csak egyetlen magánklinika, amit Schwartz Ferenc (1818–1889) jegyeztetett be az 1848–49-es forradalom és szabadságharc után.² Több évtizednyi tervszöveget és tétlenség után a szabadságharc okozta roppant felfordulás dőbentette rá a magyar társadalmat a társadalmi változás és a mentális megbetegedések közötti szoros összefüggésre. Az orvos-statisztikus Eduard Glatte (1813–1876) a *Zeitschrift für Natur- und Heilkunde in Ungarn*ban közölt tanulmányában a

forradalomhoz kapcsolódó élményei alapján érvelt egy elmeegógyintézet azonnali felállítása mellett: „Minél gyorsabban befolyásolja a társadalom minden aspektusát egy társadalmi vagy politikai forradalom, és minél mélyebb hatást gyakorol, annál nagyobb ütemben kezdenek terjedni a mentális rendellenességek...”³ Glatte doktor egy országos elmeegógyintézet alapítása mellett naprakész statisztikai elemzéseket és korszerű törvényhozást sürgetett e területen. Két évvel később a szakfolyóirat újra foglalkozott a témával, ezúttal egy szerkesztői cikkben. A későbbi pesti egyetemi orvos-tanár Wachtel Dávid (1807–1872) tűrhetetlennek nevezte az állapotokat, és rámutatott, hogy 1848 környékén ugrásszerűen megemelkedett a különféle elmebetegségekben szenvedők száma, mintegy 1000-ról 2400-ra.⁴

Az osztrák–magyar dualizmus ötvenegy éve alatt gyökeres változás következett be a magyarországi mentális betegek kezelése terén. A korszak végére immár két jelentős állami intézmény működött Budapesten, illetve további kettő vidéken. Ezenfelül 21 általános kórházban, két kórháztanodában, öt önkéntes kórházban és egy elmebeteg bűnözőkre szakosodott „bolondokházában” is vállalták mentális betegek kezelését. A fejlődés léptékét mind üdvös, mind aggasztó hivatalos statisztikai adatokkal lehet szemléltetni. 1899 és 1916 között két és félszeresére (7454-ről 18 750-re) nőtt az elmeegógyintézetekben ellátottak éves száma. A mentálisan hátrányos helyzetűek azonban bizonyára ennél is többen lehettek. Csak 1895-ben 25 071 mentális esetet tartottak nyilván a Magyar Királyság területén. Ez a szám eltörpül azoké mellett, akik ténylegesen kezelésben részesültek.⁵

A mentálisan hátrányos helyzetűek igen nagy csoportjáról részben fennmaradt esettörténetek több helyütt tanulmányozhatók, elsősorban a (2007-ben megszüntetett) budapesti Országos Pszichiátriai és Neurológiai Intézet (korábban a Budapest-Lipótmezei Magyar Királyi Tébolyda) archívumában.⁶ A pszichiáterektől és néhány orvostörténeti kutatótól eltekintve ezt a fantasztikus történeti anyagot alig valaki kísérelte meg feldolgozni, ideértve a társadalom- és elmetörténész szakma képviselőit is.⁷

Pedig az esettörténetek különösen értékes forrást jelentenek, hiszen egy más módszerrel megközelíthetetlen társadalmi osztályban uralkodó viszonyokról adnak

³ Eduard Glatte: Entwurf zu einer Irrenanstalt für Ungarn. *Zeitschrift für Natur- und Heilkunde in Ungarn*, 1851, 361.

⁴ David Wachtel: Zur Geschichte der Irrenhausfrage in Ungarn. Eine Skizze. *Zeitschrift für Natur- und Heilkunde in Ungarn*, 1853, 210–213, 217–219.

⁵ *Magyarország elmebetegügye az 1899, 1902, 1904, 1907, 1908, 1910, 1911, 1912, 1914, 1915, 1916. évben* (Budapest: Schmidl S., 1900–1918), 11 kötet.

⁶ Kutatásaim során hozzáfértem az egri városi kórház kórajzaihoz, de nélkülözni kellett barabcsi Schwartz Ferenc és Ottó budai magánintézetének dokumentumait, melyek a jelek szerint megsemmisültek.

⁷ Frank Tibor: A pszichiátriai kórajz mint történeti forrás. *Világosság* 19/4, 1978, 239–247. E területen Dr. Pisztor Ferenc pszichiáter-orvostörténész (Miskolc–Széksárd) végzett úttörő munkát.

¹ Katus László: A népesedés és a társadalomszerkezet változásai. In Kovács Endre (főszerk.): *Magyarország története 1848–1890* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1979), II. kötet, 1119–1163; Hanák Péter: Magyarország társadalma a századforduló idején. In Hanák Péter (főszerk.): *Magyarország története 1890–1918*, I. kötet, 403–515; Péter Hanák: Die bürgerliche Umgestaltung der Habsburger Monarchie und der Ausgleich von 1867. *Studia Historica Acad. Sci. Hung.* 62 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1970), 191–231.

² Böszörményi Zoltán (szerk.): *Az Országos Ideg- és Elmeegógyintézet 100 éve* (Budapest: Országos Ideg- és Elmeegógyintézet, 1968), 37–53, 67–82.

tudósítást. A háború előtti, 21 milliós Magyarország, ahol minden tizedik lakos frástudatlan volt, nem sok bizonyítékkal szolgál arra nézve, hogy ténylegesen hogyan gondolkodtak és beszéltek az emberek. Jóllehet az ilyen esettörténetekben beteg elmék szükségszerűen torz üzeneteket közvetítenek a valós állapotokról, ezt mindenestre meglehetősen fókuszált módon, sokszor kirívóan eredeti és érzékeltes képvilághoz társítva teszik. Ezek a leglényegesebb tényekre lecsupaszított, mondhatni „minimalista” nyelvezettel, a végletekig sűrített képiséggel előadott beszámolók a társadalom igen kiterjedt csoportjának gondolatvilágába engednek bepillantást. Valójában az akták néha afféle társadalmi-történelmi kérdőívnek tekinthetők, melyekből kiolvasható (bár torz) képet kaphatunk egyes széles társadalmi tömegek elképzeléseiről, gondolkodásmódjáról, gondolatairól és ismereteiről. Olyan információk tárházát jelentik a kutató számára, melyeket más forrásból alig-ha lenne képes rekonstruálni.⁸

A Magyarországról az Egyesült Államokba irányuló tömeges kivándorlás jelenti az egyik fő területet, ahol az említett gyűjtemény értékes adalékokkal szolgálhat az első világháború előtti korszak tanulmányozásához. Köztudott, hogy az amerikai kivándorlókat az adott korban legnagyobb számban felmutató országok egyike éppen az Osztrák–Magyar Monarchia, azon belül is Magyarország volt.⁹ Az utóbbi lakosságából a becslések szerint másfél-kétmillió ember hagyta el az országot Amerika partjai felé indulva 1880 és 1914 között. Ezzel akkora társadalmi és lelki trauma érte az országot, melyhez – az első világháborút megelőző időkben – csak az 1848-as forradalom volt fogható.

Ezt persze nem egy kortárs kommentátor is felismerte, akik orvosi szempontból vizsgálták az eseteket. Dr. Epstein László például egy, az első világháború előestéjén Budapesten kiadott rövid, ám annál tanulságosabb tanulmányában tömören összefoglalta a tengerentúli kivándorlás pszichiátriai következményeit, és arra a következtetésre jutott, hogy „a kivándorlással járó viszontagságok és egyéb káros befolyások (...) oly mérvűek, hogy velük szemben a máskülönben talán nagyobb ellentállóképesség is elégtelennek bizonyul, vagyis olyanok, hogy gyengébb egyéni hajlamosság mellett is bírnak elmebajt kiváltani”.¹⁰ Ha torz és inkoherens formában is, de a világról alkotott páciensi kép helyet kap az elmeorvosi esettörténetekben, melyek között a magyar-amerikai emigránsok tapasztalatait tükröző feljegyzések is akadnak. Néhányat már Epstein doktor is idéz 1914-es füzetében,

⁸ Uo., 242.

⁹ Puskás Julianna: *Kivándorló magyarok az Egyesült Államokban 1880–1940* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1982); Tezla Albert (szerk.): *Valahol túl, meseországban... Az amerikai magyarok 1895–1920* (Budapest: Európa, 1987).

¹⁰ Epstein László: *A tengerentúli kivándorlás elmeorvosi szempontból* (Az Orvosi Hetilap Tudományos Közleményei, 1914. LVIII. évf., különlenyomat; Budapest: Pápai Ernő, 1914), 6.

de magam meglepően nagy számban bukkantam ilyen beszámolókra az Országos Pszichiátriai és Neurológiai Intézet gazdag archívumában.¹¹

Különbséget kell tennünk – amennyiben ez egyáltalán lehetséges – az Egyesült Államokat választó potenciális kivándorlók két csoportja között. Az egyik olyan egyénekből áll, akik már a végzetes útra kelést megelőzően szenvedtek valamilyen elmebetegségben. A másik csoportot azok alkotják, akik útközben vagy amerikai tartózkodásuk során betegedtek meg. A 19. század végétől kezdve az amerikai kormányt egyre erősebben aggasztja a szellemi fogyatékossgal vagy elmebajjal diagnosztizált emberek beáramlása.¹² Attól tartva, hogy Kelet- és Dél-Európából elmeháborodottak serege fogja előzőlni az országot, az Egyesült Államok kongresszusa az 1880-as évek eleje és az első világháború kitörése közötti időszakban egy sor olyan törvényt fogadott el, melyek célja a tébolyultak távol tartása volt. A kor amerikai törvényhozásának komoly nehézséget okozott az elmebetegség fogalmának és kategóriáinak meghatározása, illetve a jövevényeket sújtó mentális rendellenességek specifikus válfajainak azonosítására alkalmas módszerek kidolgozása. Az 1882-es bevándorlási törvény (elsőként) kizárta az „idiótákat” és „örülteket” a beengedhetők sorából; ezt követően az 1891-ben elfogadott törvény nevesítve tiltotta az „idióták” és „elmebetegek” beléptetését. Az 1900-as évek elején megszavazott jogszabályok már alaposabb terminológiát alkalmaztak. Példának okáért az 1903-ban kihirdetett törvény olyan minősített esetektől is megtagadta a letelepedés jogát, mint az „idióták”, „nem épelméjű személyek”, „a bevándorlási kérelem beadásától számított öt éven belül elmebeteggé vált személyek”, illetve „azok, akik korábban két vagy több esetben szenvedtek el örültségi rohamot.” Ehhez a listához az 1907-es törvény további kategóriákat adott hozzá, úgymint „imbecillisek”, „gyengeelméjű személyek”, valamint „az e törvényhelyen nem nevesített egyéb mentális rendellenességekben szenvedő személyek, amennyiben állapotuk elég súlyos ahhoz, hogy károsan befolyásolja megélhetésük önkezü előteremtésének képességét”.¹³

Az amerikai *Public Health Service* (PHS, Közegészségügyi Szolgálat) egyik képviselője 1890-ben úgy nyilatkozott a Kongresszus előtt, hogy ha nem kellene számolni az elmeháborodottan érkezőkkel vagy ilyen körben egy év amerikai tartózkodás után megbetegedőkkel, akkor „egyharmadával csökkenhetne az állami

¹¹ Hálás vagyok Dr. Veér András akkori főigazgatónak, aki lehetővé tette kutatásaimat az Országos Pszichiátriai és Neurológiai Intézet levéltárában, valamint Dr. Pisztor Ferencnek, aki saját kutatási anyagából több dokumentumot is átadott nekem. Ezúton is megköszönöm támogatását és szakmai segítségét.

¹² Alan M. Kraut: *Silent Travelers. Germs, Genes, and the 'Immigrant Menace'* (New York: Basic Books, 1994), 70.

¹³ *Immigration and Insanity. Reports of the Immigration Commission*. Abstracts of Reports of the Immigration Commission, in two volumes. Vol. II, Senate Document No. 747, 61st Congress, 3d Session 227.

fenntartású elmeorvosintézetekben kezelt páciensek száma”.¹⁴ Ezzel együtt rendkívüli nehézségekbe ütközött a „mentális rendellenesség”, illetve az „elmebaj” fogalmi meghatározása. A PHS gondozásában *Book of Instructions for the Medical Inspection of Aliens* [Utasítás az idegenek orvosi vizsgálatához] címen 1903-ban kiadott könyvecske az elmebaj definícióját a következőképp fogalmazta meg a bevándorlási felügyelők számára:

Az elmebaj a mentális képességek zilált vagy abnormális állapotát jelenti, mely állapotot tévhitek, hallucinációk vagy furcsa képzetek kísérnek [...] további jellemzője lehet az emberölésre vagy öngyilkosságra való hajlam, az elhúzódó mentális depresszió, illetve a jó és a rossz közötti különbségtétel képességének hiánya. A bevándorlók esetében – kivált, ha az illető valamely emocionális faj tudatlan képviselője – ezt az állapotot nem szabad összetéveszteni az izgatottság, a félelem vagy a bánat esetleges ideiglenes megnyilvánulásaival.¹⁵

Jóllehet az orvosi vizsgálatok java részét Ellis Islanden végezték el érkezéskor, a kérelmezőket már a hajóra szálláskor is előzetes szűrésnek vetették alá a különböző kikötőkben. A magyarok esetében erre Fiumében került sor. A fiumei amerikai konzulátus által összeállított jelentésekből ugyanakkor kiderül, hogy ezek az előzetes orvosi ellenőrzések jobbára nem a kérelmező mentális, hanem fizikai állapotának felmérésére irányultak. A mentálisan rendellenesnek talált egyének elkülönítésére egyetlen kritérium szolgált, ez a „közteherré válás veszélye” volt. Az 1910–12-ben, a bevándorlásellenes mozgalom tetőfokán kelt konzuli jelentések beható tanulmányozása során nem derül fény semmiféle célirányos szakmai terminológiára vagy orvosi megközelítésre, amely a hajóra szállást megelőzően segíthette volna az „elmebetegek” azonosítását.¹⁶ Mivel tehát a kikötőkben nem állt rendelkezésre megfelelő felszerelés és szakértelem, az orvosi ellenőrzés oroszlánrészét az Ellis Island-i hivatalnokoknak kellett vállalniuk. Itt viszont a jövevények ilyen helyzetben eleve sokszor sérülékeny, labilis lelki állapota rendkívüli mértékben megbízhatatlanná tette a vizsgálatok eredményét.

Mindent összevetve Ellis Islanden is gyakorlatilag lehetetlennek bizonyult annak eldöntése, hogy a kérelmező vajon „gyengeelméjű vagy pszichotikus, avagy egyik sem”.¹⁷ Dr. Howard Andrew Knox (1885–1949), az Ellis Islandre kirendelt tisztifőorvos kitalált egy, az 1910 után bevándorlási engedélyért folyamodók mentális állapotának mérésére szolgáló tesztet. Ezt Henry Herbert Goddard

(1866–1957) fejlesztette tovább tanulmányaiban, aki a mentális rendellenesség kóriszméjének felállításához javasolt technikák körvonalazásakor figyelembe vette a Binet–Simon-féle intelligenciavizsgálat módszerét is.¹⁸ Goddard egyik ilyen tesztje – a harmadik, egyben utolsó, amit ő végeztetett el Ellis Islanden 1913-ban – 152 bevándorlót vizsgált. A mintában szereplő 22 magyar 80 százaléka „gyengeelméjű” vagy „egy 12 éves szellemi érettségét el nem érő” minősítést kapott, ami finoman fogalmazva aligha hihető eredmény. Goddard vizsgálatai és nyomtatásban megjelentetett statisztikai adatai mégis nagymértékben hozzájárultak a kor amerikai társadalmában uralkodó nézetek alátámasztásához, melyek szerint a jövevények több mint felét „hibbantak” tették ki. Nem csoda, hogy az Ellis Islanden végzett tesztek nyomán egyre több bevándorlási kérelmet utasítottak vissza „gyengeelméjűség” okán. 1914 tavaszára – 100 000 bevándorlóra vetítve – a kitoloncolások száma meghaladta a 157-et.¹⁹

A bevándorlóknál állítólag széles körben megfigyelhető „elmebetegség” a századforduló Amerikájában oly aktív mindenféle nativista és rasszista mozgalom hívszavává vált.²⁰ Miután a Kongresszus döntött egy, William P. Dillingham (1843–1923) vermonti szenátor elnöklétére bízott Bevándorlásügyi Bizottság felállításáról, a testület az általa kiadott hatalmas, 42 kötetes jelentés egyikét teljes egészében ennek a témakörének szentelte, *Immigration and Insanity* [Bevándorlás és elmebetegség] címmel, melynek végkövetkeztetései a mentális betegségek és a faji származás közötti összefüggést erősítették:

Úgy tűnik, hogy az elmebaj nagyobb gyakorisággal fordul elő külhoni születésűeknél, mint a született amerikaiak körében, illetve különösen nagymértékű egyes bevándorló fajok vagy nemzetiségek esetében. Általánosságban elmondható, hogy a civilizáció magasabb szinten fejlett nemzetségei körében – legalábbis az amerikai tapasztalatok alapján – nagyobb arányban képviseltetnek az elmebetegek, mint a visszamaradottabb fajoknál. Az elmebaj külföldi születésűeknél megállapított nagyobb arányára többféle magyarázat létezik. A különböző kiváltó tényezőket nem könnyű értékelni, mindenesetre annyi biztosnak tűnik, hogy a faji jellegzetességek többé-kevésbé fontos szerepet játszanak ezek kialakulásában.²¹

¹⁴ Kraut: i. m., 71.

¹⁵ U.S. Public Health Service, *Book of Instructions for the Medical Inspection of Aliens* (1903), idézi Kraut: i. m., 70.

¹⁶ Az Egyesült Államok fiumei konzuljának jelentései, 1910–1912, National Archives, Washington, D.C.: R[ecord] G[rup] 85, 51698/7.

¹⁷ Kraut: i. m., 73.

¹⁸ Kraut: i. m., 73–75. Vö. Tibor Frank: 'Race' as Value. Social Darwinism and U.S. Immigration. In Tibor Frank (ed.): *Values in American Society* (Budapest: Eötvös Loránd University, 1995), 125–148.

¹⁹ Uo., 75.

²⁰ Ehhez lásd Frank: 'Race' as Value, i. m.

²¹ *Immigration and Insanity*, i. m., 251.

A magyar emigráció társadalmi összetételét vizsgálva valószínűsíthető, hogy a tengerentúli kivándorlás sokszor tragikus végkifejletéért inkább anyagi, semmint etnikai tényezők okolhatók elsősorban. A Nagy Háborút megelőző korszakban Magyarországon lejegyzett pszichiátriai esetek híven tükrözik az Egyesült Államokat végső úti célként tűző kivándorlók társadalmi helyzetét. Szinte mindegyik aktából egyértelműen kiviláglik, hogy a bevándorlók jellemzően a kispénzű, különféle gondokkal küszködő, hátrányos helyzetű családokból kerültek ki. Ha volt is bennük félelem és aggodalom, azt minden esetben az élet viszontagságai szülték, ezáltal pedig kiszolgáltatottá váltak a bevándorlással járó negatív élményeknek, és jó esetben is csak nehezen tudtak megbirkózni az ebből eredő állandó változásokkal és bonyodalmakkal. Hogy a „diagnosztizált” tünetek forrása mennyire magának a tengerentúli utazásnak volt tulajdonítható, jól szemlélteti az a tény, hogy az elmeegógyintézetben elhelyezettek állapota milyen hamar normalizálódott, hiszen ott anyanyelvüket használhatták, illetve viszonylagos biztonságban tudhatták magukat, és mentesülhettek a további nyomásgyakorlás alól. Ez a megfigyelés olyan fizikai tünetek esetében is igaznak bizonyult, mint például a kézremegés, a nyelvakadozás, vagy a túlzott térdreflex.²²

Az esettörténeteken végigvonuló egyik közös motívumot az utazás alatt kialakult vagy már az amerikai tartózkodás során jelentkező paranoiás gondolatok jelentik. Konkrétan magának a hajónak a képe, néha a tengerentúli utazás vagy a tenger víziója minden másnál hangsúlyosabb ezekben az esettörténetekben. Az üldözési mánia ilyen gyakori előfordulása az egyéb pszichiátriai tünetcsoportok között egyértelműen azt mutatja, hogy az Amerika felé útra kelők félelmei vagy veszélyérzete valamely közlekedési eszközhöz – vonathoz, hajóhoz – kötődik. A képzelt vagy ténylegesen fenyegető támadások, inzultálások, kirablások leírása, a rendőrökre és nyomozókra tett számtalan utalás, a tengeri utazás során a fedélzeten elszenvedett rémes hallucinációk mind-mind elborzasztó fényben láttatják a kivándorlás élményét.²³

A magyar kivándorlás tetőzése idején, hónapokkal az első világháború előtt tett saját megfigyelései alapján Epstein László (1868 – [?]) pszichiáter, az Angyalföldi Magyar Királyi Elmebeteg Ápolda igazgatója – egy lépéssel tovább gondolva a dolgot – már az elmebaj egy új, konkrét eseteként körvonalazta az efféle tünetegyüttest, amit új diagnosztikai kategóriát alkotva „kivándorlási elmezavarnak”²⁴ nevezett el. Epstein fogalmi definíciójába olyan megviseelő élmények, tapasztalatok tartoztak bele, mint az „úti fáradalmak, viszontagságok, nélkülözés, ijedtség,

félelem, aggodalom, bankódás, elhagyatottság érzete, a nyelv ismeretének hiánya, nehéz munka, honvágy s több effélék, amelyek mind testi elcsigázással és sokféle lelki izgalommal járnak, a melyekhez sokszor még az alkohol hatása is társul”.²⁵ A „kivándorlási elmezavar” belül Epstein két csoportot különített el: az elsőt az utazás során vagy közvetlenül az Amerikába érkezéskor jelentkező tünetekkel azonosította, míg a második csoportba azokat az eseteket sorolta, mikor a tünetek az után bukkantak fel, hogy a bevándorló már eltöltött valamennyi időt az ígért földjén. Epstein hangsúlyozza, hogy az utóbbi csoportban az utazás körülményei és a megbetegedés közötti összefüggés nem ennyire nyilvánvaló, ezért nehezebben igazolható. Az első csoport tagjainál a kivándorlás maga „egy egyszeri súlyos traumát” jelent, „a melynek következménye közvetlenül és azonnal látható”. Ezzel szemben a második csoport alanyai „sok apró traumán” esnek át, „a mely[ek] egymásra halmozódva lassan és észrevétlen fejtí[k] ki hatásá[uka]t”.²⁶

Az amerikai anyaggal foglalkozó jelen kötethez a második csoportból válogattam példákat, hogy ezzel is szemléltessem, sőt reményeim szerint kibővítssem Epstein doktor háború előtti kutatási eredményeinek körét. Elsősorban azt kell elmondanunk, hogy az Országos Pszichiátriai és Neurológiai Intézetben kutatót feljegyzések jellemzően olyan eseteket írnak le, mikor a páciens paranoiás rendellenessége egyértelműen már az Egyesült Államokba történő indulás előtt kialakult, csak az új hazában kézzelfoghatóbbá és intenzívebbé váltak a meglévő betegséggel járó tünetek. Az egyik, 32 éves ág. ev. napszámos (bizonyos P. A.) „mielőtt Amerikába ment volna akkor is néha beteg volt. (...) [18]94-be[n] ment Amerikába s 1895[-ben] jött vissza, betegsége miatt, mellére s fejére lett beteg”.²⁷ Itt meg kell jegyeznünk, hogy az amerikai „kiruccanás” kudarca önmagában is gyakorta okozhatott megsemmisítő erejű személyes frusztrációt, amely könnyen hosszan tartó üldözési mániához vezethetett. A tévképzetek egyhamar egyfajta rendszerré álltak össze, és ez a szerveződési folyamat különösen gyorsan épült fel az érzelmileg eleve instabil egyének esetében. Az érzéksalódások a józan ésszel nem mérhető tévhitek köré csoportosultak. Egy negyvenéves, a Torontál megyei Jákófalváról származó beteg, bizonyos K. P., rk. nős zenész arra gyanakodott, hogy felesége a helyi orvossal csalja, ezért „szabadulandó eladta mindenét és családjával Amerikába ment, de az orvos itt is üldözte...”²⁸

Epstein doktor mintha nem venne tudomást az esettörténetek egyik meghatározó tényezőjéről, az anyagiakról. Az esetek többségében az amerikai út vállalása elsősorban – nem egyszer kizárólag – pénz kérdése volt. Valójában az, hogy sok

²² Epstein: i. m., 32–33.

²³ Uo., 33.

²⁴ Uo., 46.

²⁵ Uo.

²⁶ Uo., 47.

²⁷ K-P doboz, 1908, az Országos Pszichiátriai és Neurológiai Intézet levéltára, Budapest.

²⁸ Uo.

bevándorló nem talált megélhetést az Egyesült Államokban, nagy szerepet játszott a kóros elmeállapot kialakulásában, kikövezve az utat, amely előbb-utóbb egy magyarországi elmeógyógyintézetbe vezetett. A fizetésektelenség az egyik leggyakrabban ismétlődő motívum ezekben az esettörténetekben. A 43 éves rk. nő, Zólyom megyei napszámos, M. J. „pénzt akart keresni, de nagyon rosszul ment neki, ezért visszajött”.²⁹ Egy ízben a 34 éves, római katolikus vallású nyomdász, bizonyos M. F. pedig éppen azzal magyarázta betegségét, hogy nem tudott kijutni Amerikába, „mert nem kapta meg a pénzt, nem kapta meg az örökségét; az alkarján fel akarta vágni az ereket (...)”.³⁰ A legtöbb esetben a pénzhány alapvető szerepet játszott abban, ahogy a bevándorlók megélték az amerikai kivándorlásuk élményét, kivált, mikor az kudarcba torkollott. A kivándorlók között akadtak diagnosztizált szellemi fogyatékosok is, akiknek nemhogy egy fillérjük, de fogalmuk sem volt arról, hogyan juthatnának ki, mégis eltervezték, hogy mint H. S. 26 éves r.k. kovácssegéd „elmege Amerikába. Oda jól el lehet menni. Nem tudja, hogy lehet oda eljutni. Pénze ugyan nincs, de hozna pénzt, mert dolgozna.”³¹ Az esetek között jellemzően fordul elő az elvesztett, elrabolt vagy ellopott pénz paranoiás tévképzete. K. A.-t, aki 1908-ban tíz hónapot töltött az Egyesült Államokban, megfenyegette barátja, M. K., hogy készt elvéve tőle megöli őt, ha nem adja neki a keserves munkával megkeresett 60 dollárját. A megrabolt K. A. lipótmezei orvosának elmondta, hogy „Nem igaz, hogy ő bántott volna valakit, a miért még a hajón le akarták kötni, csak sírt s nagyon búsult a pénze után.”³² Sokan több ízben is szerencsét próbáltak az Egyesült Államokban. A 41 éves görög kat. nő napszámos, M. G. például háromszor is nekifutott az utazásnak 1903 és 1913 között. Harmadszori kísérlete során megtámadták „útonállók [...], hogy összespórolt pénzét elrabolják tőle”, ő pedig a budapest-angyalföldi elmeógyógyintézetben kötött ki.³³

A tévképzetek másik fontos motívuma a munkához, munkahelyhez kötődött. Egy zsidó származású magyar ügyvéd, a „terjedő, hűdéses elmezavarral” diagnosztizált J. M. 1891-ben útnak indult Amerikába, hogy munkát keressen, és mivel magyar jogi diplomáját nem ismerték el, „ott pokróczokat tisztította és főzte [...] 6 hónapig volt Amerikában, hazavágyakozott családjához”.³⁴ Egy boroszlói (Breslau, ma Wrocław, Lengyelország) 21 éves izraelita könyvvezető, R. P. 1908-ban került be az angyalföldi elmeógyógyintézetbe, ahol a következőket adta elő kezelőorvosának:

²⁹ Egri Irgalmasok 1913. Dr. Pisztor Ferenc szívességéből.

³⁰ K-P doboz, 1908, az Országos Pszichiátriai és Neurológiai Intézet levéltára, Budapest.

³¹ A-J doboz, 1908, uo.

³² Uo.

³³ Budapest-Angyalföld, 1913. Dr. Pisztor Ferenc szívességéből.

³⁴ Az Országos Pszichiátriai és Neurológiai Intézet levéltára, Budapest, 1906.

Kimentem Amerikába, hogy jó állásba jussak. De megbántam [...] New Yorkban mint porter [portás vagy hordár] egy hotelben szolgáltam, tisztogattam, törölgettem [...] napi 1½ \$-t és kosztot kaptam. Pár hónap alatt 50\$-t tudtam félretenni, ekkor egy vasútépítéshez mentem. Állandó alkalmazást nem sikerült nyernem. Végül is a pénzemet elköltöttem, sör-szalomba mentem, ahol az emberek dalolnak, isznak, mulatnak. [...] Miután a pénzem elfogyott, hazaindultam.”³⁵

Egy másik esetben egy 42 éves, görögkeleti, nő gyári munkás, bizonyos P. S. két évet töltött az Egyesült Államokban, Baltimore-ban. 1914-ben hazahozták és az egri Irgalmasrendi Kórházban [ma Markhot Ferenc Oktatókórház és Rendelőintézet] helyezték el. Beszámolója szerint „9 hónapig dolgozott hajógyárban, aztán vitték a kúriára [...], ahol emberekből építenek; az embereknek meszet adnak enni, hogy fel tudják építeni a házat; tulajdonképpen tejet kaptak, abban volt mész [...] minden étel meg volt babonázva, a főzelékben is volt rozsda, ami a gyomrában megkeményedett. 8 hónapig volt a kúriában [...], akkor hazaküldték, mert egészséges ember lett; másokból csináltak házat, ő belőle nem...”³⁶

A századforduló környékén Magyarországon lejegyzett pszichiátriai esettörténeteket tanulmányozva három kulcsszót lehet azonosítani, melyek az akták szinte mindegyikén visszatérő motívumként vonulnak végig. Ezek a *remény* (az útra kelés előtti bizakodás, a majdani jó állás és kereseti lehetőség, illetve a tágabb szabadság reménye), a *pénz* (jó kereset és megtakarítás, végső soron hazatérve földvásárlás, építkezés otthon), valamint a mentális, illetve fizikai *összeomlás* tünetei.

Félrevezető lenne azt sugallni, hogy az ilyen, furcsánál furcsább dokumentumokból valós képet lehetne alkotni az Egyesült Államokról. Inkább arról van szó, hogy azokból egy bizonyos magyar társadalmi réteg képe bontakozik ki előttünk, meg lehetős intenzitással – egy elszegényedett, reményvesztett embercsoporté, melynek tagjai már csak az amerikai álomban bízhattak, és akik számára ez az álom nem válhatott valóra. Mindent összevetve tehát a frusztrált tömegek szomorú szemével látjuk itt Amerikát. Valójában ezek a szerencsét próbáló magyarok nem is annyira „rendes” emigránsokként, mint hazatérőkként jelennek meg a kor pszichiátriai lejegyzéseiben: megannyi szerencsétlen *Gastarbeiter*, akinek egyetlen reményét az ígért földjére előrevetített boldogulás jelentette, ám előbb-utóbb nem maradt más választása, mint hogy visszatérjen szülőföldjére, Magyarországra.

Akármi is lett legyen a végső kiváltó ok – nyilvánvaló kulturális sokk, a nyelvtudás hiánya, fejsérülés, kimerültség, anyagi nehézség, honvágy, rablótámadás vagy akár fajilag motivált agresszió elszívődése –, megfigyelhető, hogy a magyar bevándorlók egy bizonyos (évről évre közel azonos) hányada valamely amerikai el-

³⁵ Budapest-Angyalföld, 1908. Dr. Pisztor Ferenc szívességéből.

³⁶ Egri Irgalmasok, 1914. Dr. Pisztor Ferenc szívességéből.

Az Amerika Hotelnek kidobó emberre van szüksége
Joseph Keppler litográf karikatúrája, Puck, 1883

meggyógyintézetben kötött ki, vagy hazatérni kényszerült, hogy azután előbb-utóbb nemegyszer az anyaországban kerüljön hasonló intézmény falai közé. Az ő esetükben az Egyesült Államok az elveszett lehetőségek földje lett, az amerikai álom hajszolása elviselhetetlen élménynek bizonyult. A pszichiátria nyelvére lebontva úgy is mondhatnánk, hogy ezeket az embereket szimbolikusan – számukra nagyon is valóságosan – kirabolták, bántalmazták és megverték az Egyesült Államokban. Az ország kietlen, barátságtalan orcáját nyújtotta feléjük, ők pedig képtelenek voltak a maguk szíve szerint meghódítani azt.

Bár e dolgozatban erre nem tudok részletesen kitérni, mindenképpen említésre méltó a magyar bevándorlók körében dokumentált igen magas öngyilkossági ráta, függetlenül attól, hogy az illető még az Egyesült Államokban vagy már Magyarországon, hazatérése után vetett véget saját életének. A kérdés gyarapodó szakirodalma egyre inkább arra mutat, hogy a magyarság minden amerikai bevándorló nép közül a legnagyobb arányban lelte végét önkezdőség által. Ugyanakkor fontos megjegyezni, hogy a bevándorlók körében tanulmányozott elmebetegség-előfordulást a kutatók csak elvéve kapcsolják össze az öngyilkosság tematikájával, annak ellenére, hogy Magyarország mindig is élen járt az európai öngyilkossági statisztikákban. Ugyancsak valószínűsíthető tehát, hogy az amerikai talajon el-

követett öngyilkossági esetek szisztematikus felmérése nagyon is lényegbevágó tanulságokkal szolgálna azt a kérdést illetően, hogy a ki- és bevándorlással járó nélkülözés és egyéb viszontagságok hogyan okozhattak olyan rendkívüli emocionális és fizikai fájdalmat, amely végeredményben ellehetetlenítette az új életet keresők beilleszkedését.³⁷

■ Angolul: Waldemar Zacharasiewicz (with Michael Draxlbauer) (ed.): *Remembering the Individual/Regional/National Past*. Tübingen: Stauffenburg Verlag, 1999, 197–208. (Lengyel Péter és a szerző fordítása.)

³⁷ Tomáš Garrigue Masaryk: *Der Selbstmord als sociale Massenerscheinung der modernen Civilisation* (Wien: Konegen, 1881); Émile Durkheim: *Az öngyilkosság. Szociológiai tanulmány* (ford. Józsa Péter) (Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1967); Herbert Hendin: *Suicide in America* (New York: W. W. Norton, 1981); Paul Tabori: *The Anatomy of Exile* (London: Harrap, 1972); Gergely Mihály: *Röpirat az öngyilkosságról* (Budapest: Medicina 1972); Böszörményi Ede: *Az öngyilkosság múltja és jelene. Történelmi vázlat* (Budapest: Magánkiadás, 1991); Kézdi Balázs: *A negatív kód. Kultúra és öngyilkosság* (Pécs: Pannónia, 1995); Zonda Tamás: *Öngyilkos nép-e a magyar?* (Budapest: Végeken Alapítvány, 1995); Buda Béla: *Az öngyilkosság. Orvosi és társadalomtudományi tanulmányok* (Budapest: Animula, 1997). – Orbán Orsolya tanítványom 1997 tavaszán értékes dolgozatot írt magyar–amerikai kivándorlási szemináriumomon az Eötvös Loránd Tudományegyetemen, „Öngyilkosság a magyar–amerikai kivándorlók között” címmel.

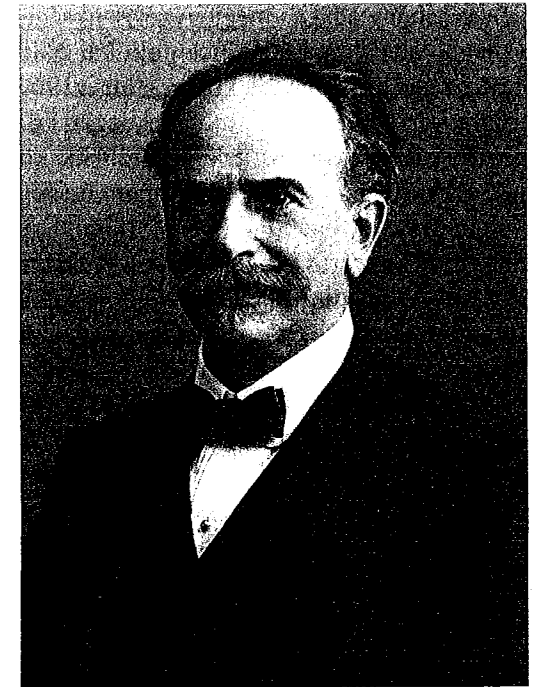
Franz Boas és a közép- és dél-európai kivándorlás antropológiája

Franz Boas (1858–1942) a modern antropológia tudományának egyik megteremtője és máig talán legsokoldalúbb alakja, korának legnagyobb hatású embertani kutatója. A vesztfáliai Mindenben született, és Heidelbergben, Bonnban és Kielben szerezte meg a kor legalaposabb német tudományos ismereteit. Természettudományokat, matematikát, nyelveket és humán tárgyakat is tanult, de már a víz színelméletéről írott doktori disszertációja (*Beiträge zur Erkenntnis der Farbe des Wassers*, Kiel, 1881) is olyan kutatóként mutatta be, aki fogékony a tudományok peremterületei, az ott kialakuló új határtudományok iránt, s a tudományt mint hatalmas, összefüggő egészet tekinti. A pszichofizika mellett először a földrajz érdekelte leginkább, és geográfusként kezdte tervezni első sarkvidéki expedícióját, 1883–84-ben. De Berlinbe kerülve hamar az etnológia vonta bűvkörébe: már 1882-től bekapcsolódott az ottani Antropológiai Társaság munkájába, és antropometriát tanult a korszak kiemelkedő antropológusától, Rudolf Virchowtól (1821–1902). Első nagyobb antropológiai munkáját már mint az Adolf Bastian (1826–1905) vezette, berlini *Museum für Völkerkunde* asszisztense írta az eszkimókról (*The Central Eskimo*, 1883). 1883 és 1886 között dolgozott a múzeumban, miközben a természetföldrajz magántanára volt a Berlini Egyetemen. Berlini helyzetével azonban csak tudományosan volt elégedett: Bismarck Németországának antiliberális klímája és alig leplezett antiszemitizmusa politikailag elidegenítette hazájától, noha sem ő maga, sem szülei nem voltak vallásosak. Egyik kutatóútjáról visszaindulván, 1887 januárjában megállt New Yorkban, felvette az amerikai állampolgárságot, állást vállalt a *Science* segédszerkesztőjeként, megnősült, és letelepedett az Egyesült Államokban.¹

¹ Köszönettel tartozom a *Rockefeller Foundation*nek, amiért lehetővé tette, hogy az itáliai Bellagióban lévő kutatóközpontjában dolgozzak, és e tanulmányt ott nagyjából megírjam (1992. május). A dolgozat anyagáról 1992. május 26-án előadást tartottam a *Bellagio Study and Conference Center*ben, majd Budapesten, a Magyar Néprajzi Társaság Etnológiai Szakosztályának 1993. április

Boas hosszú és rendkívül termékeny amerikai pályafutásának számos kiemelkedő teljesítménye volt: különösen behatóan foglalkozott az észak-amerikai indiánok nyelvvel, mitológiájával, kultúrájával és általában a primitív ember gondolkodásmódjával. Alapvető tanulmányokat írt az antropológia tudományának elméleti kérdéseiről, öröklés és környezet viszonyáról, a fajról, az antropometriáról, az etnológia módszereiről. Talán egyik munkája sem váltott ki azonban olyan egyetemes érdeklődést és tudományos szenzációt, mint az 1908–9-ben írott és teljes formájában 1911-ben publikált könyve az Európából az Egyesült Államokba vándorlók leszármazottainak testi változásairól.² E könyve számunkra különösképpen érdekes, mert több közép-, kelet- és dél-európai bevándorló csoport között *amerikai magyarok gyermekeinek antropometriai vizsgálatára is épült*. A *Changes in Bodily Form of Descendants of Immigrants* New Yorkban letelepedett „új” (azaz, a korszak fogalomtárában, alacsonyabb rendű) bevándorlók gyermekeinek antropológiai értékelését végezte el. Noha az amerikai kongresszus bevándorlási bizottsága, a William P. Dillingham (1843–1923) szenátor által vezetett s nevét is viselő Immigration (vagy Dillingham) Commission közvetlen megrendelésére készült, a bizottságot, sőt magát a tudós szerzőt is meglepetésként vizsgálatai eredményeket hozott.

Minthogy a könyv először mint amerikai kongresszusi kiadvány – az ún. Dillingham Bizottság 42 kötetből álló jelentésének (1907–1911) egyik köteteként – látott napvilágot Washingtonban, magyar és közép-európai vonatkozásainak értelmezé-

Franz Boas

15-i ülésén. Hálás vagyok Eiben Ottó antropológusprofesszornak, aki dolgozatom első változatát több helyen pontosította.

Alexander Lesser: Franz Boas. In David L. Sills (ed.): *International Encyclopedia of the Social Sciences* (The Macmillan Co & The Free Press, 1968), Vol. 2, 99–110; Boglár Lajos (szerk.): Előszó. In Franz Boas: *Népek, nyelvek, kultúrák* (Budapest: Gondolat, 1975), 5–12.

² Az 1911-es első kiadás az amerikai szenátus dokumentumaként jelent meg, ezt 1912-ben a nagyközönség számára is hozzáférhető reprint követte, melyet a *Columbia University Press* adott ki.

séhez néhány adat és megjegyzés szükséges itt Dillingham szenátor és a kongresszusi bizottság működésének politikai és ideológiai háttéréről.³

Az Egyesült Államok kongresszusa 1907. február 20-án állította fel a tiztagú Immigration Commissiont, melynek tagjai között igen befolyásos szenátorok és kongresszusi képviselők voltak, így többek között Henry Cabot Lodge (1850–1924) massachusettsi szenátor. Az időpont és a bizottság tagjainak kiválasztása nem volt véletlen: az Európából érkező, milliónyi „új” bevándorló az Osztrák–Magyar Monarchiából, a cári Oroszországból, Romániából és Itáliából riadalommal töltötte el a 17–19. századi „ősbevándorlók” leszármazottait, azaz a „fehér-angolszász-protestáns” Amerikát.⁴ Az újonnan érkezőkben alacsonyabb rendű emberi „fajok” képviselőit, asszimilációra és demokratikus, önkormányzó államépítésre alkatlant, biológiailag alkalmatlan, s ezért nemkívánatos jövevényeket láttak, akikre immár nem vonatkoztak a költő Emma Lazarusnak (1849–1887) a New York-i szabadság-szoborra véssett, másfél évtizeddel korábban még hívó szavai:

Give me your tired, your poor,
Your huddled masses, yearning to breathe free,
The wretched refuse of your teeming shore.
Send these, the homeless, tempest-tost to me,
I lift my lamp beside the golden door!⁵

A szenátusban már a 19. század legvégén egyre inkább másféle szavak hangzottak el. John W. Daniel (1842–1910) virginiai szenátor például egy 1899-es vitában kijelentette: „Van valami, amit sem az idő, sem az oktatás nem tud megváltoztatni. Megváltoztathatod a leopárd foltjait, de a fajok különféle tulajdonságait sohasem: őket Isten azért teremtette, hogy betöltsék egymástól különböző és eltérő küldetés-

³ A Dillingham Report előtörténetéről lásd *Ellis Island követei. Az osztrák–magyar kivándorlás titkos amerikai megfigyelése (1906–1907)* című tanulmányomat e kötetben.

⁴ Az „új” bevándorlástól való (Európában egykorú is közismert) félelem visszhangjáról lásd Georg von Skál: *Das amerikanische Volk* (Berlin: Egon Fleischel, 1908), 110.

⁵ The New Colossus, 1883. *The New Encyclopaedia Britannica*, 15th ed. (Chicago: Encyclopaedia Britannica, Inc., 1987), Vol. 7, 212. N. Kiss Zsuzsa magyar fordításában:

Jöjjön fáradt, nincstelen,
A tömeg, mely szabadságért zihál:
Nyomorgó söpredékek kell nekem.
A viharvert hontalanokra vár
Arany kapum, hol fáklyám emelem.
(Emma Lazarus: *Az új kolosszus*)

http://blog.xfree.hu/myblog.tvn?n=gabfe&pid=177235&blog_cim=Emma%20Lazarus%20%20%20AZ%20DAJ%20KOLOSSZUS [Letöltve: 2017. augusztus 20.].

süket, amely a világ művelésében és civilizálásában reájuk vár.”⁶ A szociáldarwinizmus tanai Amerikában gyorsan és széleskörűen terjedtek, és Herbert Spencer (1820–1903) vagy Ernst Haeckel (1834–1919) hamar követőkre talált amerikai egyetemi és politikai körökben. Haeckel „biogenetikai törvénye” nyomán felkészült emberek is (Rudyard Kipling angol költő szavaival) „félíg ördögnek és félíg gyermeknek” tekintették a „primitív fajokat”. Ez azonban nem nyerte meg az ún. „faji felsőbbrendűség” hirdetőit, akikhez közelebb állt Alfred P. Schultz (1878–[?]) érvelése, amely már 1908-as könyvének, a *Race or Mongrelnek* [Faj vagy keverék] hosszú alcímében megjelent: „Rövid történelem a világ ősi fajainak emelkedéséről és bukásáról; elmélet a nemzetek bukásának idegen fajokkal való összeházasodásukra alapuló magyarázatáról; bizonyítása annak, hogy a nemzetek ereje a faji tisztaságban rejlik; prófécia Amerika korai elsüllyedéséről, hacsak az emigrációt erőteljesen nem korlátozzák.”⁷ William Graham Sumner (1840–1910) közel 40 éven át (1872–1909) tanította a Yale Egyetemen egyebek között az ember „veleszületett egyenlőtlenségének”, az „egészséges faj megőrzésének” dogmáit.⁸

A Dillingham Bizottság felállítása a rasszizmus és a szociáldarwinizmus tételeinek egyre erőteljesebb térhódítását és komolyan vételét jelezte az amerikai politikai gondolkodásban. E tendencia olyan markánssá vált a 20. század első éveiben, hogy a többszörös elnökjelölt és később, Wilson idején külügyminiszter William Jennings Bryan (1860–1925) már egyenesen Darwintól, s nem is csupán a szociáldarwinistáktól féltette a társadalmat. A *The Descent of Man* olvasása után, 1905-ben azt mondta a szociológus Edward A. Rossnak (1866–1951), hogy Darwin tanai „gyengítik a demokrácia ügyét, erősítik az osztálygöggöt és a pénz hatalmát”.⁹ Mások, így legelsősorban Theodore Roosevelt elnök (1858–1919), az angolszász szempontból romló születési arányszámoktól és az angol-amerikai „faj” lassú kihalásától féltették az amerikai nemzetet. Az elnök az amerikaiakat családonként négy gyermek szülésére ösztönözte. Ha a „hanyatlás” káros tendenciáját nem lehet megállítani, írta Theodore Roosevelt 1907-ben, a fehér „faj” jövője németek és szlávok kezébe kerül.¹⁰

⁶ *Congressional Record*, 55th Congress, 3rd Session, 1424.1. Vö. Richard Hofstadter: *Social Darwinism in American Thought* (Rev. ed., Boston: Beacon Press, 1955), 192.

⁷ F. H. Hankins: *Anglo-Saxonism and Nordicism in America*. In V. F. Calverton (ed.): *The Making of Society. An Outline of Sociology* (New York: The Modern Library, 1937), 778–779.

⁸ William Graham Sumner: *Social Darwinism*. With an introduction by Stow Persons (Englewood Cliffs, N. J.: Prentice-Hall, 1963).

Amint az köztudott, a *homo sapiens* egységes faj, amelyen belül számos földrajzi variációt, azaz *race*-t ismerünk. Ezeket magyarul fajtának nevezzük; az eredeti idézetekben azonban végig meghagyjuk a ‘faj’ kifejezést mint a *race* korabeli fordítását.

⁹ Hofstadter: i. m., 200. Bryan élete végén a hírhedt daytoni [Tennessee] Darwin-per vádlója lett, és gyakorlatilag behalt a perbe.

¹⁰ A Letter from President Roosevelt on Race Suicide. [*American Review of Reviews*, XXXV, 1907, 550–557.1, vö. Hofstadter: i. m., 189.

Talán senki sem fordított annyi figyelmet és energiát a szociáldarwinista és fajbiológiai tételek gyakorlati politikába ültetésére, mint Henry Cabot Lodge, az elnök barátja és hosszú időn át befolyásos tanácsadója, a kongresszusban előbb hat éven át képviselő, majd több mint harmincegy éven át Massachusetts állam tekintélyes republikánus szenátora.¹¹ Boston város klubjában, 1908-ban elmondott, de a szenátusi dokumentumok között is kinyomtatott beszédében statisztikai táblázatokkal bizonyította, hogy 1868 és 1907 között nem csupán a bevándorlók összlétszáma nőtt meg évi 138 840-ről 1 285 349-re, hanem alapvetően megváltozott a bevándorlás nemzeti és fajtabeli összetétele is. Miközben az évenkénti angol, skót, ír, német és skandináv bevándorlás inkább stagnált vagy csökkent, drámaian megsokszorozódott az Osztrák–Magyar Monarchiából, Olaszországból, Lengyelországból és Oroszországból érkezők száma.

„Azzal a problémával kell szembenéznünk, hogy vajon képesek leszünk-e asszimilálni e hatalmas embertömeget, képesek leszünk-e elfogadtatni velük kormányzati eszményeinket és politikai szokásainkat, s hogy vajon képesek leszünk-e fenntartani munkásaink bér- és életszínvonalát a népességnek ilyen roppant arányú és gyors növekedése közben.”¹² Cabot Lodge a bevándorlási politika felülvizsgálatát követelte, és restriktív törvényhozást sürgetett, már ekkor előkészítve a végül csak az első világháború után bevezetésre kerülő, nemzetenkénti kvótarendszer elveinek elfogadtatását az amerikai közvéleménnyel.¹³

Cabot Lodge az alábbi statisztikai adatokat közölte 1908-ban (lásd 177. oldalon).

E néhány adat és megjegyzés talán elegendő háttérül szolgál ahhoz, hogy értékelni tudjuk a kongresszusi Dillingham Bizottság felállításának körülményeit és jelentőségét. Az Immigration Commission elnöke William Paul Dillingham (1843–1923) vermonti szenátor lett, akinek közéleti pályafutása és 23 éves szenátusi működése szorosan összefonódott a bevándorlási törvényhozás átalakításával a század első két évtizedében. Dillingham működésének legkomolyabb terméke a hatalmas, 42 kötetes Dillingham-jelentés lett, amely valószínűleg minden idők legkiterjedtebb és legbehatóbb migrációs tanulmánya. Politikai tevékenységének végeredménye a bevándorlási kvótát meghonosító, hírhedt, 1921-es *Dillingham Bill*, mely

¹¹ W[illiam] B. M[unro]: Henry Cabot Lodge. In Dumas Malone (ed.): *Dictionary of American Biography*. Vol. 6 (New York: Charles Scribner's Sons, 1933, repr. 1961), 346–349.

¹² Speech on the subject of immigration delivered by Hon. Henry Cabot Lodge, before The Boston City Club, Boston, Mass., on March 20, 1908. Senate Document No. 423, 60th Congress, 1st Session. National Archives: RG 85: 51834/18. – Cabot Lodge évenkénti összegzései (i. m., 5.) négy év kivételével (1892–1895) egybeesnek az Egyesült Államok által újabban hivatalosan közzétett történeti-statisztikai adatokkal: *Historical Statistics of the United States. Colonial Times to 1970*. Part I (Washington, D.C.: U.S. Bureau of the Census, 1975), 105–106.

¹³ Hozzá kell tennünk, hogy az Egyesült Államokban nagyon aktuális kérdés is ez, hiszen az amerikai társadalomnak az utóbbi évtizedben újra sok milliós bevándorlók hullámmal kell megbirkóznia, főként Ázsiából és Latin-Amerikából. Lásd ehhez Frank Tibor: Olvasztótégely vagy kulturális pluralizmus: „mátság” az Egyesült Államokban. *Info-Társadalomtudomány* 25, 1993. július, 55–62.

Year.	Total Immigration.	England.	Scotland.	Ireland.	France.	Germany.
1868	139,840	21,127	7,731	32,068	1,989	55,891
1869	352,768	35,673	40,786	8,879	3,879	131,042
1870	387,203	60,257	12,621	56,996	4,009	118,225
1871	321,350	56,530	11,984	57,439	3,138	82,564
1872	404,806	69,764	13,916	68,732	9,317	141,109
1873	459,803	74,801	13,841	77,344	14,798	149,671
1874	313,339	50,905	10,429	53,707	9,644	87,291
1875	227,498	40,130	7,310	37,957	8,321	47,769
1876	169,986	24,373	4,682	19,676	8,004	31,937
1877	141,857	19,161	4,135	11,569	6,866	29,295
1878	138,469	18,405	3,602	15,932	4,159	29,813
1879	177,826	24,183	5,225	20,013	4,656	34,662
1880	457,257	59,454	12,640	71,603	4,314	84,638
1881	669,431	65,177	16,168	72,342	5,227	210,485
1882	788,992	82,384	18,597	76,432	6,004	250,630
1883	603,322	63,140	11,859	81,486	4,821	194,786
1884	618,592	65,918	9,060	68,344	3,608	179,676
1885	395,316	47,332	9,226	51,785	3,495	124,443
1886	344,203	49,767	12,126	49,619	3,318	84,403
1887	490,100	72,855	18,699	68,370	5,034	106,865
1888	346,889	82,574	24,457	73,513	6,454	109,717
1889	444,427	68,603	18,296	65,557	5,918	99,538
1890	435,302	57,020	12,041	53,024	6,585	92,427
1891	560,319	53,600	12,557	55,706	6,770	118,564
1892	623,084	49,770	11,520	55,467	6,621	130,758
1893	502,917	46,501	12,155	49,233	5,859	96,361
1894	314,467	29,579	7,254	33,904	3,662	59,386
1895	279,945	31,948	5,485	47,972	3,702	36,351
1896	343,207	19,492	3,485	40,262	2,463	31,885
1897	248,832	9,974	1,883	28,421	2,107	22,533
1898	229,299	9,877	1,797	25,128	1,990	17,111
1899	311,715	45,123	1,792	35,780	1,691	17,476
1900	448,572	9,951	2,070	30,561	1,739	18,507
1901	487,918	12,214	2,070	30,561	3,150	21,681
1902	648,718	13,575	2,560	29,138	3,117	28,304
1903	857,046	26,219	6,153	35,300	5,578	40,096
1904	812,870	38,026	11,092	36,142	9,406	46,380
1905	1,026,499	64,709	16,977	52,945	10,168	40,574
1906	1,100,736	49,491	16,806	34,995	9,386	37,564
1907	1,285,349	56,637	19,740	34,935	9,731	37,807
Total	19,001,195	1,769,729	390,432	1,847,637	219,090	3,272,588

Year.	Norway.	Sweden.	Austria-Hungary.	Italy.	Poland.	Russia.
1868	11,166	24,224	1,499	891	181	343
1869	16,068	13,443	4,425	2,891	223	907
1870	9,418	10,699	4,847	2,816	535	673
1871	11,421	18,464	4,410	4,190	1,647	994
1872	16,247	14,303	7,112	8,757	3,338	1,560
1873	10,384	5,712	8,850	7,666	1,795	3,900
1874	6,093	5,573	7,638	3,631	884	7,932
1875	5,173	5,603	6,276	3,015	925	4,706
1876	4,588	4,991	5,395	3,195	533	6,679
1877	1,759	6,390	4,850	4,344	547	3,037
1878	7,345	11,001	5,963	5,791	489	4,434
1879	19,895	39,186	17,267	12,354	2,177	4,854
1880	22,705	49,760	27,935	15,401	6,614	4,865
1881	29,101	64,607	29,150	32,159	4,672	16,321
1882	23,393	34,277	27,625	31,792	2,011	9,186
1883	16,971	26,552	36,571	16,610	4,536	11,834
1884	12,356	22,215	27,309	13,642	3,085	16,603
1885	12,769	27,751	24,680	21,315	8,939	17,309
1886	16,269	42,836	40,265	47,022	6,128	28,944
1887	18,264	54,098	45,811	51,558	5,826	31,256
1888	13,390	35,415	34,174	25,307	4,922	31,889
1889	11,370	29,632	56,199	52,003	11,073	33,147
1890	12,568	36,860	71,042	76,055	27,497	42,145
1891	14,462	43,247	80,136	62,137	33,299	79,294
1892	16,079	38,077	59,633	72,316	13,664	37,177
1893	5,867	16,608	37,605	43,967	1,552	35,691
1894	7,373	15,683	33,462	36,961	1,020	32,053
1895	8,856	21,177	65,103	64,060	691	45,137
1896	5,842	18,162	33,031	59,431	4,165	22,750
1897	4,988	12,398	39,797	53,613	4,726	27,221
1898	6,705	12,797	62,491	77,419	60,952	90,787
1899	9,575	18,650	114,847	100,135	85,257	133,996
1900	12,245	23,331	113,890	133,996	107,347	156,083
1901	17,484	30,894	171,889	178,375	145,141	194,897
1902	24,461	46,028	200,011	230,622	215,665	258,943
1903	23,808	27,763	177,156	193,296	221,479	273,120
1904	25,064	26,591	275,693	273,120	285,781	285,781
1905	21,780	23,310	265,138	273,120	285,781	285,781
1906	22,138	20,589	338,452	285,781	285,781	285,781
1907	22,138	20,589	338,452	285,781	285,781	285,781
Total	551,856	971,657	2,577,088	2,542,052	1,999,983	3,272,588

Cabot Lodge statisztikai adatai 1908-ban

évtizedekre új, szigorú statisztikai korlátok közé terelt rendet szabott az amerikai bevándorlásnak.¹⁴ Dillingham szenátornak és kongresszusi bizottságának a magyar kivándorlás történetében ezért megkülönböztetett jelentősége van.

A bizottságba három tagot delegált a szenátus, hármat a képviselőház, további hármat pedig az elnök jelölt ki. A bizottság legnevezetesebb tagja Henry Cabot Lodge lett, de munkamódszerüket talán a Theodore Roosevelt elnök által felkért szakemberek egyike, Jeremiah Whipple Jenks (1856–1929), a Cornell University politikai gazdaságtan professzora befolyásolta a legdöntőbb módon: az ő javaslatára vetették el a kongresszusi bizottságokban szokásos „meghallgatásokat”, s támaszkodtak e helyett a bizottság által felkért szakértők kutatási jelentéseire. Komoly befolyása volt Jenksnek a bizottság általános ajánlásaira is. A bizottság hatalmas iratanyagára építve Jenks 1926-ban, W. Jett Lauckkal együtt könyvet írt a bevándorlási kérdésről, *The Immigration Problem* címmel.¹⁵

Jenks volt az első amerikai közgazdász, aki munkaerejét a kormányzat szolgálatába állította. Több kormánybizottság tagja volt, sok országban (többek között Kínában, Mexikóban, Nicaraguában, Németországban) járt szakértőként; kiválóan ismerte a nemzetközi gazdaságot, politikát és tudományosságot, jó kapcsolatai voltak az amerikai egyetemi és a kormányzati világban egyaránt, és személyes kontaktusban állott a bevándorlási kérdéskör legkiválóbb, szóba jöhető szakembereinek legtöbbjével. Theodore Roosevelt elnök által történt felkérése a Bevándorlási Bizottságba logikus döntés volt.

Az európai bevándorlás antropológiai vizsgálatának tervezetével Franz Boas is Jenkshez fordult, s ő továbbította azt a Bevándorlási Bizottsághoz.¹⁶ A Columbia Egyetem professzorának nemzetközi híre megfelelően alátámasztotta a nagyszabású indítványt, de része lehetett Boas megbízásában annak is, hogy felsőbb tanulmányait Jenks maga is Németországban végezte, Halle egyetemén doktorált, s így a vele csaknem egykorú német tudóst és annak szellemi háttérét közel érezhette magához.

Boas ismerte a vizsgálat előzményeit. Számon tartotta H. P. Bowditch¹⁷ (1840–1911) bostoni és G. W. Peckham¹⁸ (1845–1914) milwaukee-i, évtizedekkel korábbi vizsgálatait, amelyek már jelezték a bevándorlók és leszármazottaik közötti különbségeket, amelyek között azonban akkoriban nem mutatták ki a fejindex és az arcszélesség közötti eltéréseket.¹⁹

Kutatási tervezetének első vázlata 1908. március 19-ről maradt ránk, noha javaslatának néhány pontját már az előző év novemberében papírra vetette.²⁰ Ebben elképzelését Jenksnek címezve „a bevándorlók nagyobb csoportjait képviselő” öt „faji típus” vizsgálatát indítványozta.²¹ Ezen a ponton még nem jellemezte részletesebben e csoportokat, de hozzátette: „Ezeket a csoportokat vizsgálni kell úgyis 1. mint bevándorlókat és 2. mint kivándorlókat, valamint 3. ideérkezésük után, leszármazottaikat.”²² 120 000 személy vizsgálatát javasolta, 20 vizsgálóbiztos segítségével, 3 000 munkanapon.

Pár nappal később részletesen kidolgozta az „új” bevándorlók vizsgálatának kutatási alapkérdéseit, hipotéziseit, módszertanát és költségvetését. Boas igen részletesen indokolta javaslatát, melyet Jenkshez intézett, 1908. március 23-i levelében fogalmazott meg.²³

„[...] Az utóbbi tíz évben felfigyelhettünk a bevándorlónépesség összetételének megváltozására. A magas, szőke északnyugat-európai típus helyett kelet-, közép- és dél-európai típusokhoz tartozó embertömegek özönlenek országunkba; és joggal vetődött fel a kérdés, hogy vajon a fizikai típus változása befolyásolja-e majd azt a csodálatos egységsítő erőt, amelyet nemzetünk oly hosszú időn át képes volt felmutatni.”²⁴ A kutatásnak, folytatta Boas, elsősorban azt kell vizsgálnia, hogy „a bevándorlás milyen szelekcióhoz vezet; hogy a bevándorlók külföldön született gyermekeinél milyen változások következnek be, hogy a bevándorlóknak immár ebben az országban született gyermekeinél milyen további változások figyelhetők meg, s hogy milyen hatással járnak ebben az országban a vegyes házasságok.”²⁵

¹⁷ H. P. Bowditch: The Growth of Children. In *8th Annual Report of the State Board of Health of Massachusetts* (Boston: Wright, 1877), 275–327.

¹⁸ G. W. Peckham: The Growth of Children. In *Report of the State Board of Health, Wisconsin, for 1881* (Madison: Atwood, 1882), Vol. 6, 28–73. 1, Vol. 7, 185–188.

¹⁹ Franz Boas: New Evidence in Regard to the Instability of Human Types. In *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America* 2/12, December 1916, 713.

²⁰ Vö. Franz Boas – J. W. Jenks, [New York City,] 1908. május 2.

²¹ Franz Boas – J. W. Jenks, [New York City,] 1908. március 19.

²² Uo.

²³ Franz Boas – J. W. Jenks, [New York City,] 1908. március 23.

²⁴ Uo.

²⁵ Uo.

¹⁴ A[llen] M[arshall] K[line]: William Paul Dillingham. In Allen Johnson – Dumas Malone (eds): *Dictionary of American Biography*. Vol. 3 (New York: Charles Scribner's Sons, 1931, repr. 1959), 310–311.

¹⁵ P[ercy] W. B[idwell]: Jeremiah Whipple Jenks. In Dumas Malone (ed.): *Dictionary of American Biography*. Vol. 5 (New York: Charles Scribner's Sons, 1933, repr. 1961), 52–53.

¹⁶ Franz Boas – J. W. Jenks, [New York City,] 1908. március 5., 19., 23. és J. W. Jenks – Franz Boas, 1908. március 11. és 26. – Valamennyi Franz Boas által írott, illetve hozzá intézett levelet a philadelphiai *American Philosophical Society* könyvtárában őrzött Franz Boas-iratokból (B/B61) idézem. Itt mondok köszönetet az *American Philosophical Society*-nak az 1989–90-ben nyújtott, pályázattal elnyert támogatásért, a philadelphiai könyvtár gyűjteményeinek használatáért, valamint Martha J. Harrison utólag is készségesen nyújtott technikai segítségért.

Boas ugyanebben a levélben körvonalazta Jenksnek a tervezett kutatás alapkérdéseit és hipotéziseit is.

Az Európában és Amerikában gyűjtött adatok egybevetése azt mutatja, hogy az amerikai gyorsabban és kedvezőbb módon fejlődik, mint az európai, és vizsgálat tárgyává kell tenni, hogy vajon a bevándorlók gyors mértékben ugyanazon hatások alá kerülnek-e, amelyek az amerikaiak fizikumát meghatározzák. Jelentékeny különbségek vannak továbbá az egyazon nemzetből származó amerikaiak és európaiak típusai között. Nem tudjuk, hogy az országunkba érkező különféle típusok milyen energiával működnek fennmaradásukért, s hogy vajon az észak-nyugat-európai típus asszimilációs ereje, amelynek köszönhetően gyakorlatilag minden észak- és közép-európai nemzetiség asszimilálódott, ugyanolyan hatással lesz-e a kevésbé közvetlen rokonságban álló kelet-európai és dél-európai típusokra. Röviden, az egész vizsgálatot két irányban kell lefolytatni, azaz vizsgálni kell a típus asszimilációját vagy stabilitását; az egyének fejlődési sajátosságainak változásait.²⁶

Amint azt J. W. Jenkszel folytatott levelezése kellően dokumentálja, Boas nem volt elfogult azokkal a népcsoportokkal szemben, amelyeket vizsgálni készült. Tervében a „faj” kifejezés helyett legtöbbször tudatosan a „típus”, vagy a „faji típus” ma már másként használt kifejezéseit alkalmazza mint általános embertani kategóriát. „Európa legfontosabb típusai 1. észak-európaiak, 2. a kelet-európaiak [=kelet-baltiak, ma Cromagnoid-B], 3. a közép-európaiak [valószínűleg az alpiak], 4. a dél-európaiak (különösen az olaszok a Rómától délre fekvő térségben) [azaz a mediterránok]. Ötödik csoportként hozzátehetjük az orosz zsidókat vagy Kis-Ázsia és Szíria lakosait [ma armenoidok].”²⁷

Boas öt kérdésben jelölte meg tervezett vizsgálatának főbb területeit:

1. Hogyan tér el a bevándorló típus a hazaitól fizikai fejlődési és faji jellegzetességeinek tekintetében?
2. Különbözik-e a bevándorló csoportnak Európába visszatérő része azoktól, akik itt [=az Egyesült Államokban] maradnak?
3. Milyen módon és mértékben különbözik az Egyesült Államokban felnövekvő gyermekek fejlődése a bevándorló faj fejlődésétől, s vajon megközelíti-e az amerikai gyermek jellegzetes fejlődését?
4. A fejlődési típus asszimilációjának ez a tendenciája növekszik-e és hangsúlyosabbá válik-e a bevándorlóknak itt [=az Egyesült Államokban] született gyermekeinél?
5. A bevándorló leszármazottai különböznek-e a hazai típustól, és hasonlatosak lesznek-e az amerikai típushoz? Vajon az amerikaiak és a bevándorlók [közös] gyerme-

²⁶ Uo.

²⁷ Uo.

kei valamely új típust alkotnak, amely mindkettőtől különbözik, avagy akár az amerikai típushoz, akár a külföldi típushoz közelítenek, s ha igen, melyikhez? Mennyire termékenyek a vegyes házasságok?²⁸

Ez utóbbi kérdés Boas számára különösen lényegesnek tűnt, hogy megoldja az őt foglalkoztató dilemmát. Összehasonlította egyfelől az „új” migránsok és a már meglévő amerikai típus keveredését, másfelől az amerikai indián és a fehér népesség keveredését. Boas, aki Amerika egyik legkiválóbb indián szakértője volt, megállapította: „ha egyenlő arányú indián és fehér vér keveredik, az indián befolyás egészében erősebben érvényesül, mint a fehér.” E ponton világosan megfogalmazta azt a veszélyt, amellyel a Bevándorlási Bizottság szembenézni kényszerült: „A megoldandó kérdés az, hogy vajon az amerikai befolyás lesz-e erősebb a külföldinél, avagy fordítva, azaz milyen erős a jelenlegi amerikai típus asszimiláló ereje, amikor összeházasodik dél- és kelet-európai típusokkal?”²⁹

Boas akkor nagy összegűnek számító, 19 510 dolláros költségvetést készített a vizsgálatához, és tervét némiképpen eltúlzott és magabiztos optimizmussal ekképpen zárta: „Úgy hiszem, biztosíthatom Önt, hogy e vizsgálat gyakorlati eredményei fontosak lesznek, hiszen egyszersmindenkorra eldöntik a kérdést, hogy vajon képes-e a mi népünk asszimilálni a Dél-Európából és Kelet-Európából érkező bevándorlókat.”³⁰

Boas türelmetlenül várta tervének fogadtatását a Bevándorlási Bizottságnál, noha Jenks biztatásai nyomán okkal számíthatott pozitív döntésre. Amikor Jenks további részleteket kért a vizsgálat tervéről, Boas gyors és kimerítő választ adott. Párhuzamos példaként az indiánokra vonatkozó, korábbi vizsgálataira hivatkozott, és „nem annyira különböző foglalkozású csoportok vizsgálatát, hanem inkább gyermekek felmérését” javasolta. „Az amerikai gyermek jellemző fejlődése sok tekintetben eltér az európai gyermek tipikus fejlődésétől, ám teljességgel nyitva van még a kérdés, hogy e különbség milyen mértékben a két kontinens társadalmi és fizikai különbségeinek következménye. Bizonyítékunk van rá, hogy különböző fajok gyermekei még azonos feltételek mellett is eltérő módon fejlődnek. Ezt mutatja például az a tény, hogy az indián gyermeke egészen eltérő módon fejlődik, mint a félvér indiáné. Ez az egyetlen olyan eset, amikor az ilyenféle következtetések nem általános benyomásokra, hanem tényleges statisztikai vizsgálatokra épülnek.”³¹ Egész kutatási tervét egyetlen jellemző mondattal összegezve Boas így fejezte be érvelését:

²⁸ Uo.

²⁹ Uo.

³⁰ Uo.

³¹ Franz Boas – J. W. Jenks, [New York City,] 1908. április 15.

Az olaszok, oroszok és észak-európaiak gyermekei, amennyiben a szülők jövedelme nagyjából megegyezik, s amennyiben azonos városrészekben laknak, városainkban és különösen New Yorkban közel azonos körülmények között élnek; s az a felvetésem, hogy a legfontosabb hozzájárulást a probléma megoldásához olyan adatok összegyűjtése fogja jelenteni, amelyek a fizikai és szellemi fejlődés növekvő mértékű hasonlatosságára utalnak a különböző említett típusok első és második generációinak gyermekeinél, és amelyek tisztázhatóvá teszik, hogy a megfigyelt különbségek valóban faji természetűek-e.³²

Boas professzor minden érve ellenére a Bizottság még mindig habozott a kutatási támogatás odaítélésével. 1908 áprilisában a Bizottság több menetben is nem az előírt arányban szavazta meg Boas vizsgálatának tervbe vett költségvetését. A vizsgálat ellenzői attól tartottak, hogy az általuk szerénynek várt eredmények nem teszik majd indokolhatóvá a tetemes költségeket, „az antropológiai tudomány jelen állásánál” túl sok vitára adnak lehetőséget, és a Bizottságnak nem jelentenek nyereséget.³³ Jenks maga támogatta a vizsgálat tervét, és a Cornell Egyetemen konzultált Walter Francis Willcox (1861–1964) és Edwin Walter Kemmerer (1875–1945) kollégáival, „akik igen kedvező véleményt formáltak, noha mindketten túlzottan optimistának találták március 23-i levele zárómondatát”³⁴ – írta Boasnak. Jenks ugyanakkor néhány technikai jellegű kérdésre kért választ, amire Boas asszisztenséhez, Charles Ward Cramptonhoz (1877–1964) irányította, aki „öt-hat éve végez antropometriai munkát New York-i iskolákban, s különösen a szellemi és fizikai fejlődés korrelációjának problémáit vizsgálja. Bőséges adatgyűjtése szoros összefüggést dokumentált a gyermekek fizikai fejlődése és általában vett iskolai helyzete között.”³⁵

A vizsgálat tervét a Bevándorlási Bizottság végül 1908 kora májusában hagyta véglegesen jóvá. Boas azonnal munkához látott. Munkacsoportjával együtt 1908. június 5-én engedélyt kapott, hogy Ellis Islanden felméréseket végezzen „a különböző fajok fizikai tulajdonságaira vonatkozóan.”³⁶ Júniusban a vizsgálat már teljes lendülettel folyt New York iskoláiban is, és Boas lelkesen jelentette Jenksnek:

[Ö]römmel mondhatom, hogy mindenütt igen szívélyes készséget találok az együttműködésre. Segítségét ígérte az Educational Alliance [Nevelésügyi Szövetség], és nagyon kedvező információkra számítok a Children's Aid Society [Gyermekegélyezési Társaság] iskoláitól. Sikertült megnyernem néhány kiváló fogászt is, akik érdeklődnek e munka bizonyos vonatkozásai felől, és megszervezték, hogy ősszel több előadást tarthassak

³² Uo.

³³ J. W. Jenks – Franz Boas, Ithaca, N.Y., 1908. április 29.

³⁴ Uo.

³⁵ Franz Boas – J. W. Jenks, [New York City,] 1908. május 2.

³⁶ J. W. Jenks – 'Akit illet', New York, 1908. június 5.

a fogásztársaságok előtt, s így városszerte kiváltam a fogászok érdeklődését az anyaggyűjtés iránt. Dolgozom a Chicagói Nevelési Tanács gyermektanulmányi osztályával való együttműködés tervein is.³⁷

Boas tervezte az egészségügyi hatóságok, a YMCA [Young Men's Christian Association = Keresztény Ifjak Szövetsége] s a magániskolák bevonását is, és fontolgatta „hasonló vizsgálatok lebonyolítását Olaszország és Ausztria[–Magyarország] iskoláiban is, amennyiben ki tudom váltani a megfelelő emberek érdeklődését e munka iránt”.³⁸

Az iskolákban végzett munkának különös jelentőséget kölcsönzött az a tény, hogy az amerikai iskola egykorúan is köztudott, fontos és sokoldalú szerepet játszott a bevándorlók „amerikanizálásában”.³⁹

Boas már e korai ponton is talált néhány meglepő, „bár teljesen ideiglenes” eredményt, melyek vizsgálatát „még gyümölcsözőbbnek ígérték, mint ahogy eredetileg elgondoltam... Tisztán látszik, hogy az amerikai születésű szülők gyermekei sokkal gyorsabban végzik iskoláikat, mint a külföldi születésű szülőkéi, s ez alapján azon szociális feltételek eredménye, amelyek között a gyermekek kiskorukban éltek.”⁴⁰

A korai statisztikai adatok alapján megkockáztatta azt a feltevést, hogy „a középiskolás fiúk fizikai fejlődése sokkal jobb, mint a bevándorlóké, ami a típus tulajdonságainak javulásához s a növekedés gyorsulásához vezet”.⁴¹

Boas valóban megkísérelte felkelteni itáliai és osztrák–magyar kollégáinak érdeklődését a vizsgálat iránt, és 1908 nyarának második felében Európába utazott. Lembergben [ma Lviv, Ukrajna], Rómában, majd Drezdában és Berlinben tárgyalt az együttműködés lehetséges formáiról, összehasonlítható kutatási mintákról és különleges vizsgálati eszközökről. Jenkshez írott európai jelentését 1908. szeptember 3-án Berlinből keltezte, s benne vázolta európai összehasonlító vizsgálatának részletes terveit. Egyes megjegyzései már a Dillingham-jelentés számára évekkel később írott konklúzióit előlegezték meg. A Kelet- és Dél-Európából érkező amerikai bevándorlókat ismételtén három nagyobb („a keleti, a közép-európai, és a dél-európai”) fajtára (az ő szóhasználatával: fajra) osztotta, s „e típusokhoz hozzáadta a kelet-európai zsidókat”. Hangsúlyozta: „A megoldandó kérdés szerintünk az, hogy vajon végbemegy-e a külföldi típusok asszimilációja Amerikában, s hogy melyek lesznek az áttelepülés és a keveredés következményei.”

³⁷ Franz Boas – J. W. Jenks, [New York City,] 1908. június 23.

³⁸ Uo.

³⁹ Georg von Skál: *Das amerikanische Volk*, i. m., 100–101, 105. 1.

⁴⁰ Franz Boas – J. W. Jenks, [New York City,] 1908. június 23.

⁴¹ Uo.

A különféle csoportok egybehangzó eredményei szerint azok a gyermekek fejlődtek ki mind magasságukat, mind pedig testsúlyukat tekintve legjobban, akiknek szülei legkorábban vándoroltak be. Ezen túlmenően a szellemi folyamatok gyorsasága ugyanígy alakul: azok végzik el az iskolát a leggyorsabban, akiknek szülei legkorábban érkeztek. (...) Az általunk megfigyelt változás a külföldi típusok asszimilációjának irányába hat, és valószínű, hogy a kiválasztódó osztályokban azokat az embereket találjuk, akik kedvező szociális körülmények között élnek, s akik jó nevelést képesek biztosítani gyermekeiknek, s akik fokozatosan hasonlatossá válnak az amerikai típushoz, legalábbis azokban a vonatkozásokban, amelyekre e vizsgálat irányul. Ezt az eredményt nem szabad elsietve általánosítani, hiszen még további vizsgálatra szorul, hogy milyen fejlődési változások figyelhetők meg azokban az osztályokban, amelyek kevésbé kedvező feltételek között élnek.⁴²

Boas már ekkor tudatában volt azoknak az ellentmondásoknak, amelyek későbbi, végleges kutatási jelentését annyira vitatottá tették. „Meglepetésemre egy fontos típusbeli változást a kelet-európai zsidóknál is megfigyelhettem, amely faj nem volt kimondottan tárgya vizsgálatunknak: e faj nagyon rövid fejalkatú, mégis, határozott tendenciát mutat a fejforma megnyúlására a későbbi bevándorlók között.”⁴³

Boas berlini jelentése sürgette a migrációkutatás összehasonlító jellegű kiterjesztését olyan európai térségekben, ahonnan a bevándorlók eredetileg elszármaztak.

A nyár során megvizsgáltam annak lehetőségét, hogy megszerezzük a szükséges összehasonlító anyagot Dél-Itáliából, Kelet- és Közép-Európából. Azt látom, hogy az egyetlen használható összehasonlító anyagot a drezdai fog-higiéniai intézet gyűjtötte, Dr. C. Roese vezetésével. (...) A munkálatok kiterjesztésére leginkább Galíciában és Nápoly környékén kerülhetne sor. Galíciában rátaláltam Dr. V. Schreiberre, akinek tekintélyes tapasztalata van az antropológiai munkában, de egészen új adatokat kell majd gyűjteni. – Ugyanez a helyzet Dél-Itáliában is. – Ami ezt a térséget illeti, megbeszéléseket folytattam Dr. Ridolfo Livivel, az olasz hadsereg egészségügyi csoportfőnökével, aki kiterjedt szakirodalmi munkásságot folytatott Itália antropológiájával kapcsolatban. Véleménye szerint munkánkat könnyen elvégezhetjük, ha együttműködünk az olasz bevándorlási bizottsággal Rómában.⁴⁴

Boas az európai párhuzamos vizsgálatok költségeit 5-6000 dollárra becsülte. Ebből az összegből kitelt volna egy-egy felmérés Dél-Németországban, az osztrák-galíciai Lembergben és Nápolyban. „A megfigyeléseknek szigorúan párhuzamosnak kell lenniük az amerikaiakkal. Felméréseket kell végezni a [hajó]állomásokon, amelye-

⁴² Franz Boas – J. W. Jenks, Berlin, 1908. szeptember 3.

⁴³ Uo.

⁴⁴ Uo.

ket a nagy hajóstársaságok tartanak fenn, ahol a kivándorolni szándékozókát vizsgálatnak vetik alá, mielőtt a behajózásra engedélyt kapnának.”⁴⁵

Noha a nemzetközi összehasonlító vizsgálat a jelek szerint nem valósult meg, 1908 végétől Boas az iskolás gyermekek szüleiére is kiterjesztette vizsgálatát, és e célból külön kérdőívet dolgozott ki (ld. a függelékben).⁴⁶

A vizsgálat során Boas mindvégig szoros kapcsolatban állott a Bevándorlási Bizottsággal. Munkája – sajátos és némileg váratlan módon – lelkes pártfogóra talált az új bevándorlást hevesen ellenző Henry Cabot Lodge szenátor személyében, s Jenks mellett a bizottság más tagjai, így például a befolyásos William S. Bennet (1870–1962) kongresszusi képviselő is támogatta. A Bizottság mint testület is Boas és vizsgálata mögé állott, ha olykor fenntartásokkal is élve. Boasnak engedélyért kellett folyamodnia minden egyes kérdezőbiztos vagy számláló felvétele ügyében, bármennyire átmeneti megbízást készült is csupán adni, és Jenks mindvégig az egész vizsgálat végső szakmai felügyelője maradt. Jenks és nem Boas alkalmazta a vizsgálatban részt vevő munkatársakat.⁴⁷ Jenks segítségére volt szükség a népszámlálási adatok és más folyamatban lévő vizsgálatok eredményeinek felhasználásához is.⁴⁸ Kapcsolatuk hamarosan baráttá vált, gyakran együtt voltak személyesen is, amikor Jenks a Cornell Egyetemről New York városába utazott, ahol a National Arts Clubban találkoztak.⁴⁹

A Bevándorlási Bizottság vizsgálódásainak anyagi alapjait a kongresszus által biztosított költségvetési keretek képezték. A törvényhozás azonban időnként drasztikusan csökkentette a már megítélt összegeket, és ez természetesen igen megnehezítette az eredetileg kitűzött kutatási célok elérését. „Gazdaságosan kell eljárunk” – tanácsolta Jenks Boasnak.⁵⁰ „Úgy tervezze munkáját,” folytatta e rá oly jellemző levélben,

hogy összegyűjtse a lehetőségig teljes jelentéshez szükséges információt, belül maradván a már megszavazott ötezer dolláros kereten [...] azaz úgy intézze, hogy megfelelő számú mérést végezzen azokról a fajokról, amelyek ön szerint megfelelően megbízható eredményeket adnak. Ha ezek az eredmények kifejezetten érdekesnek és fontosnak bizonyulnának, akkor lehet, hogy biztosítani tudunk egy kicsit több pénzt, és hozzávehetünk egy vagy két más fajt is. Ez azonban olyan kétséges, hogy igyekeznünk kell a munkát oly

⁴⁵ Uo.

⁴⁶ Franz Boas – J. W. Jenks, [New York City,] 1908. december 22.

⁴⁷ Néhány jellegzetes példát említ Franz Boas – J. W. Jenks [New York City,] 1909. március 8., 25., 30., 31.; április 29., május 7.

⁴⁸ Franz Boas – J. W. Jenks [New York City,] 1909. január 29.; J. W. Jenks – Franz Boas, Ithaca, N.Y., 1909. január 30.

⁴⁹ J. W. Jenks – Franz Boas [távirat], Washington, D.C., 1909. május 21.

⁵⁰ J. W. Jenks – Franz Boas, Washington, D.C., 1909. március 6.

mértékben teljessé tenni, amennyire csak módunkban áll [...] Kérem, készítsen azonnal egy levelet számomra, amelyben munkáját úgy tervezi meg, hogy az e korlátozott anyagi feltételek mellett a legjobb eredményeket hozza.⁵¹

Boas rendszeres jelentései híven tükrözik vizsgálati eredményeinek és rájuk alapozott új felismeréseinek állandó gyarapodását. 1909 márciusára már birtokában volt mindannak az ismeretnek, amelyről végső formában csak egy évvel későbbi zárójelentésében adott számot. Hogy a Bizottságtól több pénzt kaphasson, 1909. március 11-én igen részletes munkabeszámolót készített, benne a vizsgálat történetével, főbb eredményeivel és költségvetésével.

Az első ezer dollárt, amelyet 1908 tavaszán kapott, New York-i középiskolákban és kelet-európai zsidók között végzett felmérésekre fordította.

A vizsgálat főbb eredményei a következők voltak:

A bevándorlók leszármazottai fejlettebbek és korábban is indultak fejlődésnek, mint maguk a bevándorlók.

Az amerikai körülmények hatása annál erősebb, minél több idő múlt el a szülők bevándorlása és gyermekeik ebben az országban történt megszületése között.

A második generációban megfigyelhető változások nem korlátozódnak a fejlődés ütemére, hanem változást figyelhetünk meg a típusban is, amelyik közelíteni látszik az amerikai típushoz.⁵²

A következő ezer dollár 1908 októberében érkezett a Bizottságtól, és elsősorban arra szolgált, hogy a vizsgálatot kiterjesszék „a gimnáziumokra, s így vizsgálhatóvá tegyék a társadalmi környezet hatását a gyermekek itteni fejlődésére.”⁵³ Boas büszkén számolt be e második vizsgálati szakasz eredményeiről:

1. A kelet-európai zsidók Amerikában született és gimnáziumba járó gyermekei fejlettebbek, mint ugyanazon faj külföldön született gyermekei.
2. A gimnáziumba járó gyermekek fizikailag fejlettebbek az állami iskolába járóknál.
3. A különbség részben a fejlődés felgyorsulásának, részben az általános jobb fejlődésnek a következménye.⁵⁴

Boas itt először tette közzé a kelet-európai zsidók és az olaszok gyerekeire vonatkozó összehasonlító eredményeit. Mint írta, „igen erőteljes különbséget talált az amerikai születésű, és New York sűrűn lakott negyedeiben felnövekedett gyerme-

⁵¹ Uo.

⁵² Franz Boas – J. W. Jenks, [New York City,] 1909. március 11.

⁵³ Uo.

⁵⁴ Uo.

kek, illetve a külföldön született gyermekek között, amennyiben az előbbiek sokkal kedvezőtlenebbül fejlődtek az utóbbiaknál”.⁵⁵ Eredményeire tekintettel 1908 novemberében 5000 dollárt kapott, majd 1909 márciusában további 5000-et kért és kapott.⁵⁶

1909 szeptemberének végén Boas immár úgy érezte, hogy „tökéletesen bizonyos vagyok azokban az eredményekben, amelyekről [Jenkszel] annyiszor beszélünk”.⁵⁷ 1909. október 18-i beszámolója már tartalmazta későbbi zárójelentésének leginkább megdöbbentő eredményeit. Leírta a zsidó és dél-itáliai bevándorlók leszármazottainak fejformáira vonatkozó, összehasonlító megfigyeléseit, és arra a következtetésre jutott, hogy „ami a fejformát illeti, a különlegesen rövid fejalkatú kelet-európai zsidó és a különlegesen hosszúkas fejformájú dél-itáliai azonos formához közelít már a bevándorlók leszármazottainak első nemzedékében”.⁵⁸

A kongresszusi jelentés végleges közzétételéig Boas nem tekinthette munkáját saját tudományos vizsgálatának. Amikor 1909 áprilisában meg akarta azt vitatni az Egyesült Államok Tudományos Akadémiáján, Jenks figyelmeztette, hogy „a Bizottság, s különösen annak szenátor és kongresszusi képviselő tagjai igen erőteljesen állást foglaltak munkánk bizalmas természete mellett, és jelezték, hogy a Kongresszus mindig féltékenyen igényli az ilyen természetű vizsgálatoknak először a Házon belül történő bemutatását”.⁵⁹ Boasnak azt tanácsolta, hogy kérjen engedélyt Dillingham szenátortól mint a Bizottság elnökétől. „Ha közzétételét helyesnek véli, miért nem készít rövid írásos nyilatkozatot mondanivalójáról, s küldi azt meg Dillingham szenátornak, megkérdeve őt, hogy megítélése szerint lenne-e kifogás az Akadémia előtt történő bemutatás ellen?”⁶⁰ Érthető módon Boas egyelőre elejtette az Akadémia előtti prezentálás tervét.⁶¹

1909 tavaszán Boas szükségesnek érezte, hogy a bevándorlók harmadik generációjára vonatkozó adatokat is hozzátegyen a korábbiakhoz, „a gyermekek számának csökkenését és a fizikai típus fejlődését” demonstrálva.⁶² Torontóból 15 000, Milwaukee-ből 12 000, Oaklandból 5000 körüli mérési eredmény állt már rendelkezésére, melyeket a Bizottság rendelkezésére kívánt bocsájtani.⁶³ E hivatkozás korábbi, hasonló tárgyú felméréseire még valószínűbbé teszi, hogy a nagyszabású vizsgálat ötlete eredetileg Boastól eredt, aki a Bevándorlási Bizottság felállítását

⁵⁵ Uo.

⁵⁶ J. W. Jenks – Franz Boas, Ithaca, N.Y., 1909. március 22. és 29.

⁵⁷ Franz Boas – J. W. Jenks, [New York City,] 1909. szeptember 23.

⁵⁸ Franz Boas – J. W. Jenks, [New York City,] 1909. október 18.

⁵⁹ J. W. Jenks – Franz Boas, Ithaca, N.Y., 1909. április 14.

⁶⁰ Uo.

⁶¹ Franz Boas – J. W. Jenks, [New York City,] 1909. április 16.

⁶² Franz Boas – J. W. Jenks, [New York City,] 1909. április 27.

⁶³ Uo.

annak idején valószínűleg jó alkalomnak tekintette arra, hogy korábban megkezdett kutatásait továbbfejlessze és befejezze.

1909 decemberének közepén Boas értesült a Dillingham Bizottság számára készített előzetes jelentésének visszhangjáról. Jenks hozta a jó hírt: „Nagyon tetszik nekik. Úgy kerül nyomdába, ahogy van. Azt hiszem, [mindössze] két vagy három mondatot változtattam meg kissé, de csak formailag.”⁶⁴ Mégis, közvetlenül 1909 karácsonya előtt a Bizottság elrendelte „valamennyi beosztottam elbocsájtását január 1-i hatállyal. Ez persze olyan helyzetbe hoz, hogy alig látok módot a továbbhaladásra.”⁶⁵ Boas kétségbe volt esve, és nem látott kiutat. Jenkstől kért tanácsot:

Szeretném tudni, vajon érdemes lenne-e beszélni itt néhány barátommal, hogy némi befolyásra tegyek szert, ami a munka folytatását lehetővé tenné. Abszurdnak látszik, hogy miközben mindez az anyag a kezemben van, ne tudjam feldolgozni. – Minthogy oly sok időt és energiát fektettem ebbe a dologba, s minthogy az eredmények olyan érdekesek mind tudományos, mind pedig gyakorlati szempontból, mindent el akarok követni, hogy folytatni tudjam ezt a vizsgálatot, legalábbis azon vonalak mentén, ahol a legfontosabb eredmény ígérkezik.⁶⁶

Évi 16 000 dolláros költségvetési keretet kért, legalább három éven át. Jenks azonban nem sok vigasztalást tudott nyújtani.

Ha a Kongresszus biztosítja a fedezetet, tovább tudunk haladni. Ha a Kongresszus nem ad pénzt, a dolog ott áll meg, ahol most van. Nem hiszem, hogy szükség lenne beszélnie a barátaival, hogy segítsenek meglódtani a dolgot. Úgy hiszem, hogy gyakorlatilag [William Howard] Taft elnökön múlik, s hogy amint csak lehet, az ünnepek után az ügyet elé és a Költségvetési Bizottság elé tárják, bízom benne, megfelelő módon. – Ha ez nem vezetne eredményre, akkor kiegészítésként megpróbálhatunk magántámogatást biztosítani, de úgy gondolom, nem volna bölcs már most ebbe az irányba elindulni. Remélem, a Kongresszus elfogadható formában támogatni fog bennünket.⁶⁷

Boas úgy érezte, hogy ezen a ponton erőteljesen ki kell fejtenie álláspontját. Amint Jenks levelét megkapta, épp az év vége előtt ismét hozzá fordult, s lényegre törő, hivatalos formában összefoglalta vizsgálatának következtetéseit, s körvonalazta „a leginkább gyakorlati fontossággal” bíró pontokat.⁶⁸ Jelentős költségvetési igényei mellett érvelt, vizsgálatának alapvető tételeit és várható eredményeit felsorakoztat-

⁶⁴ J. W. Jenks – Franz Boas, Ithaca, N.Y., 1909. december 13.

⁶⁵ Franz Boas – J. W. Jenks, [New York City,] 1909. december 23.

⁶⁶ Uo.

⁶⁷ J. W. Jenks – Franz Boas, Ithaca, N.Y., 1909. december 29.

⁶⁸ Franz Boas – J. W. Jenks, [New York City,] 1909. december 31.

va. „Megfigyeléseinkből két fontos következtetés vonható le,” fejtegette, „egyfelől az, hogy az anatómiai vonásokban bekövetkező alapvető változásokat a szellemi felépítésben bekövetkező változásoknak kell kísérniük, és valószínűsíthető az az előfeltevés, hogy várható az Amerikába bevándorló különféle típusok egymáshoz történő közelítése.”

A tudós hozzátette: „A másik pont, amelynek azonnali fontossága még nagyobb, az a minden faji típusra gyakorolt környezeti hatás tanulmányozása. Immár nagy bizonyossággal mondhatjuk a szicíliaiaknak, hogy maradjanak New Yorkon kívül, mert ott rosszak a higiéniai hatások. Ha ehhez hozzá tudnánk tenni egy pozitív javaslatot is, hogy inkább az országnak egyik vagy másik pontjára menjenek, mert az jótékony hatással van az ő típusukra, akkor határozott irányt szabhatnánk a bevándorlók boldogulásában érdekelt társaságok számára, és feltehetően erős nyomást gyakorolhatnánk magukra a bevándorlókra is.”⁶⁹

Hogy minél meggyőzőbben érvelhessen a Kongresszus előtt, Boas még egy lényegeset hozzátett a pénzügyi támogatásra méltónak tartott problémák sorához. Nincs rá bizonyítékunk, hogy az ötlet Jenkstől származott volna. Boas igen érzékeny pontot érintett, amikor kifejtette: vizsgálata közvetlenül kapcsolódik „a különféle típusok keveredésének problémájához, [...] különösen a feketék és fehérek keveredésének kérdéséhez.”⁷⁰ „Általánosságban szólva, az előttünk álló kérdés az, hogy vajon helyesebb-e fenntartani egy iparilag és társadalmilag alacsonyabb rendű, nagy fekete népeiséget, avagy inkább bátorítsuk e nagy népesség világosabbá válásának fokozatos folyamatát a fehér vér beáramlásával.”⁷¹ E kérdés feltevésével némiképpen sarokba szorítván a Bizottságot, Boas jogosultnak érezte, hogy három egymást követő esztendőre évi 18 000 dollárt kérjen kutatásainak támogatására.

El volt szánva rá, hogy munkáját mindenképpen folytatni fogja, amikor Jenks hivatalosan értesítette, hogy „a [Bevándorlási] Bizottság munkáját teljesen be kell fejezni, az ajánlásokat be kell nyújtani, stb. [1910.] december 1-ig. Következésképp a Bizottság úgy tartja helyesnek, hogy minden munkát fejeződjék be [1910.] október 1-ig.”⁷² Munkáját Boas először a washingtoni *Smithsonian Institution*hoz tartozó *Bureau of American Ethnology* [Amerikai Etnológiai Hivatal] égisze alatt kívánta folytatni. Charles Doolittle Walcott, a Smithsonian titkára „nem akart foglalkozni a dologgal, noha erre nem volt semmi oka, ám a [Smithsonian] Institution már évek óta a habozás politikáját követi, ha nagy fontosságú tudományos kérdések merülnek fel, így nem érzek nagy meglepetést,” írta a csalódott Boas Jenksnek.⁷³ „Most az a kérdés,” folytatta, „hogy helyes-e valamely másik kormányhivatal elé

⁶⁹ Uo.

⁷⁰ Uo.

⁷¹ Uo.

⁷² J. W. Jenks – Franz Boas, Ithaca, N.Y., 1910. február 28. és március 2.

⁷³ Franz Boas – J. W. Jenks, [New York City,] 1910. március 21.

vinni az ügyet, s itt természetesen a Kereskedelmi és Munkaügyi Minisztérium merül fel a leginkább magától értődően. Nem ismerem a viszonyokat abban a Minisztériumban, és igen hálás lennék javaslataiért és segítségéért.”⁷⁴ Jenks reménykedett. „Washingtonban leszek a jövő héten, s fel fogom vetni a kérdést Lodge és Dillingham szenátorok előtt, és akkor látni fogom, hogy ők melyik utat tartják leginkább járhatónak. Tudom, hogy Lodge szenátor nagyon érdeklődik az Ön munkássága iránt, és úgy hiszem, az ő tanácsa határozott segítségünkre lesz.”⁷⁵

Boas maga is kereste a lehetőséget, hogy „antropometriai munkájának [1910] december utáni szervezési kérdéseiről” személyesen beszélhessen Lodge szenátorral.⁷⁶ Jenks segíteni próbált,⁷⁷ és találkozót szervezett Boas és a szenátor között.⁷⁸ Amint előre jelezte Boasnak, a szenátor „úgy vélte, hogy – amit persze mindketten tudunk – a Bevándorlási Bizottság immár semmit sem tehet. Úgy vélte továbbá, hogy a Kongresszus ez évben valószínűleg nem fog biztosítani külön költségvetési hozzájárulást. ... Egyetértett velem abban, hogy a Kongresszus feltehetően kedvezőbben reagál majd, ha egy ilyen kérdés valamely reguláris szervezet útján kerül elé, mint amilyen például a Smithsonian Institution vagy a Bevándorlási Hivatal. Azt hiszem, szívesen fog önnel erről beszélni, talán lesz valamilyen javaslata, hogy mi módon hozzuk elő.”⁷⁹

Nem sokkal ezután Boasnak valóban sikerült találkoznia Henry Cabot Lodge szenátorral, akinek „javaslatára beszéltem Walcott úrral, aki megígérte, hogy törvényjavaslatot nyújt be a munka folytatása végett, s beszél Lodge és Dillingham szenátorokkal a dologról. Lodge szenátorral folytatott beszélgetésem és Walcott úr levele nyomán úgy látom, hogy a szenátor ez évben nem igazán kíván e tárgyban törvénymódosítási javaslatot tenni a *Sundry Civil Service Bill*hez [kb.: Közhivatali Törvény], mivel már késő van erre, de jövőre támogatni kívánja az ügyet.”⁸⁰ 1910 novemberének közepén Boas körvonalazta további kutatási tervét, és írni készült róla Lodge szenátornak, hogy folyamatos pénzügyi támogatást kérjen hozzá.

Semmi esetre sem merítettem még ki az anyagot, és nagyon igyekszem, hogy megte-remtsem a munka folytatásának feltételeit. A típus változásának kérdésköréhez kapcsolódóan a következő pontokat kell vizsgálni: a szülők és gyermekeik közötti összehasonlítás, különös tekintettel a fej hosszúságára, a fej szélességére, a haj színére; valamint a különféle családokból származó gyermekek variabilitásának egybevetésére a szülők vonatkozó méreteivel. Egy másik fontos vizsgálni való pont az azonos faluból származó

szülők gyermekeinek összehasonlítása olyan szülők gyermekeivel, akik itt házasodtak össze, és nem azonos faluban születtek. Ezt abszolút szükségesnek érzem, mert meg kell válaszolnunk azt a kérdést, hogy vajon az egyazon faluból származó emberek által képviselt, azonos leszármazási vonalak mentén történő, belterjes házasodás abbamaradása hozzájárul-e a típus megváltozásához ebben az országban.⁸¹

Franz Boas tudatában volt saját kutatása korlátainak is. A *Bureau of American Ethnology* vezetőjének, F. W. Hodge-nak írott levelében már 1910-ben sorra vette a hiányokat:

Szükségemnek találtam, hogy a fontos probléma egy nagyon kis részére korlátozódjak, nevezetesen a New York-i környezetnek az Európa különböző részeiből érkező bevándorlókra gyakorolt hatására. Lehetetlen volt a vizsgálatot kiterjeszteni az Egyesült Államok más részeire, vidéki és városi közösségekre, ahogyan ez szükséges lett volna. Nem volt módom arra sem, hogy elvégezzem a szükséges kontrollvizsgálatokat Európában, vagy hogy kiterjesszem a vizsgálódást a kórházakra, ami a jelenség tiszta megértése szempontjából a legnagyobb jelentőségű dolog lett volna. Ugyancsak lehetetlen volt figyelembe venni a különböző típusok közötti keveredés hatását, és mivel a munka kizárólag a bevándorlók tulajdonságainak vizsgálatára irányult, a néger népesség vizsgálata egyáltalában nem történt meg.⁸²

Az amerikai kongresszus számára készített végleges jelentés előszavában Boas végül is a következőkben határozta meg eredetileg vállalt feladatát:

1908 márciusában az Egyesült Államok Bevándorlási Bizottsága megbízott a bevándorlók fizikai tulajdonságainak vizsgálatával. Úgy tűnt, hogy egy ilyen típusú vizsgálat során legkivált azokat az adatokat kell összegyűjteni, amelyek a különböző időszakokban ebbe az országba érkező bevándorlók összetételének eltéréseire vonatkoznak, valamint azokra a változásokra, amelyek a bevándorlók és az immár ebben az országban született leszármazottaik között kimutathatóak. Ez a probléma rendkívül bonyolult, részben azoknak az embereknek a nagymértékű, típusbeli különbségei miatt, akik Európa különböző részeiből vándoroltak be az Egyesült Államokba, részben azon társadalmi viszonyok különbségei miatt, melyek között ezek az emberek otthon és itt éltek, részben pedig a különféle nemzetiségek leszármazottainak kiterjedt kereszteződése következtében, amely az Egyesült Államokban végbemegy.⁸³

⁷⁴ Uo.

⁷⁵ J. W. Jenks – Franz Boas, Ithaca, N.Y., 1910. március 22.

⁷⁶ Franz Boas – J. W. Jenks, [New York City,] 1910. április 11.

⁷⁷ J. W. Jenks – Franz Boas, Ithaca, N.Y., 1910. április 12.

⁷⁸ J. W. Jenks – Franz Boas, Ithaca, N.Y., 1910. április 20.

⁷⁹ Uo.

⁸⁰ Franz Boas – J. W. Jenks, [New York City,] 1910. június 2.

⁸¹ Franz Boas – J. W. Jenks, [New York City,] 1910. november 14.

⁸² Franz Boas – F. W. Hodge, 1910. március 14. American Philosophical Society Archives, Philadelphia, PA, B/B61: Franz Boas Papers, F. Hodge, #30.

⁸³ Franz Boas: *Changes in Bodily Form of Descendants of Immigrants*. Senate Documents, 61st Congress, 2nd Session, 1909–1910 (Washington: Government Printing Office, 1911), 1.

Boas hitet tett a földrajzi környezet meghatározó jelentősége mellett, és hozzáfűzte, hogy a vizsgálat kezdeti szakaszában csak a kelet-európai zsidókra terjedt ki, s csupán „amikor a kutatási eredmények tisztábbá tették a legfőbb vizsgálandó pontokat, akkor terjesztették ki a vizsgálatot Rómától délebből érkező itáliai, illetve cseh, magyar és, korlátozottabb mértékben, skót eredetű bevándorlókra”.⁸⁴

Antropometriai vizsgálatát a New York-i professzor a város különféle iskoláiban végezte. Felállította a kongresszusi Bevándorlási Bizottság antropometriai részlegét, tizenhárom kérdezőbiztossal, s minden iskolába hármat küldött közülük. Számos kontrollvizsgálatot is végeztetett, hogy a kérdezők egyöntetű eljárását biztosítsa. A meglepő eredményekre való különös tekintettel Boas később számos New York-i bevándorló család egészének embertani mérését is elvégezte, azok engedélyével. A kérdezőbiztosokat mégis sok helyütt ellenérzéssel fogadták, és a helyi cseh, olasz és zsidó sajtó buzdítására is szükség volt, hogy a vizsgálatra kiszemelt bevándorlók együttműködjenek a kormány megbízottaival. Tudománytörténeti kuriózum, hogy miközben az iskolában a gyerekek a mérések során nem viseltek cipőt, az otthoni, családi vizsgálatoknál ezt nem lehetett elérni.⁸⁵

Boas eredeti terve az volt, hogy csupán néhány, nagyon eltérő európai típust vizsgál, ezeket azonban igen alaposan, s mindet ugyanolyan jellegű környezetben, New York City legsűrűbben lakott kerületeiben. Minthogy azonban az európai bevándorlók egy része nem ezekben a kerületekben élt, a megvizsgált immigránsok társadalmi közege végül is nem azonos. Az olasz anyag a Chatham Square környékéről való, de részben a város északkeleti oldaláról, részben pedig Yonkersből származik. A cseh anyagot a város keleti oldalán gyűjtötték, a First és a Third Avenue között, a 70. és a 84. utcák magasságában. A magyar, a lengyel és a szlovák anyag nagyrészt Brooklynból való. Az izraelita populációt a város délkeleti részeiben vizsgálták.⁸⁶

Boas instrukcióit a kérdezőbiztosok nem mindig tudták végrehajtani. Az olaszok közül például Boas eredetileg kizárólag a szicíliaiakat és az itáliai félsziget legdélibb végéről érkezetteket kívánta vizsgálatába vonni, de a nápolyiak olyan mértékben összekeveredve éltek a szicíliaiakkal New Yorkban, hogy az elkülönített adatfelvétel szinte lehetetlen volt. Számunkra érdekes, hogy a magyar anyag úgyszólván véletlenül került a felmérésbe: „A csehek esetében az volt a kívánságom, hogy a vizsgálat a lehető legszűkebben e nemzetiségre korlátozódjék, mivel a szlovákok, magyarok, lengyelek és ruténok származásának azonosítása komoly nehézségekbe ütközik, amelynek leküzdése jelentős időt vesz igénybe. Sajnos az a kerület, amelyet az egyik kérdezőbiztos felkeresett, nagyon nagy mértékben magyar és szlovák volt, nem pedig cseh, s mielőtt a felmérési tervben változást lehetett volna eszközölni, nagy magyar anyagot gyűjtöttek. A szlovák és magyar anyag nagy

részét Magyarország északnyugati részéről bevándorolt családoktól gyűjtötték, és ezért ki volt zárva, hogy e két nemzetiség között különbséget lehessen tenni.”⁸⁷ J. W. Jenkshez írott, 1910. február végén kelt levele szerint ugyanakkor a magyar anyagot a csehek, a nápolyiak és a skótok körében gyűjtött adatokkal egyenértékűnek tekintette, és további feldolgozását a Bevándorlási Bizottság szempontjából elsődlegesnek nevezte.⁸⁸

A lengyelek szintúgy keveredve éltek a városban. A megvizsgáltak többsége Galíciából, a porosz–lengyel területekről és az orosz–lengyel területek délnyugati feléről érkeztek, de voltak közöttük litvánok és fehéroroszok is.

Boas egy előzetes vizsgálatban összehasonlította a cseh, a magyar és a szlovák, illetve a lengyel bevándorlók antropometriai adatait, s ezeket oly mértékben hasonlónak találta, hogy először együttesen akarta kezelni e közép-európai immigráns csoportokat, de végül a vizsgálati anyag egyöntetűsége érdekében a csoportokat elkülönítve is értékelte. „A két utóbbi csoport szám szerint kicsi, de eredményeik egyeznek a csehektől nyertekkel.”⁸⁹

Mint azt e dolgozat mellékletében (magyar fordításban) közölt kérdőívén láthatjuk, Boas három generáció adatait igyekezett összegyűjteni. A megvizsgáltak szüleinek születési helyét viszonylag pontosan meg tudta állapítani, de a nagyszülők születési helyének tisztázása már sok nehézséget okozott. Ugyanígy bizonytalanul jelölték meg a kérdezetek a bevándorlás pontos időpontját („pár éve”), amit bonnyolított az a körülmény, hogy számos közép- és dél-európai bevándorló, amint az közismert, többször fordult hazája és az Egyesült Államok között, s egyesek az első amerikai út, mások viszont a végleges áttelepülés évszámát adták meg „a bevándorlás éveként”. Ez megnehezítette a gyermekek születési helyének tisztázását, ami pedig értelemszerűen e vizsgálat egyik alapvető kiindulási pontja kellett, hogy legyen. A gyermekek születési helyére utaló adatok sokszor ütköztek a bevándorlás időpontjára vonatkozó közléssel. Boas véleménye szerint „a szociológiai adatokat ugyan nem tekinthetjük abszolút megbízhatónak, mégis, feldolgozásuk során tisztán kiviláglott, hogy általában a valóságos viszonyokat tükrözik.”⁹⁰ Boas úgy látta, hogy kérdezőbiztosai nem követtek el több hibát, mint az amerikai népszámlálási biztosok általában szoktak (így értékelték a felmérést azok a munkatársai, akik mindkét fajta munkálatban rendszeresen részt vettek). A felmérés során igen nagyszámú, jelentős részükben közép-kelet-európai bevándorlót kérdeztek meg, összesen 17 821 New York-i lakost. A megkérdezettek száma eredeti nemzeti/etnikai csoportonként a következőképpen alakult:⁹¹

⁸⁷ Boas: i. m., 82–83. Idézet: 83.

⁸⁸ Franz Boas – J. W. Jenks, 1910. február 23. American Philosophical Society Archives, Philadelphia, PA, B/B61: Franz Boas Papers, J. W. Jenks, #10.

⁸⁹ Boas: i. m., 83.

⁹⁰ Boas: i. m., 83–84. Idézet: 84.

⁹¹ Boas: i. m., 84.

⁸⁴ Uo.

⁸⁵ Boas: i. m., 82.

⁸⁶ Uo.

	<i>férfiak</i>	<i>nők</i>
Csehek	1648	1514
Magyarok/szlovákok	415	386
Lengyelek	240	204
Zsidók	4105	1888
Szicíliaiak	1767	1746
Nápolyiak	1655	1332
Olaszok (vegyesen)	241	53
Skótok	438	189
Összesen	10 509	7312

Az igen kiterjedt mintán végzett embertani vizsgálat nyomán Boas olyan, önmagát is meglepőítő konklúzióra jutott, hogy a legfőbb vizsgálati eredményét mindjárt könyvének első mondatában közölte. „A legtöbb megvizsgált európai típus esetében a fejforma, amelyet mindig az emberi faj legstabilabb, legváltozatlanabb tulajdonságaként értékelünk, messzemenő változásokon megy keresztül, melyek összefüggnek az emberek átkerülésével Európából az amerikai földre. Így például a kelet-európai zsidónak eredetileg erősen kerek feje itt megnyúlik; a dél-olaszé, akinek Itáliában kifejezetten hosszú volt a feje, itt megrövidül; így tehát ebben az országban, már ami a fej kerekességét illeti, mindketten egy uniform típus irányába változnak.”⁹²

Ez a legtöbbet mondó tény, amelyet a vizsgálat felfedett, mivel azt mutatja, hogy új körülmények között egy fajnak még azon tulajdonságai sem maradnak változatlanok, amelyek az óhazában a legállandóbbnak bizonyultak; és arra a következtetésre kell jutnunk, hogy ha a testnek ezek az ismérvei megváltoznak, akkor a bevándorlók egész testi és lelki felépítése megváltozhat. Ezek az eredmények olyan határozottak, hogy amíg ez ideig jogunkban állt feltételezni az emberi típusok állandóságát, most minden bizonyíték az emberi típusok nagyfokú plaszticitására utal, és a típusok állandósága új körülmények között inkább kivételnek, mint szabálynak tűnik.⁹³

Boas új tételeit összehasonlító vizsgálatokra építette, melyek során egybevetették egy bizonyos embertípus különféle képviselőit: a külföldön születetteket, az Amerikában az anya érkezése utáni tíz éven belül születetteket, illetve a tíz vagy annál több évvel az anya érkezése után születetteket. „Úgy tűnik, hogy minél régebben vannak itt a szülők, annál nagyobb a leszármazottak eltérése az európai típustól.”⁹⁴

⁹² Boas: i. m., 5.

⁹³ Uo.

⁹⁴ Boas: i. m., 7.

E tételét Boas a csehek, szlovákok, magyarok és lengyelek vonatkozásában kombinált összefoglaló táblázatban támasztotta alá, azaz mintegy a közép-európai bevándorló népesség közös antropometriai jegyeit igyekezett megragadni. Könyvének e két táblázatát a függelékben közöljük.⁹⁵ E táblázatok adataiból kitűnik, hogy a „közép-európai” fiúk, férfiak testmagassága évről-évre -0,6 cm-től 6,7 cm-ig terjedő mértékben elmarad az Amerikában születettek magasságától; e típus fejhossza esetenként lehetett nagyobb, de jellemzően akár 1–6 mm-rel is kisebb volt, mint az Amerikába érkezés után születettek esetében; a fejszélesség viszont, ha különböző mértékben is, de általában kimutathatóan csökkent évről-évre. A „fejindex”, azaz lényegében a fej hosszának és szélességének aránya, évről-évről eltérő mértékben 2–4 százalékkal is csökkenhet, ismét az Amerikában született vizsgálati alanyok „amerikanizálódásának” irányában. Hasonló tendenciájú, bár kisebb arányú eltéréseket mutat ki Boas a „közép-európai” lányok, asszonyok adatait közölve. A női vizsgálati személyek testmagassága az Európában, illetve az Amerikában születettek összehasonlítása alapján mind a 22 megvizsgált évről-évről kivétel nélkül nőtt. Boas centenáriuma J. M. Tanner az alábbi táblázatban összegezte Boas legfőbb mérési eredményeit, nagyobb vizsgálati csoportonként.⁹⁶

TABLE 4. MEAN DIFFERENCES IN ANTHROPOMETRIC DIMENSIONS BETWEEN FOREIGN-BORN AND AMERICAN-BORN CHILDREN

Nationality and sex	Length of head (mm)	Width of head (mm)	Cephalic Index	Width of face (mm)	Stature (cm)	Number
Bohemians:						
Males	-0.7	-2.3	-1.0	-2.1	+2.9	170
Females	-0.6	-1.5	-0.6	-1.7	+2.2	180
Hebrews:						
Males	+2.2	-1.8	-2.0	-1.1	+1.7	654
Females	+1.9	-2.0	-2.0	-1.3	+1.5	259
Sicilians:						
Males	-2.4	+0.7	+1.3	-1.2	-0.1	188
Females	-3.0	+0.8	+1.8	-2.0	-0.5	144
Neapolitans:						
Males	-0.9	+0.9	+0.9	-1.2	+0.6	248
Females	-1.7	+1.0	+1.4	-0.6	-1.8	126

Differences calculated within each yearly age group and weighted by number in each group.

Külföldön és Amerikában született gyerekek antropometriai eltérései

⁹⁵ Boas: i. m., 16–17.

⁹⁶ J. M. Tanner: Boas' Contributions to Knowledge of Human Growth and Form. In Walter Goldschmidt (ed.): *The Anthropology of Franz Boas. Essays on the Centennial of His Birth. The American Anthropologist* 61/5, Part 2, Memoir No. 89, October 1959, 100.

Ezek az adatok akkor is figyelemre méltóak, ha olykor csupán a statisztikai véletlen tartományába tartozó eltéréseknek felelnek is meg.

Érdekes adatokat közöl Boas a magyarok és szlovákok kombinált csoportjának fejindexéről. E fontos antropometriai mutató szinte minden vizsgált magyar-szlovák évjáratban kisebb volt az Amerikában születettek esetében, a Magyarországon születettekhez képest.⁹⁷ Csak sajnálhatjuk, hogy noha Török Aurél (ponori Thewrewk Aurél, 1842–1912) Magyarországon Boasnál korábban kezdte antropometriai munkálatait, és előbbre is járt módszertani tekintetben, 31 éves budapesti egyetemi professzori pályafutása során kissé steril elméleti és metodológiai munkája mellett tulajdonképpen elhanyagolta a magyar és a magyarországi népcsoportok, ember-típusok, „a magyar faj” antropológiai tanulmányozását. Így noha a magyar antropológiai iskola a kraniometriai mérések módszertanának tekintetében élen járt, nem maradt ránk e korszakból olyan érdemleges adattár vagy adatközlés, amit Boas vizsgálatával egybevetethetnénk.⁹⁸

Boas összefoglalóan megállapítja: „A csehek, a szlovákok és magyarok, illetve a lengyelek, akik a közép-európai típust képviselik, egyforma változásokat mutatnak. E típus Amerikában született leszármazottai között a testmagasság növekszik, és a fejnek mind a hossza, mind pedig a szélessége csökken, az utóbbi egy kicsit markánsabban, mint az előbbi, s így ugyancsak csökken a fejindex is. Az arc szélessége igen jelentősen csökken.”⁹⁹

A fejindexszel kapcsolatos, az antropológusok körében sok kételkedésre okot adó felfedezését Boas sokféle módon igyekezett alátámasztani és ellenőrizni, hogy e nagy jelentőségű eredményt bizonyíthatóvá tegye. Így például összehasonlította a szülők mérési eredményeit az óhazában és Amerikában született gyermekeik adataival. Kiszámította apák és Amerikában született fiuk, illetve lányuk, valamint az anyák és Amerikában született fiuk illetve lányuk összehasonlító antropometriai adatait, és ezeket egybevetette a külföldön született gyerekekre vonatkozó szám-sorokkal. Mindezek a számítások a jelentés részei és ott (a vizsgált esetek számával egybevetve) ellenőrizhetők.¹⁰⁰ Boas megállapította, hogy a fej hosszúságának nö-

vekedése az első évtizedekben ugyanolyan jellegzetességeket mutat, mint a testmagasságé vagy a testsúlyé. A növekedés üteme mintegy 11 éves korig csökken, utána 16 éves korig határozottan növekszik, majd a növekedés üteme újra lelassul, mígnem az ember eléri a felnőttkort.¹⁰¹

Emlékeztetünk rá, hogy Boas e munkájában is tudatosan és következetesen került a faj, fajta szavakat. Mint egy, a jelentéssel egykorú cikkében megjegyzi: „A »faj« kifejezést itt, csakúgy mint más helyeken, a Bevándorlási Bizottság vezette be. Én a »típus« terminust használtam.” Ugyanitt Boas visszautasította a napi sajtóban és a népszerű magazinokban megjelent, túlzó állításokat, melyek szerint ő valamiféle „új amerikai típus eredetét” fedezte volna fel.¹⁰²

Pedig e vélemény igen hamar, s hozzá szakmai körökben is elterjedt. R. S. Steinmetz professzor, Boas első egykorú bírálóinak egyike már egyenesen „Az új emberfaj Amerikában” címmel írt cikket egy holland szaklapba.¹⁰³ Szerinte a Boas által megfigyelt változások azon degenerált típusok eliminálásának tulajdoníthatók, amelyek a kedvezőtlen európai feltételek között alakulnak ki, s ennek következtében a fejlettebb régi típusokhoz való visszatérésként foghatók fel. Boas fanyar válasza az volt, hogy „a bevándorlók életviszonyai sem kedvezőek,” de hozzátette: „e feltevést érdemes lesz megvizsgálni mint a lehetséges okok egyikét.”¹⁰⁴

Boas így minden alapossága és körültekintése ellenére, mindjárt a jelentés közzététele után heves amerikai napi sajtópolémia és nemzetközi szakmai viták középpontjába került. Steinmetz mellett mindenekelőtt Paul R. Radosavljevich (1879–1958), Giuseppe Sergi (1841–1936) és Gaston Backman (1883–1964) antropológusok tették közzé szakmai ellenvetéseiket, és Boas az őt ért támadásokra az *American Anthropologist* hasábjain közzétett, terjedelmes vitacikkben válaszolt.¹⁰⁵ A szakmai bírálatok érintették a kongresszusi jelentésnek, azaz pon-

¹⁰¹ Boas: i. m., 141. l.

¹⁰² Boas: Changes [Vitacikk], i. m., 550 és Boas 1. jegyzete. – Boas általában is a „típus” terminust használta egyetemi előadásain és legtöbb írásában, lásd pl. Franz Boas: *Anthropology, Columbia University Lectures* (New York: Columbia University Press, 1909); s még a pályája végén általa szerkesztett „általános antropológia” „Faj” című fejezetében is nagy teret enged a „típusok” bemutatásának: Franz Boas: Race. In uő (ed.): *General Anthropology* (US Armed Forces Institute – D. C. Heath and Co., 1938), 95–123.

¹⁰³ Boas: Changes [Vitacikk], i. m., 557–558. – Vö. R. S. Steinmetz: Het nieuwe Menschenras in Amerika. *Nederl. Tijdschrift voor Geneeskunde*, 1911, 342–352.

¹⁰⁴ Boas: Changes [Vitacikk], i. m., 558. – Steinmetznek igaza volt: a rossz fizikai, illetve egészségi állapotban lévő vagy egyszerűen öreg kivándorlójelölteket az amerikai konzulok, illetve a kivándorlási kikötőkben működő orvosok eleve, tömegesen nem engedték hajóra szállni. Ehhez lásd Frank Tibor: Ellis Island követői, e kötetben; vö. Pamela Reeves: *Ellis Island. Gateway to the American Dream* (New York: Crescent Books, 1991), 57–69.

¹⁰⁵ E vitacikk címe, kissé félrevezető módon, csupán egy szóban különbözik a kongresszusi jelentésétől: Franz Boas: Changes in the Bodily Form of Descendants of Immigrants. *American Anthropologist*, Vol. 14 (1912, repr. 1962), 530–652. (Röviden lásd Boas: Changes [Vitacikk].) – Boas jelentésének, illetve az *American Anthropologist*-ben közzétett tanulmányának kortársi visszhangját

⁹⁷ Vö. Franz Boas: The Cephalic Index. *American Anthropologist*, N.S. 1, 1899, 448–461; uő: Heredity in Head Form. *American Anthropologist*, N.S. 5, 1903, 530–538; uő: Heredity in Anthropometric Traits. *American Anthropologist*, N.S. 9, 1907, 453–469.

⁹⁸ Frank Tibor: Antropológia és politika: Kraniológia és fajelmélet az Osztrák–Magyar Monarchiában. In Klaniczay Gábor – Poór János – Ring Éva (szerk.): *A felvilágosodás jegyében: Tanulmányok H. Balázs Éva 70. születésnapjára* (Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem, 1985), 289–304. – Vö. Dr. Aurél v. Török: *Grundzüge einer systematischen Kraniometrie. Methodische Anleitung zur kraniometrischen Analyse der Schädelform für die Zwecke der physischen Anthropologie, der vergleichenden Anatomie[...] Ein Handbuch fürs Laboratorium* (Stuttgart: Ferdinand Enke, 1890).

⁹⁹ Boas: i. m., 55, ugyanezt megismétli az 57. oldalon.

¹⁰⁰ Boas 573 oldalas jelentésének több mint kétharmada, 405 oldal matematikai-statisztikai táblázatokból álló melléklet, s a szöveg legjelentősebb része, további mintegy 115 oldal is hasonló, bár inkább összefoglaló jellegű táblázatokból áll.

tosabban inkább a jelentés előzetes összefoglalásának csaknem valamennyi kritikus tartalmi és módszertani mozzanatát, és Boast komoly szak fórumon készítették állásfoglalásra, antropometriai vizsgálatának eszközeit és eredményeit illetően.

A legélesebb és Boas számára leginkább elfogadhatatlan bíráló a vezető amerikai embertani szakfolyóirat, az *American Anthropologist* 1911. július-szeptemberi számában jelent meg (ténylegesen 1912. februárjában). Radosavljevich itt elsősorban antropológiai módszertani hibákkal: számolási és mérési tévedésekkel, az antropometriai megfigyelések pontatlanságával és bizonyos típusú mérések elhagyásával vádolta Boast. Radosavljevich és más bírálók is elsősorban a Boas-vizsgálat matematikai statisztikai módszereit és eljárásait vitatták, de Radosavljevich bevonta bírálataba az európai kivándorlók fizikai tulajdonságainak kérdését is, amellyel pedig Boas – noha a kivándorlók közötti szelekciós folyamatot igen lényegesnek tekintette – e vizsgálatban nem foglalkozott.¹⁰⁶ Radosavljevich végül kicsinylően (noha nem minden alap nélkül) hozzátette: „A Boas által talált különbségeket, ha van egyáltalában értelmük, csak a különféle csoportok közötti, normális különbségek közé sorozhatjuk, úgy ahogyan azok valamely nép különféle részei között gyakran megfigyelhetők.”¹⁰⁷

Boas válaszul mindenekelőtt meghatározta a *típus* általa használt matematikai statisztikai fogalmát, „amely tisztán leíró jellegű és nem tartalmaz – homogén vagy sokforrású eredetűre vonatkozó – elméleti utalásokat”, s amelynek pontos leírása megköveteli, hogy közöljük minden olyan forma megjelenésének egzakt, relatív gyakoriságát, amely a típushoz tartozik.”¹⁰⁸ Boas megállapította, hogy „a gyakoriság eloszlásának egzakt megállapítása gyakorlatilag lehetetlen.” Ezért a számtani középértéket jelölte meg, mint amely valamennyi megfigyelés egyenértékű számbavételére alkalmas. Állást foglalt amellett is, hogy a középérték és a variabilitás nemcsak az eloszlás kifejezésére alkalmasak, de „egyetlen pillantásra tisztább képet adnak a sorozat jellegéről, mint a megfigyelt gyakoriságok kényelmetlen táblázatos közlése.”¹⁰⁹

Hans Fehlinger (1874 – [?]) a *Politisch-Anthropologische Revue* hasábjain vitatta Boas megfigyeléseinek elfogulatlanságát, és felvetette, hogy a vizsgálati személyek egy része nem tiszta, hanem kevert nemzetiségű családokból származott.¹¹⁰ Boas elutasította azt a feltevést, hogy a kérdezőbiztosok eleve bizonyos konkrét

várakozásokkal végezték volna munkájukat, hiszen általában nem tudták, milyen munkát kapnak (igen gyakran más végezte a statisztikai adatfelvételt és más az antropometriai méréseket, és a kérdezők folyton váltogatták az európai és az amerikai születésű vizsgálati személyeket is egymás között).

Giuseppe Sergi a *Rivista Italiana di Sociologia* vitacikkében a szülők és gyermekek összehasonlítását tartotta megalapozatlannak, az esetek kis számára való tekintettel.¹¹¹ Sergi is csatlakozott Radosavljevich kritikájához: kételyüket fejezték ki aziránt, hogy vajon lehet-e az Európában, illetve az Egyesült Államokban született vizsgálati személyek szülei közötti különbségek ismerete nélkül érvényes megállapításokhoz jutni. Boas megfontolandónak ítélte az olasz kutató figyelmeztetését, amely a különféle népcsoportok pályázási szokásai és a fejforma kialakulása közötti összefüggésre vonatkozott. Megjegyezte azonban, hogy míg az izraelita bevándorlók származási országukban, illetve az Egyesült Államokban eltérő ágyazási és pályázási szokásokat követnek, ilyenféle különbségek a szicíliai bevándorlók otthoni és amerikai szokásai között nem mutathatók ki, s a fejforma mégis változik. A cseh gyerekek arcszélessége pedig akkor is változik, amikor, már az Egyesült Államokban, egyáltalában nincsenek ilyesféle mechanikai behatásoknak kitéve.¹¹²

Giuseppe Sergi támadta a Boas-vizsgálat biológiai alapjait is, amikor kizárta az örökletes tulajdonságokat hordozó sejt plazma hirtelen változásának lehetőségét, és a vizsgált jelenséget a bevándorlók típusainak eltérő termékenységevel vagy halálózási mutatóival próbálta magyarázni. Sergi igyekezete arra irányul, írta Boas, hogy „a jelenséget a természetes kiválasztódással magyarázza, s próbálkozásának sikerét én, ahogyan már mondtam, rendkívül kétesnek tartom.”¹¹³ Sergi érveinek matematikai statisztikai cáfolatához Boas részben cseh példát választott, s így az *American Anthropologist* lapjain nagy hangsúllyal kiemelte a Csehországban, illetve Amerikában született cseh nők fejindexe közötti érdemleges eltérést. 84.6 az európai születésű, 84.3 az amerikai születésű cseh lányok-asszonyok indexe, amely belevág Boas általános teóriájába a fejindex csökkenéséről.¹¹⁴

Többekkel együtt Gaston Backman vetette fel Boas ellenében, hogy az általa regisztrált változásoknak tulajdonképpen egyszerű okai vannak, és azzal vádolta az amerikai tudóst, hogy elméletével túl messzire rugaszkodott. „Amikor [...] Boas azt akarja mondani, hogy kutatásaival bizonyította az emberi fajok plaszticitását, ez a végeredmény az én felfogásom szerint továbbmegy, mint ahogy azt az idevágó tények megengedik. Ellenkezőleg, számomra egészen természetesnek tűnik, hogy a ténylegesen fontos faktort nem a speciális amerikai körülmények jelentik, hanem

igen kritikusan mutatja be James Mourilyan Tanner (1920–2010), a Londoni Egyetem professzora, aki Boasnak e jelentésben testet öltő tudományos teljesítményét máig érvényesnek értékeli kitűnő tudománytörténeti összefoglalásában: *A History of the Study of Human Growth* (Cambridge: Cambridge University Press, 1981), 249–251.

¹⁰⁶ Boas: Changes [Vitacikk], i. m., 551.

¹⁰⁷ Uo., 549.

¹⁰⁸ Uo., 542–543.

¹⁰⁹ Uo., 543–545. Idézet: 545.

¹¹⁰ Uo., 545–546. – Vö. *Politisch-Anthropologische Revue* 10/8, 1911, 416–418.

¹¹¹ Boas: Changes [Vitacikk], i. m., 547. – Vö. Giuseppe Sergi: Il preteso mutamento nelle forme fisiche dei discendenti degli immigranti in America. *Rivista Italiana di Sociologia* 16/1, 1912, 16–24.

¹¹² Uo., 554.

¹¹³ Uo., 558.

¹¹⁴ Uo., 560.

az áttérés a vidéki életéről a városi életre, amin a bevándorlók leszármazottai keresztülmentek. A súlypontot azokban a feltételekben kell keresni, amelyek a vidéki életéről a városi életre való áttérésekből következnek.”¹¹⁵ Boas válaszában határozottan kiállt amellett, hogy

ameddig a megfigyelt változások okait nem ismerjük, a típusok plaszticitásáról kell beszélnünk (szemben állandóságukkal), e kifejezésbe belefoglalva mindennemű ok által kiváltott változásokat – legyen az a szelekció, a születés előtti vagy utáni növekedés okozta változás, vagy az egyén örökletes tulajdonságaiban bekövetkezett változás. Teljesen önkényes a plaszticitást csupán az utóbbi okra szűkíteni, ahogyan Backman azt tenni látszik. Hogy elkerüljem ezt a látszatot, „a típusok instabilitása vagy plaszticitása” kifejezést használtam.¹¹⁶

Érdemes itt megjegyezni, hogy „a fajok plaszticitásának és a koponyaindexek változhatóságának lehetőségét” az első egyikeként éppen Boas berlini mestere, Rudolf Virchow vetette fel.¹¹⁷

Boas a későbbiekben különféle formákban ismételtén visszatért a bevándorlók antropológiai változásainak témaköréhez. Noha e tárgykörben érdemleges empirikus felmérést többé nem végzett, későbbi, nagyobb tudományos nyilvánosságnak szóló vagy egyenesen tudományos-népszerűsítő műveiben ismételtén feldolgozta vizsgálatának tanulságait, és értékelte a vonatkozó szakirodalom újabb kritikái vagy elméleti-módszertani eredményeit is. Érdeklődése párhuzamosan fordult ez utóbbi jellegű kérdések, illetve – jól dokumentálhatóan – az amerikai ember tanulmányozásának, az Egyesült Államok antropológiájának konkrét problémái felé. A bevándorlók leszármazottainak kérdését is ezen általánosabb „amerikai antropológia” szerves részének tekintette. E későbbi okfejtéseire még akkor is érdemes itt kitérnünk, ha ezekben a közép-európai vagy a magyar anyagra már nem is feltétlenül történik utalás.

A bevándorlók gyermekeinek antropometriájára Boas először talán máig leg híresebb könyvében, az 1914-ben, Lipcsében megjelent *Kultur und Rasse*-ban tért részletesen vissza.¹¹⁸ Az európai olvasóközönség, illetve általában a nagyobb közönség e műből értesülhetett először (és máig sok nyelven és sok kiadásban) a na-

¹¹⁵ Uo., 556–557.

¹¹⁶ Boas: *Changes* [Vitacikk], i. m., 557. – Boas itt az amerikai kongresszushoz a teljes jelentés előtt, már 1910. december 3-án benyújtott kivonatának 53. pontjára hivatkozik. A legtöbb első értékelés és bírálat nem a teljes jelentés ismeretében született.

¹¹⁷ E. H. Ackerknecht: *Rudolf Virchow. Doctor, Statesman, Anthropologist* (Madison: University of Wisconsin, 1953). Idézi J. M. Tanner: *Boas' Contributions*, i. m., 103.

¹¹⁸ Franz Boas: *Kultur und Rasse* (Leipzig: Veit und Comp., 1914), 61–67. A könyv később az Egyesült Államokban *The Mind of Primitive Man* címmel jelent meg, legnagyobb részét magyarul is kiadta Boglár Lajos in Franz Boas: *Népek, nyelvek, kultúrák*, i. m., 13–128.

gyarányú New York-i vizsgálatról, ha annak volumenét, illetve rendeltetését a szerző itt nem is taglalta. „A környezet hatása az emberi típusra” című fejezetben előbb részletesen leírta a bevándorlókkal kapcsolatos antropometriai vizsgálat technikai kérdéseit, majd így értékelte eredményeit:

Ezek a vizsgálatok megmutatták, hogy ezeknek az embertípusoknak Amerikában született leszármazottai formájukat illetően különböznek szüleiktől. A különbségek már a kora ifjúságban megmutatkoznak, amennyiben az azonos szülőktől származó, azonos korú amerikai, illetve európai születésű gyerekek egymástól különböznek, és a különbségek egész életükön át megmaradnak. Minden európai típus megváltozik egy bizonyos módon. [...] Az Amerikában született közép-európai feje hosszában és szélességében egyaránt csökken, mégis, az utóbbi a túlnyomó, s így a fej egy kicsit hosszúságosabb lesz. Az arc szélessége jelentősen csökken, a testmagasság és testsúly növekszik.¹¹⁹

A csehekről szólva Boas hozzáteszi, hogy az arcszélesség csökkenése nem csupán a már Amerikában születetteknel figyelhető meg, hanem azoknál a gyerekeknél is, akik tízéves koruk előtt jöttek Amerikába. Boas behatóan tárgyalja a bevándorlók leszármazottainak fejindexére vonatkozó megfigyeléseit, és összefoglalóan leszögezi: a bevándorlást követően akár egész kis idővel később, de már az Egyesült Államokban született utódok példája azt bizonyítja, hogy „az amerikai környezet hatása azonnal érezhetővé válik, és egyre inkább megmutatkozik, ahogy a szülők bevándorlása és a gyermek születése közötti időintervallum növekszik”.¹²⁰ A testi változások végső magyarázatául Boas e munkájában is az emberi típusok plaszticitását jelöli meg, és felveti a szellemi képességeknek a testiekénél is nagyobb környezeti befolyásolhatóságát is.¹²¹

Számos kritikusa nemcsak Boas módszertani felkészültségét, matematikai-statistikai ismereteit, hanem ennél jóval többet: emberi-szakmai integritását, tudományos elfogulatlanságát is megkérdőjelezte. A lehangosabb ezek közül Madison Grant (1865–1937) volt, akinek nagy hatású könyve, az először 1916-ban, tehát nem sokkal Boas vizsgálata után kiadott *The Passing of the Great Race* 1930-ra már negyedik kiadásban jelent meg.¹²² Grant New York-i ügyvéd volt, a Columbia és a Yale neveltje, és lelkes, bár dilettáns zoológus, utazó, geográfus és író. Könyve a korszak legnépszerűbb olvasmánya lett a faji kérdés „természetrajzáról”. Küldetésének tekintette a küzdelmet a „fehér faj” tiszta és romlatlan

¹¹⁹ Boas: *Kultur und Rasse*, i. m., 62.

¹²⁰ Uo., 63.

¹²¹ Uo., 66.

¹²² Madison Grant: *The Passing of the Great Race or The Racial Basis of European History* (New York: Charles Scribner's Sons, 1st ed. 1916; 4th ed. 1930).

fennmaradásáért.¹²³ Könyvében sokat idézett, külön fejezetet szentelt „A faj fizikai alapjai”-nak, s itt lendületes és gyilkos támadást intézett Boas ellen, ha nem is nevezte őt éppen nevén.

Újabb kísérletek történtek, hogy a bevándorlók közötti alacsonyabb értékű fajok érdekében megmutassák, hogy a koponya formája változik, s hozzá nem csak egy évszázad alatt, hanem egyetlen nemzedéken belül is. 1910-ben a Kongresszus Bevándorlási Bizottságának antropológiai szakértője ünnepélyesen bejelentette, hogy egy kerek koponyájú zsidónak az Atlanti Óceánon átutaztában lehetett és volt is egy kerek koponyájú gyereke; hanem egy pár évvel később, válaszul az amerikai intézmények kifinomult csodagyógyszerére, amelyet egy [New York] keleti oldalán fekvő bérház képviselt, ugyanő-neki már olyan gyereke lehetett és lett is, akinek a koponyája lényegesen hosszabb volt; és hogy egy hosszú koponyájú olasz, amint szabadon lélegzett, pontosan ugyanerre a tapasztalatra tett szert, az ellenkező irányban. Más szavakkal: az ’olvasztótégely’ a megváltozott környezet hatására azonnal működni kezdett.¹²⁴

A vitriolos bekezdést szigorú ítélet követte: „Évszázadokban mérve ezek a tulajdonságok rögzültek és mereven adóttak, és a megváltozott körülményekből és étkezési feltételekből származó egyetlen haszon az a lehetőség, amelyet valamely hátrányos körülmények közül érkező faj a változott viszonyok között maximális kifejlődéséhez kap, de e kifejlődés határait az öröklés és nem a környezet szabja meg.”¹²⁵ Grant ezután hosszas fejtegetésbe bocsátkozott a fejindex mibenlétéről és az európai népességnek a fejindex alapján elkülöníthető „alfajairól”. Grant „a világos fogalmazás kedvéért végig nem a *species*, hanem a *race* kifejezést használta.”¹²⁶

Grant később az American Eugenics Society Inc. (Amerikai Eugenikai Társaság) Szelektív Bevándorlási Bizottságának (Committee on Selective Immigration) lett elnöke. Későbbi működésének irányát jól jellemzi, hogy a nagy gazdasági válság tetőpontján Herbert Hoover (1874–1964) elnököt egy eugenikai alapozású, szelektív bevándorlási politika kidolgozására, illetve a bevándorlás feltételeinek szigorítására ösztönözte. Grant sürgette a teljes amerikai népesség összeírását, amely nemcsak az idegen populáció regisztrálásához vezethet, hanem „a nemzeti egészségvédelem és prosperitás szempontjából biológiailag és közgazdaságilag egyaránt lényeges adatokat” tárhat fel.¹²⁷ 1930-as keltezésű tervezete szerint például „a be-

¹²³ Joel Williamson: *New People. Miscegenation and Mulattoes in the United States* (New York – London: The Free Press, 1980), 134–135, 210.

¹²⁴ Grant: i. m., 4. kiadás, 17.

¹²⁵ Uo., 18–19.

¹²⁶ Uo., 19–24; fogalomhasználatáról: 22.

¹²⁷ Immigration Program, Committee on Selective Immigration, American Eugenics Society, signed by Madison Grant et al., and sent to President Herbert Hoover, August 11, 1930 by Guy Irving Burch, Secretary of the Committee. National Archives, Washington, D.C.: RG 85, 55639/617A.

vándorlást azokra kell korlátozni, akik az átlagamerikait felülmúlják intelligenciatesztjeikben, s egyszersmind a hatályos törvények által megkívánt más követelményeknek is megfelelnek.”¹²⁸

Részben valószínűleg éppen Madison Grant támadásától is ösztönözve, még 1916 végén, alig két évvel a *Kultur und Rasse* megjelenése után Boas szükségét érezte, hogy – ezúttal az amerikai tudományos akadémia központi orgánumban – vizsgálati adatokat közöljön „az emberi típusok instabilitásának újabb bizonyítékairól”.¹²⁹ Vizsgálati eredményeinek az újabb kritikákkal szembeni védelmében leszögezte, hogy „sohasem beszélhetünk magában vett genetikai típusról, hanem minden genetikai típus bizonyos környezeti vagy fiziológiai feltételek között jelenik meg, és ebben az értelemben mindig valamely genetikai típus fiziológiai formájával van dolgunk.” „Az általam gyűjtött anyag alapján, azt hiszem, fenntarthatjuk, hogy ugyanaz a genetikai típus előfordulhat különböző fiziológiailag meghatározott formákban; ugyanazon genetikai típus fiziológiai formái közötti különbségek ugyanolyan nagyságrendűek, mint az Európában megkülönböztetett fajok és alfajok közötti eltérések.”¹³⁰

A bevándorlók leszármazottainak eltérő fiziológiai jellegzetességeit értékelve Boas hangsúlyozta, hogy a megfigyelt változások nem feltétlenül genetikaiak, vagyis nincsen adat arra vonatkozóan, hogy befolyásolná a gén örökletes szerkezetét. „Könnyen lehet, hogy ha ezek az emberek visszakerülnek régi környezetükbe, visszaválnának korábbi fiziológiai típusukra.”¹³¹

Boas e dolgozatának két, tárgyunkat érintő mozzanata van. Mint tézisének alátámasztó új bizonyító anyagra hivatkozik Aleš Hrdlička (1869–1943) vizsgálatára, amiről a cseh származású kutató a pán-amerikai természettudományos kongresszuson számolt be. Antropometriai vizsgálata nyomán, európai típusokkal való egybevetések alapján Hrdlička arra a következtetésre jutott, hogy negyedik generációs amerikaiak arcszélessége jelentősen csökkent. „Ez – szögezi le Boas – szigorú összhangban van avval, amit én minden nemzeti csoport leszármazottai között találtam.”¹³²

Befejezésül Boas kutatási programot vázol fel, amelyben nagy hangsúllyal, éppen zárószavaiban Kelet- és Dél-Európát érinti:

Az emberi típusok instabilitásának mértéke számomra olyan kérdésnek tűnik, amely kiváltképpen fontos a fizikai antropológia problémáinak tiszta megértése szempontjából. Különösen kíváncsi lenné a probléma tanulmányozása az Egyesült Államok különböző

¹²⁸ Uo.

¹²⁹ Franz Boas: New Evidence in Regard to the Instability of Human Types. *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America* 2/12, December 1916, 713–718.

¹³⁰ Uo., 714.

¹³¹ Uo., 715.

¹³² Uo., 716.

vidéki közösségeiben élő bevándorlók körében, és még inkább kíváncsi lenne, hogy információkat gyűjtsünk azokról a típusokról, amelyek az Európába visszatérő kelet- és dél-európaiaknál fejlődnek ki, akik régi földrajzi környezetükbe telepednek vissza.¹³³

Nem tudok arról, hogy ilyenféle vizsgálatokat a közép- vagy dél-európai antropológusok végeztek volna, noha több százézes nagyságrendű tömegből választhattak volna mintát.

Amikor, immár az 1920-as években, a *National Research Council* megbízásából, hasznosítható antropológiai adattárak után kutatva széles körű kérdőíves felmérést végzett az amerikai iskolák körében, minden esetben tudakozódott az íránt is, hogy vajon az iskolák „gyűjtenek-e információkat a megmért egyének fölmenőinek származására, születési helyére és nemzetiségére vonatkozóan, s ha igen, milyen kérdéseket tesznek fel.”¹³⁴ Ezt a kérdést a kérdőíven szereplő többivel egybevetve egyértelműnek tűnik, hogy Boas a bevándorlók leszármazottainak antropometriáját az amerikaiak általános embertani vizsgálatának szerves részeként tekintette.

Nem utolsósorban a nem szűnő bírálatok hatására Boas 1928-ban közzétette vizsgálatainak teljes adatanyagát, amely a valaha is publikált legnagyobb, családokra vonatkozó antropometriai adattár.¹³⁵ Ugyanez évben összefoglalta nézeteit öröklés és környezet hatásáról családi vonásokra, újra az amerikai tudományos akadémia lapjában.¹³⁶

Az idős tudós utoljára 1936-ban, a tekintélyes amerikai természettudományos hetilap, a *Science* hasábjain értekezett „az amerikai környezet hatásáról a bevándorlókra és leszármazottaikra.”¹³⁷ Huszonhét kutatási év eredményeit összegezte hangsúlyos módon testi formációk és környezeti befolyás viszonyát illetően. Anatómiai és fiziológiai adatokat elemzett, melyekkel a külső hatások befolyásának esélyét igazolta a genetikailag mégannyira meghatározott emberi szervezet esetében is. Közel három évtizeddel nagy vizsgálata után változatlanul azt a következtetést szűrte le, hogy „ezek a változások nem szüntetik meg a genetikai típusok közötti különbségeket, de azt mutatják, hogy a típus, ahogyan mi látjuk, tartalmaz olyan,

¹³³ Uo., 718.

¹³⁴ Questionnaire sent to various colleges, private and public schools, by Franz Boas, in regard to records kept of students' measurements and other anthropometric information, with replies from the institutions and the forms in use [...] Columbia University, Butler Library, Rare Book and Manuscript Library. – Köszönöm Szarvasy Mihálynak, hogy hozzáférhetővé tette számomra e kérdőíves felmérés egyes részeit.

¹³⁵ Franz Boas: *Materials for the Study of Inheritance in Man* (New York: Columbia University Press, 1928).

¹³⁶ Franz Boas: Family Traits as Determined by Heredity and Environment. *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America* 14/6, 1928, 496–503. 1.

¹³⁷ Franz Boas: The Effects of American Environment on Immigrants and Their Descendants. *Science* N.S. Vol. LXXXIV, No. 2189, December 11, 1936, 522–525.

nem-genetikus elemeket is, amelyek a környezet befolyását tükrözik.”¹³⁸ E ponton hivatkozott H. L. Shapiro (1902–1990) újabb, öt igazoló, hasonló jellegű megfigyeléseire japánok Hawaiiiban született leszármazottairól. Shapiro szerint a hawaii japánok vizsgálata nyomán „az ember dinamikus organizmusként jelenik meg, amely bizonyos körülmények között nagyon lényeges változásokra képes egyetlen generáción belül. Nemcsak vándorló népcsoportok módosulnak, ha megfelelő mértékben különböző környezetbe helyezik őket, de fizikai változások következhetnek be mozdulatlan népcsoportok esetében is, ha környezetük idővel megváltozik.”¹³⁹ Ekkora már más, japánokra vonatkozó vizsgálatok is öt igazolták, így elsősorban Leslie Spier (1893–1961) 1929-es összehasonlító tanulmánya japánok Japánban, illetve az Egyesült Államokban született gyermekeinek egybevetéséről.¹⁴⁰ Marcus S. Goldstein (1906–1997) hasonló jellegű mexikói vizsgálatai már valamivel Boas halála után láttak napvilágot.¹⁴¹

Boas e cikkében további vizsgálati adatokat idézett az emberi viselkedés, a motorikus szokások, a jellegzetes emberi tartás és gesztikuláció környezeti befolyáshatóságáról. Úgy találta, hogy ezek az általában genetikusnak tekintett viselkedési formák is jelentősen megváltoznak például olasz vagy zsidó bevándorlók amerikanizálódása során.¹⁴² A motorikus szokások változásait az angol gesztikulálás történeti fejlődésével példázta, amely a testi kifejezés Erzsébet-kori szabadságától a Viktória-kor merev elfojtásáig ívelt.¹⁴³ A környezeti befolyás erejének további példájaként végül¹⁴⁴ a pszichózisok számának és jellegének változásairól szolt az Egyesült Államokban, melyet olasz, ír és német bevándorlók között tanulmányoztak. Az elmebetegségek karaktere már az ún. „második nemzedékben” az amerikai sztenderd irányában változott.

Záró soraiban Boas megerősítette, hogy „legalábbis ami a vizsgált szempontokat illeti, az egyén származása jelentéktelen szerepet játszik magatartásában, s a szervezet olyan plasztikus, hogy fiziológiai, lelki és szociális viselkedésében annak a kultúrának a struktúráit követi, amellyel azonosul”.¹⁴⁵

¹³⁸ Uo., 523.

¹³⁹ H. L. Shapiro: *Migration and Environment. A Study of the Psychical Characteristics of the Japanese Immigrants to Hawaii and the Effects of Environment on Their Descendants* (New York: Oxford University Press, 1939), 198 skk.

¹⁴⁰ Leslie Spier: *Growth of Japanese Children Born in America and in Japan*. University of Washington Publications in Anthropology, Vol. 3, No. 1 (Seattle: University of Washington Press, 1929).

¹⁴¹ Marcus S. Goldstein: *Demographic and Bodily Changes in Descendants of Mexican Immigrants, With Comparable Data on Parents and Children in Mexico* (Austin: University of Texas, Institute of Latin-American Studies, 1943).

¹⁴² Boas: The Effects, i. m., 524.

¹⁴³ Uo., 525.

¹⁴⁴ Bruno Klopfer, Dr. Landman és Dr. Malzberg vizsgálatai nyomán.

¹⁴⁵ Boas: The Effects, i. m., 525.

Hogyan fért össze Boas elfogulatlan tudományos szemlélete és vizsgálata, mely a bevándorlókat potenciálisan még fizikumukban is alkalmasnak látta az amerikanizálódásra, azzal a politikai magatartással, melyet a Bevándorlási Bizottság képviselt, s amely köztudottan az „új” migránsok ellen fordult, s hosszú távon a *Dillingham Billt* készítette elő? Hogyan ítélték meg a kelet-európai bevándorlás politikai ellenfelei Boas fajelmélet helyett „a típusok plaszticitását” hirdető, humánus antropológiáját? Vajon Boas nem saját, személyes problémáját: német-zsidó származását és annak ellenére történő, „jó amerikaivá” válását igyekezett – ha csupán tudat alatt is – a tudomány fogalom- és eszköztárával feldolgozni?

Lehetetlen nem észrevenni azt az ellentmondást, amely a Dillingham-jelentést életre hívó kongresszusi akarat és az amerikai politikában az „új” bevándorlók ellen forduló közszellem, illetőleg Franz Boas tudományos vizsgálatának szelleme és végeredménye között feszül. Eleve meggondolkoztató már éppen Boas felkérése az antropológiai felmérés lebonyolítására és értékelésére, hiszen, szakkörökben legalábbis, órála már akkorra köztudott volt, hogy vélt „faji” jellegzetességek alapján nem tesz különbséget embercsoportok vagy egyének között. A kongresszusi bizottság általában elfogultnak tekintett, hatalmas, több tucatnyi kötetet kitevő jelentéséből mindenesetre kiválik Boas kötete, amely hosszú időre döntően befolyásolta nemcsak a bevándorlók „amerikanizálódásának” ideológiáját, hanem a potenciális „új” „amerikai” „faj” létezésével kapcsolatos tudományos és politikai gondolkodást is.

Boas egész hosszú pályafutása során azon dolgozott, hogy tudományos alapot teremtsen a rasszisták tudománytalan és társadalmilag veszélyes nézeteinek leküzdésére. Nyomban Boas halála után írott, 1943-ban megjelent tartalmas méltató cikkében Bernhard J. Stern (1894–1956) jelképesnek tartotta, hogy Boas, amikor 1942. december 21-én, 84 éves korában meghalt, éppen a fajelméletet vitatta ebéd közben Paul Rivet-vel (1876–1958), az emigráns francia antropológussal.¹⁴⁶ Stern tételesen összefoglalta, hogy mit köszönhet a „faj” antropológiai-elméleti tanulmányozása Boas tudományos munkásságának, és alapvető megállapításai közül kiemelte: „Az emberi szervezet fejlődése során reagál a környezeti hatásokra. A változékony testi tulajdonságok között van a testmagasság, a súly, a fejindex és az arcindex, melyeket leggyakrabban használnak a faji osztályozás alapjául, azon hibás feltevésből kiindulva, hogy ezeket egyedül az öröklődés szabja meg.”¹⁴⁷ Stern rámutatott, hogy Boas tudományos eredményei „felborították a fajok hagyományos osztályozását, melyet számos antropológus abban a feltételezésben hozott létre, hogy a fejformák

stabilak és a környezeti változásoktól érintetlenül maradnak.”¹⁴⁸ Az emberi „típus” instabilitásának alapvető felismerése vezette Boast a társadalmi környezet roppant hatásának realizálására. Mind a tudományos körökben, mind a népszerű irodalomban az öröklés híveinek volt a legerősebb befolyása, s az „eugenisták” uralták az „öröklés vagy környezet” (*nature or nurture*) vitát. Ezek a nézetek jól szolgálták a társadalom meglévő rétegződésének elfogadtatását (így persze, az Egyesült Államokban, legelsősorban a négerkérdés „tudományos” megalapozását). Boas munkássága így jelentősen hozzájárult az amerikai nemzetfogalom átalakulásához és demokratizálásához.¹⁴⁹

Érdeemes végezetül néhány fontos problémát legalább kérdések formájában megfogalmazunk. Ezek válaszaink irányát is jelzik, és kijelölhetik a további viták és vizsgálódások útját.

(1) A test- és koponyaméreteknél az Egyesült Államokban megfigyelt változásai nem lettek volna-e bizonyos mértékben megfigyelhetők bármely – akár európai – nagyvárosi migráció esetén, ahol az étkezési szokások, a lakásfeltételek, a higiénia, a kedvezőbb tanulási lehetőségek és más alapvető életkörülmények mindenképpen jobbak voltak Közép- és Dél-Európa legelmaradottabb vidékeinél?

(2) Vajon Boas számára milyen mértékben vált világossá, hogy megbízatása ténylegesen a kelet- és dél-európai immigráció, az „új” bevándorlás feltételezett „rossz” minőségének tudományos bizonyítására szolgált?

(3) Miért nem méltatta eddig figyelemre a nemzetközi tudományosság a Dillingham Bizottságnak a tényekkel szemben ez esetben megfigyelhető nyitottságát, amely lehetővé tette e hatalmas és viszonylag pénzigényes¹⁵⁰ vizsgálat lebonyolítását és eredményeinek publikálását?

(4) Miért nem méltatta figyelemre ugyanez a Bizottság érdemei szerint a Boas-jelentést és annak az „új” bevándorlás „faji”, „típusbeli” tulajdonságainak változhatóságára, a jelentés címe szerint „a bevándorlók leszármazottainak testi formájában bekövetkező változásokra” vonatkozó következtetéseit?

(5) Tudományos integritása, a gyűjtött adatok tanúsága mellett vajon nem játszott-e szerepet Boas jelentésének ideologikus irányában az is, hogy vizsgálati következtetéseivel – mégha öntudatlanul is – személyes és családi problémáját és csoportérdekét, a német-zsidó emigráns asszimilálódásának, egyenértékű amerikanizálódásának elfogadtatását szolgálta? Vajon Boas e munkájával nem tett-e személyesen is hitet – tudományos formában – az amerikaivá válás lehetősége mellett?

¹⁴⁸ Uo., 217.

¹⁴⁹ Uo., 218.

¹⁵⁰ Boas 4 600 dollárt igényelt a Bevándorlási Bizottság költségvetéséből egyedül az utolsó vizsgálati évre (1910), legnagyobb részt a matematikai számítások elvégzésére négy munkatárssal. Ez akkoriban roppant nagy összeg volt. Lásd Franz Boas – J. W. Jenks, 1910. február 23., American Philosophical Society Archives, Philadelphia, PA. B/B61: Franz Boas Papers, J. W. Jenks, # 10.

¹⁴⁶ Bernhard J. Stern: Franz Boas as Scientist and Citizen. *Science and Society* 7/4 (Fall 1943), 289–320; repr. in Bernhard J. Stern: *Historical Sociology. The Selected Papers of B. J. S.* (New York: The Citadel Press, 1959), 208–241, itt 208. – Boas és az emberi „fajok” problémakörének ez máig legjobb összefoglalása.

¹⁴⁷ Uo., 210.

(6) Milyen szerepet játszott a (milliók esetében kényszerű) ki- és bevándorlás tapasztalata egy „új, amerikai faj” tételezésében? Tudományos munkája áttételesen nem az eredeti hazájától elidegenített bevándorló háláját fejezte-e ki?

(7) A *Kultur und Rasse* a náci hatalomátvétel után a Berlini Egyetem és a porosz akadémia tőzsomszédságában könyvmáglyára került. Boas (és tanítványai) kitartását eredeti tételei mellett vajon milyen áttételekkel és mértékben erősítette Közép-, Kelet- és Dél-Európa első világháború utáni története, a fajelmélet politikai térhódítása és napi gyakorlatba ültetése, és a német tudós életének utolsó évtizedében Hitler hatalomra kerülése?

(8) Köztudott, hogy a századforduló Amerikába, s ezzel „a szabadság s a lehetőségek honába” kerülő, kelet- és dél-európai ki-, illetve bevándorlóinak leszármazottai nemcsak jobban táplálkoztak, több napsütést élveztek, egészségesebb és tágasabb otthonokat teremthettek maguknak, és korszerűbb elvek szerint, kevesebb kötöttséggel és sokkal több mozgással és önállósággal nevelték fel gyermekeiket. Nem spekuláció-e vajon feltételezni, hogy az „új” amerikaiak szüleikéhez, nagyszüleikéhez képest új létformáját, személyes szabadságát öntudatosabb testtartásuk, egyenesebb derekuk, akadálytalanabb és mélyebb lélegzésük is tükrözte? A szó konkrét és átvitt értelmében „fölemelte-e” a kelet-európai vagy itáliai bevándorló gyermeke vagy unokája a fejét, mert amerikainak született? Jogosult-e a feltevés, hogy a második-harmadik generációs bevándorló büszkébb és szabadabb lett, kevésbé félt, mint szülei vagy nagyszülei, s hogy ennek látható és rejtett testi tünetei is voltak?

Boas a test- és koponyamérések perdöntő fontosságában hívó, azokat már-már fetisizáló 19. század gyermeke volt.¹⁵¹ Az antropometria statisztikailag összesíthető, komparatív vizsgálataival mellett a modern biológia és antropológia az egymástól különböző embercsoportok eltérő fejlődési jellegzetességeit a korábbinál összetettebb szinten, a vércsoportok, az aminosavak, a leukociták és más, genetikailag meghatározott biokémiai variánsok, formációk összehasonlító tanulmányozása útján is igyekszik megragadni.¹⁵² De Boas tudományos hatása a mai napig nem csökkent, s bevándorlási vizsgálatát néhány óvatos megfontolás ellenére ma már a tudomány legtöbbször egyetértően, olykor tankönyvi tétellé kanonizálva veszi tudomásul, és oroszlanrészt tulajdonít e munkájának abban, hogy legyőzte a fejindex stabilitásának mítoszát.¹⁵³ Későbbi vizsgálatok a világháborús éhezés, a társadalmi osztálykülönbségek és a migrációk, illetve a helyben maradás következményeiről megerősí-

¹⁵¹ Stephen J. Gould: *The Mismeasure of Man* (New York – London: Norton, 1981), 73–74.

¹⁵² *The New Encyclopaedia Britannica* (Chicago, 1990), Vol. 18, 848–849; Vol. 14, 975; bibliográfia: 977.

¹⁵³ A. Lesser: Franz Boas, i. m., 106; Melville J. Herskovits: Franz Boas as Physical Anthropologist. In *Franz Boas, 1858–1942. American Anthropological Association, Memoirs*, No. 61 (Menasha, Wisc.: The AA Association, 1943), 39–51; Melville J. Herskovits: *Man and His Works. The Science of Cultural Anthropology* (New York: Alfred A. Knopf, 1960), 140–142; Gould: i. m., 108; Conrad Phil-

teni látszanak Boas alapvető tételét a környezeti hatások jelentősége tekintetében. „A fizikai antropológia régebbi fogalmai és a humánbiológia újabb diszciplínái között Boas képezi a híd szerkezetének nagy részét.”¹⁵⁴ S noha a fejindex változásainak hipotézise a mai napig tudományos viták keresztútjában maradt, Boas munkásságának humanisztikus és az emberi egyenlőség eszméjére épülő üzenetét aligha vonja kétségbe a nemzetközi tudományosság.¹⁵⁵

Melléklet

Franz Boas által használt kérdőív-minták

(1) Iskolai kérdőív

A vizsgálat időpontja.....Kérdezőbiztos.....
A vizsgálat helye.....Iskola.....
Név.....Osztály.....
Születési idő: Év.....Hó.....Nap.....

Mikor jött Amerikába?

Születési helye.....Saját maga .....évben
Apja születési helye.....Apja.....évben
Anyja születési helye.....Anyja.....évben
Apai nagyapja születési helye.....Apai nagyapja.....évben
Apai nagyanyja születési helye.....Apai nagyanyja.....évben
Anyai nagyapja születési helye.....Anyai nagyapja.....évben
Anyai nagyanyja születési helye.....Anyai nagyanyja.....évben

Származás: angol, skót, ír, német, skandináv, francia, spanyol, olasz, román, görög, szerb, bolgár, cseh, lengyel, orosz, magyar, finn, zsidó, örmény, színesbőrű.

.....Szemszín.....
.....Hajszín.....
.....Bőrszín.....
Magasság.....Fejhossz.....
Súly.....Fejszélesség.....
Fogás.....Arcszélesség.....

	nagyörlő	kisörlő	szemfog	metsző	metsző	szemfog	kisörlő	nagyörlő
Fogak	3 2 1	2 1	1	2 1	1 2	1	1 2	1 2 3
	3 2 1	2 1	1	2 1	1 2	1	1 2	1 2 3

Tejfogak 3 2 1

lip Kottak: *Anthropology. The Exploration of Human Diversity* (4th ed., New York: Random House, 1987), 46–47.

¹⁵⁴ J. M. Tanner: *A History of the Study of Human Growth*, i. m., 251.

¹⁵⁵ J. M. Tanner: Boas' Contributions, i. m., 102–103.

(2) Iskolai kérdőív a szülőkről

A vizsgálat időpontja..... Kérdezőbiztos.....
 A vizsgálat helye..... Iskola.....
 Név..... Osztály.....
 Születési idő: Év..... Hó..... Nap.....

	Ország	Állam, kormány, vagy tartomány	Város
Születési helye	.....	.....	.....
Apja születési helye	.....	.....	.....
Anyja születési helye	.....	.....	.....
Apai nagyapja szül. helye	.....	.....	.....
Apai nagyanyja szül. helye	.....	.....	.....
Anyai nagyapja szül. helye	.....	.....	.....
Anyai nagyanyja szül. helye	.....	.....	.....

Származás: Angol, skót, ír, német, skandináv, francia, spanyol, olasz, román, görög, szerb, bolgár, cseh, lengyel, orosz, magyar, finn, zsidó, örmény, színesbőrű.

Én.....éve jöttem Amerikába, az ..... évben.
 Apám.....éve jött Amerikába, az ..... évben,
 amikor.....éves volt.
 Anyám.....éve jött Amerikába, az ..... évben,
 amikor.....éves volt.
 Apai nagyapám.....éve jött Amerikába, az ..... évben.
 Apai nagyanyám.....éve jött Amerikába, az ..... évben.
 Anyai nagyapám.....éve jött Amerikába, az ..... évben.
 Anyai nagyanyám.....éve jött Amerikába, az ..... évben.

The Immigration Commission.

TABLE 3d.—Measurements of foreign-born and American-born Bohemians, Slovaks, Hungarians, and Poles, combined.
 MALES.

Age.	Stature.		Weight.		Length of head.		Width of head.		Cephalic index.		Width of face.		Color of hair.	
	Foreign-born.	American-born.	Foreign-born.	American-born.	Foreign-born.	American-born.	Foreign-born.	American-born.	Foreign-born.	American-born.	Foreign-born.	American-born.	Foreign-born.	American-born.
5 years.....	101.4	105.5	61	60	167.1	171.2	61	148.3	83.0	84.7	110.4	119.5	14.2	15.9
6 years.....	106.6	110.9	69	69	173.2	177.2	69	154.9	88.2	90.2	118.3	128.3	15.2	16.2
7 years.....	112.5	115.0	67	67	172.5	177.1	66	147.5	87.1	88.5	117.5	127.5	15.3	16.3
8 years.....	118.6	121.0	67	67	173.3	177.4	64	146.9	85.7	86.5	116	121.0	14.7	15.5
9 years.....	124.6	128.0	64	64	173.8	177.4	64	146.9	84.4	85.7	116	121.0	14.7	15.5
10 years.....	132.3	132.6	67	67	177.2	177.9	69	151.9	87	84.3	124.9	129.9	13.3	13.8
11 years.....	138.3	140.7	69	69	176.7	177.9	69	152.9	86.9	84.7	129.9	134.9	13.6	14.1
12 years.....	144.8	147.9	67	67	176.9	178.9	69	153.6	86.9	84.7	134.9	139.9	13.6	14.1
13 years.....	148.6	151.9	67	67	178.2	179.9	69	153.6	85.0	83.5	139.9	144.9	12.5	13.0
14 years.....	151.0	155.2	67	67	178.0	180.0	65	151.5	83.5	84.4	139.9	144.9	12.5	13.0
15 years.....	153.0	156.2	61	61	182.5	180.3	57	152.3	83.3	83.9	139.9	144.9	12.1	12.7
16 years.....	158.0	162.6	57	57	187.0	187.0	57	155.7	84.1	83.9	134.9	139.9	11.8	12.1
17 years.....	164.0	171.4	57	57	191.2	187.3	57	161.2	84.5	84.8	134.9	139.9	11.8	12.1
18 years.....	168.0	171.2	57	57	183.4	185.5	57	158.0	86.6	84.9	134.9	137.0	12.0	12.6
19 years.....	174.0	179.9	57	57	185.2	188.2	55	155.1	83.6	83.6	138.6	139.6	11.8	12.0
20 years.....	180.0	181.9	57	57	195.2	190.7	55	161.7	83.8	84.1	138.6	139.6	11.8	12.0
21 years.....	186.0	191.9	57	57	187.3	192.0	55	158.1	84.1	83.0	138.6	139.6	11.8	12.0
22 years.....	192.0	197.9	57	57	192.0	197.9	55	163.7	82.0	82.0	138.6	139.6	11.8	12.0
23 years.....	198.4	203.0	57	57	190.7	197.9	55	165.7	82.2	82.2	138.6	139.6	11.8	12.0
24 years.....	194.6	197.3	57	57	188.7	193.8	55	163.8	83.1	83.1	140.1	137.9	11.8	12.0
25 years.....	198.6	204.5	57	57	190.4	197.7	55	161.4	84.8	84.0	141.9	137.9	11.8	12.0
26 years.....	206.8	214.5	57	57	198.4	206.8	60	168.2	83.3	83.6	142.9	138.2	11.8	12.0
27 years.....	215.9	223.9	57	57	198.1	206.8	60	168.2	83.3	83.6	142.9	138.2	11.8	12.0
28 years.....	224.9	232.9	57	57	198.1	206.8	60	168.2	83.3	83.6	142.9	138.2	11.8	12.0
29 years.....	233.9	241.9	57	57	198.1	206.8	60	168.2	83.3	83.6	142.9	138.2	11.8	12.0
30 years.....	242.9	250.9	57	57	198.1	206.8	60	168.2	83.3	83.6	142.9	138.2	11.8	12.0
31 years.....	251.9	259.9	57	57	198.1	206.8	60	168.2	83.3	83.6	142.9	138.2	11.8	12.0
32 years.....	260.9	268.9	57	57	198.1	206.8	60	168.2	83.3	83.6	142.9	138.2	11.8	12.0
33 years.....	269.9	277.9	57	57	198.1	206.8	60	168.2	83.3	83.6	142.9	138.2	11.8	12.0
34 years.....	278.9	286.9	57	57	198.1	206.8	60	168.2	83.3	83.6	142.9	138.2	11.8	12.0
35 years.....	287.9	295.9	57	57	198.1	206.8	60	168.2	83.3	83.6	142.9	138.2	11.8	12.0
36 years.....	296.9	304.9	57	57	198.1	206.8	60	168.2	83.3	83.6	142.9	138.2	11.8	12.0
37 years.....	305.9	313.9	57	57	198.1	206.8	60	168.2	83.3	83.6	142.9	138.2	11.8	12.0
38 years.....	314.9	322.9	57	57	198.1	206.8	60	168.2	83.3	83.6	142.9	138.2	11.8	12.0
39 years.....	323.9	331.9	57	57	198.1	206.8	60	168.2	83.3	83.6	142.9	138.2	11.8	12.0
40 years.....	332.9	340.9	57	57	198.1	206.8	60	168.2	83.3	83.6	142.9	138.2	11.8	12.0
41 years.....	341.9	349.9	57	57	198.1	206.8	60	168.2	83.3	83.6	142.9	138.2	11.8	12.0
42 years.....	350.9	358.9	57	57	198.1	206.8	60	168.2	83.3	83.6	142.9	138.2	11.8	12.0
43 years.....	359.9	367.9	57	57	198.1	206.8	60	168.2	83.3	83.6	142.9	138.2	11.8	12.0
44 years.....	368.9	376.9	57	57	198.1	206.8	60	168.2	83.3	83.6	142.9	138.2	11.8	12.0
45 years.....	377.9	385.9	57	57	198.1	206.8	60	168.2	83.3	83.6	142.9	138.2	11.8	12.0
46 years.....	386.9	394.9	57	57	198.1	206.8	60	168.2	83.3	83.6	142.9	138.2	11.8	12.0
47 years.....	395.9	403.9	57	57	198.1	206.8	60	168.2	83.3	83.6	142.9	138.2	11.8	12.0
48 years.....	404.9	412.9	57	57	198.1	206.8	60	168.2	83.3	83.6	142.9	138.2	11.8	12.0
49 years.....	413.9	421.9	57	57	198.1	206.8	60	168.2	83.3	83.6	142.9	138.2	11.8	12.0
50 years.....	422.9	430.9	57	57	198.1	206.8	60	168.2	83.3	83.6	142.9	138.2	11.8	12.0
51 years.....	431.9	439.9	57	57	198.1	206.8	60	168.2	83.3	83.6	142.9	138.2	11.8	12.0
52 years.....	440.9	448.9	57	57	198.1	206.8	60	168.2	83.3	83.6	142.9	138.2	11.8	12.0
53 years.....	449.9	457.9	57	57	198.1	206.8	60	168.2	83.3	83.6	142.9	138.2	11.8	12.0
54 years.....	458.9	466.9	57	57	198.1	206.8	60	168.2	83.3	83.6	142.9	138.2	11.8	12.0
55 years.....	467.9	475.9	57	57	198.1	206.8	60	168.2	83.3	83.6	142.9	138.2	11.8	12.0
56 years.....	476.9	484.9	57	57	198.1	206.8	60	168.2	83.3	83.6	142.9	138.2	11.8	12.0
57 years.....	485.9	493.9	57	57	198.1	206.8	60	168.2	83.3	83.6	142.9	138.2	11.8	12.0
58 years.....	494.9	502.9	57	57	198.1	206.8	60	168.2	83.3	83.6	142.9	138.2	11.8	12.0
59 years.....	503.9	511.9	57	57	198.1	206.8	60	168.2	83.3	83.6	142.9	138.2	11.8	12.0
60 years.....	512.9	520.9	57	57	198.1	206.8	60	168.2	83.3	83.6	142.9	138.2	11.8	12.0
61 years.....	521.9	529.9	57	57	198.1	206.8	60	168.2	83.3	83.6	142.9	138.2	11.8	12.0
62 years.....	530.9	538.9	57	57	198.1	206.8	60	168.2	83.3	83.6	142.9	138.2	11.8	12.0
63 years.....	539.9	547.9	57	57	198.1	206.8	60	168.2	83.3	83.6	142.9	138.2	11.8	12.0
64 years.....	548.9	556.9	57	57	198.1	206.8	60	168.2	83.3	83.6	142.9	138.2	11.8	12.0
65 years.....	557.9	565.9	57	57	198.1	206.8	60	168.2	83.3	83.6	142.9	138.2	11.8	12.0
66 years.....	566.9	574.9	57	57	198.1	206.8	60	168.2	83.3	83.6	142.9	138.2	11.8	12.0
67 years.....	575.9	583.9	57	57	198.1	206.8	60	168.2	83.3	83.6	142.9	138.2	11.8	12.0
68 years.....	584.9	592.9	57	57	198.1	206.8	60	168.2	83.3	83.6	142.9	138.2	11.8	12.0
69 years.....	593.9	601.9	57	57	198.1	206.8	60	168.2	83.3	83.6	142.9	138.2	11.8	12.0
70 years.....	602.9	610.9	57	57	198.1	206.8	60	168.2	83.3	83.6	142.9	138.2	11.8	12.0
71 years.....	611.9	619.9	57	57	198.1	206.8	60	168.2	83.3	83.6	142.9	138.2	11.8	12.0
72 years.....	620.9	628.9	57	57	198.1	206.8	60	168.2	83.3	83.6	142.9	138.2	11.8	12.0
73 years.....	629.9	637.9	57	57	198.1	206.8	60	168.2	83.3	83.6	142.9	138.2	11.8	12.0
74 years.....	638.9	646.9	57	57	198.1	206.8	60	168.2	83.3	83.6	142.9	138.2	11.8	12.0
75 years.....	647.9	655.9	57	57	198.1	206.8	60	168.2	83.3	83.6	142.9	138.2	11.8	12.0
76 years.....	656.9	664.9	57	57	198.1	206.8	60	168.2	83.3	83.6	142.9	138.2	11.8	12.0
77 years.....	665.9	673.9	57	57	198.1	206.8	60	168.2	83.3	83.6	142.9	138.2	11.8	12.0
78 years.....	674.9	682.9	57	57	198.1	206.8	60	168.2	83.3	83.6	142.9	138.2	11.8	12.0
79 years.....	683.9	691.9	57	57	198.1	206.8	60	168.2	83.3	83.6	142.9	138.2	11.8	12.0
80 years.....	692.9	700.9	57	57	198.1	206.8	60	168.2	83.3	83.6	142.9	138.2	11.8	12.0
81 years.....	701.9	709.9	57	57	198.1	206.8	60	168.2	83.3	83.6	142.9	138.2	11.8	12.0
82 years.....	710.9	718.9	57	57	198.1	206.8	60	168.2	83.3	83.6	142.9	138.2	11.8	12.0
83 years.....	719.9	727.9	57	57	198.1	206.8	60	168.2	83.3	83.6	142.9	138.2	11.8	12.0
84 years.....	728.9	736.9	57	57	198.1	206.8	60	168.2	83.3	83.6	142.9	138.2	11.8	12.0
85 years.....	737.9	745.9	57	57	198.1	206.8	60	168.2	83.3	83.6	142.9	138.2	11.8	12.0
86 years.....	746.9	754.9	57	57	198.1	206.8	60	168.2	83.3	83.6	142.9	138.2	11.8	12.0
87 years.....	755.9	763.9	57	57	198.1	206.8	60	168.2	83.3	83.6	142.9	138.2	11.8	12.0
88 years.....	764.9	772.9	57	57	198.1	206.8	60	168.2	83.3	83.6	142.9	138.2	11.8	12.0
89 years.....	773.9	781.9	57	57	198.1	206.8	60	168.2	83.3	83.6	142.9	138.2	11.8	12.0
90 years.....	782.9	790.9	57	57	198.1	206.8	60	168.2	83.3	83.6	142.9	138.2	11.8	12.0
91 years.....	791.9	799.9	57	57	198.1	206.8	60	168.2	83.3	83.6	142.9	138.2	11.8	12.0
92 years.....	800.9													

Changes in Bodily Form of Descendants of Immigrants.

TABLE 3d. — Measurements of foreign-born and American-born Bohemians, Slovaks, Hungarians, and Poles, combined—Continued.
FEMALES.

Age.	Stature.		Length of head.		Width of head.		Cephalic index.		Width of face.		Color of hair.	
	Foreign-born.	American-born.	Foreign-born.	American-born.	Foreign-born.	American-born.	Foreign-born.	American-born.	Foreign-born.	American-born.	Foreign-born.	American-born.
5 years.....	103.4	104.6	165.5	167.0	140.0	141.8	86.5	87.0	110.9	115.4	16.0	16.0
6 years.....	106.0	109.9	167.0	167.6	141.5	143.7	86.7	87.1	111.4	116.2	16.0	16.0
7 years.....	114.4	114.0	168.2	167.6	144.6	143.6	88.2	88.2	118.6	118.6	16.0	16.0
8 years.....	113.9	113.8	167.2	167.2	143.4	144.3	87.1	87.1	118.6	118.6	16.0	16.0
9 years.....	124.1	124.8	170.9	171.0	146.2	145.3	87.1	87.1	121.4	121.4	16.0	16.0
10 years.....	130.6	132.6	172.0	173.2	147.3	146.2	85.8	85.8	125.5	125.5	16.0	16.0
11 years.....	134.5	138.1	172.5	173.3	147.7	146.6	85.6	85.6	125.5	125.5	16.0	16.0
12 years.....	138.0	143.7	173.5	175.3	147.9	146.9	85.4	85.4	125.5	125.5	16.0	16.0
13 years.....	142.5	148.1	174.7	177.3	148.0	147.6	85.0	85.0	125.5	125.5	16.0	16.0
14 years.....	145.3	152.7	176.7	177.3	148.0	147.6	85.0	85.0	125.5	125.5	16.0	16.0
15 years.....	155.3	160.0	179.9	178.1	150.0	149.7	85.7	85.7	125.5	125.5	16.0	16.0
16 years.....	157.3	162.2	179.1	177.8	150.8	149.8	84.3	84.3	125.5	125.5	16.0	16.0
17 years.....	158.3	163.2	178.8	178.7	150.8	149.8	84.3	84.3	125.5	125.5	16.0	16.0
18 years.....	160.3	161.2	178.8	178.7	150.8	149.8	84.3	84.3	125.5	125.5	16.0	16.0
19 years.....	159.0	159.7	178.5	178.5	150.8	149.7	85.7	85.7	125.5	125.5	16.0	16.0
20 years.....	157.0	158.6	177.5	177.8	151.0	151.6	85.0	85.0	125.5	125.5	16.0	16.0
21 years.....	157.0	158.6	177.5	177.8	151.0	151.6	85.0	85.0	125.5	125.5	16.0	16.0
22 years.....	156.2	156.0	178.0	178.0	151.2	151.2	85.0	85.0	125.5	125.5	16.0	16.0
23 years.....	156.7	156.2	178.1	178.1	151.1	151.1	85.0	85.0	125.5	125.5	16.0	16.0
24 years.....	156.4	156.0	177.6	178.1	151.0	151.0	85.0	85.0	125.5	125.5	16.0	16.0
25 years.....	158.3	160.0	179.4	179.3	151.0	151.0	85.0	85.0	125.5	125.5	16.0	16.0
26 years and over.....	156.5	159.3	180.6	180.6	151.9	150.6	84.7	84.7	125.5	125.5	16.0	16.0

MAGYAROK AMERIKÁBAN

■ *Ethnographia* 106/1, 1995, 155–193; rövidebb változata: Amerikai „új bevándorlók” antropometriai vizsgálata, 1908–1911. *Anthropologiai Közlemények* 36, 1994, 69–77. Angolul: The Dillingham Report, Franz Boas, and the Measurement of U.S. ‘New’ Immigrants, 1907–1911. In Annemarie Steidl – Josef Ehmer – Stan Nadel – Hermann Zeitlhofer (eds.): *European Mobility. Internal, International, and Transatlantic Moves in the 19th and Early 20th Centuries*. Göttingen: V & R Unipress, 2009, 101–119.

„A szabadság bajnoka”

Kossuth Lajos az Egyesült Államokban (1851–1852)¹

Az 1848 márciusa előtti magyar reformnemzedék sokat tudott az Egyesült Államokról, és igen nagyra becsülte az országot. Bölöni Farkas Sándor (1795–1842, *Útazás Észak Amerikában*, 1844)² és Haraszthy Ágoston (1812–1869, *Utazás Északamerikában*, 1844)³ című könyvei, valamint Alexis de Tocqueville (1805–1859) *De la démocratie en Amérique*⁴ című, Párizsban 1835-ben és 1840-ben, magyarul már 1841-ben kiadott műve⁵ a szemtanúk hitelességével számoltak be „Amerika szabadságot lehelő földjéről”, hogy Wesselényi Miklós szavával éljünk.⁶ *Országgyűlési Tudósításai*ban Kossuth is rendszeresen hivatkozott kortársai rajongó megjegyzéseire az amerikai szabadság és demokrácia diadalmenetével kapcsolatban.

HŐS ÉRKEZIK

A szabadságharc 1849-es bukását követően Törökországba menekült és ott internált Kossuth meglehetősen jól ismerte az Egyesült Államokat, annak ellenére,

¹ Ez a dolgozat a meglévő szakirodalom (lásd a 8. jegyzetben) amerikai Kossuth-képét azoknak az igen fontos, de korábban ismeretlen iratoknak az alapján egészíti ki és árnyalja, melyeket a kaliforniai Huntington Libraryban (San Marino, CA) kutattam fel és eredetiben a *The Hungarian Quarterly* 43. kötetében, a 166. számban közölt cikkemben (85–98) hasznosítottam. 2002-ben, ...to fix the attention of the whole world upon Hungary...'. *Lajos Kossuth in the United States, 1851–52* címen.

² Bölöni Farkas Sándor: *Utazás Észak Amerikában* (Kolozsvárt: ifjabb Tilsch János, 1844).

³ Mokcsai Haraszthy Ágoston: *Utazás Északamerikában* (Pest: Heckenast Gusztáv, 1844).

⁴ Alexis de Tocqueville: *De la démocratie en Amérique* (Paris: C. Gosselin, 1835–1840).

⁵ Tocqueville Elek: *A' democratia Amerikában* (Budán: A Magyar Királyi Egyetemnél, 1841); legjobb új kiadása: Alexis de Tocqueville: *Az amerikai demokrácia* (ford. Frémer Juszti és mások) (Budapest: Európa, 1993).

⁶ Báró Wesselényi Miklós útinaplója 1821–1822. 1821. október 29-i bejegyzés. <http://mek.oszk.hu/09200/09257/09257.htm> [Letöltve: 2016. július 27.].

Kossuth Lajos amerikai ábrázolása,
1852

tást kapta, hogy nagybecsű utasát „a lehető legnagyobb figyelmességgel” fogadja, majd haladéktalanul szállítsa őt az Egyesült Államokba. Kossuth azonban azt kérte, hogy álljanak meg Nagy-Britannia partjainál. Szeptember 22-én, a kapitánnyal és feletteseivel történt kisebb szóváltást követően az amerikaiak végre beleegyeztek, hogy Kossuth megszakítsa útját Angliában. Gibraltárnál maga mögött hagyva a cirkálót Kossuth végül a *Madrid* nevű gőzössel érkezett Southamptonba, az amerikai közönség nem kis csalódására.

A lelkes fogadtatás, az angolul tartott előadásait kísérő ováció, illetve kezdeti politikai sikerei hatására Kossuth meghosszabbította az eredetileg mindössze néhány napra tervezett angliai tartózkodását. A „nemzet vendége”⁷ csak november 20-án folytatta útját az Újvilágba.⁸

⁷ Kossuth's speech at the dinner given in his honor by the U.S. Congress in Washington D.C., January 7, 1852. <http://www.h-net.org/~habsweb/sourcetexts/kosswash.html> [Letöltve 2018. március 17.] – Vö. Joseph Széplaki (ed.): *Louis Kossuth 'The Nation's Guest'* (Ligonier, PA: Bethlen Press, 1976).

⁸ Kossuth 1851–1852. évi amerikai útját az eddigi szakirodalom – elsősorban az 1970-es években – részletesen feltárta, főként Jánossy Dénes korábbi, nagy jelentőségű forráskiadó munkája alapján: Jánossy Dénes: *A Kossuth-emigráció Angliában és Amerikában*. I–II/1–2 (Budapest: Magyar Tör-

“ hogy csak közel ötvenéves korában lépett először (és utoljára) amerikai földre. A forradalom és szabadságharc alatt és azt követően az amerikai közvélemény már viszonzta Kossuth lelkesedését az Egyesült Államok iránt: a Habsburg elnyomás ellen küzdő államférfiban szinte egyik napról a másikra a szabadság bajnokát kezdte ünnepelni. Mikor Amerika tudomást szerzett Kossuth internálásáról, Pierre Soulé (1801–1870) louisianai szenátor már 1850. február 5-én azt tanácsolta az elnöknek, hogy járjon közben a portánál a törökországi magyar menekültek ügyében. Még így is egy egész évig tartott a kommunikációs huzavona, mire az elnök végre felhatalmazást kapott a Szenátustól, hogy hajót küldjön Magyarországra volt kormányzó elnökéért.

Kossuthot és az őt kísérő magyar menekültek kisebb csoportját a Dardanellák déli csücskében vette fel a *U.S.S. Mississippi* cirkáló. Long kapitány azt az utasítást kapta, hogy nagybecsű utasát „a lehető legnagyobb figyelmességgel” fogadja, majd haladéktalanul szállítsa őt az Egyesült Államokba. Kossuth azonban azt kérte, hogy álljanak meg Nagy-Britannia partjainál. Szeptember 22-én, a kapitánnyal és feletteseivel történt kisebb szóváltást követően az amerikaiak végre beleegyeztek, hogy Kossuth megszakítsa útját Angliában. Gibraltárnál maga mögött hagyva a cirkálót Kossuth végül a *Madrid* nevű gőzössel érkezett Southamptonba, az amerikai közönség nem kis csalódására.

New Yorkot már érkezése előtt hatalmába kerítette a „Kossuth-láz”. A város nagyszabású előkészületek után, 1850. december 4-ről 5-re virradó éjjélkor hősként üdvözölte a nagy szabadságharcost a Staten Island-i kikötőben. Az öbölbe navigáló Humboldt gőzösről elhangzó puskaövésekre 31 puskából leadott sortűz válaszolt a partról (akkoriban ennyi tagállama volt az Egyesült Államoknak), majd dördülések hangzottak el Governor's Island, Manhattan Island és a North River irányából is.

Kossuthot angol költő verse is elkísérte New Yorkba: Walter Savage Landor *To the City of New York, on its Reception of Kossuth* (New York városához Kossuth fogadtatására) című költeménye, amelyet a *The Examiner* című angol lap 1851. december 27-i számában jelentetett meg, s melyet itt N. Kiss Zsuzsa új, költői fordításában adok:

Örvendj, városnyi nép!
Ne mert hozzád beszélt
A honfi, kit követnek milliók,
De mert visszhangja zeng
Vízen át töletek,
S a zsarnok hallja, s gőgje meginog.

Szülő Albionom,
Büszkélkedhetsz, bizony,
A te fiaid ők, Ismáelek,
A messi pusztaság
Ragyogó csillagát
Kövelték, mely Szabadsághoz vezet.

Övék a vas, arany,
Mit igazságosan
Az erős kezűek szétosztanak,
Ne kelne fel a szív
Bennük, míg dülhatik
a jogtíró kétlábú fenevad?

ténelmi Társulat, 1940–1944–1948), majd a következő (kronologikusan elrendezett) művek révén: Laslo E. Tóko: *Louis Kossuth, Hungary's Advocate, and the American Response* (Budapest: ELTE doktori disszertáció, 1972, kézirat); John H. Komlos: *Louis Kossuth in America 1851–52* (Buffalo, NY: East European Institute, 1973); Szabad György: Kossuth az Amerikai Egyesült Államok politikai berendezkedéséről. *Századok* 109/3–4, 1975, 551–573; Széplaki (ed.): i. m.; Donald S. Spencer: *Louis Kossuth and Young America. A Study of Sectionalism and Foreign Policy 1848–1852* (Columbia: University of Missouri Press, 1977).

Kik éljeneztetek,
Itt a legemberebb,
Fel mind! Nem estélyért meg tömjénért van itt,
Ez a vitéz magyar
Szent háborút akar,
Dicsfény övezzé búcsúnapjait.

A magyar szabadságharcos New York-i fogadása minden képzeletet felülmúlt.

Az egyik philadelphiai tudósító szerint a város nem is annyira Kossuth-lázban, mint inkább Kossuth-őrületben égett. Jánossy Dénes, Kossuth amerikai tartózkodásának napjainkig legalaposabban tájékozott kutatója a következő leírást adja az előkészületekről:

Kossuth

1851. december első napjaiban a New York utcáin hömpölygő tömeg lázasan várta a Kossuthról szóló utolsó híreket. Az iránta való érdeklődés felkeltésében a sajtó derekas munkát végzett, mert már hetek óta hasábos cikkekben számolt be fogadtatásának előkészületeiről, melyeknek rendezésére a városi tanács külön bizottságot küldött ki. A sajtó hatalmas szavára megmozdult a város. A nagy szállodák és üzletházak óriási reklámtáblákat építettek Kossuth tiszteletére.⁹

Az egyik korabeli amerikai plakátról Jánossy így ír: „A tömegek naív fantáziájára appellált a kép, melyen Kossuth egy tigrisfejű osztrák és egy medvefejű orosz katona között volt látható, felette az amerikai sassal, lábainál egy török katonával, a háttérben pedig a brit oroszlánál.”¹⁰ Mindenfelé utcai árusok kínáltak a magyar forradalom és szabadságharc történetét bemutató

olcsó füzeteket, és a keresztségben országszerte számos amerikai újszülött kapta a „Kossuth” keresztnévet.

A New York-i sajtó – kivált több abolitionista lap – napi rendszerességgel, részleteiben számolt be Kossuth látogatásáról. A radikális *New York Tribune* főszerkesztője, Horace Greeley, Kossuth egyik legnagyobb tisztelője, tudósítót bízott meg, hogy az illusztris vendéget végigkísérje amerikai útján. Hála William Turner Coggeshall (1824–1867) cikkeinek – melyek kisvártatva, 1852-ben gyűjteményes kiadásban is megjelentek – Kossuth nyolc hónapos amerikai tartózkodásának minden mozzanata feltárul előttünk, egy lelkiismeretesen vezetett napló aprólékosságával. Az akkoriban nemrég indult *The New York Times*, de a *The Evening Post* és a *The Independent* is rendszeresen közölt méltató cikkeket Kossuthról, míg a konzervatív és abolícióellenes *New York Courier and Enquirer* hevesen és könyörtelenül támadta a látogatót, nem egyszer állóharcba bocsátkozva a *The New York Times*szal.

AZ AMERIKAI SZÓNOK

Alighogy partra szállt, Kossuth megkezdte beszédsorozatát.¹¹ Felnőtt korában kezdett komolyabban angolul tanulni, a börtönben töltött évek alatt (1837–1840). „Kértem tőlük egy angol szótárt meg Shakespeare-t.”¹² Kedvenc olvasmányai – Shakespeare s még inkább az angol romantikusok – alaposan rányomták bélyegü-

¹¹ Kossuth beszédeit számos forrásból, de csak kis részben ismerjük. Nyolchónapos amerikai tartózkodása során hozzáférőlegesen 600 (!) rövidebb-hosszabb (olykor négyórás!) beszédet, felszólalást, hozzászólást tartott angol nyelven, ezeket számos kötet és újság közölte, részleteiben vagy egészében. Amerikai beszédeinek gyűjteménye a mai napig sem angol eredetiben, sem magyar fordításban nem jelent meg, ez történetírásunk egyik nagy adóssága. A már – részben egyidejűleg – publikált munkák közül (melyeknek gyors ütemű, szinte azonnali kiadása a magyar vendég iránti felfokozott érdeklődést tanúsítja) az alábbiakat emelem ki: P[hincas] C[amp] Headley: *The Life of Louis Kossuth, Governor of Hungary, including notices of the men and scenes of the Hungarian revolution, to which is added an appendix containing his principal speeches, &c.* (Auburn [N.Y.]: Derby and Miller, 1852); *Kossuth in New England. A Full Account of the Hungarian Governor's Visit to Massachusetts, with His Speeches, and the Addresses That Were Made to Him* (Boston: John P. Jewett & Co.; Cleveland, Ohio: Jewett, Proctor and Worthington, 1852); Francis W. Newman (ed.): *Select Speeches of Kossuth, Condensed and Abridged, with Kossuth's Express Sanction* (New York: C. S. Francis & Co./Boston: Crosby, Nichols & Co., M.DCCC. LIV); Edward G. Parker: *The Golden Age of American Oratory* (Boston: Whittemore, Niles, and Hall, 1857). Magyar fordításban közölte két amerikai beszédét Pajkossy Gábor (szerk.): „*Nemzeti újjászületés*”. *Válogatás Kossuth Lajos írásaiból és beszédeiből* (Budapest: Új Mandátum, 2002), 140–149; illetve az egyik fontosat korábban is, lásd in Pajkossy Gábor: *Kossuth Lajos* (Budapest: Új Mandátum, 1998 [1999]), 116–121. Kossuth amerikai beszédeiről érdemleges forráskritikai megjegyzéseket tesz Pajkossy: „*Nemzeti újjászületés*”, i. m., 140, 143–144.

¹² *Kossuth in New England*, i. m., 106–107.

⁹ Jánossy: i. m., I. kötet, 206–207, 2. jegyzet.

¹⁰ Uo. A leírás alapja: *The New York Herald*, 1851. december 1–2.

ket angolságára, kezdve a szókincsétől az előszeretettel használt nyelvtani szerkezeteken át egészen a kifejezésmódjáig.¹³

Angolul szónokolni csak száműzetése alatt kezdett, 49 éves korában. Nyilvános felszólalásait mindenhol ünneplés fogadta, de magánbeszélgetések során bizony sokszor keresgélnie kellett a szavakat. Ennek fényében szinte hihetetlen dolog, hogy már Angliába érkezésekor, de különösen amerikai útja alatt hírnevet és megbecsülést tudott szerezni magának kora egyik legnagyszerűbb szónokaként.

„Múlt héten, a törvényhozás bankettjén volt alkalmam háromnegyed órán át hallgatni őt” – írja George Stillman Hillard (1808–1879) barátjának, Francis Liebernek 1852. május 8-án. Hillard aki Charles Sumner ügyvédi irodájában partner, a massachusettsi törvényhozásban szenátor, a Boston University jogi karán az első dékán volt, szerkesztette az unitárius *Christian Registert* is. Webster e csodálója maga is mesteri szónokként vált ismertté, akinek beszédei az idő tájt nagy hírnévnek örvendtek,¹⁴ így aztán nem lehet kétségünk afelől, hogy helyesen ítélte meg Kossuth retorikai képességeit.

Felszólalását igen magas szintű oratori teljesítményként értékelem. Összesen mintegy két órán keresztül beszélt jegyzetek nélkül, szálfá egyenesen állva egy asztal tetején a hallgatóság előtt. Hangja határozott, előadásmódja kellemes és meggyőző, arckifejezése élénk és kifejező. Fegyelmezett tartását – kivált, ahogy parancsolni tudott lábainak – lenyűgözőnek találtam. Nem nehéz belátni, hogy anyanyelvén hogyan lehetett ennyire népszerű, elsőrangú szónok. Mint hallom, mindenki lebilincselő hatást gyakorol, aki csak a közelébe kerül, és semmi okom kételkedni e híradások hitelessége felől. Jellegzetesen keleties benyomást keltő jelenség, buja, szinte nőies képzelőerővel megáldott ember, aki a férfiakat is, de különösen a nőket egy csapásra a maga oldalára tudja állítani megnyerő, szinte simogatón elbűvölő modorával [...] Mindez tökéletes összhangban áll azzal a csipetnyi színpadiassággal, sőt melodráma való hajlammal, amely szerintem szintén a sajátja. Először lóháton pillantottam meg őt, és nem tűnt különösebben jó lovasnak. Mutatós bársony felöltőjében nem annyira hősnek, mint inkább afféle trubadúrnak tűnt szememben, akinek oldalán jobban mutatott volna a lant, mint a kard.¹⁵

¹³ Kossuth angolságának forrásairól, Shakespearehez való viszonyáról lásd tanulmányaimat: Kossuth és Shakespeare: nyelv és politika. *Századok* 136/4, 2002, 863–880 (lásd ebben a kötetben is); Az emigráns Kossuth és a politikai marketing születése. In Hermann Róbert (szerk.): *Kossuth Lajos, a magyarok „Mózese”* (Budapest: Osiris, 2006), 177–212.

¹⁴ Evelina Gilmore Ames: *Diary of a Yankee Housewife*. 1852. november 30. Sarah Lowry Ames blogja, 2014. január 25., <https://evelinaames.com/tag/daniel-webster/> [Letöltve: 2016. augusztus 7.].

¹⁵ George Stillman Hillard – Francis Lieber, Boston, 1852. május 8. Huntington Library, San Marino, CA.

Legfontosabbnak ítélt beszédeihez Kossuth általában vázlatot készített, nemegyszer egy angol anyanyelvű vagy angolul kiválóan tudó magyar munkatárs közreműködésével. Az 1852 nyaráig Angliában és az Egyesült Államokban elmondott, különböző hosszúságú, becslések szerint 600 (!) beszédének mintegy kétharmadát mindenesetre a helyszínen rögtönözte. Ezeknek nagy részét – akárcsak angol nyelvű publicisztikájának¹⁶ és levelezésének zömét – a 19. századi angol próza remekművei között tartották számon. Az elkövetkezendő ötven év során számos referenciaértékű szakkönyv – többek között a *The Golden Age of American Oratory*¹⁷ – hosszasan idézett Kossuth szövegeiből. Beszédeinek legjavából ötvenkettő hamarosan gyűjteményes kiadásban is megjelent *Select Speeches of Kossuth*¹⁸ címmel.

Természetesen nem mindenki lelkesedett a Kossuth-féle retorikáért. Francis Lieber bíráló szavaival sok kortárs amerikai egyetértett:

Emlékszik-e ön, mint mondtam *Az úriember jelleme* [Character of the Gentleman] című írásomban, némileg sarkítva a dolgot? Nemcsak férfiatlan, de úriemberhez sem méltó a fröcsögés, mikor ékesszólásban egy tűzoltókocsi szintjére süllyed le az ember. Elég, ha megnézzük, hány „agyontaposott” szót tudunk összegyűjteni a mi Amerikánkban. A *splendid* [ragyogó] szót mindenre rámondják, ami nem sokkal marad el a középszerűtől. A *magnificent* [fenséges] akkora közhellyé vált, hogy az ember már nem is használhatja, hacsak legalább tíz oldalon át nem bizonyította már, hogy nem részegítik meg pusztá szavak. A *great* [nagyszerű] majdnem előkelőt jelent, de azért nem egészen. Az *admirable* [bámulatos] pedig hovatovább olyan elcsépett jelző lett, hogy nem jelent többet 9 betűnél. A *greatest man of the age* [a kor legnagyobb férfiúja] cím birtokosa hol Webster, hol Scot [sic – Sir Walter Scott], hol Kossuth vagy Wellington, de lehet akár Barnam [sic – P. T. Barnum], Jenny Lind vagy Lola [Montez] is – mindegy, hogy férfiről, intellektusról vagy nőszemélyről van-e szó. Kossuth korunk (bár nem mindegyik kor) legnagyobb szónoka – saját szememmel láttam ezt nyomtatásban. Micsoda állatiasság! Bőgni a tehen is tud, és minél tagoltabb ez a bőgés, annál brutálisabb.¹⁹

¹⁶ Éva H. Haraszti: *Kossuth as an English Journalist* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1990).

¹⁷ Parker: i. m.

¹⁸ *Select Speeches of Kossuth*, i. m.

¹⁹ Francis Lieber – George Stillman Hillard, Columbia, S.C., 1852. január 8. Huntington Library, San Marino, CA.

POLITIKAI REALITÁSOK

A New York-i ünnepélyes menet után Kossuth hasonlóan nagyszabású fogadtatásban részesült Philadelphia és Baltimore utcáin is, ám mire Washingtonba érkezett, a hivatalos Amerika lelkesedése már kezdett lelohadni. Kezdetnek az is elég volt, hogy az osztrák követ, Johann Georg Ritter von Hülsenmann (†1864) mindent megtett Kossuth „díszfogadásának” bojkottja érdekében. Jegyzékben tiltakozott Millard Fillmore (1800–1874) elnöknél „a magyar lázadó” New York-i ünneplése ellen, kifogásolva többek között, hogy Kossuthot a „Kormányzó” titulussal illeték. A washingtoni politikusok véleménye megoszlott a tekintetben, hogy mennyire kell a magyar vendég tényleges politikai súlyát komolyan venni. Fillmore végül is vállalta, hogy fogadja Kossuthot, bár úgy látta, hogy küldetésében könnyen „veszélyes vizekre lehetne tévedni, ha az együttérzés kinyilvánításán túl bármi másra sor kerülne”.²⁰ Ennek megfelelően megkérte Kossuthot, hogy tartózkodjék egy esetlegesen kényelmetlen, politikai színezetű beszéd megtartásától.

Miután Daniel Webster (1782–1852) külügyminiszter biztosította az elnököt arról, hogy Kossuth nem fog felszólalni a Fehér Házban, megállapodás született a látogatás időpontjáról, melyet 1852 szilveszter estéjére tűztek ki.

Kossuth nem tartotta be a szavát. Az elnökhöz és kabinetjéhez intézett beszédében hosszan sorolta azokat a sérelmeket, melyek az Egyesült Államokba vittek. Mint mondta, Amerikának közbe kell lépnie, hogy gátat vessen az osztrák és orosz beavatkozásnak Magyarország belügyeibe. Érvként hozta fel, hogy vendéglátói mennyire lekötözték azzal, hogy kiszabadították az internálásból, meghívták Washingtonba, és még maga az elnök is fogadta őt. Fillmore fagyos válasza azonban nem sok kétséget hagyott az aktuális politikai realitások felől. Ha Kossuthnak sikerül amerikai segítség nélkül kivívnia a függetlenséget nemzete számára, akkor ő mint elnök hajlandó lesz ezt az óvilági emberi jogok győzelmeiként elkönyvelni. „Mint magánember együttérzek önnel a hazája függetlenségéért és szabadságáért folytatott bátor harcban – mondta Fillmore. – Az Unió legfőbb eljárójaként vállalt nézeteimet erről nemrégiben részletesen és minden nyomástól mentesen kifejtettem a Kongresszusnak címzett üzenetemben.” Fillmore ezzel saját év eleji elnöki beszámolójára, soros *State of the Union* beszédére utalt, melyben félreérthetetlenül így fogalmazott: „Senki sem rendelkezik azzal a joggal, hogy az ország békéjét kockáztassa, vagy annak törvényeit áthágja holmi homályos törekvések nevében, melyek más államok kormányzásának megváltoztatását vagy jobbítását célozzák.”²¹

Az elnökkel éles ellentétben a Kongresszus álláspontja már korántsem volt annyira egységes Kossuthal kapcsolatban. 1851. január 7-én a Képviselőház azzal

fogadta vendégét, hogy ülés előtti felszólalásra kérte fel. Annak előtte ezt a nagy tisztességet csak egy ember érdemelte ki: az amerikai forradalmi hadsereg francia hőse, Lafayette márki. Aznap este a Kongresszus bankettet adott Kossuth tiszteletére a National Hotelben. Az eseményen több mint 250 vendég vett részt. A magyarok ügye iránt elkötelezett külügyminiszter kétszer is felszólalt az ünnepségen. Első ízben óvatosabban forgatta a szót, de záróbeszédében már tüzeesebb hangot ütött meg. Lelkesen üdvözölte a magyar függetlenség és önrendelkezés eszméjét, méltatva Magyarország helyét Európa nemzetei között. A körütekintő megnyitóra kevesen figyeltek fel, de a szenvedélyes záróbeszéd üzenete szemlátomást mindenkinek megértett a hallgatóságban. Miközben a lapok Webster felszólalásában annak bizonyítékát látták, hogy a magyarság hivatalosan is az Egyesült Államok támogatását élvezheti, az osztrák diplomata ultimátumot nyújtott be Fillmore elnöknek: amennyiben Webster miniszter továbbra is hivatalban maradhat, ő távozik, és a két ország között megszűnik a diplomáciai kapcsolat. Hülsenmann valóban elhagyta Washington, és egy egész évig nem is tért vissza.

Ezzel együtt minden hiábavalónak bizonyult. Webster hangzatos szövegeit semmilyen valódi politikai kötelezettségvállalás nem támasztotta alá, ráadásul a miniszter maga az év vége előtt meghalt. A nagyhatalmaknak a magyar függetlenségi mozgalmak iránt tanúsított kétszínűsége aztán a magyar történelem többszörösen beigazolódnak, tragikus tapasztalatává vált, amit később 1956 eseményei is megerősítettek.

A KÖTÉLTÁNCOS

A fővárosi látogatást vidéki körút követte. A kezdeti lelkesedést néhány hónap elteltével nyugaton lankadt érdeklődés, délen kimondottan ellenséges fogadtatás, New Englandben pedig legfeljebb lagymatag támogatás váltotta fel. *There is a community in mankind's destiny* [Közösség van az emberiség sorsában] – szöveg a felirat egy Kossuth tiszteletére emelt kapuzat felett. A volt kormányzó számos államban tett látogatást, közöttük volt Maryland (Annapolis), Pennsylvania (Harrisburg, Pittsburgh), Ohio (Cincinnati), Wisconsin (Madison), Indiana (Indianapolis), Kentucky (Louisville), Missouri (St. Louis), Louisiana (New Orleans) és Alabama (Montgomery). Ezt követően Kossuth visszatért Washingtonba, majd New Jersey (Trenton, Newark) és Connecticut (New Haven) következett. Kimondottan vegyes érzelmekkel fogadták a déli államokban, ahol a közönség hozzáállását rendszerint az abolícionista és rabszolgatartók közötti harc helyi és pillanatnyi állása határozta meg. Sokan egyből megvonták támogatásukat, mikor azzal szembesültek, hogy Kossuth semleges álláspontra helyezkedik a rabszolgaság kérdésével kapcsolatban.

Kossuth valójában már-már kötél-táncos-mutatványt végzett, mikor – egy elég rosszkor kínálkozó pillanatban – megpróbálta az amerikai közvéleményt a magyar

²⁰ Idézi Komlos: i. m., 101.

²¹ Uo., 102–103.

ügy mellé állítani. Egyfelől 1852 elnökválasztási év volt, ami azt jelentette, hogy mindenki óvatosan bánt a politikai ígéretéssel. Másfelől az 1850-es évek elejére már izzott a levegő Észak és Dél között a rabszolgaság kérdése körül, amely mintegy éket verve az amerikai nemzet testébe végül polgárháborúhoz vezetett. Kossuth mindkét oldalt megpróbálta megnyerni a magyar függetlenség ügyének, de úgy, hogy beszédeiben mindig az unió jelképeire helyezte a hangsúlyt. Ezzel együtt Frederick Douglassnak (1818–1895), az abolicionista mozgalom rabszolgából lett vezetőjének igaza volt, mikor azzal érvelt, hogy Kossuth csak úgy tudna eleget tenni az amerikaiaknak, „ha megszűnne Kossuthnak lenni”.²²

Kossuth ellátogatott a függetlenségi háború híres csatáinak helyszínére (Charleston, Bunker Hill), illetve találkozott Henry Wadsworth Longfellow-val (1807–1882), Ralph Waldo Emersonnal (1803–1882) és az amerikai szellemi élet más elismert vezetőivel. Emerson ezzel az ünnepélyes kijelentéssel fogadta őt a Massachusetts állambeli Concordban: „Ön bizvást foglalhat el doktori széket a szabadság egyetemén: kiérdemelte a jogot, hogy a mi Washingtonunkat értelmezze.”²³

Előadásaiiban Kossuth mindig következetesen visszatért két pontra. Egyrészt az amerikaiak szabadságszeretetére apellálva próbálta rábírní őket, hogy Magyarországon további függetlenségi harcát mind politikailag, mind anyagilag támogassák. Az amerikai – különösen a New England-i – polgárok nemcsak nagylelkű adományokat ajánlottak fel, de Kossuth-bizottságokat állítottak fel, valamint a volt kormányzó személyét és munkásságát méltató közleményeket adtak ki.

A KOSSUTH-DOLLÁROK

Érkezése után nem sokkal Kossuth, Magyarország 1848-as pénzügyminisztere azzal az ötlettel állt elő, hogy minden amerikai hallgatójától egy dollárnyi adományt kér, és a befolyt összegeket az e célra létrehozott Kossuth Alapban helyezi el. Később kötvényeket is kibocsátott különböző címletekben, önmaga arcképével és kézjegyével. Hamar arra a következtetésre jutott azonban, hogy Amerika a nagy szavakon túlmenően vajmi kevés tényleges segítséget hajlandó csak nyújtani Magyarországnak függetlensége visszaszerzéséhez.

Kossuth New York polgármesterének, Ambrose C. Kingslandnek (1804–1878) írt, eddig kiadatlan levele rávilágít, hogy már 1852. január derekán mennyire türelmetlen és csalódott volt: a lelkes megnyilvánulásoknál bizony többet várt volna a gáláns Amerikától.

Am lenne itt egy dolog, kedves uram, mely – sajnos, hogy ezt kell mondanom – igen lesújtó és mérhetetlenül kellemetlen számomra. Ez pedig nem más, mint a New York-i Pénzügyi Bizottság érthetetlen tétlensége. Azok a nagytiszteletű urak, akik a hitelfolyósítási és adakozási terv élére álltak (amit nagy meglepéssel és hálával fogadtam) természetesen megkötötték a kezem abban, hogy egyéb források, egyéb lehetőségek felkutatásával mozdítsam elő ügyünket. Így miközben részükről nem történik semmi, enmagamat kötelesség terhel, hogy semmilyen lépést ne tegyek. – Már közel egy hónapja, hogy eljöttem New Yorkból, és a hitelfolyósítást még csak meg sem kezdték. – Én mindenben e Bizottság nagylelkű erőfeszítéseire hagyatkozva olyan kötelezettségeket vállaltam, melyeknek immár nem tudok eleget tenni, és a várt, hatékonyan kiutalandó kölcsön helyett azt kell tapasztalnom, hogy személyes hitelem csorbát szenved, sőt azt látom, hogy még 6 hét, és mindennemű megélhetés nélkül maradok... Az idő rendkívül értékes számomra, a kötelesség bármely percben visszaszólíthat Európába – muszáj valami hathatós forrást találnom, máskülönben kénytelen leszek beigazolódva látni azt a sejtést, miszerint Amerikának a vendéglátáson és a szavakon túl semminemű komolyabb segítő szándéka nincs ügyünket illetően.²⁴

A Kossuth-dollárok igen lassan folytak be a kasszába, mindazonáltal 1852. június 10-re tervezett távozásáig Kossuthnak sikerült azért 83 442 dollárt összegyűjtenie. Az összeg mintegy ötödét magyar menükeltek támogatására, postai és nyomdai számlák kiegyenlítésére, illetve saját utazási költségei megtérítésére használta fel. Körülbelül egyharmadát diplomáciai és titkosszolgálati kiadások fedezésére utalta ki, míg a fennmaradó 36 000 dollárból fegyvereket vásárolt. Bírálói sokszor szemére vetették Kossuthnak szertelennek látszó amerikai pénzköltését. Mire búcsút intett az amerikai kontinensnek, erszényében alig maradt valami.

EGY LÁTNOK HÓDOLÓI ÉS BÍRÁLÓI

Kossuth magabiztos politizálása és tüzes szónoklatai megosztották Amerikát. Francis Liebernek barátaival, George Stillmannel és Charles Sumnerrel folytatott – jelenleg a kaliforniai Huntington Könyvtárban, San Marinóban őrzött – levelezése azt bizonyítja, hogy a keleti parti elit tiszteletben tartotta Kossuth Magyarország szabadságáért és függetlenségéért vívott harcát, ugyanakkor megkérdőjelezte abbéli követelésének létjogosultságát és életszerűségét, hogy az Egyesült Államok egy olyan konfliktusba avatkozzék bele, amely voltaképpen a Habsburg Birodalom belügyének tűnt. E leveleket magyar nyelven itt idézzük első ízben.

²² Spencer: i. m., 121.

²³ Kossuth in New England, i. m., 223.

²⁴ Kossuth Lajos – Ambrose C. Kingsland, Harrisburg, 1852. január 17. Huntington Library, San Marino, CA.

A Németországban született Francis Lieber (1798–1872) liberális politikafilozófusként és jogtudósként vált híressé az Egyesült Államokban. Az ő nevéhez fűződik a „háborús jog” kifejezés, melyen a hadviselés feltételeit szabályozó, rendszeres és intézményesült magatartási kódexet értett. 1851 karácsonyán George Stillman Hillardhoz írt levelében Lieber a következő szavakkal magasztalta Kossuthot:

Igen nagy véleményemmel vagyok Kossuthról, és ha még ellene is írnék az alábbiakban, azért nem őt kell felelőssé tenni. Lehet, hogy Kossuth sokat megenged magának, mondhatni egészen szemtelen is tud lenni, azonban elméjében ez az egyetlen nagy gondolat él, lelkében egyetlen nagy érzület – éljen Magyarország és le Ausztriával – Isten segítse őt ennek elérésében; az pedig, hogy az amerikaiak eddig mennyire hajlanak az igazára, azt mutatja, hogy legalábbis ő nem téved ebben a nagy merészségben. Ám az, hogy az amerikaiak ennyire engedjenek egy magyarnak, aki közli velünk, mennyire tévedünk, mert Washington nem arra gondolt, amit szerintünk mondani akart, és hogy nekünk, amerikaiaknak legalább a látszat kedvéért ki kellett volna vennünk a kulcsot a N. York-ban oly erős demokratikus gallikán elemek kezéből – nos, ezt szégyenteljesnek tartom.²⁵

Bármennyire is tisztelte a magyar vezért és az általa képviselt ügyet, Lieber nem tudta magát túltenni azon, hogy Kossuth milyen szerepet szánt az Egyesült Államoknak az adott európai konfliktusban. Az ő ízlése szerint Kossuth túlzásokba esett látnoki vízióival. „Az is igaz” – mondta Hillardnak –, hogy

itt rá kell térnem az E. Államok voltaképpeni küldetésére – a számára kijelölt útról és befolyásgyakorlásának módozatáról kell beszélnem. Ekkor azonban fel kell tennem a kérdést: Mit is várnak tőlünk? Mondjuk azt a cárnak, hogy „Ezt ne tegye”, miképp – mint arra bizonyára ön is emlékezik – a kínaiak által Hong Kong falain legördített felirat arra intette a vöröskabátosokat, hogy „ide tilos a belépés”, midőn azok puskaporral és szurronnyal közeledtek feléjük? Küldjünk pénzt? Vajon mennyit? És ki küldje, a kormány vagy a nép, saját akaratából? Vagy küldjünk katonákat? Hat hét sem kellene hozzá, hogy a magyarok halálosan meggyűlöljék az amerikaiakat, ők meg a magyarokat. Ez mindig így van, és így kell lennie. Ha a győzelmet külföldi vívja ki, akkor azért gyűlölük meg, mert ő aratta le a babérokat, és ennek okán elszemtelenedik; ha pedig nem rajta múltott a győzelem, akkor meg azért gyűlölük, mert csak egy kellemetlen fickót látnak benne, aki szemet vetett a haza földjeire, pénzére, sőt sokszor az asszonyokra is.²⁶

Lieber mindvégig mély kétségeket táplált Amerika nemzetközi küldetésre való felkérésével, illetve annak vállalása esetén egy tényleges intervenció erkölcsi megalapozottságával kapcsolatban.

²⁵ Francis Lieber – George Stillman Hillard, 1851 karácsony. Huntington Library, San Marino, CA.

²⁶ Uo.

Tényleg a magyar lenne az egyetlen eltiport nemzet? Vajon Olaszország nem fohászkodik jajveszékelve segítségért? Vajon a német hercegek nem bizonyultak álságos talpnyalóknak? Persze el tudok képzelni olyan helyzetet, mikor az Egyesült Államok más hatalmakkal együtt azt mondaná Oroszországnak: El a kezekkel, önök az egész világ békéjét zavarják, úgy gázolnak át egész népeken, mint elefánt a rizsföldeken. Ha nem hagynak fel ezzel, lecsapunk hajóikra a tengeren. De hogy kormányunk segédelmével támogassuk egy nemzet forradalmi felemelkedését, az már egyenesen nevetséges lenne. Írhatnám azt is, hogy... hogy... hogy – de nem teszem.²⁷

A massachusettsi ügyvéd és közéleti férfi, George Stillman Hillard (1808–1879) egyetértett azzal, ahogyan Lieber Kossuthot jellemezte, de kellő tájékozottság híján kételyei voltak a magyarországi eseményekkel, a magyarok politikai képességeivel kapcsolatban. „Na mármost, ami Magyarországot, Kossuthot, Ausztriát és Oroszországot illeti, abban a legmesszemenőbbben egyetérttek önnel” – válaszolt Liebernek.

Nem szívélhetem sem Oroszországot, sem Ausztriát, az én szememben olyanok ők, mint a haladás és emberiség patakjának útjába gördített hatalmas szikladarabok: túl nagyok és nehezek ahhoz, hogy elmossa őket a víz, ezért mindig útban vannak, hogy a dolgok folyását visszatartsák és eltereljék. Ám miközben fejet hajtok Kossuth ékesszólása, hazafisága, egy nagy eszme iránti odaadása előtt, én magam is úgy ítélem meg, hogy vérmes elképzeléseivel a fellegekben jár, és hogy a köz lelkületére gyakorolt eddigi hatása minden, csak nem üdvös. Nem sokat tudok Magyarországról, de nem hinném, hogy rátermettek lennének az alkotmányos és független kormányzásra. Hogy egy tizenhárom milliós nemzetet Oroszországnak egyetlen hadjárat alatt sikerült két vállra fektetnie és elhallgattatnia az én szememben azt látszik igazolni, hogy soraikban sok a gyenge elem, akik miatt egy külföldi beavatkozás eleve kudarcra lenne ítélve. Elég összevetnünk ezt a lagymatag ellenállást a cserkeszek kitartó, halált megvető bátorságával vagy azzal, ahogy a hollandusok helyt álltak a 16. és 17. században.²⁸

Lieber többször felelősségre vonta amerikai honfitársait, amiért szerinte félrevezették Kossuthot, róla meg azt tartotta, hogy hallgatott a rossz tanácsra. Amint Charles Sumnernek (1811–1874), a befolyásos abolitionista államférfinak és sokáig hivatalban volt massachusettsi szenátornak (1852–1874) írta:

Kossuth, akit igen nagyra becsülök (bár korántsem olyan szélsőségesen nagyra, mint ahogy őt oly sokan láttatni szeretnék, de attól tartok, hogy még csak nem is annyira,

²⁷ Uo.

²⁸ George Stillman Hillard – Francis Lieber, Boston, 1852. január 13. Huntington Library, San Marino, CA.

mint amire ő maga magát taksálni látszik²⁹) – Kossuth tehát úgy végezte dolgát nálunk, ahogy az visszavonhatatlanul elrendeltetett. Ebbe a helyzetbe egyes súlyosan felelőtlen személyek juttatták, nem sejtve, de nem is törődve azzal, milyen mély sebet ejtenek épp azon az ügyön, melynek képviselőjét – sokszor képmutató módon – fennhangon magukra vállalták. Látnivaló, hogy országunkba érkezése óta Kossuth megfélemedezett arról, hogy egy nagy elképzelés nagy tétté változtatásához két dolog szükségeltetik: egyfelől széles körű indíttatás a tömegek részéről, másfelől a konkrét lépések és a cél érdekében felhasználható források és eszközök kezelésének a lehető legvilágosabb meghatározása a vezetők részéről – amit a későbbiekben a nagy események Richelieu-i vagy cromwelli összetevőjének fogok nevezni. A tettek mezején semmi sem olyan bényítő, mint a homályosság vagy – ha elnézi nekem ezt az alantas kifejezést – a fennhéjázás. Mindezt azért mondhatom bizvást, mert – mint levelezőim tanúsíthatják – az első pillanattól fogva megmondtam, hogy a Kossuth választotta út óhatatlanul a kongresszushoz és a mit is? konkrét kérdéséig fogja elvezetni őt, és hogy minél magasabb röptű szárnyalást választ az ember szavaiban, megnyilatkozásaiban, vádjai és reményei megfogalmazásában, annál mélyebbre lehet e röppálya csúcspontjáról a faktális (használhatom ezt a szót?) valóság talajára visszazuhanni.²⁹

Lieber nem győzi bizonygatni Sumnernek, hogy „[m]ég sosem éreztem ilyen viselkedést egy komoly politikai röpirat megírására, mint amikor Kossuth előadó körútját kísértem figyelemmel. Meg is tettem volna, ha történetesen egy népesebb helyen lett volna lakásom. Azért szeretem őt.”³⁰

Lieber egy pillanatra sem vonta kétségbe Kossuth ügyének érvényességét és nemességét, bár nem mulasztotta el megjegyezni, hogy „gyorsan érvel, nagy ugrásokkal”.³¹ Végül nem tudott ellenállni a kísértésnek, és (valószínűleg 1852-ben) megírt egy értekezést *Kossuth és missziója az Egyesült Államokban* címmel, melyben ki-jelentette:

[...] amennyire kiváló véleményünk van Louis Kossuthról, annyira mélyen elítéljük Ausztria kormányát – talán szigorúbban, mint országunkban a legtöbben, mivel mi ismerjük Ausztriát, nagyon is alaposan. Ha e jeles magyar némely alkalommal, mióta közöttünk tartózkodik, arra is ragadtatta magát, hogy a politikai illem határait feszegetse, ha olyat is megengedett magának olykor, ami hovatovább arroganciával ér fel, előlött hajlamosak vagyunk szemet hunyni, legalábbis ami az ő személyét illeti, függetlenül at-

²⁹ Francis Lieber – Charles Sumner, Columbia, S.C., 1852. január 10. Huntington Library, San Marino, CA.

³⁰ Uo.

³¹ Francis Lieber: *Kossuth and his Mission in the United States*. Kézirat, 1852 (?). Huntington Library, San Marino, CA.

tól, hogy mit gondolunk azokról, akik minden tőlük telhetőt megtettek azért, hogy félrevezessék, részben önnön oktalanságukból kifolyólag, részben önző indítékból, anélkül, hogy saját kijelentéseik igazában egy röpke pillanatnál tovább hittek volna.³²

Lieber a későbbiekben is lebilincselőnek találta Kossuth eszméjét:

Kossuthot egyetlenegy gondolat foglalkoztatja, és ez egy nagyszerű és nemes gondolat: hazájának felszabadítása egy utálatos, hitetlen, könyörtelen és durva kezű kormányzás igája alól. Ha e magasztos cél érdekében, ebben a mindent felemészítő vágyban olykor gyorsan érvel, nagy ugrásokkal, ki vethetné ezt szemére? Nagylelkű embernek ilyen nem jutna eszébe. Ha egy lángoló szív minden tüzes szava, egyoldalú vagy szertelen megnyilatkozása egy hurok lenne, akkor papság hiányában majdnem minden lelkes szónokot fel lehetne akasztani, mielőtt beszéde végéhez érne.³³

Lieber és Sumner közeli barátja, George Stillman Hillard úgy érezte, két nézőpont között őrlődik.

Kossuthal kapcsolatban – mint az oly sokszor történik a mi kis feszült közösségünkben – két tűz között találom magam. Rosszallom amerikai tevékenységét, különösen ahogy a kormány után az egész ország jóindulatára apellál, ezért nem tudom rajongói táborát gyarapítani; másfelől sok olyan dolog van európai pályafutásában, ami együttérzésemre és elismerésemre tarthat számot, ezért nem akarok azokhoz sem csatlakozni, akik úgy ahogy van, megbélyegzik őt. Az a vehemens rosszindulat, mellyel oly sokan elhalmozzák, szerintem egy megriadt érzelmnek a folyománya, mely a magántulajdon önző féltésén alapul – márpedig ez olyan érzület, melyet nem nagyon tudok tisztelni. Tudnak vagy olvastak-e önök valamit arról, hogyan áll a dolga Magyarországon? Ha igen, kéretik tájékoztatni engem, mit gondolnak róla.³⁴

Mikor elutazott az Egyesült Államokból, Kossuth már fájdalmasan tudatában volt annak, mennyire megosztotta az ország közvéleményét, amit hiába próbált megnyerni a magyar ügynek. Váteszi elképzelése, hogy az Egyesült Államok komoly szerepet vállal majd az európai politikában, elhamarkodottnak bizonyult: erre még sok évtizedet kellett várni. Nem jött el még az ideje azzal érvelni, hogy „Európa politikája látható hatással lesz az amerikai köztársaság jellegére, hatalmára és sorsára. Az Oroszország és Ausztria által fémjelzett politika a centralizáció, a konszolidáció és az abszolutizmus műve. Az amerikai politika ennek szöges ellen-

³² Uo.

³³ Uo.

³⁴ George Stillman Hillard – Francis Lieber, Boston, 1852. május 8. Huntington Library, San Marino, CA.

téte.”³⁵ Azzal a kijelentésével, hogy „Oroszországnál és az Egyesült Államoknál különbözőbb két nemzetet még nem hordott hátán a föld”, Kossuth azt is jóslta, hogy „ha Oroszország fegyveres erővel ellenőrzése alá vonja Európát, és az Egyesült Államok ezt a földrészt elvei hatalmával tartja fenn, a háború elkerülhetetlen lesz”.³⁶

EURÓPA POLITIKAI TÉRKÉPÉN

Kossuth Lajos soha nem értette, miért tekintik „álmodozónak”. Gyakorlatias, eredményekre törekvő embernek tartotta magát. Egész körútján nagy büszkeséggel és magabiztossággal beszélt a magyar forradalomban és szabadságharcban betöltött vezető szerepéről. Utolsó bostoni beszédében, melyre a Faneuil Hallban került sor 1852. május 14-én, nem kevés önhittlén így szólt erről:

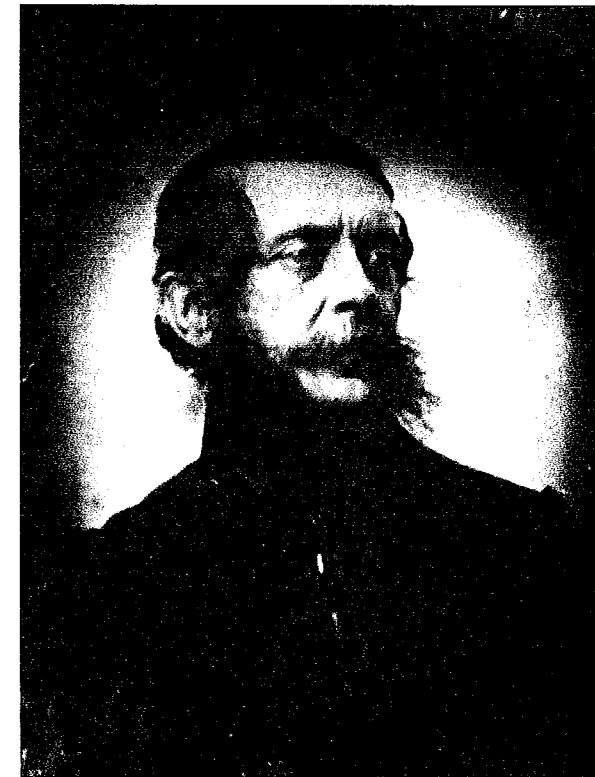
Vannak itt olyanok, akik álmodozónak néznek engem. De milyen furcsa is lenne, ha az a férfiú, aki a nép szegény fiaként az ezeréves feudális igazságtalanságok eltörlését célzó mozgalom élére állt, egy pénztelen nemzetnek sokmillió fizetőeszközt hozott létre, egy csapásra hadtesteket szervezett képzetlen civil tömegekből, egy forradalmat vezényelt le az egész világ figyelmét Magyarországra irányítva, vereséget mért a régóta nagy hatalmú, minden lehetséges javakkal rendelkező Ausztriára, saját bukása által is darabokra törve annak jövőjét; aki elhagyatottságában, száműzetésében is rettegéssel tölti el cárok és császárok szívét, s akit nemcsak saját nemzete, de oly sok külföldi ország is bizalmába fogadott – ha ez a férfiú valóban álmodozó lenne, akkor nagy büszkeségemben talán engedtessek meg azt kérnem önöktől: mutassanak nekem egy gyakorlatias embert, ha hord ilyet hátán a föld, szeretnék vele négy szemközt találkozni.³⁷

A sajtó jóvoltából Kossuth híre Amerika-szerte szétszaladt, még a Csendes-óceánig is elért, ahol pedig Kossuth egyszer sem fordult meg. A *Los Angeles Times*, a *Sacramento Daily Union*, a *San Diego Herald*, az Oregon City-beli *Oregon Spectator*, a portlandi *The Weekly Oregonian* és Salt Lake City lapja, a *Deseret News* rendszeres és meglepően részletes tudósításai révén a nyugati részek olvasói szinte percről percre követhették Kossuth keleti parti fogadtatásának fejleményeit. A nyugati parti sajtó összességében rendkívül kedvezően állt hozzá Magyarország nehéz helyzetéhez. Csak a tekintetben oszlottak meg az újságírói vélemények, hogy vajon

³⁵ Kossuthnak a bostoni Faneuil Hallban 1852. április 29-én mondott beszéde – *Select Speeches of Kossuth*, i. m., 320. Kiemelés Kossuthtól.

³⁶ Uo., 321. Kiemelés Kossuthtól.

³⁷ Faneuil Hall, 1852. május 14., *Select Speeches of Kossuth*, i. m., 368.

Kossuth Lajos dagerrotípiája,
Southworth & Hawes műterme, Boston, 1851

az Egyesült Államoknak meg kell-e elégednie azzal, hogy erkölcsi és anyagi támogatásáról biztosítja Magyarországot, avagy hivatalos nyilatkozatban kötelezze el magát, hogy nem fog beavatkozni annak belügyeibe.³⁸

1852. július 14-én Kossuth egyszer s mindenkorra távozott az Egyesült Államokból. Körútja szegényes mérlegét keserű hangon vontta meg:

Az újdonság ereje már rég alábbhagyott, az érzelmek lehűltek. Nevem már nem cseng olyan varázserővel, mint kezdetben, mikor a távolság és a balszerencse bearanyozta azt, sőt az elképzeléseim is sokat veszítettek frissességükből. A szüntelen robottól el-

³⁸ Kossuth megítéléséről az amerikai Nyugat újságjaiban Eric N. Moody nevadai történész, egykor kitűnő doktori tanítványom a Nevadai Egyetemen írt igen figyelemre méltó tanulmányt *Reflections from a Distant Shore. The Image of Louis Kossuth in the American Far West, 1849–1852* címmel (University of Nevada-Reno term paper, kézirat, 1990).

A Kossuth-szobor avatásának résztvevői, Riverside Drive, New York, 1928

ernyedtem, már rám nézni sem jó. Az intrikusok ügyes mesterkedései lejárattak és befeketítették nevemet szándékos félremagyarázásaikkal, hideg vizet zúdítva a nagylelkű szimpátiára.³⁹

Bár az észak-amerikai kontinensre többé nem tért vissza, az Egyesült Államok nem felejtette el Kossuthot. Szobra ma is áll New Yorkban, a Riverside Drive-on, valamint a washingtoni Capitoliumon, és „a szabadság bajnokának” arcmása egy amerikai postabélyeg több címletén is helyet kapott.

A szabadság bajnoka — Kossuth Lajos amerikai bélyegen, 1958

Születése kétszázadik évfordulóján megemlékeztek róla az Egyesült Államokban, leginkább persze az ottani magyarok, akik New Yorktól New Orleansig mindenhol ünnepelték. 2001-ben New York állam magyar származású kormányzója, George Pataki december 5-ét Kossuth Lajos napjának nyilvánította New York államban. A magyarság – országhatárainkon innen és túl – a mai napig hőst tiszteli benne, akiért egykor egész Amerika rajongott. Jóllehet amerikai útja nem vezetett tartós politikai vagy anyagi eredményre, Kossuth Lajos minden elődjénél és utódjánál többet tett Magyarország nemzetközi elismertetéséért, és e teljesítményét aligha lehet túlszárnyalni a jövőben. Ő volt az, aki egy személyben tette fel Magyarországot Európa politikai térképére.

■ Angolul: ‘...To Fix the Attention of the Whole World upon Hungary...’.

Lajos Kossuth in the United States, 1851–52. *The Hungarian Quarterly* 18 (166), 2002, 85–98. (Lengyel Péter és a szerző fordítása.)

³⁹ *Select Speeches of Kossuth*, i. m., 373–374.

Világkiállítások Amerikája – magyar útirajzokban (1876–1939)

Amerikát sokan ma is csupán útikönyvekből ismerik, s ez a múltban még inkább így volt. Az útikönyv a tapasztalatok tára, az ismeretek forrása és a hazai viszonyokkal történő összehasonlítás, a nemzeti önreflexió lehetőségét kínálja.¹ Az útikönyvnek mindenhol nagy divatja volt, különösen a késői 18., a 19. és a korai 20. században, amikor az utazási lehetőségek korlátozottak voltak. Különösen igaz volt ez olyan távoli tájak tekintetében, mint az Egyesült Államok, amelyről már a 19. század végén is meglepően nagyszámú magyar útikönyv született.²

KECSKEMÉTHY AURÉL A CENTENÁRIS VILÁGKIÁLLÍTÁSON, 1876

1876-ban, Philadelphiában került sor az első hivatalos amerikai világkiállításra, melyet az Egyesült Államok függetlenné válásának centenáriuma alkalmából rendeztek. Ide Kecskeméthy Aurél utazott „a magas ministerium” megbízásából, hogy „Amerikába utazásom alkalmával a philadelphiai kiállítást s az ott hazánk köz-

gazdászati érdekeire vonatkozó jelenségeket különös tanulmány tárgyává tegyem, s észleleteimről tüzetes jelentést tegyek (...)”.³

Kecskeméthy Aurél (Buda, 1827–Budapest, 1877) publicista, író. Jogi tanulmányokat folytatott, ügyvédi oklevelet szerzett. 1849 után Bécsbe távozott és 1850-től a *Magyar Hírlap* munkatársa lett. 1854-től a Belügyminisztérium sajtóhivatalában működött, rendőrbiztosként cenzori (egyések szerint ügynöki, besúgóí) munkát végzett.⁴ 1857-től Széchenyi István döblingi köréhez tartozott, a *Blick* megjelenése miatt ő is gyanúba került. 1860-ban perbe fogták, de a pert az októberi diploma után megszüntették. 1860 után a kormány hivatalos lapja, a *Sürgöny*, 1866-tól az osztrák kormányzatot támogató *Magyar Híradó* szerkesztője. 1867 után a *Magyar Politika* szerkesztője, a Deák párt konzervatív szárnyának támogatója.⁵ Munkatársi kapcsolatban állott Falk Miksával, mindkettőjüket támadták kormányhűségükért, elkobzott levelezésüket 1925-ben egy kötetben adta ki Angyal Dávid.⁶ Kecskeméthy Aurél korának egyik leginkább ellentmondásos zszurnalistája volt.

Kecskeméthy úgy látta helyesnek, hogy a „világtárlatról” adott beszámolót „Éjszak-Amerika politika s társadalmi viszonyai fölött” tartott szemle elé illessze.⁷ Magáról a philadelphiai világkiállításról Falk Zsigmond későbbi nézeteihez hasonlóan rossz benyomása alakult ki. Reflektált az 1873-as világkiállításra is, megállapítva:

[a] világtárlatok oly gyorsan érték egymást, hogy az iparosok nagy része nem győzi a kiállítás megküldésének költségeit; [...] a kiállítások szaporodásával arányban csökken a valószínűség, hogy e költségeiket közvetlenül – azaz eladások vagy közvetve új piacok nyérése által behozhassák. Továbbá [...] két-három év kevés arra, hogy valamely fejlődés momentum már megállapodott volna. Még a legújabb gépek vagy új procedurák sem érték el a befejezett kísérletek stadiumát. Végre a nagy közönség, melynek részvételétől függ a vállalat financiaiális sikere is, némileg közönyös és elfásult a világtárlatok gyors ismétlése következtében.⁸

³ Kecskeméthy Aurél: *Éjszak-Amerika 1876-ban* (Budapest: Ráth Mór, 1877), 253. Falk Zsigmond, Kecskeméthy Aurél, Ottlik Iván és Völgyesi Ferencné szövegeit itt és mindvégig betűhíven közlöm.

⁴ Deák Ágnes idevágó, alapos kutatásai nem igazolták a Kecskeméthyvel kapcsolatos besúgóí vádakát. Deák Ágnes: „Zsándáros és policzajós idők”. *Államrendőrség Magyarországon 1849–1867* (Budapest: Osiris, 2015), 343.

⁵ Kenyeres Ágnes (főszerk.): *Magyar Életrajzi Lexikon*. I. kötet (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1967), 883–884.

⁶ Angyal Dávid (szerk.): *Falk Miksa és Kecskeméthy Aurél elkobzott levelezése* (Budapest: Pesti Lloyd-Társulat – Magyar Történelmi Társulat, 1925); részletesen ismertette Kelényi B. Ottó: *Magyar Könyvszemle*, 1926, 3–4. füzet, 393–399.

⁷ Kecskeméthy: i. m., [253]. Kecskeméthy könyvének a világkiállításra kívüli részeit találó megjegyzésekkel és idézetekkel mutatja be Vári: i. m., 164–172, a kiállítást azonban nem érinti.

⁸ Kecskeméthy: i. m., 255.

¹ Tibor Frank: 'Through the Looking Glass'. A Century of Self-Reflecting Hungarian Images of the United States (1834–1941). In Lehel Vadon (ed.): *Multicultural Challenge in American Culture – Hemingway Centennial* (Eger: Eszterházy Károly Tanárképző Főiskola, 1999), 21–36. Magyarul: Frank Tibor: Tükör által élesebben. A magyarországi Amerika-kép mint önbírálat, 1834–1941. In Erdődy Gábor – Hermann Róbert (szerk.): *Magyarhontól az Újvilágig. Emlékkönyv Urbán Aladár ötvenéves tanári jubileumára* (Budapest: Argumentum Kiadó, 2002), 133–142. (Lásd ebben a kötetben is.)

² Vö. Vári András: Fenyegetések földje. Amerika a 19. század második felében – magyar szemmel. *Korall* 7. évf., 26. sz., 2006, 153–184; Glant Tibor: Magyar nyelvű amerikai utazási irodalom a XIX. század második felében. Bibliográfiai áttekintés. In Abádi Nagy Zoltán – Kádár Judit Ágnes – Tarnóc András (szerk.): *A szavak szépsége, avagy a bibliográfus igazsága. Tisztelgés Vadon Lehel 70. születésnapján* (Eger: Eszterházy Károly Főiskola Amerikanisztika Tanszék, 2012), 629–641.

Kecskeméthy 1876-ban azt tapasztalta, hogy „a philadelphiai kiállítás (...) be rendezése, külsinje, valamint a kiállítás terjedelme tekintetében nem érte el az utolsó párisi [1867] vagy bécsi [1873] kiállítást. A kiállított tárgyak berendezésében egyáltalán nem volt észrevehető sem az amerikaiak híresztelt gyakorlatlatisága; sem az, hogy az európai tárlatokon valamit tanultak. [...] [A] philadelphiai tárlatról több joggal lehetett mondani, mint akármelyik elődjéről, hogy egy nagy zsidvásár volt.”⁹

Később ismét kiemeli a philadelphiai kiállításnak a párizsihoz és a bécsihez képesti „tagadhatatlan inferioritását”.¹⁰ Kecskeméthy nivótlannak és célszerűtlennek tartja a kiállítás építési stílusát. A kiállítók csalódtak, amikor abban reménykedtek, hogy kiállított vagy éppen eladásra szánt tárgyaikat értékesíteni tudják. Lesújtóan jegyezte meg, hogy „a philadelphiai tárlat pénzügyi eredményét illetőleg is bukott-nak tűnik ki”.¹¹ Kecskeméthy nagy érdeme, hogy aprólékos részletességgel számolt be az Osztrák–Magyar Monarchia, és különösen Magyarország hozzájárulásáról a kiállításához – s igen önkritikusan. A Monarchia összesen 454 tárgyat állított ki, a magyar részesedés ezen belül mindössze 22 volt, közöttük herendi porcelán, kesz-rűvizek, borkő, aszalt szilva, búza, maláta, slivovica, mosott gyapjú, ecetek – túlnyomó többségben mezőgazdasági termékek voltak.¹² A kiállított Monarchia-beli tárgyak száma jelentősen kisebb volt, mint az 1851-es „Great Exhibition”, a londoni világkiállítás alkalmával, ahol 746 tárgy érkezett Ausztriából, ebből 34 Magyarországról és 21 Erdélyből.¹³ Kecskeméthynek ez volt utolsó munkája, betegen tért haza Amerikából és a rákövetkező évben meghalt. Könyvét ma kora egyik legjobb magyar útirajzának tartják.

DR. FALK ZSIGMOND

Nagyon érdekes, ám viszonylag kevés figyelmet kapott a korabeli útirajzok közül Falk Zsigmond legalább négy kiadást megért könyve, a *Budapesttől San-Franciscoig*.¹⁴ Dr. Falk Zsigmond nevezetes pesti család sarja volt. Apja, lovag Falk Zsigmond nyomdaiparos (Pest, 1831. április 27. – Budapest, 1913. március 11.), a publicista-politikus Falk Miksa¹⁵ öccse volt. A szabadságharcban nemzetőr,

⁹ Uo., 253–254.

¹⁰ Uo. 265.

¹¹ Uo.

¹² Uo., 260–262.

¹³ *Great Exhibition of the Works of Industry of all Nations, 1851. In Official Descriptive and Illustrated Catalogue*. Vol. III. (London: Spicer Brothers; W. Clowes and Sons, 1851).

¹⁴ Cikkemben a 4. kiadásból idézek.

¹⁵ Falk Miksa gyerekkori barátja, Wahrmann Mór ellenében lépett fel a Lipótvárosban az 1869. évi országgyűlési választáson, amelyből Wahrmann került ki győztesen. Ez éppen egy évvel Falk Miksa

„[n]yomdászinasból küzdötte fel magát nyomdaigazgatóvá, és 1868. a Pesti Könyvnyomda Rt. igazgatója lett. Mint ilyen, rendkívül sokat tett a hazai nyomdaipar fejlesztése terén s emellett nevét ismertté tette mint filantróp. Alelnöke volt az Orsz. Iparegyesületnek és lovagi rangot, majd udvari tanácsosságot kapott.”¹⁶

Hasznos és hűzágpótló vállalkozása volt ez időből a hangjegynyomda megalapítása, a Pesti Könyvnyomda Részvénytársaság keretében. Készséggel karolta fel fiának, Dr. Falk Zsigmondnak nálunk újszerű elgondolását, és ezáltal a fiatal Falk lett a hangjegymetszés és hangjegynyomtatás meghonosítója Magyarországon, az apa pedig ezzel is új, gyümölcsöző iparág megeremtésében segédkezett (*Lovag Falk Zsigmond – „Ujabb alapítások – Jubileum”* alfejezet).

Az ifjabb Falk Zsigmond (Pest, 1870. március 30. – Budapest, 1935. február 15.) jogi tanulmányait Budapesten végezte. Munkatársa lett apja vállalatának, a Pesti Könyvnyomda Rt.-nek, ahol elsajátította a nyomdász mesterséget. A vállalati hierarchiában mind feljebb jutott, végül a cég elnök-vezérigazgatója lett. Európa több országában és az Egyesült Államokban is járt tanulmányúton. Ő honosította meg Magyarországon a szedőgépet. Képzett muzsikusként, zenekritikaként írt. Megalapította és tíz éven át szerkesztette a *Magyar Dal* című zenei szaklapot. 1894-től az *Ország-Világ* című hetilap szerkesztője volt. Számos könyvet írt, szakmaiaktól (*A sokszorosító ipar Magyarországon*, Budapest, 1896), elbeszéléseken (*Sok mindenről*, Budapest, 1902; *Mindennapi történetek*, 1903; *Mozgó fényképek*, 1904; *Az énekesnő*, 1905; *Repülünk*, 1910; *Levelesláda*, d. n.; *Paula gondjai*, d. n.) át regényekig (*A söntéstől a rivaldáig*, Budapest, 1912) és más útikönyvekig (*Budapesttől Lisszabonig. Úti rajzok*, Magyar Kereskedelmi Közlöny, 1902) (Kenyeres [főszerk.]: *Magyar Életrajzi Lexikon*, I. kötet, 460). Sokoldalú, jó tollú, egyéni hangú kommentátora volt a századforduló Magyarországnak.

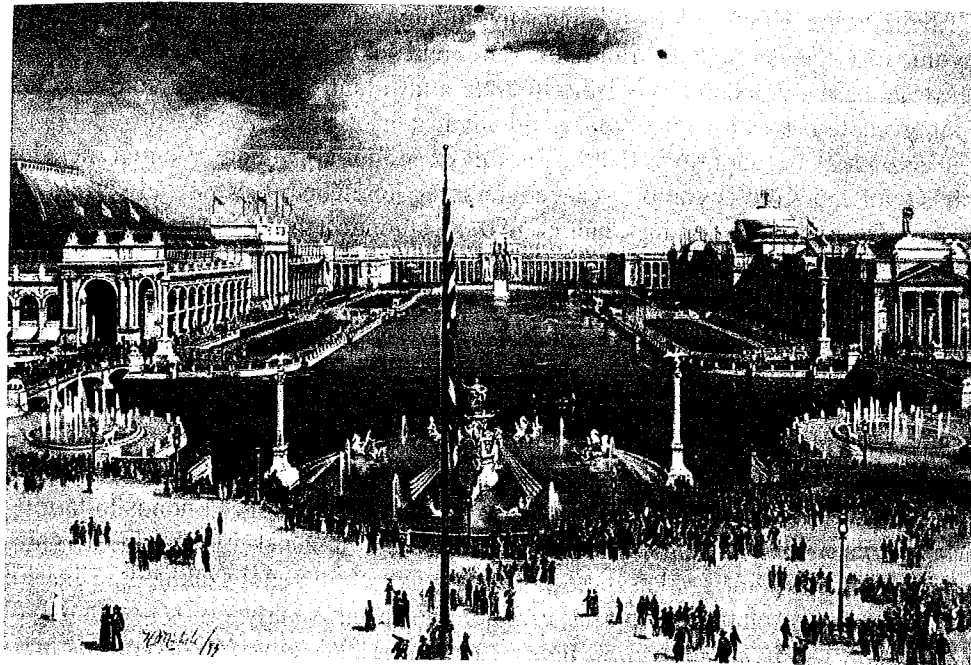
MEGÉRKEZÉS AMERIKÁBA

Dr. Falk Zsigmond amerikai tanulmányútja az 1893. évi chicagói világkiállítással függött össze.

Nyilvánvaló, hogy ennek tanulmányozása végett küldték ki Amerikába, de könyve Chicagó mellett egy sor más várost és vidéket is említ, melyet a 23 éves Falk dr. meglátogatott. New Yorkba a német Bismarck gözőssel érkezett, „tán a világ

unokaöccse, az ifjabb Falk Zsigmond születése előtt történt. Welker Árpád: Wahrmann a Magyar Országgyűlésben. I. Falk vagy Wahrmann? In Frank Tibor (szerk.): *Honszeretet és felekezeti hűség. Wahrmann Mór 1831–1892* (Budapest: Argumentum, 2006), 111–153.

¹⁶ Ujvári Péter: *Magyar Zsidó Lexikon* (Budapest: Magyar Zsidó Lexikon, 1929), 256.

Az 1893. évi világkiállítás Chicagóban

legszebb tengeri hajóján”,¹⁷ ezzel „a fenomenális hét emeletes járművel”¹⁸ nyolc nap alatt ért Németországból, az akkor Hamburghoz tartozó Cuxhavenből az amerikai nagyváros kikötőjébe. Amennyire el volt ragadtatva a hatalmas óceánjárótól, annyira visszataszítónak találta New Yorkot, és – mint látni fogjuk – szinte minden mást is, amit az Egyesült Államokban látott. Éppen ez a már-már mindent elborító negatív attitűd emeli ki és teszi érdekessé Falk könyvét a többi hasonlóval szemben, amelyek általában és jellemzően inkább elismeréssel adóznak az Egyesült Államoknak.

Megérkezve New-Yorkba, annyira kellemetlen, visszataszító, olyan érzés fogott el, a mely azt mondotta, hogy sokkal üdvösebb, sokkal praktikusabb volna rögtön megfordulni és hazatérni. Már a hajó kikötőjében is, midőn járművünket elhagytuk, az a száz-ezreket meghaladó csöcselék, szemét-népség, a mely elénk jött, a mely kínálkozott málháinkat vinni, hogy azokat természetesen többé sohase láthassuk meg, az a visszataszító és megtestesült ravaszság, galádság és gonoszság, a mi ez emberek arczán ott honol: már ez is olyannyira diszguztált, hogy szívesen lemondunk volna azon dicsőségről, hogy

¹⁷ Falk Zsigmond: *Budapesttől San-Franciscoig. Amerikai úti jegyzetek*. (4. kiadás, Budapest: Magyar Kereskedelmi Közlöny, 1902), 11.

¹⁸ Uo., 19.

láthassuk az újvilágot. Később jöttünk rá csak, hogy az erős fényhez hozzátartoznak ezek a sötét árnyoldalak is. Most azonban csak az az egy eszménk volt, szabadulni, el innen minél messzebb!¹⁹

Az ifjabb Falk Zsigmond tisztában volt vele, hogy odaérkezése előtt álmok színezték át Amerika-képét, idealista módján gondolt az Egyesült Államokra. „Új emberek, új levegő, új szokások, új élet”.²⁰ Eredeti érzései, sőt meggyőződése szerint Amerika „a földi paradicsom ideális gondolata volt”, „a hol az eddig hallottak szerint az élet nyűgét elviselni könnyebb dolog, a hol az eddig olvasottak szerint minden elérte a tökély legmagasabb fokát”.²¹ Leírása eredeti várakozásairól híven tükrözte a kortársak elképzeléseit az ígért földjéről. Ebben azonban csak csalódni lehetett. „Azt gondoltuk, kissé naívu, hogy olyan világ tárul föl előttünk, a melyben csak karunkat kell kinyújtani és ime arannyal terhelten húzhatjuk vissza; csak szájunkat kell kitátani és ime a sült galamb már benne is van. Azt gondoltuk: mások az emberek itten, mások az ő szokásaik, mint itt minálunk az öreg Európában.”²² Úgy gondolta, hogy ahol nem volt és nincs feudális elnyomás, társadalmi hierarchia, ott „nem ismerve fölöttük álló hatalmat, teljesen szabadjára hagyva minden emberi érzés, kifejlődhetnek oly eszmék, létesülhetnek oly intézmények, melyek a mieinket messze felülmúlják és melyek azzal az eszményi tökélylyel bírnak, mely után mindnyájan törekszünk”.²³ A szabadságot az Újvilág vezérlő eszméjének gondolta: „Hisz egyenlőek itt mindnyájan, miért bántaná egyik a másikat; hisz nem rendelkezik velük senki, miért akarná egyik a másik kedvét keresni, a másik kegyét hajhászni? Szabadok vagyunk! Oly szabadok, a milyenek csak elgondolhatjuk; oly szabadok, amilyenek [sic] még a költők sem voltak; oly szabadok, a milyenek voltak azok, a kik mindig önmagukban és mindig csak önmaguknak éltek.”²⁴

Falk úti beszámolója ettől fogva az Amerikában történt csalódás ábécéje. Mindent elhisz „azoknak a könyveknek, melyek Amerikáról szólva, egész másféle megfigyeléseket jegyeznek föl, mint szerény magam. De azt nem kívánhatja tőlem senki, hogy a mit én magam tapasztaltam, sőt átszenvedtem, elhallgassam vagy éppen megmásítsam csupán azért, hogy harmoniába hozzam följegyzéseimet a többi hasonló tartalmú könyvekkel.”²⁵ A szerző már az amerikai konyhát is rosszul bírja és nyilvánvalóan „étkezési honvágya” van.

¹⁹ Uo., 23.

²⁰ Uo., 21.

²¹ Uo.

²² Uo.

²³ Uo.

²⁴ Uo., 22.

²⁵ Uo., 26.

A magunk ízlését, szokásait és igényét tartva szem előtt, mondhatom, hogy oly rosszul főzött, oly kevés gonddal készített és oly hibásan összeállított étrendet és ebédet, mint Amerikában, sohasem találtam! Holmi csemege-főztekből, főzelékfélélkből és minden más olyan ételből, mely egy csöppet sem tápláló, de annál inkább terheli a gyomrot: ezekből egy ebédben, abban a bizonyos húsz tányérban találunk vagy tizenötfélét. Húsból pedig minél kevesebbet látunk, a legkisebb női maroknak a belsejét sem töltené ki az a darabka hús, a melylyel ebédkor és vacsorakor szolgáltak.²⁶

Az ifjú szakembert az sem tudta felvidítani, hogy New Yorktól New Yorkig utaztában meglátogathatta Philadelphiát, Washington, Chicagót, Saint Louist, Kansas Cityt, Colorado Springset, Manitou-t, Leadville-t, San Franciscót, Salt Lake Cityt és a Niagara vízesést. New York a maga roppant arányú közlekedésével lesújtja: „Ember ember hátán, kocsi kocsi háta mögött, úgy tolonganak és úgy hajszoják egymást, mintha egy örök élet boldogsága függne e hajsza minél gyorsabbá tételétől”.²⁷ Falkot elámítja és megdöbben a hirdetések mindent elöntő áradata: „Az a raffinéria, az a mindenre kiterjedő gondosság, a figyelem, melylyel e hirdetések nemcsak megszerkesztve, hanem kivitel tekintetében is elkészítve vannak, tényleg felülmúlhatatlan”.²⁸ Könyve legvégén Falk visszatér a reklám óriási hatására, amely „még a semmiből is képes nagyot és hatalmast, világfelforgatót alkotni – és ezen alkotást az emberek szemei elé úgy vinni, mintha az a maga teljes valóságában fennállana és léteznék és így elérni oly czélok, melyek a reklám nélkül még csak megközelíthetők sem volnának”.²⁹

De az elismerés szavaihoz nyomban hozzáteszi aggodalmát: „Csakhogy azután ne jusson eszébe oly embernek idejönni, a ki csak csekély mértékben is enervált idegrendszerrel bír; mert bizony az ilyen idegrendszer itt tönkremegy. Nyugalmat abszolút nem talál sem a szem és maga az ember sem.”³⁰ Az amerikai életforma idegőrlő hatásáról más európai látogatók, emigránsok, menekültek is panaszkodtak és szenvedtek tőle.³¹ Falk kezdeti negatív New York-i benyomásaihoz nagyban hozzájárult, hogy Európából magával hozott ajánló leveleinek nem volt meg a remélt hatása, és prezentálásukkor a lehető legrosszabb benyomásokat szerezte.

²⁶ Uo.

²⁷ Uo., 27.

²⁸ Uo., 28.

²⁹ Uo., 196.

³⁰ Uo.

³¹ Tibor Frank: Distorted Memories. Psychiatric Cases of Austro-Hungarian Returnees from the U. S. In Waldemar Zacharasiewicz – Michael Draxlbauer (eds): *Remembering the Individual/ Regional/National Past* (Tübingen: Stauffenburg Verlag, 1999), 197–207. (Magyar nyelven lásd ebben a kötetben.)

[...] itt sikerült azután megismernem az amerikai embert a maga teljes ridegségében, a maga bámulatos elzárkózottságában és sikerült látnom az önzést a maga ideális megtestesülésében, a minek legfőbb okát még sem kereshettem másban, mint abban, hogy a megélés rendkívül nehéz, az idő drága s minden embert úgy elfoglal a saját dolga, a folytonos figyelés a munkára, az erős, végletekig vitt versenyre, hogy szívesnek, barátságosnak lenni rá nem ér itt senki.³²

A főváros, Washington váratlanul nagyon megtetszik Falk Zsigmondnak. „[...] a város utcáin végighaladva, tényleg azt gondoljuk, hogy Európában vagyunk, mert úgy New-Yorkban, mint Philadelphiában az utcákon levő piszok oly elriasztó benyomást tesz az emberre, hogy szinte szeretne tanácsokkal, sőt aktív segítséggel közreműködni, hogy az utcákat a kellemetlen és egészségi szempontból is káros portól és szeméttől megszabadítsa.”³³

Washingtonban aszfaltborítást talál az utcákon és „a házak is mérsékelt európai ízlés szerint nem tizenöt-húsz emeletesek, hanem szépen megmaradnak a rendes három-négy emeletes keretben”.³⁴ Falk tehát, ahogyan ez az európai utazók túlnyomó részénél megfigyelhető, európai mércével mér, viszonyítási pontjai európaiak, ízlése, mértéke, hátszaga: Európa.

MAGYAR TALÁLKOZÁSOK AMERIKAI ELNÖKÖKKEL

Magában is tanulságos és Bölöni Farkas Sándorral való összehasonlíthatósága miatt különösen érdekes Falk Zsigmond beszámolója az Egyesült Államok elnökénél tett látogatásáról. Bölöni Farkas 1831-ban Jackson elnököt még másodmagával látogathatta meg, egy napos, előzetes bejelentés alapján. Falk mintegy 200–300 ember társaságában jutott be a Fehér Házba, 1893. június 28-án 13 órakor. Cleveland elnöknel³⁵ tett látogatása is csalódást okozott a magyar látogatónak. „[...] mi itt sem találtuk meg azt, a mit az Egyesült Államok elnökének személyében látni véltünk. A minthogy régi tapasztalat, hogy a valóság sohasem felel meg az ember képzeletének. Az elnök úr egy jól megtermett józsefvárosi kiskereskedő-nyárspolgár benyomását kelti fel bennünk.”³⁶ A magyar szemtanú így folytatja Cleveland jellemzését: „Jóságos arczáról mindent inkább lehet leolvasni, mint államférfiúi tudományt és egy 65 millió lakossal bíró állam vezetéséhez szükséges erélyt, a mivel pedig kétségtelenül bírhat, de úgy látszik, hogy legalább külsőleg egyáltalán

³² Falk: i. m., 30.

³³ Uo., 38.

³⁴ Uo., 38.

³⁵ Grover Cleveland (1837–1908, elnök 1885–1889, 1893–1897) (*The World Almanac and Book of Facts 2012*, 503).

³⁶ Falk: i. m., 40.

nem hivatkozik vele.”³⁷ A látogatók sorra ezekkel a szavakkal üdvözlrik az Elnököt: „Nagyon örülök, elnök úr, hogy önt jó egészségben láthatom.” E szavakat angolul és németül is el lehetett mondani, mivel Cleveland ez utóbbi nyelven is beszélt.³⁸

A 19. században legalább öt magyarról is tudunk, akik beszélhettek az Egyesült Államok mindenkori elnökével: Bölöni Farkas Sándorról 1831-ben, Kossuth Lajosról 1851-ben, Számwald Gyula (Julius H. Stahel) tábornokról 1863-ban, Kecskeméthy Aurélról 1876-ban és Falk Zsigmondról 1893-ban.

A csalódott Falkkal ellentétben Bölöni Farkas Sándor 1831-ben még mintegy fél óras beszélgetést is folytathatott Jackson elnökkel,³⁹ akinek „[e]gyszerű előadásai, nyájas magaviselete, szinte felejteni kezdték a’ beszéd folytatában, hogy tizenhárom millió ember első Tisztviselőjével beszélünk”.⁴⁰ Bölöni meghatottan és átszellemülten távozott Jackson elnöktől: „Soha nem felejttem el, mely bódognak éreztem magamat eljöttünkben, hogy e’ nevezetes embert láthattam ’s vele szólhattam. Az a’ kézsorítás, büszkébbé tette érzelmem, mint a’ világnak akármely ragyogó kegyelme ’s emlékezetem tárát, oly kincsel szaporította, melyre mindig kedves érzéssel gondolok vissza.”⁴¹

Kossuth Lajost 1851. december 31-én mutatták be Fillmore elnöknek,⁴² amely alkalommal Kossuth elokvens beszédben mondott köszönetet megmentéséért és a hazája elnyomásának szóló tiltakozásért. Fillmore óvatos válaszában biztosította a kormányzó-elnököt a maga személyes rokonszenvéről, amellyel Kossuthnak „a szülőhazája függetlenségéért és szabadságáért folytatott bátor küzdelmét”⁴³ övezte, de politikai segítséget nem ígért. Fillmore vigyázott, hogy szavait a Habsburg Monarchia ne érthesse félre, és nem beszélt politikai támogatásról.⁴⁴ Kossuth fél évvel később keserűen csalódva távozott az Egyesült Államokból.⁴⁵

³⁷ Uo.

³⁸ Uo.

³⁹ Andrew Jackson (1767–1845, elnök 1829–1837) (*The World Almanac and Book of Facts* 2012, 500).

⁴⁰ Bölöni Farkas Sándor: *Útazás Észak-Amerikában* (Kolozsvárt: ifjabb Tilsch János, 1834), 277–288.

⁴¹ Uo., 278.

⁴² Millard Fillmore (1800–1874, elnök 1850–1853) (*The World Almanac and Book of Facts* 2012, 501).

⁴³ Headley, P[hineas] C[amp]: *The Life of Louis Kossuth, Governor of Hungary* (Auburn: Derby and Miller, 1852), 284.

⁴⁴ Uo., 282–285.

⁴⁵ Tibor Frank: ‘...To Fix the Attention of the Whole World upon Hungary...’. Lajos Kossuth in the United States, 1851–52. *The Hungarian Quarterly* 43 (1966), 2002, 97. (Lásd „A szabadság bajnoka” című tanulmányt ebben a kötetben.)

Stahel tábornok és Lincoln⁴⁶ személyes kapcsolatairól néhány adatunk van 1863-ból, amikor a magyar származású tábornok vezényelte a tisztelgő csapatokat Lincoln gettysburgi beszéde alkalmával.⁴⁷ Kecskeméthy Aurélt 1876-ban fogadta Grant tábornok,⁴⁸ s ugyan a vele való beszélgetés azonnal megvalósult, mégis csalódást okozott az Elnök közhelyes kérdései miatt.⁴⁹

ELISMERÉSEK ÉS CSALÓDÁSOK

Falk Zsigmond könyve a továbbiakban is a csalódások sorozatáról számol be. „Amerikában nemcsak más a levegő, mások az intézmények és mások az emberek, de egyúttal mások a szokások is t. i. még ferdébbek, mint minálunk.”⁵⁰ Könyvét gazdagon átszövik a magyar viszonyokkal, gondolkodásmóddal, szokásokkal történő összevetések, hasonlítások. Abból, hogy július 4-ét a szabadság napjaként, és nem George Washington személyes ünnepeként ülik meg évről-évre, az egyéni hősiesség és a közösségi dicsőség közötti különbségtevésre következtet: „E napon lehetett közvetlenül szemlélni, hogy mily áthidalhatatlan nagy különbség áll még fenn az új- és az ó-világ népe között.”⁵¹

Falk számára a legnagyobb csalódás maga a chicagói világkiállítás, amelyet egyetlen egy napon látogattak csak meg több mint 300 000-en, „az egyetlen nap, a melyen annyian voltak, a mennyit a kiállítást rendezők mindennap reméltek. Az ily elkapott számításoknak köszönhető, hogy a kiállítás 36 millió deficizzel végződött, mert [...] a mindennapi látogatók száma alig ütötte meg a százezret és így naponként 200.000-szer 50 cts hiányzott csakis a költségek fedezésére, nem is szólva arról, hogy lehetett volna esetleges haszon is!”⁵²

Falk számára a világkiállítás szörnyű élmény volt.

⁴⁶ Abraham Lincoln (1809–1865, elnök 1861–1865) (*The World Almanac and Book of Facts* 2012, 501).

⁴⁷ István Kornél Vida: *Hungarian Emigrés in the American Civil War. A History and Biographical Dictionary* (Jefferson, NC – London: McFarland & Co., 2012), 83–88.

⁴⁸ Ulysses S. Grant (1822–1885, elnök 1869–1877) (*The World Almanac and Book of Facts* 2012, 502).

⁴⁹ Kecskeméthy: i. m., 63–65. Vári András felfigyelt a bölöni Farkas és Kecskeméthy elnöki találkozásai közötti különbségekre, a demokratikus vívmányból tartalmatlan formasággá ürlő folyamatra (Vári: i. m., 167–168). Ezt vette észre és ábrázolta Falk Zsigmond is, 1893-ban.

⁵⁰ Falk: i. m., 49.

⁵¹ Uo., 63.

⁵² Uo., 66.

A 97° Fahrenheit⁵³ hőség, a nagy embertömeg folytonos mozgásából keletkezett irtózatoss por és más kisebb-nagyobb kellemetlenségek hozzájárultak a mind hangosabban megnyilatkozó vágyódáshoz, vajha inkább azokkal tartottunk volna, a kik a mai napot egy kirándulás megtételére használták fel, kikerülve ez által számtalan gyötrelmet, melynek mi, akarva nem akarva, részeseivé lettünk.⁵⁴

A szerző hosszan sorolja elégedetlenségének okait. A túlzottan hatalmas kiállítási csarnokok kongtak az ürességtől, a beharangozott, nagyhírű amerikai találmányok és eszmék nem voltak megtalálhatók. „Ez a kiállítás is csak olyan elcsépeelt dolgokat hozott napvilágra, milyeneket bármilyen más kiállításon fölös számban találhatunk.”⁵⁵ Falk felrótta az amerikai rendezőknek, hogy nagyratörő terveikből nem válsult meg semmi, s amit látni lehetett, attól „még csak nem is tanultam meg jobban bámulni az amerikai zsenialitást”.⁵⁶ „Sehol egyetlen egy oly helyre nem találtunk, a hol kényelemmel és örömmel kinyugodtuk volna a nap fáradalmát. Mindenütt száraz, kimért, rideg amerikai szokások, mindenütt az a bizonyos dollárhajsza, a mely utoljára is undorítóvá vált.”⁵⁷ Mintegy jelképszerűen is, a kiállítás területéről hiányoztak az árnyéket adó fák.

A kiállításról elmenet Falk örömmel figyeli meg a kiállítás helyett kirándulók népes csoportjait, s megragadja az alkalmat, hogy kommentálja a nők és a férfiak közötti viszonyt. Itt is a rosszat látja meg: „Arról az alárendelt viszonyról, melyben a férfi a nőhöz áll Amerikában, nekünk fogalmunk sem lehet. Valóban nincs szebb tulajdonság a lovagiasságnál és udvariasságnál, csak hogy ha ez annyira elfajul, hogy szolgassággá törpül, akkor borzadalmas”.⁵⁸ Majd így folytatja:

Minden amerikai nő hercegnőnek születik, ki a férfit szolgájának nézi. Ennek magyarázata, gondolom, egyszerűen abban keresendő, hogy eleinte Amerika igen kevés nővel rendelkezett, ezért a nőt a lehető legmesszebbmenő jogokban részesítette, a mint pl. az a törvény is mutatja, hogy a nőnek minden körülmények között – bármint álljanak is az ügyek – feltétlenül igazat ad s ily vitás ügyekben mindig a férfit sújtja és csakis a nőt védi, ha ez még oly bűnös is. A nők száma most már ugyan elég nagy, előjogaik azonban folyton tartják magukat.⁵⁹

⁵³ Kb. 36 o Celsius.

⁵⁴ Uo., 69.

⁵⁵ Uo., 56.

⁵⁶ Uo., 57.

⁵⁷ Uo., 58.

⁵⁸ Uo., 70.

⁵⁹ Uo., 73.

Mai ismereteink szerint ez lehetett (és apró gesztusokban sokáig maradhatott is) az amerikai szokások, a középosztálybeli együttélési kultúra része, az Egyesült Államok alkotmányos berendezkedését, jogrendszerét tekintve azonban téves állítás volt, hiszen a nőknek csak az 1868. évi, XIV. alkotmány-kiegészítés biztosított a férfiakéval egyenlő jogokat, és a nők csak jóval később, 1919-ben kaptak szavazati jogot.⁶⁰

Falk dr. Chicago után valóságos körutazást tett az Egyesült Államokban, de csak a Colorado Springs melletti Manitou vadregényes tájain és San Franciscóban érezte magát jól egész amerikai utazása során.⁶¹ Mint megjegyzi, San Franciscóban nem sokkal korábban még olyan állapotok voltak, „a milyeneket Európa már háromszáz évvel ezelőtt sem ismert”.⁶² De a városban „a helyzet gyökeresen megváltozott”, és így „San Franciscot, utazásunk eme legvégső pontját, oly érzéssel hagyjuk el, mely bennünk csakis jó emlékeket és kedves gondolatokat kelthet”.⁶³ San Francisco kapcsán Falk érdemleges következtetést vont le a bevándorló európaiakkal kapcsolatban: „San Francisco azon kevés amerikai városhoz tartozik, a hol az európai ember is eléggé jól érezheti magát, a mely körülménynek tudható be az, hogy az aranszerzés, a kincsnyerés céljából csak rövid időre letelepedni szándékozó bevándorlók itt végkép megtelepedtek a nélkül, hogy a hazautazásra gondolnának.”⁶⁴

Falk dr. a hazautazásra a Columbia gőzöst választotta. Útitársait főleg panaszkodni hallotta.

Mindenki, kivel a hajón beszéltem, könnyű szívvel távozott Amerikából, egy olyan világból, melyben az emberek szívtelenek, melyben oly lények élnek, kikből minden érzés kihalt és kikben egyedül csak a pénz és az abban rejlő érték iránt maradt meg némi érzék. Mindenki örült annak, hogy távozhatott Amerikából, melyben oly országot tanult megismerni, hol a tudomány és a művészet teljes pangásban van és hol a szerintük egyedüli boldogító kereskedelmen és iparon kívül abszolute semmivel sem törődnek.⁶⁵

Mégis, minden utast jó érzéssel töltött el, hogy Amerikában járt. A bevándorlási vágy magyarázatát is kínálta Falk, amikor megállapította: mindenki „örült azért, hogy megismerhette azt az Amerikát, melyre mindenki végső elkeseredésében végső reményét alapította [...]”.⁶⁶

⁶⁰ *Women's Rights in the United States of America. A Report of the Inter-American Commission of Women.* United States Commission of Civil Rights. Clearinghouse Publication 57, March 1979. 1–2.

⁶¹ Falk: i. m., 91.

⁶² Uo., 140.

⁶³ Uo., 140–141.

⁶⁴ Uo., 141.

⁶⁵ Uo., 196.

⁶⁶ Uo.

ELLENVÉLEMÉNYEK OTTLIK IVÁNTÓL

Az 1893. évi chicagói *World's Fair*nek nem minden magyar látogatója értett egyet az ifjú Falk dr. lesújtó véleményével. Az agrárpolitikus Ottlik Iván a földművelésügyi miniszter, gróf Bethlen András megbízásából utazott Amerikába, 1893 júliusában, „a ránk nézve (...) oly sok tekintetben életbevágó fontosságú amerikai gazdasági viszonyoknak tanulmányozása céljából”.⁶⁷

Ottlik Iván (1858–1940) pályája kezdetén Lónyay Menyhért miniszterelnök magántitkára volt, 1881-től a földművelési minisztériumban működött, 1901-től miniszteri tanácsosi, 1908-tól államtitkári rangban. A Darányi Ignác által kezdeményezett agrárpolitika egyik irányítója, 1915-től a főrendiház tagja volt. Évtizedeken át igazgatósági tagja volt az Országos Központi Hitelszövetkezetnek és az Angol–Magyar Bank Rt.-nek.⁶⁸

A 35 éves Ottlik másmilyennek látta a chicagói világkiállítást, mint Falk.

A chicagói kiállítás valóban a hasonló alkotások netovábbját képezte. Följebb licitálni e téren annál, a mit Amerika itt a Jackson-parkban létrehozott, és bármi tekintetben többet, szebbet, nagyobb szerűet teremteni, alig fog egyhamar bármely nemzetnek, bármilyen nagy áldozatok árán is sikerülni.⁶⁹

Falkkal egybehangzóan Ottlik is megemlíti a kiállítás anyagi kudarcát, de fejet hajt „az elért fényes erkölcsi siker” előtt, melyre Amerika és népe „büszkén mutathat, mint e téren eddig páratlan eredményre”.⁷⁰ Ottlik a lehetőségek szerint végignézte az egész kiállítást, és megállapította, hogy „monarchiánk másik állama valóban szépen sikerült kiállítást rendezett; s az amerikai a jól megérdemelt elismerés hangján sorolta Ausztriát vendégei közé”.⁷¹ Falk is „kényelemmel és örömmel” húzódott meg az Old Vienna kiállításon, mint az egyetlen erre alkalmas helyen.⁷² A magyar kiállítási pavilonnal azonban Ottlik elégedetlen és kritikus volt, amikor a magyarországi kivándorlás amerikai visszhangját is felidézve megállapította: „az itteniek közül igen sokan Magyarországról vajmi halvány fogalmakkal bírnak, s legfőlegb mint a khánaival is versenyző – tehát az amerikai előtt gyűlölt – olcsó »hungarian«, értsd tót napszámosoknak, hazáját ismerik”.⁷³ Ottlik rendkívül részletes és elismerő leírást ad gyakorlatilag minden kiállítási térről, sorra veszi nemcsak a pavilonokat, de szót ejt a legérdekesebb kiállított tárgyakról is.

⁶⁷ Ottlik Iván: Úti levelek Amerikából. *Budapesti Szemle*, 1894. Különlenyomat, 1.

⁶⁸ Kenyeres (főszerk.): i. m., 330.

⁶⁹ Ottlik: i. m., 23.

⁷⁰ Uo.

⁷¹ Uo., 25.

⁷² Falk: i. m., 58.

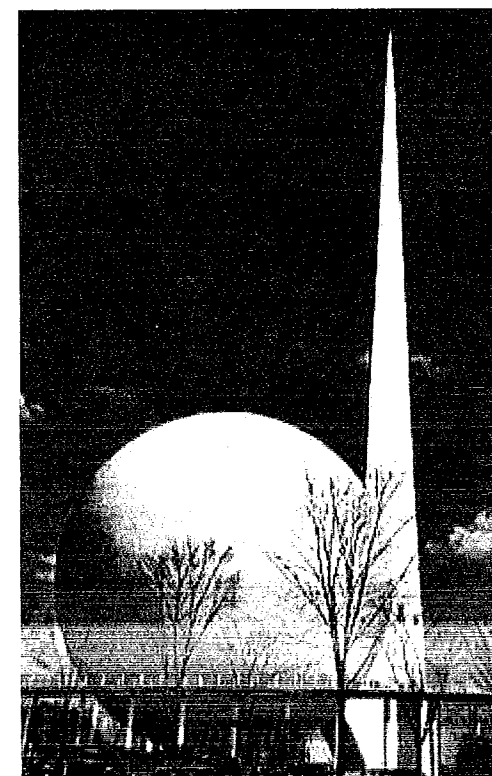
⁷³ Ottlik: i. m., 25.

Amerikai útján Ottlik részben a Falk Zsigmond által meglátogatott helyeket járta végig, de azokon felül látta Milwaukeeet, St. Pault és Minneapolist is. Ottlik nagyra értékelte Amerika tájszépségét, hírneves természeti csodáit, így alaposan megtekintette és leírta a Yellowstone National Parkot és a Grand Canyont is. Amerikai körutazása Santa Fében (New Mexico) ért véget. 87 oldalas tanulmánya a korszak Amerikájának egyik legalaposabb és legelismerőbb – s egyben önkritikus – rajza.

ÚJRA ITTHON

Az amerikai világkiállításokat is érintő női útleírók közül kiemelkedik Dr. Völgyesi Ferencné könyve, az *Újra itthon* (1939). Ez annál is érdekesebb, mert a korszakban még ritka a női utazó és útirajz-író, s mert a szerző könyve címében a hangsúlyt nem az utazásra, hanem a hazaérkezésre teszi. A női szempont és a címválasztás talán össze is függ.

Völgyesi Ferenc (1895–1967) a 20-as évektől a 60-as évekig Magyarországon egyik legismertebb pszichiáter volt, elsősorban gyakorló hipnotizőrként és a hipnózis szakirodalmának máig jól ismert, jelentős gazdagítójaként szerzett nemzetközi hírnevet.⁷⁴ Völgyesiné férje oldalán tett amerikai körutat 1939-ben, amelyről lebilincselő útikönyvet írt. Ekkor látogatta meg az 1939–1940. évi New York-i világkiállítást, amelynek legelőbb hatalmas méreteit, lenyűgöző költségeit és a várt látogatók számát hangsúlyozta. A legjobban mégsem a számok, hanem a kiállítás tüzenetei ragadták meg. A *New York World's Fair* ugyanis a jövő városával, a jövőendő élettel foglalkozott. Egyik jelképe egy 70 méter magas acélgömb, a *Perisphere*, a mellette magasodó *Trylon*-nal. „A *Perisphere* gömb a maga lezárt alakjával az emberi tudás által már átfogott szférákat, az eddig elért ismereteket, a *Trylon* pedig

A *Perisphere* és a *Trylon*
a New York-i világkiállításon, 1939

⁷⁴ Dr. Völgyesi Ferencné: *Újra itthon* (2. kiadás, Budapest: Hornyánszky, 1939), 8–9, 233–247.

az embernek törekvését a tökéletes, a Végtelen felé ábrázolja. A kettő együttesen, mint »Building the World of Tomorrow« az emberiség hatalmát jelképezi.⁷⁵

A szerző megérzi, felfogja a kiállítás mondanivalóját, vízióját, egy vonzó jövő felvázolását, s ez a jövő nem is a messzi távolban van, hanem 1960-ban, amit a kiállítás érzékletes közelbe hoz. „[...] a csillagos égbolt alatt cikázó kivilágított repülőgépek és Zeppelinek, az alanti repülőkikötők sugárcévkéi, a hegyek csúcsain fényszóró jelzőkészülékek, vagy lent a »óceánon« sikló hajók, a tenger fölé épített repülőgéphangár-szigetek és hasonló apróságok álmoképfoszlányai maradtak meg emlékezetünkben.”⁷⁶ A főépület látnivalói „[a] holnap (az 1960-i élet) meglátogatása” jegyében szerveződtek. Itt van a „Highway and Horizon” kiállítás, amelyben *Futura* világváros látható,

ahol nem kevesebb, mint 35.000 tér és útvonal van, ezek között félmillió különálló kis játékház, közbeszúrva [...] több mint egymillió kis fa s több mint ötvenezer rohangó [sic] gépjármű! Ugyanis éppen az a nagyon érdekes a világnak ebben a legnagyobb méretű villamos játékában, hogy itt minden mozog, sőt minden hihetetlenül pontos és bonyolult tervek szerint rohan. A jövő vasúti, hajózási[,] repülő- és autóközlekedésének „ideális” tervét tárja elénk. Szemaforok, felnyíló hidak, hipermodern autópályák jövő világába száguld a „boldogabb” jövő nemzedék forgataga.⁷⁷

Az autók 1960-ban már nem fognak összeütközni Amerikában, mert egymás fölött haladnak majd, egy szinten csak egy irányban. Kár, írja a szerző, hogy Európában ez csak 2000-re valósul majd meg. Völgyesiné bemutat több nemzeti pavilont is, így az orosz (szovjetet) is, ahol „minden kiállított tárgy a propaganda céljait szolgálja”.⁷⁸ Szóvá teszi Németország politikai okokból történt távolmaradását,⁷⁹ és rendkívül kritikus a magyar pavilonnal szemben: „Őszintén meg kell vallanunk, hogy nem vált különösebb dicsőségünkre. Nagyon fantáziaszegényen csináltuk meg. Pedig a költségekben való különösebb megerőltetés nélkül is sok mindent mutathattunk volna be, amivel Hazánk javára leartathattunk (sic) volna az itteni rendkívüli propagandalehetőségeket.”⁸⁰

A New York-i világkiállítást ez az útirajz okosan, a jövő víziójaként mutatja be: ez immár nem árumintavásár, nem ipari, mezőgazdasági vagy kereskedelmi versenypálya, nem történeti illusztráció, hanem látomás az amerikai jövőről. Kétvényire vagyunk csak Henry Luce nevezetes, programadó cikkétől és próféciájától, a

⁷⁵ Uo., 66.

⁷⁶ Uo., 67.

⁷⁷ Uo., 69.

⁷⁸ Uo., 70.

⁷⁹ Uo., 65.

⁸⁰ Uo., 71.

„The American Century”-tól, amely 1941. február 17-én jelent meg a *Life* magazin élén, Amerikáénak kiáltva ki a 20. század hátralévő részét, s talán többet is. A New York-i világkiállítás víziója már Henry Luce látomása is.⁸¹

VILÁGKIÁLLÍTÁS ÉS ÚTIRAJZ

Falk könyvét Ottlik terjedelmes folyóirat-közleményével, Kecskeméthy és Völgyesiné útirajzával egybevetve az tűnik fel, hogy az útleírás erősen szubjektív műfaj: ugyanarról az országról, ugyanazon eseményről, azonos időszakról egészen eltérő beszámolókat találhatunk, függően az utazó nemétől, természetétől, szokásaitól, diszpozíciójától, hangulatától, társas-társadalmi háttérétől és habitusától. Az útleírás önmagában nem megbízható történelmi forrás, csupán viszonylagos támpontokat adhat egy objektív értékelés kialakításához.⁸² Az útleírás ebben persze nem különbözik a magánlevéltől, a naplótól, a memoártól, amelyek valamennyien csak hozzájárulhatnak a történeti kép kialakításához. Az útleírás minden látszat ellenére erősen szubjektív műfaj, használhatósága korlátozott. Értékét nemcsak írójának személye befolyásolja, hanem a dokumentum születési körülményei, a megírás tényezői, az esetleges megbízó személye, az utazás anyagi feltételeinek forrása, az utazó életkora, neme és a vele együtt utazók személye. Célszerű és eredményes mindezt párhuzamos útirajzokat vizsgálnunk, amelyek eltérő nézőpontjai egymással összevetve, együttesen adnak megbízhatónak gondolható képet egy eseményről, városról, tájról. A világkiállítások ábrázolása az amerikai útirajz-irodalomnak méltó és tanulságos fókusz, jól egybevethető toposz, részben az egész.

■ Angolul: The America of World's Fairs and Expositions through Hungarian Eyes 1876–1939. In András Tarnóc (ed.): *Eger Journal of American Studies*, Vol. XIV, 2014, 9–28. Magyarul: Benczik Vera – Frank Tibor – Geiger Ildikó (szerk.): *Tanulmányok Bollobás Enikő 60. születésnapjára*. Budapest: ELTE BTK Angol–Amerikai Intézet, 2012, 199–210.

⁸¹ Alan Brinkley: *The Publisher: Henry Luce and His American Century* (New York: Alfred A. Knopf, 2010), 267–273.

⁸² Az utazási irodalomelméleti és módszertani megközelítéseit és szempontjait rendezi Peter Burke: *Directions for the History of Travel*. In Lars M. Andersson – Anna Jansdotter – Bodil E. B. Persson – Charlotte Tornbjær (eds): *Rätten. En festskrift till Bengt Ankarloo* (Lund: Nordic Academic Press, 2000), 176–198. Magyarul Peter Burke: Útmutatás az utazástörténet számára. *Korall*, 7. évf., 26. sz., 2006, 5–24.

Tükör által élesebben

A magyarországi Amerika-kép mint önkritika (1834–1941)

„Amerika a 19. század Kínája volt – szinte minden nemzet, amely arra törekedett, hogy utat engedjen új társadalmi és politikai erőknél, leírta, elemezte, reklámozta és támogatta. Bizonyára sorsából fakadt, hogy ez a földrész urallta a nemzetközi figyelmet. A Függetlenségi nyilatkozat az egész világ lelkiismeretére apellált, a Forradalom nemzetközi támogatást élvezett, és az Alkotmány egy ismeretlen politikai képletet tárt a népek közössége elé. Ami korábban némiképp homályos volt, s a gyarmati kizsákmányolás alkalmasint romantizált elmaradottságából adódott, az gyakorlatilag máról holnapra politikai és erkölcsi kísérletté, olyan jelenséggé vált, amelyet górcső alá kell venni, meg kell ítélni. A következő évszázad során külföldi látogatók ezrei – köztük riporterek, társadalomkritikusok és művészek – feleltek erre a kihívásra.

Az utazók túlnyomó részét erős kíváncsiság töltötte el a jövő és Amerika mint a jövő országa iránt.”¹

Az Egyesült Államok iránti óriási érdeklődés különösen indokolt volt Magyarországon, ahol a 18. és 19. századot áthatotta a nemzeti függetlenségért és az alkotmányos jogokért folyó küzdelem. Magyarországról már igen korán fontos és befolyásos emberek utaztak Amerikába, hogy megfelelő példát találjanak a nemzet bajainak orvoslásához. Mégis, az Amerikát járt fiatal Ignótusnak feltűnt, „hogy Amerikának köztudomás szerint meglévő nagyszerűségeihez s különlegességeihez képest jórészt mily szegényesek, üresek, néhány mindig visszatérő adomára korlátozottak az amerikai utalások. Még elmés, művelt, jó szemű s jó tollú írók is többnyire ellaposodnak, sőt izetlenek s unalmasak, ha Amerika kerül tollukra.”² A ritka kivételeket annál inkább érdemes vizsgálat tárgyává tennünk.

¹ Marc Pachter: Introduction. In Marc Pachter (ed.): *Abroad in America. Visitors to the New Nation 1776–1914* (Reading, MA: Addison-Wesley, 1976), xiii.

² Ignótus: Amerikai vonások (1904). In uő: *Feljegyzések* (Budapest: Grill Károly, 1909), 111.

Amerika mint politikai téma már Metternich Magyarországon, 1848 előtt is napirenden volt.³ Amint az köztudott, voltak honfitársaink, akik ugyanakkor érkeztek Amerikába, amikor a francia Alexis de Tocqueville beutazta az új kontinenst. Bölöni Farkas Sándor *Utazás Észak Amerikában* című munkája 1834-ben jelent meg, egy évvel Tocqueville *De la démocratie en Amérique* [Az amerikai demokrácia] című könyve előtt. Farkas a jacksoni demokráciát Metternich elnyomó rendszerével szembeállítva elemzi. Érdekes véletlen, hogy Farkas és Tocqueville 1831-ben, a börtön látogatókönyvének bejegyzése szerint egymástól függetlenül, ugyanazon a napon látogatták meg a charlestowni fogházat. Az utazás tanulságait Tocqueville Franciaországra, Farkas Magyarországra vonatkoztatta. Amint Farkas *Utazásának* néhai magyar-amerikai szövegkiadója és angolra fordítója helyesen jegyezte meg: „Az előbbiben Pascal, az utóbbiban Rousseau jelenlétét érezzük. Pascal megakadályozza, hogy Tocqueville észrevegye a felnövekvő ipari demokráciát, míg Rousseau – részben William Ellery Channing gondolatainak fényében – lehetővé teszi, hogy Farkas intuitíve megragadja a gőz és acél kibontakozó demokráciáját.”⁴

A felemelkedő Egyesült Államok magyar tanulmányozója döbbenten szemlélte a demokrácia működését.

Azon sok ellenkezőségek, melyek az Európa 's Amerikai törvények 's rendelkezések közt, több pontokban éppen szembeütközőleg találhatunk, nagyon feltűnők először az idegenek, 's úgy tetszik: mintha ezek csak különösködésből tétettek volna így. De ha szabadság háborújuk korát 's törvényeik hozatala históriáját megvi'sgálta az idegen, úgy találja: hogy mind azok nem különösködésből, hanem több esztendei értekezés és fontolás után tétettek így, és épen ellenkezőleg mint Európában.⁵

Amint azt Farkas is megfigyelte, az amerikai siker egyik titka az, hogy az embereknek megadatott, hogy urai legyenek a saját nevelésüknek.⁶ Nyilvánvaló, hogy a Szent Szövetséghez tartozó Habsburg Birodalomból érkező utazónak ez egy merőben más világot jelentett. Bostonban, egy teadélutánon, Bölöni Farkas Sándor vendéglátói kérdezősködni kezdtek tőle a magyarországi állapotokról.

Mint a' ki nem igaz úton járt el valamely dologban 's becsülete érzeténél fogva szolítatik fel, hogy a' dologról számoljon, – épen oly szorongató helyzetben találtam magamat e' kérdések alatt. Érzettem egész sullyát e' kérdéseknek, hirtelen keresztül lebbent lelke-men Hazánk e' pontokbeli állása, és az Amerikai közötti különbség. Ohajtottam volna,

³ Závodszy Géza: *Az Amerika-motívum és a polgárosodó Magyarország a kezdetektől 1848-ig* (Budapest: Atlanti Kutató és Kiadó–Tankönyvkiadó, 1992), 118–183.

⁴ Arpad Kadarkay: Introduction. In Sándor Bölöni Farkas: *Journey in North America, 1831*. Translated and edited by Arpad Kadarkay (Santa Barbara, CA – Oxford, England: ABC-Clio, 1978), 6.

⁵ Bölöni Farkas Sándor: *Utazás Észak Amerikában* (Kolozsvárt: Tilsch János, 1834), 55.

⁶ Uo., 55.

hogy becsülettel vonulhassak vissza a' pályáról, de azon kínzó állapotba voltam téve, hogy, vagy tudatlannak maradjak Hazám dolgairól, vagy hazudjak, vagy píruljak egy Amerikai előtt. Probálgattam az e' tárgyban Europa más Nemzeteinél látottakra kitéríteni a' beszédet, de azokat ők már tudták 's csak a' miénkről vannak homályban, – 's megint az engemet égető pontra csavarodtam vissza.

Különböző habozásaim által, hihetőleg nem igen kielégítő benyomatott hagytam náluk, de annál mélyebbek voltak szívemben a' bánat benyomati, e' házból eljöttöm után. De, sok ily bánat kesergetései aggodtatják a' magyar utazót külföldön, ha az a' szerencsétlensége van, hogy Hazája emlékét is mindenütt viszi magával, és ha Honját, nem csak termékenységéről, hanem mivelődéséről is büszkén kívánná emlegetni. – Még soká kínt, a' Théa alatti bajos helyzetemre emlékezés. Feltűnt előttem Hazánk állapotja, literatúránk, tudományink, mivelődésünk állása, minden előítéletek 's Hazánknek ily ismeretlensége a' külföldön! 's szívem elfogódott. Ha valyon maga a' Magyar e' oka e' hátramaradtnak a' mivel világban? Miért, hogy e' Nemzet csak örökös messze rémlő vágyás közt eped? Mi az a' fátyolozott homályos bánat, mely Irójinak nagy részében fő karakter vonás? Mi az, mit oly sok jobb érzésű Magyar, ezerképen 's ezer formákban ki akar fejteni előmentünkre, 's mégis senki az igazi nyelvet még el nem találta? Ezen érzések, harc és csüggedés közt hánykodtatják a' lelket 's csak a' jövőre való hivatkozásban hagynak enyhületet.⁷

A kormányzat világosan megértette az üzenetet: a cenzor figyelmes tolla a legfontosabb szövegrészek zömét kiirtotta. Még Tocqueville is erre a sorsra jutott: munkáját már röviddel az eredeti mű kiadása után lefordították magyarra, ám az ő szövegét is cenzúrázták, s csak néhány jelentős kihagyással adták ki.⁸ A cenzor még Táncsics Mihálynak a Farkas könyvéről írt szellemes recenzióját is megnyirbálta. Táncsics egyébként arra használta föl a szöveget, hogy szarkasztikus áltámadást intézzon a demokrácia és a társadalmi egyenlőség ellen.⁹

Bölni Farkas Sándor könyvének rendkívüli visszhangja volt a reformkori Magyarországon, ahol az amerikai példa elsősorban a természetjog, a társadalmi szerződés, a teljes vallásszabadság és az általános választójog érvényesülése révén vált vonzóvá és egyben a hazai viszonyok bírálatává.¹⁰

⁷ Uo., 120–121.

⁸ Tocqueville Elek: *A' democratia Amerikában* (Budán: A' Magyar Királyi Egyetemenél, 1841), I–II. kötet; Reseta János cenzor iratai, Magyar Országos Levéltár, C 121, 2. kötet, 2., 103., 130. (1841–42); vö. Frank Tibor: Liberális cenzor Metternich Magyarországon: Reseta János. *Századok* 137/5, 2003, 1169–1178. (Lásd a *Britannia vonzásában* című kötetben.)

⁹ Závodszy: i. m., 152–155.

¹⁰ Urbán Aladár: Széchenyi és a reformkor Amerika-képe. In Orosz István – Pölöskei Ferenc – Dobszay Tamás (szerk.): *Nemzeti és társadalmi átalakulás a XIX. században Magyarországon. Tanul-*

A következő, idővel hírnévre szert tett honfitársunk, aki Amerikába látogatott, mokcsai Haraszthy Ágoston volt. Családja ugyan előszeretettel tartotta fenn a legendát, hogy Haraszthy az osztrák elnyomás elől menekülve próbált új életet kezdeni a szabadság tengerentúli honában,¹¹ ám 1844-ben napvilágot látott könyve, az *Utazás Éjszakamerikában*, 1840–41-es amerikai útja során szerzett élményeit idézve másként tudósít. Valójában ugyanis Haraszthy nagyon gyakorlati okokból ment ki az Egyesült Államokba, mint írta, „saját szemeimmel vizsgálhassam e magasztalt országot [...] azon fenhéjázó remény kecsegtete, kereskedési kapcsolatba hozni honomat Éjszak-Amerikával. E reményemet mindinkább valósulni hívém, midőn tapasztalni kezdem, hogy hazám készítményei s termékei közül némellyekre szüksége van az egysült státusoknak [sic]...”¹²

S bár Haraszthy főként a gazdaságra fordította figyelmét, elismerte az amerikai szabadságot is, melyet elsősorban az amerikai nemzet gazdasági vitalitásában fedezett fel. „A szorgalmat, az önbizalmat és a kitartást találta egy gyakorlatias ország jellemző vonásainak. Nézete szerint az amerikai élet mozgatóereje a magánvagyon vágya volt... A szabadság az ő számára az állam korlátozott beleszólását jelentette a magánvállalkozásba.”¹³

Tárva előtte a nagy ország s ennek üdvhozó szabadságai; minden ügybe szabadon ereszkehdetik; nem kell itt folyamodnia s engedelmet kérnie, ha vasutat, csatornát, gőzhajót, erőművet, gyárat s több effélet felállítani kíván; nem nyomatik itt két, három monopolistától el, kik mindenkit elzárnak a concurrentiától, és ez által az egész országot minden tekintetben hátravetik.¹⁴

Haraszthy összehasonlította az amerikaiakat és azok életmódját a magyarokkal és az ő életformájukkal. Ismételten hangsúlyozta, hogy az amerikaiak milyen szorgalmasak, s hogy közülük még a leggazdagabbak is kerülik a magyar arisztokráciára jellemző, dologtalan életet, abbeli igyekezetükben, hogy „sokáig aktívak és produktívak maradjanak még az után is, hogy megszerezték a vagyonukat”.¹⁵ Haraszthy elismerése a szorgos, dolgozó és alkotó munkát végző amerikai elit iránt

mányok Szabad György 70. születésnapjára (Budapest: Korona, 1994), 123. Lásd ehhez Závodszy: i. m., 146–155.

¹¹ Brian McGinty: *Strong Wine. The Life and Legend of Agoston Haraszthy* (Stanford, CA: Stanford University Press, 1998), 98.

¹² Mokcsai Haraszthy Ágoston: *Utazás Éjszakamerikában* (Pesten: Heckenast, 1844), II. kötet, 281–282.

¹³ Anna Katona: Sándor Farkas Bölni 1795–1842 and Ágoston Mokcsai Haraszthy 1812–1869. In Marc Pachter (ed.): *Abroad in America. Visitors to the New Nation 1776–1914* (Reading, MA: Addison-Wesley, 1976), 49.

¹⁴ Mokcsai Haraszthy: i. m., I. kötet, 3.

¹⁵ Uo.; illetve McGinty: i. m., 103.

nyilvánvalóan bíráló, változásokat sürgető hang volt egy feudális berendezkedésű országban.

Bízvást elmondható, hogy az Amerikáról szóló, viszonylag gazdag és lelkes irodalom az 1848-as forradalom előtti korszakban a társadalmilag és gazdaságilag elmaradott Magyarország alig palástolt kritikája is volt. Jellemző, hogy a Bölöni Farkas által magyarul először közzétett amerikai Függetlenségi nyilatkozatot 1848-ban másodszor is megjelentették – az amerikai Alkotmány első kiadásával együtt. A magyar szabadságharcosok számára, akik az országban 1848–49-ben a köztársasági államformát próbálták megteremteni, az Egyesült Államok Alkotmánya „emez intézmények legremekebb mintaképe” lett.¹⁶ Az amerikai alkotmányos államforma példázata kiváló lehetőség volt a monarchikus kormányzás (s így a Habsburgok) bírálatára is. 1848 végén egy magyar publicista egyenesen így érvelt:

Tekintsetek Amerikára, ott 60 éves a' Respublica, a' népkormányzat és e' 60 évnyi népkormányzat nagyobb sikert mutat: mint Európának a' népkönnyűitől csillámló, 's uralkodói trónból parancsoló királyai a' világ kezdete óta mutattak.¹⁷

Az 1849-ben Kossuth által megfogalmazott magyar Függetlenségi nyilatkozat nyilvánvalóan az amerikai példa nyomán készült. Bár a hasonlóság szembeszökő, Urbán Aladár módszeresen és találóan mutatta ki, hogy Kossuth szorososan követte ugyan az amerikai fogalmazvány szerkezetét és logikáját, de nem csupán adaptálta az eredeti szöveget.¹⁸ Amerika Függetlenségi nyilatkozata nagy hatással volt a magyar szabadságharcra is. A magyar változatot közvetlenül megjelenése után Kossuth 1849 májusában elküldte Zachary Taylor elnöknek, remélve, hogy az Egyesült Államok kormánya elismeri majd Magyarország függetlenségét. A magyar Függetlenségi nyilatkozatból mindazonáltal nem következett szükségképpen a köztársasági államforma, a hangsúly az Ausztriától való függetlenségen volt.¹⁹

A Magyarországon kirajzolódó Amerika-képet hatékonyan építette tovább Kossuth Lajos amerikai körútján 1851–52-ben. Mint ismeretes, a szabadságharc bukása után a volt kormányzó-elnök az amerikai kormány támogatásával szabadult ki a törökországi internálásból, majd beutazta az Egyesült Államokat, hogy meg-

¹⁶ Mészáros Károly: *Europa legújabb alkotmányai. Különös tekintettel Europa társadalmi állására* (Pesten: Magyar Mihál, 1848), 4, idézi Aladár Urbán: *A Lesson for the Old Continent. The Image of America in the Hungarian Revolution of 1848/49. The New Hungarian Quarterly*, Vol. XVII, No. 63, Autumn 1976, 90.

¹⁷ Kornis Károly: *A' kormány-rendszerről. Szózat a' néphez. II-ik Füzet: Az alkotmányos fejedelmi kormányrendszerről* (Pest-Budán: Eisenfels Rudolf, 1848), 16. Angolul idézi Urbán: i. m., 92. – Megköszönöm Urbán Aladár segítségét e magyarul még nem idézett, értékes forrás azonosításához.

¹⁸ Urbán: i. m., 93.

¹⁹ Uo., 94.

próbáljon politikai és anyagi támogatást szerezni a magyar függetlenség ügyének.²⁰ Kossuth erőfeszítései ugyan lényegében eredménytelennek bizonyultak, Magyarországon azonban a reformkori irodalom, 1848–49 emléke és ez az utazás azt a hosszantartó és mélyreható benyomást keltette, hogy az amerikai nemzet ismeri és elismeri a magyar népnek az övével rokon szabadságküzdelmét.²¹ Sajnálatos, hogy a nacionalizmus kérdéskörének újabb amerikai irodalma, s azon belül is Benedict Anderson világszerte nagyhatású, komparatív és elméleti igényű kötete, az *Imagined Communities* (1983) a mai napig is csak Jászi Oszkár és Ignótus Pál angol nyelven hozzáférhető, sok tekintetben meghaladott munkáira támaszkodva számol be a magyar nemzeti gondolat kibontakozásáról, az itt felvetett kérdéseket nem is érintve.²²

Az 1860-as évek első felében részben ez a kép volt az alapja annak a népszerűségnek is, amely az amerikaiakat szabadságszerető, nemes ügyekért harcolni kész nemzetnek láttatta Magyarországon és a magyar emigránsok között. A szabadságharc 1849-es leverése után a magyar hadsereg honvédtisztjei és más magyar menekültek is úgy érezték, hogy az amerikai kontinensen talán folytathatják a szabadságért vívott harcukat, és önkéntesként részt vettek az észak-amerikai polgárháborúban. Magyarországon elvesztett ügyüket azonosították az amerikai demokráciával, amelyért jelentős számban szálltak harcba. Úgy harcoltak Lincoln seregében, mintha az Kossuth serege lett volna, és úgy küzdöttek az amerikai demokráciáért, mintha az Magyarország ügye lett volna. A háború amerikai volt, a motívumok magyarok, az ügy közös.²³

Az osztrák–magyar kiegyezés után az Egyesült Államokról alkotott magyarországi elképzelések jelentős változáson mentek át. Már az 1880-as tömeges kivándorlás előtt, mielőtt vendégmunkások százazrei hagyták volna el az országot, hogy Amerikában keressék boldogulásukat, a magyar megfigyelők immár egyre kritikusabban nyilatkoztak az Egyesült Államokról. Felfigyeltek egy kasztosodó osztálytársadalom jeleire és jelképeire, holott mindaddig úgy vélték, hogy a tenge-

²⁰ Jánossy Dénes: *A Kossuth-emigráció Angliában és Amerikában. 1851–1852. I–II/1–2. kötet* (Budapest, 1940–1944–1948); Laslo E. Tako: *Louis Kossuth, Hungary's Advocate and the American Response* (Diss. 1972); John H. Komlos: *Louis Kossuth in America 1851–1852* (Buffalo, N.Y.: East European Institute, 1973); Joseph Széplaki: *Louis Kossuth 'The Nation's Guest'* (Ligonier, PA: Bethlen Press, 1976).

²¹ Szabad György: Kossuth az Amerikai Egyesült Államok politikai berendezkedéséről. *Századok* 109/3–4, 1975, 551–573; Frank Tibor: Kossuth és Shakespeare: nyelv és politika. *Századok* 136/4, 2002, 863–880 (lásd a *Britannia vonzásában* című kötetben); Frank Tibor: Az emigráns Kossuth és a politikai marketing születése. In Hermann Róbert (szerk.): *Kossuth Lajos, a „magyarok Mózese”* (Budapest: Osiris, 2006), 177–212.

²² Benedict Anderson: *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism* (London – New York: Verso, 1991), 101–106.

²³ Ács Tivadar: *Magyarok az észak-amerikai polgárháborúban 1861–65* (Budapest: Pannonia, 1964).

rentúli demokráciában ilyesmi nem létezik. Egy teljesen elfeledett, *Éjszak-Amerika 1876-ban* című könyvben, amelynek szerzője e korszak végén Kecskeméthy Aurél ismert újságíró volt, az amerikai társadalomról számos fontos megfigyelés és szociális töltésű észrevétel olvasható. Kecskeméthy megjegyezte például, hogy a vonatokhoz csatolt „szalon-kocsi” jóval elegánsabb és drágább is, mint a közönséges „első osztályú” vagonok, s bírálta az elvben „egyetlen osztálynak” szóló vonatok látszat-demokráciáját.²⁴ Kecskeméthy rendkívül kritikusan szemlélte az amerikai demokráciát:

A minő emberi s kielégítő látmány különben az osztályok egyenlősége, mely az amerikai társadalmat jellemzi: oly nyomasztó minden míveltebb kedélyű egyénre nézve az egyenlőség oda irányulása, hogy elnyomjon minden finomabb jelenséget, minden nemesebb lendületet, s minden önálló jellemet: mert nem emeli föl a tömeget a míveltebb fölső osztályokhoz: hanem lenyomja ezeket a tömeg alacsony színvonalára. [...] Az erkölcsi s szellemi sekély színvonalon nem csoda, ha a nép Amerikában tulajdonkép nem tisztel, nem becsül semmit és senkit, mint a vagyont, és a pénzes embert. Hogyan szerezte? Nem kérde. De van neki! Ezt becsüli. Ő sem óhajt egyebet.²⁵

Könyve végén Kecskeméthy általános támadást intézett az Egyesült Államok ellen. Világosan kimondta, hogy

politikai intézményeik nem a nép érdekeit biztosítják: hanem azokat a nép alsóbb osztályainak kezére játsszák, melyek annál bizonyosabban eszközei a legrosszabbaknak, minél szélesebb körökre terjed ki a kormányzati s közigazgatási hatalom tetteles gyakorlata. Ez szülte az új világban példátlan, és csak az ó római köztársaság vonagló korára emlékeztető – politikai corruptiót.²⁶

Bernát István *Észak-Amerika* című, nem sokkal későbbi könyvéből sem hiányoztak a kritikus megjegyzések. A fontos tanulmányt a Magyar Tudományos Akadémia adta ki 1886-ban.²⁷ Az egész munka során Bernáth Európa és Amerika összehasonlítását kísérli meg, s úgy véli, hogy

Ó-világunkban a vallás eszméi, a politikai élet központja és feje körül csoportosult a legnagyobb pompa és fény. Templomokban igyekezett eszméit megörökíteni az építész, a trón körül kifejtett fény teremte és nemesíté az izlést. Az amerikai hoteleire, ujságainak

²⁴ Kecskeméthy Aurél: *Éjszak-Amerika 1876-ban* (Budapest: Ráth Mór, 1877), 90–92.

²⁵ Kecskeméthy: i. m., 379.

²⁶ Kecskeméthy: i. m., 412.

²⁷ Bernát István: *Észak-Amerika. Közgazdasági és társadalmi vázlatok* (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1886).

palotáira büszke. Ezek fényére utal, ha el akar vakítani; nagyságukról szól, ha fogalmat akar nyújtani törekvéseinek arányairól. Hévvvel, melegséggel írja le ezek előnyeit, elegantiáját, lelkesülésében teljesen feledni látszik, hogy a tárgy alig méltó reá.²⁸

Bernáth szembeállította a hitnek nálunk a maga korában eltűnőfélben lévő hatalmát a vallásos hiedelmeknek az Egyesült Államokban ekkor még uralkodó erejével. Arra a következtetésre jutott, hogy „[m]i is benne vagyunk abban az áradatban, mely míg egy részről az Egyesült-Államokat az elért anyagi eredmények által oly magasra emelte, másrészt fenyegető veszélyt rejt magában a család s társadalom tisztasága s a jövő fejlődésre nézve”.²⁹ Bernáth általánosságban igen jó véleményvel volt azokról az amerikai teljesítményekről, melyeket a magyar állapotokkal szemben kritikusan tett mérlegre, összefoglalva „saját kisszerű céljainkat és még kisebb eredményeinket ama káprázatos sikerrel, mit túl az Oczeánon a természetadta előnyök kihasználásához értő emberi kéz elért”.³⁰

A kormánykörökhöz közel állók számára egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy az Egyesült Államok igen nagy szerepet játszhat – és kell is, hogy játsszon – a magyar gazdaságban. Állami tisztségviselők – mint Ottlik Iván és Zerkowitz Emil – merőben másként nyilatkoztak, mint a társadalomtudományok művelői vagy az emigránsok: ők az Amerika-képet a magyar üzleti érdekekkel színezték át. Ottlik Iván az 1893-as chicagói világkiállításra utazott „a ránk nézve, különösen mezőgazdaságunk boldogulása szempontjából, oly sok tekintetben életbevágó fontosságú amerikai gazdasági viszonyoknak tanulmányozása céljából”. Ottlik kötete, az *Úti levelek Amerikából* eredetileg a *Budapesti Szemle* cikksorozataként jelent meg 1894-ben. A szerző meg volt döbbenve azon az ugrásszerű fejlődésen, melyet

maga Amerika az emberi haladás és fejlődés terén, de leginkább az anyagi boldogulás terén – a mi végre első alapja és létföltétele a szellemi előmenetelnek is – minden irányban fölmutatni képes, mint aránylag oly rövid idei munkásságának eredményeit: mindezeknek észlelése bámuló csodálkozásra kellett, hogy ragadja még azt is, a ki talán előítéletekkel terheltlen lépett az új világrész földjére.³¹

A Világkiállításon barangolva Ottlik elégedetten látta a szép osztrák pavilont, de elkeseredetten vette tudomásul, hogy szinte semmit sem tudnak Magyarországról, melyet „legfőleg mint a khínaival is versenyző – tehát az amerikai előtt gyűlölt – olcsó »hungarian«, értsd tót napszamosoknak, hazáját ismerik”.³² Nagy változás volt ez Magyarország és az Egyesült Államok kölcsönös percepciójában: a másíkról alkotott

²⁸ Bernát: i. m., 193–194.

²⁹ Bernát: i. m., 196–197, 208.

³⁰ Bernát: i. m., 248.

³¹ Ottlik Iván: *Úti levelek Amerikából*. Eredetileg megjelent a *Budapesti Szemle*-ben, 1894, 1, 23.

³² Uo., 25.

kép a tömeges bevándorlással kézzelfoghatóbbá vált, egyre kevésbé maradt elvont, a színes és idealizált sztereotípiák helyét a napi tapasztalatok vették át.

Néhány évvel később újabb magyar kormányképviselő készített hosszú és ki-merítő listát az amerikai siker „titkairól”. Zerkowicz Emil 1904-ben, a St. Louisban megrendezett *Universal Exposition* látogatására érkezett Amerikába; tapasztalatait 1905-ben megjelent könyvében foglalta össze. Az Egyesült Államok csodálatra méltó nagyságának kulcsa szerinte a munka tisztelete és szabadsága, az előítéletek és a maradiság hiánya, az igazi demokrácia, a polgári egyenlőségre alapozott intézmények, az alkotmány és a munka tisztelete, a hatalmas vállalkozási szellem, a militarizmus hiánya, az egységes nemzeti érzés... Zerkowicz különös gondossággal mutatott rá a nyilvánvaló, bár óvatosan említett különbségekre, melyeket hazánk és az Egyesült Államok között észlelt.³³ A felsorolás alig burkoltan bírálta a századforduló Magyarországnak feudális viszonyait, azaz megint csak egy *másik ország tükrében* fedte fel az itthoni valóságot. Zerkowicz együttérzően állította, hogy ott nincs „hatalmi túlkapása preponderáns osztályoknak”, nem terjedt el a régimódi konzervativizmus vagy a reakciós szellem. Az amerikai társadalom munkája alapján becsüli az embert, vonja le a végkövetkeztetést Zerkowicz: „Áldásos munkában, boldog békességben gyülekeznek [...] a népek milliói, az emberben az embert becsülve meg, csak azt tisztelve, ki *munkájával* tette magát érdemessé a *legmagasabb* kitüntetésre: *polgártársai tiszteletére!*” – hangzik idealizáló végkövetkeztetése.³⁴

Természetes, hogy az *Amerikai kereskedők* címet viselő könyvében Zerkowicz nem sajnálta a fáradságot, hogy az amerikai üzletembereket a legjobb színben tüntesse föl. „Try again! Próbáld újra!” – idézi jelszavukat, hozzátéve, hogy a kereskedők osztályának ugyanaz a szerepe, mint a termelőké vagy a fogyasztóké. „Senki a kereskedői foglalkozás, hivatás hatalmas jelentőségét ott kétségbe nem vonja” – írja, nyilvánvaló éllel a magyarországi állapotokra utalva.³⁵

A hazai szerzők amerikai útleírásainak társadalomkritikai felhangja a két világháború között egyre közvetlenebbé és nyersebbé válik. Amikor 1928-ban, Kossuth Lajos New York-i szobrának avatása kapcsán Biró Zoltán (*Amerika. Magyarok a modern csodák világában*) beszámolt a kormányzó-elnökre emlékező „zarándoklatról”, rámutatott a feudális hierarchia elavult maradványaira, s azokra a szimbólumokra, melyek szöges ellentétben álltak az amerikai társadalmi tapasztalatokkal. „Nagyon mulatságosak a maguk megszólításai, Mr. Biró” – fordult az előadó felé egy amerikai magyar.

Úgy méltóságos urazzák és kegyelmes urazzák itt egymást, hogy azt sem tudom, csodálkozzam vagy nevessek-e rajta. Inkább nevetek, mert ez minekünk nagyon mulatságosan hangzik. [...] Hiába, már régen vagyok idekint és elszokott a fülem az ilyesmitől. Nálunk az elnök is csak Mister President, nem méltóságos úr, maguk között pedig van vagy ötven méltóságos úr, a többi meg nagyságos úr és kegyelmes úr.³⁶

Az amerikai magyaroknak ugyancsak nehéz lett volna visszatérni az óhazába, sokkal szívesebben látták volna az Európai Egyesült Államok létrejöttét. „Itt Amerikában mi mind ezt várjuk.”³⁷ Könyvének „Háború és béke” című záró fejezetében Biró már 1928-ban az európai államok egyesülésének elkerülhetetlenségéről beszél, ez munkájának legfőbb üzenete.³⁸ Éppen az Amerikai Egyesült Államok léte az, amit követendő példaként állít az európaiak elé, hiszen ez biztosíthatná a nemzetközi békét, a gazdasági prosperitást és egy tiszta demokráciát. A háborúk szaggatta Európa számára végső tanulság, eszménykép és a jövő záloga az államok egyesítése, úgy, mint Amerikában.

Biró Zoltán röviddel a nagy gazdasági világválság előtt írta meg lelkes hangú könyvét. Dr. Völgyesi Ferencné, a korszak híres pszichiáterének és hipnotizőrének felesége pedig, aki alig egy évtizeddel a nagy gazdasági válság után látogatott Amerikába, már ismét egy mosolygó, gazdag és sikeres országról számolhatott be olvasóinak, *Ujra itthon* című könyvében. Olyasvalaki számára, aki Európából közvetlenül a második világháború küszöbén érkezett Amerikába, a prosperáló és mosolygó ország valóban lenyűgöző lehetett.³⁹ Völgyesiné úgy találta, hogy Amerikában valóban lehetséges volt „az alacsony gazdasági és kulturális fokozatról” olyan magas szintre jutni, ahol „sehol a világon nem él a népesség”. Az esélyegyenlőség léte (már ti. fehér emberek számára) már önmagában is az amerikai rendszer leg-erősebb hírverése és legjobb reklámja volt: „ez leginkább szembeűnik a most érkezett európainak”.⁴⁰ Völgyesiné hatékony és modern társadalomnak látta a háború előtti Egyesült Államokat, melynek kétpártrendszer biztosította, hogy elkerüljék a politikai hatalom feudális beágyazódását, ahol a munkanélküliséget egy szociális rendszer ellensúlyozta, s ahol azok, akik dolgozni akartak, biztonsággal gyarapodhattak.⁴¹

³⁶ Biró Zoltán: *Amerika. Magyarok a modern csodák országában* (Budapest: Novák, 1929), 215–216.

³⁷ Uo., 217–218.

³⁸ Uo., 257–271.

³⁹ Dr. Völgyesi Ferencné: *Ujra itthon. Tanulmányút Amerika és Európa 17 államán keresztül a háború kitörésének izgalmai között* (Budapest: Hornyánszky, 1939), 36–37, 41, 78.

⁴⁰ Uo., 78.

⁴¹ Uo., 85–88.

³³ Zerkowicz Emil: *Amerikai kereskedők* (Budapest: Singer és Wolfner, 1905), 17–20.

³⁴ Uo., 17.

³⁵ Zerkowicz: i. m., 140.

Amerika a világnak mégis csak leggazdagabb, még távolról sem teljesen kihasznált s még mindig nagy lehetőségeket rejtő óriási területe. Egész történelmi hagyománya csupán néhány száz éves. Ott mindenki tudja, hogy ha nem ő maga, hát a szülői vagy nagyszülői mint sorsüldözött európaiak vándoroltak ki az újvilágba, hogy ott új életet kezdjenek. Ez az oka, hogy ott igenis mindenütt érvényesül az elv: „élni és másokat is hozzásegíteni a megéléshez”.⁴²

Az utolsó nagyobb lélegzetű tanulmány Amerikáról a második világháború előtt Zsoldos Géza *Ez Amerika* című munkája volt. Zsoldos egy szorgalmas országról hozott hírt, ahol a *New Deal* hihetetlen vagyont és gazdasági hatalmat halmozott fel.⁴³ „Mert Amerika gazdag, nagyon gazdag!”⁴⁴ – hangsúlyozta a szerző, amikor a termelés és fogyasztás gigantikus arányairól beszélt. „Az Új Világ a keményen dolgozók, a bér és munka hazája. Az embereket megmagyarázhatatlan villamos feszültség járja át.”⁴⁵ „A lázas, robajos amerikai élet, amit nálunk tempónak, odaát viszont harcos munkateljesítménynek (efficiency-nek) neveznek, elképesztő eredményeket termel.”⁴⁶ Azzal, hogy könyvében ilyen erős hangsúlyt ad a munkának, a termelékenységnek, a szorgalomnak és a hatékonyságnak, Zsoldos mindvégig az Amerika és Magyarország közötti alapvető különbségekre próbál rávilágítani, és arra törekszik, hogy egy idegen ország valódi természetét mutassa meg – 1942-ben.

Ettől kezdve egészen a közelmúltig politikai torzítások és ideológiai előítéletek tették lehetetlenné egy tárgyilagos Amerika-kép kialakulását Magyarországon. Az 1942 utáni USA-képet külön fejezetben kellene tárgyalnunk. Ez az egy bő évszázadot átfo-gó rövid áttekintés azonban elegendő bizonyítékkal szolgálhat arra, hogy egy másik országról (esetünkben az Egyesült Államokról) alkotott (magyarországi) elképzelések csaknem mindig tudatos vagy nem tudatos összehasonlítási kísérletek eredményei, melyek a „náluk” és a „nálunk” különbségeit és hasonlóságait teszik mérlegre.

Azt a megfigyelésünket, hogy a nemzetjellemzések sztereotípiái között kölcsönös függés mutatható ki, szociálpszichológiai kutatások is alátámasztják.⁴⁷ Az „ön-besorolás” elmélete a szociális identitásvizsgálatokban arra világít rá, hogy saját csoportunk homogeneitása és a mások csoportjainak heterogenitása között kölcsönhatás van.⁴⁸ A 19. század úttörő magyar tudósa, Rónay Jácint már beszá-

⁴² Uo., 88.

⁴³ Zsoldos Géza: *Ez Amerika* (Budapest, 1942), 3–5.

⁴⁴ Uo., 77, 109.

⁴⁵ Uo., 74.

⁴⁶ Uo., 77.

⁴⁷ Hunyady György: A nemzeti karakter talányos pszichológiája. In Hunyady György (szerk.): *Nemzetkarakterológiák* (Budapest: Osiris, 2001), 7–50.

⁴⁸ P. J. Oakes – S. A. Haslam – J. C. Turner: Megismerés és csoport: identitás és önkategorizáció. In Gy. Hunyady – D. L. Hamilton – L. A. Nguyen Luu (szerk.): *A csoportok percepciója*. Pszichológiai Tanulmányok XVII. (Budapest: Akadémiai, 1999), 446–470.

molt a nemzeti sztereotípiákkal kapcsolatos megfigyeléseiről, és kimutatta, hogy az egyes nemzetek jellemzései miként utalnak egymásra, és hogy e jellemzések milyen összehasonlításokat tartalmaznak. Rónay „leírása a kapaszkodó a nemzetközi viszonyok átlátásában és bizonyos értelemben a szempontadó mérce még a kimerítő nemzeti önjellemzéshez is”.⁴⁹ A szociálpszichológia újabb kutatásai szerint a saját csoportunk percepciója és a másoké közötti viszony hasonló a magunk percepciója és a másoké közötti relációhoz.⁵⁰ Ezekben az esetekben az önjellemzés kognitív vonásai kiindulópontot és fogalmi keretet képeznek egy-egy személy vagy nemzet számára „a másik” megismeréséhez. Történeti anyagon ez az elvontabb vizsgálódási terület bizonyára folyamatosan továbbfejleszthető és hasznosan gazdagítható.⁵¹

■ Angolul: ‘Through the Looking-Glass’. A Century of Self-Reflecting Hungarian Images of the United States (1834–1941). In Lehel Vadon (ed.): *Multicultural Challenge in American Culture*. Eger, 1999, 21–36. Magyarul in Erdődy Gábor – Hermann Róbert (szerk.): *Magyarhontól az Újvilágig. Emlékkönyv Urbán Aladár ötvenéves tanári jubileumára*. Budapest: Argumentum Kiadó, 2002, 133–142.

⁴⁹ Hunyady György: *Sztereotípiák a változó közgondolkodásban* (Budapest: Akadémiai, 1996), 55–57; Hunyady: A nemzeti karakter talányos pszichológiája, i. m., 8–12, idézet: 12.

⁵⁰ H. Markus – J. Smith: The Influence of Self-schemas on the Perception of Others. In N. Cantor – J. F. Kihlstrom (eds): *Personality, Cognition, and Social Interaction* (Hillsdale, NJ: Erlbaum, 1981), 233–262; H. Markus – J. Smith – R. L. Moreland: Role of Self-concept in the Social Perception of Others. *Journal of Personality and Social Psychology* 49, 1985, 1494–1512. – Köszönettel tartozom Hunyady György professzornak idevágó szociálpszichológiai kutatási adataiért.

⁵¹ Lásd ehhez kapcsolódó korábbi dolgozataimat: Diplomatic Images of Admiral Horthy. The American Perception of Interwar Hungary, 1919–1941. In Waldemar Zacharasiewicz (ed.): *Images of Central Europe in Travelogues and Fiction by North American Writers* (Tübingen: Stauffenburg Verlag, 1995), 192–211; Distorted Memories. Psychiatric Cases of Austro-Hungarian Returnees from the U.S. In Waldemar Zacharasiewicz (ed.): *Remembering the Individual/Regional/National Past* (Tübingen: Stauffenburg Verlag, 1999), 197–207 (utóbbit lásd ebben a kötetben is).

Ellenség vagy barát?

Az amerikai Magyarország-kép színváltozásai

Első pillantásra kétségesnek látszik, hogy egy olyan hatalmas országban, mint amelyen az Egyesült Államok, lehet-e valamilyen értelemben egységes, összefüggő képről, képzeletről beszélni egy távoli és amerikai szempontból sokdrangú szerepet játszó ország vonatkozásában, mint amelyen Magyarország. Hazánk újabb kori történetének drámai fordulópontjai mégis meglepő pontossággal rögződtek a mértékadó amerikai politikai körökben, a sajtóban és olykor még a legtágabb közvéleményben is. Amerika Magyarország-képének százötven esztendő története e drámai fordulatok percepciójának, jobbára illékony, olykor maradandó tükrözéseinek, elhúzódó, sokszor elkésett hatásmechanizmusainak és gyakran tragikus áttűnéseinek sorozata.

1848 előtt a fiatal Egyesült Államok népe kevésbé érdeklődött Magyarország iránt. „Hazánk neve ritkán fordul elő a külföldi Ujságokban”, panaszkodott Bölöni Farkas Sándor 1834-ben, az *Útazás Észak Amerikában* zárólapjain, amikor felidézte székelységét és megbotráncolását, hogy „ennyi örömeinket, egy kedvetlen ujság meg nem zavarta”. S idézte a philadelphiai *Pennsylvania Inquirer* Londonból átvett tudósítását 1831-ből, „a Cholera kiütése alkalmával Felső Magyarországon folyt tudva lévő történetekről”: „...ezen rémítő néhány esetek is elégségesek megfogatot adni, mire vetemedhetik a tudatlanság, s baromi állapotban tartott nép, ha bodult dühében néhány pillanatra lerázhatja lánczeit”.¹ A magyarországi koleralázadásról adott hír az egyik legelső, jellegzetes példája a nagy társadalmi megmozdulások körül kristályosodó, azokra adott reflexiókból szerveződő magyar nemzetkép amerikai építőköveinek.

¹ Bölöni Farkas Sándor: *Útazás Észak Amerikában* (Kolozsvártt: Tilsch János, 1834), 336–337. Vö. Gergely András: A magyar reformellenzék kialakulása és megszilárdulása (1830–1840). In Mérei Gyula (főszerk.): *Magyarország története 1790–1848* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1983), II. kötet, 674–678.

Magyar nemzetkép kialakulása az Egyesült Államokban az 1848–49-es forradalom és szabadságharc mindinkább odafigyelő, noha hangsúlyozottan óvatos követésével kezdődött. Ekkor lép ki az ország a kuriózumok távoli világából, és válik reális tényezővé az Egyesült Államok számára is. Az Egyesült Államok bécsi követé már 1848–49 fordulóján szívesen vállalt volna szerepet az Ausztria és Magyarország közötti fegyverszünet közvetítése ügyében, ám az Egyesült Államok külügyminisztere és későbbi elnöke, James Buchanan óva intette a diplomatát minden olyan lépéstől, amely Amerikát az európai hatalmakkal szembeállíthatta volna.² Pedig ahogyan a magyar szabadságharc kibontakozott, sokasodtak a rokonszenvező *meetingek*, és az amerikai sajtó mind részletesebben foglalkozott a magyar fejleményekkel.³ Jelentős hatása volt annak a magyarbarát propagandakampánynak, amelyet a magyar származású Breisach Lipót professzor fejtett ki, demonstratív rokonszenv-nyilvánításokra sarkallva a kisszámú, de 1849 nyarán már egyre lelkesebb amerikai magyar kolóniát. Breisach valószínűleg sikerrel befolyásolta az amerikai kormányköröket, érveik között felsorakoztatva Fiume megnyitását is az amerikai kereskedelmi hajózás számára.⁴ A hangulatváltásban jelentős szerepe volt annak is, hogy a konzervatív Buchanan külügyminiszter helyét 1849 márciusában a liberális John M. Clayton foglalta el.

Magyar részről ekkoriban még egyáltalán nem voltak általánosan meggyőződve az Egyesült Államok jelentőségéről. Amikor 1849 áprilisától Kossuth széles körű erőfeszítéseket tett a független Magyarország diplomáciai elismertetéséért, Teleki László így összegezte véleményét: „Az amerikai konzullal szólhatok, de – úgy hiszem – ennek elismerése részint igen későn érkezne, részint pedig nem nagy hatással volna: úgy gondolom, most midőn megérdemeltük egész Európa bámulását, veszélyes hatást tenne, hacsak egy más világrészi hatalom által ismertetnénk el, mely nekünk anyagilag oly keveset használhat.”⁵

Magyarország amerikai elismerésének elkésett bizonyítékaként az Egyesült Államok kormánya A. Dudley Mann személyében 1849. június 18-án követet küldött Magyarországra,⁶ s határozottan felmerült egy washingtoni magyar követ kinevezésének gondolata is. A világosi katasztrófa után, 1850-ben amerikai szenátorok hevesen bírálták kormányukat, amiért az nem támogatta a magyar szabadságharcot,

² William H. Stiles: *Austria in 1848/49* (New York, 1852), II. kötet, 404–406. Vö. De la Cour bécsi francia követ Jules Bastide francia külügyminiszterhez, 1848. december 14. Wien, HHStA, Berichte aus Paris. Mindkettőt idézi Waldapfel Eszter: *A független magyar külpolitika 1848–1849* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1962), 81.

³ A sajtóviszhangra lásd Dezsényi Béla gyűjtését, OSZK Hírlaptár, 1848/49-es hírlapmások.

⁴ Waldapfel: i. m., 245.

⁵ Teleki László – Kossuth Lajos, 1849. május 14. MNL OL, Kossuth Gyűjtemény, II, V, I. b. 369–371. Közli: Waldapfel: i. m., 243.

⁶ Pivány Jenő: Mann Dudley Ambrus jelentései. *Századok*, 1910, 377; uő: Amerika és Magyarország követei 1849-ben és a Hülsemann-levél története. *Budapesti Szemle*, 1907, 321–346.

és Magyarország függetlenségét a kellő időben nem ismerte el. Lewis Cass szenátor és elvbarátai a szenátusi vitában egyenesen úgy ítélték meg, hogy az amerikai kormány késlekedő politikájának szerepe volt a magyar összeomlásban, a magyar ügy határozott támogatásának elmaradása ellentétben állt az Egyesült Államok létevel és politikai filozófiájával.⁷

Ha Kossuth és gróf Batthyány Kázmér külügyminiszter diplomáciai erőfeszítéseit nem is koronázta a remélt siker, Amerika irányába tett lépéseik közvetett formában hamarosan mégis jelentős eredményeket hoztak. Az Egyesült Államok gesztusa Kossuth törökországi kiszabadítása érdekében és a kormányzó amerikai fogadtatása egyenes folytatása volt a diplomáciai elismerés elkésett és megszakadt folyamatának,⁸ sőt bizonyos értelemben jóvátételnek is számhathák. (E tekintetben kínálja magát az 1956-ban elmaradt amerikai politikai és katonai segítségnyújtásnak és az '56-os magyarok ünneplő és hódoló fogadtatásának nyilvánvaló párhuzama.) Magyarország helyett, *pars pro toto*, Kossuth Lajos jutott elismeréshez, s közéleti személyiség a magyar történelemben soha azelőtt és soha azóta nem azonosult és azonosított olyan tökéletesen hazájával, mint ahogyan ez Kossuth esetében történt az Egyesült Államokban töltött több mint fél esztendő alatt. Talán nem tűnik elfogult túlzásnak: *Magyarországot a modern nagyvilág politikai térképére s különösen az amerikaiak politikai világatlaszába Kossuth Lajos rajzolta föl.* Amikor az amerikai kongresszus felhatalmazása alapján az Egyesült Államok elnöke a U. S. S. Mississippit azzal a megbízatással küldte a Dardanellák bejáratához, hogy „a nemzet vendégét” „az előzékenység minden jelével” törökországi internálásából az Újvilágba szállítsa, valójában a magyar szabadságharcosban inkarnálódott nemzet került amerikai rivaldafénybe.⁹ Megkockáztathatjuk, hogy soha magyar embernek ilyen nyilvánosság, ekkora ünneplés, ehhez fogható tiszteletadás nem jutott, s nemcsak az Egyesült Államokban. E páratlan fogadtatás Kossuthot a szabadságáért és függetlenségéért küzdő magyar nemzet, illetve magának a szabadságnak és a függetlenségnek a jelképévé avatta. „Mi a magyarországi Kossuth kormányzóban a kontinensen a polgári és a vallási szabadság ügyének a legérdemesebb és legki-

⁷ Waldapfel: i. m., 242–248.

⁸ Waldapfel: i. m., 248.

⁹ Jánossy Dénes: *A Kossuth-emigráció Angliában és Amerikában, 1851–1852* (Budapest: Magyar Történelmi Társulat, 1940–48), I. kötet, 206–387; John H. Komlos: *Louis Kossuth in America 1851–1852* (Buffalo – New York, 1973); Laslo E. Tako: *Louis Kossuth, Hungary's Advocate, and the American Response*. Phil. Diss., 1972; John H. Komlos: *Louis Kossuth in America 1851–1852* (Buffalo, N. Y.: East European Institute, 1973); Szabad György: Kossuth az Amerikai Egyesült Államok politikai berendezkedéséről. *Századok* 109/3–4, 1975, 551–573; Joseph Széplaki (ed.): *Louis Kossuth 'The Nation's Guest'* (Ligonier, PA: Bethlen Press, 1976); Frank Tibor: Az emberiségnek közös sorsa van. Kossuth az Egyesült Államokban, 1851–52. *Rubicon*, 1992/2, 33–36; Tibor Frank: „Give Me Shakespeare”. Lajos Kossuth's English as an Instrument of International Politics. In Holgar Klein – Péter Dávidházi (eds): *Shakespeare and Hungary. Shakespeare Yearbook*, Vol. 7 (Lewiston, N. Y.: The Edwin Mellen Press, 1996), 47–73.

válóbb képviselőjét látjuk”, deklarálta az az Illinois állambeli Springfieldben tartott gyűlés, melynek határozatát döntő mértékben Abraham Lincoln fogalmazta. „Amiért ő és nemzete harcolt mindaddig, amíg egy idegen zsarnoknak a természeti és a nemzeti törvények legszentebb elvein erőszakot elkövető fegyveres beavatkozása le nem tiporta, az a szabadság barátai által mindenütt, de legkivált az Egyesült Államok népe által drágának tartott alapelvek ügye.”¹⁰ Kossuthnak még magyar kritikusi is elismerték, hogy amerikai fogadtatása mindenekelőtt a magyar ügynek használt. „Folyvást sokan látogatják Kossuthot” – jegyezte 1851 végén naplójába Perczel Miklós ezredes. „Az ország minden északi és nyugati államából jönnek küldöttségek, hoznak üdvözlő adresszeket, telve rokonszenv-nyilatkozatokkal ügyünk iránt. A legtöbbje hoz pénzádományt is a magyar ügy felsegállítására.”¹¹ Néhány nap múlva azonban Perczel fontosnak tartotta hozzátenni: „Sandford tábornok üdvözölte Kossuthot és feltűnően hangsúlyozva bennünket is, mint dicső harcunk részeseit és tényezőit. Kétségtelenül célzatos figyelmeztetés volt, hogy mind ez, mint a többi demonstráció nem csupán Kossuthot illeti meg, hanem bennünket is, de főleg ügyünket.”¹²

A kormányzó-elnök látogatásának hírért a sajtó szétvitte az egész országban. Kossuth Magyarország tartós szimbóluma maradt: amikor Kecskeméthy Aurél 1876-ban „Éjszak-Amerikába” látogatott, Cincinnatiában *Kossuth Street*-et talált, és ezt fűzte hozzá: „Híres hazánk fia nagy tiszteletben áll Amerikában, több nagyvárosban neveztek el róla utcákat, Saint-Louisban is van Kossuth Avenue; Californiában van Kossuth-bánya is; s pedig a Kossuth-mine a kiválók egyike.”¹³ Kossuth Magyarország jelképeként kapott szobrot előbb Clevelandben, majd New Yorkban, legújabbán pedig, immár napjainkban, a kongresszus washingtoni épületében is.

A magyar szabadságharc képének amerikai szemmel különösen értékes vonásait húzta alá az a tény is, hogy hősei az amerikai polgárháborúban mindannyian az unió zászlaja alatt harcoltak. Ezt egyenesen a *The New York Times* hangsúlyozta 1864. november 26-án, amikor nyilvánosságra hozta a hadvezetés köszönetét az aktív szolgálattól sebesülései miatt megváltó Asbóth Sándor altábornagynak.¹⁴ Az Észak oldalán küzdő volt magyar honvédtisztek jelentős száma, személyes bátorsága és odaadása alig másfél évtizeddel a szabadságharc után megerősítette a szabadságért és a társadalmi egyenlőségért mindig harcolni kész, hős magyar nemzet romantikus amerikai vízióját.

¹⁰ *The Collected Works of Abraham Lincoln*. Ed. Roy P. Basler (New Brunswick, NJ, 1953–1955), Vol. 2, 115–116. Idézi Szabad György: i. m., 560. Vö. Ács Tivadar: *Magyarok az észak-amerikai polgárháborúban 1861–1865* (Budapest: Pannónia, 1964), 8.

¹¹ Perczel Miklós: *Naplóm az emigrációból*, II. (Amerikai napló) (S. a. r. Závodszy Géza) (Budapest: Tankönyvkiadó, 1979), 83 (1851. december 9.).

¹² Uo., 89 (1851. december 16.).

¹³ Kecskeméthy Aurél: *Éjszak-Amerika 1876-ban* (Budapest: Ráth Mór, 1877), 76.

¹⁴ Ács Tivadar: i. m., 125.

Az amerikai magyar nemzetkép történetének furcsa, de nem egyetlen fintora, hogy a még Kossuth életében az Egyesült Államok partjain nagy számban megjelenő magyar kivándorlók (mai terminológiával gyakran inkább vendégmunkást kellene mondanunk) alapján milyen rossz fogadtatásra találtak. Amerika bizalmatlan, elégedetlen és végső fokon elutasító volt a cári Oroszországból, Közép-, Kelet-Közép- és Dél-Európából érkező „új bevándorlókkal”, közöttük a magyarországiakkal és a magyarokkal szemben is.¹⁵ A századfordulós Amerikának szüksége volt az olcsó tengerentúli munkaerőre, s ezért kezdetben bátorította a tömeges „új” bevándorlást. Ám politikai vezetői és hangadó ideológusai eközben egyre inkább úgy érezték, hogy meg kell védeniük az „isteni küldetésű” „angolszász fajt” a tanulatlan és asszimilálódni nem is akaró, nem is képes bevándorló hordák, többek között a magyarok ellenében. A századforduló éveiben a szociáldarwinizmus amerikanizált társadalompolitikai jelszavainak jegyében valóságos keresztes háború bontakozott ki a szláv, zsidó, délolasz és magyar jövevények ellen, s ebben vezető szerepet játszott a Harvard Egyetem és körülötte Boston „brahminjainak” szellemi közege. Henry Cabot Lodge massachusettsi szenátor (Henry Adams tanítványa) és barátja, Theodore Roosevelt elnök már az 1890-es évek elejétől figyelmeztettek arra, hogy az Egyesült Államok eredeti államalkotó csoportjainak folyamatos bevándorlása egyre inkább csökken azon „fajokhoz képest, amelyek gondolkodásukat, nyelvüket és vérüket tekintve messze elmaradnak azoktól, akik ezt az országot azzá tették, ami.”¹⁶

Az „alacsonyabb rendű” népcsoportok elleni küzdelemnek számos formája volt.¹⁷ Idetartozott a bevándorlókat értelmi képességeik szerint az úgynevezett írás-olvasási teszttel szelektálni törekvő törvényjavaslat.¹⁸ Ezt ugyan csupán az első világháború már-már hisztérikus idegengyűlöletének légkörében, 1917-ben (szinte csak hetekkel az amerikai hadba lépés előtt) sikerült a kongresszusnak – a harmadszori elnöki vétót „felülírva” – keresztülvinni, de e törvény nyitánya lett

¹⁵ A „nagy” magyar kivándorlás amerikai fogadtatásáról lásd Puskás Julianna: *Kivándorló magyarok az Egyesült Államokban 1880–1940* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1982), 156–163; uő: *Ties That Bind, Ties That Divide* (New York: Holmes & Meier, 2000); Tibor Frank: „Race” as Value. Social Darwinism and U. S. Immigration. In Tibor Frank (ed.): *Values in American Society. Topics in American Studies*, Vol. 2 (Budapest: Eötvös Loránd University, 1995), 125–148.

¹⁶ Immigration: Speech of Hon. Henry Cabot Lodge of Massachusetts in the House of Representatives, Thursday, February 19, 1891. Washington, D. C., 1891. 4. Idézi Mark H. Haller: *Eugenics. Hereditary Attitudes in American Thought* (New Brunswick, NJ: Rutgers University Press, 1963, 2nd printing 1984), 56. Vö. Frank: „Race” as Value, i. m., 128.

¹⁷ Tezla Albert (szerk.): „Valahol túl, meseországban...” *Az amerikai magyarok 1895–1920* (Budapest: Európa, 1987), 15–16.

¹⁸ Tibor Frank: From Nativism to the Quota Laws. Restrictionist Pressure Groups and the US Congress 1879–1924. In A. F. Upton (ed.): *Parliaments, Estates & Representation*, Vol. 15, Variorum, 1995, 146–152. (Lásd e kötetben.)

az 1921., 1924. és 1929. évi úgynevezett „kvótatörvényeknek”, melyek az „új” (s e keretben a magyar) bevándorlást a fajvédelem jegyében úgyszólván leállították.

A bevándorolni igyekvő magyar „faj” tehát „angolszász” nézőpontból alig egy emberöltőn belül elvesztette korábban oly sok elismeréssel hangsúlyozott kvalitásait: szabadságszerető, nemzeti függetlenségéért harcolni kész, nemes, lovagias jellemvonásait, és szegény bevándorló *hunkyvá* vált. Ennek rossz amerikai hírnevét az egykorú magyar megfigyelő is rögzítette 1905-ben: „[...] az amerikai ma már gyűlölettel nézi éppen az olaszországi és magyarországi bevándorlókat, kik közül legtöbb akad olyan, kik minden szaktudás nélkül, csak a jó szerencsében bízva jönnek Amerikába, hol azután *bármely munkára, bármely árért* vállalkoznak. A világ minden rétegéből Amerikába, az Egyesült Államok kereskedelmi emporiumaiba tódulók becsületes, tisztességes munkát keresők, kenyerükért küzdők seregéhez kullancsként tapadó *salakja az emberiségnek* ott is gyarapítja azoknak a hitványoknak seregét, kik a tisztességes alkalmazottak rovására garázdálkodnak. Sajnos, éppen Magyarországról nagyon sok ilyen kétes alak jut el Amerikába.”¹⁹

Mindeközben ki kell emelnünk, hogy az amerikai kormányzatnak az európai „új” bevándorlási folyamatról készített különféle szociológiai és antropológiai felméréseiben Magyarország népe általában igen kedvező értékelést kapott. Az Egyesült Államok kormánya a századforduló éveiben, 1891 és 1907 között három alkalommal küldött Magyarországra bevándorlási biztosokat azzal a szigorúan bizalmas utasítással, hogy tanulmányozzák a magyar kivándorlás szociológiai feltételeit, az emigráció konkrét magyarországi okait és megvalósulásának módját. Az amerikai megfigyelők világosan látták, hogy a kivándorlást az Osztrák–Magyar Monarchiából a rendkívül alacsony munkabér és – főként Galíciában – az irtózatosszegénység okozza, s hogy mindez – leginkább Kelet-Magyarországon, Romániában és Szerbiában – „morális és szellemi degenerálódáshoz” vezet. A hozzánk látogató amerikai tisztviselők ugyanakkor egyáltalában nem „a magyar faj” valamiféle inhereus, veleszületett antropológiai tulajdonságait tették felelőssé a magyarországi kivándorlás „minőségéért.” Terence V. Powderly, egyike az Egyesült Államok legmagasabb rangú bevándorlási tisztségviselőinek, magyarországi látogatása nyomán Washingtonba küldött jelentésében élesen támadta az írás-olvasási törvénytervezet alapeszméjét. „Magyarországon, Ausztriában és Olaszországban belenéztem azoknak az embereknek a szemébe – írta 1906 körül –, akik egyetlen nyelven, egyetlen sort sem tudnak olvasni vagy írni. Őszinte tekintetűek, tiszták, egészségesek és aktívak voltak. Bár írástudatlanok, éppannyira – ha nem még inkább értelmesek, mint azok, akik tudnak olvasni és írni. [...] Egy iskolázottsági teszt épp a legérdemesebb emberekkel szemben lesz igazságtalan, és az lehet saját országunkkal szemben is, ha beengedi azokat, akik öt vagy hat nyelven tudnak bűnököt elkövetni, mindegyiken olvasnak és írnak, és bizonyítványukat vérrel állítják ki [...] Bár sose voltam

¹⁹ Zerkowitz Emil: *Amerikai kereskedők* (Budapest: Singer és Wolfner, 1905), 101–102.

híve az iskolázási tesztnek, most, hogy találkoztam Olaszország és Magyarország népével, még jobban ellene vagyok.”²⁰

Az európai helyszíni vizsgálatokat követően az amerikai kormányzat 1907 és 1911 között kongresszusi bevándorlási bizottságot állított fel, amely William P. Dillingham szenátor elnökletével az Egyesült Államok történetének legnagyobb komplex társadalomtudományi vizsgálatát végeztette el és tette közzé a 42 kötetes úgynevezett Dillingham-jelentésben. Ennek talán legérdekesebb kötetét a nagy német-amerikai antropológus, Franz Boas vizsgálatának ismertetése töltötte meg, aki mintegy 18 000 „új” bevándorló – köztük több száz magyar és szlovák – részletes antropometriai leírása alapján arra a következtetésre jutott, hogy az „új” bevándorlók leglényegesebb fej- és testméreti adatai az Amerikába érkezést követően már egyetlen generáción belül egy új, „amerikai” jellegű „faj” irányában mozdulnak el. E megdöbbentő és az antropológiai szakirodalomban évtizedeken át vitát provokáló (ám ismételtlen független adatokkal igazolt) tudományos eredmény azt sugallta az amerikai politikai vezetésnek, hogy nincs miért tartania az „új” bevándorlóktól s így a magyaroktól se. A partra szállás után az új higiénés, étkezési és lakásviszonyok, a megváltozott természeti és társadalmi klíma, a demokratikus politikai felteletrendszer átalakító hatással van jószerivel még a bevándorlók csontozatára is.²¹

Amerika Magyarország-képének szélsőséges „elromlásához” tehát nem az amerikai kormányzat nagyszámú, eredendően szkeptikus vizsgálódása, hanem döntően az első világháború járult hozzá. Kezdetben Wilson elnök is elnézőbben ítélte meg az Osztrák–Magyar Monarchia szerepét Németországnál, melyet egyedül tett felelőssé a világháborúért. Különbséget tett az Egyesült Államokban dolgozó osztrák-magyar, illetve német állampolgárok között, az előbbieknél megadta a lehetőséget az Amerika iránti lojalitás kifejezésére s így a bevándorlási folyamat sikeres befejezésére. Bár a diplomáciai kapcsolatok a Monarchia és az Egyesült Államok között már 1917. április 18-án megszakadtak, az osztrák-magyar hadüzenet egészen 1917. december 11-ig váratott magára. Ebben a fontos periódusban különösen tevékenyvé váltak a Monarchiából bevándorolt szláv csoportok, amelyek igen erőteljesen befolyásolták az amerikai kormányt a Monarchia szétbomlásának irányában.²² Az elnök és környezete különösen 1918 tavaszán vált fogékonnyá erre a gondolatra, amikor kudarcot vallottak a legkülönbébb békeközvetítési kísér-

²⁰ Terence V. Powderly – F. P. Sargent, d. n. National Archives, Washington, D.C.: RG 85, 51411/26, 55. Idézi: Tibor Frank: 'For the Information of the President', The U. S. Government Surveillance of Austro-Hungarian Emigration (1891–1907). *Hungarian Journal of English and American Studies* 6/2, 2000, 226, 236. (Lásd e kötetben is.)

²¹ Frank Tibor: Amerikai „új bevándorlók” antropometriai vizsgálata, 1908–1911. *Anthropologiai Közlemények* 36, 1994, 69–77; Frank Tibor: Franz Boas és a közép- és dél-európai kivándorlás antropológiája. *Ethnographia*, 106, 1995, 155–193. (Az utóbbit lásd ebben a kötetben.)

²² Sándor Taraszovics: American Peace Plans and the Shaping of Hungary's Post-World War I Borders. In Béla K. Király – Peter Pastor – Ivan Sanders (eds): *War and Society in East Central Europe*.

letek (többek között gróf Károlyi Mihály, IV. Károly király, Julius Meinl és Fiorello LaGuardia kongresszusi képviselő, később New York város főpolgármestere, egykori budapesti, trieszti és fiumei amerikai konzul tettek erőfeszítéseket a béke érdekében).²³ A Monarchia elnyomott népeinek Tomáš G. Masaryk által szervezett római konferenciája (1918. április 9–11.) és a House ezredes által 1917 szeptemberében felállított *Inquiry* nevű elnöki tanácsadó csoport egyaránt a Monarchia egyben tartása ellenében igyekezett befolyásolni Wilson elnököt.²⁴ Robert Lansing külügyminiszter június végén, az amerikai Monarchia-kép e drámai fordulópontján megállapította: „Az Osztrák–Magyar Monarchia a hódítás s nem az önrendelkezés elve mentén szerveződött. Megalakulásától kezdve főként az orosz birodalom erejétől és mohóságától való félelem tartotta össze. Midőn a cárt megfosztották hatalmától, eltűnt a rettegés a moszkvai hatalom által történő felszippantástól, és dominálni kezdett a nemzetek függetlenségvágya.”²⁵ Lansing hozzátette: az új Magyar Királyság a „magyar nyelvet beszélők” hazája lesz.

Ha elfogadjuk azt az amerikai történetírói ítéletet, mely szerint „Csehszlovákia az Egyesült Államokban készült”,²⁶ akkor azt a tételt is megkockáztathatjuk, hogy Horthy kormányzó király nélküli Magyar Királysága is Amerika támogatásával született, és maradt fenn csaknem mindvégig. Az új Magyarország erős emberének hatalomra kerülését az Egyesült Államok a maga eszközeivel tevékenyen segítette, hatalmon maradását gyakorlatilag mindvégig támogatta.²⁷

Horthy pártolása 1919–20-ban elsősorban egy Habsburg-restaurációval szemben nyert értelmet. Erre tette a hangsúlyt féléves magyarországi politikai működése során Harry Hill Bandholtz tábornok, a szövetséges katonai tanács amerikai megbízottja is. Bandholtz Horthyt is, hadseregét is egyre pozitívabban ítélte meg, és ilyen értelemben tájékoztatta a szövetségesek párizsi központját. Bandholtz minden alkalmat megragadott, hogy a magyarországi Habsburgokat groteszk és anakronisztikus színekben tüntesse fel, közülük senkit sem tartva alkalmasnak a trianoni Magyarország vezetésére. A Horthyról mint „a rend emberéről” szerzett, Bandholtz

Vol. 6. *Essays on World War I: Total War and Peace Making. A Case Study on Trianon* (New York: Brooklyn College Press – Columbia University Press, 1982), 232–234.

²³ George Barany: The Magyars. In Joseph O'Grady (ed.): *The Immigrants' Influence on Wilson's Peace Policies* (University of Kentucky Press, 1967), 149–165.

²⁴ Taraszovics: i. m., 237; Laurence Emerson Gelfand: *The Inquiry: American Preparation for Peace, 1917–1919* (Yale University Press, 1963).

²⁵ Robert Lansing: Memorandum for the President, 1918. június 24. In *The Papers of Woodrow Wilson*, Vol. 48 (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1985), 436. Vö. Barany: i. m., 166.

²⁶ Carl Wittke: *We Who Built America. The Saga of the Immigrant* (New York: Prentice Hall, 1939), 417–418.

²⁷ Tibor Frank: Isolationism and US Immigration Policies. The Case of Pre-War Hungary. In Daniella Rossini (ed.): *From Theodore Roosevelt to FDR. Internationalism and Isolationism in American Foreign Policy*. European Papers in American History, Vol. 2 (Ryburn Publishing – Keele University Press, 1995), 134–137.

tábornoktól származó, kedvező amerikai benyomásnak biztosan szerepe volt az altengernagy kormányzóvá választásában, napokkal az amerikai tábornok Budapest-ről való távozása után.²⁸

Pozitív Horthy-képet tükröznek az egymást követő amerikai diplomaták jelentései a két világháború közötti egész időszakban. Jellemző Nicholas Roosevelt kapitánynak, Franklin D. Roosevelt elnök távoli unokatestvérének budapesti visszaemlékezése. Az amerikai követ világosan látta a harmincas évek roppant szociális feszültségeit, a döbbenetes „egyenlőtlenséget a magyar parasztok nyomorúságos életkörülményei és a birtokos nemesség százszobás kastélyai között”. Roosevelt követ a magyar arisztokráciát „egy gyorsan haldokló társadalmi rendszer túlélőinek” találta, az egyik Czernin grófot idézve beszédes példaként, aki halottas ágyán, az Úr előtti számadásra készülve állítólag így foglalta össze földi ténykedését: „Nyulakat lőttem, Uram. Nyulakat lőttem. Nyulakat lőttem. Nyulakat lőttem.”²⁹ Horthyt és testvérét ezzel szemben Roosevelt „az erő, az energia és a jellem embereinek látta – egyszerű, praktikus és intelligens férfiaknak, akik ugyanakkor jól neveltek és udvariasak.”³⁰ Mindazonáltal a Horthyval folytatott gyakori beszélgetés is két örök témakör körül forgott – emlékezett vissza Roosevelt 1953-ban –: „az egyik a vadászat, a másik az oroszok szörnyű veszélye Magyarország számára”. Roosevelt a 30-as évek elején „főbiának” tartotta Horthy oroszfélelmét, s csak a hidegháború éveiben, utólag látta meg szavaiban a próféciaát.³¹

A második világháború előtt leghosszabb ideig (1933–1941) Budapesten tevékenykedő amerikai követ csatlakozott elődeihez Horthy pozitív megítélésében. John F. Montgomery komoly munkát is végzett a kormányzó amerikai elismertetése, az ottani sajtóban történő népszerűsítése, F. D. Roosevelt elnökkel való személyes kapcsolatának kiépítése érdekében. Irathagyatékának és 1947-ben publikált visszaemlékezéseinek összevetéséből ugyanakkor kitűnik, hogy Magyarországról írt nevezetes könyvében (*Hungary: The Unwilling Satellite – Magyarország: A vonakodó csatlós*) kedvezőbb képet igyekezett festeni, mint amilyet korábbi budapesti tartózkodása során voltaképpen alkotott.³²

²⁸ Harry Hill Bandholtz: *An Undiplomatic Diary* (New York: Columbia University Press, 1933); magyarul: *Napló nem diplomata módra* (Budapest: Magyar Világ Kiadó, 1993). Felhasználtam Bandholtz tábornok iratait is, melyeket a Bentley Historical Library, Michigan Historical Collections, The University of Michigan gyűjteményében, valamint néhai Szathmáry Lajos chicagói magángyűjteményében kutattam.

²⁹ Az anekdota először Henry Wickham Steednél, a londoni *The Times* első világháború előtti bécsi tudósítójánál jelenik meg: *The Habsburg Monarchy* (London: Constable, 1913), 133; innen veszi át Nicholas Roosevelt: *Front Row Seat* (Norman: University of Oklahoma Press, 1953), 201.

³⁰ Nicholas Roosevelt: i. m., 200.

³¹ Uo., 193.

³² John Flournoy Montgomery: *Hungary. The Unwilling Satellite* (New York: Devin-Adair Co., 1947); magyarul: *Magyarország, a vonakodó csatlós* (Budapest: Zrínyi, 1993; 2., jav. kiadás [szerk.

Érdekes és nem közismert mozzanata Montgomery későbbi életrajzának és Horthy háború utáni amerikai megítélésének, hogy az egykori budapesti követ szervezte meg az estorili száműzetésben élő volt magyar kormányzó rendszeres havi anyagi támogatását, melyben három másik családdal, így az Egyesült Államokba költözött Chorin Ferencsel együtt személyesen járt elől.³³

Nem szabad ugyanakkor elfelejtenünk, hogy az amerikai Horthy-kép csaknem minden egykorú és visszaemlékező tanú számára az országlásra tökéletesen alkalmatlannak tartott és kivétel nélkül mindig ironikus színekkel festett magyarországi Habsburgok (előbb József főherceg, utóbb Ottó) ellenében alakult már-már hízelgően kedvezővé.³⁴ S az is tény, hogy a baloldali amerikai magyar sajtó hiába követett el mindent, hogy „lerántsa a leplet” a Tanácsköztársaságot megtorló Horthyról, a félfudális Magyarország méltán bírálta társadalmi-politikai szerkezetéről, hogy bemutassa Magyarország árnyékait is.³⁵ Ez a zömmel magyar nyelvű üzenet ugyanis nem érthette el amerikai célközönségét, amint hogy a különféle amerikai magyar politikai csoportok (Eckhardt Tibor, Vámbéry Ruzsem, Jászi Oszkár és mások által folytatott) belső vitája is kevésbé érdekelte s nemigen befolyásolta a Magyarországgal szembeni amerikai kormánypolitikát a két világháború között.

Ebben az időszakban felerősödik az a századfordulós tendencia, hogy – szinte egyedülálló módon – *megkettőződik* az Egyesült Államok magyarságképe. A Horthy-Magyarország néhány jellemző, bár közvetlenül ritkán és kevesek által megemléltetett vonása mellett egyre markánsabban jelennek meg az Amerikában élő magyarok sok amerikai által észlelt és már-már tömeges élményként rögzített jellemzői is: *elválik egymástól a magyarországi magyar és az amerikai magyar képe*. A korszak amerikai magyarjáról ekkoriban kezd kialakulni az az *image*, amely „a magyarban” különös módon tehetséges, rendhagyóan gondolkodó, magát mindig feltaláló embert lát, olyat, aki a sokat citált amerikai mondás szerint „a forgóajtón mögötted jön be, és előtted távozik”. Szárnyra kel a hollywoodi magyarok: producerek, rendezők, színészek, szövegkönyvírók, zeneszerzők (Kertész Mihály, Korda Sándor, Lugosi Béla, Joe Pasternak, Putti Lya, Rózsa Miklós, Szőke Szakáll) ismert sikertörténete és ennek legendája – hogy csak mutatóba idézzünk a híressé vált

Frank Tibor]: Budapest: Zrínyi, 2004). Leánya, Mrs. Jean Montgomery Riddell szívességéből felhasználtam a követnek a családja által megőrzött személyes iratait is.

³³ Amerikai forrásból származó magánközlés.

³⁴ Tibor Frank: The American Perception of Interwar Hungary 1919–1941. In Waldemar Zacharasiewicz (ed.): *Images of Central Europe in Travelogues and Fiction by North American Writers* (Tübingen: Stauffenberg Verlag, 1995), 204–205. Lásd ehhez L. Nagy Zsuzsa kitűnő tanulmányát: Amerikai diplomaták Horthy Miklósról, 1920–1944. *Történelmi Szemle*, 1990/3–4, 173–196, illetve Tibor Frank in Rossini (ed.): i. m., 137–143.

³⁵ Kovács József: *A szocialista magyar irodalom dokumentumai az amerikai magyar sajtóban 1920–1945* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1977).

amerikai magyarok nevei közül.³⁶ A korszak végén, már a második világháború forgatagában jelennek meg az ámuló amerikai kortársak szemében emberfeletti képességűnek tetsző s így inkább *Mars-lakóknak*, nem pedig e világi lényeknek tűnő, magyar származású természettudósok és matematikusok, Neumann János, Szilárd Leó, Teller Ede, Kármán Tódor, Wigner Jenő és a többiek.³⁷

Az amerikai megközelítés utolsó itt érintendő kérdése az a dilemma, hogy vajon Magyarország cinkos vagy áldozat volt-e Hitler szörnyű európai rendteremtésében. Az amerikai külügyminisztérium egy titkos dokumentuma a második világháború végén leszögezte: „A magyaroknak nem sikerült semmiféle reális lépést tenni a háborúból való kiugrásra, bár többször tettek hitet emellett a kívánságuk mellett. A gond abban rejlett, hogy azt remélték, az angolok és az amerikaiak majd megvédik őket Szovjetországgal szemben. Valamint abban, hogy nem voltak hajlandók lemondani a német segítséggel megszerzett területekről.”³⁸ Kevesen voltak a háború után Amerikában, akik maradéktalanul egyetértettek a vesztes Magyarországgal együttérző Montgomery kóvettel, aki szerint „koalíciók háborújában [...] a hadviselő felek mindegyike egyszerre harcolhat a jó és a rossz oldalon. Amint most lelepleződnek a szovjet imperialista tervek – tette hozzá Montgomery 1947-ben –, akár akarjuk bevallani, akár nem, nyilvánvaló, hogy amikor Magyarország kis létszámú katonaságot küldött Oroszország ellen, a rossz oldalon harcolt mint Hitler szövetségese, de ugyanakkor a jó oldalon is mint Szovjet-Oroszország ellenfele. Mindaz, ami Magyarországon történt azt követően, hogy a szovjet csapatok felszabadították az országot, teljes mértékben igazolja mindazt, amit Magyarország tett.”³⁹

A sztálinizmus térhódításával ez a kép azonban megerősödött, és 1956-ban különös hangsúlyt kapott, amikor az Egyesült Államok kormánya és népe egybehangozóan a kommunizmusellenes harc bajnokaként üdvözölte és ünnepelte, ha igazából nem is támogatta Magyarország forradalmát. Ekkor újra megerősödnek a magyarságkép bátor, szabadságszerető vonásai, s a forradalmi Magyarországot James A. Michener 1956-os regénye, a *The Bridge at Andau* teszi maradandóan ismertté és vonzóvá, az amerikai sajtó jelentős orgánumaival együtt évtizedekre megerősítve a

³⁶ Vö. Kézdi-Kovács Zsolt (főszerk.): *Magyar filmesek a világban* (Budapest: Magyar Filmunió, 1996); Victor Varconi – Ed Honeck: *It's Not Enough To Be Hungarian* (Graphic Impressions, Inc., 1976).

³⁷ Marx György: A marslakók legendája. *Fizikai Szemle*, 1997/3, 77–83; George Marx: *The Voice of the Martians* (2. kiadás, Budapest: Akadémiai Kiadó, 1997). A témakörhöz lásd a *Fizikai Szemle* Marslakók című tematikus számát, 1997/3.

³⁸ Romsics Ignác (szerk.): *Amerikai béketervek a háború utáni Magyarországról. Az Egyesült Államok Külügyminisztériumának titkos iratai 1942–1944* (Gödöllő: Typovent, 1992), 245. A dokumentum eredetije: *Foreign Relations of the United States. The Conference at Quebec 1944* (Washington, United States Government Printing Office, 1972), 214.

³⁹ Montgomery: i. m., 128.

kommunizmus áldozatává vált és erkölcsi piedesztálra emelt magyar nemzet amerikai képzetét.⁴⁰ Nem véletlen, hogy Kossuth Lajos képmása is ekkor, 1958-ban jelenik meg amerikai bélyegen, a *Champion of Liberty* sorozatban, összekapcsolva a közgondolkodásban 1848–49 és 1956 eszméit, hőseit, és áldozatait

Befejezésül óvni szeretnék attól az illúziótól, hogy a vázolt magyarságkép akár milyen értelemben tartósan benne élne az amerikai közgondolkodásban. Charles à Court Remington szavai jutnak eszembe *A háború után* (*After the War*) című, Bostonban, 1922-ben megjelent naplójából: „Szívszaggató, hogy valamennyi magyar mennyire bízik Anglia [és hozzátehetjük, Amerika – F. T.] legendás pártatlanságában és a dolgok helyreigazítására való képességében. Azt mondom nekik, hogy a mi embertömegeinket túlságosan is lekötik olyan ügyek, amelyek fontosabbak annál, hogy a kis Magyarország miatt aggódjanak, és hogy biztos vagyok benne, hogy a hivatalos körökön kívül kevesen vannak tisztában az őket érintő intézkedések mértékével s mindazzal, ami ebből következik.”⁴¹

■ Elhangzott a Magyar Tudományos Akadémia 1997. évi közgyűlésének keretében tartott, *A magyarságkép és történeti változásai* című tudományos ülésszakon, 1997. május 6-án. Megjelent: *Külpolitika* (új folyam) 4/1, 1998, 54–65.

⁴⁰ Tamás Magyarics: James A. Michener's *The Bridge at Andau*: Michener's Fictional Representation of the Revolution in Hungary in 1956 and the 'Reality' of the Memoirs and Studies on the Topic. In Waldemar Zacharasiewicz (ed.): *Images of Central Europe in Travelogues and Fiction by North American Writers* (Tübingen: Stauffenberg Verlag, 1995), 212–225.

⁴¹ Charles à Court Remington: *After the War* (Boston, 1922), 168. Idézi: Fritz-Konrad Krüger, Harry Hill Bandholtz *Napló nem diplomata módra* című feljegyzéseihez frott *Bevezetésében* (Budapest: Magyar Világ, 1993), 11, 5. jegyzet.

Válás Renóban

Neumann János (1903–1957), a 20. század egyik legnagyobb matematikusa Budapesten született, egy felső-középosztálybeli zsidó-magyar polgárcsalád gyermekeként. Bankár édesapja, a Magyar Jelzálog- és Hitelbank igazgatója az utolsók egyike volt, aki még – margittai előnévvel – 1913-ban nemesi címet kapott Ferenc Józseftől. A csodagyermek János kiváló nevelést kapott: Budapest egyik legjobb iskolájába, a fasori Evangélikus Gimnáziumba járt, majd 1921 után a budapesti egyetemen, Berlinben és a zürichi *Eidgenössische Technische Hochschule*n tanult tovább. Zürichben vegyészmérnöki diplomát, a budapesti egyetemen matematikai doktorátust szerzett 1926-ban, de a rákövetkező évben Berlinben magántanári képesítést is nyert, és ekként 1929-ig az ottani egyetemen, majd 1929–30-ban Hamburgban tanított. 1929-ben vendégprofesszornak hívták meg a princetoni Institute for Advanced Study tanári karába, és 1933-ig félállásban ott tanított. 1932-ben jelent meg korai főműve, a *Mathematische Grundlagen der Quantenmechanik*.¹ Hitler hatalomátvétele után Princeton mellett döntött. 1937-ben amerikai állampolgárságot kapott, és – John von Neumann néven – hamarosan az amerikai tudományosság egyik vezető alakja lett.

A princetoni professzor utóbb a Manhattan-terv konzultánsa lett, és többféle módon és minőségben segítette az Egyesült Államok háborús erőfeszítéseit a második világháború során. Egyike lett a játékelmélet és a komputer úttörőinek, és rövid élete végén egyike az amerikai atomenergia bizottság (*U.S. Atomic Energy Commission*, 1946–1974) öt biztosának. A rendkívül művelt, hihetetlenül sokoldalú, kreatív és játékos tudóst kortársai géniusznak tartották.²

¹ Berlin: Julius Springer, 1932; magyar kiadása: *A kvantummechanika matematikai alapjai* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1980).

² Neumann János irathagyatékát a National Archives őrzi Washington, D.C.-ben. Magyarul lásd Nagy Ferenc (szerk.): *Neumann János és a „magyar titok” a dokumentumok tükrében* (Budapest:

Neumann 1929-ben nősült meg először, amikor az ismert budapesti orvos, a Charité Poliklinika vezető belgyógyász főorvosa, Dr. Kövesi Géza lányát, Mariettét (1909–1992) vette feleségül, Princetonba utazása előtt.³ A fiatalok gyerekkoruk óta ismerték egymást. Felesége ugyanabból a privilegiált budapesti háttérből származott, s nagy értékű hozományt és hozzá igen jelentős éves jövedelmet hozott a házasságba.⁴ Mindketten szerették a nagy társasági életet. 1933-ban költöztek Princetonba, egyetlen leányuk, a neves közgazdász-szá lett Marina von Neumann-Whitman 1935-ben született New Yorkban. Neumann szerette kislányát, de nemigen törődött gondozásával vagy a házimunkával, amit a feleség dolgának tekintett. A szakadék a fiatalasszony és az immár tekintélyes, noha csak 31 esztendőes tudós között növekedni kezdett. 1936-tól Mariette válást sürgetett.⁵

Erre a célra akkoriban az Egyesült Államokban a Nevada állambeli Reno városa adta a legjobb lehetőséget. A 20. században a válás nehéz dolog volt. Társadalmilag elfogadhatatlannak tekintették, és a törvény mindenhol igen megnehezítette. Nevada állam azonban jó üzletet látott a felgyorsított válás elősegítésében. Más amerikai államokkal szemben Nevada csak félannyi: hat hónapos helyben lakást kötött ki előfeltételül. Ez sok, gyorsan válni

Neumann János egyetemi hallgató korában

Országos Műszaki Információs Központ és Könyvtár, 1987). Neumann életrajzához: Norman MacRae: *John Von Neumann. The Scientific Genius Who Pioneered the Modern Computer, Game Theory, Nuclear Deterrence, and Much More* (2nd ed., American Mathematical Society, 1999).

³ Házassági anyakönyvi kivonat margittai dr. Neumann János Lajos és Kövesy Marianna (sic) 1929. december 31-én kötött házasságáról, kelt Budapesten, 1938. november 12. John von Neumann Divorce and Other Official Documents, Box 7, John von Neumann Papers, National Archives, Washington, D.C.

⁴ Dr. Kövesi Géza – Dr. margittai Neumann János, Budapest, 1929. december 31-én kelt levelek; a Budapestről Princeton, N.J.-be szállítandó holmik leltára, 1933. szeptember 6. Mindkettő: Family 1938–1942, Box 8, John von Neumann Papers, National Archives, Washington, D.C.

⁵ <https://www.geni.com/people/Mariette-Kuper/6000000010113197380> [Letöltve: 2017. október 30.].

szándékozó hollywoodi filmszillagot is a Kaliforniával szomszédos Nevadába vonzott, és ez nevezetessé tette Renót.

Nem sokára más államok is szerettek volna nyerni valamit a rövid ideig tartó vendégjárásból, melynek során a látogatók – mintha csak új életet akartak volna kezdeni – a vendéglátó helyen laktak, ettek-ittak és sokat költöttek. 1927-ben Mexikó és Franciaország is tervezte a váláshoz szükséges helyben lakási időszak rövidítését – bár sok állam nem ismerte el a külföldön történt válásokat. Nevada élenjárt: az előírt ott-tartózkodást három hónapra csökkentette, s ez Idaho és Arkansas államokat is ugyanerre ösztönözte, amire viszont Nevada 1931-ben hat hétre korlátozta a helyben lakási követelmény-minimumot.

1931 májusára már annyi válni akaró személy érkezett Renóba, hogy a városban nem akadt szállás a számukra, és a Truckee folyó partjain táborozva múltatták az időt. Ugyanazon év márciusában vált a szerencsejáték is törvényessé Nevadában, ez és a szesz italok forgalmazásának éppen az évi, országos szintű legalizálása további tömegeket vonzott. Az 1930-as évtizedben 30 000 ember érkezett Renóba válási céllal, s ez évenként 5 millió dollárra becsült összeggel növelte az adott évtizedben mindössze 20 000 állandó lakosú város bevételét – ez akkor hatalmas költségvetési többletnek számított.

Reno a könnyű válásokkal szerzett hírneve miatt a világ válási fővárosának kétes dicsőségére tett szert, bekerült a pop kultúra témái közé, könyvek és filmek témája lett, s ez tovább növelte reputációját.⁶

Neumanné Kövesi Mariette 1937 szeptemberében érkezett a nevadai Renóba. Ott és a tőle 64 km-re fekvő, ugyancsak nevadai Pyramid tónál töltött ideje alatt meglepően gyengéd hangon levelezett válófélben lévő férjével. Ez a levelezés a válás ellenére tartó szeretetről és összetartozásról tanúskodik,⁷ egyszersmind arról a leplezetlen undorról, amit Reno látogatói nyolcvan évvel ezelőtt éreztek a várossal szemben, miközben válásukat intézték. Kövesi Mariette-nek a washingtoni Library of Congressben őrzött Neumann hagyatékból előkerült levelei nemcsak egy rendkívüli tudós magánéletébe engednek bepillantást, hanem jellemzik Renót és az ott Amerikában szokatlanul kedvezővé tett válási eljárást is, illetőleg a város akkori közegét.

⁶ <http://www.neatorama.com/2014/02/11/How-Reno-Became-the-Divorce-Capital-of-the-World/> [Letöltve: 2017. október 30.].

⁷ Szülei sajátosan odaadó kapcsolatát, mindvégig fennmaradó, egymás iránti ragaszkodását mutatja be Neumann leánya, Marina von Neumann Whitman *A marslakó lánya* című emlékiratában (Budapest: Európa, 2016), 30–31, részben édesanyja – általam eredetileg 1991-ben publikált – levelei alapján (324, 13. jegyzet).

Mariette Princetonban élő férjéhez szóló első renói levele 1937. szeptember 22-én kelt a The Riverside Hotelben. A levelet itt eredeti írásmódjával és helyesírással közlöm.⁸

R
The Riverside

Reno, Nevada

Szept 22
reggel

Jancsika Édes, azt hiszem hogy a pokol bizonyosan nagyon hasonlít ehhez a helyhez. Leírhatatlan, mindenki folyton részeg és veszti a pénzüket mint az örültek 5-6 száz dollárt egy nap, a roulette asztal úgy áll a halban mint máshol egy köpöcsésze. Ez a ranch ahova ma állítólag kimegyek – egy 35 mérföldes út a sivatagon keresztül gyönyörű látvány egy napra, de nem hat hétre. Maga a hely rém primitív úgy van megoldva mint Sanibel ha emlékszel rá és mind ez 60 dollár egy héten extrák nélkül pokoli drága ez a hely, minden k.b. a duplájába kerül mint New Yorkban. Sem telefon sem sürgöny nincs a helyen ezt persze nem írtam meg haza posta 1szer egy nap. Egy kis kocsit fogok valószínűleg bérelni enélkül lehetetlen és nem látszik olyan nagyon drágának. Hogy vagy édes milyen a lakás hogy élsz és szeretsz e egy kicsit mind ezt írd meg hosszán. I have the howling blues.⁹

Mariette

Mariette második levelén nincsen dátum, de ez egyértelműen az előbbi levél után, a Pyramid Lake melletti, Ranch nevű szállodában kelt.

Neill West

Telegraph and Post Office
Sutcliffe, Nevada

TH
Ranch
at Pyramid Lake

Jancsika Édes ez egy kész cirkusz az egész és én nem volnék olyan szerencsétlen ha nem kellene itt maradnom 6 hétig azt hiszem nem fogom kibírni. Egy indián rezerváció kellős közepén lakom egy gyönyörű tó van és a vidék olyan

⁸ Neumann Mariette – Neumann János, Reno, 1937. szeptember 22.; uő – Neumann János, d.n. The Ranch, Pyramid Lake. Mindkettő: Mariette – Johnny, Divorce Correspondence, Box 8, John von Neumann Papers, National Archives, Washington, D.C.

⁹ Üvöltő rosszkedvem van (angol).

isteni hogy azt nem is lehet elképzelni. De ezek a szörnyű nőstények nem is lehetséges hogy ennyi fajta nő legyen a világon. Itt minden van New Zeelandtól kezdve Boston és tuxedoig az összes fajták sőt néhány egész sympatikus is, de majdnem mind távozik már. Jövő héten itt már saison után van, nem tudtam hogy ennek a procedúrának is saisonja van, de ugylátszik. Levelet sem töled sem az anyámtól nem kaptam még itt, de remélem holnap lesz. Lovaglás nagyon szép de az esték halálosak képzeld hatkor van vacsora és egy este kb 10 évig tart. Hogy vagy édes írjál meg mindent hogy mit csinálsz és mit rosszat mondanak rólam ott az emberek. Ha van rá időd szeress is egy kicsit. Marinka ugylátszik nagyon jól van.

Millió puzi
Mariette

Neumann-né renói látogatása Budapesten sem maradt titokban. A pletykaéhes fővárosi napilap, *A Reggel* már 1937. október 18-án „Válási hír a tengerentúlról” címmel jelentette a szenzációt:

Az a fiatal magyar matematikus, aki annakidején egy dúsgazdag budapesti belgyógyász milliós hozományú lányát vette feleségül és aki egyideig Amerikában Einstein mellett is dolgozott, rövid tartózkodásra Reno-ba, az Egyesült Államok válási Mekkájába érkezett. A Budapestre érkezett álhírek szerint – nem üdülési szándékból...¹⁰

Neumann János, csakúgy, mint első felesége, a válás után szinte azonnal új házasságot kötött. Mariettének nem volt nehézsége ezzel, miután második férje amerikai állampolgár volt, és az esküvőt az Egyesült Államokban tartották. Második férje J. B. H. Kuper fizikus lett, akivel később, a II. világháború során együtt dolgozott az M.I.T. Radlab-ben, ahol munkájával és társas szervező tehetségével maga is elismerésre tett szert.¹¹

Neumann maga ismét magyar asszonyt választott, akit a következő év elején kívánt feleségül venni. Neumann időközben amerikai állampolgár is lett, de megtartotta magyar állampolgárságát is. A magyar jogrend viszont nem ismerte el a renói válást Magyarországon. A magyar házassági törvény 114. cikkelye világosan kimondta, hogy magyar állampolgárok esetében kizárólag a magyar bíróságok döntése érvényes. Annak érdekében, hogy újra megházasodhassék, ennek a nagy magyar tudósnek le kellett mondania magyar állampolgárságáról, ha nem is politikai okoknál fogva.¹² Az M. Kir. Belügyminiszter által kiadott, „a magyar állam

¹⁰ *A Reggel*, 1937. október 18., 6.

¹¹ Robert P. Crease: *Making Physics. A Biography of Brookhaven National Laboratory, 1946–1972* (Chicago–London: University of Chicago Press, 1999), 19–21.

¹² Dr. Wilhelm Károly budapesti ügyvéd – Neumann János, d. n. [1938 tavasza], részletes jogi érveléssel, Dr. Staud Miklóssal, az Igazságügyminisztérium miniszteri tanácsosával folytatott megbe-

kötélékéből” történt kiválást igazoló „Elbocsátási okirat” 1938. július 11-én született meg.¹³ Hozzá kell tennünk, hogy a magyar jog a renói válás érvényességét az *Egyesült Államokban* nem kérdőjelezte meg.¹⁴

Neumann új házassága újabb, hasonló természetű problémákat hozott. Az a veszély állt fenn, hogy a Neumannal kötött házasság következtében új felesége, Dán Klára automatikusan elveszíti magyar állampolgárságát, anélkül, hogy amerikai állampolgárságot szerezhetett volna. Neumann kétségbeesve írt princetoni főnökének, Abraham Flexnernek, az Institute for Advanced Study igazgatójának:

[...] a jelenlegi politikai helyzet Európában még mindig rendkívül zavaros, bármi történhet a következő néhány hónapban – és Közép-Európának ebben a részében számos további veszély fenyeget és itt még a következő néhány hét is kritikus. És ebben a helyzetben [új feleségemnek] nem lenne semmiféle határozott állampolgársága, és ennél fogva nagyon valószínűen nem lenne képes elhagyni Magyarországot.¹⁵

Neumann János és Dán Klára végül összeházasodtak, és kevéssel a második világháború kitörése előtt elhagyhatták Európát.¹⁶

Kövesi Mariette első férjéhez írott, 1937. évi renói levelei Neumann János életének és a nevadai társadalom történetének egyaránt értékes dokumentumai. Nemcsak ennek a házaspárnak az egymás iránti tartós, mindvégig gyengéd vonzalmáról tanúskodnak, hanem Reno képét is rögzítik abban a formában, ahogyan az az európai bevándorlóknak az 1930-as években élt. Neumannék története adalék a renói válás Amerikán kívüli percepciójához.

■ Angol eredeti: *Nevada Historical Society Quarterly* 34/2, 1991, 360–363. (Bővített változat.)

szélés alapján. John von Neumann Divorce and Other Official Documents, Box 7, John von Neumann Papers, National Archives, Washington, D.C.

¹³ 50.715/1938/II. sz. Elbocsátási okirat, M. Kir. Belügyminiszter, 1938. július 11. John von Neumann Divorce and Other Official Documents, Box 7, John von Neumann Papers, National Archives, Washington, D.C.

¹⁴ Dr. Wilhelm Károly budapesti ügyvéd – Neumann János, d. n. [1938 tavasza], John von Neumann Divorce and Other Official Documents, Box 7, John von Neumann Papers, National Archives, Washington, D.C.

¹⁵ John von Neumann – Abraham Flexner, angol nyelvű piszkozat, Budapest, 1938. október 13. John von Neumann, Family 1938–1942, Box 8. John von Neumann Papers, National Archives, Washington, D.C.

¹⁶ A Neumann János és Dán Klára házasságára vonatkozó iratok jegyzékét lásd Dr. Wilhelm Károly – Neumann János, 1938. november 15. John von Neumann Divorce and Other Official Documents, Box 7, John von Neumann Papers, National Archives, Washington, D.C.

Ignotus Amerikában

ELSŐ LÁTOGATÁS AZ ÚJVILÁGBAN

Ignotus életrajzai rendre megemlítik, hogy a *Magyar Hírlap* munkatársaként sokat utazott, s így többek között riporterként eljutott az Egyesült Államokba is.¹ Amerikai útjának írásos emlékei azonban jobbára még lappanganak. Szép, de elfeledett írása, az 1904-ben keletkezett *Amerikai vonások* örzi első amerikai utazásának egyes benyomásait, ellentmondó emlékeit.² Az Egyesült Államokat nagyszerű, de egyben lehangoló helynek érzékelt. Kettős fénytörésben láttatta az amerikaiakat: „igazában nincsenek sem testi, sem lélekben igényeik az élet iránt; konyhájuk fényűző, de izetlen, színházai s ujságjaik bőkezűek, de gyerekesek s alantasak; beszélgetésük egyhangú és szegény; az üzlet, a pénz, s az üzletnek s a pénznek az a legfőbb lutrija, amit ők politikának neveznek, magához szíja minden érdeklődésüket, s nem hagy bennük érdeklődést magasabbrendű dolgok s más természetű emberek iránt. Embernek csak az az ember, aki keresni tud; érdekesnek csak az az érdekes, ami jövedelmez.”³ Tisztán látta a most is aktuális helyzetet, hogy a „rövid időre megválasztott elnök, s ha nem ő, hát a kotteriája s a pártja egy évig a választás után s két évig az új választás előtt tisztára választási politikát kénytelen üzni; elébb mindenkitől mindent elvenni s mindenkit mindenhol kitenni, majd mindenkinek mindent megadni s mindenkit mindenhol betenni”.⁴ Ignotus már a múlt szá-

zad legelején világosan előrevetítette, hogy „az Unio kifelé is erős akar lenni; mind erősebb beleavatkozhatnékot érez a világ dolgaiba s elnökei, miniszterei, követei s minden megismerőjei mind súlyosabbnak érzik a tekintély hiját, amit állásuk ingadozó volta okoz”.⁵

Ignotus nagyon is tudatában volt annak, hogy a látogató aligha ismerheti meg a valódi Amerikát. „Minduntalan alá kell huzni s jó vastagon, hogy egyre lássuk s közben el ne felejtjük, hogy az átutazó idegen alig lát valamit az igazi amerikai életből, az igazi amerikai életéből.”⁶ Pedig az újságíró-író alaposan beutazta a hatalmas országot, New Yorktól Buffalón át St. Louisig s ott át a Mississippin, a Hudson vidékétől át a Niagarán s a Michigan vizén. S mit tapasztalt? „A munka, a vagyon, a szabadság s a rabság, a szerencse (itt *chance*-nek hívják) s a kilátás-

talanság, a méltányosság s a kiméletlenség, bizonyos dolgokban a fejlettség, bizonyosakban az elmaradottság, nagy dolgokban a bőkezűség, kicsinyességekben a szűkmarkúság: mind, mind ilyen nagyvonású ideát – s a mi parcellázott világunk kisszerűségéhez szokott idegzetünk úgy meggyötrődik bele, akárcsak a fülünk dobja a newyorki utca rettenetes lármájában.”⁷

1904-es tapasztalatait az író mégis azzal a beszélgetéssel zárja, melyet St. Louisba utaztakor „egy szurtoskőrmű vékony kis szabóval” folytatott,

aki régen, talán harminc esztendeje, hogy Bajorországból ide vetődött s most igen jól megy dolga. [...] A szabócska sűrűn hörpöntette kis ezüst butykosából a whiskyt, s [...] végignézett a vidéken, majd hirtelen lelkesedéssel fordult hozzám:

– Istenem, micsoda áldás az emberiségre, hogy ez az Amerika: van!

Értően bólintottam egyet, ő meg halkán tette hozzá: – De azért nem mondom, hogy élni nem jobb ott-hon.⁸

Ha a képen nem
nem látnék: en
hisz a barátom
Major

Ignotus
(Major Henrik karikatúrája
a *Panoptikum* c. kötetből, 1913)

¹ A magyar irodalom arcképcsarnoka, <http://mek.oszk.hu/01100/01149/html/ignotus.htm>, illetve https://hu.wikipedia.org/wiki/Ignotus_Hug%C3%B3#C3.89lete [mindkettő letöltve: 2017. augusztus 12.].

² Eredeti cikkem Ignotus 1904-es amerikai útjára vonatkozó, rövid kiegészítése után jelent meg Lengyel András: Ignotus első amerikai útja: A világképet megváltoztató tapasztalatok című tanulmánya (*Literatura* 43/ 3, 2017, 167–194), amely Ignotus korai amerikai tapasztalatainak igen részletes képét adja. Lengyel megadja valamennyi Ignotustól származó korai amerikai útbeszámoló megjelenési adatait, lásd uo., 168. 8. jegyzet.

³ Ignotus: *Amerikai vonások* (1904). In uő: *Feljegyzések* (Budapest: Grill Károly, 1909), 115–116.

⁴ Uo., 121.

⁵ Uo., 122.

⁶ Uo., 125.

⁷ Uo., 127.

⁸ Uo., 148–149.

MENEKÜLÉS AMERIKÁBA

„Hogy idegenbe szorultál, holott minden lélegzetvételed hazahúz a hazába, melynek lelkébe s nyelvébe a tiéd is bele van építve? Ez valóban bűn és szegény.”⁹ Gellért Oszkár (1882–1967) szavai szépen és találóan foglalták össze az 1920-as években bécsi, 1938-tól végétől (Hatvany Lajos támogatásával) angliai, 1940-ben portugáliai, majd végül 1941-ben amerikai emigrációba kényszerült Ignótus (1869–1949) sorsát az első világháború után.¹⁰ Az emigráns Ignótus sokféle lap között a clevelandi *Szabadságnak* is dolgozott.¹¹ Külföldi pályája még nem kellően ismert, e hosszú pályaszakaszából most az öregkori amerikai éveket, az író-publícista-szerkesztő szomorú estjét világítjuk meg, elsősorban korábban ismeretlen amerikai levéltári dokumentumok alapján.

Ignótus 1940-ben Angliából is menekülni kényszerült. Amerikai barátait – maga és felesége is – 1940 őszétől szűnni nem akaró kérésekkel ostromolta, hogy segítség számukra megszerezni a bevándorlói vízumot az Egyesült Államokba. Ekkorra már tudni lehetett, hogy a még közlekedő amerikai kivándorlójahajók száma véges, s hogy hamarosan Európában rekednek azok, akik az utolsó pillanatban nem tudják megszerezni a szükséges amerikai papírokat.

AZ AMERIKAI BEVÁNDORLÁS KÍNjai

Ignótus amerikai bevándorlási ügyét az *International Rescue Committee* (Nemzetközi Mentési Bizottság), s azon belül is az alapítók egyike, Ingrid Warburg (1910–2000) intézte, olykor unokatestvére, Bettina Warburg (1900–1990) közreműködésével.¹² A filantróp tevékenységéről ismert, hamburgi zsidó bankárcsaládból származó Ingrid Warburg több ezer európai zsidó értelmiségi megmentésében működött közre a második világháború előtt és alatt, a mentési munkálatokban nagy hírnévre szert tett Varian Fry (1907–1967) amerikai újságíróval együtt.¹³ Az

⁹ Gellért Oszkár: *Egy író élete. A Nyugat szerkesztőségében 1926–1941*. II. kötet (Budapest: Gondolat, 1962), 160.

¹⁰ Ignótus emigrációs állomásairól lásd Rustem Vambery – Lotta Loeb, New York City, 1941. február 22. International Rescue Committee, Box 6: Hoover Institution on War, Revolution and Peace, Stanford, CA.

¹¹ Komlós Aladár: A válogatásról. In *Ignótus válogatott írásai* (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1969), 719.

¹² http://www.wikiprotest.com/index.php?title=Descendants_of_Salomon_Benedict_Goldschmidt_and_Reichle_Cassel [Letöltve: 2009. március 30.].

¹³ Carla Killough McClafferty: *In Defiance of Hitler. The Secret Mission of Varian Fry* (New York: Farrar Straus Giroux, 2008); Sheila Isenberg: *A Hero of Our Own. The Story of Varian Fry* (New York: Random House, 2001); Andy Marino: *A Quiet American. The Secret War of Varian Fry* (New York: St. Martin's Press, 1999).

Ignótus érdekében e szervezethez forduló magyar-amerikai író és történész, Lengyel Emil (1895–1985) már 1940 októberében hangsúlyozta:

Mr. Ignótus a magyar irodalom doyenje. Több mint fél évszázadon át küzdött a demokráciáért és a szabadságért hazájában. Nagy befolyása volt a liberális eszmék propagálása terén abban az országban. Harcolt a hitlerizmus ellen, annak magyar és német változataiban egyaránt. Úgy tájékoztattak, hogy rajta van a Gestapo feketelistáján.

Az élet elviselhetetlenné vált Mr. Ignótus számára s ő néhány hónapja Angliába ment. Pár hete Lisszabonba távozott, abban a reményben, hogy vízumot szerez az Egyesült Államokba, miután tévesen úgy értesült, hogy a menekült vízum megszerzése érdekében Anglián kívül kell lennie. Most [Portugáliába] szorult.

Mr. Ignótus elmúlt hetven éves. Hosszú ideje prominens tagja volt a PEN Clubnak. Thomas Mann ismeri őt, éppen most informált erről. És jóban van Dr. Raoul Auernheimerrel.¹⁴ Ebben az országban [USA] sok híve van a magyarok között.

Mr. Ignótus veszélyben van. Ha a Gestapo elfogja, nem sokat ér az élete. Hogy nem német, hanem magyar menekült, nem sokat számít. Az élete éppannyira veszélyben van, mintha Németországból jött volna. Magyarországra sem térhet vissza, hiszen az most teljes mértékben német uralom alá került. A Gestapo ott éppúgy elkapná, mintha a Birodalomban lenne.

Ismervén Mr. Ignótus munkásságát, teljes szívemből támogatom kérelmét az Egyesült Államokba szóló menekült vízum iránt. Ez az ország a szabadság egy újabb bajnokát nyerné vele, akinek élete túlságosan értékes ahhoz, hogy elpocsékoljuk.¹⁵

A pszichológus Radó Sándor (1890–1972) hangsúlyozta, hogy „Ignótus Hugo a Magyar Pszichoanalitikus Társaság alapító tagja volt, és megalapításának korai napjaiban a pszichoanalízis rendkívül odaadó szószólója. Magyarországi népszerűségét jelentős részben arra használta, hogy a közvéleményt megnyerje a pszichoanalízis számára.”¹⁶ Ő is jelezte, hogy Magyarországra történő kitoloncolása esetén Ignótusra halál vár. Ezt a közlést a Warburg-unokatestvérek egymás között ténynek tekintették, és ennek ismeretében különleges sürgősséggel kezelték Ignótus ügyét.¹⁷

Radó november közepén ismételten sürgette a Warburg unokatestvérek mentőakcióját, ezúttal – Ignótusné javaslatára – Thomas Mann támogatását is megnyer-

¹⁴ Raoul Auernheimer (1876–1948), osztrák jogász, újságíró és író, Theodor Herzl unokaöccse, a *Neue Freie Presse* munkatársa, az osztrák PEN Club elnöke. 1938 márciusában Dachauba hurcolták, ahonnan az év végén sikerült kijutnia az Egyesült Államokba.

¹⁵ Lengyel Emil – Ingrid Warburg, New York University, 1940. október 25. International Rescue Committee, Box 6, Hoover Institution on War, Revolution and Peace, Stanford, CA.

¹⁶ Sándor Radó – Bettina Warburg, New York City, 1940. október 28. International Rescue Committee, Box 6, Hoover Institution on War, Revolution and Peace, Stanford, CA.

¹⁷ Bettina Warburg – Ingrid Warburg, New York, 1940. október 28. International Rescue Committee, Box 6, Hoover Institution on War, Revolution and Peace, Stanford, CA.

ni próbálván az amerikai bevándorlási vízum megszerzéséhez, Auernheimer vagy közvetlen megkeresés révén.¹⁸

Lotta Loeb, az International Rescue Committee munkatársa – szinte azonnal, közvetlenül – Thomas Mannhoz fordult, megkérdezve a világhírű író, hogy tudna-e valami módon segíteni Ignótus ügyében, amikor a Committee a State Departmentnél próbált intézkedni vízumának megszerzése érdekében.¹⁹ A Nobel-díjas írónak német vonatkozásokban befolyása volt az amerikai külügyminisztériumban.²⁰

Lotta Loeb az Amerikai bevándorlóvízum megszerzése érdekében egyidejűleg erkölcsi támogatólevelet kért a pszichológus Radó Sándortól, aki erre nyomban kinyilvánította, hogy Ignótus veszélyben van, hogy nem ellenséges az Egyesült Államokkal szemben, s hogy elhagyja az országot, ha ideiglenes beutazási engedélye lejár.²¹ Az ugyancsak igényelt pénzügyi affidavitot, azaz az anyagi biztonság garantálását Edith C. Field adta Ignótuséknak. A szükséges életrajzi adatokat és méltatást az *Emergency Rescue Committee* Vámbéry Ruzsém (1872–1948) kérte és kapta.²² A nagyíró jogtudós, ez idő tájt a New York-i *New School* egyetem tanára, a későbbi washingtoni magyar követ, aki Ignótust ifjúkora óta jól ismerte, részletes életrajzi vázlatában a legmelegebben méltatta a *Nyugat* egykori szerkesztőjét, s a folyóirat harcát „a magyar uralkodó osztály félorientális, feudális szelleme ellen”.²³ „A folyóirat és szerkesztője – folytatta Vámbéry – direkt módon nem foglalkozott politizálással, de mindketten tüskék voltak a hivatalos Magyarország ol-

¹⁸ Sandor Rado – Ingrid Warburg, New York City, 1940. november 11. International Rescue Committee, Box 6, Hoover Institution on War, Revolution and Peace, Stanford, CA.

¹⁹ Lotta Loeb (International Rescue Committee) – Thomas Mann, 1940. november 13. International Rescue Committee, Box 6, Hoover Institution on War, Revolution and Peace, Stanford, CA – Thomas Mannról, a „megrázóan nagy emberről” Ignótus mindig nagy elismeréssel írt, lásd pl. Ignótus: Az idők mögül. Az író az időkben. *Magyar Hírlap*, 45. évf., 34. sz., 1935. február 10.

²⁰ Thomas Mann és az amerikai kormányzat viszonyát jól jellemezte, hogy Rooseveltnél elnök egy ideig benne látta a leendő német köztársasági elnököt; kétnapos programmal fogadta az író a Fehér Házban, majd igazából ejtették a vele való politikai együttműködést. Frank Tibor: A német szellem emigrációja: Thomas Mann Amerikában. In Székely Gábor (szerk.): *Megismerhető világtörténelem. Zsigmond László születésének 100. évfordulójára* (Budapest: ELTE BTK – Volos Kiadó, 2007), 47–58 (lásd e kötetben is); Hermann Kurze: *Thomas Mann. Das Leben als Kunstwerk. Eine Biographie* (Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag GmbH, 2001), 484–485.

²¹ Lotta Loeb – Radó Sándor, 1940. november 15. International Rescue Committee, Box 6, Hoover Institution on War, Revolution and Peace, Stanford, CA; Dr. Sandor Rado moral affidavitja Ignótus Hugo számára, hitelesítette David Feinstein közjegyző 1940. november 18. International Rescue Committee, Box 6, Hoover Institution on War, Revolution and Peace, Stanford, CA.

²² Lotta Loeb – Vámbéry Ruzsém, 1941. január 21.; Rustem Vambéry: *Biographical Sketch of Dr. Hugo Ignótus*, New York, 1941. január 25. International Rescue Committee, Box 6, Hoover Institution on War, Revolution and Peace, Stanford, CA.

²³ Rustem Vambéry: *Biographical Sketch of Dr. Hugo Ignótus*, New York, 1941. január 25. International Rescue Committee, Box 6, Hoover Institution on War, Revolution and Peace, Stanford, CA. Vö. Rustem Vambéry – Lotta Loeb, New York City, 1941. február 22. International Rescue Committee, Box 6, Hoover Institution on War, Revolution and Peace, Stanford, CA.

dalában.”²⁴ Vámbéry szövege Ignótus publicisztikai munkásságáról a budapesti *Világ* és a bécsi *Kronen Zeitung* hasábjain is, megjegyezve, hogy a liberális *Világ* cikkírójaként Ignótus „az 1920-as ellenforradalmi reakció legszembetűnőbb céltáblája lett”.²⁵ Ignótus-életrajza végén Vámbéry felsorolta azokat a magyar értelmiségieket, akik Amerikában jó ismerői Ignótusnak, közöttük Jászi Oszkárt, Molnár Ferencet és Lengyel Menyhértet. Összefoglalásként megjegyezte: „Az európai irodalom alapos ismerete, esztétikai képességei, kétségtelen irodalmi képessége Dr. Ignótust bármely ország szellemi életének értékévé tennék.”²⁶

Vámbéry szövegét Ingrid Warburg a saját levelébe is beépítve küldte tovább George Warrennak, aki a beutazási vízum felől intézkedett. A levél mellékleteként nemcsak Vámbéry eredeti levelét, hanem az erkölcsi és anyagi affidavitokat is megkapta Warren, 1941. január 26-i kelettel.²⁷ A vízum azonban egyre késett, s még másfél hónappal később, március 13-án is táviratilag kellett az *Emergency Rescue Committee* „Unitarian” aláírással, feltehetően a *Unitarian Service Committee* liszaboni munkatársának sürgetnie, azzal a figyelmeztetéssel, hogy 20 nap múlva Ignótust kiutasítják Portugáliából, s ezzel a „a legnagyobb veszélybe” kerül.²⁸

KUDARCOK ÉS MEGPRÓBÁLTATÁSOK

Ignótusék kálváriája korántsem ért véget az Egyesült Államokba való bebocsátatással. A 70 feletti Ignótus nem talált megfelelő munkát, nem is tudott elég jól angolul, s mindehhez feleségét a folytonos menekülés idegileg annyira megviselte, hogy pszichiátriai esetté vált. 1942 augusztusában az *Immigration and Naturalization Service* (Bevándorlási Hivatal) Ellis Island-i központja az ország azonnali elhagyására szólította fel. Az esetről Jászi Oszkár (1875–1957) 1942. augusztus 21-én hosszú, s Ignótust mint a magyar liberalizmus bajnokát magasztaló levélben tudósította barátját, Felix Frankfurtert (1882–1965), az amerikai Legfelsőbb Bíróság bíráját, akitől Ignótusék tartózkodási engedélyének azonnali meghosszabbítását kérte.²⁹ S noha Frankfurter maga nem tudott segíteni, kilátásba helyezte, hogy

²⁴ Rustem Vambéry: *Biographical Sketch of Dr. Hugo Ignótus*, New York, 1941. január 25. Uo.

²⁵ Uo.

²⁶ Uo.

²⁷ Ingrid Warburg (Emergency Rescue Committee) – George Warren, 1941. január 26. International Rescue Committee, Box 6, Hoover Institution on War, Revolution and Peace, Stanford, CA.

²⁸ „Unitarian” távirata „Emerescue”-hoz, [1941.] március 13. International Rescue Committee, Box 6, Hoover Institution on War, Revolution and Peace, Stanford, CA.

²⁹ Oscar Jászi – Felix Frankfurter, 1942. augusztus 21. Oscar Jászi Papers, Box 1, Columbia University Libraries, Rare Book and Manuscript Library, New York, N.Y.

az ügyet „olyan valaki elé terjeszti, akit tudhat.”³⁰ Frankfurter kapcsolatai a legmagasabb amerikai kormányzati körökkel már egykorú is ismertek voltak, mára közismertek lettek. Roosevelt elnökkel folytatott levelezése nyilvánvalóvá teszi, hogy rendszeresen szót emelt az üldözött európai zsidók érdekében, s hogy személyesen közbenjárt az Elnöknél olyan kiválóságok érdekében, mint Albert Einstein, Sigmund Freud vagy a Nobel-díjas (1936) német farmakológus és fiziológus, Otto Loewi (1873–1961) – akiért egyébként a magyar Lissák Kálmán (1908–1982) is szót emelt a Roosevelthez vezető úton, Frankfurtert jól ismerő amerikai tudományos körökben. Ha egyelőre nem is tudjuk pontosan azonosítani a mentés útját, Ignotus és felesége, Berényi Lili, bizonyosan Felix Frankfurter legmagasabb összeköttetéseinek köszönhetette további amerikai éveit.³¹

Ezek az esztendő (1942–1948) kudarcosan és nyomorúságban teltek. A házaspár segélyeken élt, előbb az *American Committee for Christian Refugees*, majd a *Community Service Society* támogatásából. 1943-ban ez havi 60 dollárt jelentett, amit a kortárs amerikai is úgy értékelt, mint ami „egészen nyilvánvalóan abszolúte elégtelen ahhoz, hogy őt és feleségét életben tartsa.”³² Többféle segélyszervezet neve merült fel a segíteni szándékozókban, így az *International Rescue and Relief Committee* a *Jewish Labor Committee*-vel együtt további 60 dollár kifizetését vállalta, hogy az ilyen módon megduplázott bevétel elegendő legyen a szerény megélhetésre.³³ Az IRRC szociális munkásai „Dr. Ignotust nagyon aggodalmas, rettegő embernek” látták, „aki akaratlanul is egészen konfúzusan összekeveri a dolgokat”.³⁴

Ignotusék helyzetét 1945 elején külön értekezlet vitatta meg, melyen valamenynyire érintett szervezet (*ACCR*, *CSS*, *IRRC*, *Writers' Project*) képviselője részt vett. Ignotus magyar barátai, akik meghívást kaptak, nem jelentek meg. Az értekezlet megtárgyalta a házaspár jogi, bevándorlási, pénzügyi és alkalmaztatási helyzetét. A legfőbb bajt Ignotusné krónikussá vált pszichiátriai problémáiban látták, amelyek egyre rosszabbodtak, s amelyek mindinkább az országból való kiutasítással fenyegették. Ami Ignotust magát illette, többrendbeli megbízatási esélyei a *Library of Congress* keretében rendre meghíúsultak. Az értekezlet viszonylag kielégítőnek találta anyagi helyzetüket. Megemlézték magyar barátaik (feltehetőleg Vámbéry Rusztem, Halasi Béla Albert [1887–1965], s talán Schultz Ignác [1894–1954?]) rendszeres havi támogatását, és azt az 1000 dolláros díjat is, melyet Ignotus Dr.

³⁰ Felix Frankfurter – Oscar Jászi, New Milford, CO, 1942. augusztus 27. Oscar Jászi Papers, Box 1, Columbia University Libraries, Rare Book and Manuscript Library, New York, N.Y.

³¹ *Roosevelt and Frankfurter. Their Correspondence 1928–1945*. Annotated by Max Freedman (Boston–Toronto: Little, Brown and Co., 1967), 18, 450–454.

³² Sheba Strunsky – a Jewish Labor Committee, 1943. szeptember 15. International Rescue Committee, Box 6, Hoover Institution on War, Revolution and Peace, Stanford, CA.

³³ Uo.

³⁴ Excerpts from Letter of Janet Siebold, St. Paul, MN, 1944. augusztus 21. International Rescue Committee, Box 6, Hoover Institution on War, Revolution and Peace, Stanford, CA.

Henry Seidel Canby javaslatára nyert, s amelyet addig csak ügyvédi költségek kifizetésére használtak.³⁵ Az egyes szervezetek évről évre hosszabbították támogatási szándékukat.³⁶ Fennmaradt Ignotus néhány szomorúan alázatos, havi elismervénye az átvett összegekről.³⁷

Az amerikai segélyszervezet, amely a legtöbbet törődött vele, nem bánta, mikor hazatelepült. Charles Sternberg, az *IRRC* osztályvezetője visszaküldte az 1949 januárjában még kiutalt 20 dolláros támogatás csekkjét a *Jewish Labor Committee*-nek. „Mellékelten küldöm az Önök csekkjét 20 dollár értékben, amelyet visszajuttatok, miután Mr. Hugo Ignotus Angliába távozott. Örülök, hogy így tett.”³⁸

HAZATÉRÉS

Lengyel Menyhért (1880–1974) a New York-i magyar baráti körben találkozott Ignotusszal, 1947 januárjában. Lengyel ekkor úgy találta, hogy Ignotus látványa inkább felemelő, mint lesújtó.

Ignotust látva különös megnyugvás szállja meg az embert. Igen – ilyen az, ha a test törvényei szerint megéri, kiszárad, zörög, lassan elmúlik, mint a novemberi levél – de a szellem frissen világít. Vagy mint a gyertya, melynek fizikai anyaga elfogy, elég, de a fénye az utolsó pillanatig megmarad. Az ilyen testi kiszáradás, rendes megvénülés egyáltalán nem elszomorító – ez a vég, a szép vég, rendje a testnek, az életnek, s valami utalás, hogy a lángok megmaradnak, más testekben gyulladnak ki – a dallamot nem a hegedű termeli, hanem egy médium dalolja a hegedű által.³⁹

Sík Endre (1891–1978) New York-i magyar követ, a későbbi külügyminiszter ugyancsak ebben a körben, a Pénteki Társaság összejövetelén ismerte meg Ignotust, valószínűleg egy évvel később. Ignotus már elsőre azt mondta a követnek, „hogy szeretne hazamenni Magyarországra”. Amikor legközelebb találkoztak, Sík beszámolt közbenjárásának eredményéről:

³⁵ [Cím nélküli jegyzőkönyv], 1945. január 16. International Rescue Committee, Box 6, Hoover Institution on War, Revolution and Peace, Stanford, CA.

³⁶ Ewa Lewinski (International Rescue and Relief Committee, Case Department), New York, 1946. január 10. International Rescue Committee, Box 6, Hoover Institution on War, Revolution and Peace, Stanford, CA.

³⁷ Ignotus az IRRC-hez, 1947. március 13. és július 1. International Rescue Committee, Box 6, Hoover Institution on War, Revolution and Peace, Stanford, CA.

³⁸ Charles Sternberg (Director, Case Department, International Rescue and Relief Committee) Samuel Estrinhez (Jewish Labor Committee), 1949. január 31. International Rescue Committee, Box 6, Hoover Institution on War, Revolution and Peace, Stanford, CA.

³⁹ Lengyel Menyhért: *Életem könyve. Naplók, életrajzi töredékek* (Budapest: Gondolat, 1987), 384.

Jelentettük az öreg óhaját, [és] utasítást káptunk, hogy mondjuk meg neki: ennek semmi akadálya, a magyar kormány nemcsak hogy szívesen látja, de utazása költségeit is vállalja. Az öregúr nagy örömmel fogadta közlésemet, s a vacsora további részét vele beszélgettem át.

Ignotus kihasználta a lehetőséget, és „részletesen kifejtette a New York-i magyar értelmiségiekről alkotott, nem hízelgő véleményét”.⁴⁰

1948-ban települt haza. Hazaérkezését Gellért Oszkár emlékiratai rögzítették.

Azon az estén, amikor jöttét jelezték, kimentem a pályaudvarra. Ott volt a *Szabad Nép* nevében Keszi Imre és a közoktatásiügyi minisztérium államtitkáráként Bóka László is. Nem érkezett meg, másnap estére újra vártuk. Akkor sem jött még meg; csak harmadnapra. Telefonon értesítettek, hogy nagyon beteg; az Újságírók Szobi-utcai Szanatóriumába vitték. [...]

Összetöprődött, a két kezével mintha malmoznék, de pillanatig meg nem szűnő reszketéssel ült. Félholt volt, magam is beteg, nem bírtam a látványt [...] távoztam. Miről is beszélhettem volna vele? Népi demokráciánk példátlan nagylelkűségéről, hogy bár gyalázatos cikkeket írt Leninről, befogadta? Hogy nem ellenezte: adjunk neki tizenkétezer forintos Baumgarten-díjat? Hogy a kormány állandó havi zsebpénzzel is ellátta? Hogy a Szanatóriumegyesület nagy, külön szobát bocsátott a rendelkezésére, kívánsága szerint napi ötszöri étkezéssel, ingyen? [...] nem volt olyan kívánsága, melyet ne teljesítettek volna.”⁴¹

A Pajor Szanatóriumból még részt vett a magyar szellemi életben. 1948 végén Hatvany Lajosnak (1880–1961) megköszönte méltatását, amelyet a *Haladásban* írt róla, s amely az öreg harcostársnak nagy örömet okozott.

[...] mily kész mulatság, hogy e minden nyilvános lélegzetemre kiterjedő figyelembevétel és méltatás már meg volt írva, és ki volt nyomtatva, amikor én azzal ugrattalak, hogy egy életen át nem tudtál rám figyelni, mert noha bizonyára ragaszkodol hozzám, és tartasz rólam egyet-mást, alapjában véve igen unsz, és unatkozol velem. Egy pofon esti szellő ahhoz képest, hogy kis tanulmányod mily csattanóan és ragyogóan cáfol rá hálátlan számár voltomra.⁴²

⁴⁰ Sík Endre: *Egy diplomata feljegyzései* (Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1966), 109.

⁴¹ Gellért Oszkár: *Kortársaim* (Budapest: Művelt Nép Könyvkiadó, 1954), 179–180.

⁴² Ignotus – Hatvany Lajos, Budapest, Pajor Szanatórium, 1948. december 27. Közli: Hatvany Lajosné (szerk.): *Levelek Hatvany Lajoshoz* (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1967), 575.

1949. augusztus 3-án halt meg. Jóval fiatalabb, de súlyosan beteg felesége túlélte, Amerikában. Egy évtizeddel később, az *American Council for Émigrés in the Professions, Inc.* nevű emigráns szervezet nevében Else Staudinger fordult az *International Rescue Committee*-hoz, hogy miként tudnának segíteni a szomorú állapotban lévő Ignotusné. Staudinger asszony felvetette, hogy Ignotus fiát, Ignotus Pált (1901–1978) kellene mozgósítani, még ha ez reménytelennek tűnt is.⁴³

Ez az utolsó írásos nyom Ignotusék amerikai életéről. Keserves éveket töltöttek az Egyesült Államokban, de túléltek a háborút. Ez akkoriban a legnagyobb ajándék volt, amit az az ország adni tudott.⁴⁴

■ In Angyalosi Gergely – E. Csorba Csilla – Kulcsár Szabó Ernő – Tverdota György (szerk.): *Nyugat népe. Tanulmányok a Nyugatról és koráról*. Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum, 2009, 405–411. (Bővített változat.)

⁴³ Else Staudinger (American Council for Émigrés in the Professions, Inc.) – Irma Cadmonhoz (International Rescue Committee), 1959. február 24. International Rescue Committee, Box 6, Hoover Institution on War, Revolution and Peace, Stanford, CA.

⁴⁴ A két világháború közötti magyarországi kivándorlásról és az amerikai bevándorláspolitikáról részletesen lásd Frank Tibor: *Kettős kivándorlás. Budapest–Berlin–New York 1919–1945* (Budapest: Gondolat, 2012¹, 2015²).

AZ EGYESÜLT ÁLLAMOK ÉS
A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ

Üzletemberből Rooseveltt követe

Egy amerikai diplomata magyar világa

Az amerikai „Ki Kicsoda” szűkszavú életrajza szerint John Flournoy Montgomery 1878. szeptember 20-án született a Missouri állambeli Sedáliában mint James Albert Montgomery és Eudora Virginia Meng fia. Presbiteriánus, normann eredetű, angol–ír, illetve hugenotta családból származott, iskoláit szülőhelyén végezte, legmagasabb végzettsége a sedaliai Ramsdell Academy volt. 1904-ben nősült meg, és közel 50 évig élt együtt feleségével, akinek halálát egy esztendővel élte túl (1954). Két leánygyermekük született. A diplomáciai éveket leszámítva mindvégig a tejiparban dolgozott: pályája a felesége családjának tulajdonában lévő The John Wildi Evaporated Milk Co.-tól a Nestlén át az International Milk Co. elnökségéig ívelt. Szabadkőműves volt.¹ Az üzletember az Egyesült Államok északkeleti felén, Vermont államban, az újangliai Manchester-in-the-Mountains városkájában élt, nagy családi házában, feleségével és két leányával, nagyszámú személyzettel.

Minthogy nem volt hívatásos diplomata, a tehetős üzletember diplomáciai megbízatását pártja, a demokrata párt győzelmének, a maga lojalitásának és tartós, részben anyagi támogatása elismerésének köszönhette. Ez az Egyesült Államokban hagyomány. Szívvel-lélekkel a demokratákhoz tartozott, évtizedeken át mindig jelen volt a párt választási konvencióin.² Baráti köre is a párt régi hívei, Wilson elnök egykori támogatói közül került ki. Idetartozott mindenekelőtt legjobb barátja, George Creel (1876–1953) publicista, szerkesztő, aki Woodrow Wilson elnök első világháborús propagandafőnöke, a Committee on Public Information elnöke volt (1917–1919),³ vagy Homer Stille Cummings (1870–1956), a demokrata párt országos bizottságának elnöke, Franklin D. Rooseveltt elnök igazságügyminisztere

¹ *Who Was Who in America*, Vol. 3 (Chicago: Marquis – Who's Who, 1960), 610.

² J. F. Montgomery George – S. Messersmith, 1936. július 16. John F. Montgomery Papers, Sterling Memorial Library, Yale University (a továbbiakban: Montgomery Papers), MGN 353, Vol. III.

³ *Who Was Who in America*, Vol. 3, i. m., 194.

(1933–1939);⁴ valamint William Gibbs McAdoo (1863–1941), Woodrow Wilson veje és pénzügyminisztere (1913–1918), maga is többszörös demokrata elnökjelölt, majd szenátor (1933–1939).⁵ Barátja is, riválisa is volt, de sokszor irritálta is Joseph Edward Davies (1876–1958), a később számos nyelven megjelent és sztálinista propagandaként kitűnően hasznosított *Mission to Moscow* (magyarul: *Moszkvai jelentés*, 1945) szerzője, a dúsgazdag moszkvai amerikai követ, aki vaknak és süketnek bizonyult a jelenlétében zajló kirakatperek sztárvendégeként.⁶

Montgomery hitt a pártjában, és bízott sikerében. Mint barátja írta neki 1934-ben, a kongresszusi választások után: „A New Deal választási győzelme utáni napon írom ezt a levelet. El tudom képzelni, hogy az eredmény milyen nagy meglepéssel tölt majd el. Mindenki szereti, ha a próféciai megvalósulnak, és te bizony megjósoltad ezt.”⁷ George Creel nyomására a párt sikereihez anyagilag is hozzájárult: az 1936-os elnökválasztási kampány céljaira például 5000 dollárt adományozott Californiában, ami akkor „jelentős segítségnek” minősült,⁸ s feltehető, hogy máskor is áldozott a párt javára.

Mikor a demokraták megnyerték a választásokat, személyes zsákmányként diplomáciai megbízatást kívánt. Ha teheti, nem Budapestet választotta volna. Először Hágába kapott volna kinevezést,⁹ de ezt Montgomery éppen nem tudta elfogadni. Majd Bécsbe kíváncszott, Roosevelt elnök azonban (egy fehér házi sajtókonferencián ez szóba is került) végül Budapestet jelölte meg állomáshelyéül.¹⁰ A kinevezés dátuma 1933. június 13. volt, az eskütételre két nappal később került sor a washingtoni külügyminisztériumban.¹¹ Később, 1935-ben egy alkalommal komolyan szóba került áthelyezése Írországra,¹² 1939-ben pedig ő szeretett volna Kanadába kerülni, de végül egész diplomáciai pályája Budapesthez kötötte. Mindebben, mindenben komoly szerepet játszott felesége, Hedwig és az ő gyenge egészsége, Budapesten mindketten igen jól érezték magukat.

⁴ Uo., 201.

⁵ *Who Was Who in America*, Vol. 1 (4th printing, Chicago: Marquis – Who's Who, 1960), 795.

⁶ *Who Was Who in America*, Vol. 3, 210. Vö. Joseph E. Davies: *Moszkvai jelentés* (Budapest: Anonymus, 1945).

⁷ Frank W. Chambers – J. F. Montgomery, 1934. november 7. Montgomery Papers, MGN 353, Vol. VII., Box 4.

⁸ Jerome Politzer – J. F. Montgomery, 1936. augusztus 13. Montgomery Papers, MGN 353, Vol. VIII, Box 4.

⁹ „Footnotes” a *Personalities* című cikksorozathoz. John F. Montgomery iratai, Országos Széchényi Könyvtár, Budapest (a továbbiakban: JFMI), cikkek.

¹⁰ Edgar B. Nixon (ed.): *Franklin D. Roosevelt and Foreign Affairs* (Cambridge, MA: The Belknap Press of Harvard University Press, 1969), Vol. 1, 219.

¹¹ Uo., 220; J. F. Montgomery: *Diary*, 1.1. JFMI.

¹² J. F. Montgomery: *Diary*, 1935. január 22–23. JFMI.

Montgomery követ leányával, Mrs. R. J. Riddell-lel
megérkezik az országgyűlés ülésszakának megnyitására, 1939. június 15.

„Nagyon szeretünk itt lenni és reméljük, hogy még néhány évig ebben az állásban maradunk”¹³ – írta 1937 elején. Felesége tartós betegsége idején Jean lánya osztotta meg vele budapesti életét.

Montgomery nem tartozott Franklin D. Roosevelt elnök szűkebb köréhez. Kapcsolatuk minden jel szerint követi kinevezésével kezdődött, amiben Homer Cummings, akkor még mint demokrata pártvezető játszott a főszerepet. Kinevezése után az elnök fogadta, és felkérte, írjon majd számára külön helyzetjelentéseket. Az első ilyen jelentés a németországi Röhm-puccs után készült el 1934-ben,¹⁴ s a követ kellően ellenszenves színekkel festette le Hitlert, akit Roosevelt gyűlölt. Így a jelentésnek különösen nagy sikere volt: az elnöknek annyira megtetszett, hogy a kabinet ülésén is felolvasta. Számos további hasonló jelentés is született a követ tollából, de e ténynek nem szabad túlzott jelentőséget tulajdonítani, hiszen Roosevelt sokakat felkért ilyesféle beszámolók írására.

¹³ J. F. Montgomery – Frederic C. Fletcher, 1937. január 4. J. F. Montgomery Papers, MGN 353, Vol. VII, Box 4.

¹⁴ Montgomery 1934. október 19–20-án járt Berlinben, a Röhm-ügy június 30. és július 2. között zajlott.

A követ évente legalább egyszer igyekezett felkeresni az elnököt, ám ez korántsem mindig sikerült. S ha mégis, az elnök nemigen engedte szóhoz jutni ritka látogatóját, legfeljebb ha a magyar kormányzóról vagy más fontos személyiségről hallhatott tőle. Montgomery elégedetlen volt elnökével: „Egyetlen szóban vagy írásban lefolyt beszélgetésem sem adott okot arra, hogy azt higgyem: alapos ismeretei vannak a beszélgetés tárgyáról, vagy, hogy nagyon szeretne információhoz jutni.”¹⁵

A követ természetszerűleg feladatának tekintette Roosevelt elnök és gazdasági-társadalmi programja, a *New Deal* magyarországi népszerűsítését. Meglepte, hogy a harmincas évek közepének konzervatív és általában németbarátnak tekintett magyar vezető rétege mennyire Roosevelt-pártinak és Amerika-barátnak tűnt. A követ büszkén jelentette barátjának, az amerikai igazságügyi miniszternek:

Miután egész nyáron a republikánus Vermontban voltam, üdítő volt visszajönni a demokrata Magyarországra. Azt mondom, hogy demokrata, mert itt mindenki, a kormányzótól lefele lelkes demokratának tűnik. Egyetlen lélekkel sem találkoztam, mióta itt vagyok, aki ne mutatott volna nagy érdeklődést a [választási] kampány iránt, és aki ne lett volna lelkes azért, hogy az elnököt újraválasszák. A miniszterelnök¹⁶ egészen odáig ment, hogy megkért: táviratozzam meg az elnöknek a választás napján, hogy ő mennyire forrón reménykedik a sikerben, ami sok mindent elárul. A választás óta állandóan gratulációkat fogadok minden oldalról, és az újságokból ítélve az eredmény nagyon tetszik a magyaroknak...¹⁷

Montgomery joggal érezte úgy, hogy személyes érdemei vannak Roosevelt elnök magyarországi népszerűsítésében, miközben a megelőző amerikai követ – egyébként az elnök unokatestvére – e téren furcsamód sokat ártott. Montgomery azt sugallta, hogy Roosevelt szerepet fog játszani a közép-európai békés rendezésben, és ennek tulajdonította magyarországi népszerűségét.

Bár a magyarok harcra készek a revíziót illetően, nem készülnek háborúra, mert le vannak fegyverezve, és mert tudják, hogy ha háború lenne, ez az ország válna a fő hadszínterek egyikévé. Úgy gondolják, Roosevelt elnöknek hatalmas befolyása lesz a világ nehézségeinek békés megoldására, és biztosak benne, hogy Mr. Landonnak nem lenne ilyen szerepe. Őszintén hiszem, hogy ha a magyarok szavaztak volna az utolsó [amerikai] választáson, az elnök ugyanakkora győzelmet aratott volna itt, mint Amerikában.¹⁸

¹⁵ *Reports to the President*. Előadás szövege, d. n. JFMI, rendezetlen cikkek.

¹⁶ Darányi Kálmán

¹⁷ J. F. Montgomery – Homer Cummings, 1936. november 7. JFMI, Strictly Personal Correspondence, 1933–1937.

¹⁸ J. F. Montgomery – Homer Cummings, 1936. november 7. JFMI, Strictly Personal Correspondence, 1933–1937. Alfred Landon az 1936-os elnökválasztás alkalmával F. D. Roosevelt republikánus vetélytársa volt.

A követ 1937. szeptember 22-én találkozott az elnökkel, és kifejtette:

Az a véleményem, hogy a dunai országok a következő néhány évben elrendezik majd nehézségeiket, és ennek fontos következményei lesznek az európai politikai helyzetre nézve. Most tavasszal beszámoltam de Kánya miniszterrel folytatott beszélgetésemről, amely megmutatta azt az igyekezetét, hogy tető alá hozzon egy ilyen rendezést, és mindaz, amit azóta hallok, azt mutatja, hogy lassan minden ebben az irányban mozog.¹⁹

Montgomery ismételten azon igyekezett, hogy valamiképpen személyes kapcsolatot alakítson ki Roosevelt elnök és a magyar kormányzó között, s ehhez könnyen megtalálta az összekötő kapcsot: mindkettejük tengerész múltját.

Horthy maga is rendszeresen szóba hozta az elnököt, és egy alkalommal (1937. december 16.) odáig ment, hogy „ismét kifejezte az Elnök iránti nagyrabecsülését és felszólított, hogy írjak az Elnöknek és adjam át neki szeretetteljes [love] üdvözlését. Azt mondta, nagyon szerencsések vagyunk, amiért tengerész az elnökünk, továbbá, hogy csak a minap látott egy filmet a flottánkról, és csodálatosnak találta, és hogy mindez annak köszönhető, hogy olyan elnökünk van, aki ért a hajókhoz.”²⁰ Ez a motívum végigvonult a követ budapesti évein, s ez akkor is érdekes, ha Thomas Sakmyster joggal jegyezte meg úttörő Horthy-monográfiájában, hogy noha a követ „1940-ben meggyőzte Rooseveltet, hogy küldjön a magyar kormányzónak egy dedikált fényképet, mindazonáltal nincsen arra bizonyíték, hogy Rooseveltet bármiféle személyes szimpátiát érzett volna Horthy iránt, s az utóbbinak abba vetett hite, hogy jó kapcsolatban van az amerikai elnökkel, pusztán illúzió volt.”²¹ Sakmyster professzornak teljesen igaza van: Montgomery Rooseveltenél, és így eredménytelenül próbálta eljátszani a lelkes közvetítő szerepét.

A kormányzó ugyanis a maga részéről igyekezett Rooseveltet rokonszenvét elnyerni, amihez megkapta a követ segítségét. Montgomery 1947-es könyve szerint „Roosevelt elnök mindig nagyon érdeklődött a tengernagy személye iránt. Az első világháborúban kezdődött ez az érdeklődés. Elmondta nekem, hogy sohasem hallott Horthyról, amíg mint helyettes haditengerészeti minisztert Wilson elnök el nem küldte őt Rómába.” Itt említettek neki egy „vakmerő parancsnokot,

¹⁹ J. F. Montgomery – Homer Cummings, 1937. szeptember 10. JFMI, Strictly Personal Correspondence, 1933–1937.

²⁰ J. F. Montgomery: *Conversations*, Horthy 1937. december 16. JFMI.

²¹ Thomas Sakmyster: *Admirális fehér lovon. Horthy Miklós 1918–1944* (Budapest: Helikon, 2001), 296.

Horthy tengernagyot, aki a legváratlanabb pillanatokban fut ki a hajóival, és támad meg bennünket”²² – mondotta a követ szerint Rooseveltnek Paolo Thaon di Revel (1859–1948) olasz admirális, utóbb haditengerészeti miniszter.²³

Az elnök okosan rájátszott Horthy érdeklődésére, amikor mint tengerész szólt a tengerészhez, és a tengernagy kedvezően reagált. 1940-ben, Roosevelt újráválasztása után Horthy megkért engem, táviratozzam meg az elnöknek, hogy el van ragadtatva. Arra gondolva, hogy ez publikussá válhat Amerikában és így kellemetlen lehet a kormánynak, azt mondtam neki, hogy eléggé kockázatosnak találnám, mert a németek megfejtetik az üzenetet. Azt mondta, nem törődik vele, ha megfejtik, s hogy szeretné, ha elküldeném a táviratot, amelyet el is küldtem.²⁴

Amikor, mintegy válaszul, a követ 1940. május 25-én felkereste a kormányzót, az „nagyon megörült, amikor átadtam neki az elnök fotográfiáját, melyet azonnal ki is vett a borítékból, valamint a levelet is nyomban elolvasta. Azt mondta, feltétlenül válaszolni fog rá. Öröme nyilvánvaló volt, és újra meg újra elmondta, hogy milyen büszke.”²⁵

I. KERÜLET, LOVAS ÚT 32.

A budapesti amerikai követség eredetileg az V. kerületi Árpád (ma Steindl Imre) utcában volt, s éppen Montgomery idején, 1934 elején költözött mai, Szabadság téri épületébe.²⁶ A budapesti követség – az Egyesült Államok külügyi szolgálatán belül – kicsi állomáshelynek számított: még 1939-ben is csupán 27 alkalmazott dolgozott itt, miközben a bécsi főkonzulátuson 70 munkatárs és még ezen fölül számos titkár, titkárnő is alkalmazásban állt.²⁷ A követi rezidencia, a Montgomery család budapesti otthona az I. kerületi Lovas út 32-ben volt.

²² J. F. Montgomery: *Magyarország, a vonakodó csatlós*. Szerk. Frank Tibor (Budapest: Zrínyi, 2004²), 71.

²³ Paolo Thaon di Revel olasz tengernagy, az itáliai tengerészet vezérkari főnöke, akit Roosevelt 1918. augusztus 9–11. közötti római útján keresett fel. Montgomery ekkor tévesen teszi meg Di Revelt tengerészeti miniszternek: a miniszter Alberto del Bono volt.

²⁴ J. F. Montgomery: *Magyarország, a vonakodó csatlós*, 2. kiadás, i. m. 13.

²⁵ J. F. Montgomery: *Conversations*, Horthy 1940. május 25. JFMI.

²⁶ J. F. Montgomery: *Diary*, 1934. január 19. JFMI.

²⁷ J. F. Montgomery – George Creel, 1939. május 22. JFMI, Strictly Personal Correspondence, 1938–1939. Az amerikai szolgálatban – ellentétben a magyarral – nem különült el egymástól a diplomáciai és a konzuli ág.

A követ komolyan vette diplomáciai posztját, ezért azt megfigyelőhelynek tekintette, és rengeteg időt szánt információgyűjtésre,²⁸ amit a hivatalos diplomáciai megbeszélések mellett elsősorban követségi fogadásokon való sűrű részvételével, s az ilyen alkalmak megbízható viszonzásával igyekezett szolgálni. A Budapesten töltött hosszú évek alatt megdöbbentő számú ismeretségre tett szert, s ezek nagyobb részét igen komolyan ápolta. Rendkívül élvezte a társas életet, és örömmel panaszkodott barátainak: „Társaságilag itt minden nagyon élénk, és nagyon elfoglaltak az ebédek, vacsorák, teák, és ki tudja még mi minden. Nagyon fárasztó tud lenni, de szükség van rá, és ebben a szakmában az embernek állandó érintkezésben kell maradnia a kapcsolataival.”²⁹ Erről tanúskodnak diplomáciai jelentései, a beszélgetéseiről gondosan tollbamondott feljegyzések, több ezer darabból álló, igen kiterjedt levelezése, két éven át vezetett naplója, könyve, késői cikkei. Nem volt eredeti elme, tisztelte a hagyományt, a szokásokat, az előírásokat, a hivatalt, s pedantériával határos, aggályos műgonddal végezte munkája hivatali, szervezési, menedzselési részét. Budapesten jó diplomata vált belőle. Társadalmi kapcsolatait is egyfajta hivatali műgonddal ápolta, aminek beszédes bizonyítéka az évek munkájával, a követ által személyesen összeállított protokoll-lista. Ebben közel 700, többé-kevésbé állandó ebéd-, tea-, vacsora- és hangversenyvendégének és azok házas társainak adatait rendszerezte, egy korszerű Ki kicsoda?-t is megszerényítő módszerességgel.³⁰ Minthogy a listán szereplő nevek az esetek legnagyobb részében férjet és feleséget is jelentettek, a kapcsolatok száma messze ezer felett mozgott.

Kiterjedt, s mégis zárt világ volt ez. A protokoll-lista híven leképezi a két világháború közötti Magyarország társas-társadalmi elitvilágát, félfudális mentalitását. Montgomery követ elsősorban a hivatalos Magyarországgal: a miniszterekkel és az államhivatalok magas beosztású tisztviselőivel érintkezett, és mellettük természetesen a Budapesten akkreditált követekkel és olykor azok beosztottaival. Protokoll-listájának közel felét teszik ki az arisztokrácia tagjai, több mint 300 (!) név, illetve család, élükön a magyarországi Habsburgokkal, valamennyi itt élt főherceggel és főhercegnővel. Feltűnik a Károlyiak, a Széchenyiek, a Telekies és a Zichyek igen nagy száma. A követet impresszionálták a történelmi nevek, a középkor homályába vesző családfák, a díszmagyarba öltözött mágnások, az ősi, nemegyszer immár bérbe adott kastélyok. Feljegyezte egy-egy nagynevű család, például az Apponyiak, a Perényiek alkonyát is.³¹ Benyomásai olyan erősek voltak, hogy néhány

²⁸ Montgomery: *Magyarország, a vonakodó csatlós*, 2. kiadás, i. m., 14–16.

²⁹ J. F. Montgomery – A. S. Fedde, 1935. január 17. Montgomery Papers, MGN 353, Vol. VII, Box 4.

³⁰ J. F. Montgomery – Robert English, 1938. május 23.; Robert English – J. F. Montgomery, 1938. június 13., július 26.; J. F. Montgomery – Robert English, 1938. július 25. Montgomery Papers, MGN 353, Vol. V, Box 3.

³¹ J. F. Montgomery: *Diary*, 1934. június 2. JFMI.

év ittlét után maga is családfakutatásba kezdett, leánya segítségével, s örült az amerikai régműltból előkerülő, személyes vonatkozású adatoknak.³²

Sok időt töltött a magyar nagytőke képviselőivel is, az iparvállalatok, a nagybankok tulajdonosaival, illetve vezetőivel, a budai Goldberger-, a Weiss-, a Chorin-családdal, a Magyar Nemzeti Bank, a Magyar Általános Hitelbank, a TÉBE³³ vagy a Postatakarék egymást váltó elnökeivel és vezérigazgatóival. Legalábbis diplomáciai pályája elején vonzotta még eredeti szakmája is, és ellátogatott a tejipar egy-egy magyarországi műhelyébe is, így az Országos Magyar Tejszövetkezeti Központba, ahol ugyan elégedetlen volt a látottakkal, de „valóságos érzéseimmel ellentétben azt mondtam nekik, hogy remek telepük van.”³⁴ Szívesen volt együtt a magyar művészvilág néhány ismert, többnyire konzervatív alakjával, az ekkoriban muzsikuszfejedelem Dohnányi Ernővel, a vonósnégyesükről ismert Waldbauer Imrével és Kerpely Jenővel, az operai díszlettervező Oláh Gusztávval, az írók közül Herczeg Ferencsel, Hatvany Lilivel és Körmendi Ferencsel, a szobrász Kisfaludi Strobl Zsigmonddal, a festő Kunwald Cézárral és Hatvány Ferencsel. Újságírókkal és szerkesztőkkel, mint Balogh József, Ottlik György, Vészi József vagy Doblhoff Lily báróné. Néhány budapesti professzor, köztük báró Korányi Sándor, Magyar Zoltán, Nékám Lajos, vagy a Columbia Egyetemen tanító Deák Ferenc is felbukkant olykor a vacsoraasztalánál. A követ protokoll-listája a magyar társadalmi elit beható ismeretét tükrözi. Nemcsak a családi összefonódások, az állások vagy korábbi állások gondos számbavételét dokumentálja, hanem a felekezeti hovatartozás, a politikai elkötelezettség, sőt a passziókra, hobbikra, olykor a vitatható karakterre vagy háttérre utaló adatok pontos ismeretét is. A követ valamennyi fontos családnál feltüntette az elvált vagy különélő házastársakat, valamennyi házasságból minden gyereket, a gyermekek házastársait, s külön az örökbefogadott gyermekeket. Mindezeket túl, pontosabban mindezek előtt feltüntette a számára adódó végeredményt is, azaz hogy az adott személyiséget összességében miként értékelte, a vele való kapcsolatot mennyire tartotta kíváncsinak, s a maga alkotta rendszerben az A, B, C, avagy D kategóriába sorolta. A két háború közötti magyar uralkodó osztályról aligha készült ehhez fogható személyi kataszter: a követnél jobban kevesen ismerhették bensőségesebben a budapesti úri világot, a magyar *high society*-t. Ha a követ egy-egy estéje előtt tudni akarta, hogy kivel miről, mennyit és hogyan érdemes (vagy éppen miről nem szabad) beszélgetnie, elég volt egy pillantás a maga készített protokoll-listára, és felkészülten várhatta vendégeit.

A követ értékrendjében a szórakozások között élen járt a golf, ezt követte a bridzs s végül a zene. Valósággal szenvedélye volt a golf és a bridzs is. Mindkettőnek per-

sze odahaza, Vermontban is hódolt, s amerikai barátságainak, de gyakran budapesti diplomáciai kapcsolatainak is a közös golfozás, vagy a közös kártyaparti volt az alapja.

Minden hétvége vagy szabadnap a golfpályán találta, sőt gyakran még egy-egy üres hétköznapi délután is meghívta ide golfozni tudó követársait és saját beosztottjait. E játék sportos formák közé zárt társas élet, etikett, protokoll – remek kiegészítője és folytatása a diplomáciai életnek. Főként a Magyar Golf Club pályáján játszott a Svábhegyen, de bízott a város urainak ígéretében, hogy a hidegebb és gyakran havas hónapokban majd az enyhébb klímájú Margitszigeten is nyitnak új pályát.³⁵ Ez ugyan megtörtént, de csalódást kellett, hogy okozzon, mert az új pálya kicsi volt, és a profi igényeket nem tudta kielégíteni.³⁶ Az első budapesti években kedves partnere volt Sir Patrick Ramsey brit követ, vonzó példája pedig a rövid ideig uralkodó VIII. Edward angol király, aki walesi herceg korában Budapesten is járt, és a követségi emberekről mindössze annyit igyekezett megtudakolni, hogy golfoznak-e.³⁷ De a többi követ nemigen tudott játszani, jobbára csak emlegették golf tudásukat, a beosztottak pedig ritkán jöttek fel a hegyre. A Hegyhát úti golfpályán gyakran bizony nem akadt amatőr partner egy-egy *foursome* (négyes), vagy legalább *threesome* (hármass) játékra.³⁸ Ilyenkor Malcolm Goodwillie profi golfedzővel játszott, ha időnként öregnek érezte is magát a megerőltető testmozgás közben, vagy éppen fájt a karja.³⁹ Miközben látszólag a *Hole in One*⁴⁰ nagy álma járt a fejében – a rendkívüli ütés, ami hosszú golfpályafutása során sohasem sikerült neki⁴¹ –, a pályán sétálva valószínűleg zavartalanabban tudott elgondolkodni kényes diplomáciai kérdésekről is, mint bárhol másutt a forgalmas Budapesten.

A diplomáciai fogadásoktól szabad estéken bridzspartik során találkozott magyar barátaival és a követi kar érdeklődő tagjaival. Már 1934-ben együtt bridzsezett a kormányzóval és Gömbös Gyula miniszterelnökkel is.⁴² Hozzáértését nem-

³⁵ J. F. Montgomery – Stanley B. Ineson, 1934. november 24. Montgomery Papers, MGN 353, Vol. VII, Box 4.

³⁶ Megköszönöm Szilágyi Tibornak, a Magyar Golf Szövetség főtitkárának szíves információit (2002. augusztus).

³⁷ J. F. Montgomery – B. Keeler, Budapest, 1936. október 28. Montgomery Papers, MGN 353, Vol. VII, Box 4.

³⁸ J. F. Montgomery – Alvin M. Owsley, 1939. május 12. Montgomery Papers, MGN 353, Vol. VI, Box 3.

³⁹ J. F. Montgomery – Malcolm Goodwillie, 1937. szeptember 7. (Manchesterből). Montgomery Papers, MGN 353, Vol. VII, Box 4; J. F. Montgomery – Alvin M. Owsley, 1938. március 19. Montgomery Papers, MGN 353, Vol. VI, Box 3.

⁴⁰ A golfpálya egy szakaszának egyetlen ütessel történő megjátszása, rendkívül ritka golfteljesítmény.

⁴¹ J. F. Montgomery – Alvin M. Owsley, 1938. május 12. Montgomery Papers, MGN 353, Vol. VI, Box 3.

⁴² J. F. Montgomery: Diary, 1934. január 9., április 6., április 19. JFMI.

³² J. F. Montgomery – Jean (Mrs. Richard J.) Riddell levelezés 1938–39, JFMI, Strictly Personal Correspondence, 1938–1939. JFMI.

³³ Takarékpénztárak és Bankok Egyesülete.

³⁴ J. F. Montgomery: Diary, 1933. november 21. JFMI.

csak partnerei gyakori korholása, de az utólag nagy pontossággal fejből rekapitulált játszmák is híven mutatták. Kitűnő memóriája elsőrangú játékosá avatta – a bridge-ben és a diplomáciában egyaránt.

A Lovas úton minden szerdán kamarazeneestet rendeztek. Gyakran játszott a Melles-kvartett, a műsoron a bécsi klasszikusok (a korszak ízlése szerint főként Beethoven), mellettük Brahms, Debussy és gyakran egy-egy magyar mű is szerepelt, sokszor Dohnányi, egyszer-egyszer Goldmark, Kodály, Weiner (utóbbinak az amerikai Coolidge-díjnyertes kvartettje). A zeneestéken a családtagok mellett vendégek is részt vettek, így szinte mindig ott voltak a Korányi testvérek, Korányi Frigyes báró volt pénzügyminiszter lányai és fia, akiknek amerikai családjuk is volt. Az amerikai kapcsolatokkal rendelkező ismerősök a dolog természeténél fogva közel álltak a Montgomery-rezidenciához. A követ amerikai ismerőseit is gyakran hívta, meghívta Budapestre, vendégeit olykor az izgalmas pesti éjszakai élettel is kecsegtetve: „Budapestet minden módon – night clubok és minden, amit akar – érdekesebbnek fogja találni, mint bármit, amit lát, úgyhogy siessen, ahogy csak tud.”⁴³

A követ hatalmas köre némileg megtévesztő. Úgy tetszhet, hogy átfogó képet alkotott magának a magyar társadalomról. Pedig ezt az igyekezetét igen erősen korlátozta, hogy elsősorban Horthyhoz és annak legszűkebb köréhez kötődött erős szálakkal – innen politikai és társadalmi tapasztalatainak egyoldalsága és Horthy kitüntetett szerepe e tanulmányban. Emellett ő maga csak angolul beszélt, és beszélgetőtársait ezért úgy volt kénytelen megválasztani, hogy azok képesek legyenek angolul társalogni. Ez is döntően befolyásolta az országról, a magyar társadalomról kialakuló képét, még akkor is, ha természetesen igénybe vehetett és vett is tolmácsokat. Közvetlen forrásai azonban csak azon kevesek lehettek, akik a két háború közti Magyarországon megtanultak, megtanulhattak angolul. Köreiben részben innen a sok arisztokrata, innen az angolbarát hangütésű politikusok barátsága, legelsősorban Eckhardté, innen a jó kapcsolat a poliglott Horthyval, aki fiatal tengerésztisztként a legenda szerint James Joyce-tól is tanult angolul a horvátországi Polóban,⁴⁴ vagy az angolul szintén jól beszélő Kányával, Apor báróval, Telekivel, sőt (a közfelfogással ellentétben angolul is beszélő) Gömbössel is. Vagy tartós jó barátsága Leon Orłowski lengyel követtel. Számos közéleti embernek volt angol vagy amerikai felesége (Ullein-Reviczky Antal, ifj. Perényi Zsigmond báró, Sigray Antal gróf, Széchenyi László gróf, Pelényi János). De még a legjobb nyelvtudással rendelkező beszélgetőpartnerek se mindig értették meg őt magát, hiszen erős kö-

⁴³ J. F. Montgomery – David Boody, 1935. június 26. John F. Montgomery Papers, MGN 353, Vol. VII, Box 4.

⁴⁴ Takács Ferenc: A nyelvtanár és a sorhajóhadnagy. *Magyar Narancs*, 2011/36, 2011. szeptember 8.; valamint <http://www.urbanlegends.hu/2011/09/tanitotta-e-horthyt-james-joyce-angolra/> [Letöltve: 2017. augusztus 30.].

zép-nyugati akcentusa még az angolul igen jól beszélő Kányára Kálmánt is megzavarta.⁴⁵

Érintkezéseit e nagy körben rendkívüli munkabírása segítette, amit csak kis mértékben korlátozott többféle, visszatérő vagy krónikus betegsége. Ezeknél talán jobban nehezítette társas érintkezését az, hogy szinte mindennel és mindenkiel szemben igen kritikus volt. Leveleiben, jelentéseiben, naplójegyzeteiben,⁴⁶ bizalmas feljegyzéseiben egyaránt csipkedi-bírálja-támadja a magyar Habsburgokat, Hortyhynét, Imrédyt, a náciakat, számos követársát, a nyilasokat, a magyar és az amerikai külügyminisztériumot, Roosevelt elnököt, sőt a végén még barátját, Eckhardtot is. Mindezt közben sokszor jó humorral fűszerezi, ami átszövi egész magánlevelezését és tompítja kritikája élet.

Szalon-zsidózása, a budapesti vagy éppen a New York-i „társasági” zsidósággal szemben bizalmasan, ám gyakran megfogalmazott ellenérzései összekötő szálul szolgáltak a horthyzmus (és személyesen a kormányzó) fénykorának „szelektív”, „úri” antiszemitizmusához.⁴⁷ De olykor nem is volt olyan „úri” ez az ő antiszemitizmusa: mintha a követet magát is befolyásolta volna 1938 Budapestjének Szélsőséges hangolása. 1938 májusában még némi együttérzéssel, de élcelve számol be a koppenhágai amerikai követnek arról, hogy „a zsidók úgy félnek, s olyan csodálatos képzelőerejük van, hogy a leggyönyörűbb történetek választékát adják elő, amit csak valaha is hallani lehetett, s az ember arra gondol, hogy némelyik csak

John F. Montgomery

⁴⁵ Hory András: *Bukaresttől Varsóig*. S.a.r. Pritz Pál (Budapest: Gondolat, 1987), 403. – Gömbös angol nyelvtudásáról lásd a meglepett Montgomery naplóját, *Diary*, 1934. január 17.

⁴⁶ J. F. Montgomery: *Diary, Personal and Confidential*. JFMI.

⁴⁷ J. F. Montgomery: *Diary*, 1934. január 23., március 8., április 6., május 30., június 20. JFMI. Ehhez és az egész korszakhoz lásd Ormos Mária kitűnő összefoglalását: *Magyarország a két világháború között 1914–1945* (Debrecen: Csokonai, 1998).

igaz kell, hogy legyen”.⁴⁸ Pár hónappal később, az akkoriban sokat olvasott német író és újságíró, Emil Ludwig egyik újságcikke kapcsán már nyíltan zsidóellenes hangot üt meg: „Emil Ludwig zsidó, s a zsidók mint osztály radikálisok. A történelem azt mutatja, hogy amikor a dolgok lefele mennek, a zsidók mint osztály felfele tartanak. Ha elmegy az ember a legszegényebb országba, ahol minden keresztény tönkrement, a zsidók meg közben gazdagok, mint a tejszín. Ez igaz itt, igaz Romániában, és igaz mindenütt a világon, és igaz amióta csak léteznek írott források.”⁴⁹ Mintha nem ébredt volna időben tudatára, hogy ami koronként „csupán” társasági szellemességnek számított, abból időközben életveszélyes ideológia, hamarosan pedig vérengző politika lett.

A „MAGYAR FŐHERCEGEK”

Horthy megítélése az amerikai követ értékelésében három tényezőtől függött, és így három változáson ment át. Először – elődeihez hasonlóan – Montgomery is a Habsburgokkal egybevetve értékelte a kormányzó politikai és emberi tulajdonságait. Az Egyesült Államok – a többi nagyhatalomhoz hasonlóan – következetesen elzárkózott a Habsburg restauráció elől, és így a lehetőségekhez képest kezdetben emiatt támogatta Horthyt mint „a rend emberét”. Bandholtz tábornoktól kezdve, aki a szövetségesek budapesti katonai bizottságában 1919–20 fordulóján az Egyesült Államokat képviselte, minden amerikai diplomatánál vissza-visszatérnek a magyarországi Habsburgokat⁵⁰ érintő, lekicsinylő megjegyzések. Bandholtz tábornoknak a Tanácsköztársaság bukása utáni helyzetértékelése valószínűleg hozzájárult Horthy kormányzóvá választásának nemzetközi elismeréséhez. Amerikai szemmel nézve Horthy szerencsésen egyesítette magában Ferenc József számos jó tulajdonságát, a főhercegek minden üressége, olykor nevetségessége, anakronizmusa nélkül. Bandholtz tábornok naplója éppen akkoriban jelent meg Amerikában, amikor Montgomery kezdő követként vacsorát adott a kormányzó tiszteletére. Hosszú beszélgetésbe fogtak, többek között az új amerikai könyvről is. „Elmondtam neki, hogy számos olyan dolog van a könyvben, amit sajnállok. Így többek

⁴⁸ J. F. Montgomery – Alvin M. Owsley, 1938. május 12. Montgomery Papers, MGN 353, Vol. VI, Box 3.

⁴⁹ J. F. Montgomery – Alvin M. Owsley, 1938. október 29. Montgomery Papers, MGN 353, Vol. VI, Box 3.

⁵⁰ Montgomerynek a korszakban elterjedt szóhasználatát megtartva „főherceg”-eként hivatkozik a Habsburg-család Magyarországon élő tagjaira, noha hivatalos címük Magyarországon „királyi herceg” volt.

között mondtam, hogy úgy hivatkoztak a főhercegekre mint »főhercegecske« és »főhercegnőcske«. Erre [Horthy] azt mondta, hogy pontosan azok is.”⁵¹

Horthy megítélése igen sok esetben a Habsburgokéval összefüggésben alakult ki vagy változott a követ magyarországi összképében. Az államfő az osztrák–magyar flotta utolsó főparancsnoka volt, a külügyminiszter valaha az osztrák–magyar nagyhatalmat képviselte Mexikóban, a Dísz tér a Ballhausplatz szellemét és olykor gögjét is idézte, a magyar diplomaták javát még Bécsben képezték ki. A 30-as évek Budapestjén az amerikai követ egy Habsburgok nélküli királyság teljes színpadát találta meg, ahol a királyságot a volt uralkodó udvarában szolgált, Ferenc József uralkodói stílusát sok tekintetben utánzó, dekoratív admirális képviselte egy (ha nem is általános titkos szavazásra épülő) parlamentáris rendszer élén, s ez a tapasztalatlan követet naiv módon a számára vonzó Angliára emlékeztette.

Montgomery nem sokkal Budapestre érkezése után karácsonyi partyn vett részt, amelyen József Ferenc főherceg és Anna főhercegnő voltak a vendégek. A Habsburgok ötvenperces késéssel érkeztek, ami általános visszatetszést váltott ki, az amerikai diplomata mégis sokkal kellemesebbnek látta őket, társasági készségeiket messze jobbnak találta, mint Horthynéét. Montgomery kiadatlan naplója (1933–1935) még többnyire a Habsburgok őszinte csodálójának mutatja, bár lehet ez a tapasztalatlan jenkai ámulata, akár sznobériája is.

A főhercegekről és főhercegnőkről számomra az a feljegyzésre méltó, hogy mennyivel elegánsabbak, mint akik nem születnek selyem-pántlikával. Ők pontosan tudják, mit hogyan kell csinálni, és mindent megtesznek, hogy kedvesek legyenek, és ebből nem hagynak ki egy teremtetett lelket sem. Találkoztam már itt és másutt is olyan emberekkel, akiknek hasonló volt a helyzete, és akikről azt gondoltam, hogy nagyon kedvesek. De miután megismerkedtem a Habsburg főhercegekkel és főhercegnőkkel, felfedeztem a különbséget: Madame Horthy például teadélutánján jól mutatja ezt. Körbeültünk, és ő csak az érkezéskor és a távozáskor szólt az emberhez. Csak azokkal társalgott, akik közel ültek hozzá, vagy akiket ismert. Velem egyáltalában nem beszélgetett, pedig én újonnan érkezett követ voltam. Más ez a Habsburg főhercegekkel. A társaság minden tagja kap figyelmet. Még a zenészekkel is beszélnek, és az egész beszélgetést ők kezdeményezik, és ők is viszik. Ez egy olyan művészet, amelyre megtanították őket. Ha átköltöznének az Egyesült Államokba, jól mozognának a politikában, amennyiben le tudnának szokni a késői érkezésről. Attól tartok, hogy ha egy politikai gyűlésre 50 perccel később jönnek, a népek otthon nem örülnének.⁵²

⁵¹ J. F. Montgomery: Diary, 1934. április 6. JFMI, vö. Harry Hill Bandholtz: *Napló nem diplomata módra* (Budapest: Magyar Világ, 1993), 129, 135, 136, 137, 171, 174.

⁵² J. F. Montgomery: Diary, 1933. december 14. JFMI.

Montgomery egy másik alkalommal, 1934 tavaszán József főherceg budavári fogadásáról emlékezett meg. Megjegyzései nagyon emlékeztetnek Bandholtz tábornok 15 évvel korábbi, ironikus kommentárjaira. A diplomatáknak ez alkalommal vacsorát helyeztek kilátásba, de a valóságban csak rossz teát és kekszet kínáltak fel.

Féltünk, hogy ha távozunk, megbántjuk a főherceget és az egész Habsburg-házat, de tudtuk, hogy ha maradunk, akkor nem kapunk semmit enni, és egyikünk sem vacsorázott még. Meghánytuk-vetettük a dolgot, ide-oda, és végül a görög követ, a jugoszláv követ, Jean lányom és magam hirtelen döntöttünk és távoztunk. Sosem hallottam róla, meddig maradtak a többiek. Lementünk a Szigetre és megvacsoráztunk, és nagyon boldogok voltunk, hogy kimáztunk a dologból. Ez volt körülbelül a legrosszabbul szervezett dolog, amit valaha is láttam. Nem tudom, hogy képzeltek el, miként vándorolnak majd a kis ételdarabkák abban a tömegben. Nem hiszem, hogy sok diplomata visszamenne hozzájuk, ha lesz még ilyesmi.⁵³

Minden élcélődés és fullánk ellenére a magyarországi Habsburgok sajtósági módon lenyűgözték a császári-királyi ivadékokkal nemigen ismerős, kisvárosi amerikaiakat. Olyannyira, hogy a követnek nem tűnt fel, hogy a főhercegek egyike-másika nem csak aspirál a magyar trónra, hanem Albrecht éppenséggel a náci Németországban keresi támogatóit államfői terveikhez. A főherceg szerepelt a követ rendszeres vendégei között, aki felhasználta Albrecht információit is.⁵⁴ Pannonhalmi esküvőjén, 1938 májusában (néhány eltévedt arisztokrata mellett) Montgomery volt szinte az egyetlen komoly vendég, mivel a Habsburg család jóképű imponstora immár másodszor kötött rangon aluli házasságot. A buzgón fényképező követ még nem tudhatta, hogy az arany evőeszközökkel terített nagyúr hamarosan német kapcsolatairól lesz közismert, „szoros pénzügyi és politikai összeköttetésben áll” Imrédy Béla pártjával, és 1941-ben már Németországból, náci sugalmazásra szorgalmazza a magyar nemzetiszocialisták egységét.⁵⁵ Minderről az egyébként általában kitűnően informált követ még hazatérte után sem látszott tudni, amikor pedig Hitler sokkal kisebb rangú magyar barátainak sorsát is nyomon kísérte. Megdöbbenette ugyanakkor, hogy Franklin D. Roosevelt elnök a Fehér Házban fogadta Ottó trónörökösöt, s hozzá a párizsi amerikai nagykövet kezdeményezésére.⁵⁶

Bár Magyarországon a legitimizmusnak viszonylag számottevő bázisa volt, kormányzati körökben csekély számú híve akadt. A magyar kormányzat biztos volt

abban, hogy nem akar új Habsburg királyt, s Teleki miniszterelnök ebben az értelemben foglalt állást a követ előtt: „Magyarország nem kíván része lenni egy újabb Osztrák–Magyar Birodalomnak, aminthogy Habsburg királyt sem kíván. Ha a nép akaratán múlik, Magyarországnak nem lesz Habsburg királya. Nem elképzelhetetlen, hogy ráerőszakolják, de úgy véli, hogy igen ingatag lenne a trónja.”⁵⁷ Ez világos beszéd volt.

A KORMÁNYZÓ

John Flournoy Montgomerynek imponált a magyar államfő. A Missouri államban fölnőtt fiatalember amerikai értelemben ugyan jó családból származott, és szerencsésen is nősült, de azt a pompát és ragyogást, amely a budai Királyi Várban feléje áradt, először csak Budapesten tapasztalta meg. A földönjáró amerikai üzletembert rabul ejtette a Habsburg-idők visszfénye. A két háború közötti Budapest egyike volt Európa legszebb városainak, s a neobarokk korban⁵⁸ – a követ legalábbis így látta – még egyszer és utoljára mintha felragyogott volna az Osztrák–Magyar Monarchia talmi varázsa.

A Ferenc József szárnysegédjeként politikát tanult földbirtokos tengerésztiszt Horthy Miklós maga is a császári udvar igézetében élt, és a budai Várban kicsiben sok minden megvalósult, amit a fiatalember a Hofburg egykori uránál megfigyelhetett. Miközben Horthy Ferenc Józsefet, Montgomery az admirálist csodálta. Elbűvölték az őrségváltások, az újévi diplomáciai fogadások a Várban, a pápa koronázási évfordulóján celebrált diplomáciai mise, a Miklós-napi operaházi esték, a katonai parádék, a cocktail- és garden partyk, a „magyar” főhercegek estélyei és – ha maga Amerikában töltötte is a nyarakat – a Szent István-napi körmenetek híre – mind megannyi nagyszabású felvonulása a díszmagyaroknak, a csillogó kitüntetéseknek, érdemrendeknek, rendjeleknek és a nagykeresztek szalagjainak – egy valójában már letűnt világ egész kelléktárának. (Minthogy Horthy Magyarországa királyság maradt, a rendjelek tulajdonosai továbbra is viselhették címeiket és díszjeleiket.) A követre nagy benyomást gyakorolt Horthy katonás fellépése, lefegyverző kedélye, ellenállhatatlan *charme*-ja. Élete legvégéig úgy emlékezett rá, mint aki „nagyon remek valaki s nagyon csodálatos ember”.⁵⁹

A követ élvezte e színjátékot. A Habsburg főhercegekhez képest mindenkor percnyi pontossággal működő államfő, az államapparátus hangsúlyosan hierarchi-

⁵³ J. F. Montgomery: *Diary*, 1934. május 12. JFMI.

⁵⁴ J. F. Montgomery: *Conversations*, Albrecht, 1936. március 12. JFMI.

⁵⁵ Lackó Miklós: *Nyilasok, nemzetiszocialisták 1935–1944* (Budapest: Kossuth, 1966), 264–265.

⁵⁶ Lásd a Kánya Kálmánnal folytatott beszélgetést és annak jegyzeteit, Montgomery: *Conversations*, Kánya, 1940. március 22. JFMI. A követ később, az Egyesült Államokban találkozott Habsburg Ottóval, aki várakozásaihoz képest igen jó benyomást tett rá, lásd cikkét Ottóról, JFMI, kiadatlan cikkek.

⁵⁷ J. F. Montgomery: *Conversations*, Teleki, 1939. december 11. JFMI.

⁵⁸ Szekfű Gyula szóhasználatára, lásd *Három nemzedék és ami utána következik* (Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, [1934]), 402–415.

⁵⁹ J. F. Montgomery – Mrs. Guy [Ilona] Bowden, 1954. augusztus 18. Özv. Horthy Istvánné Edelsheim Gyulai Ilona iratai, Magyar Nemzeti Múzeum (a továbbiakban: MNM). Vö.: Sakmyster: i. m., 136–137.

kus rendje, vagy éppen a külügyi gépezet megbízhatónak tűnő rutinja az amerikai diplomatáknak azt sugallták, hogy az ország jó kezekben van.

Életének kevés nagyobb élménye volt, mint III. Viktor Emánuel olasz király és a királyné pompás fogadása a Várban 1937. május 19–20-án, bankettel, bállal, díszkivilágítással.

A kistermetű olasz király és nagynövésű feleségének viszontlátogatása úgy él az emlékezetemben, mint egy nagy színházi esemény.

A magyarok vendéglátóként a legjobb formájukban voltak. Ferenc József palotájának nagy báltermében, a súlyos ezüsttel ékesített mennyezet alatt ötszáznál is többen vettek részt a banketten és még többen jöttek el a másnapi táncestélyre, amelyet ugyanott rendeztek meg. Mindkét eseményen szigorúan betartották a formáságokat. A magyarok hagyományos ruhájukat [a díszmagyart] viselték a tánchoz, s így az rendkívül színpompás volt.

Vacsora után a társaság a bálteremből felment a régi palotába, amelynek ablakai a Dunára és Pestre nyílnak. Budapesten a középületeknek és hidaknak szép díszkivilágítása volt. Ahogy kinéztünk, nemcsak a város megszokott képét láttuk magunk előtt, hanem az egész kivilágítást, még a hegyeken is. Rendkívüli volt. Magában a régi palotában gyertyákkal világítottak, ezernyi gyertyával végig egy hosszú, egybenylő terem soron, tucatnyi teremben is talán, amelyek így egyetlen elnyúló káprázatot nyújtottak.⁶⁰

Tudnia kellett, hogy az olasz királyon kívül semmilyen más uralkodó nem látogatott el Horthyhoz, és királyok nem is hívták meg máshová. A színielőadás így is lenyűgözte, mert egyetlen alkalomban emblematikusan összesűrítette mindazt, amit Magyarországból megismert, felfogott, értékelt. Ezernyi gyertya s a kivilágított főváros sziporkázó fényében ott ragyogott egy szeretetre és csodálatára méltó ország, nagy történelmével, életörömével, számára oly rokonszenves, függetlenségről álmódó politikai kultúrájával. Montgomery még 15 évvel később is azt írta Horthy menyének: „Sohasem fogom elfelejteni az olasz királyt, a táncot és a vacsorát a Királyi Várban, amikor Budapesten voltak.”⁶¹

Montgomery és Horthy kapcsolata kezdetben nem ment túl a hivatalos előírások által megszabottn. A kormányzó évente egyszer, januárban fogadta a diplomáciai testületet. Ilyenkor nemcsak a követek voltak hivatalosak, de valamennyi követségi titkár és attasé is felsorakozott misszióvezetője mögött. A kormányzó minden követtel röviden szót váltott, utána bemutatott neki az új követségi titkárokat és attasékat. Horthy minden új követségi tisztségviselővel, majd valamennyi régivel is kezet fogott, és továbblépett a következő ország diplomatáihoz.

Azt, hogy Montgomery mekkora jelentőséget tulajdonított Horthy Miklós kormányzónak a magyar politikai élet más szereplőihöz képest, híven tükrözi az egyes vezető politikusok vacsorameghívásaira vonatkozó előírások *aránya* saját készítésű protokollkönyvében.⁶² Míg a miniszterelnöki vendégségre négy sort szánt, Horthy fogadásának gondos előkészítésére négy teljes, hosszú oldalas forgatókönyvet készített. Ebből az is kitűnik, hogy – noha messzemenően tisztában volt a kormányzó visszafogott napi politikai szerepével – a magyar államfőt közelebb érezte funkciójában az amerikai elnökhöz, mint a magyar miniszterelnököt. Mintha azonosította volna Horthyt Magyarországgal, s valóban uralkodónak tekintette volna. A követ azt is láthatta és értékelte, hogy a kormányzói jogkört (szinte pontosan az ő budapesti éveiben) jelentősen, az alkotmányos király vagy az „erős” köztársasági elnök jogállásához hasonlíthatóan kiterjesztették.⁶³

A kormányzó tiszteletére adott követségi vacsora előkészítése a követségi titkár látogatásával kezdődött Horthy kabinetfőnökénél, akivel egyeztettek a látogatásra javasolt három vagy négy nap valamelyikét, és egy húszfős vacsorához mintegy 30 vagy 40 személyből álló listát terjesztettek elő, amelyet maga a kormányzó hagyott előzetesen jóvá. A meghívást ténylegesen elfogadó vendégek névsorát a vacsora előtt egy héttel meg kellett küldeni a kabinetfőnöknek. Az ültetési rendet a kormányzó irodája szabta meg; a vendégek előzetesen sorszámot kaptak, amely az ebédlőbe való belépésüket szabályozta. A követségnek értesítenie kellett a rendőrséget, és meg kellett adni az adott estén szolgálatot teljesítő személyzet teljes névsorát.

A vendégek meghívóján 15 perccel korábbi érkezési idő állt, mint amikor a kormányzót ténylegesen várták. Öt perccel Horthy érkezése előtt a teljes követségi gárda felsorakozott a bejárat ajtóval szemben, és a kapu mindkét szárnyát – érkezésekor és távozásakor egyaránt – kitérték. (Az érdekesség kedvéért jegyezzük meg, hogy Augusztia főhercegnő, Ferenc József unokája, – Márai Sándor szavaival – a „majesztuózus amazon”, szintén ragaszkodott hozzá, hogy érkezésekor őt is mindkét kapuszárny kitérve várja.)⁶⁴

A követségi titkárok feleségeinek és a vendégek közül azoknak, akiket korábban nem mutattak még be a kormányzónak, a szalon ajtajánál kellett elhelyezkedniük, hogy amint a kormányzói pár belép, a bemutatás megtörténhessék. A hölgyek kis pukkedlit: „knikszet” csináltak.

A kormányzó egyébként rögtön vacsora után szeretett nekilátni a bridzsezésnek, amihez maga választotta meg a partnereit.

⁶² J. F. Montgomery: Protocol, 15–18. JFMI.

⁶³ Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században* (Budapest: Osiris, 1999), 228–229.

⁶⁴ J. F. Montgomery cikke a főhercegekről, JFMI rendezetlen cikkek; Márai Sándor: *Csutora* (Budapest: Pantheon, é. n.), 117.

⁶⁰ Montgomery: *Magyarország, a vonakodó csatlós*, 2. kiadás, i. m., 110.

⁶¹ J. F. Montgomery – Mme Ilona Horthy [özv. Horthy Istvánné], 1951. október 24. MNM.

A követnél elvárt rend pontosan illeszkedett a kormányzó egész élet- és munkastílusába. Érthető, hogy az üzleti világban „nevelkedett” amerikai menedzsernek ez a szervezethez sokkal inkább imponált, mint a „magyar” Habsburgok bájos, ám laza és furcsa mód amatőrnek tűnő vendéglátása. Érdekes, hogy a Ferenc József szárnységeként „szocializálódott” Horthy ebben a korszakban már hitelesebben alakította az uralkodó szerepét, mint maguk a Habsburgok.⁶⁵

HORTHY ÉS HITLER – AMERIKAI SZEMMEL

Horthy és köre antináci volt, és a Führerrel kapcsolatos, egyre növekvő aggodalmait mind gyakrabban igyekeztek megosztani az Egyesült Államok budapesti követével. Ahogyan az ország mind jobban a náci Németország felé sodródott,⁶⁶ e kör egyre inkább felhasználta a követet valóságos vagy színlelt náciellenes érzelmeinek postásaként. Horthyban valószínűleg keveredett a Ferenc József oldalán a hatalomba nőtt magyar úr és tengerésztiszt ténylegesen meglévő irtószása Hitlertől és a náci módszereitől, s az a vágy, hogy mintegy igazolja magát az amerikaiak előtt a háborút követően várható béketárgyalásokkor. Montgomery követ szívesen hallgatta a kormányzó ismételt fogadkozásait a parlament „náciitlanításáról”. Megnyugvással töltötte el a szélsőjobb kordában tartásának több jele, mindenekelőtt Szálasi ismételt letartóztatása, később Imrédy Béla miniszterelnök bukása.

A Habsburgok visszatérésének veszélye a 30-as években lassacskán eltörpült a német nemzetiszocializmus térfoglalása mellett, sőt a kérdés immár náciizmussal szemben éllel vetődött fel. Amerikai szemmel Horthy admirális a magyar függetlenség védelmezőjeként náciellenesnek, Hitler megvetőjének látszott és rokonszenvenek örvendett. Ahogyan korábban a Habsburgok ellenében, most a náci Németország árnyékában tűnt a magyar kormányzó a jobbik megoldásnak – már amennyire a kis Magyarország fenn tudta tartani egyre inkább látszatfüggetlenségét. S már régóta Horthy kedvenc témája volt az antikommunizmus, ami összekötötte Hitlerrel. (Horthy Hitlernél, 1936. augusztus 22.: „[...] a szóbeszéd szerint a kommunizmusról beszélgettek volna. [...] »Persze, hogy arról beszélgettek! Gondolja, hogy a Kormányzó elmulasztana egy ilyen remek alkalmat?«” – jegyezte meg Montgomery követnek Apor báró, a külügyminiszter állandó helyettese.)⁶⁷ A második

⁶⁵ A kormányzói udvartartás előírásai közismertek voltak, közölte őket pl. a népszerű *Pesti Napló* kiadásában megjelenő *Művelt és udvarias ember a XX. században* (Budapest: Pesti Napló, é. n.), 45–47.

⁶⁶ Juhász Gyula: *Magyarország külpolitikája 1919–1945* (3. kiadás, Budapest: Kossuth, 1988), 136–256; Ormos: i. m., 147–230; Romsics: i. m., 240–250.

⁶⁷ J. F. Montgomery: *Conversations*, Apor, 1936. november 3. JFMI. Vö. *Horthy Miklós titkos iratai*. S. a. r. Színai Miklós – Szűcs László (4. kiadás, Budapest: Kossuth, 1972), 156–168.; Ránki György – Pamlényi Ervin – Tilkovszky Lóránt – Juhász Gyula (szerk.): *A Wilhelmstrasse és Magyarország*.

világháború után pedig Montgomery számára beigazolódni látszottak az öreg admirális félelmei. Amerikai szemmel nemcsak Hitler Németországa, hanem a sztálinista Szovjetunió is olyan fenyegetést jelentett, amelyhez képest a horthyzmus Washingtonból nézve megszépült: elveszett paradicsomnak látszott. Horthy tehát először jobbnak tűnt, mint a Habsburgok, majd jobbnak tűnt, mint a náci, és végül jobbnak tűnt, mint a bolsevizmus. Montgomery szemszögéből tehát megérthető, hogy miért közeledett az Egyesült Államok demokrata párti követe egyre intenzívebben a magyar kormányzóhoz, s hogy az ötvenes évek elején írott levelekben miért köszöntötték egymást az emigráns tengernaggyal kölcsönösen „kedves barátom”-ként.⁶⁸

A fordulópont a követ és a kormányzó kapcsolatában valószínűleg 1939. március 15. volt. Az operaházi díszelőadás alkalmával a szélsőjobb tüntetést szervezett. A bebörtönzött Szálasi életét kiabálások hallatán a kormányzó a rendbontók II. emeleti pályájára sietett, és személyesen regulázta meg a fiatal tüntetőket. Közben a kíváncsi amerikai követ is odaérkezett, amit a kormányzó segítségnyújtási szándékának vélt, és hamarosan ezüstkeretes fényképével köszönt meg.⁶⁹ Ez az epizód mély nyomokat hagyott a követben, az operaházi estély fényképét haláláig albumába illesztve őrizte. Úgy érezte, hogy ez alkalommal mintegy jelképszerűen megvilágosodott előtte a kormányzó politikai vonala és a nyilaskeresztesek, hungaristák, magyar nemzetiszocialisták iránya közötti, számára később perdöntő különbség.

A kormányzó náci- és Hitler-ellenességének volt tulajdonítható Canaris admirálisnak, a német elhárítás, az *Abwehr* főnökének viszonylag rendszeres átutazása is Magyarországon, és ilyenkor meghívása egy-egy gödöllői vadászatra. A vadlesen a két egykori, első világháborús tengerésztiszt bizalmasan eszmét cserélhetett Hitlerről és Németország háborús kilátásairól is. Az 1944. évi Hitler-ellenes merénylet későbbi mártírja az egykori osztrák–magyar altengernagy előtt nem rejtette véka alá gondolatait.⁷⁰

Mario D. Fenyo Horthyról és Hitlerről szóló könyvében már leszögezte, hogy „az amerikai diplomaták Magyarországon, így John F. Montgomery, Herbert Pell és Howard Travers [...] mindent elkövettek, hogy fölhívják a State Department figyelmét: minden látszat ellenére a magyarok, és köztük különösen Horthy, nem

Német diplomáciai iratok Magyarországról 1933–1944 (Budapest: Kossuth, 1968), 138–139; Pritz Pál: *Magyarország külpolitikája Gömbös Gyula miniszterelnöksége idején 1932–1936* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1982), 266–269.

⁶⁸ J. F. Montgomery – Horthy Miklós, 1951. szeptember 4., 1951. október 8.; Horthy Miklós – J. F. Montgomery, 1951. október 16., 1952. március 16., 1954. június 26. MNM.

⁶⁹ Montgomery: *Magyarország, a vonakodó csatlós*, 2. kiadás, i. m., 60–61.

⁷⁰ J. F. Montgomery: *Conversations*, Horthy, 1940. november 8. JFMI; Horthy Miklós: *Emlékirataim* (Budapest: Európa–História, 1990), 205; Sakmyster: i. m., 149, 200; Andorka Rudolf: *A madridi követségtől Mauthausenig. Andorka Rudolf naplója* (Budapest: Kossuth, 1978), 72; Ciano's *Diary 1939–1943* (London–Toronto: William Heinemann, 1947), 449.

németbarátok, hanem inkább angol- és amerikai barátok”.⁷¹ Az amerikai diplomaták hajlamosak voltak megbocsájtani Horthy szerepét 1919–1920-ban, a fehérterrort és annak dühöngő antiszemitizmusát, mivel nagyra értékelték rendteremtő képességét és Magyarország konszolidációját a 20-as években. Különösen szerették, hogy lelkes az amerikai technikáért, és értékelték, hogy István fia Detroitba ment egy évre, ahol a Ford-gyárban dolgozott. Szerette, ha gazdasági tanács vagy kölcsönök formájában amerikai segítség érkezik az országba.⁷²

Horthyval folytatott beszélgetései egyre inkább arról győzték meg Montgomeryt, hogy a kormányzó náciellenessége a harmincas évek közepétől fokról fokra nőtt, miközben mit sem csökkent antibolszevizmusa. Mindeközben Horthy elismeréssel adózott a náci Németország bel- és külpolitikai sikereinek. Noha a két férfi már 1933-tól rendszeresen találkozott, érdekes módon viszonylag későn: 1937 elején rögzítette csak Montgomery írásban is a beszélgetésüket. Ez a beszélgetés azért érdekes, mert Horthy sorra veszi az európai diktatúrákat, és a következőket mondja:

A beszélgetés Olaszországra kanyarodott, és a Kormányzó méltatta a Mussolini által végzett nagyszerű munkát. Azt mondta, hogy a diktatúra sokkal előnyösebb a demokratikus kormányzati formánál, feltéve, hogy a diktátor nem megy túl messzire.

Megemlítette a Hitler által Németországban végzett munkát, aminek a hatására valóssággal újjászületett a német nép, holott a Versailles-i Szerződés a legmélyebb kétségbeesésbe taszította. Azt mondta, hogy ha Franciaország némi önmérsékletet tanúsított volna, ma egészen más lenne a helyzet, de a franciák csak azt nézték, hogyan tehetnék tönkre az ellenségeiket, és lám, hová jutottak. Immáron nem Franciaország Európa diktátora.

Megemlítettem Angliát, amire a Kormányzó megjegyezte, hogy ő nagyon szereti az angolokat, és hogy ő bejárta az egész világot és azt tapasztalta, hogy ahol az angolok az urak, mindenhol rendben mennek a dolgok, mégis az a véleménye, hogy Anglia ma már dekadens nemzet és hanyatlóban van.

Kifejezésre juttatta abbéli véleményét, hogy napjainkban a bolsevisták felforgató tevékenysége a fő veszély. Azt mondta, hogy a látható ellenséggel szemben könnyű felvenni a harcot, de ezekkel a titkos dolgokkal nagyon nehéz elbánni, ezért a népeknek össze kell fogniuk egymással, és egyszerűen kipenderíteni a bolsevistákat. Kijelentette, hogy szívből rokonszenvez Hitler vonatkozó nézeteivel.⁷³

⁷¹ 70 Mario D. Fenyő: *Hitler, Horthy, and Hungary. German-Hungarian Relations, 1941–1944* (New Haven – London: Yale University Press, 1972), 47. – Herbert Claiborne Pell (1884–1961) amerikai követként Montgomery utóda Budapesten.

⁷² Sakmyster: i. m., 149.

⁷³ J. F. Montgomery: *Conversations, Horthy, 1937. február 2. JFMI.*

Horthy idővel hangot váltott. 1939 januárjában egy diplomáciai ebéden a brit és az amerikai követ előtt már hosszan és ingerülten beszélt a nácikról és magyar szimpatizánsaikról, és kijelentette, hogy nem fogja támogatni a II. zsidótörvényt akkori előkészületi formájában. A törvénytervezetet embertelennek nevezte, és kiemelte, hogy olyan hazaszerető zsidókat is hátrányosan érint, akik régóta Magyarországon élnek, s akik „éppolyan magyarok, mint ő maga” – mondotta a meglepett követeknek.⁷⁴

A háború kitörése után a kormányzó hosszabb politikai helyzetértékelést adott a követnek, és egyre inkább náciellenes hangot ütött meg. Ekkoriban, 1939. november 16-án, elsősorban a német–szovjet paktum foglalkoztatta, és (az általános vélekedésnek megfelelően) maga sem hitt a németek és oroszok barátságának tartósságában. A németekről óvatosan beszélt, de a vége fele hangoztatta, hogy meg akar szabadulni a náciszimpatizánsoktól a magyar kormányban, és megemlítette, hogy egyiküktől, Kunder Antaltól,⁷⁵ már meg is szabadult. Különösen megvetőleg beszélt Imrédyről, akiről egyenesen azt mondta, hogy megbolondult, és azt sugallta, hogy a zsidótörvény hatását ő, a kormányzó, maga próbálta csökkenteni.⁷⁶ Nyilván tudta, mi az, amit Montgomery szívesen hall.

Egy évvel később, 1940. február 7-én, már sokkal egyenesebben támadta magát Hitlert is. Montgomery ezt jegyezte fel beszélgetésükről: „Az a véleménye, hogy Mr. Hitler nem az az ember, aki a maga jószántából feladná. Azt mondta, hogy a legtöbb ember, aki szereti a hazáját, ha úgy látja, hogy útban van, önként visszavonul, Hitler azonban szerintem nem ez a kategória. Úgy gondolja, nem fog lemondani, hacsak nem kényszerítik.”⁷⁷ Néhány hónappal később, 1940. május 7-én a kormányzó „[m]egvető hangon szólt Hitlerről, és azt mondta, hogy mindenki gyűlöli. Ismét nagy részletességgel fejtegette, hogy a lengyelek, a csehek, és ebben az országban is mindenki mennyire gyűlöli, és azt mondta, hogy ha neki valaki azt mondaná, hogy Magyarországnak hasznára válnék, ha ő lemondana, ő egy percen belül megtenné; Hitler azonban, akármennyire szenvedjen is a hazája, sosem mon-

⁷⁴ Sakmyster: i. m., 212. Mint Horthy biográfusa, Thomas Sakmyster megjegyzi, ez a tiráda nem kizárólag az angolszász diplomaták megnyerését célozta: a kormányzó – stílári és hangsúlybeli változtatásokkal – a német követ előtt is hangoztatta fenntartásait a törvénytervezettel szemben. – Az érvelés nem Horthy sajátja volt: a „jó” (értsd: régóta itt élő, asszimilálódott, magyar érzelmű) és a „roszsz” magyar zsidó közötti megkülönböztetést ekkoriban tragikus módon még a zsidóság „hivatalos” képviselői is magukévá tették, például a törvénytervezet felsőházi vitájának során. Vö. Láng Lajos felszólalását a II. zsidótörvény felsőházi olvasásakor, 1939. április 17-én. *Az 1935. évi április hó 27-ére hirdetett Országgyűlés Felsőházának Naplója*. IV. kötet (Budapest: Athenaeum, 1939), 153–158.

⁷⁵ Kunder Antal (1900–1968) gépészmérnök, a külkereskedelmi hivatal kormánybiztosa (1935), majd elnöke (1936–38), kereskedelem- és közlekedéstudományi, illetve iparügyi miniszter 1938–39, majd újra 1944.

⁷⁶ J. F. Montgomery: *Conversations, Horthy, 1939. november 16. JFMI.*

⁷⁷ J. F. Montgomery: *Conversations, Horthy, 1940. február 7. JFMI.*

dana le”.⁷⁸ A franciaországi katasztrófa idején e szavakat már a félelem és tudatos politikai igazodás is mondhatta Horthyval.

Néhány héttel később, 25-én, amikor a követ F. D. Roosevelt elnök képét adta át a kormányzónak, félig kimondva Dzsingisz kánhoz hasonlította Hitlert, „aki éveket töltött más népek lerohanásának előkészületeivel, míg azok mit sem tettek, hogy felkészüljenek a védelemre”. Majd így folytatta:

Hitlernek fogalma sincs a hadvezetésről, és mindent a Vezérkar csinál, de minden dicsőséget Hitlernek tulajdonítanak, hogy isteni magasságokba emeljék. Azt mondta, hogy a németek Spanyolországban próbálták ki a taktikájukat meg a hadiszereiket, és sok kijavítanivalót találtak; miután a szükséges módosításokat elvégezték, úgy döntöttek, hogy Lengyelországban újabb próbát tartanak. Hitler nem hitte, hogy a Szövetségesek hadba lépnek, viszont [a németek] úgy érezték, feltétlenül gyakorlati próbának kell alávetni a terveiket. A lengyel hadjárat után megint sok változtatást hajtottak végre. A Szövetségesek pedig ez alatt nem tettek semmit, nem változtattak semmin, és nem tanulták meg a leckét, sőt Nagy-Britannia és Franciaország szocialista kormányzata éppenséggel aláásta az ország morálját, miközben a németek azon dolgoztak lázasan, hogy előkészítsék a megsemmisítésüket.⁷⁹

A kormányzó beismerőleg s a felelősséget hárítva hozzátette, hogy „Magyarország helyzete olyan, hogy sorsának irányítása kicsúszott az ország kezéből, és most már nincs más tenni, mint várakozni, és megpróbálni a maguk javára fordítani, történjék bármi is”.⁸⁰

Horthy ugyan valószínűleg már ekkor szándékosan követte azt a később, 1944-ben megfigyelt gyakorlatot, hogy „nem hagyta szóhoz jutni látogatóit”, „néha képtelenek szinte »befogta a fülét«”.⁸¹ Sokat beszélt minden látogatójának, de mindig gondosan megválasztotta témaköreit, és látogatóihoz igazította azokat. Az év végén az Egyesült Államok követével folytatott, utolsó előtti beszélgetésében Roosevelt elnök iránti barátságát, a brit flotta csodálatát és náciellenességét hangsúlyozta erőteljesen. Újra elmondta, hogy „ki fogom rúgni a náciakat a parlamentből”, majd még egyszer: „Igenis, megtartom a parlamentet, de a náciakat kirúgom a házból.” És hozzátette: „...épp most adott ki egy új parancsot a hadseregnek, amiben azonnali elbocsátás terhe mellett megtiltja, hogy bárki, bármi formában politikai tevékenységet folytasson, és hogy minden tisztnek nyilatkozatot kell aláírnia, hogy átvette

⁷⁸ J. F. Montgomery: *Conversations*, Horthy, 1940. május 7. JFMI.

⁷⁹ J. F. Montgomery: *Conversations*, Horthy, 1940. május 25.

⁸⁰ J. F. Montgomery: *Conversations*, Horthy, 1940. május 25. JFMI. Vö. Ormos Mária: *Hitler* (Budapest: T-Twins, 1993), sok tekintetben a fentieknek ellentmondó adatokkal.

⁸¹ Gróf Edelsheim Gyulai Ilona: *Becsület és kötelesség, 1918–1944*. 1. kötet (Budapest: Európa, 2000), 246. Horthy Istvánné leírása 1944-re vonatkozik. Montgomery ugyanezt a taktikát tulajdonította F. D. Roosevelt elnöknek.

a parancsot, és hogy úgy érzi, ennek meglesz a kellő hatása, különösen, hogy máris elbocsátott egy csomó tisztet, amiért politizált.”⁸² Ezen a ponton Montgomery bizton tudhatta, hogy a kormányzó – noha a hadsereg felett igazából elveszítette befolyását – igazat szól: a hadseregből valóban elküldtek magas rangú, szélsőjobb-oldali tiszteket.

1940 késő novemberében, amikor a kormányzó utoljára beszélt Montgomeryvel, igyekezett úgy beállítani Magyarország csatlakozását a háromhatalmi egyezményhez, hogy – félrevezetően – minimalizálja annak veszélyeit Magyarországra nézve. Ugyanakkor harmadszor is szóba hozta, hogy „Két héten belül kirúgja a náci pártot, és hogy most jobb helyzetben van ehhez, mint bármikor.”⁸³

1947-es könyvében Montgomery dicsérte az „öreg tengeri medvét”. Hozzátette: „Magam is felkerestem őt, valahányszor úgy gondoltam, hogy kormánya olyasmiket tesz, amiket nem kellene tennie, s ő mindig száz százalékgig egyetértett velem, még akkor is, ha külügyminisztere és miniszterelnöke voltak azok, akikre panaszkodni mentem hozzá.”⁸⁴ A követ talán nem vette figyelembe, hogy a kormányzó vélekedése a napi politikában nem mindig érvényesült, ezzel együtt szívesen tartotta fenn magának alkotmányjogilag is mind jobban garantált véleménysszabadságát. A külügyminisztérium és a kabinetiroda jól tudta, hogy miért nem enged bárki külföldit, s különösen újságíró Horthy közelébe: féltek közismerten szabad szájától és a nemzetközi diplomáciai bonyodalmak esélyétől.⁸⁵

ESTORIL

Montgomery nemcsak szavakkal ismerte el a magyar kormányzót, hanem a világháború után negyedmagával össze is fogott a gyakorlatilag nincstelenné vált Horthy-család rendszeres segítése érdekében. 1949-től Montgomery maga is állandó, havi támogatást nyújtott a Horthy-házaspárnak, halálukig (1957, illetve 1959), és megszervezte, hogy osztozzék e kötelezettségvállalásban a kormányzóval baráti kapcsolatokat ápoló Chorin Ferenc és a Páthy-család: Ernő és Sándor, illetve az amerikai származású Apponyi Madeleine grófnő is.⁸⁶ Mint emlékirataiban Horthy menyec, Edelsheim Gyulai Ilona grófnő ehhez megjegyzi, „a háború után, emigrációban, nagyrészt magyar zsidók segítették és fedezték apósomék megélhetését”.⁸⁷

⁸² J. F. Montgomery: *Conversations*, Horthy, 1940. november 8. JFMI.

⁸³ J. F. Montgomery: *Conversations*, Horthy, 1940. november 22. JFMI.

⁸⁴ Montgomery: *Magyarország, a vonakodó csatlós*, i. m., 39–40.

⁸⁵ Sakmyster: i. m., 143, 146.

⁸⁶ J. F. Montgomery – Mme Ilona Horthynak [ö.zv. Horthy Istvánné], 1950. szeptember 22.; Ilona Bowden [ö.zv. Horthy Istvánné] – Mrs. Jean Riddellnek [Jean Montgomery], 1957. június 10. MNM. Vö. Gróf Edelsheim Gyulai: i. m., 2. kötet, 111, 150, illetve 1. kötet, 1918–1944, 251.

⁸⁷ Gróf Edelsheim Gyulai: i. m., 1. kötet, 248.

Montgomery élete végéig (1954) segítségére volt a Horthy családnak különféle, elsősorban anyagi ügyeik szervezésében. Állásfoglalásait, anyagi és erkölcsi támogatása, a már-már meghitt kötelékek révén ezekben az években az amerikai követ mintegy igazolni igyekezett Horthyt a történelem előtt. Egy nagyon lényeges fordulóponton Montgomery – Homer Cummings révén – segítséget nyújtott Horthy nürnbergi szabadon bocsátásához is.⁸⁸

Montgomery 1947-ben könyvet jelentetett meg Magyarország védelmében, *Hungary the Unwilling Satellite* [Magyarország, a vonakodó csatlós] címmel.⁸⁹ A könyv az 1945 előtti magyar politika s személyesen Horthy Miklós apológiája volt. A volt követet igen érdekelte könyvének visszhangja egykori pályatársai között, és egykori diplomatatársainak szívesen küldött egy-egy példányt az *Unwilling Satellite*-ből. Gaston Maugras, az egykori pesti francia követ (a maga nevében szólva) egyetértett mindazzal, amit Montgomery 1947-ben megjelent könyve Horthyról és a háború előtti Magyarország helyzetéről írt.

Nagyon tetszett nekem. Úgy látom, rendkívül pontos és élénk képet adott arról, ami történt és objektív ítéletet mondott a szereplőkről. Most, hogy szívességéből megkaptam az Ön által küldött példányt, újra átolvastam az első oldaltól az utolsóig, s osztom véleményét, hogy azokban az években, amikor a félelemmel kombinált kapzsiság oly sok államfőt hajbókolásra készítetett a szörnyű hadurak előtt, Magyarország a nemzetek között bátorságával és tisztességével fénylett.⁹⁰

Montgomery az idézetet fontosnak tartotta közvetlenül Horthynak megküldeni, különös tekintettel arra, hogy „a dicséret egy francia diplomatától származott”. Az öreg admirális hálás volt a figyelemért, és válaszában „az összes nemzet által magára hagyott” magyarság tragédiáját így igyekezett világpolitikai keretbe állítva a maga módján, meglehetősen önkényesen magyarázni:

A szomszédaink elutasítják igényeinket arra, ami 1000 évig a miénk volt, s amit a magyar többség dacára kaptak meg. A szovjet szégyentelenül igyekszik kiirtani a fajtánkat, mert útjában állunk az északi és déli szlávok egyesítésének. Németország azért haragszik, mert nem voltunk lelkesek vagy éppen nem fogadtuk el csendesen az országunk szégyenletes elfoglalását. És végül a Nyugat ex-ellenségként kezel, noha csak a szovjetekkel harcoltunk és az övéknél jobbnak bizonyult a dolgokkal kapcsolatos előérzetünk és tudásunk.⁹¹

⁸⁸ Gróf Edelsheim Gyulai: i. m., 2. kötet, 199.

⁸⁹ New York: Devon–Adair, 1947, repr. Morristown, NJ: Vista Books, 1993; magyarul: Budapest: Zrínyi, 1993, fordította Barabás Miklós; 2. kiadás: szerk. Frank Tibor, Budapest: Zrínyi, 2004.

⁹⁰ J. F. Montgomery – Horthy Miklós, 1951. október 8. MNM.

⁹¹ Horthy Miklós – J. F. Montgomery, 1951. október 16. MNM.

A pénzbeli segítségen kívül Montgomery morálisan is sokat jelentett a Horthy-családnak. Igyekezett például segíteni a Hitlertől ajándékba kapott „Hungária” yacht eladásában,⁹² és osztozott családi örömeikben is, mint amilyen az öreg házaspár aranylakodalma (1951), vagy Horthy Ilona esküvője (1954) volt.⁹³ Az emigrációs politikában Montgomery nem kívánt részt venni: Horthyék támogatását személyes ügyének tartotta. A kapcsolat a levelezésben merült ki, s a követ halála után leánya folytatta a támogatást, egészen a kormányzó (1957), illetve felesége haláláig (1959). Személyesen a háború után már nem találkoztak.

INFORMÁTOROK

A háború előtti évtizedben az amerikaiak is egyre inkább a náci Németországban látták a világbékét fenyegető veszély forrását. Mint annyian mások, Montgomery is így gondolkodott, s csak a háború után, a sztálinizmus terjeszkedése láttán adott igazat a magyaroknak, akik öszerinte „tudatában voltak annak, hogy két tűz, a német és az orosz imperializmus között ülnek. Azokban az években” – folytatta Montgomery 1947-ben – „közülünk a legtöbben csak a tüzek egyikét, a német tüzet láttuk. Magyarország sokkal messzebb látott, mint mi. Ha hallgattunk volna magyar államférfiakra, akkor talán képesek lettünk volna arra, hogy korlátozzuk Sztálin diadalát Hitler bukásának órájában.”⁹⁴

Montgomery konzervatív, tekintélytisztelő lénye a világháború előtti Magyarországon a hozzá hasonlóan gondolkodók körében érezte jól magát, informátorai szűken meghatározott körében. Leginkább a mindig kiválóan tájékozott Eckhardt Tibort szerette, és barátjaként kezelte,⁹⁵ a ravasz diplomata Kánya Kálmánra felnézett,⁹⁶ a minden kellemetlenséget jól csomagoló Apor bárót kedvelte, az okos Bethlent és Telekit becsülte. Örömmel nyugtázta, ha nyílt Hitler-ellenességet tapasztalt Horthy e legbensőbb körében. Nyilván nem kerülték el figyelmét Bethlen István gróf mind meghökkentebb parlamenti felszólalásai, így 1938. február 9-i szavai sem: „...a németbarát politikának voltam szószólója külpolitikai téren, de egyet tisztán látok: ha nálunk a politikai élet gleichschaltolása következik be a szélsőjobb oldali eszmék jegyében, akkor mi Németországnak nem barátai, hanem

⁹² Gróf Edelsheim Gyulai: i. m., 2. kötet, 167. Vö. a Montgomery és a Horthy család közötti levelezést, MNM.

⁹³ Horthy Istvánné – J. F. Montgomery, 1954. június 25.; Horthy Miklós – J. F. Montgomery, 1954. június 26. MNM. Vö. Gróf Edelsheim Gyulai: i. m., 2. kötet, 217–218.

⁹⁴ Montgomery: *Magyarország, a vonakodó csatlós*, i. m., 13–14. 1. Vö. Ullein-Reviczky Antal: *Német háború – orosz béke. Magyarország drámája* (Budapest: Európa–História, 1993; eredetileg franciául, Neuchâtel: Baconnière, 1947).

⁹⁵ J. F. Montgomery: *Diary*, 1933. december 29. JFMI.

⁹⁶ J. F. Montgomery: „Footnotes” a *Personalities* című cikksorozathoz. JFMI cikkek.

cselédei leszünk, és ebben az esetben a független magyar külpolitikának vége.”⁹⁷ E körök fokozódó náciellenességét Montgomery a háború kitörése után különösen jól érzékelte, ezt a külföldi diplomákkal, így Spisiakkal, a független Szlovákia budapesti követével folytatott beszélgetései is megerősítették. Spisiak az amerikai követnek leegyszerűsítve azt mondta, hogy

a német és a magyar kormány kapcsolata azért nem olyan jó, mint lehetne, mert a németek tudják, hogy a Kormányzó és Teleki gróf is erősen németellenes érzelmű. Azt mondta, hogy tulajdonképpen Csáky az utolsó németbarát a kormányban. Azt mondta, hogy bár meglehet, egy-két miniszter rokonszenvezik Németországgal, a helyzetük olyan, hogy nem sok vizet zavarnak, és úgy véli, már Csáky sem olyan nagy németbarát, mint azelőtt volt, de a befolyása sem olyan nagy, mint lehetne.⁹⁸

Montgomery megszokhatta, hogy (miként az más országokban is jellemző fogás) hivatalos magyar informátorai egy megszépített Magyarország képét vetítik elé. Akár a magyar revíziós szándékokról volt szó, akár a magyar–német kapcsolatokról, akár a zsidótörvényekről, Montgomery csupa szépet és jót hallott a külügyminisztériumban, a Dísz téren vagy a miniszterelnökségen, a Sándor-palotában.

Montgomery meglepve vette észre, hogy a kezdetben hallgatag, zárkózott vagy éppen semmitmondó Teleki Pál a háború kitörése után mind nyíltabban keresi az alkalmat az amerikai követtel való találkozókra, amelyeket sajtóságos módon nem a miniszterelnöki palotában, hanem József nádor téri otthonában szervez meg. Miközben Telekit a követek már szinte nem is tartották érdemesnek felkeresni, annyira nem mondott nekik semmi érdemlegeset, felfigyeltek rá, hogy Teleki grófnő teáin egyszer csak akadálytalanul találkozhatnak a „véletlenül” otthon tartózkodó miniszterelnökkel, akiből ilyen alkalmakkor szinte dőlt az őszinte szó. Mint azt Montgomery feljegyezi, O'Malley⁹⁹ brit követ is vele megegyező tapasztalatáról számolt be:

O'Malley Teleki gróffal folytatott beszélgetésemet is megvilágította, azzal, hogy elmondta, vele is pontosan ugyanaz történt, ami velem. Amikor utoljára beszélgettünk, elmondta, hogy Teleki gróf közölte vele, azért nem akarja, hogy felkeresse, mert valahányszor megteszi, hírt adnak róla a lapok, a németek pedig savanyú képet vágnak, majd hozzátette, hogy nem is megy el hozzá többé, mert információt úgysem kap tőle. Mindazonáltal nem sokkal ezelőtt Teleki grófné teára invitálta, ő pedig el is ment, és

⁹⁷ Országos Levéltár, Országgyűlési Bizottságok, XIX. kötet, 341–342. Idézi (többek között) Ránki György: *Emlékiratok és valóság Magyarország második világháborús szerepéről* (Budapest: Kosuth, 1964), 46. J. F. Montgomery: *Conversations*, Spisiak, 1939. november 27. JFMI.

⁹⁸ J. F. Montgomery: *Conversations*, Spisiak, 1939. november 27. JFMI.

⁹⁹ Sir Owen St. Clair O'Malley (1887–1974) budapesti brit követ 1936–1941, Thomas Sakmyster leírása szerint ő is „Horthynak szinte csodálójává vált”. Sakmyster: i. m., 227.

egyedül a miniszterelnököt találta ott, aki egészen nyílt beszélgetést folytatott vele, szöges ellentétben minden korábbi tapasztalatával. Más szóval, teljesen párhuzamosan az én esetemmel, mind a körülményeket, mind a miniszterelnök beszédességét illetően. Az a véleménye, hogy mindkét látogatás annak a következménye, hogy a magyarok mindinkább úgy vélik, hogy a németek rosszul állnak, ezért jól teszik, ha barátságos és nyíltabbak a szövetséges hatalmakkal, valamint Amerikával is, mivel neki is nagy szava lehet a jövő eseményeinek alakulásában, akár belép a háborúba, akár nem. Azt mondta, való igaz, hogy a francia követnek nem volt ilyen tapasztalata, de ez természetes is, mivel a franciákban nem bíznak meg a magyarok, míg a britekben és az amerikaiakban igen.¹⁰⁰

Teleki ellentmondott a brit követnek. Montgomeryhez szólván nyíltan megfogalmazta legfőbb aggályát: nem lehet tudni, mennyire szabad támaszkodni Nagy-Britanniára: „Anglia megengedte a németeknek, hogy elfoglalják Ausztriát, a Szudéta-földet, Csehszlovákiát és Memelt, Olaszországnak meg, hogy megszállja Albániát, és mindeközben csupán erőtlenné taltakozásokra szorítkozott. Következésképp a kis országokkal most már nagyon nehéz lesz elhitetni, hogy egyáltalában szándékában áll bármi egyebet tenni, mint tiltakozni.”¹⁰¹

A beszélgetés végének leírása Montgomeryt jó pszichológusnak mutatja, amikor így próbálja megfejteti a miniszterelnök magatartását: „Nagyon nyájas volt, történeteket mesélt, és bár kerek egy óra hosszat voltam nála, alig tudtam eljönni. Az volt a benyomásom, hogy végig motoszkál valami a fejében, de nem tudja rászánni magát, hogy előálljon vele. Azt hiszem, Csáky miatt akart volna mentegetőzni, és azon igyekezett, hogy ezt a benyomást keltse bennem, anélkül, hogy szavakba öntené.”¹⁰²

Montgomery követ beszélgetései meglepetéseket tartogatnak annak, aki Kánya Kálmán külügyminiszterről keveset hallott. A Monarchiából itt maradt, nagy tapasztalatú diplomata úgy érezte magát az új európai diplomáciában, mintha a gyermekeivel játszana. „Kányának semmi kedve az egészhez”, mondta róla helyettese, Apor báró, már 1936-ban, „mert két olyan külügyminiszterrel kell találkoznia Bécsben, akik annyira fiatalok, hogy ketten együtt is csak épp annyi idősek, mint de Kánya – aki 67 éves. Úgy érzi, mintha iskolás gyerekekkel kellene tárgyalnia.”¹⁰³ A németek tekintetében Kánya sosem hagyott kétséget valódi nézeteiről, és már évekkor a háború kitörése előtt szigorú kritikus volt Hitlernek és a nemzetiszocialista Németországnak. „Kánya – mondotta róla találóan Guy von Hahn báró náci

¹⁰⁰ J. F. Montgomery: *Conversations*, O'Malley, 1939. november 15. JFMI.

¹⁰¹ J. F. Montgomery: *Conversations*, Teleki, 1939. április 26. JFMI.

¹⁰² J. F. Montgomery: *Conversations*, Teleki, 1939. április 26. JFMI.

¹⁰³ J. F. Montgomery: *Conversations*, Apor, 1936. november 3. JFMI.

ügynök – a régi Németországnak barátja volt, de a mostanit gyűlöli.”¹⁰⁴ Kányának már 1935-ben kételyei voltak Hitler politikájával kapcsolatban, és messzire előrelátott. Montgomery így idézi a szellemes külügyminisztert:

Ha Hitler értelmes ember lenne, mondta de Kánya, akkor most kinyilvánítaná, hogy nem tart igényt Ausztriára, amivel elosztatná Olaszország félelmeit, és megnyugtatóná a világot a szándékait illetően. Mindazonáltal biztosra veszi, hogy Hitler ezt nem fogja megtenni, és attól tart, hogy a jövőben további drámai lépésekre lehet számítani tőle.

Felvettem, hogy Napóleon olasz volt, aki sosem érezte magát otthon Franciaországban, és tulajdonképpen ezért akarta meghódítani az egész világot. Azt mondtam, meglehet, hogy Hitler, aki viszont osztrák, még a végén ugyanolyan nagy békebontónak bizonyulhat, mint Napóleon volt, mégpedig ugyanabból az okból.¹⁰⁵

A berlini követjelentéseket szorgalmasan olvasó Kánya az átlagos felkészültségű diplomatánál mélyebben belelátott a berlini külpolitika vegyonyhája: „Németországban öt külügyminisztérium van; az egyik nap von Neurath van a nyeregben, de a másik nap már Goebels [sic!], öt követi Goering [sic!], majd Rosenberg, mígnem utoljára jön Hess. Következésképp senki sem tudja közben tartani az egészet.”¹⁰⁶ Az olasz és a német követ is érzékelte Kánya ellenszenvét az új Németország, illetve a tengelyhatalmak iránt, és elégedetlen volt a magyar külügyminiszterrel: „Eckhardt szerint a budapesti olasz és német követ, Vinci és Erdmannsdorff nagyon elégedetlen de Kányával, amiért Londonban és más alkalmakkor sem állt ki elég erélyesen Olaszország és Németország mellett.”¹⁰⁷

Az idő haladtával, és immár hivatalát letéve Kánya egyre világosabban fogalmazott: „Mr. Hitler nem normális ember.”¹⁰⁸ Mint oly sokan mások, azt is előre látta, hogy a szövetség Hitler és Sztálin között nem lesz hosszú életű:

De Kánya azt mondta, hogy tegnap elolvasta a MEIN KAMPF egyes részeit, melyek valaki szerint az Oroszország és Németország közötti szövetség kérdésével foglalkoznak, és nagyon szórakoztatónak találta, mert Mr. Hitler azt bizonygatja benne a legnagyobb határozottsággal, hogy Németország sohasem köthet szövetséget Oroszországgal, az teljességgel lehetetlen. Az az érzése, hogy egy hónapon belül minden kiderül. Németország és Oroszország fenyegető kijelentéseket tett, hogy milyen lépéseket eszközölnek, ha a békejavaslatok visszautasításra találnak. Minthogy a javaslatokat immár nagyon határozottan visszautasították, most már valóra kellene váltaniuk a fenyegetéseiket. Ha egy hó-

¹⁰⁴ J. F. Montgomery: Conversations, von Hahn, 1935. november 12. JFMI.

¹⁰⁵ J. F. Montgomery: Conversations, Kánya, 1935. március 28. JFMI.

¹⁰⁶ J. F. Montgomery: Conversations, Kánya, 1937. december 1. JFMI. „A több ágon futó német külpolitika rejtélyéről” lásd Pritz: i. m., 203–219.

¹⁰⁷ J. F. Montgomery: Conversations, Eckhardt, 1937. november 6. JFMI.

¹⁰⁸ J. F. Montgomery: Conversations, Kánya, 1939. március 18.

napon belül nem teszik meg, ez azt fogja bizonyítani, hogy a német–orosz szövetség nem több annál, mint aminek látszik – vagyis hogy nincsen közöttük olyan megállapodás, amely távlati német–orosz együttműködés alapjául szolgálhatna – mely esetben nincsen kizárva, hogy olyan érdekellentétek bukkannak fel közöttük, melyek szembeállítják egymással Németországot és Oroszországot: ő legalábbis ebben reménykedik.¹⁰⁹

Kánya szellemes, bár felületes *bon mot*-ban foglalta össze a hivatalos Magyarország vélekedését: „nincs különbség a nácizmus és a bolsevizmus között. Az egyetlen különbség a mai Németország és Oroszország között az, hogy Oroszországban hidegebb van.”¹¹⁰ Ezt Montgomery a háborúba sodródó magyar politika vezérgondolatának tekintette, s olyan fontosnak érezte, hogy könyvének előszavában egyenesen ennek figyelmen kívül hagyása miatt rótt meg amerikai honfitársait. Ugyanezt Horthy is megfogalmazta Németországban és Portugáliában írott emlékirataiban – paradox módon éppen Montgomery könyvének alapgondolatát bírálva, s bár neve említése nélkül, de félreérthetetlenül rá utalva: „Magyarországot a Hitler háborújában való részvétele miatt »akaratlan csatlósna« nevezték.”¹¹¹ Találóbbr lett volna, ha megállapítják, hogy szabadságunk megvédelmezését a rendelkezésünkre álló erők és lehetőségek felhasználásával mind a két fenyegető hatalommal szemben megkíséreltük: a Szovjet ellen fegyverrel, a nácizmus élettérigényei ellenében pedig a diplomáciával küzdöttünk.”¹¹² Az öreg kormányzó nyilvánvalóan szépíteni próbálta Magyarországot s a maga szerepét, és szelektív feledékenységbe menekült.

Montgomery néha félreértette – már-már úgy tűnik: olykor talán félre *akarta* érteni – informátorait. E tekintetben még abban a körben is akadt kritikusa, amelyiknek igazolására, talán átmentésére leginkább törekedett.

Hory András vezető diplomatája volt a Horthy-korszaknak, az 1920-as és a korai 30-as években belgrádi, majd római magyar követ, 1934–1935-ben a külügyminiszter, tehát Kánya állandó helyettese, majd varsói követ. Az 1950-es évek közepétől és 1961-ig papírra vetett emlékezéseiben Hory megróttá Montgomeryt, amiért az a könyvében szerinte tévesen, félreértve idézte Kánya Kálmán egy fontos kijelentését:

Montgomery, volt budapesti amerikai követ [...] a második világháború után Hungary The Unwilling Satellite (Magyarország, a vonakodó csatlós) című, igen jóindulattal megírt könyvében, Magyarország védelmére kelve azt állítja, hogy a magyar kormány a trianoni békeszerződés javunkra való megváltoztatását csak belpolitikai okokból hangoztatta, és ezt Kányának egy előtte tett nyilatkozatával támasztja alá.

¹⁰⁹ J. F. Montgomery: Conversations, Kánya, 1939. október 4.

¹¹⁰ J. F. Montgomery: Conversations, Kánya, 1939. március 18.

¹¹¹ A Montgomery könyvére tett utalást itt Horthy saját szavaival közöljük („akaratlan csatlós”), Horthy: i. m., 342.

¹¹² Montgomery: *Magyarország, a vonakodó csatlós*, i. m., 13–14; Horthy: i. m., 342.

Idézett művében a Kánya és közte lefolyt egyik beszélgetésről beszámolva a következőket írja: „Kánya külügyminiszter nyíltan megmondta nekem, hogy a revizionizmust esztelenségnek (insanity) tartja, de ő nem tehet ellene, mivel a magyar nép ebben a kérdésben nem egészen józan, és a külpolitikát nem lehet teljesen elválasztani a belpolitikától.” [I. m., 54.]

Montgomeryt feltétlenül a legjobb szándék vezette [...] de [...] a történelmi igazság kedvéért kénytelen vagyok ellentmondani.

Az egész magyar nemzet és az azt képviselő kormányok soha sem feledkeztek el és nem is feledkezhetek meg a minket jogtalanul ért, súlyos sérelmekről. [...] Meggyőződésem, hogy Montgomery bizonyára félreértette Kányának valamely diplomatikus formában megfogalmazott mondatát, aminek talán az lehetett az értelme, hogy a békeszerződések revízióját már csak belpolitikai okokból is hangoztatni kell. De azt, hogy a ránk erőszakolt szerződések kegyetlen rendelkezéseinek békés eszközökkel való orvoslására irányuló törekvést „esztelenség”-nek minősítette volna, egyszerűen képtelenség.

Talán hálátlanság a magyarbarát és irántunk való jóindulatában túlzásokba eső Montgomeryvel szemben, de a kép kiegészítése végett még megjegyzem, hogy Kánya, aki a többi, Budapesten akkreditált követet is nagyon fölényesen kezelte, a diplomáciai iskolázottsággal, tapasztalatokkal nem rendelkező amerikai követet nem is vette komolyan. Vele már azért sem folytathatott mélyreható politikai eszmecsere, mert – mint nekem mondta – olyan rémes amerikai kiejtéssel beszéli az angol nyelvet, hogy szavainak felét sem érti meg.

Montgomery könyvének elolvasása után igyekeztem rekonstruálni Kányának a revízió kérdésében előttem tett nyilatkozatait, de az amerikai diplomata által idézett kijelentéshez hasonlóra nem emlékszem.¹¹³

Horynak valószínűleg nem volt igaza: Kánya szavait Montgomery feltehetően jól értette. Elképzelhető, hogy a külügyminiszter vele szemben nyíltabban, de legalábbis másként beszélt, mint saját beosztottaival.

Eckhardt Tibortól e kötet meglepő gazdagságban vonultat fel információkat. A Kisgazdapárt elnöke olyan jó barátságba keveredett az amerikai követtel, hogy az őt (egészen ritka kivételképpen) keresztnevéen szólította és akként is említette, fényképét pedig dolgozószozája falán tartotta.¹¹⁴ Eckhardtot az amerikai követ a lehető legsűrűbb rendszerességgel látta vendégül, és a jelek szerint politikailag és anyagiilag is hozzájárult emigrációs utazásához. Már 1933. december 29-én, Budapestre érkezése után alig fél esztendővel azt jegyezte naplójába, hogy „Azt hiszem, a feleségem és én jobban kedveljük Eckhardtékát, mint eddig bármely házaspárt.”¹¹⁵ Az

¹¹³ Hory: i. m., 402–403. Horyt az is motiválhatta, hogy Montgomery negatívan említette őt könyvében, magyar kiadás (1993), 61.

¹¹⁴ J. F. Montgomery: *Conversations*, Kánya, 1937. december 1. JFMI.

¹¹⁵ J. F. Montgomery: *Diary*, 1933. december 29. JFMI.

Eckhardtval folytatott sok-sok órnyi beszélgetés olvastán mégis felmerül a kérdés, tudott-e a magyar pártvezér arról, hogy bel- és külpolitikai beszámolóí írásos formába rendeződnek, és különféle csatornákon át jelentésként kerülnek washingtoni íróasztalokra? Tudott-e bárki is arról, hogy a beszélgetések írásos formát öltenek? Gondolt-e bárki is arra, hogy Montgomery követ „beszélgetései” voltaképpen titkos jelentések építőkövei? Miért kapott – nagy valószínűséggel – éppen Eckhardt kódszámot, s miért a 79-eset (igaz, csak egyetlenegyszer) Montgomery beszélgetőtársai között? Tegyük fel nyíltan is a kérdést: hírszerzésnek tekintette-e Montgomery követ beszélgetéseit, ügynököket kell-e, szabad-e látni beszélgetőtársai néme-lyikében? Volt-e közöttük, aki pénzért végezte informatori munkáját?

Évekkel később, valószínűleg a világháború után készített jegyzeteiben a hazatért követ Eckhardtval szemben ismét jó lélekbúvárnak bizonyult, amikor barátjával kapcsolatosan kételkedő hangot ütött meg egy életrajzi jegyzetében:

A magyar politika viharadara. Briliáns ember, inkább amerikai, mint magyar politikus. Általában opportunistának tartják, de a valóságban inkább idealista. Amíg Magyarországon voltam, minden alkalommal, amikor a kormányba kerülhetett vagy előrejuthatott volna, mindig csinált valamit, ami ezt lehetetlenné tette. Nagy hazafinak tűnik, s mint-hogy most Amerikában van és a Szabad Magyarország mozgalom feje, jelentős szolgálatot tehet a hazájának, hacsak nem csinál valamit, hogy ezt elrontsa. Egyébiránt az én időmben a legnagyobb párbajhős volt Magyarországon.¹¹⁶

Ahogy a magyar politikusok köreiből, ugyanúgy a Budapesten akkreditált külföldi diplomaták közül is a németelleneseket látta és hallgatta szívesen. Beszélgetéseik főképpen a magyar revíziós törekvések megvalósítása körül forogtak. A budapesti diplomáciai élet középpontjában igazából a magyar *területi* revízió állott az egész korszakban, amit nyilvánvalóan csak német erővel és támogatással lehetett megvalósítani. Ez a tény az amerikai követnek különös fényben mutatta meg a magyar diplomácia sokfelé kísérletező lavírozását. Csak egy példa a sok közül az olasz propagandaminiszter budapesti látogatásának leírása, a nehéz helyzetekben szépítő vagy bagatellizáló magyarázatra mindig kész Apor bárónak, a külügyminiszter állandó helyettesének elmondása alapján – rövid tanmese a magyar politizálás keserveiről 1936-ból.

A Signor Dino Alfieri¹¹⁷ olasz sajtó- és propagandaminiszter tiszteletére tervezett hivatalos társasági eseményeket, az operai díszelőadást, stb. lemondták György király¹¹⁸ halál-

¹¹⁶ J. F. Montgomery: „Footnotes” a *Personalities* című cikksorozathoz, dátum nélkül, JFMI.

¹¹⁷ Dino Edoardo Alfieri (1886–1966), olasz ügyvéd, sajtó- és propagandaminiszter 1936–39, vatikáni követ 1939–40, berlini nagykövet 1940–43. A Ciano-perben halálra ítélték, de Svájcba menekült.

¹¹⁸ V. György brit uralkodó 1936. január 20-án hunyt el.

hfrére, ellenben az olasz művészeti kiállítás megnyitását – ami a miniszter látogatásának tulajdonképpeni célja volt – nem halasztották el, bár nem lett olyan nagyszabású esemény, mint eredetileg tervezték.

A diplomáciai testület tagjai közül egyedül Mr. Grigorcea, a román követ vett részt a megnyitón, aki egyben a kar doyenje is. Mr. Grigorcea azokban a napokban nagyon elfoglalt volt, mert épp másnap a román király átutazott Budapesten, mégis úgy érezte, hogy mint doyennek meg kell jelennie, annál is inkább, mert gyanította, hogy más nemigen fog elmenni.

Signor Alfieri ádáz revizionista beszédet tartott, melyben egyebek közt olyasmiket mondott, hogy Mussolini eltökélt barátja Magyarországnak, és a magyarok majd meglátják, hogy amikor majd „valami történik”, Olaszország barátsága nem fog kimerülni merő gesztusokban, hanem lényegi lesz.

Mussolini nem tekinti kötelező érvényűnek sem a Versailles-i Szerződést, sem pedig a Trianoni Szerződést, és a magyarok számíthatnak az olasz segítségre, amikor majd eljön ennek az ideje.

Colonna herceg, az olasz követ, és az olasz követség többi tagja láthatólag nagyon ideges lett, és bár a jelenlévő magyarok lelkesen tapsoltak, a követségi emberek nem csatlakoztak hozzájuk. Mr. Grigorcea azt mondta, hogy eredetileg csak rövid ideig akart maradni, és olyan helyre is ült, ahonnan feltűnés nélkül távozhatott volna, végül mégis maradt, mert úgy érezte, hogy ha elmegy, és ezt valaki észreveszi, úgy lenne értelmezhető, hogy a beszéd miatt távozik. Minden szót értett, ami elhangzott, mégsem érezte magát sértve, mert megértette, hogy mindez csupán arra való gesztus az olaszok részéről, hogy Magyarország ne táncoljon ki a sorból. Az olasz követség mindazonáltal nagyon kínosan érezte magát, akárcsak Alfieri miniszter, amikor értesült róla, hogy Grigorcea is ott volt a hallgatóságban. Signor Alfieri azt firtatta, hogyan kerülhetett sor a meghívására, mire Colonna közölte vele, hogy sejtelve sincs róla.

Apor báró, amikor tegnap elbeszélgettem vele, nagyot nevetett az eseten. Jelezte, hogy Alfierit tökfeknek tartja, és hozzátette még, milyen nagy szerencse, hogy nem a jugoszláv követ volt ott a román követ helyett, mert ő biztosan azonnal felpattan és jelenetet rendez, ami nagyon kínos lett volna Olaszország számára, hiszen közben nagyban folyik az olasz-jugoszláv közeledés. Azt is mondta még, hogy Colonnának előre szólnia kellett volna Grigorceának, és felkínálni neki a lehetőséget, hogy maradjon távol, ha úgy kívánja. Elmesélte, hogy amikor ő, Apor volt a bécsi követ, és egy látogatása alkalmával Eckhardt heves revizionista beszédet mondott, ő előre szólt a román követnek, hogy talán jobban tenné, ha távol maradna. A román követ azonban azt mondta, hogy őt ez nem zavarja, és elment az eseményre, de utóbb sokaknak elmondta, milyen nagyra értékeli, hogy Apor szólt neki, mivel ez a jó szándékát bizonyítja.¹¹⁹

¹¹⁹ J. F. Montgomery: Conversations, [név nélkül], 1936. február 10. JFMI.

A példa egyebek mellett jól mutatja a Ballhausplatzon iskolázott magyar diplomácia szakmai ügyességét is.

Hasonló lavírozásról volt szó, amikor Montgomery követ 1936 tavaszán úgy döntött: illően megválasztott hivatalos ürüggyel távol marad H. H. Bandholtz tábornok Szabadság téri szobrának nyári felavatásáról, 1936. augusztus 23-án (az eredeti terv július 4-e volt).¹²⁰ Mint ismeretes, az amerikai tábornok 1919. október 5-én személyes fellépésével akadályozta meg, hogy a Budapestet is elfoglaló román katonaság betörjön a Magyar Nemzeti Múzeumba, és elvigye onnan az erdélyi tárgyakat.¹²¹ Először „elfogadtam a meghívást, hogy mondjak beszédet. Ez az emlékmű az amerikai magyarok erőfeszítéseinek eredménye, és nagyrészt ők fedezték a költségeket is. Sokan közülük épp a ceremónia kedvéért jönnek át. Ha azonban hallanak majd engem beszélni, megbánják, hogy eljöttek, de előre nem tudom őket meggyőzni, hogy ez így lesz, azt viszont nem tudom, hogy mi történne, ha az esemény előtt elhagynám az országot.”¹²² Montgomery hamarosan úgy döntött, hogy befolyásos barátját, George Creelt kéri meg, „intézzék el az Elnöknél és a State Departmentben, hogy rendeljék haza, s így legyen valami, amire hivatkozhatnak a távolmaradásom miatt.”¹²³

Montgomery követ tehát nem kívánt részt venni egy olyan magyar–amerikai ünnepségen, amely a magyar revizionizmus ügyét szolgálta. Nem értett egyet a revizionizmus politikájával. Ittléte folyamán világos lett számára, hogy

A revizionizmus, amelyet Magyarországon tapasztaltam, inkább sajátos mítosz volt, semmint világos program. Nemzeti katasztrófák éppen úgy pszichológiai eltévelyedésekhez vezetnek, mint nemzeti diadalok. Mindkét esetben a legfőbb tünet, hogy legendák keletkeznek. Magyarországon az emberek vallásos lelkesedéssel beszéltek az ezeréves királyság helyreállításáról, miközben teljesen megfeledkeztek arról a tényről, hogy István király idejében Magyarországnak nem ugyanazok voltak a határai, amelyeket 1919-ben elveszített [...]

¹²⁰ J. F. Montgomery – George S. Messersmith, 1936. március 24.; J. F. Montgomery George S. Messersmith-nek, 1936. március 26.; George S. Messersmith – J. F. Montgomery, 1936. március 28.; M. C. Schallenberger – J. F. Montgomery, 1936. április 28., ehhez Statement of Military Service, War Department, Washington, D.C., 1936. március 31.; Garret G. Ackerson – J. F. Montgomery, 1936. augusztus 24. Montgomery Papers, MGN 353, Vol. III.

¹²¹ Bandholtz: i. m., 97–100, 241.

¹²² J. F. Montgomery – George Creel, 1936. március 16. JFMI Strictly Personal Correspondence 1933–1937.

¹²³ Uo.

Ahogy múlt az idő és elnyertem magyar barátaim bizalmát, rájöttem, hogy a felelős állásokban levő magyarok közül sokan egyáltalán nem hívei a revizionista politikának. Éppen ellenkezőleg, súlyos hátránynak találták, mert rögeszméjévé vált a nemzetnek [...]. Azt is tudták, hogy a revizionizmus veszélyes játékszer, és hogy Magyarország egyáltalán nincs felkészülve a háborúra.¹²⁴

Ha mindebben sok igazság rejtőzött is, Montgomery – mint 1947-es könyvében sok helyütt – felületes egyszerűsítésekkel élt, propagandisztikus munkát írt.

George Creel közbenjárására azonban nem volt szükség: a State Department magától is intézkedett. „Bizalmas tanácsot” küldött a követnek, mely szerint „nem tartják kíváncsnak, hogy itt legyen ezen az eseményen”.¹²⁵ Hasonló utasítást kapott M. C. Schallenberger amerikai katonai attasé is Bécsben.¹²⁶ Montgomery amerikai útjára hivatkozva így lemondta részvételét és díszbeszédét az ünnepségen, és a sértődést gondosan kikerülő időpontban hazautazott a demokrata párti választási konvencióra. (Montgomery könnyen szerzett hírt a szobor elkészülésének várható időpontjáról: korábban ugyanaz a Ligeti Miklós, a városligeti *Anonymus* alkotója mintázta az ő mellszobrát is, mint aki Bandholtz emlékművét.)¹²⁷ Érdekessége a történetnek, hogy – ismeretlen oknál fogva – Bandholtz tábornok özvegye is lemondta részvételét a budapesti ceremónián, s csak egy esztendővel később látogatott Magyarországra.¹²⁸ A szobrot az amerikai magyarság emeltette, s nyomában a clevelandi magyarok lapja, a *Szabadság* mozgalmat indított Amerikában, hogy egymillió aláírást gyűjtsenek össze, és „ezekkel követeljük az igazságos revíziót szerencsétlen, igazságtalanul megcsonkított hazánk számára”.¹²⁹ Az özvegy aláírta az ívet, és szalagcímben nyilatkozta: „Ha a férjem élne, ő is örömmel írná alá a revíziót követelő ívet.”¹³⁰

Montgomery csak olyankor idézte egyetértőleg a kisantantot képviselő kollégáit, ha azok a magyar revíziós igények békés természetéről beszéltek neki. Ez 1937 elejétől kezdődött, mikor a tengelypolitika eredménytelensége láttán Kánya a kisantant felé fordult. „Mr. Bossy [a román követ] azt mondta, hogy a magyarok mellett szól, hogy bár nyilvánosan soha semmi effélét nem mondtak, valójában a békés revízió álláspontján vannak, és ezért katonai értelemben véve nem is vádolhatók ag-

resszivitással.”¹³¹ Kobr csehszlovák követől Montgomery örömmel hallotta, hogy szerinte „Kánya tudja, hogy a Róma–Berlin tengely rossz Magyarországnak, hogy a Németországgal és Olaszországgal való barátságuk inkább teherterhelés, semmint előny, és ezért arra törekszik, hogy erősítse a szomszédos országokhoz fűződő kapcsolatokat, és ezzel is elősegítse Magyarország függetlenségét.”¹³²

Leon Orłowski lengyel követet Montgomery személyes barátjának tekintette, s annak későbbi amerikai emigrációjában is kapcsolatban maradtak. Orłowski szenvedélyesen gyűlölte Hitlert, és pesszimista volt Magyarország jövőjét illetően. Sokakhoz hasonlóan tisztán látta, hogy Magyarország a területi revízió reményében bele fog sodródni Németország háborújába.

Mr. Orłowski nagyon erősen németellenes érzelmű. Azt mondta, hogy Magyarország érdekei immár annyira összefonódtak Németországéival, hogy nem is lehet kérdéses, hogy háború esetén Magyarország a németek oldalán fog hadba állni. Azt mondta, hogy az egészben az a legkülönösebb, hogy gyakorlatilag minden magyar meg van róla győződve, hogy Németország elveszíti a következő háborút, de annyira megszállottjai egykori területeik visszaszerzésének, hogy ha ezzel kecsegtetik őket, mindjárt félredobnak minden óvatosságot. Biztos benne, hogy a következő háborúnak az lesz a következménye, hogy Magyarország megszűnik, a magyarok pedig majd kis szigetet alkotnak valami más nemzetben.¹³³

Orłowski máskor még világosabban beszélt, ha felületesen csupán egymagában Imrédyt okolta is a nácibarát magyar külpolitikáért:

Magyarország Imrédy elmebaja miatt Németországhoz sodródott, és most nem képes szabadulni az öleléséből. Sem a Kormányzó, sem tőle lefelé senki sem akar háborúzni Németország oldalán, és mindenki nagyon szeretne valahogy kibújni a mostani helyzetből, csak éppen nem tudják, hogyan vihetnék végbe. [Orłowski] azt gondolja, hogy a lengyeleket sokkal jobban szeretik, mint a németeket, csak épp a mostani helyzetükben nem mernek semmit sem csinálni, mert félnek, hogy magukra idézik a németek haragját.¹³⁴

¹²⁴ Montgomery: *Magyarország, a vonakodó csatlós*, 2. kiadás, i. m., 77–79.

¹²⁵ J. F. Montgomery – George Creel, 1936. március 24. JFMI Strictly Personal Correspondence 1933–1937.

¹²⁶ J. F. Montgomery – Martin C. Schallenberger, 1936. december 2. Montgomery Papers, MGN 353, Vol. IV.

¹²⁷ J. F. Montgomery: *Diary*, 1934. június 26–27. JFMI.

¹²⁸ „Plans to Visit Hungary”. *The Commercial*, 1937. június 8.

¹²⁹ *Szabadság* (Cleveland), 1936. szeptember 30.

¹³⁰ Uo.

¹³¹ J. F. Montgomery: *Conversations*, Bossy, 1937. február 5. JFMI.

¹³² J. F. Montgomery: *Conversations*, Orłowski, 1939. november 9. JFMI.

¹³³ J. F. Montgomery: *Conversations*, Orłowski, 1939. március 28. JFMI.

¹³⁴ J. F. Montgomery: *Conversations*, Orłowski, 1939. április 4. JFMI.

A SAJTÓ BEFOLYÁSOLÁSA

A harmincas évek közepén Montgomery követ igyekezett előmozdítani Magyarországot az amerikai sajtóban. Személyes feladatának tekintette az Egyesült Államok Magyarország-képének kedvező alakítását. Jó hasznát vette legjobb barátja, George Creel befolyásának az amerikai sajtóban, és megpróbálta Creelt Magyarországra is elhozni. Wilson elnök egykori propagandafőnöke 1936 végén valóban Budapestre látogatott, ahol a *The Hungarian Quarterly* mögött álló kör (köztük Teleki Pál gróf, Imrédy Béla, Kornis Gyula, Sigray Antal gróf, Villani Lajos báró, Széchenyi Zsigmond gróf és Harsányi Zsolt) vendégül látta a Dunapalota hotelben. A *Quarterly* szerkesztője, Balogh József fontosnak tartotta, hogy Bethlen István egykori miniszterelnök legyen az ebéd házigazdája. „Úgy látjuk, hogy Montgomery követ oly nagy súlyt vet erre a vendégére, aki a köztársasági elnökhöz közel áll – hogy Excellenciád jelenléteért különösen hálás volna.”¹³⁵

Bethlen annál is inkább elfogadta a meghívást, mert ő volt a lap tényleges irányítója, és tudta, hogy Creel a *Quarterly* amerikai tanácsadó testületének tagja. A budapesti fogadás értékes gyümölcsöt hozott: Creel elküldte *America's 'Detached and Distant' Fathers* [Amerika „különálló és távoli” atyái] című cikkét, melyet a *Quarterly* rögtön 1937 tavaszán közölt is.¹³⁶

Most, hogy Creel jobban belekerült a magyar ügyekbe, az amerikai követ alkalmasnak találta a pillanatot, hogy Horthy Miklós amerikai képét némileg megjavítsa, és a kormányzó védelmében latba vesse befolyását Habsburg Ottó restaurációs terveivel szemben. Montgomery nem vette észre, hogy a Habsburg restaurációnak nem volt realitása, s ha az amerikai külpolitika időnként mégis eljátszott a gondolatával, akkor annak immár nácizmusellenes politikai jelentése és iránya volt. Amint említettük, az amerikai külpolitika, s így az amerikai misszió vezetői Budapesten mindig is a Habsburgok ellen, Horthy mellett tették le voksukat. H. H. Bandholtz tábornok 1919–1920-ban és Nicholas Roosevelt követ (az elnök távoli unokatestvére) a 30-as évek elején egyaránt nevetségesnek állították be a Habsburg főhercegeket, és Horthy kormányzásának útját egyengették. Ebbe a hagyományba illeszkedett Montgomery tevékenysége is, aki Creelt behatóan informálta Ottó visszatérésének hátrányairól, illetve Horthy kormányzásának előnyeiről.

¹³⁵ Balogh József – gr. Bethlen István, 1936. november 28. OSzK: Fond 1/322/3199.

¹³⁶ George Creel: *America's 'Detached and Distant' Fathers*. *The Hungarian Quarterly*, Vol. 2. No. 1, 1937 (Spring), 21–31. A cikk címe utalás George Washington híres elnöki búcsúüzenetére (1796), melyben az európai ügyektől való távolmaradásra szólította fel honfitársait. Creel ennek ellenében Roosevelt aktívan együttműködő külpolitikáját méltatta egy „összekapcsolt és kölcsönösen függő” világban.

Minthogy a kormányzó a legfőbb akadály az ő [Ottó] útjában, egy róla szóló cikk érdekes lenne. Amikor azt mondom, hogy ő akadály az útjában, akkor nem arra gondolok, hogy megpróbálná megakadályozni Ottó visszatérését, hanem arra, hogy olyan jól játszsza szerepét, hogy senki sem akarná kicserélni őt Ottóra. Nincsen itt szinte senki, aki azt mondaná, hogy amíg a kormányzó él, a restaurációnak bármi valószínűsége lenne. Továbbá érdekes, hogy miközben szigorúan alkotmányos, amennyiben nem avatkozik bele a kormányzat ügyeibe jobban, mint ahogy azt az angol király teszi, mégis a presztízse olyan nagy, hogy befolyása rendkívüli. Kétséges, hogy bármi történhetne, amit ő ellenez, noha ellenvéleményét magánúton kellene kifejeznie, mivel semmilyen kérdésben nem foglalt el nyilvános álláspontot.¹³⁷

A kormányzó befolyását eltúlzó, s e befolyás társadalom- és politikatörténeti okait elhallgató levél már ahhoz a cikkhez szánt fotókat kísérte Creelhez, amelyet Ottlik György publicista állított össze a *Collier's Magazine* számára.¹³⁸ Ottlik maga is a Bethlenhez közel álló *Quarterly*-kör tagja volt, noha a követ később ellentmondásosnak ítélte meg személyiségét, és (a megbízhatatlan ítéletű Ullein-Reviczky Antal hatása alatt) köpönyegforgatónak találta.¹³⁹ A *Collier's* azonban semmit sem akart közölni Creel révén vagy tollából, és Walter Durantyt bízta meg a feladattal. Montgomery viszont határozottan nem Duranty útján kívánta népszerűsíteni a magyar kormányzót, és leállította a tervet. „Rendkívül sajnálom, hogy nem engedik, hogy Te írd meg a cikket Horthyról” – írta Creelnek.

Nagyon zavarba, ha Walter Duranty venné át a dolgot, félek tőle, hogy amit ő ír, az itt nem lesz elfogadható. Én magam inkább azt szeretném, ha a neked küldött anyagból csak akkor készülne cikk, ha Te írod. Walter Durantyt itt és jó pár más helyen Szovjet-Oroszország propagandistájának tartják, és nagyon kétlem, hogy rokonszenvező cikket írna a kormányzóról. Különös, hogy az amerikai lapok és magazinok soha nem akarnak semmi mást, mint a régi halandzsát, amit méter számmra nyomnak. Ha módod van rá, hogy leállítsd a cikket, annak örülnék. Kérlek, tedd ezt meg, mert nagyon kellemetlen helyzetbe kerülök, ha Duranty írja meg a cikket, és az nem lenne rokonszenvező. Különösen mivel ők küldték az anyagot neked, így ha leállítod, vagy megmented és megírod egy más magazinnak, nagyon örülnék.¹⁴⁰

¹³⁷ J. F. Montgomery – George Creel, 1937. május 14. JFMI Strictly Personal Correspondence 1933–1937.

¹³⁸ Lásd Creelnek a Horthy-cikk „alapanyagával” kapcsolatos, elragadtatott válaszát Ottlikhoz, Washington, D.C., 1937. március 24. JFMI Strictly Personal Correspondence, 1933–1937.

¹³⁹ Ullein-Reviczky Antal – J. F. Montgomery, 1949. november 28. JFMI rendezetlen levelek és feljegyzések.

¹⁴⁰ J. F. Montgomery – George Creel, 1937. május 14. JFMI Strictly Personal Correspondence, 1933–1937.

A követ a korábban vázolt Horthy-képet a kormányzó és az angol király működésének alkotmányossági összehasonlításával egészítette ki 1938. február 1-én Creel számára, nem először s nem is utoljára hasznosítva ezt az összevetést, de talán minden más jellemzésénél rózsaszínűbbre festve a valóságot és egyúttal összefoglalva Magyarország-gal kapcsolatos minden illúzióját, tévedését és Horthy iránti elvakult lojalitását:

[...] mivel Magyarországon a kormányzó az ellenőrző tényező, az ő politikai jelentősége igen nagy. Bizonyára tudja, hogy a náci gyűlést tartottak itt, és határozatilag királlyá nyilvánították őt. Ez a kormányzót nagyon feldühítette. Beszédet mondott, amelyben utalt egy tizenöt évvel korábbi beszédére, amikor kijelentette, hogy sohasem lesz király, és hozzátette, hogy az álláspontja ma is ugyanaz. Még a feltevés is feldühítette, hogy ő trónjelölt lenne. Bár a kormányzó semmilyen értelemben nem diktátor, mivel pozíciója alkotmányos – azonos az angol királyéval –, mégis roppant befolyása van. Ő azonban soha nem használta ezt a befolyást másként, mint a megfelelő és alkotmányos módon.

A naiv amerikai rajongásában már-már mitológiai erővel ruházta fel hőseit:

Ha azonban úgy döntene, Magyarországot minden nehézség nélkül diktatúrává alakíthatná át. Másrészt viszont Magyarországon soha nem létezhet semmilyen más diktatúra. Ez azt jelenti, hogy hacsak nem változtat radikálisan a nézetein, soha sem lehet Magyarországon náci kormányzat, ameddig ő él, mivel sem a hadsereg, sem a népesség nem fordulna soha a kormányzó ellen. Így ameddig ő az alkotmányos kormányzás mellett áll, addig marad az alkotmányos kormányzás. Az amerikai újságok mindazon állítása ellenére, hogy Magyarország olyan lenne, mint Németország vagy Olaszország, stb., azaz egy diktátor alatt működne, Magyarországon valójában demokratikus kormányforma létezik, amely úgy működik, ahogy kell. A kormányzó soha nem avatkozik politikai ügyekbe, és nincs más olyan személyiség sem, aki bármi módon diktálna. Bár az újságok a külügyek tekintetében cenzúra alatt állnak, tökéletes szólásszabadság van, és az ellenzéki lapok és jelöltek gondolkodás nélkül azt mondanak, amit akarnak, bár persze soha senki nem tesz megjegyzéseket a kormányzóra. Ez azért van, mert kívül tartja magát a politikán, és mert olyan általánosan tisztelik, hogy minden rá vonatkozó megjegyzés nagyfokú ellenszenvet váltana ki. Bár Magyarország demokratikus ország, amennyiben működik az országgyűlés, és azt az emberek választják, a vidéki körzetekben nem létezett titkos szavazás a múltban, és vannak bizonyos megszorítások is a szavazás tekintetében. Így tehát a mi nézőpontunkból nem lehet demokratikus kormányzatnak nevezni, ám miközben más kormányok a diktatúra felé menetelnek, a magyar országgyűlés éppen most tárgyalja azt a törvényjavaslatot, amely a titkos választójogot általánossá tenné, bár még most is megszorítja a választásra jogosultak körét. Mindazonáltal ez egy lépés a demokrácia felé egy olyan időben, amikor a legtöbb kormány az ellenkező irányba halad.¹⁴¹

¹⁴¹ J. F. Montgomery – George Creel, 1938. február 1. JFMI Strictly Personal Correspondence 1938–1939. – Az angol királlyal való egybevetés (amit magyar barátaitól tanulhatott) mindvégig

A követ tehát jó kapcsolatot tartott az amerikai újságírókkal, és igyekezett segíteni abban, hogy pozitív képet fessenek az országról és államfőjéről. 1934-ben az egyre híresebbé váló John Gunther (1901–1970), a *Chicago Daily News* riportere utazott körbe Európában, és számos politikai vezetővel találkozott. Májusban meginterjúvolta Horthy kormányzót is.¹⁴² Gunther tizenkét évet töltött Európa fővárosaiban, és sorra készítette beszélgetéseit Európa hírességeivel, például H. G. Wells-szel és Tomáš Masaryk csehszlovák elnökkel. Így született meg 1936-ban könyve, az *Inside Europe* [Európa belülről], amely szenzáció lett Amerikában, és sokakhoz hasonlóan megjósolta a készülő konfliktust. A Horthy-interjú nem került bele az *Inside Europe*-ba, ahol azonban Gunther igen negatívan szólt a fehérterrorról és a kormányzó indiszkrét természetéről. „A munkatársai megpróbálják elszigetelni őt, ismervén hatalmas, telivér kedvét az őszinte véleménynyilvánításhoz. Amit magánbeszélgetésben mond a szerbekről, a csehekről és a németekről és bárkiről, akit említenek neki, attól égnek áll az ember haja, és borsószik a háta.”¹⁴³

Más alkalmakkor viszont Montgomerynek azt kellett látnia, hogy a Várban olykor még az őáltala támogatott amerikai újságírókat sem fogadják. Amikor az Associated Press bécsi tudósítója, James A. Mills 1935 elején interjút akart készíteni a kormányzóval, a kabinetiroda ezt csaknem megghiúsította. Az interjút csak a követ energikus fellépése tette mégiscsak lehetővé, aki Hory Andrásnál, a külügyminiszter ekkori állandó helyettesénél járt el ez ügyben. Montgomery ez alkalommal feljegyezte naplójába:

Montgomery kedvenc gondolata maradt. Szerepel még a követ késői, immár az emigrációban élő Horthyt védő levelében is, melyet Dana Munrónak, a *Time-Life* konzern újságírójának írt 1951. április 6-án: „Horthy admirális nem volt inkább Magyarország diktátora, mint amennyire Angliának a király. Említi vétőjogát. Ezzel az 1930-as évekig nem rendelkezett. Magyarországon voltam mint amerikai követ, amikor felruházták e jogkörrel és nem emlékszem, hogy valaha is megvétőzott volna bármit is. Bírókat nevezett ki és így tovább, de nem a saját kezdeményezésére. Amiként az angol király, ő is a kormány ajánlására nevezte ki őket.” (MNM) – Az Angliával való összevetés más elemei, ezek a régi magyar politikai gondolkodási sémák egyébként magánál Horthynál is felbukkantak, s feltételezhetjük, hogy rutinszerűen. Konrad Wrzos lengyel újságriporternek például Horthy 1936-ban az Aranybullának a Magna Cartához képesti „elsőszülöttségével”, a magyar parlamentnek az angolnál korábbi kezdeteivel példálózott, s hozzátette, hogy ezek születésekor „annyi magyar élt a földön, amennyi angol, amely ma nagy nemzet – szemben a harcokban számát tekintve megfogyatkozott magyarsággal.” Konrad Wrzos: *Wulkany Europy. Austrja – Wegry – Balkany* (Warszawa, 1936), 73. Ismerteti D. Molnár István: *A magyarság a modern lengyel irodalomban 1919–1989* (Debrecen: Kosuth Egyetemi Kiadó, 1995), 41, 137. Magyarországi angolbarát körökben ezek az érvek ekkoriban egyébként különösen gyakran szerepeltek, vö. Gál István: *Magyarország, Anglia és Amerika* (Budapest: Officina, 1944), angolul rövidebben: 1943 és 1944. Kommentárokkal újraközölve in Gál István: *Magyarország és az angolszász világ*. Szerk. Frank Tibor, Gál Ágnes és Gál Julianna (Budapest: Argumentum Kiadó – Országos Széchényi Könyvtár, 2005), 131–278.

¹⁴² J. F. Montgomery: *Diary*, 1934. április 18., május 29. JFMI.

¹⁴³ John Gunther: *Inside Europe* (London: Hamish Hamilton, 1. kiadás: 1936. január, 8. lenyomat: 1936. május), 340; 15. lenyomat (1936. október), 364–365.

A külügyminisztérium sajtóirodája nagyon gyenge. Mengele¹⁴⁴ doktornak nincs sok fogalma róla, hogy miként kell a tudósítókat kezelni, s hogy mi a jó publicitás. Mind keservesen panaszkodik, hogy rossz a sajtójuk, s hogy nem tudnak mit tenni. Soha nem jut eszükbe, hogy udvariasan fogadják a tudósítókat, akár szeretik őket, akár nem. Az egész probléma abból állott, hogy Mr. Mills előbb ment el Scholtz kapitányhoz,¹⁴⁵ mint Mengele doktorhoz, aki akár az egész Associated Press feldühítette volna, csak mert a kormányzót anélkül akarta látni, hogy előbb hozzá fordult volna.¹⁴⁶

Creel kérésére ismételtén segítette amerikai újságírók budapesti munkáját, de ezt megnehezítette, ha a lapjuk korábban barátságtalan cikket közölt Magyarországról vagy annak vezetőiről. Ilyen esetekben a külügyminisztérium mintegy bosszút állt, amint ez például még a jobboldali nézeteket valló, Mussolinit népszerűsítő Laird Goldsborough-nak,¹⁴⁷ a *Time* magazin külügyi szerkesztőjének esetében is várható volt. A hivatalosan is bejelentkező, majd Creel által táviratilag, barátilag is beajánlott újságíró ugyanis azt a *Time* magazint képviselte, amelynek ikerlapja, a *Life* éppen hetekkel 1937 tavaszi budapesti útja előtt közölt kellemetlen kommentárokat a kormányzóról.¹⁴⁸

Noha a követ megígérte, hogy természetesen mindent el fog követni Goldsborough szerkesztő érdekében, emellett megírta barátjának, hogy a *Time* magazin bármely más lapnál több téves információt közöl Magyarországról, s ezt Magyarországon igen rosszul fogadják. A követ jó szemmel, fontos dolgot vett észre:

[...] a magyaroknak nagyon buta nézeteik vannak az ilyen dolgokról. Különösen fontosnak kellene tartaniuk, hogy fogadják azokat az embereket, akik róluk kedvezőtlen publicitást adnak, azért, hogy helyreigazítsák őket, s ha lehet, barátot csináljanak belőlük. De nem így tesznek. Általánosságban semmi módon nem törődnek egyetlen íróval vagy újságíróval sem, aki ellenséges publicitást fejt ki, és csak azokat fogadják, akikről azt gondolják, hogy barátságosak. Ez persze mind helytelen, és csak az az eredménye, hogy még több helytelen információ terjed Magyarországról. De ezt nem lehet megváltoztatni, mert a magyaroknak csak barátaik vagy ellenségeik vannak, és az utóbbiakkal

egyáltalában nem akarnak semmit sem csinálni. A csehek tudják, hogyan kell bánni az újságírókkal, különösen Dr. Benes. Az eredmény az, hogy nekik jó a publicitásuk, a magyaroknak nem.¹⁴⁹

Montgomery ismeretei talán nem voltak elegendőek ahhoz, hogy pontosabban lássa: a csehszlovák propaganda sikereinek többféle történelmi és politikai oka is volt, nemcsak Beneš ügyes modora. Creel egy későbbi megjegyzéséből az is kiderül, hogy Goldsborough pártfogásával éppen csak Montgomerynek akart egy kis sajtó-visszhangot teremteni, ha már „a *Time* dicséretei olyan sokat segítettek Joe-nak,” azaz közös barátjuknak, Joseph Davies moszkvai nagykövetnek, diplomáciai pályáján.¹⁵⁰

A magyar újságírást a követ köreiből elsősorban Balogh József, a *The Hungarian Quarterly* és Ottlik György, a kormány félhivatalosának számító *Pester Lloyd* szerkesztője képviselte. Mindketten információkat szállítottak a követségnek, amit a követ saját „beszélgetései” közé is iktatott. Balogh belgrádi diplomáciai tanácskozásairól Garret G. Ackerson követségi másodtitkárt tájékoztatta, s mindjárt hozzáfűzött egy sor hazai politikai hírt és híresztelést is.¹⁵¹ Más alkalommal Balogh (megerősítve Orłowski lengyel követ információit) arról tudósította a követet, hogy Makkai János kormánypárti képviselő és a jobboldali *Magyarság*, illetve az *Új Magyar* publicistája

Németország megbízásából utazik Amerikába, és hozzátette, hogy tudomása szerint a költségeit is Németország fizeti közvetve vagy közvetlenül. Elmondta, hogy az illetőnek az a naiv elképzelése van, hogy majd beszédeket tart Amerikában, és hogy a külügy kérésére ő nézte át a beszédeit. Ezek a beszédek igen ostobák, és mivel egyébként is csak törve beszéli az angolt, az egész elképzelés nem más, mint fantazmagória. Azt nem tudja, hogy van-e az útjának titkos oldala is, de amennyire ő tudja, az egész ötlet abból ered, hogy Eckhardt állítólagos sikerei miatt a németek úgy érezték, hogy ellensúlyképpen kiküldenek egy másik magyart, aki majd a német álláspontot képviseli. Azt mondta, hogy Telekinek is tudomása van Makkai kiküldéséről, sőt jóvá is hagyta, egyrészt azért, mert nyomást gyakoroltak rá, másrészt azért, mert, mint maga mondta, az a fajta ember, akit jobban szeret a határokon kívül tudni.¹⁵²

¹⁴⁴ Marosy (Mengele) Ferenc dr. (1893–1986), a külügyminisztérium sajtóosztályának vezetője 1933–37.

¹⁴⁵ Zalai Scholtz András folyamőr törzskapitány, a kormányzó szárnysegédje.

¹⁴⁶ J. F. Montgomery: Diary, 1935. február 1. JFMI.

¹⁴⁷ <http://educationforum.ipbhost.com/topic/18418-laird-goldsborough-and-henry-luce/> [Letöltve: 2017. augusztus 31.].

¹⁴⁸ George Creel – J. F. Montgomery, 1937. április 21.; J. F. Montgomery – George Creel, 1937. április 22. JFMI Strictly Personal Correspondence 1933–1937. Vö. *Life*, 1937. március 29. 54.

¹⁴⁹ J. F. Montgomery – George Creel, 1937. április 22. JFMI Strictly Personal Correspondence 1933–1937.

¹⁵⁰ George Creel – J. F. Montgomery, 1937. május 5. JFMI Strictly Personal Correspondence 1933–1937.

¹⁵¹ J. F. Montgomery: Conversations, Memorandum, 1939. november 6. JFMI.

¹⁵² J. F. Montgomery: Conversations, Orłowski, 1940. június 8. JFMI. Ehhez lásd Csizmadia Ervin: *Ősztön és politika. Makkai János és a magyar reformjobboldal a két háború között* (Budapest: Új Mandátum, 2002).

A magyar politikai vezetés náciellenes részében teljes egyetértés volt a tekintetben, hogy az angol és amerikai kapcsolatokat a háború felé sodródó országnak fokozottan figyelembe kell vennie. Balogh elsősorban angol nyelvű lapjával igyekezett ezen a sajtódiplomáciai hadszíntéren küzdeni, s e munkájáért életével fizetett.¹⁵³ Fontos tudni, hogy ebben a küzdelemben a kormányzó és közvetlen köre, különösen a lapot felügyelő gróf Bethlen István egyaránt támogatta. A kormányzó közel ugyanakkor, 1940 végén emlékeztette Teleki miniszterelnököt, hogy az „angol és amerikai népek rokonszenvét – ami megvolt –, tökéletes felesleges módon, teljesen eljátszani, bűn”,¹⁵⁴ mint amikor Balogh József arról írt Bethlen Istvánnak, hogy „évek óta jól tudjuk, hogy a kormány parancsszávára esetleg meg kell szűnnünk. Mindenkor azonban az volt a nézeted, Kegyelmes Uram, hogy önmagunk ezt a folyamatot semmiképpen sem segíthetjük elő, legfeljebb alávetjük magunkat a parancsoknak.”¹⁵⁵

A sajtóval csak kivételes esetekben tartotta a kapcsolatot maga a követ, főként olyankor, ha amerikai újságokról vagy újságírókról, s kivált, ha személyes jóbarátjáról, George Creelről volt szó.¹⁵⁶ A Bethlen által életre hívott és irányított, félhivatalos lapnak számító *The Hungarian Quarterly* esetében a követség nevében Garret G. Ackerson másodtitkár épített ki jó barátságot Balogh József szerkesztővel, már a lap megindulása előtt, 1935-től. Balogh és Ackerson gyakran volt együtt esti társaságban, s ez nagyban megkönnyítette a közös munkát. Balogh információkat kapott és adott Ackersonon keresztül a követségnek.¹⁵⁷ A követség az első között fizetett elő az új lapra, és megadta a szerkesztőnek azok névsorát is, akiknek további példányokat küldeni érdemesnek látszott.¹⁵⁸ Ackerson és Balogh együttműködtek egy-egy illusztris amerikai professzor (így Buell és Whitton) budapesti látogatásának előkészítésében is, egyeztették a meghívottak körét. Balogh közölte is a vendégek némelyikének cikkét, melyet esetenként „rekonstruált”, azaz átsza-

¹⁵³ Tibor Frank: *Editing as Politics. József Balogh and The Hungarian Quarterly. The Hungarian Quarterly*. Vol. 34, No. 129, 1993, 5–13. Jegyzetekkel ellátva lásd uő: *Ethnicity, Propaganda, Myth-Making. Studies on Hungarian Connections to Britain and America 1848–1945* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1999), 265–275. [A témáról lásd cikkeimet *Britannia vonzásában* című kötetemben.]

¹⁵⁴ Horthy Miklós – gr. Teleki Pál, 1940. október 14. *Horthy Miklós titkos iratai*, i. m., 262–263.

¹⁵⁵ Balogh József – gr. Bethlen István, 1940. december 19. OSzK: Balogh József iratai, Fond 1/322/3248.

¹⁵⁶ Garret G. Ackerson – Balogh József, 1937. augusztus 11. OSzK: Balogh József iratai, Fond 1/7/25.

¹⁵⁷ Balogh József – Garret G. Ackerson, 1935. december 18. OSzK: Balogh József iratai, Fond 1/7/12.

¹⁵⁸ Garret G. Ackerson – Balogh József, 1936. március 21. és Balogh József – Garret G. Ackerson, 1936. március 23. OSzK: Balogh József iratai, Fond 1/7/13–14.

bott.¹⁵⁹ Balogh révén jutott a követségre egy-egy angol nyelvű összefoglaló jelentés a magyarországi helyzetről, melyek felett a *Quarterly* szerkesztősége bábáskodott.¹⁶⁰ Ackerson meghívást kapott a *Quarterly* körül kialakított patronáló társaság teadélutánjára, melyen Bethlen gróf volt a házigazda, s megjelenés előtt megkapta a szerkesztőtől Bethlen *Quarterly*-be szánt cikkét.¹⁶¹ Balogh viszont Ackersontól várt segítséget olyan esetekben, amikor vezető amerikai publicistáktól, így Walter Lippmanntól igyekezett cikket közölni. Ackerson nem tudott ebben közreműködni, s Nicholas Roosevelt volt budapesti amerikai követhez (ekkor a *New York Herald Tribune* munkatársa) vagy George Creelhez utasította a *Quarterly* szerkesztőjét.

1940 gyorsan romló légkörében, Franciaország lerohanása után váratlan fordulatot tett a külügyminisztérium. Amint az Balogh József Kornis Gyulához írott leveléből világosan kiderül, „az instrukció, amelyet a küm. -tól kaptam, úgy szól, hogy kívánatos lenne a HQ-t nagyobb mértékben, mint ez eddig történt, az Egyesült Államok felé tájékoztatni. Nem tudom, miként sikerül ezt majd megvalósítani, hiszen most jobban el vagyunk szakítva az Államoktól, mint valaha.”¹⁶² Ackerson utolsó budapesti hónapjaiban Balogh igazán megpróbálhatta leszűrgetelni barátságuk gyümölcseit. „A jövő hét valamelyik napján szeretnék benézni a követségre, hogy segítségét kérjem. A kormány kérésére szeretnénk ugyanis a *The Hungarian Quarterly*-nek egy inkább amerikai irányt adni. Az a kívánságuk, hogy minden szám talmazzon két-három amerikai cikket, vagy olyanokat, amelyek magyar-amerikai dolgokkal foglalkoznak. E pillanatban egyáltalában nem világos számomra, hogy miként tudnánk ezt megvalósítani.”¹⁶³ Balogh Ackerson távozása előtt kérte amerikai barátját, hogy mutassa be helyettesének, „hogy a kapcsolat a *The Hungarian Quarterly*-vel megmaradjon”.¹⁶⁴

Ackerson, illetve Montgomery elutazása után Balogh Howard K. Travers követségi első titkárral tartja a kapcsolatot, s attól fogva vele ebédel rendszeresen (egészen Travers december közepi elutazásáig), s többféle formában is találkoznak. Rajta keresztül hívja meg Montgomery utódát, az új követet, Herbert Claiborne Pellt Bethlen gróf összejövetelére, s ezúton igyekszik maga is a követ ismeretségére szert tenni. Balogh jelöli meg, hogy kit hívjanak meg Bethlennel együtt Pell kö-

¹⁵⁹ Garret G. Ackerson – Balogh József, 1936. október 13. OSzK: Balogh József iratai, Fond 1/7/15; Balogh József – Garret G. Ackerson, 1937. április 24. OSzK: Balogh József iratai, Fond 1/7/18–19.

¹⁶⁰ Balogh József – Garret G. Ackerson, 1937. május 7. [?] OSzK: Balogh József iratai, Fond 1/7/20.

¹⁶¹ Garret G. Ackerson – gr. Bethlen István, 1937. május 10., OSzK: Balogh József iratai, Fond 1/59/307; Balogh József Garret G. Ackersonnak, 1937. június 5. OSzK: Balogh József iratai, Fond 1/7/21.

¹⁶² Balogh József – Kornis Gyula, 1940. június 19. OSzK: Balogh József iratai, Fond 1/1828.

¹⁶³ Balogh József – Garret G. Ackerson, 1940. június 22. OSzK: Balogh József iratai, Fond 1/7/39.

¹⁶⁴ Balogh József – Garret G. Ackerson, 1940. szeptember 17. OSzK: Balogh József iratai, Fond 1/7/41.

Herbert Claiborne Pell budapesti amerikai követ és neje, Olive, 1941

vethez 1941. június 5-én. (Javaslatá Ghyczy Jenő, a külügyminisztérium politikai osztályának vezetője, Esterházy Móric gróf volt miniszterelnök, Jankovich-Bésán József gróf és „talán” Pálffy Géza gróf).¹⁶⁵ A követtel együtt eljárt annak érdekében, hogy az Egyesült Államok („nem-politikai jellegre való tekintettel”) tegye lehetővé a *Quarterly* szabad terjesztését. Balogh, illetve Bethlen és a követség kapcsolata szinte az amerikai hadüzenet napjáig kitartott.

BÚCSULÁTOGATÁSOK

John Flournoy Montgomery, az Egyesült Államok rendkívüli követe és meghatalmazott minisztere 1941 márciusában hagyta el végleg Budapestet.

A követ távozásának pontos okai nem teljesen világosak. Kánya Kálmán volt külügyminiszterrel folytatott beszélgetése szerint ugyanis 1940. március 11-én felkereste őt Imrédy Béla volt miniszterelnök,¹⁶⁶ aki – Montgomery későbbi szavai

¹⁶⁵ Balogh József – Howard K. Travers, 1941. június 5. OSzK: Balogh József iratai, Fond 1/59/313.

¹⁶⁶ J. F. Montgomery: *Conversations*, Kánya, 1940. március 13. JFMI.

szerint – „nagyon izgatottnak látszott. Elmondta, Csáky azt közölte vele, hogy legutóbb egy beszélgetésünk során kijelentettem neki: Imrédy különböző formákban intrikál a kormányzó ellen. Mint mondotta, ez nem felel meg a valóságnak. Imrédy magyarázatot kért tőlem.”¹⁶⁷ Különös a történetben, hogy Csáky külügyminiszter éppen a konfliktus kirobbanása előtt tudatta az amerikai követséggel, hogy „Mr. Montgomery... a magyar kormány teljes bizalmát bírja”.¹⁶⁸ Mégis, a konfliktust a követ minden erőfeszítése ellenére Csáky haláláig, illetve Montgomery lemondásáig nem sikerült rendezni. A követ Csákyt a Berlin–Róma tengely elszánt hívének, azaz németbarátnak tartotta, s kormányát már korábban is ilyen értelemben tájékoztatta.¹⁶⁹ Imrédy vádját megalapozatlannak tekintette, levelet írt Csákynek, és magyarázatot kért, hogy miként kerülhetett ki a közöttük lefolyt beszélgetésből bármi is Imrédyhez. Az intrikus természetű külügyminiszter ügyetlen magyarázkodásával meg is szakadt a követhez fűződő személyes kapcsolata.¹⁷⁰

Montgomery valószínűleg hibázott. Igen rossz véleménye volt Imrédyről, s azt szűkebb magyar politikai körében, Eckhardt Tiborral, báró Apor Gáborral, Kánya Kálmánnal, gróf Bethlen Istvánnal és a Kormányzóval folytatott 1938–39. évi beszélgetéseiben soha nem is rejtette véka alá, Magyarországról írott könyvében később is kifejtette.¹⁷¹ Ám az incidens lehetett a követ ellen irányuló tudatos intrika, és talán Montgomery pozícióját vette célba. Visszavonulásakor, 1941. január 23-án Montgomery tudakozódott is a State Departmentnél, hogy igaz-e a washingtoni körökben kerengő híresztelés, miszerint lemondásának elfogadása összefüggésben áll azzal, hogy a történetek miatt Csákyt (bizalmas körben) hazugnak nevezte, s ezért Teleki miniszterelnök *persona non grata*-nak nyilvánította volna.¹⁷² Noha lemondását a követ – nyolc budapesti év után – az iratok tanúsága szerint maga kezdeményezte, s az valószínűleg tényleg felesége betegségeivel függött össze, nem pedig a politikával, mégis a követben mindvégig ott élt a gyanú, hogy a magyar külügyminiszter intézkedése nyomán, a miniszterelnök jóváhagyásával mintegy visszahívták Magyarországról. Ezt támasztották alá utolsó beszélgetései Csáky utódával, Bárdossy Lászlóval, illetve Telekivel 1941. február 13-án.¹⁷³ Teleki biztosította, hogy „az a híresztelés, mely szerint neki lett volna valami kívánsága ve-

¹⁶⁷ Montgomery: *Magyarország, a vonakodó csatlós*, i. m., 199.

¹⁶⁸ Csáky külügyminiszter jegyzéke a budapesti amerikai követségnek, 1940. február 20. In Juhász Gyula (szerk.): *Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához* (= DIMK), IV. kötet (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1962), 712.

¹⁶⁹ J. F. Montgomery – Sumner Welles, 1939. április 4. JFMI, rendezetlen levelek és feljegyzések.

¹⁷⁰ J. F. Montgomery: *Conversations*, Teleki Pál, 1940. április 9.; John V. MacMurray, 1940. szeptember 28.; Thierry Heribert br., 1940. október 11.; Horthy, 1940. november 8. JFMI.

¹⁷¹ Montgomery: *Magyarország, a vonakodó csatlós*, 2. kiadás, i. m., 135–139.

¹⁷² J. F. Montgomery a State Departmenthez, 1941. január 23., másolat, JFMI, rendezetlen levelek és feljegyzések.

¹⁷³ Hivatalos búcsúbeszélgetés Bárdossy László külügyminiszterrel (külügyminiszter 1941. február 4-től) és Teleki Pál miniszterelnökkel, mindkettő 1941. február 13-án.

lem kapcsolatban, teljességgel alaptalan, és hogy ő nem is érti, honnan származhat ilyesmi, hiszen éppenséggel nagyon is sajnálja, hogy elutazom, mivel az egyik legrégibb barátjának tekint, és Magyarország igaz barátjának tart”.¹⁷⁴ Abban azonban bizonyosak lehetünk, hogy a kormányzóval és annak a náciaktól ódzkodó körével barátságot ápoló, a magyar külügyminiszter állandó helyettesének szavaival „közismerten németellenes beállítottságú”¹⁷⁵ amerikai követ a háború kitörése után egyre inkább szemet szúrt a nácibarát erőknél Budapesten.

Csáky külügyminiszter 1941. január 27-én meghalt, Teleki Pál miniszterelnök április 3-án öngyilkosságot követett el. Magyarország június 26-án bejelentette a hadiállapotot a Szovjetunióval, december 12-én hadat üzent az Egyesült Államoknak, s ekkorra már, december 7-én, Nagy-Britannia és Magyarország között is beállt a hadiállapot.

A vonakodó csatlós türelmi ideje lejárt, a háború Magyarország számára is elkezdődött. Amikor Montgomery követ 1941 márciusában végleg elutazott Budapestről, tisztán láthatta diplomáciai pályájának fő politikai tartalmát, üzenetét, tanulságát. Budapesten nemcsak hivatalból, de mély, őszinte meggyőződésből képviselte, hogy az általa ismert világ végső fokon a náciakra és ellenfeleikre oszlik.

¹⁷⁴ J. F. Montgomery: Conversations, Teleki Pál, 1941. február 13. JFMI.

¹⁷⁵ Vönnle külügyminiszter-helyettes számjel-távírata a római és berlini magyar követségnek, 1939. április 19. In: DIMK IV. kötet, 178.

E felismerés szabta meg egész követi tevékenységét: a náciakat és magyar kiszolgálóikat megvetette, útjukat minden módon keresztelte, akit viszont a nemzeti-szocialista Németország ellenfelének ismert meg, azt támogatta. Megfelelő felkészültség, diplomáciai jártasság és kellően éles elme híján nem mindig ismerte ki magát egy mind bonyolultabb világban. A kies és félreeső ország, amelynek békés szigete 1933-ban még oly gondtalannak és derűsnek tűnt, 1941-ben a történelem legnagyobb katasztrófája felé rohant. Ez az előítéletektől nem mentes, mélyen konzervatív amerikai üzletember mégis fontos és tisztességes diplomáciai munkát végzett Budapesten. Tántoríthatatlanul hitt Magyarországon, amelynek elfogultan jó barátja volt. Nemcsak tanúja: része is történelmünknek.

- In Frank Tibor (szerk.): *Roosevelt követe Budapesten. John F. Montgomery bizalmas politikai beszélgetései 1934–1941.* Budapest: Corvina Kiadó, 2002, 11–65.
- Angolul: Tibor Frank (ed.): *Discussing Hitler. Advisers of U.S. Diplomacy in Central Europe 1934–1941.* Budapest – New York: Central European University Press, 2003, 13–70.
- Németül: Tibor Frank (Hrsg.): *Zwischen Roosevelt und Hitler. Die Geheimgespräche eines amerikanischen Diplomaten in Budapest 1934–1941.* Berlin: Duncker & Humblot, 2009, 13–66.

A német szellem emigrációja

Thomas Mann Amerikában

Adolf Hitler kancellárrá választása, a náciizmus németországi hatalomrajutása után a közismerten náciellenes Thomas Mann (1875–1955) 1933 után emigrációba kényszerült.

Az akkoriban világszerte ismert és népszerű, Nobel-díjas német író már az 1920-as években mindig, konzekvensen és nyíltan fellépett a demokrácia mellett (*Deutschland und die Demokratie*, 1925), a korábban még általa is elismert Paul von Hindenburg elnökké választása ellen (*Rettet die Demokratie*, 1925). Ismételt állást foglalt a baloldal prominens képviselői, így Lukács György, Fritz Rau, Carl von Ossietzky, Ernst Toller érdekében.

Ezekben az években művészi munkájában is mind határozottabban fordul a fasiszmus ellen. Híres, allegorikus novellája, a *Mario és a varázsló* (1930) egyik értékelésében, 1941-ben világosan jelzi, hogy „a novella alap gondolata határozottan morális és politikai. Az európai fasiszmus akkor volt felkelőben, atmoszférájával olaszországi utazásom során ismerkedtem meg, amikor ez az elbeszélésem fogant; a Hitler előtti Németország nacionalista-fasiszta elemei világosan látták is, hogy novellám az ember megalázása ellen, az akarati kényszer és erőszak ellen irányul, és művem emiatt azokban a körökben heves ellenzéssel találkozott.”¹

A náci hatalomátvétel előtti utolsó években, a fenyegető náciizmus ellenében mind határozottabban a szociáldemokrácia oldalára áll és védelmére kel. 1930-ban egyenesen arra a következtetésre jut, „hogyan a német polgárság politikai helye a szociáldemokrácia oldalán van” (*Deutsche Ansprache*, 1930). Előadásait 1930-tól fogva rendszeresen náci tiltakozók, SA-legények zavarják meg.² Aláír egy vá-

lasztási felhívást a „nemválasztók pártja” érdekében (1930. szeptember). 1932-ben bécs-ottakringi munkások előtt beszédet mond a szocializmus mellett, és még 1933 vészterhes januárjában is van bátorsága programszerűen kiállni a szocializmus mellett (*Bekenntnis zum Sozialismus*), nagy visszhangot kiváltó előadásban a fasiszmus ellen.³ A szociáldemokrácia, a szocializmus melletti kiállás az akkori németországi helyzetben náciellenességet képviselt, szembefordulást mindazzal a fenyegetéssel, amit a náci terror közeledése jelenthetett, jelentett. Hetekkel Hitler birodalmi kancellárrá választása előtt ezt üzeni Thomas Mann, a polgár: „A szocializmus nem más, mint kötelességszerű elhatározás, hogy fejünket nem fordítjuk el [...] nem dugjuk az égi dolgok homokjába a kollektív társadalmi élet követelményei előtt, hanem azokhoz csatlakozunk, akik a földnek értelmet akarnak adni, emberi értelmet. Ilyen értelemben vagyok én szocialista.”⁴

1933. február 10-én, immár Hitler hatalomátvétele után, Thomas Mann a müncheni egyetem auditorium maximumában előadást tartott *Richard Wagner szenvedése és nagysága* címen. Élesen szembefordult a zeneköltő örökségének náci kisajátítóival.

Ezt a minden lelki megterheltsége és halálrokoncsága ellenére is élettel teljes és viharosan progresszív művészelletet, dicsőítőjét a legszabadabb szerelemből született világrombólónak, ezt a vakmerő zenei újtót, aki a Trisztánban fél lábbal már az atonalitás talaján áll és akit ma minden bizonnyal azzal a névvel illetnének, hogy kultúrbolevard, a *népnek* ezt az emberét, aki egész életén át tagadta a hatalmat, a pénzt, az erőszakot és a háborút, és aki ünnepi játéknak házáat – bármit csinált is a kor belőle – eredetileg egy osztálytalan társadalom számára emelte: Wagnert a visszafelé fordulásnak semmiféle jámbor vagy brutális szelleme ki nem sajátíthatja, csakis a jövő felé irányuló akarat.⁵

Az író másnap Amsterdamba, majd Brüsszelbe és Párizsba utazik, hogy megkezdje külföldi Wagner előadásainak sorát. Nem tudja, csak sejtheti, hogy útja a száműzetésbe vezet, ahonnan immár csak látogatóba tér majd haza. Párizsból még ezt válaszolja egy baráti levélre: „Sokkal jobb német vagyok, sokkal inkább kötnek hozzám a nyelv, a kultúra hagyományai, mintsem hogy az évekig vagy élethossziglan tartó száműzetés gondolata ne lenne számomra súlyos, végzetes jelentőségű.”⁶

Németországban Wagner-előadásáért támadások sora éri, nincs visszaút. Svájcban telepszik le, ahol öt évet tölt, miközben 1936-ban csehszlovák állampolgárságot kap. A bonni egyetem még ez évben megfosztja díszdoktorátusától, s végül

³ Hermann Kurzke: *Thomas Mann. Das Leben als Kunstwerk. Eine Biographie* (Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag, 2001), 355–356.

⁴ Pók: i. m., 98.

⁵ Thomas Mann: *Richard Wagner szenvedése és nagysága*. In Thomas Mann: *Wagner és korunk. Írások, elmélkedések, levelek* (Budapest: Zeneműkiadó, 1965), 121.

⁶ Idézi Pók: i. m., 104.

¹ Frank Tibor: Thomas Mann ismeretlen magyar tárgyú levele [Dr. Flesch Péterhez, 1941. június 26.]. Szöllősy Klára fordítása. *Nagyvilág* 9/9, 1964, 1403. (A szerző tulajdona.)

² Klaus Schröter: *Thomas Mann* (Reinbek bei Hamburg: Rowohlt Taschenbuch Verlag, 2002), 96–97; Pók Lajos: *Thomas Mann világa* (Budapest: Európa, 1969), 102.

az *Anschluss* teszi világossá számára, hogy el kell hagynia Európát: 1938-ban az Egyesült Államokba költözik.

A háború előtti Amerika kezd kilábalni a gazdasági világválság által teremtett súlyos társadalmi-politikai helyzetből. Az újraválasztott Franklin D. Rooseveltnél elnök és kormánya félreérthetetlenül jelzi a tengelyhatalmakkal szembeni ellenérzéseit, ha az ország külpolitikai izolációján majd csak a Pearl Harbor-nál 1941 decemberében bekövetkező japán légitámadás változtat is majd véglegesen. A roosevelti társadalompolitika, a *New Deal* történetírói közül többen úgy látták, hogy Rooseveltnél új programja az amerikai liberalizmusnak olyan „szociáldemokrata színezetet adott, amely korábban soha nem volt jelen az amerikai reformmozgalmakban”.⁷

Az 1920-as évek amerikai ún. kvóta törvényei erőteljesen korlátozták a bevándorlók országonkénti és évenkénti összlétszámát, s a második világháború előtti és alatti európai népiirtás ellenére is érvényben maradtak egészen 1965-ig. Ezzel együtt az Egyesült Államok 1933 és 1945 között a bevándorló országok listájának élén állt, 132 000 bevándorlóval, közöttük több ezer kiemelkedő alkotóval, tudóssal, előadóművésszel, szerzővel, vezető értelmiséggel. Rooseveltnél igyekezett enyhíteni a bevándorláskorlátozás merev szabályain, így például az 1938. évi németországi „kristályéjszaka” nyomán a már az Egyesült Államokban lévő mintegy 15 000 német-zsidó menekült látogatóvízumát meghosszabbította, majd bevándorlóvízumra változtatta.⁸ Mégis, az Egyesült Államok – a korabeli amerikai társadalmi nyomásnak, sőt kifejezett antiszemitizmusnak is engedő – egészében véve merev vízumpolitikája Németország- és Európa-szerkezet tömegeket fosztott meg szabadságától, életétől.

Az Egyesült Államokban élő, kiemelkedő német, illetve német-zsidó menekültek legismertebb alakja és képviselője a Nobel-díjas fizikus, Albert Einstein (1879–1955) volt, már 1933 vége óta a princetoni Institute for Advanced Study munkatársa.⁹ E nagy csoporthoz¹⁰ tartozott az író Bertolt Brecht, Alfred Döblin,

⁷ Richard Hofstadter: *The Age of Reform. Bryan to F.D.R.* (New York: Knopf, 1955). Idézi Alan Brinkley: *The Unfinished Nation. A Concise History of the American People* (New York: McGraw-Hill, 1993), 705. Lásd ehhez William E. Leuchtenberg: *Franklin D. Roosevelt and the New Deal 1932–1940* (New York: Harper Torchbooks, 1963).

⁸ Werner Röder – Herbert A. Strauss: Einleitung. In *Biographisches Handbuch der deutschsprachigen Emigration nach Deutschland nach 1922* (München: K. G. Saur, 1980), Band I, xxix; Mark M. Anderson (ed.): *Hitler's Exiles. Personal Stories of the Flight from Nazi Germany to America* (New York: The New Press, 1998), 1.

⁹ Jürgen Renn (Hrsg.): *Albert Einstein. Ingenieur des Universums. I–III.* kötet (Weinheim: Wiley-VCH, 2005).

¹⁰ David S. Wyman: *Paper Walls. America and the Refugee Crisis 1938–1941* (New York: Pantheon, 1985); David S. Wyman: *The Abandonment of the Jews. America and the Holocaust 1941–1945* (New York: Pantheon, 1984).

Lion Feuchtwanger, Franz Werfel,¹¹ a zeneszerző Paul Hindemith és Kurt Weill, az építész és Bauhaus-alapító Walter Gropius, a festőművész George Grosz, a lényegében a frankfurti társadalomtudományi iskolából kialakult New York-i New School egyetemének szinte teljes tanári kara, köztük a filozófus Theodor W. Adorno, Hannah Arendt, Max Horkheimer¹² és az 1400 kivándorló német filmes döntő többsége. A német menekültekhez kapcsolódott a korábban Németországban élő és onnan továbbvándorló magyar értelmiségi emigránsok népes csoportja, közöttük a matematikus Neumann Jánossal, a fizikus Szilárd Leóval, Teller Edével, Wigner Jenővel, a zeneszerző Ábrahám Pállal, a képzőművész Moholy-Nagy Lászlóval és Breuer Marcellal, s mintegy száz filmmessel, akik a Berlin-Babelsberg-i filmstúdiót Hollywoodra cserélték fel.¹³

Az átalakulóban lévő amerikai társadalmi rend a *New Deal* minden tévedése, kudarca, hiányossága vagy túlzása ellenére rokonszenvet váltott ki Thomas Mannból, akinek az amerikai program éppen a totalitárius német berendezkedés ellenpólusát jelezte, ígérte. Az országot négy előadó- és felolvasókörtűje során jól megismerte már, Amerika vonzerejét növelte számára a mind nagyobb, náciellenes, német, illetve német-zsidó emigráció itteni megtelepedése.

A nagy európai író kezdetben, 1938 és 1941 között Princetonban (New Jersey) élt és tanított. A princetoni egyetem elégedett volt új tanárával, aki 1938. szeptemberétől, két tanéven át volt megbízott előadó, „Lecturer in Humanities”. A támogatást az álláshoz a Rockefeller Foundation nyújtotta, a hazájukban állásukat veszített német tudósokat és kutatókat segítő „Deposed Scholar Program”-jának keretében.¹⁴ Ha tanári rutinja kezdetben láthatóan hiányzott is, az amerikai diákokra mély benyomást tett az író személyisége és széles körű műveltsége, és a második évben hasznosabbnak remélték a munkáját, „ha majd hozzászokik az amerikai

¹¹ John M. Spalek – Joseph Strelka (Hrsg.): *Deutschsprachige Exilliteratur seit 1933*, Band 2, Teil 1–2 (Bern: Francke Verlag, 1989); Helmut F. Pfanner: *Exile in New York. German and Austrian Writers after 1933* (Detroit: Wayne State University Press, 1983).

¹² H. Stuart Hughes: *The Sea Change. The Migration of Social Thought, 1930–1965* (New York: Harper & Row, 1975); Claus-Dieter Krohn: *Wissenschaft im Exil. Deutsche Sozial- und Wirtschaftswissenschaftler in den USA und die New School for Social Research* (Frankfurt – New York: Campus, 1987); Peter M. Rutkoff – William B. Scott: *New School. A History of the New School for Social Research* (New York – London: The Free Press, 1986).

¹³ Frank Tibor: *Kettős kivándorlás. Budapest – Berlin – New York 1919–1945* (Budapest: Gondolat, 2012¹, 2015²); Tibor Frank: Ever Ready to Go. The Multiple Exiles of Leo Szilard. *Physics in Perspective* 7, 2005, 204–252; Tibor Frank: Patterns of Interwar Hungarian Immigration to the United States. *Hungarian Studies Review* 30/1–2, 2003, 3–27; Tibor Frank: Pioneers Welcome. The Escape of Hungarian Modernism to the US, 1919–1945. *Hungarian Studies* 8, 1993, 237–260.

¹⁴ The Rockefeller Foundation. Universities aided under Deposed Scholar Program, 8, d. n., Rockefeller Archive Center, Rockefeller Foundation Archives, RG 1.1, Series 717, Box 2, Folder 8.

módszerekhez”. Bár állandó állással is kínálták, Mann bizonytalan volt, hogy később is kíván-e tanítani.¹⁵

Már 1938. szeptember 25-én, Amerikába érkezésének másnapján nagy nyilvánosság előtt, a New York-i Madison Square Gardenben rövid beszédet tart Dorothy Thompsonnal, a Nobel-díjas Sinclair Lewis feleségével együtt. A Csehszlovákia megmentése érdekében, a München előtti vészterhes napokban megrendezett Hitler-ellenes demonstráció szónokaként súlyosan elítélte az *appeasement*, a megbékítés brit politikáját, és kijelentette, hogy „jobban és mélyebben gyűlöli ezt a fajta békét, mint a háborút”.¹⁶ Mann hozzátette: „a béke megvédése... a NÉMET nép feladata. Úgy valósíthatná meg, ha megszabadítaná magát attól a rezsimtől, amely már a kezdetektől magában hordta a katasztrófát, s amely Németországot és az egész földrészt a szakadékba vezeti. HITLERNEK BUKNIA KELL. Csak ez és semmi más nem lehet a béke megőrzése.”¹⁷

Princeton után a kaliforniai Pacific Palisadesben telepedett le, nem messze a Csendes-óceán partjától, s ha nem is maradhatott otthon, hazájában, ebben a közegben mégis viszonylag otthon érezte magát. Ez az érzés sok ellentmondást rejtett. Amint azt egy kaliforniai írókongresszuson, 1943 októberében *Az emigráns író hazájához való viszonyáról* címmel elmondotta, az emigráns német írónak különleges végzete, hogy „saját hazája ellen küzdjön, [...] azon föld ellen, melynek nyelve munkanyelvünk szellemi anyaga, az ellen az ország ellen, amelynek kultúrájába a gyökereink nyúlnak, amelynek hagyományait kezeljük, s melynek tájai és atmoszférája hivatottak rá, hogy természetes védelmünket képezzék”.¹⁸ Mann milliónyi német belső emigrációjáról is beszélt, azokról a tömegekről, amelyek jobban félnek Németország győzelmétől, mint vereségétől. Világossá tette, hogy a német emigráns írók nem bosszúállásra törekednek, „kevés kivétellel nem áldozatai a saját hazájukkal szembeni emigráns gyűlöletnek, és nem kívánják honfitársaik pusztulását”.¹⁹ Mann úgy ítélte meg, hogy az emigránsok nagyobb és fiatalabb része

¹⁵ Thomas Mann, Rockefeller Archive Center, Rockefeller Foundation Archives, RG 1.1, Series 717, Box 2, Folder 8.

¹⁶ *Save Czechoslovakia*. Addresses delivered by Dorothy Thompson and Thomas Mann [...] at the Save Czechoslovakia Meeting at Madison Square Garden, September 25, 1938. New York, Save Czechoslovakia Committee, [1938]. 8. Carnegie Endowment for International Peace, Columbia University, Rare Book and Manuscript Library, Committee to Aid Czechoslovakia, Box 288, Folder 5, 102514.

¹⁷ Uo.

¹⁸ Thomas Mann: *The Exiled Writer's Relation to His Homeland* (1943). In Anderson (ed.): i. m., 263. (A szerző fordítása.)

¹⁹ Uo., 265.

semmit sem vár vágyódóbban, mint azt a történelmi pillanatot, amikor a harangok visszahívják őket a hazájukba. Az első repülőgéppel, az első hajóval, az első vonattal haza fognak sietni, hogy az új Németország kulturális vagy politikai vezetői legyenek. Hosszú évek kozmopolita életük szemhatártágító tapasztalataival felszerelve valóban nagy hasznára lehetnek hazájuknak, hiszen amire Németországnak a legnagyobb szüksége van, az a friss levegő kívülről, annak a világnak az ismerete és értéke, amelyben oly sokáig egyedül volt.²⁰

Kaliforniai előadásának végén Mann egybevetette a német univerzalizmus nemes hagyományát annak torz és gyilkos változatával, a német világhatalomra törekvéssel, és kifejezte meggyőződését, hogy Németország rálel önmagára, és a német univerzalizmus visszatál eredeti jelentéséhez.²¹

Egy másik alkalommal az *Aufbau* [Felépítés, 1934–] című, német nyelvű amerikai folyóirat hasábjait használta fel Németország háború utáni sorsának mérlegelésére, terjedelmes vita részeként. Mann kifejtette: „Nem a hazatérésre várunk – nyíltan megvallva beleöszülünk már a gondolatba is. A jövőre várunk, s ez immár ahhoz az új rendhez tartozik, amely a nemzeti szuverenitások és autonómiák kioltásával és az egységesítés világával jön el, amelynek a mi emigrációnk, a kultúrának ez a diaszpórája előjátékkul szolgál.”²² „Igen, Németország Európa lesz, amiként a magasabb Németország mindig is Európa volt, de Európa nem lesz Németország, ahogy Adolf, a látnok gondolja. Ma már »Európa« is provincializmus. A föld birodalmának gondolata megszületett, s nem fog nyugodni, míg meg nem valósul.” – így szólt a nagy európai víziója az *Aufbau* 1941. szeptember 5-i számában.²³

A háború során mindjobban foglalkoztatta Németország háború utáni sorsa, de még 1944 elején is korainak érezte az erről való nyílt állásfoglalást. „Ha túl szelíd dolgokat javasol az ember, akkor a németek szörnyűségesen dezavualják. Ha könnyörtelen dolgot javasol, akkor ferde és tarthatatlan helyzetbe kerül azzal az országgal szemben, amelynek a nyelvén ír. És szerintem még most is ijedősen elharmarkodott mindenféle tanácskozás a medve bőrére.”²⁴

Amerikai éveiben Mann nemcsak a német ügynek, s azon belül a német menekültek ügyének volt és maradt szószólója. Mann Einstein mellett a legprominensebb képviselője volt a menekültproblémának, jelképe lett a hazájában üldözött s az Egyesült Államokban otthonra találó értelmiségi vezetőnek. Erre mutat kapcsolata

²⁰ Uo., 267.

²¹ Uo., 268.

²² Thomas Mann: Was soll mit Deutschland geschehen? In Will Schaber (Hrsg.): *Aufbau/Reconstruction. Dokumente einer Kultur im Exil* (New York: Overlook Press; Köln: Kiepenheuer & Witsch, 1972), 212–213. (A szerző fordítása.)

²³ Uo.

²⁴ Thomas Mann levele Erich von Kahlernak, 1944. január 16. Közli Domokos Mátyás – Réz Pál (szerk.): Thomas Mann: *Levelek 1934–1955* (Budapest, Európa, 1967), 254.

többek között James G. McDonald amerikai politikussal, a német menekültek fogadásának amerikai kormányzati vezetőjével, a Rooseveltnél elnök mellett működő menekültügyi tanácsadó bizottság elnökével. Nemcsak a németek: minden menekült amerikai befogadását sürgette. 1940-ben ünnepelte, hogy az Egyesült Államok segítséget adott dominikai menekültek beutazásához, akiknek első csoportja éppen az év tavaszán érkezett meg.²⁵

Az amerikai *Aufbau* hasábjain, 1939. november 29-én az író azokból a levelekből idézett, melyekben német emigránsok Amerikához fűződő viszonyukról írtak, és panaszkodtak, amiért nem tudtak elhelyezkedni tanult szakmájukban, és nem voltak képesek eredeti képzettségük szerint betagozódni az amerikai társadalomba. Mann tolmácsolásában felvetik a levelek a növekvő amerikai ellenérzést is a bevándorló tömegekkel szemben, s az amerikai antiszemitizmusról is írnak. Mann válasza: „tapintat és türelem” szükséges a bevándorlók integrálódásához. A pionír-Amerika nagy korszaka lassan véget ér, az ország felvevőkéessége lelassult, a bevándorlók nem követelhetik maguknak automatikusan azokat a jogokat, amelyeket az amerikai nemzet évszázadok alatt vívott ki magának. „A mi »Bill of Duties«, kötelességeink iratlan törvénye csak tapintat és türelem lehet, nagyon sok türelem. Amerika, összevetve, még ma is a kinyújtott karok országa. Nem nyúlnak ki mindjárt az első napon, de »nálunk még senki sem halt éhen«, mondta nekem egy öreg jenki, s én azt hiszem, igazat szőlt.”²⁶

Thomas Mann igen nagyra tartotta Franklin D. Rooseveltnél elnököt, akit jól ismert és többször is felkereshetett. Jelentős beszéddel támogatta 1944. évi újraválasztási kampányát.²⁷ Az *Aufbau* hasábjain közölt nekrológiájában egyenesen Julius Caesarhoz mérte a nagyságát is, a szerencsáját is.

Mi, menekültek Hitler Németországból, még ha egyénenként tiszteletteljes fogadtatásra is találtunk, kevés megértésre leltünk azokban az országokban, amelyekben védelmet kerestünk. Amit megértünk, amit készülni láttunk, amire figyelmeztetni próbáltunk, azt senki sem tudta vagy akarta felfogni. A világot egyfajta önvédelem akadályozta meg a megértésben. S itt volt valaki, első ízben volt itt valaki, aki mindent megértett, mindent tudott, mindent látott, akinek a szavaink nem türes hangok voltak, mert a világpolgárháború, amiben benne voltunk, az ő szelleme számára élő tény volt.

²⁵ Thomas Mann levele James G. McDonaldnak, 1940. április 14. Columbia University, Butler Library, The Rare Book and Manuscript Library, The Herbert H. Lehman Suite and Papers, James G. McDonald Papers, D 361.

²⁶ Thomas Mann: Takt und Geduld. In Schaber (Hrsg.): i. m., 203. (A szerző fordítása.)

²⁷ Thomas Mann: Rede für Franklin D. Roosevelt im Wahlkampf 1944. In Thomas Mann: *An die gesittete Welt. Politische Schriften und Reden im Exil*. Frankfurter Ausgabe. Hrsg. von Peter de Mendelssohn (Frankfurt, S. Fischer, 1986).

Mann úgy érezte, hogy a búcsú egyben a köszönet pillanata, a „végtelen háláé azért az erő adó, vigasztaló, biztonságot nyújtó tapasztalatért”.²⁸ Az író az elnököt nagy embernek, életét „hősi életnek” nevezte, s az ő Amerikáját a régi kontinens Füh-rereinek, Ducéinak és Caudillóinak történetével egybevetve az amerikai építést az európai rombolással hasonlította össze.²⁹

Ezek a gondolatok művészi köntösben, nagy kifejezőerővel jelennek meg Thomas Mann *József és testvérei* című regényében is, ahol a tetralógia negyedik kötetében számos utalás történik az író korára és személyes amerikai tapasztalataira is. A bevándorló külföldiek sorsával is foglalkozik, értelemszerűen a roosevelti Amerikára utalva, az ott szerzett tapasztalatokat hasonlítva össze a náci Németország idegengyűlöletével.³⁰ De Rooseveltnél Amerikája és Hitler Németországa jelenik meg e regényben akkor is, amikor az író így szólal meg: „Mi egyebet tehetsz rablóki-rályokkal, akik gyűjtogatnak és sarcolnak! Isten békéjére nem tudod megtanítani őket, ahhoz nagyon is ostobák és gonoszok. Csak úgy tudod megtanítani őket, ha megvered, hogy megérezzék: Isten békéjének erős keze van. Hiszen Istennek is felelős vagy azért, hogy a földön félig-meddig legyen meg az ő akarata, és ne a gyűjtogatók feje szerint menjen minden.”³¹ Nemcsak a kortársi világpolitika jelenik meg a *József és testvérei* utolsó kötetének lapjain: a regény jövőképe is sok ponton egybeesik a *New Deal* eszméivel.³² Társadalmi tapasztalatait, F. D. Rooseveltnél Amerikájában szerzett gazdaságpolitikai ismereteit az író visszavetíti az egyiptomi antikvitásba. Szociális humanizmusának amerikai gyökereit az irodalomtudomány világossá tette. A fiatal fáraó képében Franklin D. Roosevelt alakja lép elő.³³

Rooseveltnél élvezett befolyását menekült honfitársai védelmére használta fel. Mielőtt 1942 februárjában (nem sokkal Pearl Harbor után) katonai nyomásra felállították az elnökéről, John H. Tolan kongresszusi képviselőről Tolan Bizottságnak nevezett kongresszusi testületet, Mann igyekezett megvédeni emigráns honfitársait az *enemy alien* (ellenséges idegen) címkétől és annak minden várható következményétől. Az elnök tanácsadói a gyanús idegenek internálását, katonai körzetek kialakítását kívánták elérni. A Tolan Bizottság meghallgatásai 1942 márciusában az emigránsok veszélyességének valóságos mértékét, a menekültek Amerika iránti lojalitását, a 9066. sz. elnöki rendelet potenciális következményeit firtatták.

„Elnök Úr” – írta datálatlanul maradt (feltehetően 1942 februárjából származó) táviratában Thomas Mann,

²⁸ Thomas Mann: Franklin Delano Roosevelt's Tod. In Schaber (Hrsg.): i. m., 33. (A szerző fordítása.)

²⁹ Uo., 35.

³⁰ Mádl Antal: *Thomas Mann világ- és emberképe* (Budapest: Argumentum, 1999), 109.

³¹ Thomas Mann: *József, a kenyéradó*. Fordította Sárközi György és Káldor György (Budapest: Európa, 1959), 175. Idézi Mádl: i. m., 110.

³² Mádl: i. m., 111.

³³ Uo., 111, 113.

kérjük, fordítsa figyelmét a német- és olaszországi születésűeknek arra a népes csoportjára, amelyet a mostani rendelkezések értelmében, tévesen, „Ellenséges Nemzetiségű Idegenek”-nek³⁴ neveznek és tekintenek. Olyan személyekre utalunk, akik elmenekültek hazájukból, és menedéket kerestek az Egyesült Államokban a totalitárius üldöztetés elől, és akiket, éppen emiatt, megfosztottak korábbi polgárjogaiktól. [...] Köztük sokan, politikusok, tudósok, művészek, írók, a legelső és leginkább előrelátó ellenségei közül valók ama kormányzatoknak, amelyek ellen az Egyesült Államok most háborút visel. Sokan közülük feláldozták állásukat, vagyonukat és létüket azért, hogy küzdöttek és figyelmeztettek a gonoszság amaz erőivel szemben, amelyeket abban az időben a Világ legtöbb kormánya lekicsinyelt, és velük kompromisszumot kötött. [...] Mi ezért javasoljuk Önnek, Elnök Úr, aki mindannyiunk nevében képviseli mindannak a szellemét, ami a hazugság és zűrzavar világában lojális, becsületes és tisztességes, nyilatkoztassa ki, vagy hagyja jóvá hatalmi szóval a megkülönböztetést, annak érdekében, hogy világosan és kézzelfoghatóan húzzák meg a határvonalat egyrészről az amerikai demokrácia lehetséges ellenségei, másrészről az áldozatok és a totalitárius gonoszság esküdt ellenségei között.”³⁵

A táviratot Thomas Mann mellett aláírta a német és az olasz emigráció néhány más prominens alakja, így Giuseppe Antonio Borgese, Albert Einstein, Bruno Frank, Carlo Sforza gróf, Arturo Toscanini és Bruno Walter is.³⁶

A távirat nem hozott eredményt, és nem nyugtatta meg az amerikai német emigrációt. Mannt (véltetően az elnökhöz intézett távirata miatt) megidézték a Tolan Bizottság március 7-i meghallgatására. Itt kifejtette, hogy Amerikának „világos és gyakorlati különbséget kell tennie a potenciális ötödik hadoszlop-tagok és azok között, akik áldozatai és ellenfelei azon hatalmaknak, akikkel Amerika ma hadban áll”.³⁷ Kérte a Bizottságot, hogy a német és olasz emigránsokat ne keverjék össze a japánokkal (ez utóbbiakról bővebben nem nyilatkozott), és figyelmeztetett rá, hogy a tervezett internálással „sok esetben jóvátehetetlen kárt okoznának teljesen ártatlan és lojális embereknek”.³⁸

Röviddel a meghallgatás után Ludwig Marcuse, aki ekkor német irodalmat tanított a University of Southern California egyetemén, már-már egyenesen arra szólította fel nagy honfitársát, hogy maga is vállalja az *enemy alien* státuszt, és osz-

³⁴ Aliens of Enemy Nationality, röviden Enemy Alien.

³⁵ Thomas Mann távirata Franklin D. Rooseveltnek, dátum nélkül. Közli Domokos-Réz (szerk.): Thomas Mann: *Levelek 1934–1955*, i. m., 189–190.

³⁶ Erich A. Frey: Thomas Mann and His Friends before the Tolan Committee (1942). In John M. Spalek – Robert F. Bell (eds.): *Exile. The Writer's Experience* (Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1982), 204, 208.

³⁷ Testimony of Dr. Thomas Mann, 1550 San Remo Drive, Pacific Palisades, CA, and Dr. Bruno Frank, 513 North Camden Drive, Beverly Hills, CA. In Spalek–Bell (eds.): i. m., 208–209.

³⁸ Uo., 209.

Franklin Delano Roosevelt, 1938

tozzék az emigráns tömegek sorsában, annak reményében, hogy ez változtat majd helyzetükön. „Ha én kijelenteném: Nem bírom elviselni, én is enemy alien akarok lenni, egyáltalában nem fakadnának könnyekre...”³⁹ Az aktivista író bántotta, hogy sokirányú tevékenységét nem nyugtázzák kellőképpen, és éppen vele szemben támasztanak új és új követelményeket. „[A]z egyetlen, amit kifogásolok az Ön levelében, és másokéiban, kevésbé fontosakban is, az, hogy olyasvalakihez fordulnak, aki amúgyis megteszi a magáét. Ha mit sem tennék, nem kapnék leveleket. De mivel teszek valamit, felszólítanak, hogy sokkal többet és sokkal jobban tegyek. Ez persze emberi dolog.”⁴⁰

Az író (ez idő tájt a Keresztény Németek Amerikai Bizottságának, egy évvel

később már a Keresztény Menekültek Amerikai Bizottságának tiszteletbeli elnöke)⁴¹ a legsúlyosabb időkben is kiállt az üldözött németországi zsidóság mellett, és a megalázott és elgyötört európai zsidók roppant tudományos, művészi és művelődési értékeit és érdemeit sorolta egy kevésbé ismert dolgozatában, melyet a Chaim Weizmann tiszteletére kiadott *Festschrift*-ben tett közzé, Goethe szavait idézve *An Enduring People* [Egy kitartó nép] címmel.⁴² Ez a szép értekezés a zsidóság gyötrelmeiről és a náci bűneiről, a zsidó jövőről és szabadulásról a nagy író személyes igazságtevése is, olyan valakié, aki bensőségesen ismerte a zsidóság valódi szerepét Németország egykori nagyságában. Meglepő viszont, hogy Neumann-né Zemplényi Klárának szóló, 1944. július 20-i levelében elutasította azt a kérést, hogy „követeljek megtorló vagy elrettentő rendszabályokat a szerencsétlen magyar

³⁹ Thomas Mann levele Ludwig Marcusénak, 1942. március 27. Közli Domokos-Réz (szerk.): Thomas Mann: *Levelek 1934–1955*, i. m., 204.

⁴⁰ Uo., 204–205.

⁴¹ Frank Ritchie üv. igazgató levele a The American Committee for Christian German Refugees levélpapírján, Brackett Lewisnak, 1939. június 2., Columbia University, Rare Book and Manuscript Library, Carnegie Endowment for International Peace, Committee to Aid Czechoslovakia, Box 288, Folder 2, 102283; Tatiana Schaufuss levele a The American Committee For Christian Refugees, Inc. levélpapírján, Alvin Johnsonnak, New York, 1940. október 18., University Libraries, University at Albany, SUNY, M. E. Grenander Department of Special Collections and Archives, American Council for Emigres in the Professions, Szende Zoltán iratai, Box 7, Folder 24.

⁴² Meyer W. Weisgal (ed.): *Chaim Weizmann. Statesman, Scientist, Builder of the Jewish Commonwealth* (New York: Dial Press, 1944), 31–35.

zsidók megmentésére”. Mann úgy érezte, hogy a szövetségesek ezzel leereszkednének a nácik színvonalára, és követnék őket „az embertelenség útján”. „A nácik most, hogy sarokba szorultak, olyanok, mint a desperádók, s már semmire sincsenek tekintettel. Rendszabályokra, melyeket Ön javasol, más rendszabályokkal válaszolnának, és talán az amerikai és angol hadifoglyokon csillapítanák vérszomjukat. [...] így hívná ki egyre-másra egyik gonoszt a másikat.” Az író moralizáló okfejtése valószínűleg szörnyű csalódást okozott a levél címzettjének, 1944 nyarán – ha ugyan még megkapta a nagy európai elutasító levelét.⁴³ Hozzá kell tennünk, hogy ismerte Lidice, Coventry, Drezda és más bosszúakciók történetét, az író érvelésének is megvolt a maga logikája.

Amerikai éveiben is kapcsolatot tartott magyar olvasóival. Idéztük szép magyarázatát a *Mario és a varázslóról*, melyet Dr. Flesch Péter fiatal orvosnak küldött, s ugyancsak 1941-ből való az az eddig publikálatlan levele is, melynek címzettje Pintér Józsefné, az Egyesült Izzó egykori igazgatójának özvegye volt, s mely a *Lotte Weimarban* 9. fejezetével foglalkozik behatóan.⁴⁴ De megszakítás nélkül levezetett Hatvany Lajossal és több magyar hívével is.⁴⁵

A háborús években átalakult, bensőségebbé vált viszonya Amerikához és az amerikaiakhoz, megváltozott Amerika-képe. „Hanem Amerikát védelmembe kell vennem. [...] Az emberek itt szinte pazarlóan jószándékúaknak találom, összehasonlítva az európaiakkal, és barátságos menedékben érzem magam közöttük.”⁴⁶ Az amerikai kormány, amely támogatta az Egyesült Államok szolgálatát vállaló német emigráns szervezeteket, igyekezett propagandistaként igénybe venni az illusztris és hatékony szavú német író, aki hajlott is erre. „A German American Congress for Democracy, amely kapott hozzávaló anyagi eszközöket, szerződtetni szeretne engem propaganda-felolvasó-útra az egész országon át. Egyáltalában nem idegenkedem tőle, [...] majd meglátjuk.”⁴⁷

A korai emigráns szervezkedéstől azonban – a State Departmenttel együtt – óvott, és a „Szabad Németország Bizottsága” [Free Germany Committee] amerikai létrehozását 1943 végén maga is elsietettnek tartotta. A Bizottság eredetileg Moszkvában alakult meg, 1943. július 12-én, és az amerikai kormányzat, s vele Mann is, veszélyt látott a szovjetek által ösztönzött kezdeményezésben. „[...] [S] számolnunk kell azzal – írta Bertolt Brechtnek –, hogy egyesülésünket úgy magya-

⁴³ Thomas Mann levele Zemplényi-Neumann Klárához, 1944. július 20. Közli Mádl Antal – Győri Judit (szerk.): *Thomas Mann és Magyarország* (Budapest: Gondolat, 1980), 315–316.

⁴⁴ A szerző birtokában.

⁴⁵ Mádl-Győri (szerk.): i. m., 309 skk.

⁴⁶ Thomas Mann levele Agnes E. Meyernek, 1941. december 23. Közli: Domokos-Réz (szerk.): *Thomas Mann: Levelek 1934–1955*, i. m., 183.

⁴⁷ Thomas Mann levele Agnes E. Meyernek, 1942. június 27. Lásd uo., 213.

rázzák: nem egyéb az, mint hazafias kísérlet arra, hogy Németország gonosztetteinek következményei ellen megvédezzék.”⁴⁸

A Németország emigrációs képviselte körüli vita 1943-ban kiélezte a kivándorolt német értelmiségi vezetők kapcsolatát, és sokat ártott az emigrációnak. Az amerikai kormányzat nem kívánt német emigráns kormányt létrehozni, és közvetítőin keresztül óvta Mannt egy ilyesfajta kormány potenciális alapjául szolgáló Free Germany Committee-ben való részvételtől. Különösen Mann várható amerikai állampolgársága és a State Departmentre messzemenően tekintettel lévő és arra vissza is ható állásfoglalása késztette vádaskodásra a baloldali emigránsokat. Immár nemcsak jobbról, de balról is támadták. Bertolt Brecht hamisan interpretálta Mann szavait, és belőlük Németország évtizedes „megbüntetésének” követelését vélte kiolvasni. Gúnyoros-szatirikus versben állt bosszút az írón vélt állásfoglalásáért: „Amikor a Nobel-díjas Thomas Mann az amerikaiaknak és angoloknak jogot ad, hogy a német népet a Hitler-rezsim büneiért tíz évig büntessék.”⁴⁹ Brecht Mannt már az emigráció kezdeti szakaszában a burzsoázia megvesztegetett ügynökének tekintette, naplójában hüllőnek nevezte. Mann viszont Brechtet (önvédelemből is) Moszkva megbízottjának, „a pártvonal képviselőjének” látta, aki ha majd a szovjetek hatalomra segítik Németországban, „ott fog nekem ártani, ahol csak tud”.⁵⁰ Mannt mindenestre felkereste az FBI [Federal Bureau of Investigation] is, hogy Brechtről tudakozódjék (1943. augusztus 18.), ahogyan az FBI számos alkalommal kikérte és meghallgatta véleményét (mi-

Thomas Mann, az amerikai
(Hans Rudolf Vaget könyve, 2011)

⁴⁸ Thomas Mann levele Bertolt Brechtnek, 1943. december 10. Lásd uo., 250.

⁴⁹ Bertolt Brecht: *Gesammelte Werke in 20 Bänden* (Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1967), Band X (Gedichte III), 871–873. Idézi Herbert Lehnert: Thomas Mann, Bertolt Brecht, and the 'Free Germany' Movement. In Spalek-Bell (eds.): i. m., 182–183.

⁵⁰ Lehnert: i. m., 193–197., idézet 195.

ként fia, Golo és lánya, Erika nézeteit is) a német emigránsokról. Mindeközben a szervezet őt mint baloldali, sőt kommunista szimpatizánst tartotta nyilván és követte. Naplója szerint csupán egyetlen alkalommal, Curt von Faber du Faur irodalomtörténész és könyvtáros esetében mondott negatív véleményt a rendőrségnek. 1945 után megszűnnek a megkeresések. FBI-aktájában 1927 és 1955 között mintegy ezer irat fekszik, melyeknek eddig csak elenyésző részét tették kutathatóvá.⁵¹

Ha a legmesszebbmenőkig támogatta is az Egyesült Államok külpolitikáját és hadicéljait, az országgal, s különösen Kaliforniával társadalmi vonatkozásokban korholóan kritikus volt. Az amerikaiakat nemcsak mint hazájának reménybeli felszabadítóit látta, hanem mint közönyösen otthonukban ülő, a világ és a történelmi értékek iránt érzéketlen emberek sokaságát is, akiknek túl kellett lépniük önmagukon ahhoz, hogy nagy történelmi küldetésüket beteljesítsék. „...[F]eltámad az aggodalom, hogy a háború túlságosan soká tarthat – írta 1943 nyarán –, mert hogy az amerikai Home Front nem bír ki egy hosszú háborút, az Hitler egyetlen, de sajnos nem egészen esztelen reménysége. Az Önök fiai egyikétől hallottam azt a kijelentést, hogy alig várja, hogy visszatérhessen oda, ahol komolyan megy a dolog; idehaza kibírhatatlan: dancing, erotika, közöny, gyanútlanág mindenütt. Talán csak Kaliforniára gondolt. Talán mindenkor némileg irritálóan hat a frontról érkezőkre az otthoniak élete. De kíváncsi lennék, hogy az itthoni népnek több érzéke legyen a helyzet komolysága iránt...”⁵²

Talán „az otthoni” amerikaiaktól való ódzkodása, talán angol nyelvtudásának korlátai miatt (1938 szeptemberében, New Yorkba érkezve „még túl gyengének és szegényesnek nevezte angolját”)⁵³ társas élete elsősorban a német emigráns közösségben zajlott. Az amerikaiakat minden megbecsülése és hálája ellenére üresnek és sablonosnak érezte. „[Bruno] Frankékkal, [Franz] Werfelékkal, [Wilhelm] Dieterléekkel, [Alfred] Neumannékkal, mindig ugyanazok az arcok, és ha egyszer adódik valami amerikai, az is olyan különösen sivár és barátságosan sztereotip, hogy az ember megint meglegeleli hosszabb időre.”⁵⁴

1944 nyarán feleségével együtt, hat amerikai esztendő után amerikai állampolgárságot kapott, és ezt a tényt jelentette Eduard Beneš (volt) csehszlovák elnöknek, akitől a cseh állampolgárságot annak idején kapta. E megható levélben összegezte amerikai kötődésének történetét, a „meggyökeresedés” folyamatát. Az amerikai állampolgárság

⁵¹ Kurzke: i. m., 549–550. A Thomas Mannra vonatkozó FBI-akták egy kis csoportja az interneten is kutatható: <http://foia.fbi.gov/foiaindex/thommann.htm> [Letöltve: 2016. április 28.].

⁵² Thomas Mann levele Agnes E. Meyernek, 1943. június 2. Közli: Domokos-Réz (szerk.): Thomas Mann: *Levelek 1934–1955*, i. m., 246.

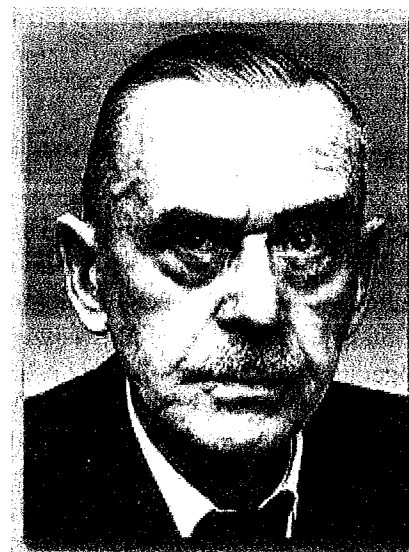
⁵³ *Save Czechoslovakia*. Addresses delivered by Dorothy Thompson and Thomas Mann. i. m. 7.

⁵⁴ Thomas Mann levele Bruno Walternak, 1943. május 6. Közli Domokos-Réz (szerk.): Thomas Mann: *Levelek 1934–1955*, i. m., 235.

az eredménye a természetes és magától lejátszódó meggyökeresedés [*Einwurzelung*] processzusának ebben a földben, amely nekem, mikor Európa a magamfajta számára lakhatatlanná vált, megtisztelő és nagyvonalú vendégszeretetet nyújtott. Ma két fiam van a hadseregben, akik éppen ennek révén amerikai állampolgárok. Egyik lányom házassága révén amerikai, és amerikaiak született, angolul beszélő unokáim nőnek fel, akik mint a szüleik, nyilván mindig ehhez az országhoz fognak tartozni. Én magam amerikai egyetemek egész sorával vagyok kapcsolatban tiszteletbeli doktorátusok által, és mint Consultant in Germanic Literature, a Library of Congress törzséhez tartozom, tehát úgyszólván amerikai hivatalnok vagyok. Mint író és előadó biztosítom itt létfenntartásomat, főleg könyveimből, amelyek, elég fájdalmas ez, mindezekben az években csakis angol fordításban voltak kaphatók. Hogy elvárják tőlem: az amerikai élet előnyeit ne csak mint vendég élvezzem tartósan, hanem az ország polgárának is valljam magamat, félreismerhetetlen volt, elháríthatatlan és bensőmben is jogosult.⁵⁵

És az érvelést ezekkel a szomorú szavakkal fejezte be: „Mert, a dolgok mai állása mellett, az a fajtája a németiségnek, mint az enyém, nem a legjobb helyen van-e ebben a kozmopolita univerzumban, amelynek Amerika a neve? A gondolat, hogy visszatérjek Németországba, régóta messze-távol áll tőlem.”⁵⁶

A háború utáni évek szinte kötelezik a német tragédiához vezető gondolkodás és a német sors, illetve a maga német gondolkodásának és sorsának feltárására. Ezek az évek elsősorban a *Doktor Faustus* befejezésének, a német pszichével való szembenézés nagy regényének esztendei (1947-ben jelenik meg), amelynek keletkezéstörténetét maga az író írja meg és adja ki 1949-ben.⁵⁷ Kaliforniai titkára, a német Konrad Kellen amerikai katonatisztként hazatér, és a megszálló csapatokkal együtt részt vesz a náciitlanítási folyamatban.⁵⁸ 1945 májusában közli megrázó cikkét *Die deutschen*

Thomas Mann 1944-ben, az amerikai állampolgárság felvételekor

⁵⁵ Thomas Mann levele Eduard Benešnek, 1944. július 29. Közli: Domokos-Réz (szerk.): Thomas Mann: *Levelek 1934–1955*, i. m., 272.

⁵⁶ Uo., 272–273; vö. Thomas Mann: *Briefe 1937–1947* (Berlin–Weimar: Aufbau-Verlag, 1965), 406.

⁵⁷ Thomas Mann: *A Doktor Faustus keletkezése. Egy regény regénye*. (Fordította Pöddör László) (Budapest: Gondolat, 1961).

⁵⁸ Sekretär von Thomas Mann gestorben. *Deutsche Welle*, 2007. május 10.

KZ (A német koncentrációs táborok) címen, és nyáron a washingtoni Library of Congressben előadást tart a németországi nemzetiszocializmus ideológiai és pszichológiai előzményeiről, intenzíven foglalkozik Nietzsche szellemi hagyatékával.⁵⁹ Szeptemberben megszületik fájdalmas vallomása, a *Warum ich nicht nach Deutschland zurückgehe* [Miért nem térek vissza Németországba], válaszként az őt „mint jó orvost” sürgetően hívogató íróknak, újságíróknak, közöttük Walter von Molónak, a *Berliner Zeitung*nak, a *Hannoversche Zeitung*nak. Sokan óvják: ne menjen, közöttük lánya, Erika: „Nehogy csak egy pillanatra is mérlegeld, hogy visszatérsz ebbe az elveszett országba. Emberileg nem felismerhető.” Erika figyelmezteti rá, amit maga is tud: óvakodjék visszatérésével a nagyhatalmi politika játékszerévé válni.⁶⁰ Erika kevesellte a náciitanítás mértékét, és apját többek között ezzel az érveléssel tartotta távol a hazatérés gondolatától.⁶¹

1948-ben belekezd *A kiválasztott* megírásába. Az 1949-es Goethe-évben Németországba látogat, és egy sor előadást tart, többek között *Goethe und die Demokratie* (Goethe és a demokrácia) címmel, mindig a német gondolat jövőjéről, inkább mint a múltjáról.

Valahol azonban végre otthon akart lenni, vonzotta vissza európai múltja. Ismételten hangsúlyozta: amerikai állampolgárként is „német marad”. Mint magáról vallotta, a „magamfajta német, aki amerikai polgár minőségében is hű szeretne maradni a német nyelvhez, [...] életművét azon a nyelven akarja befejezni [...]”.⁶² Az 1950-es évek elejétől amúgy is szaporodnak azok a jelek, hogy az ország, mely befogadta, megváltozott. Az Egyesült Államokban tombol a McCarthy-éra politikai boszorkányüldözése: Mann írói műhelyét eléri a hidegháború. Valószínűnek érezte, hogy „állandóan egy fasiszta diktatúra irányába fejlődünk tovább” (1952. március 1.). „Kimondhatatlanul fáradt vagyok ettől az országtól” – írta naplójába 1952. március 19-én. Bár úgy tesz, mint aki csak újra „kirándul” Európába, a valóságban „visszaemigrál”. Július 1-én már Zürichben van, és végleg Svájcban is marad,⁶³ évenkénti utazásokkal Németországban.

Kaliforniai éveiben szívesen sétált a gyönyörű környéken, ahol lakott.⁶⁴ Talán sejtette, hogy lakóhelyére később tesznek csak emléktáblát.⁶⁵ Az amerikaiak nem-

⁵⁹ Thomas Mann: *Deutschland und die Deutschen. Vortrag* (Stockholm: Bermann-Fischer, 1947).

⁶⁰ Kurzke: i. m., 529–533, idézet: 532.

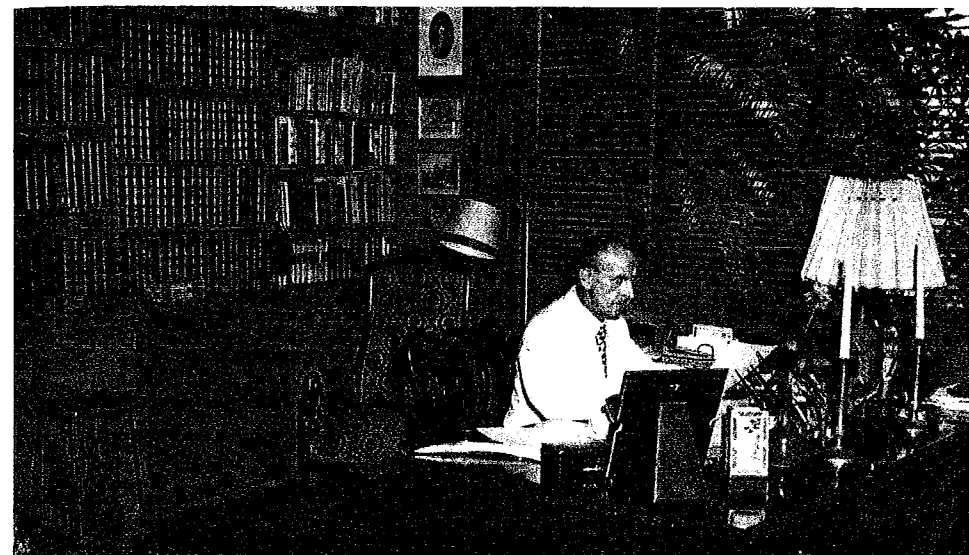
⁶¹ Uwe Naumann (Hrsg.): *Die Kinder der Manns. Ein Familienalbum* (Reinbek bei Hamburg, Rowohlt Verlag, 2005). Lásd ehhez a Bayerischer Rundfunk hasonló című rádióműsor-sorozatát: www.br-online.de/kultur-szene/thema/kinder-der-manns/index.xml.

⁶² Lehnert: i. m., 197; Thomas Mann levele Clifton Fadimannek, 1944. május 29. Közli: Domokos-Réz (szerk.): *Thomas Mann: Levelek 1934–1955*, i. m., 264.

⁶³ Kurzke: i. m., 551.

⁶⁴ Thomas Mann: *Tagebücher 1946–1948* (Frankfurt am Main: S. Fischer Verlag, 1989), 19, 24–25.

⁶⁵ <https://la.curbed.com/2016/11/18/13680470/germany-saves-thomas-mann-pacific-palisades-house>; <http://www.latimes.com/local/lanow/la-me-ln-thomas-mann-home-20161120-story.html> [Mindkettő letöltve 2018. április 14.]

Thomas Mann kaliforniai otthonában, 1945

zetközi és kulturális tájékozottságának alapos ismeretében ma valószínűleg az sem lepné meg, hogy a mai érdeklődőt, aki Mann első kaliforniai otthona, a mesés Pacific Palisades egykori lakójának háza (740 Amalfi Drive) felől tudakozódik, a közeli biztonsági őrs csak Sylvester Stallone erődszerű lakhelye irányába tudja eligazítani. 2017-es hírek szerint a német szövetségi kormány 13 és negyed millió dollárért, kulturális központ létesítése végett megvásárolta Thomas Mann egykori kaliforniai lakóházát (1550 San Remo Drive, Pacific Palisades). Einstein princetoni házában sincs tábla, de a belépőt legalább egyetlen fénykép segíti a nappali falán: az egykori házigazda Thomas Mann-nal együtt néz a késői látogatóra.⁶⁶

Elfeledett hagyaték? Felfedezett hagyaték?

■ In Székely Gábor (szerk.): *Megismerhető világtörténelem. Zsigmond László születésének 100. évfordulójára*. Budapest: ELTE Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék – Volos Kiadó, 2007, 47–58.

⁶⁶ Mindkét tapasztalat a sajátom.

„Public morale”

Az amerikai közgondolkodás befolyásolása és mérése
a második világháború előestéjén

Az Egyesült Államokat 1941. december 7-én japán légitámadás érte a Hawaii-szigeteken, ahol Pearl Harbornál, Honolulu mellett, japán bombázók megtámadták az USA hadiflottájának ott állomásozó egységét, és súlyos csapást mértek a tengerészeti bázisra. Több mint 2400 tengerész és katona esett el, több mint ezren sebesültek meg, 15 különféle hadihajó süllyedt el, vagy kapott végzetes találatot (egyikük roncsai ma is megtekinthetők a tengerben a föléje épített turistahídról), 188 repülőgép pusztult el. Franklin Delano Roosevelt elnök (1882–1945) másnap, december 8-án nagy erejű beszédet mondott a Kongresszus mindkét háza előtt, melynek nyomán azután az Egyesült Államok (egyetlen egy képviselőházi ellenszavazattal) hadat üzent a Japán Császárságnak.¹ Japán, Németország és Olaszország december 10–11-én hadat üzent az Egyesült Államoknak. Amerika belépett a világtörténelem legnagyobb konfliktusába.²

PUBLIC MORALE: KÖZSZELLEM, KÖZGONDOLKODÁS, KÖZVÉLEMÉNY

Pearl Harbor egyike az Egyesült Államok nagy nemzeti traumáinak, mértéke a Lincoln- és a Kennedy-gyilkossághoz, a New York és Washington, D.C. elleni 2001. szeptember 11-i légitámadáshoz fogható. A traumát mindig készültség okozza vagy fokozza, Pearl Harbor esetében ez azonban csak részben volt igaz. A hábo-

¹ F. D. Roosevelt beszéde: <http://www.historyplace.com/speeches/fdr-infamy.htm> [Letöltve: 2012. január 24.].

² Alan Brinkley: *The Unfinished Nation. A Concise History of the American People* (New York: McGraw-Hill, 1992, 6th ed. 2010), 666–667; Peter d'A[roy] Jones: *The U. S. A. A History of Its People and Society since 1865*, Vol. 2 (Homewood, IL: The Dorsey Press, 1976), 630; John A. Garraty: *The American Nation. A History of the United States* (New York: Harper & Row, 4th ed. 1979), 690.

rúba lépés kényszere a valóságban nem érte váratlanul az Egyesült Államokat, az amerikai katonai hírszerzés előre jelezte a várható támadást.³ Miközben azonban az európai diktatúrákkal és Japánnal szemben egyre növekedett az ellenszenv, majd az irtózat, az amerikai külpolitikában megint egyszer kialakult internacionalizmus és izolacionizmus konfliktusa, s ez a kortárs amerikai publicisztikában a háborúba lépés előtt egyre erősebb visszhangot váltott ki.⁴ A hosszú évtizedek óta, lényegében az első világháború végétől tartó izolacionista külpolitika, a gazdasági világválság és az amerikai közvélemény bezárkózása viszonylag felkészületlenné tette az országot egy új világháborúra. Ez a felkészületlenség különösen a közgondolkodás, a világgal szembeni mentalitás terén volt jellemző és veszélyes. Az elfordulás a nagyvilágtól, a háborús lehetőséggel való számolás hiánya nem – vagy nem elsősorban – a védekező vagy támadó hadműveletekre, a fegyverkezés mértékére és színvonalára, a hadászati tervezésre és a külpolitikára vonatkozott, bár sok szempontból ott is hagyott kívánnivalókat maga után.⁵ Bár a Roosevelt-kormányzat (1933–1945) fokozatosan (és Roosevelt újraválasztási kampánya közepette különösen óvatosan) igyekezett kinyitni az országot a távolabbi világ fenyegető jelenségei előtt,⁶ a *public morale*,⁷ azaz a közgondolkodás, a közvélemény, a köztudat, a társadalmi nyilvánosság igazából mégis felkészületlen maradt: hiányzott a közakarat, a gondolati közösség a totalitárius hatalmak mind nyilvánvalóbb háborús kihívásával szemben. Nem mintha az országnak ne lett volna tapasztalata, gyakorlata a világháborús propaganda, a propagandaháború terén, amelyből derekasan kijutott az amerikaiaknak az első világháború során. Akkor ezeket a műveleteket George Creel (1876–1953) irányította a *Committee on Public Information* (1917–1919) élén, a bizottság működése nagyban hozzájárult Amerika akkori győzelméhez.⁸ A bizottság neves munkatársai közé tartozott Edward L. Bernays (1891–1995), a propaganda egyik legkorábbi, bécsi születésű amerikai szakértője és Vira Boardman Whitehouse (1875–1957), aki Németországban végzett amerikai propaganda- és –bizonyára – kémtevékenységet.⁹ Creel akkori módszereihez hozzátartozott „Amerika reklámozása”,¹⁰ a film felhasználása, de esetenként nem idegenkedett a cenzúrázás, a hazugságok, a híresztelés gyakorlatától sem. Mindehhez támogatást

³ Garraty: i. m., 689.

⁴ Raymond Leslie Buell: *Isolated America* (New York – London: Alfred A. Knopf, [1940]), 90; John T. Flynn: *The Roosevelt Myth* (New York: Devin-Adair, New York: 1948, rev. ed. 1956), 293–298.

⁵ Brinkley: i. m., 667–668.

⁶ Flynn: i. m., 297–298.

⁷ E dolgozat kulcsfogalma az angol „public morale” kifejezés, amelyet a magyar közszellem, közgondolkodás, közvélemény, köztudat, társadalmi nyilvánosság kifejezésekkel igyekszem visszaadni.

⁸ http://en.wikipedia.org/wiki/Committee_on_Public_Information [Letöltve: 2012. január 22.].

⁹ Martin. J. Manning – Herbert Romerstein: *Historical Dictionary of American Propaganda* (Westport, CT: Greenwood Press, 2004).

¹⁰ George Creel: *How We Advertised America* (New York: Harper & Brothers, [1920]).

George Creel, 1917

kapott Woodrow Wilson elnöktől (1856–1924), aki jó néven vette munkatársától azoknak az eszközöknek a felhasználását, amelyeket ő maga elnökként nem engedhetett meg magának. Kritikusai, köztük a befolyásos publicista Walter Lippmann (1889–1974) szemére vetették a polgári szabadságjogok megsértését, arrogáns politizálását, cenzúrájának válogatás nélküli módszereit.¹¹ Egészében azonban a Creel-bizottság jól töltötte be akkoriban még szokatlan munkakörét, megfelelően hangolta össze tevékenységét Wilson elnökkel és kormányzatával, és nyomot hagyott Woodrow Wilson nevezetes 14 pontján és a Párizs környéki békéken (így Trianonon) is.¹²

Az Egyesült Államok nemzetközi politikai bezárkózása a két világháború között bezárta az amerikai gondolkodást is. Ennek egyik legelső jele Wilson elnök Népszövetség-tervének Amerikán belüli megbuktatása, a Párizs környéki békék szenátusi ratifikálásának megtagadása volt. Három cikluson át meghiúsult a demokrata kormányzás, s egy hosszú izolacionista periódus bontakozott ki. Amerika ismét a leköszönő George Washington elnök (1732–1799) egykori nevezetes búcsúintelmeire (1796) hallgatott, s úgy érezte, nincs köze az európai hatalmak konfliktusaihoz.¹³

Mindezek ellenére ma már bizonyított tény, hogy az Egyesült Államokban voltak olyan egyének és csoportok, akik készültek a háborúra, sőt sürgették az ország hadba lépését. Pearl Harbor meglepetés volt, de nem kevesen számítottak is erre a meglepetésre. Civil csoportok szerveződtek, amelyek elégedetlenek voltak

¹¹ Ronald Steel: *Walter Lippmann and the American Century* (Boston: Little, Brown, 1980), 125–126; Thomas Fleming: *The Illusion of Victory America in World War I*. (New York: Basic Books, 2003), 335; John Lusk: *Lippmann, Liberty, and the Press* (Tuscaloosa, AL: University of Alabama Press, 1972), 36.

¹² Frank Tibor (szerk.): *Roosevelt követe Budapesten. John F. Montgomery bizalmas politikai beszélgetései 1934–1941* (Budapest: Corvina, 2002), 54–57.

¹³ „Európának megvannak a maga elsődleges érdekeltségei, melyekhez nekünk nincs közünk, vagy nagyon távoli közünk van. Ennek következtében Európa gyakori viszályokba bonyolódik, melyeknek indítékai alapvetően idegenek a mi érdekeltségeinktől. Ebből következően nem lehet bölcs számunkra, ha mesterséges kötelékek által belekeveredünk politikájuk hétköznapi viszálykodásaiba vagy az ott kialakuló és felbomló barátságokba vagy ellenségeskedésekbe.” Washington búcsúüzenete, 1796. szeptember 17. In Bódy Pál – Urbán Aladár (szerk.): *Szöveggyűjtemény az Amerikai Egyesült Államok történetéhez 1620–1980* (Budapest–Pécs: Dialóg Campus Kiadó, 2001), 147. Eredetije: George Washington Farewell Address, 1796. In Daniel J. Boorstin (ed.): *An American Primer* (New York: Mentor Book, 1968), 224.

a Roosevelt kormányzat idevágó intézkedéseivel. Amerika háborúba lépése előtt lényegében spontán módon létrejövő testületekre bízta a közgondolkodás általános gondozását, és még 1940 júniusában, tehát Franciaország lerohanása után is arra hivatkoztak, hogy az amerikai közgondolkodás bármilyen befolyásolása a totalitárius hatalmak „propaganda malmaira”, a gondolatszabadság korlátozására emlékeztetne.¹⁴

A COMMITTEE FOR NATIONAL MORALE

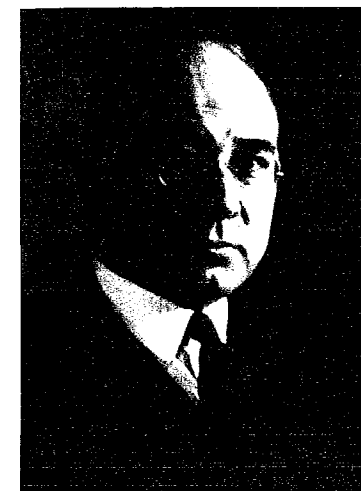
Az első ilyen szervezetek egyike a *Committee for National Morale* elnevezésű informális csoport volt, amely javaslatokat tett a helyzet tanulmányozására, és ajánlásokat fogadott el a kialakult helyzetnek megfelelő közszolgálat létrehozására.

A Committee alapító elnöke a régész-műtörténész Arthur Upham Pope (1881–1969) volt, aki programadó cikkében a *morale* kifejezésről és a fogalom fontosságáról értekezett 1941-ben.¹⁵ A *Committee for National Morale* a *Council for Democracy* elnevezésű civil lobby- és PR-csoporthoz társulva jött létre, New York-i székhellyel.¹⁶

A helyzet veszélyeire – jóval az amerikai hadba lépés előtt – a legelsőként Alfred E. Cohn (1879–1957) amerikai szívgyógyász figyelt fel.

Cohn központi szerepet játszott a Rockefeller Alapítvány mobilizálásában. A doktor 1911-től a *Rockefeller Institute of Medical Research* orvosa volt, nem sokkal később – egészen 1944-ben történt nyugállományba vonulásáig – a szívgyógyászati laboratórium és klinikai szolgálat vezetője.

Az általa vezetett laboratórium hozzájárult az anatómia, az embriológia, a fiziológia, a biokémia, a patológia és a farmakológia tudományágaiban elért amerikai eredményekhez. Dr. Cohn számos szervezet vezetője vagy fontos tagja volt. Többek között az *Emergency Committee in Aid of Displaced Foreign* (eredetileg: Ger-

Alfred E. Cohn

¹⁴ Committee for National Morale, d. n. A. E. Cohn Papers, RG 450, C661-U, Box 3, Folder 5, Rockefeller Archive Center, Sleepy Hollow, N.Y. 1; Bódy–Urbán (szerk.): i. m.; Boorstin (ed.): i. m., 224.

¹⁵ Arthur Upham Pope: The Importance of Morale. *Journal of Educational Sociology* 15/4, 1941.

¹⁶ A Committee for National Morale fejlődés levélpapírja, d. n. A. E. Cohn Papers, RG 450, C661-U, Box 3, Folder 5, Rockefeller Archive Center, Sleepy Hollow, N.Y.

man) *Scholars and Displaced Foreign Physicians*¹⁷ egésze alatt vállalt szerepet az európai menekültek megsegítésében, és annak a mintegy másfél millió dollárnak az összegyűjtésében és elosztásában, amellyel a *Rockefeller Foundation* 1933 és 1955 között több mint 300 hontalanná vált és üldözött európai tudóst támogatott és juttatott amerikai egyetemi állásokhoz.¹⁸ Cohn szerepet vállalt egy sor egészségügyi szervezet, így a *New York Heart Association*, a *New York Academy of Medicine*, a *Sydenham Hospital*, a *China Medical Board*, továbbá a *Veterans Administration* és az *Asia Institute* munkájában. Nagy összeköttetésekkel szuverénül rendelkező, agilis és segítőkész közéleti ember volt, aki sokoldalúan együttműködött a Rockefeller Alapítvánnyal. Irathagyatéka végül a Rockefeller levéltárba került.¹⁹

A *Council for Democracy* a 40-es évek legelején hívták életre, azzal a céllal, hogy szembeszálljon „minden fasiszta, náci, kommunista vagy pacifista propagandával az Egyesült Államokban”.²⁰ Ebben a legfontosabb szerepet a *Time* magazin főszerkesztő-helyettese, a Princetoni Egyetemen végzett és később Eisenhower elnök beszédeit író C. D. Jackson (1902–1964) játszotta, aki propagandájával főleg a Charles Lindbergh neve által fémjelzett *America First* nevű szervezettel s annak izolacionista retorikájával igyekezett harcolni.²¹

Alig titkoltan, a *Committee for National Morale* tagjai igyekeztek előkészíteni az Egyesült Államok részvételét az európai háborúban. A bizottság tagja volt többek között számos egyetemi tanár, publicista, külföldet járt vagy hadviselt kommunikációs szakember, így többek között a bibliográfus Thomas W. Huntington, aki hosszan élt Olaszországban, Edmond Taylor, aki éppen akkoriban tért haza Franciaországból, s aki az amerikai közvélemény akkori állapotát a széttzüllött franciához hasonlította. Csatlakozott a bizottsághoz Dr. Foster Kennedy neurológus, John Gunther, neves publicista, politikai újságíró²² és Elmer Davis újságíró, utóbb a *United States Office of War Information* (az Egyesült Államok Háborús Információs Hivatalának) igazgatója, Robert M. Yerkes professzor, a pszichológiai hadviselés vezetője az első világháborúban, Ralph Barton Perry, a Harvard Egyetem professzora, Edward L. Munson tábornok, a hadsereg *Morale Service* hadosztályának parancsnoka és mások.

¹⁷ Frank Tibor: *Kettős kivándorlás. Budapest – Berlin – New York 1919–1945* (Budapest: Gondolat, 2012¹, 2015²). A szervezet irattárát ma a New York Public Library őrzi: Emergency Committee in Aid of Displaced Foreign Scholars records, 1933–1945.

¹⁸ Rockefeller Foundation Archives (Sleepy Hollow, N.Y.: Rockefeller Archive Center, d. n.).

¹⁹ Emily J. Oakhill – Kenneth W. Rose (eds): *A Guide to Archives and Manuscripts at the Rockefeller Archive Center* (Sleepy Hollow, N.Y.: Rockefeller Archive Center, 1989), 37.

²⁰ Blanche Wiesen Cook: *The Declassified Eisenhower* (New York: Doubleday Books, 1981), 122. Lásd még http://www.sourcewatch.org/index.php?title=Council_for_Democracy [Letöltve: 2012. január 24.].

²¹ Uo. és Brinkley: i. m., 179, 227, 371, 386.

²² Vö. Frank (szerk.): i. m., 57–58.

Dwight D. Eisenhower tábornok, 1945

A mi számunkra különösen érdekes a magyar Faragó László [Ladislav Farago] (1906–1980) szerepe a bizottságban, akinek egy – feltételezésünk szerint személyéhez köthető – munkájával alább ismerkedhetünk meg. A történetírás már sokoldalúan kimutatta, hogy az üldözött és menekülő európai (főként német) zsidó tudósok milyen jelentős szerepet játszottak az amerikai tudományosság fejlődésében, és hogyan igyekeztek ráébreszteni az országot a fenyegető háborús veszélyre. Nevezetes példa volt erre a sok ezer atomtudós, műszaki szakember és matematikus (köztük a magyar Szilárd Leó, Neumann János, Wigner Jenő, Teller Ede, Kármán Tódor), a nagy német írók, mint Thomas Mann, Bertolt Brecht, Franz Werfel, Lion Feuchtwanger, s mindazok a nagyobb részt zsidó származású művészek, tudósok, egyetemi tanárok, közéleti emberek, akiket Hitler Németországából menekülésre kényszerítettek.²³

²³ Frank: i. m., 243–349; uő: Thomas Mann: Egy európai Magyarországon és az Egyesült Államokban. In Gárdos Bálint – Péter Ágnes – Ruttkay Veronika – Timár Andrea – Vince Máté: *Idegen költők – örök barátaink. Világirodalom a magyar kulturális emlékezetben* (Budapest: L'Harmattan, 2010), 151–169 (lásd e kötetben is); Hargittai István: *Az öt világformáló marslakó* (Budapest: Vince Kiadó, 2006); Mészáros Judit: „Az Önök Bizottsága”. *Ferenczi Sándor, a budapesti iskola és a pszichoanalitikus emigráció* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2008), 101–157; Werner Röder – Herbert A.

Hunyady György a 30-as évek bevándorlási hullámának az amerikai szociálpszichológia fejlődésére gyakorolt hatását elemezve arra a következtetésre jutott, hogy e mögött áttételesen „a történelem, a fasizmus jelentkezése, a *fasizmus és a demokráciák* kibontakozó, világméretű *küzdelme* állt. Az Európából elszármazó pszichológusok, ha korábban sokkal ezoterikusabb, társadalmi-politikai szempontból kevésbé releváns kérdésekkel foglalkoztak is, a főzszaklató körülmények, a kényszerű menekülés hatására társadalmi-politikai problémák felé fordultak.” Hunyady itt elsősorban az Európából elmenekült lengyel–amerikai Kurt Lewin (1890–1947) munkásságára utal, de megemlíti a német–amerikai Erich Fromm (1900–1980) és Theodor W. Adorno (1903–1969) kutatásait is.²⁴

A *Committee for National Morale* tanulmányokat kezdeményezett és konferenciákat szervezett 1940 júliusa és szeptembere között. 1940 szeptemberében egy újabb csoport csatlakozott a bizottsághoz, benne olyan szaktekintélyekkel, mint a Harvard Egyetemről meghívott Gordon W. Allport és Walter B. Cannon pszichológiai professzorok, illetve ugyanon a pszichiáter Henry A. Murray és az államtudományi szakember Carl Friedrich vagy a New York-i Gardner Murphy professzor (*College of the City of New York*), Leonard Carmichael, az Amerikai Pszichológiai Társaság és a *Tufts College* elnöke, James Rowland Angell, a Yale Egyetem volt elnöke és az NBC rádiótársaság nevelésügyi igazgatója, a pszichiáter Karl Bowman és S. Bernard Wortis, a pszichoanalitikus David M. Levy, George Gallup, az Amerikai Közvélemény[kutató] Intézet (*American Institute of Public Opinion*, a későbbi Gallup Intézet) alapítója és mások.²⁵

Az illusztris bizottság arra a könnyen elvárható következtetésre jutott, hogy a közgondolkodást (*morale*) segítő szolgálat létrehozása „életbevágó feladat, s hogy a közgondolkodás problémáinak megoldása nem képzelhető el megfelelően egy átfogó, alaposan szervezett szemlélet és egységes ellenőrzés nélkül”.²⁶ A dokumentum tanúsága szerint az amerikai kormányzat közvélemény-formáló politikája általánosságban megfelelő, „de ahogyan a válság mélyül, és nehézségek következnek, a problémák mind súlyosabbak lesznek, és specialisták szervezett csoportjának szolgálatára lesz szükség”.²⁷

A *Committee for National Morale*-ről szóló, minden jel szerint 1940 kora őszén kelt összefoglaláshoz-tervhez másfél oldalas mellékletet csatoltak *Intro-*

Strauss (Hrsg.): *Biographisches Handbuch der deutschsprachigen Emigration nach 1933*. Band I–III. (München – New York – London – Paris: K. G. Saur, 1980–1999).

²⁴ Hunyady György: A nemzeti karakter talányos pszichológiája. In uő (szerk.): *Nemzetkarakterológiaiak. Rónay Jácint, Hugo Münsterberg, Kurt Lewin írásai* (Budapest: Osiris, 2001), 7–50; uő: *Történelemtanárok és a szociálpszichológia*. In uő (szerk.): *Szociálpszichológia történelemtanároknak. Tanulmánygyűjtemény* (Budapest: Ökonet, 2002), 12–13, idézet: 12.

²⁵ Committee for National Morale, i. m., 2–3.

²⁶ Uo., 3.

²⁷ Uo.

duction [Bevezetés] címmel. Ez a kilenc pontból álló gondolatsor valószínűleg a bizottság által készített (vagy készítendő) tanulmány, illetve az általa ajánlott cselekvési terv vázlata, benne mindazon fogalmak és teendők magyarázatával, amelyekre az adott témakör megértéséhez széles körben szükség mutatkozott. A dokumentum szerint az Egyesült Államokat „a leghatalmasabb méretű, *totalitárius agresszió fenyegeti*, benne egy veszélyes háború lehetőségével, gazdasági és társadalmi feszültségekkel és az amerikai életforma teljes próbatételének lehetőségével”.²⁸ Az irat leszögezi, hogy „a *nemzet biztonsága totális védelmet igényel*”, s hozzáteszi, hogy „a totális védelem rögtön, *hatékony mobilizálást és minden* (pénzügyi, ipari, katonai, pszichológiai) *forrás* koordinálását jelenti, nemcsak azokét, amelyek ismertek, hanem azokét is, amelyeket szokásosan elhanyagolnak, vagy amelyek még felfedezésre várnak”.²⁹ Az irat szerzői kiemelik, hogy „*mindezen források közül a leginkább nélkülözhetetlen a „morale”* [a közszellem], amely minden más vállalkozásnak is alapja és a leggyorsabban mobilizálható. Aktuálisnak tartják Napóleon állítólagos mondását, amely szerint »a háborúban a [jobb] közmorál nyer«.”³⁰

*A jó közszellem megteremti és megsokszorozza az emberi energiákat, amelyeket a gát-lások, határozatlanságok és konfliktusok megbéklyóznak. [...] Dinamikus, céltudatos és hatékony egységet képez egyén és csoport között. [...] A rossz közszellemet apátia, erőtlenség, tanácstalanság, önmagunkba, a vezetőkhöz, a csoportba és a célokba vetett hit hiánya jellemzi. A meg nem felelő vagy leromlott közszellem aláaknázza a határozottságot, rombolja a kohéziót és a hatékonyságot, széthúzást provokál, pánikhoz és összeomláshoz vezet.*³¹

Az irat VII. pontja szerint a jó közszellem „nemcsak a válságban nélkülözhetetlen, de az *erőteljes nemzeti lét feltétele*. (...) *A jó közszellem megteremtése az egész nemzetben és annak fenntartása egy hosszú és súlyos válságban hatalmas és nehéz feladat.*”³² Az irat kiemeli, hogy a most fenyegető roppant pszichológiai offenzíva fényében e probléma elhanyagolása katasztrófához vezethet. A háborús Nagy-Britannia és Franciaország példáján szemlélteti a közszellem építésének elhanyagolásával járó veszélyeket, miközben a náci Németország minden erejével továbbfejleszti az első világháborúban felépített és bevált gépezetét, amely tudományosan irányított pszichológiai offenzívát hozott létre. Összefoglalásként a dokumentum

²⁸ Introduction. Csatolva a *Committee for National Morale* című dokumentumhoz, 1. Kiemelések az eredeti szövegben.

²⁹ Uo., 1.

³⁰ Uo.

³¹ Uo.

³² Uo. Kiemelések az eredetiben.

hangsúlyozza „a nemzeti szinten ellenőrzött közszellemgondozó szolgálat sürgős szükségét, amely a probléma minden aspektusával átfogóan, módszeresen és tudományosan foglalkozik majd”.³³

MÉRÉSTECHNIKÁK

A *Committee for National Morale* 1941. február 19-i dátummal bizalmas dokumentumot tett közzé, amelyben feltárta és bemutatta a közszellem mérésének tudományos technikáit.³⁴ A 11 oldalas, gépiratos tanulmány folytatja a bizottság korábbi gondolatmenetét, de az előzőeknél sokkal módszeresebben és szakszerűbben ad vezérfonalat a közszellem építéséhez és méréséhez. Részletekbe megy a közszellem kezelésének technikáit, eszközeit és módszertanát illetően – valóságos szociálpszichológiai tanulmány. Az alábbiakban e nagy értékű, ismereteim szerint mind ez ideig publikálatlan módszertani dokumentum kivonatolva is bőveges ismertetését adom.³⁵

A dolgozat legelső megállapítása szerint a közszellem építése akkor lesz hatékony, ha „a demokrácia ügyére nézve kedvező és kedvezőtlen vélemények, attitűdök és magatartások pontos ismeretére épülnek”.³⁶ Az irat megkülönböztet magas kohéziójú és alacsony kohéziójú közszellemet, s az előbbi a hatékony katonai mobilizáció sikere szempontjából alapvető fontosságúnak tartja. A katonai akciók sikerét és kudarcát nagyban befolyásolja a civil lakosság szellemisége. Ha például a szülők ellenállnak fiaik katonai behívásának, ez rontani fog az újoncok hadi szellemén, és késlelteti igazodásukat a katonai szolgálathoz. Az ipari munkásság alacsony közszelleme sztrájkokhoz, munkalassításhoz és a munkaminőség romlásához vezethet. A kisebbségi csoportok meg nem értése a nemzet válságos időszakában zavarokhoz vezethet. Az ilyesféle félreértéseket akkor kell feltárni és kiküszöbölni, amikor a feszültségek még nem mennek át erőszakba. „A hadsereg közszelleme ugyan katonai kérdés, amelyhez azonban a modern társadalomkutatás technikáinak teljes tárházát be kell vetni.”³⁷ A bizottság úgy érezte, hogy a jó közszellem nem építhető pusztán szavakból. Amennyiben a közszellem alacsony kohéziójú, változtatni kell annak gazdasági, társadalmi és politikai hátterén, okain is. Amikor a közönséget meg akarjuk nyerni a változtatásoknak, a módosításokat ugyanúgy kell tesztelni, mint ahogyan ezt a modern reklámügynökség teszi, azaz

³³ Uo., 1–2.

³⁴ Scientific Techniques for Measuring Morale. Committee for National Morale. Confidential. February 19, 1941. A. E. Cohn Papers, RG 450, C661-U, Box 3, Folder 20, Rockefeller Archive Center, Sleepy Hollow, N.Y.

³⁵ Uo., 1.

³⁶ Uo.

³⁷ Uo., 2.

a kampány megindítása előtt mintát kell venni az adott populációból. A bizottság a közgondolkodás alakításához is a modern piackutatás eszköztárát ajánlja.

A dokumentum bevezető szakasza a nem ajánlatos módszereket szemlézi. A bizottság véleménye szerint veszélyhelyzetben nem járhatók a kommunikáció hagyományos útjai, melyek az állampolgártól a kormányzatig vezetnek. A választások ritkák, nem mérik az egyes ügyekre vonatkozó attitűdöket, és nem érnek el egyes kisebbségi csoportokat, mint amilyenek például a fegyveres erők vagy a külföldiek. A népszavazás drága és ezért ritka alkalom a véleményszondázásra. Az egyes érdekcsoportok nem képviselik a választók összességét és gyakran etikai háttérük is kérdéses. A kormányzathoz küldött magánlevelek és táviratok elégedetlen, bár hangos kisebbségektől érkeznek különféle címzettekhez, és sohasem kerülnek egy kézbe. A postai szavazások nem arányosan képviselik a népességet, s nem teszik lehetővé azt a fajta interjútechnikát, amely a vélemények hátterében megbúvó motiváció megértéséhez szükséges lenne. A magánkezdeményezésre létrejövő véleményfelmérések a jelen célokra nem alkalmasak, miután szerkesztői cenzúrának vannak kitéve. Emellett a közönséghez intézett kérdések eredményeit a közszellem érdekében nem ajánlatos közzé tenni, mielőtt a nemkívánatos helyzetben nincs változás. S végül: az újságírásban használatos kategorikus kérdések nem tárják fel azokat az attitűdöket, amelyek a közszellem mögött meghúzódhatnak.

A fenti alternatívákkal szemben a bizottság azokat a mérési technikákat részesítette előnyben, amelyeket pszichológusok, szociológusok, kultúr- és szociálantropológusok és piackutatók fejlesztettek ki a közszellem alapját képező közvélemény, az attitűdök és a magatartás közvetlen és közvetett mérésére. A bizottság a következő technikáktól várta a meghatározó motívumok feltárását:

- Közvélemény-kutatás
- Panel-módszer
- Rádióhallgatási szokások
- Kvalitatív társadalomkutatások
- Rejtett indikátorok használata
- Közvetett, objektív mutatók használata³⁸

A közvélemény-kutatás a verbalizált attitűdök gyors és pontos kifejezését képes mérni. Alkalmas például a totalitárius ideológia behatolásának mérésére életkor, nem, gazdasági helyzet, származási ország stb. szerint. Az egyik, magánkézben lévő kutatási ügynökség például a faji előítélet tendenciáit vizsgálta közel három éven át. Minthogy a megrendelő és a kormányzat egyaránt a faji előítélet csökkentésében volt érdekelt, ezeket a módszereket és eredményeket a közszellemet vizsgáló bizottság rendelkezésére lehetett bocsájtani.³⁹

³⁸ Uo., 4–10.

³⁹ Uo., 4.

A közvéleményt mérő paneltechnikák alkalmazásakor mindig egy reprezentatív mintát vizsgálnak meg, amelyet ismételten megkérdeznek. Ahelyett tehát, hogy felmérésenként mindig más mintát képeznének, ugyanazokat a válaszadókat keresik fel, akik így egy „panelt” képeznek. E módszernek vannak előnyei és hátrányai is. Az előnyök közé sorolja a bizottság, hogy a módszer minden olyan helyzetben használható, amikor a cél egy folyamatosan tartó vagy egy bizonyos időszakban lebonyolódó eseményre vagy állapotra vonatkozó reakciók mérése. Ugyanazon személyek megismételt kérdezése lehetővé teszi, hogy megismerjük őket, és véleményüket személyes tulajdonságaikra vetítve vizsgáljuk. A kérdező és kérdezett közötti folyamatos kapcsolat részletezőbb és az okokat is magyarázó válaszokhoz vezethet. Technikailag könnyebb egyetlen jó reprezentatív mintát összeállítani, mint számosat összehozni, s noha a panel lekérdezése általában költségesebb, e módszerrel az összkiadások mégis csökkenthetők.

A panelmódszer hátrányaként jelöli meg a dokumentum, hogy a panel tagjai egyszerűen a panelba való bekerüléstük révén elveszítik reprezentativitását. Artikuláltabbak, kritikusabbak, türelmesebbek, atipikusabbak lesznek, pusztán ismételt megkérdezéstől. Ez a veszély mindenféleképpen fennáll, még ha a Columbia Egyetem rádiókutató részlegének e potenciális hátrány felderítésére készült felmérése ezeket a hátrányokat nem is mutatta olyan fenyegetőnek. Egy másik veszély még nagyobb: az, ha a csoport tagjainak bizonyos, nem kis hányada menet közben kivonul a vizsgálatból. A több kérdőívet kitöltő résztvevőknek értékesnek kell találniuk a kutatást, vagy pénzt kell kapniuk hozzájárulásukért. Mindent egybevetve, a panelmódszer nagyon alkalmas bizonyos típusú kutatásokhoz, előnyei számosabbak hátrányainál.⁴⁰

A közgondolkodás mérésére a rádióhallgatás szokásai is alkalmasak, ha a műsorok természetével összefüggésben vizsgáljuk őket. A *Columbia Broadcasting System* (CBS) vizsgálatot végzett F. D. Rooseveltnél 1940. december 29-i, vésársánap nemzetbiztonsági rádióüzenetéről (*Arsenal of Democracy*, A demokrácia arzenálja),⁴¹ amelynek hatását az egész országban mérték. Az eredményeket másnap délelőtt 10:30-kor jelentették telefonon. A beszédet 16,5 millió családban 53 millió ember hallgatta, vagyis a rádióhallgatók 79%-a. Ez volt az addig valaha is legnagyobb közönség, amely bármilyen rádióadást meghallgatott.⁴²

A bizottsági jelentés a statisztikai technikákkal nyert mintavételt kiegészítőnek vélte kvalitatív megfigyelésekkel is. Ahhoz – hangsúlyozták –, hogy a közvélemény és az attitűdök objektív mérésének jelentőségét jobban megérthessük, többet kell tudnunk a véleménynyilvánító egyének „belső életéről és személyes szokásairól [...] a vélemények és attitűdök nem izolált jelenségek, beleszövődnek

a társadalmi folyamat komplex szövetébe.”⁴³ A jelentés az emberi élet összetett hátterének kvalitatív vizsgálatát három diszciplínától várja: a szociológiától a csoportszerkezet elemzését és demográfiai adalékokat, a szociálintropológiától a kulturális mintázatok és sztenderd motivációk megállapítását, a pszichiátriától és a szociális munkásoktól a diagnosztikus interjútechnikákat. A kvalitatív társadalomtudományok kiegészítik a mintavétel kvantitatív eljárásait.⁴⁴

A jelentés érdekes példát hoz az amerikai közvélemény 1941 eleji alakulásáról a nemzetközi helyzet vonatkozásában. A közvélemény-kutatások már ekkor növekvő háborús készséget mértek Japánnal szemben és Kína megsegítését sürgető attitűdöt. A kutatók kétféle motivációt láttak e tendencia mögött: (a) a német propaganda hatását, mely Európa helyett a csendes-óceáni térségben szerette volna bevonni az Egyesült Államokat; (b) növekvő vágyat a demokrácia megvédésére, amit azonban beárnyékol a Nagy-Britannia megsegítésétől való ódzkodás, mivel a britek az előző világháború folyamán még nagy összegekkel tartoztak Amerikának. Kiválasztott informátorok gondos interjúvolása és a különböző amerikai földrajzi térségek pontos társadalomképe tovább segítheti a véleményváltozások megértését.⁴⁵

A bizottság módszertani ajánlásai között további érdekes eljárásokról olvashatunk. Vannak például a közgondolkodásnak olyan közvetett indikátorai, amelyeket el lehet rejteni a rutininterjúkban vagy -vizsgálatokban. Ilyen lehet például az, amikor munkásokat vagy tengerészeket arról faggatnak, hogy szeretnék-e magukat áthelyeztetni valamely azonos vagy éppen másfajta telephelyre, gyár- vagy tengerészeti egységbe, azonos fizetéssel vagy rangban. Ha sok ilyen áthelyezési kívánságra derül fény, akkor az adott gyártelepen vagy tengerészeti bázison biztosan rossz a közszellem. Rossz kohéziójú a közszellem ott is, ahol nagyszámú férfi menekül hazugságba, csak hogy elkerülje a katonai szolgálatot.⁴⁶

Az 1920-as évek végétől olyan, ún. *pencil-and-paper*, vagyis ön-kérdőíves teszteket dolgoztak ki, melyek révén a megkérdezettek képességeiről, készségeiről, érdeklődéséről, munkabeli ismereteiről lehetett tájékozódni, ugyanakkor a hazugságot is tetten érheték.⁴⁷ Ilyen volt az amerikai pszichológusok között egykor legnépszerűbb, a személyzeti munkában használatos *Bernreuter Personality Inventory* (BPI, 1933)⁴⁸ elnevezésű személyiségteszt, amely egyebek mellett alapvető szellemi képességeket, komplex mentális folyamatokat, tanulási képességeket mért.

⁴³ Uo., 7.

⁴⁴ Uo., 7–8.

⁴⁵ Uo., 8.

⁴⁶ Uo., 9.

⁴⁷ Uo., 9–10.

⁴⁸ Robert A. Brotemarkle: What the Bernreuter Personality Inventory Does Not Measure. *Journal of Applied Psychology* 17/5, 1933, 559–563; Aaron Q. Sartain: A Study of Bernreuter Personality Inventory Scores Made by Candidates for Supervisory Positions in an Aircraft Factory. *The Journal of Social Psychology* 24/2, 1946, 255–259.

⁴⁰ Uo., 4–6.

⁴¹ http://en.wikipedia.org/wiki/Arsenal_of_Democracy [Letöltve: 2012. február 5.].

⁴² Scientific Techniques, i. m., 6–7.

A pszichiátriai szűréshez 1935-től alkalmazták a *Humm-Wadsworth Temperament Scale*-t.⁴⁹ A személyiség megismeréséhez, pályorientációs tanácsadáshoz kínált segítséget az E. K. Strong, Jr. pszichológus által 1927-ben kifejlesztett *Strong Interest Inventory*.⁵⁰ Ezeknek és a hozzájuk hasonló teszteknek nagy szerep jutott a hadseregben, ahol a közszellem felméréséhez nyújtottak óriási segítséget. Fontos sajátossága volt a vizsgálatnak, hogy a megkérdezett katonák sohasem tudhatták meg, ha hazugságon kapták őket.⁵¹

A bizottság számba vette a közgondolkodás olyan indirekt objektív mutatóit is, amelyek a neurotikusok és pszichopáták számát mutatták ki különféle időintervallumokban, vagy éppen az öngyilkossági rátát, a luxus árucikkeket érintő vásárlási szokásokat, a tőzsdeindexet, a valóságtól menekülő szórakozási formák népszerűségét vagy éppen a lincselés gyakoriságát.⁵²

Befejezésül a jelentés kitért a kutatási módszerekkel való visszaélés veszélyeire, megállapítván, hogy olyan tudományos eszköz nem létezik, amelyet erkölcsi skrupulusoktól mentes emberek ne tudnának rosszra használni. A *Morale Commission* szerint a következő elvek védhetik meg az ajánlott módszereket a visszaélésektől és – leginkább – a politika befolyásától:

- a módszereknek politikamenteseknek kell lenniük és maradniuk;
- az egyes minisztériumokban (pl. a mezőgazdasági tárcánál) végzett felméréseknek fokozatosan át kell kerülniük a civil szervezetek kezébe, és ki kell jutniuk a kormányzati befolyás alól;
- a közszellemet mérő tevékenységet a létező piackutató ügynökségek kezébe kell adni, hogy elkerülhető legyen a politikai állások kialakításának vádja;
- más honvédelmi tevékenységet is lehet szerződéses formában működtetni, noha ezt a lehetőséget kipróbálták Angliában is, ahol nem vált be, mivel a különféle szervezetek által alkalmazott technikák nem hoztak összehasonlítható eredményeket. Ezen kívül a magánszervezetek lojalitása saját klientúrájuk irányában akadálylá válhat.⁵³

⁴⁹ Doncaster G. Humm – Guy W. Wadsworth: The Humm-Wadsworth Temperament Scale. *The American Journal of Psychiatry* 91/1, 1935, 163–200.

⁵⁰ David A. C. Donnay: E. K. Strong's Legacy and Beyond. 70 Years of the Strong Interest Inventory. *Career Development Quarterly* 46/1, 1997, 2. http://en.wikipedia.org/wiki/Strong_Interest_Inventory; http://www.yourlifepath.com/?view=Assessments_strong [mindkettő letöltve: 2012. február 24.].

⁵¹ Scientific Techniques, i. m., 9–10.

⁵² Uo., 10.

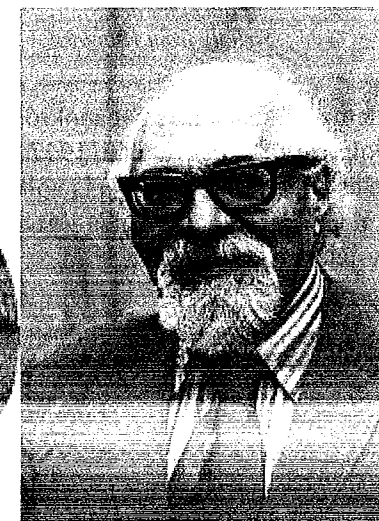
⁵³ Uo., 10–11.

A KÖZSZELLEM MAGYARORSZÁGON

A *Committee for National Morale* iratai között, a *Rockefeller Archive Center* gyűjteményében fennmaradt egy 1941 februárjában kelt bizalmas dokumentum a magyarországi közszellemről, közgondolkodásról is. Ismerte a *Committee* működését, aligha tévedünk, ha ezt az öt sűrű oldalas áttekintést Faragó Lászlónak tulajdonítjuk, noha az irat a szerző neve nélkül maradt fenn, gépiratban.⁵⁴ Más nemzetek *morale*-járól egyelőre nem került elő hasonló jelentés, s csak valószínűsíthetjük, hogy készültek ilyenek.

A bizottság magyar származású tagja, Faragó László termékeny publicista volt, aki többek között a német közgondolkodás alakulását és a német propagandaszervezetek munkáját is tanulmányozta, s aki – egy egykorú dokumentum szerint – tisztában volt ezek veszélyeivel az amerikai közgondolkodásra nézve.⁵⁵

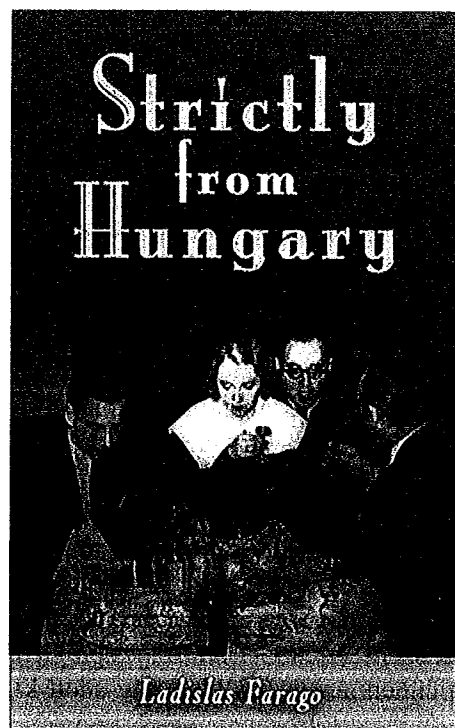
A csurgói születésű Faragó sokoldalú és sokműfajú szerző volt. Előbb, 1928–1935 között a *The New York Times* berlini tudósítója volt, és közben, 1930-ban az *Associated Press* etiópiai munkatársaként is dolgozott. 1935-ben Londonba költözött, majd onnan 1937-ben, Kanadán keresztül kivándorolt az Egyesült Államokba. Itt eleinte a *Committee for National Morale* számára dolgozott, egyebek között – két munkatársával együtt – könyvet szerkesztett *German Psychological Warfare* [A német pszichológiai hadviselés] címen, amelyet a bizottság adott ki,

Faragó László / Ladislav Farago

⁵⁴ *Morale in Hungary*. Committee for National Morale. Confidential. 1941. február 20. A. E. Cohn Papers, RG 450, C661-U, Box 3, Folder 44, Rockefeller Archive Center, Sleepy Hollow, N. Y.

⁵⁵ Committee for National Morale, i. m., 2.

Ladislav Farago:
Strictly from Hungary

elemzést készített a japánokról.⁵⁷ 1942–1946 között a diplomáciai testületnek is dolgozott. A háború után, 1947–1950 között a Szabad Európa Rádió osztályvezetője és a *UN World* kiadója is volt. Könyveiben a hírszerzés, a lélektani hadviselés és a nemzetközi propaganda történetét dolgozta fel, több munkájából film, rádió- és tv-játék is készült.⁵⁸

⁵⁶ Ladislav Farago – Lewis Frederick Gittler – Kimball Young (eds): *German Psychological Warfare. Survey and Bibliography* (New York: Committee for National Morale, [1941]).

⁵⁷ Ladislav Farago: *The Japanese. Character and Morale: Survey* (Committee for National Morale; Preliminary draft edition, [1946]).

⁵⁸ Kenyeres Ágnes (főszerk.): *Magyar Életrajzi Lexikon (1978–1991)* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1994), 238; http://en.wikipedia.org/wiki/Ladislav_Farago [Letöltve: 2012. január 23.]. – Nagyrészt Farago Patton. *Ordeal and Triumph* (London: Barker, 1966) című könyve alapján készült a Patton című amerikai film 1970-ben, többek között a *The Broken Seal. The Story of Operation Magic and the Pearl Harbor Disaster* (New York: Random House, 1967) című munkája inspirálta a Pearl Harbortól szóló, 1970-es amerikai-japán filmet, *Tora! Tora! Tora!* címmel. További művei még: Ladislav Farago: *Strictly from Hungary* (New York: Walker, [1962]); uő: *The Game of the Foxes. The Untold Story of German Espionage in the United States and Great Britain during World War II* (New York: Bantam Books, 1971).

benne számos vezető amerikai társadalomtudós tanulmányával.⁵⁶ Feltehetően Faragóéknak ez a könyve vezette be legelőször a „pszichológiai hadviselésnek” a kötet címében is szereplő fogalmát. Ez a kötet a propaganda és a hírszerzés titkos, proaktív pszichológiai formáinak egyik vezető amerikai szaktekintélyévé avatta Faragót. Amikor az Egyesült Államok belépett a második világháborúba, a bizottság kapcsolatba került az OSS-szel (*Office of Strategic Services* – a CIA elődje, a háború alatti amerikai hírszerzés szervezeti kerete), és Faragó polgári személyként csatlakozott a haditengerészeti hírszerzéshez. Mint magyar bevándorló, „ellenséges idegennek” számított, és nem dolgozhatott a hadseregnek, nem működhetett az európai fronton, ennél fogva a japánok elleni pszichológiai hadviselés amerikai egységeihez rendelték. *The Japanese. Character and Morale* [A japánok: jellemük és szellemük] címen 1946-ban könyvhosszúságú, titkosított

Mindennek alapján erősen valószínűsíthető, hogy a magyarországi közgondolkodásról szóló bizottsági jelentés Ladislav Farago [Faragó László] munkája. A magyar társadalmi és politikai viszonyokban igen jártas, elsőrangúan (s nagy valószínűséggel saját személyes tapasztalatai alapján) tájékozott szerző jelentése határozott részből áll, középpontjában a náci veszély magyarországi térhódításával. Az elsőben a szerző a magyarországi osztályviszonyokról számol be, hat társadalmi osztályt, illetve réteget különítve el egymástól.

Az uralkodó osztály – a szerző véleménye szerint – ezer éve ugyanaz: a birtokos arisztokrácia és a nemesség. Az utolsó száz évben ezek készséges szövetségesre találtak a nagyiparosok, a bankárok, a katonatisztek sikeresen feltörekvő csoportjaiban, akiket a hagyományos elit magába fogadott. A privilegizált osztályok tökéletesen uralják a nemzeti élet minden ágát, a törvényhozást, a törvénykezést, a hadsereget, a vasutat, a postát stb. Az uralkodó osztályok azonban csak az erősen centralizált tisztviselői kar közbejöttével képesek markukban tartani az országot. A tisztviselői kar legtöbb tagja a belügyminiszter ellenőrzése alá tartozik, aki az uralkodó osztály legreakciósabb képviselői közül kerül ki, feladata a nemzeti élet minden részletének közvetlen kontrollja. A tisztviselői karban csaknem japán mintájú nacionalizmus uralkodik: készek akár meghalni is ama hitükért, mely szerint osztályérdekeik Magyarország valódi nemzeti szellemét és *raison d'être*-jét, létüket képezik. A tisztviselők exkluzív fraternitást képeznek, barátoknak, sőt szinte rokonnak tekintik egymást, s akár első látásra tegeződnek. A magyar költségvetésnek több mint 50%-át fizetésekre fordítják.⁵⁹

Ami a burzsoáziát illeti, a nemzeti életből kiszorított zsidókon kívül alig tartozik ide valaki, akit az uralkodó osztály ne szívott volna máris magába, és ha van ilyen, akkor ennek egyedüli ambíciója az, hogy ez vele is megtörténjék.⁶⁰

A kispolgárság is nagyrészt zsidó, s ha nem az, akkor nincsenek hagyományai és kulturális színvonala erősen kétes. Ez a frusztrált osztály igen gyakran német eredetű, és fiatalabb tagjai (a diákok, a kocsmárosok fiai, a tanárok, a boltosok és a kormányhivatali szolgák) adják a magyar nácik törzsközönségét.

A kis földbirtokosok vagy farmerek paraszti háttérből jönnek, eléggé konzervatívok, és tapasztalatból tudják, hogy nem okos szembe szállni a hatalommal. Dühödten antikommunisták, többségük gyanakvó a náccal szemben. Okos vezetéssel és kevesebb kormányzati nyomással azonban haladó elemmé válhatnak.⁶¹

A parasztok az összlakosság több mint egyharmadát képezik, szegénység és nyomor között tengődnek. Teljesen szervezetlenek, s így minden forradalmi mozgalom, akár bolsevik, akár náci, tömegével találhat közöttük lelkes tüntetőket és

⁵⁹ Morale in Hungary, i. m., 1.

⁶⁰ Uo., 1.

⁶¹ Uo., 1–2.

zavarkeltőket. Ugyanakkor emberileg jó minőséget jelentenek, és egy megfelelő agrárreform elégedett és szorgos osztályt faraghatna belőlük.⁶²

Végül a munkásokat ugyan hivatalosan gyanús figuráknak tekintik, akiknek nincs beleszólása a dolgokba, jól szervezett, öntudatos tömeget képeznek, akiket a szakszervezetek nevelnek. Politikai orientációjuk meglepően stabil. A nácik irányába történő gravitálásuk elhanyagolható, alacsony szinten mozog.⁶³

Ezek tehát az első fejezet legfőbb megállapításai.

A munka második, rövid alfejezete az egyházakról közöl megfigyeléseket. A katolicizmusról megállapítja, hogy államvallás. A katolikus egyház hagyományai szerint reakciós, és mindig az uralkodó osztályt támogatja, különösen mivel roppant anyagi természetű privilégiumai és felbecsülhetetlen értékű földbirtokai vannak. A protestáns egyházak nem olyan arisztokratikusak és gazdagok, de alig liberálisabbak a katolikusoknál. Világi vezetőiket az arisztokraták közül választják.⁶⁴

A hadseregről szólván a jelentés hangsúlyozza, hogy az egy ellenforradalom terméke, ennél fogva reakciós és vadul antikommunista. Kiválóan szervezett és fegyelmezett alakulatokból áll, melyeknek küzdőképessége igen jó. A jelentés keltéhez (1941. február 20.) képest mintegy négy évvel azelőttig Horthy Miklós kormányzó (1868–1957) teljes mértékben ellenőrzése alatt tartotta, az utóbbi években azonban a fiatal tisztek nagy hányada a nácikhoz állt. Ha egy náci puccs törne ki, kérdéses, hogy az egész hadsereg hűségesen támogatná-e a jelenlegi rendszert.⁶⁵

A magyar belpolitikáról szóló részben a szerző a legnagyobb hangsúllyal a zsidók jog- és tulajdonfosztásáról szól, amivel a magyar uralkodó osztály az általa gyűlölt szélsőjobb vitorlájából akarta kifogni a szelet. Minthogy a kommunistákat és a szocialistákat maguk eliminálták, többé nincsen szükségük a szélsőjobbra ahhoz, hogy ők végezzék el ezt a munkát – állapítja meg az írás.⁶⁶

A magyar nácik – írja az 1941. évi jelentés – az uralkodó osztály veszélyes riválisának számítanak. Igen nagyszámú követőjük van, akár az összlakosság 1/3 része. Ugyanakkor megosztottak, s nincs megfelelő vezetőjük és tehetséges képviselőjük sem. Elveik konfúzusak, országgyűlési képviselőik műveletlenek, nem kiválóak, nincs szónoki tehetségük. Minden más időben politikai kudarcra lennének ítélve, és bizonyosnak látszik, hogy német segítség nélkül soha sem lesznek képesek a hatalom megragadására.⁶⁷

A kisbirtokosok pártja, a tehetséges és ambiciózus Eckhardt Tibor (1888–1972) vezetése alatt álló Kisgazdapárt jól szervezett politikai erő. Eckhardt nyíltan az

⁶² Uo., 2.

⁶³ Uo.

⁶⁴ Uo.

⁶⁵ Uo. A jelentés jóslata 1944-ben bevált, vö. Thomas Sakmyster: *Admirális fehér lovon. Horthy Miklós 1918–1944* (Budapest: Helikon, 2001), 340.

⁶⁶ Morale in Hungary, i. m., 3.

⁶⁷ Uo. A jelentésnek ez a jóslata is bevált 1944-ben.

angolok barátja, s egy közeli angol győzelem esetén fontos parlamenti ellenzéke lehetne a mostani uralkodó erőknél, amelyek a tengelyhatalmakhoz kötődnek.⁶⁸

A szociáldemokratákat a magyar kormányzat a Dollfuß- eset (1892–1934) miatt nem kergette szét, miután nem akarta, hogy a munkások a [magyar] náci párthoz csatlakozzanak.⁶⁹ 25 év alatt e párt jó parlamenti hagyományokat épített ki. Vezetőinek jó képességei vannak, becsületesek és jó szervezők. Miután a magyar munkásmozgalomban igen kevés kommunista van (a Kommunista pártot törvényen kívül helyezték), a munkáspárt egységes és válsághelyzetben erős tengely szerepét játszhatja, esetleg a kisgazdákkal kötött szövetségben.⁷⁰

Amint a jelentés folytatja, Magyarországon hiányzik a liberális párt, legfeljebb néhány liberális politikus maradt. A legfontosabb konzervatív-liberális politikus gróf Bethlen István [1874–1946], a náciizmus ellensége és a szövetségesek barátja. Bár az agrárkérdésben reakciós, mindenfajta diktatúrának ellensége. Ő valószínűleg Magyarország legélesebb eszű államférfia.⁷¹

A magyar külpolitikáról szóló V. rész azzal a megállapítással kezdődik, amely szerint a magyar vezetők azért menetelnek együtt Hitler Németországával, hogy a [magyar] nácikat a hatalmon kívül tartsák és megőrizték saját hatalmukat. A németek viszont azért nem akarnak megszabadulni a jelenlegi tapasztalt vezetőktől, mert a feltörekvő magyar nácik nem mutatták még a tehetség jeleit, és feltehetően szétvernék az ország termelőképességét. Általánosan elfogadott axióma, hogy Magyarország mindaddig nem akarna szembeszegülni a német diktátumokkal, amíg a németek teljhatalmúak a kontinensen. Ha német–orosz konfliktus törne ki, a mai magyar kormány az egész nemzetet csatasorba állítaná a szovjetek ellen. Ez a bécsi döntések titka is, amelyekben a Kárpátok egész hegyvonulatát Magyarországhoz csatolták. A németek tudták, hogy a magyar hadsereg sokkal határozottabban védezné meg a területét, mint a románok.⁷²

Az utolsó, VI. részben tárgyalja a jelentés a közgondolkodás helyzetét Magyarországon. A közérzet a szerző véleménye szerint megosztott: a földbirtokosok gyűlölik a parasztokat és fordítva, a fehérgallérosok [a tisztviselői réteghez tartozók] gyűlölik a zsidókat, akiknek eltávolítása a gazdasági életből viszont komo-

⁶⁸ Uo. Eckhardt az irat keletkezéséhez képest alig két héttel később, 1941. március 7-én elhagyta Magyarországot, és végleg letelepedett az Egyesült Államokban, vö. Kádár Lynn Katalin: *Eckhardt Tibor amerikai évei 1941–1972* (Budapest: L'Harmattan, 2006), 66.

⁶⁹ Engelbert Dollfuß osztrák kancellár (1932–34) folyamatosan és provokatív módon fellépett az osztrák Szociáldemokrata Párt ellen, 1934 februárjában leverte egy szocialista felkelést, majd feloszlatta a Szociáldemokrata Pártot. Így elvesztette a baloldal támogatását, éppen akkor, amikor egyre fenyegetőbbé vált a náci veszedelem Ausztriában. Kerekes Lajos: *Ausztria története 1918–1955* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1966), 77–114. Vö. Heinrich Bußhoff: *Das Dollfuß-Regime in Österreich* (Berlin: Duncker & Humblot, 1968).

⁷⁰ Morale in Hungary, i. m., 3.

⁷¹ Uo., 4.

⁷² Uo.

lyan megzavarta a nemzetgazdaságot. Ezenközben a tisztviselői kar, a hadsereg és a rendőrség hatékony központi irányítása összetartja az országot, és meggátol mindenfajta dezintegrációt. Zavarra ad okot azonban a nyersanyag és élelmiszer folytonosan növekvő mennyiségű németországi exportja. A cukrot, kávé, teát, a fűszereket, a húst és Magyarország főterményét, a lisztet jegyrendszerben osztják el, és még így is nehéz ezeket beszerezni. Az árak az égig mennek, noha leszorításukra szigorú rendelkezések vannak érvényben. Növekszik a félelem a német inváziótól. A náci program antiszemita ígéretei hatottak a népesség jelentős részére, és a parasztnak tetszett a földosztás ígérete. De a német dominanciát sosem fogadták el Magyarországon. A közvélemény sokféle irányban megosztott, nincs egységes, szolid közgondolkodás egyetlen értelemben sem. Az általános vélemény az, hogy Magyarország sorsát a magyar határokon kívül fogják eldönteni. A nyilvánosság bizonytalanságai és instabilitása arra mutat, hogy az országnak bármely politikai rendszert el kell fogadnia, amelyet egy győztes nagyhatalom támogat, s amelyet valamely okos és alapos propaganda előkészít. A magyar tömegek sorsa tisztán külső eseményektől függ, s így elégedetlenek, félnek, és sötétben látják a jövőt. Ennek folytán bármely program által könnyen befolyásolhatók, amely némi reményt ad nagyobb igazságosságra, biztonságra és stabilitásra. Az uralkodó osztályok hatékonyak, a náci hangosak és a tömegek bizonytalanok. Imádkoznak egy megváltóért, de Adolf Hitlert [1889–1945] nem tekintik annak.⁷³

A magyarországi helyzetet bemutató, tömör összefoglalás szerepet játszhatott Magyarország megítélésének amerikai alakulásában, hatása lehetett az amerikai béketervekre,⁷⁴ és az ország megítélésére a második világháború alatt és után. Noha ez az irat nem tükrözte a közgondolkodás pszichológiai mérésének tudományos igényű módszereit, tagolt és tisztafejú képet adott a magyar közgondolkodás ellentmondásairól, a náci Németország és a náciizmus magyarországi percepciójáról, a „zsidókérdés” alakulásáról, a magyar szélsőjobb megítéléséről, a magyar társadalom, a belpolitikai helyzet zavarairól. Mint annyiszor, az ország képét feltehetően magyar forrásból rajzolták meg, a belső értékelés magyar közvetítőn keresztül került a nemzetközi közvélemény elé. A *Committee for National Morale* 1941 februárjában adekvát képet kapott és alkotott Magyarországról.

⁷³ Uo., 4–5.

⁷⁴ Romsics Ignác (szerk.): *Amerikai béketervek a háború utáni Magyarországról. Az Egyesült Államok Külügyminisztériumának titkos iratai 1942–1944* (Gödöllő: Typovent, 1992), 222–227, 230.

ÖSSZEGZÉS

A második világháborúba történő belépése előtt az Egyesült Államokban megnőtt az érdeklődés a *public morale*, azaz a közgondolkodás, a közvélemény, a közszellem alakulása és mérése iránt mind amerikai, mind nemzetközi vonatkozásban. E gyakorlatias, aktuális cél mellett a történelem sodrában új tudományos iskola is kifejlődött. A feladatot először civil szervezetek igyekeztek vállalni, benne a nagy egyetemek (elsősorban a Harvard) szakértői, más kiváló pszichológusok, szociológusok, kultúr- és szociálintropológusok, közvélemény-kutatók, publicisták közreműködésével.

A résztvevők egy része európai születésű amerikai, vagy zsidó származása miatt menekülésre kényszerített európai tudós vagy publicista volt. A tudományos munkálatok során hasznosították az 1920-as, 1930-as évek idevágó, új kutatási eredményeit, s ötvözték ezeket a politikai és katonai események által életre hívott korszerű újságírói fogásokkal. Mindebből izgalmas, új tudományos diszciplína született mind az amerikai, mind a nemzetközi közvélemény természetrajzáról, alakulásáról. A kutatások és azok eredményei bizonyos mértékben megalapozták, feltehetően előkészítették a háború utáni békétárgyalások és a nemzetközi rendezés szempontjait, a háborúban résztvevő országok amerikai percepcióját és az Egyesült Államok második világháború utáni magatartását. Jelentős szerepük volt a nemzetközi hírszerzés, a háborús propaganda, a pszichológiai hadviselés amerikai módszereinek, technikáinak, szempontrendszerének az első világháborúhoz képesti továbbfejlesztésében. Egyszersmind hozzájárultak a szociálpszichológia új, interdiszciplináris hajtásának kifejlődéséhez, politika és tudomány, történelem és társadalomkutatás termékeny kölcsönhatásához.

■ In Fülöp Márta – Szabó Éva (szerk.): *A pszichológia mint társadalomtudomány. A 70 éves Hunyady György tiszteletére*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó, 2012, 275–291.

A vak szemtanú

Joseph E. Davies amerikai nagykövet Moszkvában,
1936–1938

Noha az Egyesült Államok csak 1933-ban vette fel a diplomáciai kapcsolatokat a Szovjetunióval, már 1917 után is igyekezett az Oroszországi Szovjet Szövetségi Szocialista Köztársaság segítségére lenni. Az 1921-től kibontakozó éhínséget Amerika jelentős jótékonyági intézkedésekkel próbálta enyhíteni. Herbert Hoover (1874–1964) későbbi elnök, aki már az első világháború alatt kitűnt európai (főként belgiumi) gazdasági segélyakcióival, kongresszusi felhatalmazás alapján 4 millió dollár értékben adott át az amerikai hadsereg készleteiből, a Vöröskereszt közbejöttével, egészségügyi tartalékokat. Az amerikai állami segélyakciónak inkább szimbolikus jelentősége volt, hiszen ugyanekkor magánerejéből 80 millió dolláros támogatást csatornáztak Oroszországba. 1922-ben a korábban bányamérnöként dolgozó Hoover rendkívüli szervezőképessége révén 10,5 millió nélküldöző orosz jutott (900 000 tonna) ételhez, ruházathoz és orvossághoz, 18 000 elosztóponton. Az ekkor emigrációban élő Maxim Gorkij (1868–1936) lelkes szavakkal köszönte meg Hoovernek „az amerikai nép nagylelkűségét, amely újjáélesztette a népek közötti barátság álmát egy olyan korban, amikor az emberiség rászorul a jótékonyásra és az együttérzésre”. Egy ekkori moszkvai banketten az OSzSzSzk Népbiztosok Tanácsa Hoovernek „a megmentett emberek millióinak nevében” mondott köszönetet.¹

¹ Daniel J. Boorstin: *The Americans. The Democratic Experience* (New York: Random House/Vintage Books, 1974), 573.

A KORAI SZOVJET–AMERIKAI DIPLOMÁCIAI KAPCSOLATOK

A 20-as években a felek két okból nem kívántak tárgyalni a diplomáciai kapcsolatok felvételéről. A Szovjetunió nem volt hajlandó visszafizetni a cári időszakban keletkezett államadósságot, emellett az Egyesült Államok vádja szerint az USA érdekeit sértő politikát folytatott Közép-Amerikában, így Mexikón keresztül fegyverekkel látta el Augusto César Sandino (1896–1934) nicaraguai forradalmi mozgalmát. Mindeközben azonban az amerikai gazdaság megvetette a lábát a Szovjetunióban: Armand Hammer az azbeszt- és grafitipart fejlesztette, a General Electric a Dnyeper folyón létesített erőművet, Henry Ford pedig Novgorodban autógyárat.²

Az Egyesült Államok a Szovjetuniót csak 16 évvel a bolsevik forradalom után ismerte el. A diplomáciai kapcsolatok létesítésére Franklin Delano Roosevelt (1882–1945) kormánya határozta el magát 1933 novemberében. Ezt akkor tekintélyes amerikai üzletemberek, így például az autógyáros Henry Ford (1863–1947) és Gerard Swope (1872–1957), a General Electric Company elnöke is sürgették, tekintettel a hatalmas szovjet piacra, de a szovjet kormány is örült a lépésnek a japán terjeszkedés megfékezésének reményében. A Szovjetunió Japán-ellenes fellépésében ekkor már amerikai oldalról is évek óta reménykedtek, ezt a Külügyminisztériumban Stanley Kuhl Hornbeck (1883–1966) Távol-Kelet-szakértő igyekezett előkészíteni.³ Hornbeck 1938-ban gazdasági szankciókat sürgetett Japán ellen.⁴ A diplomáciai kapcsolatok felvételének előkészítését Roosevelt nem hivatalos diplomatára, hanem – akkori – barátjára és bizalmasára, William C. Bullittra (1891–1967) bízta, aki 1933 októberében a szovjet kormánynak indítványozta egy magas rangú szovjet tárgyalópartner meghívását Washingtonba. Makszim Litvinov (1876–1951) szovjet külügyminiszter 1933. november 8. és 16. között tanácskozott Roosevelttel, akinek első kérése a Szovjetunióban élő amerikaiak szabad vallásgyakorlásának engedélyezése volt. Litvinov ezen felül arra is ígéretet tett, hogy a Szovjetunió rendezi 70–150 millió dolláros háborús adósságát. A diplomáciai lépés formai szempontból sikerrel járt ugyan, de a következő 5 évben nem hozta meg a kért és remélt eredményeket: a szovjetek nem adták meg a szabad vallásgyakorlás jogát az ott élő amerikai állampolgároknak, nem fizették meg háborús adósságaikat, az amerikai kereskedelem nem tudott behatolni a szovjet gazdaságba, s az Egyesült

² Magyarics Tamás: *Az Egyesült Államok külpolitikájának története. Mítosz és valóság: érdekek és értékek* (Budapest: Antall József Tudásközpont, 2014), 271.

³ Robert D. Schulzinger: *U.S. Diplomacy Since 1900* (New York – Oxford: Oxford University Press, 1998⁴), 156.

⁴ Stanley K. Hornbeck Urges Economic Sanctions Against Japan, 1938. Közli: U.S. Department of State: Foreign Relations of the United States, 1938. Washington, D.C., 1954, Government Printing Office, III, 572–573. Újraközli Dennis Merrill – Thomas G. Paterson (eds): *Major Problems in American Foreign Relations. Vol. II. Since 1914* (Boston – New York: Houghton Mifflin, 2005), 121–122.

Államok nem váltotta be a japán hódító törekvések amerikai megállítására vonatkozó szovjet reményeket. A két nagyhatalom kapcsolatát ⁵ már 1934 végére ismét a kölcsönös bizalmatlanság jellemezte.

Az Egyesült Államok első moszkvai nagykövete William C. Bullitt lett, aki nek kiváló szovjetszakértőkből álló munkatársi gárdája volt. Bullittnek a szovjet rendszer iránti kezdeti lelkesedése két év alatt haragos antikommunizmusra váltott, s a nagykövet 1936-ban Párizsba került át. A maga mögött hagyott nagykövetség munkatársai, közöttük Charles E. Bohlen (1904–1974) és Loy W. Henderson (1892–1986), élükön a később, a hidegháború indulásakor fontos szerepet játszó George F. Kennannal (1904–2005) egyre fokozódó borzadályal figyelték a „tisztogatásokat”, a régi bolsevik gárda sztálini megsemmisítését. Az amerikai Külügyminisztériumban – a kelet-európai részleg antikommunista vezetője, Robert F. Kelley (1894–1976) befolyása alatt – ekkor indult el az a kampány, amely a politikai elitet egyre inkább a kommunizmus veszedelmeire kívánta figyelmeztetni.⁶ Az 1930-as évek amerikai diplomatáinak ebből a köréből s e kör akkori tapasztalataiból táplálkozott a hidegháború nyitányakor megnyilvánuló éles szovjetellenesség.⁷ A mai amerikai történetírás felhívja a figyelmet, hogy George F. Kennan a 40-es években a szovjet kommunista rendszert a *társadalmi nem* fogalmi rendszerében írta le: a szovjet népet a kormánya által megerősöskolt nőnek ábrázolta, s magát Kennant az orosz nép igazi szerelmesének mutatta be.⁸ A moszkvai amerikai diplomaták egyetértettek abban, hogy a Szovjetunióval való együttműködésnek nincsen alapja, s a 30-as években úgy látszott, hogy még a közös ellenségekkel szemben sem lehet a szovjetekkel együttesen fellépni. A sztálini koncepciók percek, a diktátor ellenfeleinek kiirtása egész pályafutásukra megalapozta e diplomaták szovjetellenességét.

ÜGYVÉD MINT NAGYKÖVET

Bullitt nagykövet utóda Moszkvában Joseph Edward Davies (1876–1956) lett. Hivatalos megbízatása 1936. november 16-tól 1938. június 11-ig szólt. Davies a Wisconsin állambeli Watertownban született, és jogot hallgatott a University of Wisconsinon (1898, 1901), majd doktorátust szerzett a Dél-Karolina állambeli Presbyterian

⁵ Schulzinger: i. m., 157; Alan Brinkley: *The Unfinished Nation. A Concise History of the American People* (New York: McGraw Hill, 2010⁶), 657–658; Magyarics: i. m., 271–272.

⁶ Schulzinger: i. m., 157–158; https://www.google.hu/search?q=George+F.+Kennan&ie=utf-8&oe=utf-8&client=firefox-b&gfe_rd=cr&ei=8F-BV4j5K-Wv8wfCy5HwBw [Letöltve: 2016. július 9.].

⁷ Frank Costigliola: George F. Kennan and the Gendering of Soviet Russia. In Dennis Merrill – Thomas G. Paterson (eds): i. m., 255.

⁸ Uo.

College-ban (1937). Kezdetben ügyvédként dolgozott, majd bekapcsolódott a demokrata párt politikai életébe. 1912-ben Amerika nyugati államainak támogatását megszervezve hatékonyan előmozdította Woodrow Wilson (1856–1924) elnökké választását. Így lett az elnök közeli munkatársa: a gazdasági visszaéléseket, összefonódásokat vizsgáló, a trösztöket ellenőrző *Bureau of Corporations* (Korporációs Hivatal), majd a *Federal Trade Commission* (Szövetségi Kereskedelmi Bizottság) elnöke (1915–1916),⁹ sőt – az elnök kifejezett kérésére – szenátorjelölt (1918) is. A választást azonban republikánus ellenfele nyerte meg, s ezzel a demokraták elvesztették szenátusi többségüket. Egyebek mellett ez vezetett a háború után Wilson elnök bukásához is. Davies volt a párizsi békekonferencián (1919) Wilson elnök gazdaságpolitikai tanácsadója. A béketárgyalások után visszatért ügyvédi praxisához, és egy sor külföldi állam (Mexikó, Peru, Hollandia, Görögország és a Dominikai Köztársaság) ügyeiben jogtanácsosként működött. Leghíresebb jogesete a Ford vállalat részvényeseinek védelme volt az amerikai kormánnyal szemben, amit meg is nyert, és ezzel rekordnagyságú, 2 millió dolláros honoráriumhoz jutott. Elsősorban trösztellenes ügyek képviselőjeként vállalt ügyvédi munkát, vállalati ügyfelei között volt a Seagrams, a National Dairy, a Copley Publishing, az Anglo-Swiss, a Nestlé és a Fox Films.¹⁰

A milliommossá vált Davies magánvagyonából nagyvonalúan támogatta Franklin D. Rooseveltnél 1932. évi elnökjelölti kampányát. Rooseveltnek már a Wilson-kormány idejéből közeli barátja és munkatársa volt.¹¹ Sokoldalú jogi és nemzetközi tapasztalata alapján és a Demokrata Párt kitartó támogatásának elismeréseképpen esett rá Roosevelt elnök választása. Így kapta moszkvai megbízatását. Moszkva után 1938–1939-ben Luxemburgban és Belgiumban képviselte az Egyesült Államokat, 1939–1941 között pedig a később Nobel-békedíjjal kitüntetett Cordell Hull (1871–1955) külügyminiszter különleges tanácsadója lett, akit az amerikai világháborús külpolitika kezdeti irányításában segített. 1942-ben nevezték ki a Rooseveltnél elnök rendeletével ekkor felállított – s a háború által szükségessé vált támogatási és jótétemeli programokat és rekonstrukciós munkálatokat felügyelő – *War Relief Control Board* elnökévé. 1945-ben, a potsdami konferencián nagyköveti rangban szolgált Harry S. Truman (1884–1972) elnök és James F. Byrnes (1882–1972) külügyminiszter különleges tanácsadójaként.

⁹ Elizabeth Kimball MacLean: Joseph E. Davies: The Wisconsin Idea and the Origins of the Federal Trade Commission, *Journal of the Gilded Age and Progressive Era* 6/3 (2007), 248–284.

¹⁰ Davies életrajzi vázlatához felhasználtam a *Who Was Who in America* 3. kötetét (Chicago, IL: Marquis – Who's Who, 1960, 210), valamint a *Wikipedia* Joseph Edward Davies szócikkét: https://en.wikipedia.org/wiki/Joseph_E._Davies [Letöltve: 2016. július 5.].

¹¹ Elizabeth Kimball MacLean: Joseph E. Davies and Soviet-American Relations, 1941–43. *Diplomatic History* 4/1, 1980, 73.

Csupán Davies magánéletének érdekességeként említjük, hogy második felesége (1935 és 1955 között, tehát éppen moszkvai éveiben is) Marjorie Merriweather Post (1887–1973), a maga idején a Egyesült Államok leggazdagabb (és talán legvonzóbb) örökösnője, a Postum gabonavállalat tulajdonosa és a *General Foods, Inc.* alapítója volt. A Davies-házaspár többek között Post aszszony híressé vált nyári rezidenciáján, a floridai Palm Beach-en lévő Mar-a-Lago nevű kastélyban töltötte szabadidejét. Az akkor 126 szobás kastélyt jóval később, 1985-ben a multimilliárdos Donald Trump vásárolta meg.

Marjorie Merriweather Post

MOSZKVAI KÜLDETÉS

Davies nagykövet már 1941-ben könyvet adott ki moszkvai működéséről, *Mission to Moscow* [Moszkvai küldetés] címmel, amely a maga idején valóságos nemzetközi bestseller lett. Több százezres példányszámban jelent meg, számos nyelvre lefordították, és hollywoodi filmen is feldolgozták.¹² Davies műve magyarul rögtön a második világháború után két kiadásban is megjelent, *Moszkvai jelentés* címmel, Juhász Vilmos fordításában, közel ötszáz oldal terjedelemben (Budapest: Anonymus, 1945). Solymár László, FRS, az oxfordi egyetem mérnökprofesszora 1984-ben röviden egybevetette a könyv eredeti angol, illetve magyar szövegét, és rámutatott, hogy a magyar szöveg számos helyen jelentősen eltér az eredetitől, s a változtatások, kihagyások mindig a sztálinista szovjet politikának megfelelő irányban történtek.¹³ A magyar szöveget tehát 1945-ben szovjet szempontból gondosan cenzúrázták.

¹² Joseph E. Davies: *Mission to Moscow* (New York: Simon and Schuster, 1941; London: Victor Gollancz, 1942, 10th impr. 1945). <https://archive.org/details/missiontomoscow035156mbp> [Letöltve: 2016. szeptember 1.].

¹³ Solymár László e tárgykörben, 2017. január 20-án tartott oxfordi előadásom után szóban és kéresemre írásban is felhívta figyelmemet a magyar fordítás nyilvánvalóan szándékos torzításaira és erről korábban frott cikkére: L. R. Somlay (= Solymár László): *Submission to Moscow* (in Hungari-

Az amerikai diplomata könyve kiváló szovjet propagandának bizonyult a háború alatt és után. A könyvből a Warner Brothers 1943-ban filmet készített Michael Curtiz rendezésében, Walter Hustonnal (Davies) és Ann Hardinggal (Post) a főszerepben. A film egyike volt Hollywood háborús erőfeszítéseinek, amellyel a Szovjetunióval kötött szövetséget támogatta. Davies fenntartotta és gyakorolta is a szövegkönyvvvel kapcsolatos teljes jogkörét, hamis értéktételeit a film is tükrözte. A könyv nyomán a film is olyan elfogultan Sztálin-barát képet festett a Szovjetunióról, hogy még producere, Robert Buckner is „politikai célok által motivált, célzatos hazugságnak” nevezte, amely „fényesen megmásított fontos tényeket, teljesen vagy részben tudatosan hamis megjelenítésükkel”.¹⁴ A film a moszkvai kirakatperek áldozatait a náci Németország ötödik hadoszlopaként ábrázolta.¹⁵ Davies moszkvai küldetésének immár mind komolyabb történeti irodalma is van, elsősorban David H. Culbert (1980) és Elizabeth Kimball MacLean (1993) könyveire, illetve Todd Bennett cikkére kell itt utalnunk.¹⁶

Davies könyve¹⁷ (melyből a pontatlan és hiteltelen fordítás ellenére az eredeti magyar kiadás ellenőrzött szövege szerint idézünk) a nagykövet naplójából és hivatalos jelentéseiből összeszőtt dokumentum. Számos érdekes megfigyelést rögzít az 1936 és 1938 közötti szovjet politikai, társadalmi és gazdasági életéről, a szovjet közszereplőkről és mindennapokról, a nemzetközi helyzetről, a szovjet külpolitikáról. Közölte benne a Cordell Hull külügyminiszternek szóló, 1937. március 12-i bizalmas jelentését szovjetunióbeli körútjáról, melyen felmérte a szovjet gazdaság kulcsfontosságú központjait, meglátogatott számos gyárat és nagyvállalatot. Nagy benyomást tett rá a Donyec-medence, ahol ott „vannak a legnagyobb vaskohóművek”,¹⁸ gyárak, ahol nehézgépeket és turbinákat állítanak elő, alumíniumfeldolgozó üzemek, traktorgyárak és kémiai művek, mezőgazdasági gépgyárak s egyéb ipar-telepek”. Különösen meglepte, hogy „a gyártelepek felállítása, a munkások kiképzése és a termelés megindítása 6–7 év alatt zajlott le,” holott „egyes ilyen üzemek

an). *Survey* 28/4, 1984, 188–192. Daviesről és érthetetlen Sztálin-barátságáról – könyvét eredetiben idézve is – ugyanakkor a nemzetközi szakirodalom (többek között Charles E. Bohlen későbbi moszkvai amerikai nagykövet) már jóval korábban az enyémmel megegyező, súlyosan elítélő véleményt mondott, lásd például David Mayers: *George Kennan and the Dilemmas of US Foreign Policy* (New York–Oxford: Oxford University Press, 1988), 43–44, 91.; idézi Charles E. Bohlen (1904–1974): *Witness to History, 1929–1969* (New York: Norton, 1973), 44, 56.

¹⁴ David H. Culbert: *Mission to Moscow* (Madison, WI: University of Wisconsin Press, 1980), 16–17; Todd Bennett: *The Journal of American History* 88/2, 2001, 489–518.

¹⁵ https://en.wikipedia.org/wiki/Mission_to_Moscow [Letöltve: 2016. május 7.].

¹⁶ Culbert: i. m.; Elizabeth Kimball MacLean: *Joseph E. Davies. Envoy To The Soviets* (Westport, CT: Praeger Publishers, 1993); Todd Bennett: i. m.

¹⁷ A következőkben Davies könyvének londoni kiadására (10th impr., 1945) hivatkozom mint eredetire: <https://archive.org/details/missiontomoscow035156mbp> [Letöltve: 2016. szeptember 1.].

¹⁸ Az eredetiben (73): acélművek.

40 000 férfit és nőt is foglalkoztatnak”¹⁹ 1937. február 26-án hatnapos körútra az ukrainai Harkovba (ma Harkiv) látogatott leánya, titkára, két beosztott diplomata és négy amerikai újságíró társaságában. Számos nagy gyáripari létesítmény mellett meglátogatták az „Ifjú pionírok» első házát”, ahol az ott tanuló 27 000 iskolás gyereket „a rendes tanórákon kívül kézműves tevékenységre szoktatják, hogy megvessék az alapját a tudományos és művészeti munkának, a repülési és közlekedési kiképzésnek [...]”²⁰ Az ilyenfajta intézmények a Szovjetunió legérdekesebb vívmányai közé tartoznak, s minden nagyobb központban megtalálhatók, híven Sztálin amaz ideájához, mely szerint a legértékesebb állami tőke az ifjúság agyveleje.”²¹ 1937. július 28-án Davies részletes jelentést készített Cordell Hull külügyminiszter számára a szovjet ipar helyzetével kapcsolatos aggályokról és híresztelésekről. Megállapította, hogy

az óriási kiterjedésű Szovjetunió és különösen az ország földjének a gazda[g]sága lehetővé tette, hogy a kommunista-szocialista kísérletet megvalósítsák és látható eredményt érjenek el.

Ez a gazdagság nemcsak kibír hiányokat és mulasztásokat az iparosodás terén, hanem az egész iparról is le tudna mondani anélkül, hogy az állam gazdasági és pénzügyi élete ezt megérezné. Ameddig a hadsereg a párt kezében van, a kommunizmus megengedheti magának, hogy az ebből származó szociális következményekkel keveset törődjön.

Ez igazolni látszik azt a végkövetkeztetést, hogy az orosz gazdaságnak és szervezésének válsága nem olyan súlyos, mint azt általában hiszik. Ezen kívül valószínű, hogy ha az ipar és gazdálkodás összeomlására vonatkozó sötét jóslatok be is válnának, az ipar teljes összeroppanása sem gyakorolna olyan sorsdöntő befolyást a szovjet organizmusra, mint ahogy azt feltételezik. Az ipar a hatalmas természeti kincsekhez és az állami élet erejéhez viszonyítva már szinte alárendelt jelentőségű.²²

1937. július 10-én Davies egyenesen a Szovjetunió iránti csodálatát fejezte ki Sumner Welles (1892–1961) külügyminiszter-helyettesnek: „Az ország emberanyaga határtalanul nagy. Ebben a népben bámulatos erő izzik eszmei elképzelések követésére és egy ügyért való teljes odaadásra. Ehhez még hozzájárul, hogy az ország felmérhetetlenül gazdag. Sok bámulatosat mutatott már fel ez az ország.”²³ A nagykövet azonban azt is világosan felmérte, hogy „a nehézipar egy része mégis életbevágó fontosságú s talán még a kormányzat fennmaradására is kihatással van,

¹⁹ Davies: *Moszkvai jelentés*, i. m., 95.

²⁰ Az eredetiben (74) szereplő szöveg kis részben kihagyva.

²¹ Uo., 95–96.

²² Uo., 161.

²³ Uo., 151.

amennyiben a háborús készenlét szempontjából nélkülözhetetlen. [...] A kormányzat felelős személyiségei, amennyire tudom, igen »harcudatos«-ak, és számolnak egyrészt Németország, másrészt Japán felőli fenyegetéssel.”²⁴ A nagykövet hivatkozott Mihail Ivanovics Kalinyin (1875–1946) elnökkel folytatott beszélgetésére, aki szerint „teljes bizalommal vannak hadseregük iránt, és biztosítva érzik magukat támadásokkal szemben, még akkor is, ha ezek egyszerre két oldalról is bekövetkeznének”. Davies e tekintetben igen jó, sőt már-már látnoki megfigyelőnek bizonyult, amikor hozzátette: „Az ipar földrajzi elosztása az országon belül azt bizonyítja, hogy az ipari terv részben háborús előkészület gyanánt fogható fel. [...] A szovjet-ipar valószínűleg igen jól fog működni, ha sor kerül arra, hogy megmutassa igazi erejét.”²⁵

Mintegy ugyanezt a gondolatsort folytatta az amerikai nagykövet 1938. április 14-én, Millard Tydings (1890–1961) szenátornak írott levelében, melyben meglepően pontos jóslatával kárhoztatta a Szovjetunió európai elszigetelését. „Bolond ez a világ,” írta Davies,

még könnyen meglehet, hogy a világ demokráciái boldogok lennének, ha egy új világ-válság esetén az itteni kormány barátságát, hatalmát és békés szándékait az ő érdekében vetné a serpenyőbe. Higgyétek el, ha ezek a fasiszta diktátorok tovább rohannak tükön-bokron (sic) keresztül, okvetlenül kitör a háború. [...] A veszedelem küszöbön áll. Európában „vágyálmokat” kergetnek és struccpolitikát űznek szimpla és elemi erővel szemben, melyeket nem akarnak tudomásul venni.”²⁶

SZTÁLIN

Az amerikai nagykövet hamar megfigyelte és jelentette is a Sztálin-kultusz tüneteit. Részletesen beszámolt a külügyminiszternek az októberi forradalom 20. évfordulójának alkalmából, 1937. november 6–7–8-án rendezett háromnapos ünnepségsorozatról. Feltűntek neki a hatalmas, Sztálint ábrázoló gipsz-szobrok és kivilágított képek, a Sztálin nevének említésekor kitörő üdvözléskészítés, és megjegyezte: „Sok szülő a vállán hozza gyermekét, hogy egy pillanatra a kicsinyek is megláthassák Sztálint.”²⁷ Mégis, Davies nagykövet 1938-ban úgy vélte, hogy „[a] történelem valószínűleg azt fogja feljegyezni Sztálinról, hogy felépítette Oroszországot, és Nagy Péter egyenes utóda”. Magyarázó érvként hozzátette: „Csupán az utolsó tizenkét

²⁴ Uo., 161. Az eredetihez (119) képest pontatlan fordítás.

²⁵ Uo., 161–162.

²⁶ Uo., 260. Az eredetihez (208) képest pontatlan fordítás.

²⁷ Uo., 195–201, idézet: 200.

hónap leforgása alatt Moszkvában százötvenhét iskolát építettek.”²⁸ Davies már moszkvai küldetésének kezdetekor valósággal csodálta Sztálint, s így maga is beállt kultuszának szolgálói közé:

Mindenfelől azt hallom, hogy Sztalin nagyon egyszerű, puritán ember, legjellemzőbb vonása, egyetlen célra összpontosított akaratereje és páratlan munkabírása. A hatalmas birodalom szervezetét keményen tartja a kezében. [Egyéni tisztességét ellenfelei sem vonják kétségbe,]²⁹ tiszta életet él s egész élete egybeforrott a szocialista állam kiépítésének és a kommunista társadalmi rend megvalósításának roppant feladatával. Nagy személyes varázsa van, az a született politikai vezéregyéniség, aki mindig a legnagyobb hatást tudja gyakorolni mind környezetére és munkatársaira, mind pedig a nagy tömegekre.³⁰

1938. június 5-én – Brüsszelbe történő áthelyezése előtt – a nagykövet a Kremlben búcsúlátogatáson kereste fel Kalinyin szovjet államfőt és Vjacseszlav Mihajlovics Molotov (1890–1986) miniszterelnököt. Már Kalinyin is kifejezte a szovjet vezetés elismerését az amerikai nagykövetnek, amiért az „a Szovjetunió területén személyesen tanulmányozta az ország különböző iparágait és vállalkozásait s a szovjet nép életének különböző megnyilvánulásait. Ő s a kormány más tagjai is értékelik ezt a tárgyilagos magatartást és bár az amerikai nagykövetet nem egy ellentét választhatja el tőlük, mindazonáltal »tisztességes embernek« tartják [...] és ezért sajnálják távozását moszkvai állomáshelyéről.”³¹ Davies nagykövetet ezután átkísérték Molotov kormányfőhöz, akinél személyesen találkozhatott Sztálinnal is. Molotov is a lakásán fogadta az amerikai nagykövetet. A diplomata legnagyobb meglepetésére rögtön megérkezése után „Sztalin úr egyedül lépett a szobába, hozzásietett és szívélyesen üdvözölt. Azután vele és Molotovval két óra és tizenöt perc hosszat beszélgettünk. [...]

Sztalin különösen Roosevelt elnök iránt érdeklődött és az elnök személyére vonatkozó különféle kérdéseket intézett hozzám. [...] Az eset a moszkvai diplomáciai karban, mondhatnám, szenzáció erejével hatott. Az itteni diplomácia történetben csodálatos kivételnek tekintik.”³² A nagykövet a találkozó igen részletes leírását is adta ugyanaznap kelt emlékiratában. Úgy találta, hogy a szovjet vezető „barátságosan viselkedett, modora egyszerű, közvetlen, egész valójából belső erő és nagyfokú kiegyensúlyozottság árad. [...] szívélyesen, szerény méltósággal üdvözölt”.³³ A nagykövet hódolattal beszélt a szovjet pártvezetővel, személyesen neki tulaj-

²⁸ Uo., 248.

²⁹ Ez a mondat az eredetiben (54) nem szerepel, az idézett rész vége is torzítás.

³⁰ Uo., 72.

³¹ Uo., 275.

³² Uo., 272–273.

³³ Uo., 276.

Davies nagykövet Sztálinnal és Molotovval

donította mindazokat „a rendkívüli teljesítményeket, melyeket rövid tíz év alatt terveztek és alkottak meg”, s amelyek őt „nagy csodálatra ragadták”. Amint azt magának a szovjet vezetőnek is elmondotta, úgy hallotta, hogy „Sztalin a történelemben olyan³⁴ országépítőként fog szerepelni, mint Nagy Péter és Nagy Katalin. [...] Megtiszteltetés számomra, hogy személyesen találkozhattam ezzel az emberrel, akinek alkotó tevékenysége a kisemberek javát szolgálja.”³⁵ – tette hozzá Joseph E. Davies. Sztálin válasza nem késett. „[S]zabadkozott: ez nem az ő érdeme. Leninben fogant meg a gondolat. Leniné a terv, még a dnyeprosztrogi erőmű terve is eredetileg tőle származik. Még a tízéves tervet sem ő – Sztalin – készítette, több mint háromezer kiváló koponya elgondolása, ezeknek és más munkatársainak köszönhető a nagy terv. És elsősorban a szovjet népé az érdem, ő maga visszautasít minden személyes magasztalást.” Davies a szovjet vezető szavaihoz meggyőződéssel fűzte hozzá: „Úgy láttam, szerénysége őszinte.”³⁶

Sztálin marasztalta a nagykövetet, akinek néhány kérdést tett fel. Ekkor derült ki, hogy miért is volt fontos számára a nagykövettel való személyes beszélgetés, amelyre Sztálin nyilvánvalóan igen alaposan felkészült. Két olyan kérdést kívánt megbeszélni a nagykövettel, amelyek – elsősorban a szovjet haderők fejlesztése szempontjából – vitális jelentőségűek voltak, s a szovjet–amerikai kapcsolatok neuralgikus pontjait képezték. Elsőként az érdekelte, hogy miért akadozik az Egye-

³⁴ Az eredetiben (222) itt a „nagyobb” szó szerepel.

³⁵ Uo., 276.

³⁶ Uo., 276.

sült Államokban egy szovjet rendelésre készülő csatahajó építése, melynek további másolatait a Szovjetunióban tervezték elkészíteni. Davies kompetens választ adott: „Külföld számára való munka csak akkor engedhető meg, ha a hadsereg- és flotta-főparancsnokság véleménye szerint ez nem csorbítja az ország katonai és tengeri védelmét.”³⁷ Davies azt igyekezett tisztázni, hogy a szovjet hatóságok mely vállalatnál tárgyalnak a csatahajó ügyében az Egyesült Államokban. Sztálin válaszából világossá vált, hogy ez a vállalat a Carp, amelynek egyik tulajdonosa az orosz származású amerikai multimilliomos, Sam Carp, aki Molotov sógora volt, és gyaníthatóan szovjet befolyás alatt állt.³⁸ Az ügy ekkor már hosszabb ideje húzódott, mivel a tengerészeti minisztérium vezető tisztségviselői erősen ellenezték, hogy a Szovjetunió az Egyesült Államokban építhessen hadihajókat. Minthogy a haditengerészet volt a legfontosabb megrendelője mindazon vállalatoknak, amelyeket a Carp cég megkeresett, ezek a cégek joggal féltették további megrendeléseiket, ha szembeszegülnek a haditengerészet figyelmeztetéseivel.³⁹ Davies óvatosan annyit jegyzett meg, hogy Roosevelt elnök bizonyára nem tud erről az ügyről, s hogy biztos akart lenni afelől, hogy a szovjet „tárgyaló fél mögött kellő tekintély áll és Sztálin, valamint munkatársai bizalmának letéteményese.”⁴⁰

Sztálin ezután áttért második kérdésére, amely az Egyesült Államokkal szembeni, ún. Kerenszkij-féle tartozások rendezésére vonatkozott.⁴¹ Az első világháború alatt, a *First National City Bank* közbenjöttével már a cári orosz kormány is kölcsönvett mintegy 86 millió dollárt az Egyesült Államoktól, amihez hozzájött még 11 millió dollár értékű hadikötvény, amelyet a cári kormányzat az amerikai piacon értékesített. A Kerenszkij-kormány amerikai elismerése után az Egyesült Államok előbb 100 millió, majd ezt megemelve 325 millió dolláros hitelkeretet nyitott az

³⁷ Uo., 277.

³⁸ Ellen McClay: *In The Presence of Our Enemies* (Bloomington, IN: AuthorHouse, 2006), 67. Molotov felesége mozgalmi nevén Polina Szemjonovna Zsemcsuzsina (1897–1970), eredeti nevén Perl Karpovszkaja volt. – Carp a *Milwaukee Sentinel* 1953. december 1-i szerkesztésű cikke (12. o.) szerint a 30-as évek végéig évente látogatott a Szovjetunióba, ahonnan rendszeresen kötegekben hozott vissza 1000 dolláros bankjegyeket. A kongresszus hírhedt Amerika-ellenes Tevékenységet Vizsgáló Bizottsága kétszer is kihallgatta Carpot, de nem tudott a pénz sorsáról és teljes összegéről pontos válaszokat kapni. A cikk szerint Carp olyan befolyásos volt, hogy magához kérethette a Szovjetunió washingtoni nagykövétét New Yorkba, sőt Sztálint is el tudta érni telefonon Moszkvában. A Davies által később említett David A. Rosoff az Amtorg szovjet kereskedelmi vállalat elnökeként Carp alatt dolgozott. Lásd <https://news.google.com/newspapers?nid=1368&dat=19531130&id=A44xAAAAI-BAJ&sjid=XRAEAAAABAJ&pg=4284,3925861&hl=en> [Letöltve: 2016. július 22.].

³⁹ Thomas R. Maddux: *Relations in the 1930s. The Soviet Union's Efforts to Purchase Naval Vessels*. In Donald J. Stoker Jr. – Jonathan A. Grant (eds): *Girding for Battle. The Arms Trade in a Global Perspective, 1815–1940* (Westport, CT – London: Praeger, 2003), 206.

⁴⁰ Davies: *Moszkvai jelentés*, i. m., 278. Az eredetiben (224) kissé eltérő fogalmazás.

⁴¹ Alekszandr Fjodorovics Kerenszkij (1881–1970) orosz ügyvéd, az Állami Duma képviselője, 1917-ben miniszter és rövid ideig miniszterelnök. 1918-ban száműzetésbe kényszerült, s ott is halt meg.

új orosz rendszer számára. Ebből 187 millió dollárt az orosz kormány ténylegesen le is hívott. Az Egyesült Államoknak tehát a szovjet kormánnyal szemben hatalmas összegű állami követelése volt. Ehhez hozzávehetjük az orosz forradalom előtti amerikai magánbefektetéseket is, melyeket 60 594 millió dollárra becsültek.⁴²

Davies nagykövet vázolta az orosz/szovjet tartozás kiegyenlítésére tett korábbi javaslatok történetét 1933-tól kezdve. A Szovjetunió – különösen az Egyesült Államok általi elismerése (1933. november 16.) után – kölcsönt kívánt felvenni az Egyesült Államoktól. Hiram Johnson (1866–1945) szenátor törvényjavaslatának kongresszusi elfogadásával azonban az 1934. évi *Johnson Debt Default Act* megtiltotta, hogy amerikai kölcsönt kaphassanak olyan államok, amelyek korábbi tartozásait még nem rendezték. A törvénynek elsődlegesen nem szovjetellenes éle volt: mindez a nagy gazdasági válság nyomán bekövetkezett nemzetközi pénzügyi válságból fakadt.⁴³ Így aztán az amerikai állam nem teljesíthette az új szovjet hitelkérést. Miután a szovjet–amerikai tárgyalásoknak ebben a korai szakaszában a Johnson-féle törvényjavaslat elfogadása már várható volt, Litvinov külügyi népbiztos és az új amerikai elnök egy 1933-as memorandumban már úgy fogalmazott, hogy az új hitelt nem az Egyesült Államok kormánya, hanem amerikai magán-személyek nyújtják. A kibogozhatatlanná s egyre reménytelenebbé váló ügyet Davies utasításának értelmében nem volt szabad kiélezní, de Sztálin szavai megnyugtatták a nagykövetet: „A szovjetkormány utat-módot keres a tartozásoknak legalább részbeni kiegyenlítésére.”⁴⁴ Ennek a dodonai mondatnak az volt az értelme, hogy a Szovjetunió nem lett volna képes minden nemzetközi adósságát (tehát brit és francia vonatkozású tartozásait is) egyszerre kiegyenlíteni, s ezért csak az amerikai állami tartozások megtérítésére vállalkozott. Davies Sztálinnal szemben mindvégig hangsúlyozta, hogy csupán a szovjet javaslat részleteivel kíván megismerkedni, hiszen nincs joga a kérdésben nyilatkozni, s nem tudja, hogy „kormánya mit fogad el, mit nem”.⁴⁵

A Sztálinnal folytatott beszélgetés után Davies nyomban nekilátott, hogy alaposan tanulmányozza a szovjet tartozások kérdését. Pár nappal később, június 8-án és ismét 9-én meglátogatta Molotovot, aki írásos javaslatot tett elé az adósságrendezés szovjet terveiről. Molotov háláját fejezte ki „az elnöknek és a külügyminiszternek a

⁴² The Roosevelt Administration and the Russian Problem. In *Soviet-American Political and Trade Relations*. CQ Researcher, <http://library.cqpress.com/cqresearcher/document.php?id=cqresre1933022400> [2016. június 4.]. Az adatok megegyeznek P. V. Ohl eredeti számaival: *Foreign Capital in Russia* (Petrograd, 1922).

⁴³ http://en.citizendium.org/wiki/Johnson_Debt_Default_Act_of_1934 [Letöltve: 2016. június 16.]. Az előzményekhez lásd egykori amerikai tanítványom kitűnő könyvét: Katherine A. S. Siegel: *Loans and Legitimacy. The Evolution of Soviet-American Relations, 1919–1933* (Lexington, KY: The University Press of Kentucky, 1996), 138.

⁴⁴ Davies: *Moszkvai jelentés*, i. m., 280.

⁴⁵ Uo., 280–281.

Szovjet⁴⁶ iránt megnyilvánult” elismerésért és jó véleményért. „Akár sikere lesz az ügynek, akár nem – tette hozzá egy feljegyzésben Davies –, mindenesetre jó akaratukról tesz tanúságot.”⁴⁷ A sajtót a tárgyalásokról nem tájékoztatták.

1939. január 17-én, már brüsszeli nagykövetségként Davies még egyszer visszatért Molotov javaslatának történetére. A külügyminiszternek frott összefoglaló jelentésében előadta, hogy 1938 nyarán az elnök és a külügyminiszter arra hatalmazták fel, hogy kedvezőbb javaslatot tegyen a szovjet kormánynak a Kerenszkij-adósság ügyében. A terv szerint az amerikai kormány kompenzációs hiteleket nyújtott volna a Szovjetunióknak, szűken véve a Kerenszkij-adósság (s nem az egész orosz/szovjet tartozás) törlesztése esetén. Ehhez azonban arra volt szükség, hogy az Egyesült Államok szenátusa hasonló elbánásban részesítse Magyarországot is, amelyet ugyan csak az I. világháború első világháborúból eredő tartozások terheltek. Ez ügyben a magyar kormány 1937. február 8-án, majd újra augusztus 16-án javaslatot tett az Egyesült Államoknak, amelyet az elnök már március 28-án a Kongresszus elé terjesztett.

A magyar kormány javaslata az amerikai kölcsön kamatának félévenkénti törlesztését vetette fel, hathavonta közel 10 000 dolláros részletekben, három éven át (azaz 1937. december 15. és 1940. június 15. között). A teljes összegében közel 2 millió dolláros, részben az első világháború előttre datált magyar államadósságnak tehát évi 1%-os kamatáról volt most csupán szó, ám a magyar ajánlatnak mégis nemzetközi jelentősége volt. Magyarország volt ugyanis eladdig az egyetlen, amely az Egyesült Államokkal szembeni adósságát átrendezni, a kamatfizetést kezelni igyekezett. A magyar ajánlat elismerte a tőketartozást, és 25–30 éven át 40 000 dollár visszafizetésével számolt.⁴⁸

A magyar javaslat további sorsa kívül esik választott témánkon, és további levéltári kutatásokat igényel. Magyar szempontból azonban már az is rendkívül figyelemreméltó, hogy Joseph E. Davies a magyar államadóssággal kapcsolatos lépések fényében, annak megfelelő értelemben informálta a szovjet kormányt, és köszönte meg annak baráti hajlandóságát az orosz/szovjet adósságok visszafizetése ügyében.⁴⁹

⁴⁶ Davies eredeti szövegében általában „Oroszországot”, illetve „oroszokat” ír, s nem „szovjetet”.

⁴⁷ Uo., 283.

⁴⁸ Cordell Hull külügyminiszter F. D. Roosevelt elnökhöz, Washington, 1937. augusztus 25.; [Frederick] Livesey h. nemzetközi gazdasági tanácsadó emlékirata, Washington, 1937. december 9.; H[erbert] F[eis] nemzetközi gazdasági tanácsadó emlékirata, Washington, 1937. december 21., 850–855. Közli: *Foreign Relations of the United States. Diplomatic Papers 1937* (1–5. kötet), Vol. 1: *General* (Washington: United States Government Printing Office, 1954).

⁴⁹ Joseph E. Davies brüsszeli nagykövet Cordell Hull külügyminiszternek, Brüsszel, 1939. január 17., 594–595. Közli: *Foreign Relations of the United States. Diplomatic Papers. The Soviet Union 1933–1939*. Washington: United States Government Printing Office, 1952). Lásd még ehhez: *Department of Press Releases*, 1938. április 2., 423.

A MOSZKVAI PEREK

Minél tovább foglalkozunk Davies nagykövet nézeteivel a Szovjetunió gazdaságáról, társadalmáról és nemzetközi szerepéről, Sztálin jelentőségéről és szerepéről, annál megdöbbentőbbnek látjuk politikai vakságát és süketségét, amellyel az éppen ott-tartózkodása idején tomboló kirakatpereket szemlélte. Számos esetben ugyanis nem csupán értesült a perekről, de a tárgyalásokon meghívott diplomataként személyesen résztvevő, közvetlen szem- és fültanúja is volt ezek lefolyásának. A nagykövetnek ezt a politikai restségét közvetlen munkatársai, így George F. Kennan is bírálták. Kennan sem tudta azonban befolyásolni főnökét, aki még hazahívását is kezdeményezte.⁵⁰ Davies egy-egy utalása azt is világossá teszi, hogy a moszkvai diplomáciai testület soraiban élénk vita folyt a perekről. Egy „napi jegyzetében” megemlékezik a diplomáciai kar *doyen*jének tekintett afganisztáni nagykövet vacsorájáról, amelyen vita keletkezett „a per felett”. Davies figyelemmel hallgatta az afgán diplomata érvelését, amely szerint

az orosz büntetőtörvénykönyv, amely a Code Napoleonon alapszik, nem nyújtja a vádlottnak azt a védelmet, amelyet az orosz magánjog is általában megad. [...] Véleménye szerint semmi sem oly fontos forrása az emberi méltóságnak és a személyes szabadságnak, mint az a védelem, amelyet az ország törvényei nyújtanak az egyénnek a hatalmasok tildőzései ellen. Szerinte a civilizáció fokát azzal a mértékkel lehet mérni, hogy a bűnnel vádolt egyént az állam milyen védelemben részesíti, még akkor is, ha a bűncselekményt az állam ellenében követte el. Részletes fejtegetésbe bocsátkozott az állam ama jogáról, hogy megtagadhatja a saját magát terhelő vallomást és mindenkor igénye van arra, hogy a bíróság feltételezze, illetve lehetségesnek tartsa ártatlanságát.⁵¹

Davies hozzátette: „Ennek a bölcs és finomérzésű embernek tisztult, leszűrődött őszintesége és bölcsesége mély hatást tett rám.”

Ez a hatás egyáltalában nem tűnik elő Davies könyvének olvasásakor. Holott a pereket kivételes figyelemmel kísérte: mindjárt könyve elején idézi – közvetlenül megbízólevelének átadása előtt kelt – naplójából a Radek-per⁵² tárgyalását, melynek „menetét a legnagyobb érdeklődéssel követtem.”⁵³ Az amerikai nagykövet

⁵⁰ Wilson D. Miscamble: *George Kennan. A Life in the Foreign Service. Foreign Service Journal* 81/2, 2004, 23.

⁵¹ Davies: *Moszkvai jelentés*, i. m., 74–75. Az eredeti szövegtől (56) e bekezdés fordítása lényeges pontokon eltér.

⁵² Karl Bernhardovics Radek (1885–1939) szovjet politikus, Trockij híve, majd cserbenhagyója. 1936 augusztusában letartóztatták, ügyét 1937 januárjában, az ún. tizenhetek (így Radek mellett Pjatakov, Szokolnyikov, Szerebjakov) perében tárgyalták. Tízévi börtönre ítélték, 1939-ben a Gulagon ölték meg.

⁵³ Davies: *Moszkvai jelentés*, i. m., 36.

azokra a hangokra is ügyelt, amelyek figyelmeztették a perek valódi természetére. Amint az egy meg nem nevezett nagykövet 1937. január 30-i szavaiból számára világosan kitűnhetett, a perről moszkvai diplomáciai körökben úgy vélekedtek, mint ami „megrendezett színjáték és a régi bolsevisták egymás elleni belső harca. Azt állítja, hogy a beismeréseket mind fenyegetésekkel és rendőri fogásokkal kényszerítették ki.”⁵⁴ Február elején viszont a litván követtel beszélt a perről, aki (csak a könyv magyar fordítása szerint) „[r]észletesen kitért a vádlottak feltűnő beismerésének különböző magyarázataira. Egyáltalán nem hisz közvetlen testi kínzások alkalmazásában. Általában nagyra becsüli a rendszert.”⁵⁵

Ezen a ponton azt is meg kell jegyeznünk, amire Sinkó Ervin emlékeztetett moszkvai naplójegyzeteiben: „hallatszott-e legalább egy hang is, amely a vádlottaknak vagy azoknak, akik a pert nyilvánosan kommentálták, a legkisebb erkölcsi bátorságáról is tanúskodott volna? És volt-e nekem legkisebb okom is [...], hogy az én magatartásomat a Radek–Pjatakov-per⁵⁶ idején mindenki másénál lényegesen jobbnak tartsam? Van-e erkölcsi szempontból a legkisebb okom is önelégültségre, tekinthetem-e magam kivételnek, nem hatalmasodott-e el rajtam is az az általános, emberhez méltatlan demoralizáltság, amely így vagy úgy, de mindenkin úrrá lett, aki a Szovjetunióban élt? [...] úgy tettem, mint mindenki más: semmit se tettem.”⁵⁷

Április eleji washingtoni látogatásakor Davies azt is tapasztalhatta, hogy a Radek-per Roosevelt elnököt is erősen foglalkoztatta. A Fehér Házban elköltött ebéd során a nagykövet beszámolójából az elnököt „[f]őként a per érdekelte, a részletekre vonatkozó számos kérdést tett fel. Leginkább az a vád foglalkoztatta, hogy a vádlottak hazaáruló összeköttetést tartottak fenn Németországgal és Japánnal. Benyomásaimat akarta tudni a bírőról, az államügyészről és a törvénykezési eljárásról.”⁵⁸

A nagykövet folyamatosan figyeli és kommentálja a sztálini „tisztogatások” akciót, de azokhoz gyakorlatilag sohasem fűz kételyt, vagy akár számba vehető politikai kommentárt.⁵⁹ Különösen szembetűnővé válik hiszékenysége, naivitása 1937 nyarán, a Vörös Hadsereg tábornokainak kivégzésekor. Ennek egész fejezetet szentel könyvében, „Miért lőtték agyon Tuchacsevszkit?” címmel.⁶⁰ Mint írja, „azon fá-

⁵⁴ Uo., 58. Az eredetiben (144) a „fizikai rendőri fogások” kifejezés szerepel.

⁵⁵ Uo., 73. Az eredetiben (55) ez a három mondat egyáltalán nem szerepel.

⁵⁶ Georgij Leonyidovics Pjatakov (1890–1937) ukrán anarchista, terrorista, majd szovjet politikus, a sztálini perek áldozata.

⁵⁷ Sinkó Ervin: *Egy regény regénye. Moszkvai naplójegyzetek 1935–1937* (Budapest–Újvidék: Magvető–Forum, 1988), 537.

⁵⁸ Davies: *Moszkvai jelentés*, i. m., 127. Az eredetiben „államügyészek”-ről van szó.

⁵⁹ Uo., 142, 144, 148–149, 151.

⁶⁰ Uo., 163–174. Mihail Nyikolajevics Tuhacsevszkij (1893–1937) a Szovjetunió marsallja, a Forradalmi Katonai Tanács elnökhelyettese, a honvédelmi népbiztos helyettese. A sztálini „tisztogatás” áldozata lett.

radoztam, hogy lemérjem a tényeket és bepillantsak az itt élő emberek szerteágazó véleménye és szempontjai mögé. Céлом az volt, hogy a történekről kialakult köz-felfogást megállapítsam; különösen abban a tekintetben, hogy mekkora a kormányzat jelenlegi ereje és milyenek a távolabbi kilátásai.”⁶¹ Miközben ismételten hitet tesz amellett, hogy a szovjet rendszer a „tisztogatások” révén erősebb lett, mint valaha,⁶² s a diplomáciai testületnek azt az „általános meggyőződését” idézi, „hogy a vádlottakat tényleg olyan bűn terheli, melyet a Szovjetunió hallálal büntet”,⁶³ azt is világossá teszi, hogy „ténybeli bizonyítékokat, melyek a történeket, elsősorban a Vörös Hadsereg tisztjeinek ügyét valóban megvilágítanak, nem lehetett felhagyszolni és kétséges az is, hogy ez belátható időn belül egyáltalán lehetséges lesz-e”.⁶⁴ E hosszú jelentés címzettje, a külügyminiszter megnyugtatására ugyanakkor egy lábjegyzetben hozzáteszi, hogy „[h]at hónappal később a Bucharin-per⁶⁵ anyaga napvilágra hozta ennek az ügynek a bizonyítékait is. Kétségtelen, hogy ezeket a tényeket a katonai bíróság nagyjából már akkoriban ismerte.”⁶⁶ Mindeközben azonban megdöbbenő módon fontosnak találja, hogy – éppen ekkor! – dicsérje, sőt dicsőítse Sztálint. Aki véleménye szerint „nagy tiszteletet érdemel. Tiszta életű, szerény, tartózkodó, céltudatos ember, egyenesen gondolkodó és cselekvő férfi, aki minden erejét a kommunizmusnak és a proletariátus felemelésének szenteli. [...] Mindenesetre meg kell hagyni, hogy Sztálin a párt életén belül is messze a legkiemelkedőbb egyéniség, olyasvalaki, akit »kellemes főnöknek« neveznek, vagyis aki megadja a módot munkatársainak is az egyéni érvényesülésre.”⁶⁷

A legmegdöbbentőbb fejezetet az Egyesült Államok nagykövete a Buharin-per-ről állította össze, *A nagy per* címmel. Könyvének ebben az ötödik részében a külügyminiszternek írott jelentések mellett napló- és levélrészletek sorakoznak, és mellettük egy különösen veszedelmes, 1941-ből keltezett rész, amelyet „az összefüggés okából” iktattak ide, mert azt tárgyalja, „hogy a hazaárulási perek hogyan semmisítették meg Oroszországban Hitler »ötödik brigádját«”.⁶⁸ Davies, aki 1938.

⁶¹ Davies: *Moszkvai jelentés*, i. m., 165.

⁶² Uo., 166.

⁶³ Uo., 171.

⁶⁴ Uo., 171.

⁶⁵ Nyikolaj Ivanovics Buharin (1888–1938) szovjet ideológus és politikus, a Komintern elnöke, az *Izvesztyija* főszerkesztője. A sztálini „tisztogatás” áldozata lett.

⁶⁶ Davies: *Moszkvai jelentés*, i. m., 171. A magyar szövegből kimaradt, hogy „a bizonyítékait, »ha igazak«” (vö. eredeti, 137).

⁶⁷ Uo., 165. Az amerikai nagykövet vélekedései Sztálinról könnyen összevethetőek a valósággal a hatalmas Sztálin-szakirodalom alapján. A magyar nyelvű művek közül kiemelem a következőket: Béládi László – Krausz Tamás: *Sztálin* (Budapest: Láng Kiadó, 1988); Isaac Deutscher: *Sztálin* (Budapest: Európa, 1990); Edvard Radzinszkij: *Sztálin* (Budapest: Európa, 1997); Simon Sebag Montefiore: *Sztálin – A Vörös Cár udvara* (Budapest: Alexandra, 2009).

⁶⁸ Davies: *Moszkvai jelentés*, i. m., 217–232, idézet: 225.

március 4. és 12. között „napról-napra”⁶⁹ jelen volt a Buharin és társai ellen indított „nagy per” tárgyalásain, maga is bevallotta, hogy „[v]ajmí nehéz volt borzongás nélkül a vádlottak padjára pillantanom. Ott ült Kresztinszki helyettes népbiztos, neki mutattam be még alig egy év előtt meghatalmazásomat; Rosengoltz kereskedelmi népbiztos, aki tavaly, ugyanebben a hónapban vidéki házában látott vendégül; dr. Pletnov, a szívspecialista, aki orvosi kezelésben részesített, s akit nagyon jól ismertem, és ott volt a pénzügyi népbiztosság titkára, Grinko. Mindezek alig három méternyire előttem ültek a vádlottak padján.”⁷⁰ A nagykövet március 8-án meghallgatta dr. Levin vallomását Jagoda, „a titkosrendőrség főnöke” ellen, aki „öt és barátait arra akarta kényszeríteni, hogy Maxim Gorkijt és fiát »halálra kezeljék«, ez is az összeesküvők céljai közé tartozott, hogy diszkreditálják a Kremlt”. „Félelmetes és bizarr história”, tette hozzá Davies.⁷¹ Az állítólagos magyarázat minderre az volt, hogy Jagoda „halálosan beleszeretett a fiatal Gorkij szép feleségébe, s az idősb Gorkijra azért haragudott meg, mert beleavatkozott és megzavarta a »háromszöget«”.⁷²

Davies hiszékenysége, ügyvédre nem jellemző naivitásának nem csupán feleteseivel szemben adta tanúbizonyságát. A moszkvai viszonyokkal ismerős leányának, Emlen Grosjeannek írott, 1938. március 8-i levelében világosan leszögezte, hogy hitt benne: „a peres eljárás folyamán [...] kibontakoznak [...] egy összeesküvés körvonalai; meg akarták buktatni a mostani kormányt s ez majdnem sikerült is. [...] Kresztinszki, Buharin és a többiek igen-igen érdekes vallomásai [...] azt a hitet keltik bennünk, hogy a Kreml [...] aggodalmai alaposak voltak. Most kiderült, hogy 1936. november elején összeesküvést szöttek abból a célból, hogy a következő év májusában államcsínyt hajtsanak végre. Az összeesküvés élén Tuchacsevszki állt. [...] A kormány [...] a legnagyobb energiával és gyorsasággal cselekedett. A Vörös Hadsereg tábornokait agyonlőtték, az egész pártszervezetet kitisztogatták és vasseprővel söpörték ki. Majd kiderült, hogy néhány vezető személyiséget is megmérgezett az összeesküvés szelleme és valóban együtt dolgoztak a német és japán titkos szolgálat szervezeteivel.”⁷³ Davies naplójában meglepően kapcsolta össze a „nagy peren” szerzett benyomásait az orosz/szovjet államadósság kérdésével.

Ismét ott voltam a bírósági tárgyaláson. Pletnov, Rosengoltz és más vádlottak „utolsó szavai” szívgettépően érdekesek és tragikusak voltak.⁷⁴ Alig esztendeje mult, hogy Grinko, Kresztinszki, Visinszki államügyész, Ulrich báró,⁷⁵ Mikojan, Rosov és Vorosilov

⁶⁹ Uo., 222.

⁷⁰ Uo., 221.

⁷¹ Uo., 222.

⁷² Uo.

⁷³ Uo., 223–224.

⁷⁴ Itt az eredeti szövegből kimaradt egy rész.

⁷⁵ Elírás a magyar kiadásban: Vaszilij Vasziljevics Ulrich (1889–1951) bíróról, a Legfelsőbb Bíróság Katonai Kollégiumának elnökéről van szó, tehát bíró olvasandó báró helyett.

társaságában voltunk dinére hivatalosak Rosengoltz dácsájában.⁷⁶ Egyikükre-másikukra egyáltalán nem hatott, amikor arról beszéltem, hogy egy külső háború veszélye most velünk szemben fennálló adósságuk megfizetésére ösztönözhetné őket. A vendégek egy része, akik most a vádlottak közt foglalnak helyet, saját vallomásuk szerint egyenesen kívánták a háborút! Nem így nyilatkozott Vorosilov és néhány társa. Ő akkor – egy évvel ezelőtt – az Egyesült Államokkal szemben fennálló adósságok megfizetése mellett foglalt állást.⁷⁷

A március 13-i, hajnali ítélethirdetés után néhány nappal a nagykövet azt jelentette Cordell Hull külügyminiszternek, hogy

[a] tanuknak s a tanuskodás módjának napról-napra való megfigyeléséből, valamint önkéntelenül megnyilvánuló beismerésekből és a per más sajátos jelenségeiből [...] arra a meggyőződésre jutottam, hogy a vádiratban felsorolt s a szovjet törvénykönyvbe ütköző bűncselekmények megfelelő számban nyertek bizonyítást ahhoz, hogy józan gondolkodás szerint méltányosnak tartjuk a hazaárulás alapján a politikai vádlottakra kimondott ítéletet és a szovjet büntetőtörvénykönyv szerint kiszabott büntetéseket. Azok a diplomaták, akik rendszeresen látogatták a tárgyalásokat, arra az egyértelmű meggyőződésre jutottak, hogy a per erős politikai ellenzék lappangását s egy komoly összeesküvést leplezett le [...]”⁷⁸

Néhány nappal azután, hogy a nemzetiszocialista Németország 1941-ben megtámadta a Szovjetuniót, Joseph E. Davies alma materében, a Chicagói Egyetem egyetemi klubjában előadást tartott, és kérdésekre is válaszolt. Az egyik kérdező azt tudakolta, hogy „»Hogyan áll a Szovjetunióban az ötödik brigád?« Habozás

⁷⁶ Dmitri Dmitrijevs Pletnyov (1872–1953), Arkagyij Pavlovics Rosengoltz (1889–1938), Grigorij Fedorovics Grinko (1890–1938), Nyikolaj Nyikolajevics Kresztinszkij (1883–1938), Andrej Januarjevics Visinszkij (1883–1954), Vaszilij Vasziljevics Ulrich, Anasztasz Ivanovics Mikojan (1895–1978), Kliment Jefremovics Vorosilov (1881–1969). David Aronovics Rozov életrajzi adatai azonosításra várnak.

⁷⁷ Davies: *Moszkvai jelentés*, i. m., 224.

⁷⁸ Uo., 225. A moszkvai kirakatperek nemzetközi irodalma igen kiterjedt és sokszor vitatott. A magyar nyelven is megjelent Sztálin-életrajzok mellett kiemelkednek a következő munkák: Robert Conquest: *The Great Terror: A Reassessment* (Oxford – New York, Oxford University Press, 1968, 40th Anniversary Ed. 2008); Robert Tucker: *Stalin in Power: The Revolution from Above, 1928–1941* (New York: Norton, 1992); Vadim Z. Rogovin: *1937. Stalin's Year of Terror* (Oak Park, MI: Mehring Books, 1998); Jörg Baberowski: *Der rote Terror. Die Geschichte des Stalinismus* (München: DVA, 2003); Karl Schlögel: *Terror und Traum. Moskau 1937* (München: Hanser, 2008); Vadim Z. Rogovin: *Stalin's Terror of 1937–38. Political Genocide in the USSR* (Oak Park, MI: Mehring Books, 2009); Jörg Baberowski: *Verbrannte Erde. Stalins Herrschaft der Gewalt* (München: C. H. Beck, 2012); Stephen Kotkin: *Stalin. Volume I: Paradoxes of Power, 1878–1928* (London: Penguin Press, 2014); Douglas O. Linder: *The Moscow Purge Trials (1936–38). Selected Links & Bibliography*. <http://law2.umkc.edu/faculty/projects/ftrials/moscowpurge/moscowlinks.html> [Letöltve: 2016. július 28.].

nélkül feleltem: »Nincs. Mind agyonlőtték.«⁷⁹ Davies ebben a naplószerű feljegyzésében gondolatban visszatér moszkvai küldetésének színhelyére és időszakába, s megírja, hogy

[m]ost ebből a szempontból olvastam újra át a tárgyalásokról szóló tudósításokat és saját akkoriban kelt feljegyzéseimet. Arra a megállapításra jutottam, hogy ezekben a perekben a beismert vallomást tévő szovjet Quislingek és a tanuvallomások leleplezték és nyilvánosságra hozták a német ötödik hadoszlopnak úgyszólván összes fogásait és cselszövényeit. Azóta bőven volt alkalmunk más országokban megismerkedni ezzel a szervezettel.⁸⁰

A náci Németország támadása Daviest a moszkvai perek radikális újragondolására készítette. 1941-ben kelt feljegyzésében előadta, hogy a perek idején sem ő, sem az ugyancsak Moszkvában működő amerikai újságírók nem törődtek a perek potenciális német és japán vonatkozásaival. Figyelmüket akkor a Sztálin és Trockij közötti „drámai összecsapás” kötötte le, „az ötödik brigád üzelmeire még csak nem is gondoltunk [...]”.⁸¹ A Szovjetunió elleni német támadás után azonban Davies számára úgymond világossá vált, hogy „[e] perek tényállása valóban megdőbbentő

módon leplezte le a Szovjetben a náciknak dolgozó ötödik hadoszlop fennállását, tevékenységét és földalatti munkáját”.⁸² Davies itt elismételte a szovjet kirakatperek ismert vádjait, és a maga „felismerésének” igazolására idézett a vádlottak tanuvallomásaiból, az egykori bírósági jegyzőkönyvek alapján. „[A] Sztálin-kormány tudta, mit csinál, minden erejét megfeszítve, energikusan és határozottan járt el, hogy ne csak a belső forradalom, hanem külső támadás ellen is védekezzék. A tisztogatás terén nem végeztek fél munkát és az országot megszabadították az összes árulóktól, a

Joseph E. Davies

⁷⁹ Davies: *Moszkvai jelentés*, i. m., 225–226. Itt természetesen ötödik hadoszlop értendő.

⁸⁰ Uo., 227. Az utolsó mondat az eredetiben (180) nem szerepel.

⁸¹ Uo., 228.

⁸² Uo.

»második fronttól«. A bekövetkezett események felmentették a kormányt minden gyanú alól.”⁸³ Ezek a mondatok fontos bizonyítékkul szolgálnak arra nézve, hogy Davies nem egyszerűen rosszul ítélte meg a szovjet kirakatperek és a sztálini „tisztogatást”, hanem mindezt tendenciózusan, a napi szovjet szükséglet szerint igyekezett értelmezni és megmagyarázni.⁸⁴

ÚJRA MOSZKVÁBAN

Davies a második világháború alatt és után mindvégig élvezte Roosevelttel, illetve Truman elnök különleges bizalmát, és kiemelten fontos megbízatásokat teljesített szovjet vonatkozásban. 1943 májusában Davies újabb megbízatással utazott Moszkvába. Ezúttal nem egészen egy hónapos útra indult, hogy titkos levelet vigyen Roosevelttől Sztálinnak. Miután a háború miatt nem volt tanácsos Európán át utaznia, közel 26 000 mérföldes kerülő utat tett meg New Yorkból Brazília, Szenegál, Egyiptom, Irak, Irán, Kujbisev, ahonnan Sztálingrádon át Moszkvába utazott. Visszafelé Novoszibirszken és Alaszkán át érte el újra az Egyesült Államokat. Utazása során 41 246 km-t tett meg.⁸⁵ Roosevelttel személyes találkozót javasolt Sztálinnak, olyan megbeszélést, amelyen rajtuk kívül csak a tolmács és a gyorsíró lenne jelen. Sztálin az alaskai Fairbankset javasolta a találkozó színhelyéül, időpontként július 15. és augusztus 15. közötti napokat jelölt meg. Kérte Daviest, hogy nyomatékosan hangsúlyozza az elnöknek: Hitler nagyarányú hódítása miatt a *Lend-Lease*⁸⁶ egyezmény keretében mindenképp sokkal többre van szüksége a Szovjetunióknak. Davies csodálkozva tapasztalta, hogy a moszkvai amerikai nagykövetségen ugyanaz az ellenséges, előítéletes indulat maradt meg, mint amit a maga nagykövetségi időszakában tapasztalt. Amint azt Davies saját feljegyzéseiből tudjuk, Roosevelttől elnök küldötte igyekezett a követségi beosztottaknak elmagyarázni, hogy a Szovjetuniót érő nyilvános amerikai bírálathoz nagy kárt tehet a háborús szövetségnek.⁸⁷

⁸³ Uo., 231–232.

⁸⁴ Ehhez lásd Viktor Izraeljan: *A Hitler-ellenes koalíció diplomáciája. A Szovjetunió, az Egyesült Államok és Nagy-Britannia diplomáciai együttműködése a második világháború alatt 1941–1945* (Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1974).

⁸⁵ *Life* magazin, 1943. október 4.

⁸⁶ Kölcsönbérleti törvény (1941. március 11.), amely lehetővé tette fegyverek és hadianyagok szállítását a Szovjetunióknak és Nagy-Britanniának.

⁸⁷ Joseph E. Davies: *Missions for Peace – 1940–1950*; publikálatlan kézirat a Library of Congress tulajdonában. https://en.wikipedia.org/wiki/Joseph_E._Davies [Letöltve: 2016. június 5.]. Lásd mindehhez Elizabeth Kimball MacLean fontos tanulmányát: *Joseph E. Davies and Soviet-American Relations, 1941–43*, i. m., 73–94.

A második világháború után Davies ismét fontos diplomáciai szolgálatot látott el, újra a világpolitika központjában találta magát. 1945 májusában Truman amerikai elnök Churchill brit miniszterelnökkel folytatandó megbeszélések végett Londonba küldte.⁸⁸ Davies naplójeljegyzése szerint Truman 1945 májusában vele közölte azt, hogy a Sztálinnal és Churchill-lel tervezett tárgyalásokat júliusra akarja halasztani, amikor az atombomba tesztelése már megtörtént.⁸⁹ A potsdami háromhatalmi konferencián nagyköveti rangban Truman elnök tanácsadója volt.

MAGYAR SZÁLAK

Joseph E. Davies Magyarországon is járt.

Előbb, európai utazása során 1937-ben személyesen tárgyalt Edvard Beneš (1884–1948) csehszlovák elnökkel, aki érintette a Kisantant és Magyarország kérdéseit is. Beszélgetésük során Magyarországot Beneš részben a „totalitárius autoriter” államokhoz sorolta, de azt is jelezte, hogy a csehszlovák–magyar kapcsolatok javultak. Beneš nagy benyomást tett Daviesre, aki a csehszlovák elnököt „a legtehetségesebb és legbrilliansabb európai államférfiak egyikeként” írta le.⁹⁰

Davies ez alkalommal, szeptember végén felkereste Budapestet is, ahol korábban már járt, s noha Montgomery követet éppen nem találta ott, nagyon jól érezte magát, kedvelte a magyar fővárost és a magyarokat.⁹¹ Davies ez alkalommal hosszú beszélgetést folytatott Horthy Miklós (1868–1957) kormányzóval. Benyomásait így összegezte: „Kora ellenére megjelenése erőt és magabiztosságot mutat. Egyike azoknak a rendkívül erős és rátermett férfiaknak, akikkel Európában találkoztam. Meggyőződésében szilárd. Temperamentumos és kiegyensúlyozott.”⁹²

⁸⁸ Davies: *Moszkvai jelentés*, i. m., 492.

⁸⁹ Davies naplójeljegyzése, 1945. május 21. Joseph E. Davies Papers, Library of Congress, Box 17. Közzölte: William Burr (ed.): *National Security Archive Electronic Briefing Book*, No. 162. <http://nsarchive.gwu.edu/NSAEBB/NSAEBB162/> [Letöltve: 2016. július 28.] Robert D. Schulzinger (ed.): *A Companion to American Foreign Relations* (Oxford: Blackwell Publishing Ltd., 2003).

<http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1002/9780470999042.biblio/pdf> [Letöltve: 2016. július 28.].

⁹⁰ Joseph E. Davies Cordell Hull külügyminiszterhez, Villefranche, 1937. szeptember 13. Közli: *Foreign Relations of the United States. Diplomatic Papers 1937*, Vol. 1.: *General* (Washington: United States Government Printing Office, 1954), 124–127.

⁹¹ Joseph E. Davies – John F. Montgomery, Budapest, 1937. szeptember 27.; John F. Montgomery – Joseph E. Davies, 1937. október 26., Joseph E. Davies – John F. Montgomery, Moszkva, 1937. november 3. John F. Montgomery Papers, Sterling Memorial Library, Yale University, MS Group #353, Vol. IV.

⁹² L. Nagy Zsuzsa: Amerikai diplomaták jelentései Horthy Miklósról. *História* 1990/5–6, 20.

John F. Montgomery és Joseph E. Davies

Davies szívélyesen jó kapcsolatokat ápolt John F. Montgomery (1878–1954) budapesti amerikai követtel, akinek barátja volt.⁹³ 1938 júniusában együtt hajóztak át az óceánon az S. S. Washington fedélzetén, Southamptonból New Yorkba.⁹⁴

Döntően Montgomery személyes ügyeivel foglalkozó, az 1937 és 1939 közötti időszakból fennmaradt levelezésükben kevés politikailag érdemleges mozzanat adódik. Itt is feltűnnek azonban Davies téves politikai nézetei és hibás előrejelzései. 1939. február 13-án azt írta Montgomery barátjának Brüsszelből Budapestre, hogy „a tengernyi híresztelés szerint eléggé bizonyos, hogy a következő hónapokban jellegzetes válságokra lehet számítani, sok háborús »ébresztéssel«, de az itteni diplomáciai körök uralkodó véleménye szerint ezt az évet megússzuk az ellenségeskedések tényleges kitörése nélkül”.⁹⁵

⁹³ Frank Tibor (szerk.): *Roosevelt követe Budapesten* (Budapest: Corvina, 2002), 11–12.

⁹⁴ „Nagyon örülök, hogy most alaposan elbeszélgethetünk.” Davies 1938. június 17-i naplóbejegyzése. In Davies: *Moszkvai jelentés*, i. m., 298.

⁹⁵ Joseph E. Davies – John F. Montgomery, Brüsszel, 1939. február 13. John F. Montgomery Papers, Sterling Memorial Library, Yale University, MS Group #353, Vol. V.

EGY REJTÉLY NYOMÁBAN

Davies nagyot tévedett, s nem először. Erősen meglepő, hogy ez az olyannyira sikeres, nagy gyakorlattal rendelkező amerikai ügyvéd és jogtanácsos nem ismerte fel a moszkvai perek természetét. Hogyan lehet az, hogy a tárgyalóterem első soraiban helyet foglalva nem lepte meg a személyes, jó ismerőseiből, magas rangú kormánytisztviselőkből és politikusokból egy csapásra vádlottá alacsonyított és gyalázatosan megkínzott emberek félelmetesen egykedvű arca, megtört alakja, együgyűen fabrikált vallomása? Lehet-e, hogy politikus főnökei bizalma ellenére ez a kiváló bürokrata nem ismerte ki magát a világpolitikában, tévedései egyszerűen rossz emberismeretből, hibás helyzetfelismerésekből, amerikai naivitásból eredtek? 1945-ben kapott Lenin-rendje⁹⁶ nem bizonyítja, hogy korábban szovjet szolgálatba lépett volna. Zsarolható lett volna? Nem hihető. Félt volna maga is? Miért és kitől, mitől? Miért nem hitt kiváló, éles eszű követségi beosztottainak és követársainak, akik a helyzetet pontosan felismerték?

A választ a legnagyobb valószínűséggel Joseph E. Davies nagykövet feleségének eddig közzétett életrajzai kínálják. Davies és Post asszony ugyanis rendkívüli értékű műtárgyakat kapott a szovjet hatóságoktól, ajándékba vagy különösen olcsó áron, eredetileg a cári család hagyatékából, vagy orosz arisztokratáktól elkobzott, olykor éppen a Tretyakov Galériából vagy a sztálini terror áldozatainak tulajdonából származó műkincsekből, saját orosz műgyűjteményeik számára.⁹⁷ Az ajándékok nagy valószínűséggel befolyásolták a nagykövetet. Davies motívumait, indítékait ennél pontosabban csak a további, s főként a moszkvai levéltárakban folytatandó kutatás tisztázhatja.

Davies emellett F. D. Rooseveltt és az amerikai Demokrata Párt politikáját, a második világháború alatti szovjet–amerikai közeledés, a kibontakozó Hitler-ellenes koalíció ügyét is igyekezett szolgálni, és racionális magyarázatot is próbált találni a sztálini paranoia érthetetlen és nehezen értelmezhető valóságában.⁹⁸

■ In Frank Tibor (szerk.): *Az orosz birodalom születései. Magyar kutatók tanulmányai az orosz történelemről*. Budapest: Gondolat, 2016, 255–278. (Bővített változat.)

⁹⁶ Davies: *Moszkvai jelentés*, i. m., 475, 491.

⁹⁷ https://en.wikipedia.org/wiki/Marjorie_Merriweather_Post [Letöltve 2018. április 28.] idézi ezen állítások forrását: William Wright: *Heiress: The Rich Life of Marjorie Merriweather Post* (New Republic Books, 1978), Ld. ehhez még Nancy Rubin Stuart: *American Empress: The Life and Times of Marjorie Merriweather Post* (iUniverse, 2004); Estella M. Chung: *Living Artfully: At Home with Marjorie Merriweather Post* (GILES, 2013); Liana Paredes: *Spectacular: Gems and Jewelry from the Merriweather Post Collection* (Hillwood Estate, Museum & Gardens, 2017); Howard Vincent Kurtz: *Ingenue to Icon: 70 Years of Fashion from the Collection of Marjorie Merriweather Post* (Washington, D.C.: Hillwood Estate, Museum & Gardens, 2015).

⁹⁸ *Life* magazin, 1943. október 4.

Szabadság és felelősség

Az Egyesült Államok és a németországi náciellenítés

BEVEZETÉS

Franklin D. Rooseveltt (1882–1945) amerikai elnök és kormánya a második világháború minden fordulatában világossá tette, hogy Hitlernek és a nácioknak a háború után el kell tűnniük, méghozzá a porosz katonai klikkel együtt. 1943. december 24-én az elnök kifejtette, hogy a német népnek „egyszer s mindenkorra meg kell szabadulnia az egész náciizmustól és porosz militarizmustól és attól a fantasztikus és végzetes eszmétől, hogy ők testesítik meg a »felsőbbrendű fajt«”.¹

Az Egyesült Államok részt vállalt mind a japánellenes, mind pedig a náci Németország elleni háborúban, és hadseregével elhatolt egészen Torgauig, ahol az amerikaiak az Elba folyónál először találkoztak a szovjet hadsereggel (1945. április 25.).

S noha a Rooseveltt-adminisztráció zavartan és bizonytalanul látott a háború utáni tervezéshez, az Egyesült Államok meghatározó szerepet vállalt a legmagasabb szintű nemzetközi politikai tanácskozásokon (Teherán 1943, Jalta 1945, Potsdam 1945), ahol többek között eldőlt a második világháború utáni Németország sorsa. Potsdamban a nagyhatalmak egyetértettek abban, hogy „Németországban a közoktatást ellenőrzés alá kell helyezni, hogy biztosítva legyen a náci és militarista doktrínák teljes kirekesztése, és lehetővé a demokratikus eszmék térhódítása”.² Az Egyesült Államok részt vett a náci háborús főbűnösök nürnbergi perében (1945–46), elindította a Fulbright-programot (1946) és a Marshall-tervet (1947), valamint légierejével megvédte Nyugat-Berlint a szovjet kisajátítási törekvésektől (1948–49).

¹ United States, Department of State, *Occupation of Germany: Policy and Progress, 1945–1946* (Washington, D.C.: Government of Printing Office, 1947). In Julia E. Johnsen (ed.): *The Dilemma of Postwar Germany (The Reference Shelf 20/3)* (New York: H. W. Wilson, 1948), 9.

² Halmay Dénes (szerk.): *Nemzetközi szerződések 1918–1945* (Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1966), 645–646. A potsdami konferencia határozataiból vett idézeteket újabb és jobb fordításban az alábbiak szerint közlöm: <http://www.polgarinfo.hu/modules.php?name=Reviews&ro p=showcontent&id=32> [Letöltve: 2013. szeptember 10.].

Hamburg, 1943. július 26.

Mindezen politikai, katonai és gazdasági erőfeszítések mellett az Egyesült Államok elszántan küzdött a német közgondolkodás, a nácizmustól fertőzött közszellem demokratikus átalakításáért. Az amerikai programok készítői általában tisztában voltak azzal, hogy Németország és a német kultúra, a német irodalom és zene, a német természet- és társadalomtudomány Hitler előtt a világ élvonalát jelentette, és hogy ennek rekonstrukciója a szellemi élet globális érdeke, s így amerikai érdek is. A német egyetemek és számtalan Nobel-díjas professzoruk a tudomány csúcsát jelentették, a német előadóművészet, a német ipar és az iparművészet, a német orvoslás és a német sport világszerte megérdemelt csodálat tárgyát képezte. Ezért az

Egyesült Államok rendkívüli erőfeszítéseket tett Németország amerikai megszállásának „filozófiai”, „pszichológiai”, gondolati előkészítése érdekében, amelynek tengelyében a némiképpen meghatározatlan tartalmú *reeducation* (*Umerziehung*, átnevelés) fogalma állt.³ Ez a német társadalom egészének szánt terv, békés elképzelés volt, célja „a német kollektív identitás mélystruktúráinak lebontása, olyanformán, ahogyan az Egyesült Államokba bevándorlók megtanulták, hogy miként váljanak demokratikus amerikaiakká, születési helyüktől és etnikai örökségüktől függetlenül”.⁴ Már a háború vége előtt a németországi „átnevelés” terve az amerikai Külügyminisztérium felügyelete alatt állt. 1945 májusában Archibald MacLeish (1892–1982) külügyi államtitkár, civilben igen jelentős, modernista költő, író és a Kongresszusi Könyvtár igazgatója, létrehozott egy tanácsadó bizottságot a német „átnevelés” ügyében, majd 1946 nyarán megszületett a Külügyminisztériumot, a Hadügyminisztériumot és a Haditengerészetet Koordináló Bizottság⁵ a németországi „átnevelés” összehangolására. Archibald MacLeish javaslatára a Külügyminisztérium kompetens „(át)nevelőkből” álló bizottság összeállítását javasolta, és ezt Grayson N. Kefauver (1900–1946), a korszak legfontosabb amerikai nevelésügyi szakembere, az UNESCO egyik megalapítója, fiatalon elhunyt professzor is támogatta.⁶

Az előkészületekben befolyásos emigráns német írók is komoly szerepet játszottak, így Thomas Mann, Lion Feuchtwanger, Emil Ludwig, Alfred Döblin és Bruno Frank. Az emigráns írók véleménye megoszlott: a háborús időszak legfontosabb hírszerző ügynökségének, az OSS-nek⁷ jelentése szerint egyesek bosszúra éhes kirohanásokat is hangoztattak. Bármilyen meglepő, de még Thomas Mann is csak 1945. április-májusában olvasott először a német koncentrációs táborokról, és amit megtudott, undorral és haraggal töltötte el. „Deutschland heute dasteht als Abscheu der Menschheit und Beispiel des Bösen” [Németországot ma az emberiség megvetése sújtja és a Gonosz példája lett] – írta a német koncentrációs táborokról írott esszéjében, a *Frankfurter Presse* hasábjain, 1945. május 10-én. Hozzátette: „Az emberiség iszonyodik Németországtól.”⁸

³ Michael H. Kater: Problems of Political Reeducation in West Germany; 1945–1960. *Museum of Tolerance Online*, Annual 4, Chapter 3, <http://motlc.wiesenthal.com/site/pp.asp?c=gvKVLcMVI-uG&b=395077> [Letöltve: 2014. szeptember 15.].

⁴ Jennifer Fay: *Theaters of Occupation. Hollywood and the Reeducation of Postwar Germany* (Minneapolis–London: University of Minnesota Press, 2008), xv.

⁵ SWNCC: State-War-Navy Coordinating Committee.

⁶ James F. Tent: *Mission on the Rhine. Reeducation and Denazification in American-Occupied Germany* (Chicago–London: The University of Chicago Press, 2007), 18–19.

⁷ Office of Strategic Services (OSS), az Egyesült Államok második világháború alatti titkosszolgálat.

⁸ Thomas Mann: Die deutschen KZ (más közlésekben: Über die deutsche Schuld). *Frankfurter Presse*, 1945. május 10. In Thomas Mann: *Meine Zeit. Essays*. Band 6. 1945–1955. Hrsg. von Hermann Kurzke – Stephan Stachorski (Frankfurt am Main: S. Fischer, 1997). Az esszé részlet.

Az örök trauma: A háború és a németek –
A Der Spiegel címlapja, 2013. március 25.

Ma már nem árt felidézni, hogy az amerikai hadseregnek a szövetségesek háborús győzelmeiről szóló propagandakiadványai még 1944–45 fordulóján is hallgattak a holokausztról, és kizárólag a hadieseményekre korlátozták híradásaikat.⁹ Az első megbízható és széleskörűen elterjedt információk csak a táborokat felszabadító amerikai csapatok s nem utolsósorban az azok által készített fényképek, valamint a gyér számban és igen lassan hazatérő túlélők beszámolóí nyomán terjedtek el, és okoztak döbbenetet világszerte. Lion Feuchtwanger egyenesen „hárommillió náci elfogására, kivégzésére, munkatáborba küldésére buzdította” az amerikaiakat. Bruno Frank „egy nemzedéknyi időre igényelt [amerikai] megszálló csapatokat,

mint a béke egyedüli biztosítékát”. Alfred Döblin úgy látta, hogy „a németek átnevelése szinte reménytelen, mert a hivatásos osztály többsége náci”.¹⁰

A náciatlantítás kifejezést Németországban szűkebben a háború után közvetlenül, döntően kérdőívekkel lefolytatott igazolási eljárás megnevezésére, általánosabban a német közélet és közszellem 1945 után hosszabban elnyúló megtisztítására használták.

Hamar megszülettek az első hivatalos „átnevelési” instrukciók, az ún. SHAEF-kézikönyvek, a *Supreme Headquarters, Allied Expeditionary Forces* (a Szövetséges Expedíciós Erők Főparancsnoksága) segédletei. Ezek megtervezték a nemzetiszocialista befolyás eltávolítását a némettanári segédkönyvekből és a tananyagokból. A SHAEF fontosnak tartotta, hogy az új tankönyveket maguk a né-

metországi németek írják meg, és ne a megszálló hatalmak szakemberei vagy az egykori német menekültek. Az amerikai megszállás – sok amerikai és még több német vita közepette – elindította az iskolák és a nevelésügy náciatlantítását. Ugyanakkor az is látható, hogy a németországi amerikai katonai kormányzat szinte teljes mértékben tudatlannak bizonyult a kezdeti „átnevelési” politika tekintetében.¹¹

Székfoglaló előadásom részletezi az „átnevelési” program kialakítását, eredményeit és kudarcait. Tárgyalja az angol nyelv tanításának német tapasztalatait, Hollywood hatását a német ifjúságra, a zónákra osztott (és végül kettévágott) Németország egymástól egyre inkább eltérő fejlődési irányait. Részletesen foglalkozik a *Rockefeller Foundation* németországi erőfeszítéseivel, a német szellemi élet, a német kulturális intézmények és a meghatározó német személyiségek háború utáni helyzetével. A mindeddig publikálatlan, általam feltárt Rockefeller-levéltári források alapján bemutatom a német tudomány és iskolaügy háború utáni helyzetét, a szellemi romokat, a náciatlantítás folyamatát és az újjáépítés kezdeteit.

A Rockefeller Alapítvány kiemelkedő szerepet játszott mindebben, kezdetben munkatársai, Albert R. Mann (1880–1947) és Robert J. Havighurst (1900–1991) németországi feltáró útjai révén. Bemutatom Albert R. Mann legfontosabb jelentéseinek részleteit, illetve Robert J. Havighurst legérdekesebb, 1947. évi németországi interjút a német tudomány legjelentősebb alakjaival (mint a Nobel-díjas Adolf Butenandt, Otto Hahn, Werner Heisenberg, Max von Laue, Otto Warburg).

Az amerikai–német kapcsolatok történetének fontos, részben magyar vonatkozású fejezete Theodore von Kármán (Kármán Tódor) szerepe a háború utáni Németországban. A nagy magyar-amerikai aviatikus, a Caltech professzora és később az AGARD¹² légügyi főnöke mint magyar származású, németországi professzorból lett amerikai tudós az Egyesült Államok megbízása alapján komoly és nálunk eddig ismeretlen szerepet játszott a német tudományosság háború utáni állapotának felmérése és a német tudomány újjáépítése terén. Végezetül felhívom a figyelmet azokra a társadalmi és szociálpszichológiai különbségekre, amelyek a náciatlantításon átesett valamikori Német Szövetségi Köztársaság (BRD) és az attól érintetlen maradt egykori Német Demokratikus Köztársaság (DDR) fizikai és szellemi térségei között a mai napig láthatóak, és rámutatok a magyar és nemzetközi tanulságokra is.

sen taglalja Nancy Thuleen: Criticism Complaint, and Controversy. Thomas Mann and the Proponents of Inner Emigration <http://www.nthuleen.com/papers/948Mann.html> [Letöltve: 2014. szeptember 5.].

⁹ 1939–1944. Az Egyesült Államok Tudósító Hivatalának magyar nyelvű brosúrája, d. n., 64 oldal.

¹⁰ Tent: i. m., 23.

¹¹ Tent: i. m., 23–28.

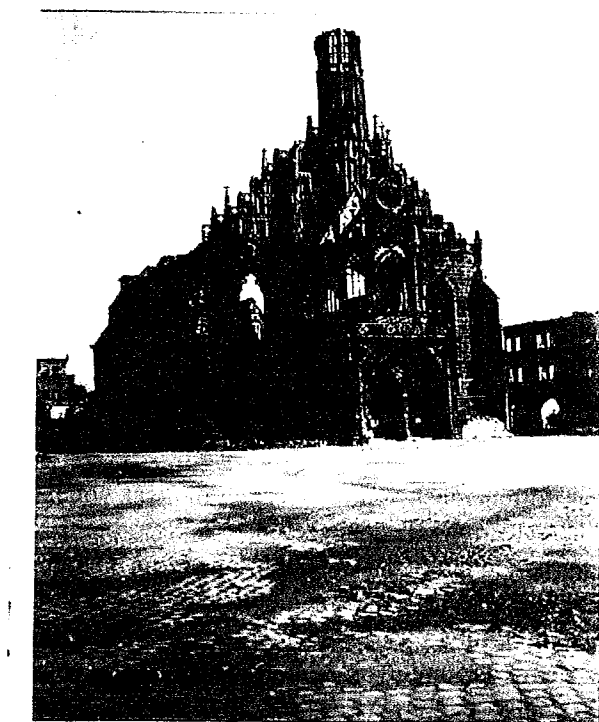
¹² Advisory Group for Aerospace Research and Development, a NATO légyügyi kutatási szervezete, 1952–1990.

AZ EGYESÜLT ÁLLAMOK POLITIKÁJA NÉMETORSZÁGBAN

A második világháború utáni tömeges, globális migráció részeként különböző számítások szerint 12–17 millió német vándorolt vissza hazájába. Németországban szörnyű viszonyok uralkodtak, mindenütt rettenetes fizikai és szellemi rombolás nyomai, nyomorúság, szellemi zűrzavar, a vereség tudata.¹³ A német szellemi és lelki egészség helyreállítása, a társadalmi méretű morális trauma gyógyítása a háború

utáni körülmények közepette heroikus erőfeszítést igényelt.

Potsdamban zónákra osztották fel Németországot, és a nagyhatalmaknak különböző, egymástól sokszor élesen eltérő elképzelései voltak az ország sorsára vonatkozóan. Az amerikaiak föderatív, a britek centralizált, a franciák regionális, a szovjetek szovjet Németországban gondolkodtak. A nyugati megszálló hatalmak azonban hamar felismerték, hogy racionális megoldás csak a zónák fokozatos egyesítése lehet, így először „Bizóniát”, majd „Trizóniát” szorgalmaztak: a brit és az amerikai zóna egyesítéséről 1946. szeptember 5-én született megállapodás, 1946. december

Liebfrauenkirche, Nürnberg, 1946

2-án aláírták az idevágó egyezményt, amely végül 1947. január 1-jén lépett életbe. A Szovjetunió a maga zónájának „bolsevizálásán” dolgozott, a film, a színház és az oktatás minden területén.¹⁴

¹³ Vö. Farkas Szilveszter: A német talpraállítás 1945 után, 1–2. rész. *Magyar Szemle*, új folyam, 1/2, 82–94 és 2/1, 95–104.

¹⁴ Norman M. Naimark: *The Russians in Germany. A History of the Soviet Zone of Occupation, 1945–1949* (Boston: Belknap Press, 1997).

A potsdami találkozó nyomán 1945. augusztus 8-án megszületett a náci háborús főbűnösök megbüntetéséről szóló egyezmény. Az Egyesült Államok kivette a részét a háborús főbűnösök nürnbergi peréből (1945. november 14. – 1946. október 1.), Robert H. Jackson (1892–1954) korábbi amerikai igazságügy-minisztert és legfelső bírósági bírót delegálva a négyhatalmi Nemzetközi Katonai Törvényszékbe, amely 24 háborús főbűnös felett ítélt. Az ítélethirdetésre 1946. szeptember 30. – október 1. között került sor: 12 halálos ítélet született, hét vádlottat börtönbüntetésre ítélték, a többieket szabadon bocsájtották. 12 „utódper” folyt diplomaták, katonatisztek, gazdasági vezetők és jogászok ellen. Az SS-t, az SD-t és a Gestapót¹⁵ bűnös szervezetté nyilvánították. 1946. október 12-én a 38. sz. ellenőrző direktíva szabályozta a háborús bűnösök, a nemzetiszocialisták és a felelős katonatisztek bebörtönzését és megbüntetését. Öt kategóriát állítottak fel: 1. főbűnösök, 2. vádlottak, 3. alacsonyabb rendű vádlottak, 4. tetteistársak, 5. felmentettek.

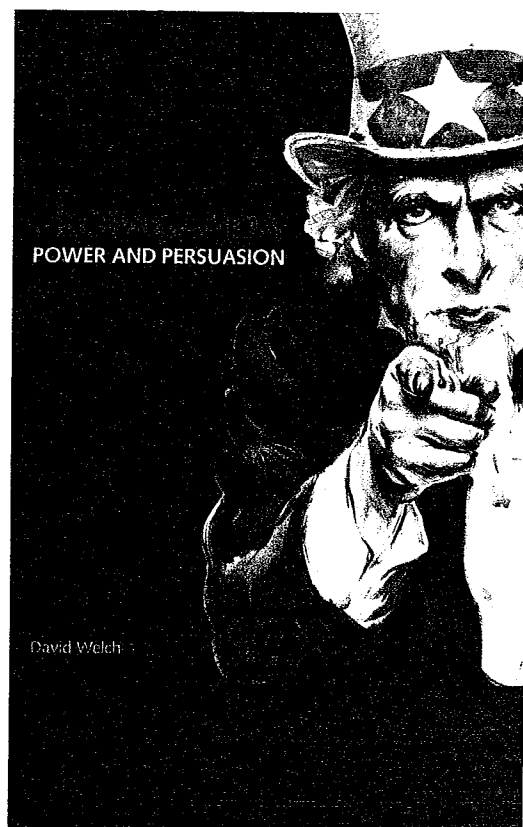
1945. augusztus 30-án megszületett a Szövetséges Ellenőrző Tanács. Szeptember 20-án a tanács 25 alapvető náci törvényt hatálytalanított.

A németek hamar megsokallták a nagyhatalmi nyomást. 1947 végén diáktüntetések kezdődtek a Humboldt Universitáten, amelyek az egyetem politikai befolyásolása ellen tiltakoztak. 1948 áprilisában három diákot kitiltottak, és ez elindította az új egyetemet követelő mozgalmat. 1948 novemberében létrejött a (nyugat-) berlini *Freie Universität*. Júniusban megkezdődött Nyugat-Berlin szovjet blokádja, 1948 augusztusában a bajor iskolareform: ingyenes iskolák, ingyenes tankönyvek. 1949 májusában a nyugati zónákban megszűnt a nevelésügy szövetséges kontrollja, szeptemberben a katonai kormányzás, 1949. május 23-án életbe lépett a „német alaptörvény”, és ezzel megalakult a Német Szövetségi Köztársaság (NSzK, nem hivatalos nevén „Nyugat-Németország”), október 7-én a szovjet zónában pedig a Német Demokratikus Köztársaság (NDK, köznyelvi szóhasználatnál „Kelet-Németország”).

F. D. Rooseveltnél számos alkalommal nyilatkozott Németország jövőjéről és az amerikai szándékokról már és még a háború alatt. A Roosevelt-kormányzat nevében Henry A. Wallace (1888–1965) alelnök már 1942-ben keményhangú rádiószózatot intézett az amerikaiakhoz: „A német népnek meg kell tanulnia elfelejteni mindazt, amit tanult, nem csupán Hitlerrel, de elődeitől is az előző száz évben, megannyi filozófusától és tanárától, a vér és vas tanítványaitól [...] kell nevelnünk és újranévelnünk az embereket a demokráciára [...] Európa egyetlen reménysége a német mentalitás megváltozása. Meg kell tanítani őket, hogy feladják a felsőbbrendű faj százados fogalmát.” Roosevelt elnök folytatta ezt a gondolatsort, amikor 1943. szeptember 17-én, a Kongresszusban kijelentette:

¹⁵ SS = Schutzstaffel (a Nemzetiszocialista Német Munkáspárt katonai és védelmi szervezete), SD = Sicherheitsdienst des Reichsführers-SS (az SS birodalmi vezetőjének biztonsági szolgálata), GESTAPO = Geheime Staatspolizei (Titkos Államrendőrség).

Egy dolgot teljesen világossá akarok tenni: ha Hitler és a nácik kimennek, a porosz katonai klikknek velük kell távoznia. A militaristák háborúéhes hordáját ki kell irtani Németországból – és Japánból –, ha valódi biztosítékot akarunk a jövő békéről. [...] Nem fogjuk tudni elismertetni, hogy teljes győzelmet arattunk ebben a háborúban, ha a

fasizmus bármennyi maradványa, bármely rosszindulatú formájában lehetőséget kap a túlélésre, bárhol a világon.

1943. december 24-én, karácsonyi kongresszusi üzenetében az elnök megismételte ezt a gondolatot, és hozzátette: az Egyesült Nemzeteknek „nem szándéka, hogy rabszolgává tegye a német népet. Azt kívánjuk, hogy rendes lehetőséget kapjanak a fejlődésre, békében mint az európai család tiszteletre méltó tagjai”. 1944. október 21-én, a *Foreign Policy Association* ülésén az elnök kifejtette:

Hűtlen lennék vallási és politikai meggyőződéseim alapjaihoz, ha lemondanék arról a reményemről – és még hittemről is –, hogy kivétel nélkül minden népben él az igazság ösztöne, az igazsághoz való vonzódás és a béke iránti szenvedély – ha a német példa esetében ezt el is fedték a brutális rezsim romjai.

Nem vádoljuk a német népet (fajt) mint olyat, mert nem hihetjük, hogy Isten örökre szírián elítélte az emberiség bármely csoportját (faját). [...] De szigorú büntetés vár Németországban mindazokra, akik közvetlenül felelősek az emberiség eme agóniájáért. A német népet nem fogjuk rabszolgává tenni. [...] Ám ki kell újból érdemelnük a békeszerető és törvénytisztelő nemzetek családjába visszavezető utat.¹⁶

Franklin D. Rooseveltnél elnök halála (1945. április 12.) után az amerikai hangnem még reményteljesebb lett. James F. Byrnes (1882–1972), az új külügyminiszter

¹⁶ United States, Department of State, *Occupation of Germany. Policy and Progress, 1945–1946* (Washington, D.C.: Government of Printing Office, 1947). In Johnsen (ed.): i. m., 9.

1946. szeptember 6-án Németországba utazott. Stuttgartban elmondott híres szónoklata, „a remény beszéde” optimista hangsúlyváltást jelzett a német–amerikai viszonyban. A beszéd Lucius D. Clay tábornok tanácsaira támaszkodott.¹⁷

Az amerikai kormány nézete szerint a német nép egész Németországban – megfelelő biztosítékok mellett – viselje az elsődleges felelősséget saját ügyeinek viteléért. [...] A katonai megszállás fő célkitűzése az volt és maradt, hogy demilitarizálja és náciitlanítsa Németországot, anélkül, hogy mesterséges akadályokat állítana a német nép azon erőfeszítése elé, hogy az újrakezdje békebeli gazdasági életét. [...] A megszállás célja nem az volt, hogy Németország belső politikai életét hosszas külföldi diktatúra alá vesse [...] Az amerikai kormány támogatta és támogatni fogja azokat a szükséges intézkedéseket, amelyek Németország náciitlanítását és demilitarizálását szolgálják, de ebből nem következik, hogy bármennyire motivált és fegyelmezett külföldi katonák vagy idegen bürokraták nagy hadseregei lennének hosszú távon egy másik ország demokráciájának legmegbízhatóbb őrői. Minden, amit a szövetséges kormányok tehetnek és kell is, hogy tegyenek, az azon törvények lefektetése, amelyek mentén a német demokrácia kormányozhatja saját magát. A szövetséges megszálló erők számát annyira kell csökkenteni, hogy képesek legyenek ezeket a törvényeket betartatni. [...] Az amerikai nép vissza akarja adni Németország kormányzását a német népnek. Az amerikai nép segíteni akar a német népnek, hogy visszanyerje tiszteletre méltó helyét a világ szabad és békeszerető nemzetei között.¹⁸

Byrnes szavaiban az önrendelkezés, az önkormányzás régi amerikai alapelve is visszaköszönt, amelyet először az ugyancsak demokrata párti Woodrow Wilson elnök fogalmazott meg az ő 1918. évi „14 pontjában”, és érvényesített – legalábbis részlegesen – a Párizs környéki békékben.¹⁹

¹⁷ Curtis F. Morgan: *Southern Partnership. James F. Byrnes, Lucius D. Clay and Germany, 1945–1947*. <http://www.daz.org/en/JamesFByrnes.html> [Letöltve: 2014. szeptember 2.]. Rooseveltnél elnök kezdeti elképzeléseit fejezte ki az általa támogatott Morgenthau-terv is, amely már-már Németország megszüntetésével számolt, de amelytől élete utolsó hónapjaiban az elnök elhatárolódott. A Morgenthau-tervről és hatásáról egykori tanítványom, Szegedi Gábor írt tanulmányában: A gyakorlatlan megszálló. Az amerikai náciitlanítási politika Németországban. In Frank Tibor (szerk.): *Gyarmatokból impérium. Magyar kutatók tanulmányai az amerikai történelemről* (Budapest: Gondolat, 2007), 172–173.

¹⁸ J. F. Byrnes amerikai külügyminiszter stuttgarti beszéde (‘Speech of Hope’): Restatement of Policy on Germany, 1946. szeptember 6., US Policy; reprinted in Beata Ruhm von Oppen (ed.): *Documents on Germany under Occupation, 1945–1954* (London – New York: Oxford University Press, 1955), 52–60; illetve http://www.germanhistorydocs.ghi-dc.org/docpage.cfm?docpage_id=2994 [Letöltve: 2014. szeptember 8.].

¹⁹ Woodrow Wilson: ‘Fourteen Points’ Address 1918. Ed. Arthur S. Link. In Daniel J. Boorstin (ed.): *An American Primer* (Mentor Book, repr. ed. of the University of Chicago Press, 1968), 797–806. Vö. Glant Tibor: A 14 pont története. *Külügyi Szemle* 8/4, 2009, 84–99.

Churchill, Truman és Sztálin, Potsdam, 1945

Az USA meghatározó szerepet vállalt azokon a legmagasabb szintű nemzetközi politikai tanácskozásokon, ahol többek között a második világháború utáni Németország sorsa dőlt el. A potsdami Cecilienhof kastélyban, 1945 júliusában találkozott utóljára Harry Truman, az Egyesült Államok új elnöke, az éppen akkor (1945. július 26.) egymást váltó Winston Churchill, illetve Clement Attlee brit miniszterelnök és Joszif V. Sztálin, a szovjet népbiztosok tanácsának elnöke.

A potsdami háromhatalmi konferencia a náciellenesség elindításának, a militarizmus megszüntetésének és a német nevelés demokratizálásának jelszavait és programját is kitűzte. A konferencián a szövetséges nagyhatalmak kimondták, hogy „[a] szövetséges hadseregek megszállva tartják egész Németországot, és a német nép bűnhődik már azokért a szörnyű bűntettekért, amelyeket azoknak a vezetés alatt követett el, akiknek a sikerek idején nyíltan helyeselt és vakon engedelmeskedett”. A legnagyobb hangsúlyt az az amerikai gondolat kapta, amely már – némileg eltérő fogalmazásban – Byrnes külügyminiszter stuttgarti beszédében is elhangzott:

A német militarizmust és nácizmust gyökerestől kiirtják, és a szövetségesek, egymással egyetértésben, most és a jövőben, más olyan intézkedéseket is fogantatnak, amelyek szükségesek ahhoz, hogy Németország soha többé ne fenyegetse szomszédait vagy a világbékét.

A szövetségeseknek nem áll szándékukban megsemmisíteni vagy rabságba vetni a német népet. A szövetségesek lehetőséget akarnak adni a német népnek arra, hogy felkészülhessen életének demokratikus és békés alapon való majdani újjászervezésére. A német népnek, ha saját erőfeszítései szüntelenül e cél elérésére irányulnak, majd lehetősége nyílik arra, hogy idővel helyet kapjon a világ szabad és békés népei között.²⁰

A szövetségesek elhatározták, hogy

Németország egész szárazföldi, tengeri és légi haderejét, az SS, az SA,²¹ az SD és a Gestapo összes szervezeteivel, törzseivel és intézményeivel együtt, beleértve a vezérkart, a tisztikart, a tartalékos állományt, a katonai tanintézeteket, a háborús veteránok szervezeteit és minden más katonai és félkatonai szervezetet, a Németország katonai hagyományainak ápolására hivatott klubjaikkal és egyesületeikkel együtt, teljesen és véglegesen fel kell számolni; örökre meg kell akadályozni a német militarizmus és nácizmus újjáéledését vagy újjászervezését [...].²²

Világossá tették, hogy „[a] német népet meg kell győzni arról, hogy totális katonai vereséget szenvedett, és hogy nem kerülheti el a felelősséget azért, amit magára vont, mert saját kíméletlen hadviselése és a nácik fanatikus ellenállása rombolta szét a német gazdaságot, és tette elkerülhetetlenné a káoszt és a szenvedéseket”.²³

A szövetséges nagyhatalmak kimondták, hogy

[m]eg kell semmisíteni a nemzetiszocialista pártot [...] A nácik által kiadott összes törvények, amelyek a hitleri uralom alapját alkották, vagy amelyek megkülönböztetést tettek faji, vallási vagy politikai alapon, érvénytelenítendőek. [...] A háborús bűnösöket [...] le kell tartóztatni, és bíróság elé kell állítani. [...] Németországban a nevelést úgy kell ellenőrizni, hogy az a náci és militarista tanok teljes kiküszöbölésére vezessen, és lehetővé tegye a demokratikus eszmék sikeres kifejlesztését.²⁴

²⁰ Halmay (szerk.): i. m., 643–644.

²¹ SA = Sturmabteilung (a Nemzetiszocialista Német Munkáspárt paramilitáris szervezete).

²² Halmay (szerk.): i. m., 644–645.

²³ Uo., 645.

²⁴ Uo., 645–646.

Az Egyesült Államok külpolitikai kiadványsorozatának²⁵ potsdami jegyzőkönyvei világosan tükrözik, hogy Amerika igen tevékenyen vett részt a német ipar gyakorlatilag teljes leszerelésében. 1947. február 25-én a Szövetséges Ellenőrzés 46. sz. törvényének értelmében feloszlatták a porosz államot, annak központi kormányzatát és valamennyi alárendelt hatóságát. Ezzel az amerikaiak kezdeti célkitűzéseinek egyike, a német militarizmus megszüntetése részben teljesült. Truman elnök doktrínájának kongresszusi kinyilvánításával, 1947. március 12-én megindult az amerikai harc a további szovjet terjeszkedés ellen. 1947. június 5-én az Egyesült Államok meghirdette a George C. Marshall (1880–1959) külügyminiszter-ről elnevezett Európai Újjáépítési Programot (*European Recovery Program*) is.²⁶ A háborús szövetség bomlását mutatta az is, hogy a Londoni Konferencia (1948. március 6.) határozatai elleni tiltakozásul a Szövetséges Ellenőrző Tanács szovjet tagja 1948. március 20-án kivonult, és ezzel a tanács tevékenysége megszűnt. Az USA háború alatti szovjet szövetségesének leckét is adott, amikor légierijével megvédte Nyugat-Berlint a szovjet kisajátítási törekvésektől (1948–1949). 1949. április 4-én Washingtonban, amerikai vezetéssel megalakult a nyugati országok katonai tömbje, a NATO (North Atlantic Treaty Organization, az Észak-atlanti Szerződés Szervezete).²⁷

A világháborús koalíció fokozatosan felbomlott, kialakult a katonai nagyhatalmak évtizedeken át tartó szembenállása, és ezzel lényegében az egész világ katonai, politikai és gazdasági felosztása befolyási övezetekre. Ezekben a vészterhes esztendőkhöz fél évszázadra eldőlt a világ sorsa.

A NÁCITLANÍTÁS AMERIKAI PROGRAMJA

Az amerikai külpolitika náciatlantizációs programja gyakorlati szinten már Roosevelt elnök életében elkezdődött. Kulcsszava – átgondolt pedagógiai célzattal – előbb a *reeducation* („átnevelés”), utóbb a *reorientation* („újraorientálódás”) lett. A németországi *reeducation* amerikai politikáját főként amerikai nézőpontból James F. Tent, inkább német szempontból Marianne Zepp vizsgálta egy-egy újabb, alapos

monográfiában.²⁸ A *re-education* brit elveit és gyakorlatát Nicholas Pronay és Keith Wilson tanulmánykötete dolgozta fel.²⁹

E művek szerzői nem ismerték, de legalábbis nem használták fel a Rockefeller Alapítvány 1946–1947. évi németországi felméréseit, és nem támaszkodtak Robert J. Havighurst interjúira, amelyek anyagából újszerű kép rajzolódik ki a hozzá kulcsszereplők vallomásaiból. A korábbi kutatás így fontos, eddig ismeretlen elemekkel egészíthető ki, még hozzá igen lényeges pontokon. Ezzel a németországi náciatlantizáció amerikai történetének finomszerkezete plasztikusabban mutatkozik meg. A Rockefeller Alapítvány iratai különösen a német tudományos élet háború utáni újraindításának személyi és tárgyi feltételeivel kapcsolatban jelentenek lényeges, új hozzájárulást. A Rockefeller-forrásokból összeálló kép megújuló értelmezési keretbe állítja a náciatlantizációról eddig meglévő ismereteinket. Az itt bemutatandó anyagnak ez – ismereteim szerint – nemzetközileg is első közlése.

Archibald MacLeisht 1945. januárjában nevezték ki Washingtonban kulturális államtitkárrá. 1945. május-júniusában az amerikai Külügyminisztériumban felállt a Német Átnevelésért Felelős Tanácsadó Bizottság, és jóváhagyta az SWNCC³⁰ 269/5 sz. dokumentumot, a *Long-Range Policy Statement on German Reeducation*. A dokumentumot 1946. augusztus 21-én tették közzé. A német nép „átnevelésének” tervezése párhuzamosan Nagy-Britanniában is elkezdődött, már 1942-ben, a történész E. H. Carr könyvével és T. H. Marshall tanulmányával.³¹ 1945 és 1950 között a németországi brit „átnevelési terveknek” több változata és megvalósításuknak több módszere is született.³²

Az első újjáalakított német iskolák megnyitására Aachenben került sor, már 1945. júniusában.

Az amerikai zónában 1945. november-decemberében kezdődött meg a német középiskolák és felsőfokú oktatási intézmények újraindítása. Az első német orvosi fakultás újraindítására a Heidelbergi Egyetemen került sor, 1945. augusztus 15-én. Mindeközben a németországi tanári kar 75%-át elbocsátották.

1945. október 1-én hatályba lépett az amerikai Katonai Kormányzat 8. sz. törvénye a szigorú náciatlantizációról. Ezt hamarosan követte az ún. „10-es számú tör-

²⁸ Tent: i. m.; Marianne Zepp: *Redefining Germany. Reeducation, Staatsbürgerschaft und Frauenpolitik im US-amerikanisch besetzten Nachkriegsdeutschland* (Göttingen: V&R unipress, 2007).

²⁹ Nicholas Pronay – Keith Wilson (eds): *The Political Re-Education of Germany & Her Allies after World War II* (London–Sydney: Croom Helm, 1985).

³⁰ SWNCC = State-War-Navy Coordinating Committee: 1944 decemberében létrehozott amerikai koordináló szerv a politikai és a katonai vezetés összehangolására a tengelyhatalmak legyőzése utáni teendők terén.

³¹ E. H. Carr: *Conditions of Peace* (London: Macmillan, 1942); T. H. Marshall: What to Do with Germany? 1942. július 9. Foreign Office 371/31500/U306. Vö. Lothar Kettenacker: The Planning of 'Re-education' during the Second World War. In Pronay–Wilson (eds.): i. m., 62–65.

³² Kurt Jürgensen: The Concept and Practice of 'Re-education' in Germany 1945–1950. In Pronay–Wilson (eds.): i. m., 83–96.

²⁵ FRUS = Foreign Relations of the United States series (Washington, D.C.: U.S. Government Printing Office).

²⁶ Edwin W. Pauley az amerikai külügyminiszterhez a jóvátételi alapelvekről, Moszkva, 1945. július 6. Allied Commission on Reparations. United States Department of State. *Foreign Relations of the United States: Diplomatic Papers: the Conference of Berlin (the Potsdam Conference)*, 1945, Vols. I–II, Id. I/527–528. (U.S. Government Printing Office, 1945). <http://digital.library.wisc.edu/7ii.dl/FRUS.FRUS1945Berlinvol-02> [Letöltve: 2014. szeptember 8.].

²⁷ *Der grosse Ploetz. Die Daten-Enzyklopädie der Weltgeschichte*. Daten, Fakten, Zusammenhänge. 32., neubearbeitete Auflage (Freiburg im Breisgau: Ploetz, 1998), 1357–1359.

vény” a háborús bűnösök, a béke vagy az emberiségellenes bűntetteket elkövetők felelősségre vonásáról, 1945. december 20-án. 1946. január 12-én hatályba lépett a Szövetséges Ellenőrző Tanács ún. „24. számú direktívája” a nemzetiszocialisták és a szövetségesekkel szembeszegülő személyek módszeres eltávolításáról a közhivatalokból és az iparban betöltött vezető tisztségeikből. A náciitlanítás a potsdami nagyhatalmi megállapodásokból nőtt ki, ösztönzői és módszereinek megtervezői elsősorban az amerikaiak voltak. Az amerikai zónában³³ zajlott le a náciitlanítás a leginkább komoly és egyszersmind bürokratikus formában. Hírhedtté vált kérdőívek segítségével feltárták a németek múltját a náciizmus 12 évében. A lehető legrészletesebb módon tudakozódtak a náci szervezetekben, intézményekben való tagság vagy vezető szerep részleteiről, a megkérdezettek publikációinak adatairól, a zsidó tulajdonban lévő javak „árjásításáról”. A minden felnőtt lakosra nézve kötelező, összesen 1,39 millió kérdőívből 1946. március végéig már 1,26 milliót kiértékeltek. Ettől fogva a törvényi szabályozást az 1946. évi, többször módosított *Gesetz zur Befreiung der Nationalsozialismus und Militarismus* [Törvény a náciitlanításról és a demilitarizálásról] látta el, amely a további jogi és rendészeti feladatokat és velük a politikai és erkölcsi felelősséget a németekre hárította.³⁴ A náciitlanítási kérdőívet az erősen vitatott múltú, nacionalistából pacifistává átvedlett Ernst von Salomon (1902–1972) író, forgatókönyvíró *Der Fragebogen* [A kérdőív] című, a Szövetségesek 1945. évi kérdőívére adott, ironikus és önironikus válaszokból felépített, remek önéletrajzi regénye tette halhatatlanná, 1951-ben. A könyv a háború utáni német könyvpiac első bestsellere lett, rekordszámú kiadást ért meg.³⁵

A náciitlanítás nem jelentette azt, hogy az amerikaiak következetesen elutasították volna az együttműködést mindenkivel, akinek náci múltja volt. A legismertebb példa a tudomány és a technika területén Wernher von Brauné (1912–1977), aki a náci szolgálatába állította rendkívüli repülőmérnöki és rakétatervező tehetségét. Ellentmondásos, utólag erősen átszínezett szerepet játszott az SS és személy szerint Heinrich Himmler felügyelete mellett, elsősorban Hitler „csodafegyvere”, a tömegesen fel is használt V-2 rakéta kifejlesztésében és gyártásában, főként a német hadsereg Balti-tenger melletti, peenemündei kísérleti kutatóintézetében (*Heeresversuchsanstalt Peenemünde*). A V-2 rakéták becslések szerint 9000 ember halálát okozták Nagy-Britanniában és Belgiumban. A V-2 építésén (elsősorban a Mittelbau-Dora koncentrációs táborban) kényszermunkások dolgoztak, von Braun itt rendszeres látogató volt, tudnia kellett e tábor és a többi rakétagyártó munkahely mintegy

³³ Az amerikai megszállási övezethez tartozott Bajorország, Hesse és Baden-Württemberg északi része, illetve Bremen és Bremerhaven.

³⁴ München: Biederstein Verlag, 1946.

³⁵ Ernst von Salomon: *Der Fragebogen* (Hamburg: Rowohlt, 1951).

12 000 áldozatáról.³⁶ Mindennek ellenére az amerikaiak 1945-ben munkatársai-val, nagyértékű iratanyagával és rakétaival együtt az Egyesült Államokba vitték, ahol tovább dolgozhatott a ballisztikus rakéták fejlesztésén, utóbb, 1960 és 1970 között, a huntsville-i (Alabama) *George C. Marshall Space Flight Center* (MSFC, Marshall Űrközpont) első igazgatójaként.³⁷ Von Braun egészen rendkívüli amerikai sikertörténete a németországi náciitlanításnak mintegy a fonákja. Az amerikaiak vele kapcsolatos politikája és a felmerülő számos súlyos morális probléma a mai napig állandó politika- és tudománytörténeti viták tárgya.³⁸

Az amerikai katonai megszállás az angol nyelv világméretű sikerében is szerepet játszott, hiszen az amerikai katonának általában nem volt semmiféle idegen nyelv-ismerete, és csak az egyszerűsített angol alkalmazása tette lehetővé érintkezésüket a helyi lakossággal, akár Európában, akár Ázsiában. Az angol nyelv tanulása és használata a háború utáni években sok helyütt a demokrácia, a szabadság és egy optimistább jövőkép értékeinek záloga is lett.³⁹ Ezeket az értékeket közvetítette a hollywoodi filmipar is, amelynek termékei sokszor az alapszókincs birtokában is megértették a nézőkkel az amerikai filmek üzenetét. Az angol elsajátíttatása része lett az amerikaiak által vezérelt németországi náciitlanításnak. A Henry Luce (1898–1967) által 1941-ban jószolt „amerikai évszázad” drámai módon bontakozott

³⁶ Am Anfang war die V2. Vom Beginn der Weltraumschiffahrt in Deutschland. In Utz Thimm (Hrsg.): *Warum ist es nachts dunkel? Was wir vom Weltall wirklich wissen* (Stuttgart: Kosmos, 2006), 158.

³⁷ Dr. Wernher von Braun, First Center Director, July 1, 1960 – Jan. 27, 1970. NASA Marshall Space Flight Center History Office, Huntsville, Alabama, <http://history.msfc.nasa.gov/vonbraun/excerpts.html> [Letöltve: 2014. szeptember 24.].

³⁸ Wayne Biddle: *Dark Side of the Moon. Wernher von Braun, the Third Reich, and the Space Race* (New York: W. W. Norton, 2009). Lásd Monique Laney recenzióját (Review No. 909; letöltve: 2014. szeptember 23.). Wernher von Braun két élete és sorsának, munkásságának erkölcsi megítélése mindmáig foglalkoztatja a német és az amerikai történetírást, lásd például Ernst Stuhlinger – Frederick Ira Ordway: *Wernher Von Braun, Crusader for Space. A Biographical Memoir* (Malabar, FL: Krieger, 1994); Rainer Eisfeld: *Mondsüchtig. Wernher von Braun und die Geburt der Raumfahrt aus dem Geist der Barbarei* (München: Rowohlt, 1996); Dennis Piszkiwicz: *Wernher Von Braun. The Man Who Sold the Moon* (Westport, CN: Praeger, 1998); Johannes Weyer: *Wernher von Braun* (Reinbek b. Hamburg: Rowohlt, 1999); Michael J. Neufeld: *Die Rakete und das Reich. Wernher von Braun, Peenemünde und der Beginn des Raketenzeitalters* (Berlin: Henschel, 2000); Bob Ward: *Dr. Space. The Life of Wernher Von Braun* (Annapolis, MD: Naval Institute Press, 2005); Michael J. Neufeld: *Von Braun. Dreamer of Space, Engineer of War* (New York: A. A. Knopf, 2007); Stefan Brauburger: *Wernher von Braun. Ein deutsches Genie zwischen Untergangswahn und Raketenräumen* (München: Pendo, 2009).

³⁹ Dorottya Ruisz: *Umerziehung durch Englischunterricht? US-amerikanische Reeducation-Politik, neuphilologische Orientierungsdebatte und bildungspolitische Umsetzung im nachkriegszeitlichen Bayern (1945–1955)* (Münchener Arbeiten zur Fremdsprachenforschung, 28.) (Münster – New York: Waxmann Verlag, 2014); Zoltán Kövecses: *American English. An Introduction* (Peterborough, Ontario: Broadview Press, 2000), 219–234.

Lucius D. Clay tábornok, Németország amerikai
övezetének katonai főkörmányzója

ki már ezekben az években, az Egyesült Államokon kívül is, minden pozitív és negatív következménnyel.⁴⁰

A náciellenítés sikeréről vegyes vélemények hangzottak el. Amerikai újságok 1946 áprilisában az Egyesült Államok állítólagos kudarcáról szoltak a német iskolák és egyetemek náciellenítésében. Lucius D. Clay tábornok (1897–1978), Németország amerikai (Eisenhower tábornok mellett helyettes, majd tényleges) katonai főkörmányzója viszont e korszakról szólva egyenesen „a demokrácia behatolásáról” írt „a német gondolkodásba”.

Az amerikai tábornok 1946. június 25-én vizsgálatot rendelt el a német egyetemeken,⁴¹ ahol az év második felében tisztogatás is zajlott. 1946. augusztus–szeptemberében amerikai oktatásiügyi teamek látogatták meg az egész amerikai zónát, majd a küldött-

ségek jelentést tettek az amerikai katonai hatóságoknak. Az amerikai kormányzat elsősorban demokratikus intézményeket és ezek felépítéséhez politikai és erkölcsi szempontból megfelelő vezetőket kívánt látni az egész amerikai zónában. A vizsgálódás valamennyi felsőoktatási intézményt, az oktatógárdát és az adminisztratív személyzetet egyaránt érintette.⁴²

1947 tavaszán már szabadabban lehetett utazni az Egyesült Államok és Németország között. Március 31-én az *SIVNCC Directive 269/8* engedélyezte az amerikai–német látogatásokat. 1947 augusztusától már nemcsak Amerikába, illetve Amerikából lehetett Németországból, illetve Németországba utazni, immár szabadabban. 1947 februárjában első ízben látogathattak amerikai szakemberek az

⁴⁰ Henry R. Luce: *The American Century. Life*, 1941. február 17. Lásd Alan Brinkley: *The Publisher. Henry Luce and His American Century* (New York: Alfred A. Knopf, 2010), 267–273; Frank Tibor: Birodalmi tudat és nyelvi infláció. In Frank Tibor – Károly Krisztina (szerk.): *Anglisztika és amerikanisztika. Magyar kutatások az ezredfordulón* (Budapest: Tinta Könyvkiadó, 2009), 259–263.

⁴¹ Clay tábornok németországi visszaemlékezéseiben, Lucius D. Clay: *Decision in Germany* (Garden City, N.Y.: Doubleday, 1950), 281–282.

⁴² Tent: i. m., 95.

amerikai zónába. A vezérkari főnökök egyesített bizottságának⁴³ direktívái közül 1947. július 11-én a JCS 1779 lép a JCS 1067 helyébe: nagyobb hangsúly került a reorientációs programokra. A JCS 1067 eredetileg Roosevelt és Churchill 1944. szeptember 12–16. közötti québeci tanácskozásából született, és akkor öt célt tűzött ki: a német hadsereg leszerelését, a náciellenítést, a hadviselést lehetővé tevő német nehézipar leépítését, a kollektív bűnösség fogalmának érvényesítését és a fraternizálás eltiltását. E tervek végül nem vagy nem a Québecben elképzelt módon valósultak meg.⁴⁴ A JCS 1067 az amerikai katonai megszállás első szakaszának irányvonalát szabta meg, gyökerei még a végleges katonai sikerek előtti időszakra nyúltak vissza.⁴⁵ Ezek az irányelvek a német nép és vezetői közötti különbségtételből indultak ki. Az angol és amerikai elképzelések már Québec után távolodni kezdtek egymástól, világossá vált, hogy az amerikaiak nem kívánnak egyeztetni sem a britekkel, sem a szovjetekkel a megszállás utáni magatartásuk részleteiről, amelyet egyébként először a *SHAEF Handbook for Military Government in Germany* fektetett le.⁴⁶

1947 novemberében megérkezett Herman B. Wells (1902–2000), Clay tábornok új kulturális tanácsadója, aki 1948. június 19-ig maradt Németországban. Éleződött a szovjet–amerikai szembenállás, a háborús szövetségesek ellenfelekké váltak: elindult a hidegháború. 1948 márciusában Clay tábornok jelentésében szovjet háborús készülődésről számolt be.⁴⁷

HOLLYWOOD ÉS AZ ÁTNEVELÉSI PROGRAM

A világháború befejezése után megkezdődött az amerikai film erőteljes térhódítása Németországban. Mit reméltek filmjeik bemutatásától az amerikaiak? A filmek szerepe egyfajta eszkézipizmus volt: elterelték a figyelmet a háborús katasztrófáról és következményeiről, és információkkal is szolgáltak a német vereség elkerülhetetlenségéről.⁴⁸

Dokumentálták a demokráciák életének vonzerejét, segítettek új attitűdök elsajátításában. Inspiráló történeteket kínáltak az „amerikai úttörőkről”, Alaszka felépítéséről, az utolsó évek ezernyi tudományos felfedezéséről, a tudatlanság elleni

⁴³ Joint Chiefs of Staff – a továbbiakban JCS.

⁴⁴ David Culbert: *American Film Policy in the Re-education of Germany after 1945*. In Pronay–Wilson (eds):

i. m., 174–175.

⁴⁵ A JCS 1067 utasításairól lásd Szegedi: i. m., 173–175.

⁴⁶ Zepp: i. m., 62–68. SHAEF = Supreme Headquarters, Allied Expeditionary Force (a Szövetséges Expedíciós Erők Főhadiszállása).

⁴⁷ Clay tábornok szerepéről a náciellenítési politika gyakorlatában lásd Szegedi: i. m., 175–181.

⁴⁸ Fay: i. m., ix–xxx.

harcról, megmutatták, hogy a hősiesség nem egyenlő a háborúval, megjelenítették a polgári erények új modelljeit, segítettek a német büntüldat és szégyenérzet elviselésében, a náci, illetve tágabban a háborús mentalitás értelmezésében.

A mozi afféle engedélyezett találkozhelyként is funkcionált a szétlőtt, lebombázott német városokban. A katonai törvények értelmében ugyanis a mozik azon kevés helyhez tartoztak, ahol a németek számára engedélyezett volt a gyülekezés. A németeken – részben ezért is – valóságos „filmhétség” tört ki: 1946-ban a *The New York Times* arról tudósított, hogy a németek hosszú sorokban várják ugyanannak az amerikai filmnek akár a sokadik előadását is. A film volt a megszállás idejének legelső szórakozási formája, a németek a filmen keresztül értették meg leginkább a katonai kormányzat átnevelési politikáját, demokratikus vízióját. A legnépszerűbb amerikai filmek között volt a *The Human Comedy* (Az emberi vígjáték, 1942) egy amerikai nemzeti sajátosságról, a bevándorlásról, az amerikai életforma alapjairól, a multikulturalizmusról. Nevelő célzattal mutatták be a *The Town* (A város) című filmet (1944) az indianai Madison városkájáról – bemutatva egy átlagos amerikai kisváros életét, európai gyökereit, európai építészetét, jellegzetesen sokszínű lakosságát. Sokszoros díjnyertes film volt a *Tomorrow – the World!* (Holnap – a világ!, 1944) a náci ifjúság háború utáni átneveléséről – az első a maga műfajában. Hogyan lesz a német ellenségből barát – átneveléssel? A film kísérletet mutatott be a német történelem mélystruktúráinak radikális átalakítására, egy 13 éves fiú példáján át, aki Amerikába került és átalakult: a náci világgal szemben felragyogott az amerikai civilizáció és annak számos értéke.⁴⁹

Az amerikai zónában majdnem minden moziban bemutatták a *Death Mills* (*Todesmühlen*, A halál malmai, 1945) című 22 perces összefoglalót a náci háborús bűnökről és a németek felelősségéről a hitleri népirtásban, a holokausztban – Leni Riefenstahl *Triumph des Willens* (Az akarat diadala, 1935) című, Hitler Németországát glorifikáló filmjét is megidézve és a holokausztot azzal szembeállítva. A film leleplező erővel szolt a náci Németországról.⁵⁰ Szándéka ellenére a film bemutatása mégis kudarc volt, ellenérzéseket generált a nézőkben, nem járult hozzá a német nép „átneveléséhez”.⁵¹

Német filmek is születtek, és érthető módon vígjátékok is: Németország és különösen a fiatal Németország felejteni akart. Egy szellemes bibliai parafrázis, *Der Apfel ist ab* (Bűnbeesés, 1948) a férfi–nő kapcsolatokat állította szórakoztató, allegorikus keretbe; a *Hallo, Fräulein!* (Halló, kisasszony!, 1949) – a német és a németországi amerikai közönséget igyekezett táncos-zenés mulatsággal szórakoztatni – a főszereplő és társ-forgatókönyvíró, a csinos Margot Hielscher háború utáni, személyes kalandjainak felidézése révén összebékíteni.

A film célja éppen ez az „összebékítés” volt, ahogyan azt a *Der Spiegel* már a film megszületése előtt megjósolta.⁵² Az amerikai filmek fogadtatása azonban ellentmondásos volt. Egy évad alatt (1945–1946) összesen 35 amerikai filmet mutattak be Németországban, a *The New York Times* már egyik cikkének címében is utalt a filmek kétes hatására: *Our Movies Leave Germans Hostile* [Filmjeink ellenségessé teszik a németeket]. „A 35 amerikai film közül, amelyet a háború vége óta németeknek bemutattak, néhány kivétellel egyik sem tett érdemleges hatást a németek politikai és pszichológiai átnevelésére.” Ellenkezőleg, ezek a filmek „csökkentették” Amerika kulturális presztízsét, és feltehetően rontották az amerikai film jövőendő piaci esélyeit Németországban.⁵³ Ez a helyzet részben az információs buktatók, részben a masszív bürokrácia jóvoltából alakult így, vagy látszott ilyennek. A filmprogram a bonyolult katonai adminisztráció kezében volt. A filmek kiválasztásában szerep jutott a Katonai Kormányzat polgári ügyekkel foglalkozó részlegének (*Civil Affairs Division*), amely együttműködött az információ-ellenőrző részleggel (*Information Control Division*) is. A filmeket az 1945-ben létrehozott *Motion Picture Export Association* (Mozgókép-Export Szövetség) nevű kartell listájáról kellett kiválasztani, amely exkluzív jogokkal rendelkezett a filmek terjesztésére az amerikaiak által megszállt területeken, számos európai országban. Az amerikai kongresszusnak megmagyarázták, hogy csak olyan filmeket exportálnak, amelyek pozitív színekben tüntetik fel az Egyesült Államokat, anélkül, hogy megbántanák a külföldi közönséget. A megszállt területeken a kiválasztást a Katonai Kormányzat végezte. Az amerikai megszállási övezetben erősen igyekeztek kielégíteni a filmhétséget. Egyre több mozi nyílt meg: 1946 februárjában 351, júliusban már 700, 1948-ban pedig több mint 1000 filmszínház működött.⁵⁴

Az amerikai filmeknek mégsem sikerült a németeket meggyőzni arról, hogy mit kell megtanulniuk, és mit kell elfelejteniük. Az amerikai tisztviselők gyakran úgy gondolták, hogy a hollywoodi termékek nem képesek ellátni átnevelő feladatukat. A *Shadow of a Doubt* (A gyanú árnyéka, 1943) például, Alfred Hitchcock szofisztikált filmje, amelyet Hollywood egyik legelső európai emigráns filmrendezője készített, amely *Academy Award* jelöléseket kapott, és amelyben A-listás hollywoodi színészek szerepeltek, nem váltotta be a németek átneveléséhez fűzött reményeket, mivel egy rokonszenves gyilkost szerepeltetett, és megmutatta, hogy a látszólagos amerikai egészségesség mögött sötét, gyilkos patológia húzódhat meg. A *Corvette K-225* is minden vetítése alkalmával ellenségességet váltott ki. Az *Action in the North Atlantic* (Akció az észak-atlanti térségben, 1943) felkeléshez közeli reakciót eredményezett Bremenben. A német tengerészet korábbi katonái tiltakozásból kivonultak, mivel a film egy torpedótalálatról süjtött amerikai kereskedelmi hajó

⁴⁹ Uo., 40, 44–47, 4–17.

⁵⁰ Uo., 42–45, 47–48; Culbert: i. m., 177–180; a film forgatókönyve uo., 196–199.

⁵¹ Culbert: i. m., 179.

⁵² Fay: i. m., 93–98; 114–119, 128–132, 137–141; *Der Spiegel*, 12/1948, 1948. március 20.

⁵³ Idézi Fay: i. m., 51.

⁵⁴ Uo., 52, 40.

túlélőit ábrázolta, amint a német tengeralattjáró parancsnoka kegyetlenül belelővi őket a tengerbe. Különösen zavaró volt a túlélők szinte patológiusan örömteli megmutatása megölésük előtt.⁵⁵

A Németországban – általában a fő játékfilm után – bemutatott angol-amerikai filmhíradók (*Welt im Film*) tendenciózusnak és elfogultnak bizonyultak, a közönség sokszor elhagyta a mozit a film után, anélkül, hogy megnézte volna a híradót.⁵⁶ A tengelyhatalmak ábrázolását megalázónak és depresszívnek tartották. Jennifer Fay amerikai filmtörténész egy német nézőt idéz, név nélkül, aki így vallott: „Nem szeretem a *Welt im Film*-et, mivel német vagyok.” A hollywoodi stúdiók mindeközben inkább az ellenséges filmtartalmak minimalizálásán és nem a filmek vonzerejének maximalizálásán fáradoztak.⁵⁷

A ROCKEFELLER ALAPÍTVÁNY MISSZIÓJA

A nagy amerikai filantróp szervezetek közül a Rockefeller Alapítványnak voltak a legrégebb európai kapcsolatai. Ebből is adódott, hogy a náciizmus idején kivette részét az üldözött európai zsidó értelmiség legjobbjainak mentéséből.⁵⁸ Az alapítvány felügyelőbizottságának képviselőjében a második világháború után, 1946 augusztusában először John D. Rockefeller III és a Cornell Egyetem mezőgazdasági és élettudományi főiskolájának dékánja, William I. Myers utazott Németországba, ahol a Rockefeller Foundation szerepvállalásának lehetőségeit tanulmányozták.⁵⁹

Albert R. Mann és a náciutánítás amerikai kritikája

Ugyancsak a Rockefeller Alapítvány megbízásából utazott Németországba, 1946–47-ben Albert R. Mann, aki az alapítvány természettudományi részlegének mezőgazdasági igazgatóhelyettese volt. Vizsgálódásait először 1946. szeptember 1-én,

⁵⁵ Uo., 51, 53–55.

⁵⁶ Roger Smither: *Welt im Film*. Anglo-American Newsreel Policy. In Pronay–Wilson (eds.): i. m., 151–172, *Welt im Film*-leírásokat közöl uo., 168–172.

⁵⁷ Fay: i. m., 55–56.

⁵⁸ A Rockefeller Alapítvány szerepéről a háború előtti németországi zsidó vezető értelmiség mentéséről lásd Frank Tibor: *Organized Rescue Operations in Europe and the United States, 1933–1945*. In Shula Marks – Paul Weindling – Laura Wintour (eds.): *In Defence of Learning. The Plight, Persecution, and Placement of Academic Refugees, 1933–1980s* (Oxford – New York: Oxford University Press, for The British Academy, 2011), 143–160.

⁵⁹ William H. Schneider: *The Men Who Followed Flexner*. Richard Pearce, Alan Gregg, and the Rockefeller Foundation Medical Divisions, 1919–1951. In William H. Schneider (ed.): *Rockefeller Philanthropy and Modern Biomedicine. International Initiatives from World War I to the Cold War* (Bloomington, IN: Indiana University Press, 2002), 213.

igen kritikus jelentésben összegezte.⁶⁰ Később összefoglalást adott a németországi helyzetről, a náciutánítás lehetőségeiről, alkalmazható módszereiről, politikájáról és problémáiról. Egy valószínűleg John D. Rockefeller III számára, 1947 nyarán készített Rockefeller alapítványi beszámoló ekként értékelte-értelmezte Albert R. Mann következtetéseit:

Dr. Mann sok emberrel beszélt a náciutánítás témájáról, és jelentésében is hangsúlyos ez a tárgykör. Beszámolóját olvasva az az ember általános benyomása, hogy az amerikaiak náciutánítása erőszakolt volt, nem volt hatékony, és végzetesnek bizonyult a közmorál és a napi gyakorlat számára. Sajnálatos módon a náciutánítás egész problémája nem válaszolható meg egyszerűen. Németország 1918. évi veresége után a németek nem tettek kísérletet a hivatalnoki kar, illetve a kormányzati szereplők elmozdítására hivatalaikból, s ez azzal a következménnyel járt, hogy amikor a Weimari Köztársaság létrejött, annak volt erőteljes ellenzéke, mégpedig azokból, akik még a monarchiának köszönhették státuszukat, és akik minden elképzelhető módon ellenálltak az új köztársaságnak. Ez igaz volt az iskolarendszerben is, és különösen igaz az egyetemeken. Ezzel szemben a náci 12 hatalomban töltött évük elején hamar felismerték annak fontosságát, hogy az adminisztratív állásokat mindenütt a saját alárendeltjeikkel töltsék be. Minden közszolgálati alkalmazottnak szüksége volt egy „politikai megbízhatósági” igazolásra. Az eredmény az volt, hogy a kormányzati pozíciók valószínűleg 85%-át azok töltötték be, akiknek a náci legalábbis nem voltak ellenszenvesek. A maradék 15% azok közül került ki, akik olyannyira hatékonyak voltak, hogy nem lehetett őket náciakkal helyettesíteni, vagy olyanok voltak, akik annyira jelentéktelen posztokat birtokoltak, hogy a náci szükségtelennek tartották az elcsapásukat. Néhány esetben egy rokonszenvező felettes megvédte a maga embereit.⁶¹

A. R. Mann összevetette a két világháború utáni eljárásokat, és azzal érvelt, hogy veszélyesebb lenne ugyanazt a hibát elkövetni a jelenlegi háború után, mint amelyet az előző után elkövettek.

Ennek következtében a náciutánítás egész folyamatát a németországi amerikai Katonai Kormányzat jókorán elindította. Ha Németország valóban demokratikus országgá válna, a náci filozófia exponenseit el kell távolítani, és ennek érdekében náciutánítási törvények

⁶⁰ A. R. Mann: *Educational Program for Germany*, 1946. szeptember 1. Office of Military Government for Germany (U.S.), for the Zook Educational Mission to Germany under the State Department, 1947. január 3. Rockefeller Archive Center, RG 1.1, Series 717, Box 4, Folder 22. Sleepy Hollow, New York, USA.

⁶¹ A. R. Mann: *Educational Conditions in Postwar Germany*, Rockefeller Archive Center, RG 1.1, Series 717. Sleepy Hollow, New York, USA. A jelentésről lásd EFD:MPB, 1947. június 20. Memorandum on 'Report on Educational Conditions in Postwar Germany by A[ibert] R. Mann', Rockefeller Archive Center, RG 1.1, Series 717, Box 4, Folder 22. Sleepy Hollow, New York, USA, 7.

és direktívák fogalmazódtak meg. Ezek azon a premissán alapulnak, hogy a gyakorlati politika hatékonyságának ideiglenes hiánya jobb, mint a náci hatékonysága.

Annak érdekében, hogy a hatalmas számú esetet kezelni lehessen, objektív kritériumok felállítására volt szükség. Az amerikai zóna 18 millió lakosából 5 millió már átesett a náciellenítés folyamatán. Hogy hibák is történtek, tagadhatatlan. Semmiféle objektív kritérium nem tudja számba venni a kivételes eseteket. Az alternatíva viszont az volt, hogy minden egyes embert személyes alapon próbáljunk meg megvizsgálni. Ez számos oknál fogva lehetetlen volt. Először is az adminisztratív procedúra olyan hosszú időt vett volna időbe, hogy ehhez a németországi Katonai Kormányzat egész jelenlegi személyzeténél kétszer vagy háromszor nagyobb létszámú beosztottra lett volna szükség. (Meg kell jegyezni, hogy az Egyesült Államok jelenleg 5000 embert foglalkoztat a Katonai Kormányzatban, míg a britek 25 ezret.) Ezen kívül az egyéni kezelés megkívánta volna, hogy szavahihető bíróságokat tudjunk felállítani németekből a megszállás korai fázisaiban. Ez teljesen lehetetlen volt.

A. R. Mann beszámolt a náciellenítési eljárás hibáiról, túlkapásairól is.

A ténylegesen követett terv objektív és szubjektív módszereket kombinált. A náciellenítés első lépései között volt az azóta híres-hírhedté vált kérdőíves felmérés.⁶² Később a náciellenítést átadták a németeknek, ekkortól német ítélszékek tekintették át a minden egyes egyénre vonatkozó bizonyítékokat. Az eredmény bizonyos mérvű konfúzió volt, számos újratárgyalás, sok visszajára fordított döntés. A német bíróságok egészében erősen hajlottak az enyhe megítélés felé, és – mint mondják – valójában ezeknek a bíróságoknak a személyzete jó néhány náci is magában foglalt. Ezen túlmenően amerikai részről is mutatkozott némi hiány a megértésben, szándékosan vagy sem, olyanok részéről, akiknek szerep jutott a náciellenítésben. Amerikaiak számára nehéz lemondani a hatékonyság jelszaváról, s így számos [„hatékony”] ember az utasítások ellenére megtarthatta hivatalát, noha náci kapcsolatai voltak. Viszont minél tovább maradtak [hivatalban], annál nehezebb volt elmozdítani őket.

Számos esetben előfordult, hogy az amerikai katonatisztek bizonyos esetekben túlzottan merevnek mutatkoztak, és még indokolt esetben sem tűrtek kivételt. Például 1943-ban [Kurt] Huber [1893–1943] müncheni egyetemi tanárt az ún. diáklázadással kapcsolatban kivégezték. Özvegye és két gyermeke maradt. Huber professzor nővére egy leányiskola igazgatója volt, és anyagi támogatást adott a bátyja özvegyének és gyermekeinek. Ezt követően tudomására hozták, hogy be kell lépnie a [náci] pártba, és hogy a német leányifjúsági szervezet vezetését is vállalnia kell. Ezt megtette, azzal az érzéssel, hogy névlegesen benne lehet e szervezetekben, és így megakadályozhatja, hogy náci befolyás érvényesüljön iskoláiban, ami bekövetkezett volna az ő elmozdításával, ha a helyébe egy

fanatikus náci ültettek volna. Ezen túl, folytatni akarta a munkáját a maga pozíciójában, hogy támogathassa Dr. Huber özvegyét és gyermekeit. Ám a náciellenítési eljárások értelmében ezen körülmények ellenére sem kapott tanítási engedélyt.

Kétségkívül sok ilyenfajta eset volt, de néhány, általam személyesen ismert esetben tudom, hogy a határozatot később megfordították, és az illető megtarthatta pozícióját.

A náciellenítés egy másik aspektusa kevesebb figyelmet kapott. Volt sok olyan ember, akiket nem érintett a náciellenítési eljárás, akik annak idején azért utasítottak vissza mindenféle náci kapcsolatot, mert nem tekintették a náciakat eléggé konzervatívnak. A német egyetemek számos mai professzora nem működött együtt a náciakkal, de számos vonatkozásban még inkább képviselték az ultranacionalizmust és a militarizmust. Sajnálatos, hogy az eljárások ilyen sok időt vettek igénybe, de egy ilyen volumenű és fontosságú probléma esetén elháríthatatlan, hogy az eljárás lassú legyen, hogy mód legyen megváltoztatni a döntéseket és megtalálni azokat az eseteket, ahol téves ítélet, lassú ügykezelés vagy még rosszabb okok ezt szükségessé teszik.

Az én érzésem az, hogy a tantestületek összetételét a német oktatási rendszer minden szintjén a legnagyobb óvatossággal kell vizsgálni, különösen egy demokratikus nevelési rendszer kialakítására tett új próbálkozások kezdeti fázisaiban. A totalitárius gondolkodású professzorok vagy iskolai tanárok ellenállása ugyanolyan hatékonyan akadályozhatja meg a demokratikus fejlődést, mint a náci akciói. Amíg a német nevelési rendszer számára nem lehet biztosítani egy jól képzett, demokratikusan gondolkodó oktatói magot, minden eltérő módon gondolkodó tényleges veszélyt jelent.⁶³

A. R. Mann jelentése révén a Rockefeller Alapítvány hozzájárult az ún. Zook-bizottság munkájához is. George F. Zook, aki az *American Council on Education*, az Amerikai Oktatásügyi Tanács elnöke volt, az amerikai külügyminisztérium megbízásából oktatásügyi küldöttséget vezetett Németországba (*Zook Educational Mission to Germany*). Bizottságának jelentését ma is az amerikai felsőoktatás történetének legbefolyásosabb dokumentumai között tartják számon.⁶⁴ Mann kontribúciója a Zook-jelentéshez a pszichológiai hadviselésről szólt, és a következőképpen foglalta össze véleményét a németek „átneveléséről”, 1946. szeptember 1-jén:

Mi most [...] megszálljuk Németországot, hogy előmozdítsuk népének átnevelését demokratikus irányban. Bár elméletileg megengedjük a németeknek, hogy átneveljék magukat, és magukra vegyék ennek felelősségét, megkívánjuk tőlük, hogy demokratikusak legyenek. E tekintetben nincs választás a német nép számára. Vannak persze nagy cso-

⁶³ Idézetek: Memorandum on 'Report on Educational Conditions in Postwar Germany by Albert R. Mann', 1947. június 20. Rockefeller Archive Center, RG 1.1, Series 717, Box 4, Folder 22. Sleepy Hollow, New York, USA, 7–9.

⁶⁴ Presidential Commission on Higher Education, Harry S. Truman, 1946. július, Higher Education for Democracy, 1947–48, Vols. I–VI. Vö. A. R. Mann feljegyzése, 1947. január 3. Rockefeller Archive Center, RG 1.1, Series 717, Box 4, Folder 22. Sleepy Hollow, New York, USA, 7–9.

⁶² Vö. Salomon: Der Fragebogen, i. m.

portok Németországban, amelyek kívánják a jelenlétünket, bár semmilyen megszálló erőt nem látnak szívesen. Ezek a demokratikus elemek őszintén kívánják együttműködésünket, egyelőre védelem gyanánt, mindaddig, amíg a demokrácia lehetőséget kap, hogy erős gyökereket eresszen. Kívánják a tanácsainkat és aktív segítségünket is országuk demokratizálásához. Segítségünkkel, ha azt gyorsan és hatékonyan adjuk, a demokrácia virágozni fog a következő nemzedékben, feltéve, hogy a gazdasági és politikai helyzet úgy alakul, hogy politikai és kulturális kezdeményezéseket bátorít. Jelenlétünk egyetlen igazolása, hogy jobbra törekszünk, és növekvő nemzetközi jóindulatra és megértésre számíthatunk.

A. R. Mann ebben a jelentésben is igen kritikus hangot ütött meg a német „átnevelésének” kilátásaira vonatkozóan.

[...] A németek átnevelése hosszú ideig fog tartani, még kedvező körülmények között is. Magazinok és újságok riporterei, egy-két kivétellel, bolond módra rohangálnak Németország-szerte, hogy történeteket szerezzenek, és az eredmény általában az, hogy a fejlecek azt az üzenetet kiabálják: „Németország átnevelése kudarc”. Nehéz elhinni, hogy bármely gondolkodó ember bármely országtól elvárhatná, hogy tizenöt hónap alatt átneveljék, s különösen, hogy ezt egy megszálló ellenség tegye. Ugyanezek a szerzők azt kívánják, hogy az iskolákat náciitanítsák, s amikor a tanárok 75%-át elbocsátják, elvárják, hogy teljes tanári karral rendelkező, hatékony iskolák lépjenek működésbe. Egy jó tanárt nem lehet egy év alatt kiképezni. Az átlagembernek a leghalványabb fogalma sincs arról, hogy milyen problémák és nehézségek járnak azoknak a gondolatoknak és viselkedési formáknak a megváltoztatásával, amelyeket sok évtized alatt építettek fel.

[...] A nevelés egész szellemét meg kell változtatni, ha nem akarjuk, hogy a múlt hibái Németországban megismétlődjének. A tudás önmagában nem biztosítéka a jó magatartásnak és a helyes viselkedésnek. Egy idegen nyelv megértése nem garanciája a nemzetközi jóakaratnak. Németország és Japán valamennyi nemzet közül a leginkább irástudó volt, de ez a tény önmagában nem vezetett boldogsághoz saját országukban vagy társországaikban. A nevelés újraépítése a világ minden országában a szellemi magatartás új sztenderdjeit kívánja meg, amelyek elismerik más népek és más nemzetek jogait és a mi felelősségünket más népek iránt.⁶⁵

⁶⁵ A. R. Mann: *Educational Program for Germany*, 1946. szeptember 1. Office of Military Government for Germany (U.S.), for the Zook Educational Mission to Germany under the State Department, 1947. január 3. Rockefeller Archive Center, RG 1.1, Series 717, Box 4, Folder 22. Sleepy Hollow, New York, USA.

Robert J. Havighurst: *Report on Germany*

A Rockefeller Alapítvány képviselőjében Albert R. Mannt követően Robert J. Havighurst mérte fel a németországi tudomány és oktatás helyzetét, és *Report on Germany* címmel rendkívül érdekes és fontos gépírással jelentést állított össze 1947. évi németországi tanulmányútjáról.⁶⁶ Ehhez a munkához csatolta igen nagyszámú interjúinak összefoglalásait, 316 oldalon, amelyeket 1947. szeptember–október–novemberében készített.⁶⁷ E forrásmunkát 1948 elején több száz példányban körözték a Rockefeller Alapítvány egykorú vezetői és munkatársai, illetve (főleg) amerikai tudományos intézmények és egyetemek vezetői között, így az jelentős hatást gyakorolt az Egyesült Államok németországi tudomány- és iskolapolitikájára a hidegháború hajnalán.⁶⁸

Robert J. Havighurst a Harvard Egyetemen végezte posztdoktori tanulmányait, és több dolgozatot közölt fizikai és kémiai szakfolyóiratokban az atom szerkezetéről, az 1920-as évek közepén. Néhány évvel később pályamódosítást hajtott végre, és a kísérleti pedagógiával kezdett foglalkozni 1928-tól. A University of Wisconsin-Madison tanársegéde, majd a Chicagói Egyetem pedagógiaprofesszora lett. Az öregedést tanulmányozta, de érdeklődése egyre inkább kiterjedt a nevelésügy nemzetközi és összehasonlító aspektusaira is. Számos könyvet írt, többek között az elismertté vált *Human Development and Education* [Az emberi fejlődés és a nevelés].⁶⁹ A nemzetközi felnőttoktatás, a folyamatos képzés ismert és megbecsült alakja lett.

Robert J. Havighurst interjúi a második világháború utáni németországi tudományos élet és az iskolai helyzet lényegében máig ismeretlen, rendkívül érdekes

⁶⁶ Robert J. Havighurst: *Report on Germany*. The Rockefeller Foundation, New York City. Confidential. November 1947. Rockefeller Archive Center, RG 1.1, Series 717, Box 3, Folder 17 and 18, valamint RG 1.2, Series 700, Box 11, Folder 96, Sleepy Hollow, New York, USA. Havighurst jelentése kéziratban maradt, de azonos címmel már 1947-ben megjelent egy könyv Lewis H. Brown tollából (New York: Farrar, Straus and Company, 1947). Szerzőjét Lucius D. Clay tábornok kérte fel a jelentés elkészítésére, és a részben Németországban készült könyv részletes ajánlásokat tartalmazott a háború utáni Németország újjáépítésére vonatkozóan. A jelentés többek között a Marshall-terv alapjául is szolgált. A megkérdezett személyiségek között volt George C. Marshall, Dwight D. Eisenhower, Joseph T. McNarney és John H. Hilldring tábornok, James F. Byrnes és John Foster Dulles akkori és későbbi külügyminiszter, Herbert Hoover exelnök. Sinclair Weeks exsenátor és sokan mások.

⁶⁷ Robert J. Havighurst: *Diary and Interviews on Germany, August–November 1947*, RG 1.1, Series 717, Box 3, Folder 19, Sleepy Hollow, New York, USA.

⁶⁸ Robert J. Havighurst: *Postwar Survey. Distribution of Havighurst Report on Germany, 1947–1948*, 1950. RG 1.1, Series 717, Box 3, Folder 16, Sleepy Hollow, New York, USA. – Az eddig publikálatlan jelentés és interjúk kiadásán a Rockefeller Archive Center engedélyével dolgozom.

⁶⁹ Robert J. Havighurst: *Human Development and Education* (New York: McKay, 1953). Havighurst szakmai munkásságáról lásd bővebben az *Education Encyclopedia* Robert J. Havighurst (1900–1991) címszavát. StateUniversity.com; <http://education.stateuniversity.com/pages/2032/Havighurst-Robert-J-1900-1991.html>.

és tartalmaz forrásai. A következőkben a Havighurst-interjúk válogatott szövegei alapján vázolom az 1947. őszi németországi társadalmi-politikai helyzetet, kiemelve a náciellenes folyamatára és formáira vonatkozó kommentárokat.

ISKOLAI REFORMOK

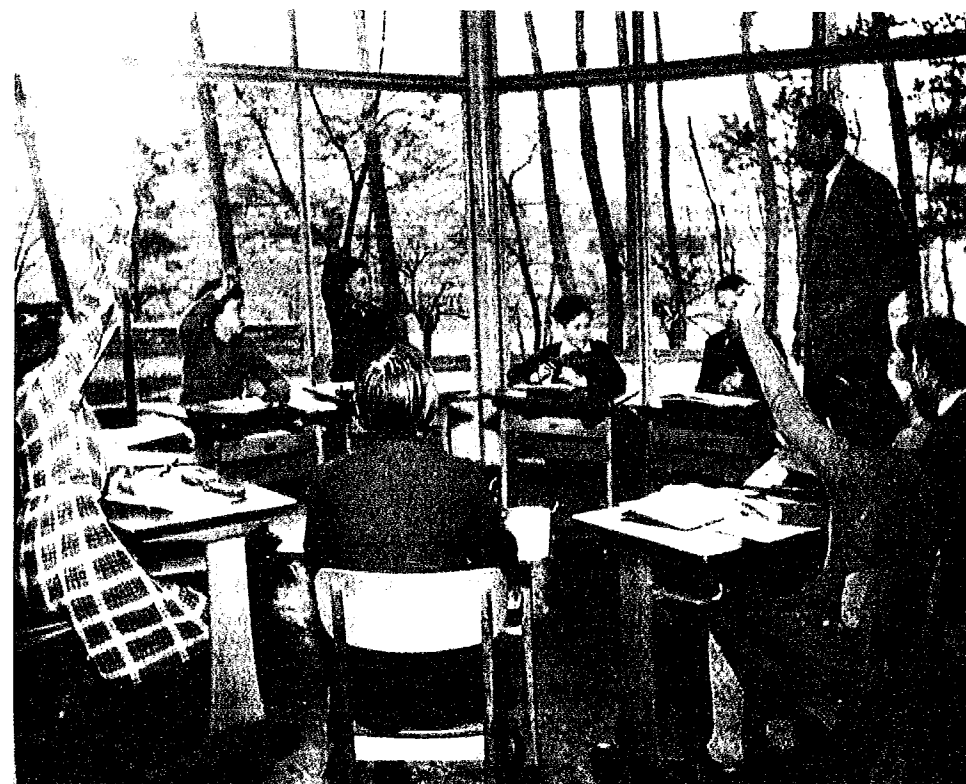
Releváns tapasztalatokra tett szert az amerikai látogató a Berlini Nyilvános Iskolákban, ahol Willy Mann szakképzési igazgatóval beszélgetett. Az igazgató a német jelen értelmezésére, a demokrácia oktatására tette a hangsúlyt.

A szakiskolákban töltött két napon a diákok két óra társadalomtudományt is tanulnak, amelyet a németek *Gegenwartskundénak*, azaz jelenismeretnek neveznek. Ezt mint egy gyakorlati történelemórát szervezik meg, amelyet válogatott szakiskolai tanárok tanítanak. Ez a tárgy a jelen problémáival és a jelen eseményeivel foglalkozik, és azon van, hogy annak történelmi okait körülbelül 1800-ig vezesse vissza. E kurzusnak még nincsenek tankönyvei. Jócskán használnak újságokat. Az egyetem pedagógiai fakultása annak érdekében tanít *Gegenwartskunde*-kurzusokat, hogy a tanárokat felkészítse az újfajta tanításra. [Willy] Mann a demokrácia oktatása szempontjából nagyon fontosnak tekinti ezt a kurzust.

Havighurst a németországi helyzet jellemzésekor idézte az új iskolai gyakorlat kritikusait is, akik szerint

az egyetem más fakultásain működő oktatók bírálják ezt a kurzust, mivel benne a kommunista eszmék bevezetésének eszközét látják, vagy csak egyszerűen a felszínes társadalomkutatás zagyva összevisszaságát. Ez a kurzus jószerivel ugyanolyan kritikákat kap, mint amilyeneket a junior középiskolák (*junior high school*) [nálunk nagyjából az általános iskolai felső tagozat] társadalomkutató kurzusai az Egyesült Államokban. Ami a tanárokat illeti, nincsenek kevesen. A berlini tanároknak csupán 20%-át küldték el náci kapcsolataik vagy tevékenységük miatt. Most négy vagy ötszáz fiatalot képeznek ki a *Berufschule-ban* (szakiskolában) végzendő oktatómunkára. [...]

[Willy] Mann 1933-ban veszítette el *Berufschule*-tanári állását náciellenes attitűdje miatt, és magánórát adásából élt a háború végéig. Akkor visszatért a Berlini Iskolákba, és hamarosan felelős pozíciót kapott. Mint mondta, nehéz volt Németországban élni, már csak a gazdasági helyzet miatt is. 10 éves gyereke két évig nem látott tejet. Mostanában ez a fiú két hetet töltött vidéken, és öt fontot (két és fél kg) hízott. Amikor jövőképéről kérdeztem, Mann azt mondta, hogy a jövő nagyon ködös az ő számára. „Azt remélem, hogy a köd felszáll, és mi messzebbre láthatunk majd”

Új német tanterem, amerikai mintára, Jugenheim mellett

– mondta optimistán Havighurstnek.⁷⁰

Hamburgi iskolavezetők is az iskolareformok kilátásairól beszéltek az amerikai látogatóknak. Walther Merck úgy gondolta, hogy

addig nem lesz valódi iskolai reform, ameddig nem jön egy szellemi [*geistliche*] reform, amely nagyjából új tanárok képzése és munkába állása révén következik majd be. Merck aggódik, hogy az eljövendő iskolareform politikai reform lesz, amelyet az SPD [Sozialdemokratische Partei Deutschlands, Németországi Szociáldemokrata Párt] szít, és nem pedagógiai reform, amelyet a pedagógusok szeretnének. Máris volt egy reform: most az angol az első idegen nyelv, amelyet az elemi iskolában éppúgy előírnak, mint a gimnáziumban. A latin többé már nem az első idegen nyelv.

⁷⁰ Beszélgetés Willy Mann-nal, Berlin, 1947. szeptember 4. Havighurst: *Report on Germany – Interviews*, i. m., 10–11.

Merck szerint a középosztály Németországban proletarizálódik, messzemenő társadalmi következményekkel. Ez a jelenlegi gazdasági helyzet miatt alakul így, amely jobban sújtja a viszonylag fix jövedelmű középosztályt, mint a munkásosztályt.⁷¹

A Rockefeller Alapítvány kiküldötte 1947 szeptemberében ellátogatott egy hannoveri fiúintézetbe, a Stephan-Stift-be [helyesen *Stephansstift*] is. Itt figyelt fel a Németországon belüli migráció jeleire. „A fiúk között vannak [...] fiatal vándorlók, ebben a kategóriában vannak olyanok, akik valójában a szovjet zónából menekültek el. A fiúk [...] csendben dolgoztak, ugyanolyan apatikus arckifejezéssel, amelyet Németországban mindenhol megfigyeltem. A fiúknak mintegy a fele érkezett a szovjet zónából – főként a lipcsei és a berlini régióból. Sokan azt mondták, hogy hamarosan kényszermunkára küldték volna őket bányákba, mások egyszerűen azt, hogy nagyon keményen kellett dolgozniuk, és megszöktek.”⁷² A tudományos kutatás és az iskolai helyzet feltérképezése mellett Havighurstöt mint a Rockefeller Alapítvány képviselőjét elsősorban a német tudományos élet átalakulása, perspektívái, az amerikai és általában a nagyhatalmi befolyás, a szovjet, az amerikai és a brit tudományirányítás mértéke és iránya érdekelte. Elsőrangú tudományos szakemberek, tudósok és tudományszervezők sorával beszélgetett, jegyzetei nyomában az interjúk után készültek, pontosan rögzítik friss benyomásait, őszinték és lényeglátók.

A fizikai Nobel-díjas (1932) Werner Heisenberggel (1901–1976) folytatott göttingeni beszélgetése során elsősorban a német fizika jövőjére került a hangsúly.

Werner Heisenberg a Max Planck Institut für Physik vezetője, amely a göttingeni *Allgemeine Versuchsanstalt* [Általános Kísérleti Intézet] része.

Heisenberg középkorúnak néz ki (46 éves). Kevés nyoma van annak a fiús modornak, amire 1929-ből, amerikai látogatásakor emlékeztem. Visszafogottan viselkedett, de nem ellenségesen. Lassan és megfontoltan beszélt. Gondosan öltözködött. Megkérdeztem az Intézet jövőbeli tervei felől. Mint mondta, nincs rá kilátás, hogy Németország nagyméretű és költséges felszerelést kapjon, ez az Egyesült Államokra marad. A fontos fizikai problémákat kétféleképpen lehet megközelíteni – olyan felszereléssel, amely képes az atom szétzúzására, vagy a kozmikus sugárzás tanulmányozása révén. A probléma maga azoknak a törvényeknek a megismerése, amelyek az anyag elemi részecskéit szabályozzák. Heisenberg úgy gondolja, hogy a kozmikus sugárzás tanulmányozása a következő néhány évben ugyanolyan hasznos lehet, mint a nukleáris folyamatok ciklotronnal vagy más eszközzel való vizsgálata. Ezért ő és csapata ebben az irányban fog haladni, miközben felnevelik fizikusok egy fiatalabb nemzedékét, akik készek lesznek a költséges berendezések használatára, ha majd azok a rendelkezéstükre állnak. Természetesen lehet-

séges és kívánatos lesz az elméleti problémákkal való foglalkozás is. Ő maga és [Carl Friedrich] von Weizsäcker és [Max] von Laue ezen dolgozik most.

Heisenberg azzal számol, hogy az Intézet jó, fiatal PhD-végzeteket fog odavonzani a közvetlenül előttük álló években. [...] Utána megkérdeztem, hogy mit gondol a fizikai tudományok jövőjéről Németországban. Válasza szerint a közvetlen közeli jövőben ezt a munkát csak szerény szinten lehet majd folytatni, már ami a felszerelés problémáját illeti. A kutatás jövője Németországban alapjában az ország gazdasági fejlődésén múlik. Gazdasági fejlődés nélkül nem lesz kutatás.

A Nobel-díjas tudós kétféle nemzetközi politikai változás lehetőségét látta, amelyek mindegyike másként befolyásolhatta munkáját:

1. Nyugat-Európa országai egyfajta Európai Egyesült Államokat fognak létrehozni, olyan szoros szálakkal, amelyek közelebbiek, mint az ENSZ-hez fűződő kapcsolataik.
2. Az ENSZ megerősödik, és Nyugat-Európa országai egy erős ENSZ kormányba kapcsolódnak be.

Akarmelyik is valósul meg a két lehetőség közül, Németországban a tudományos kutatás virágozni fog, de a kutatás természete attól függ majd, hogy [a két lehetőség közül] melyik úton fognak járni.

Heisenberg elmondta, hogy szívesen látna fiatal külföldi tudósokat, de az életkörülmények e pillanatban olyanok, hogy lehetetlen reménykedni a jövetelükben. Nem csupán a német étel minősége, de a téli fűtés hiánya is elbátortalanította minden külföldit. Göttingenben semmilyen fűtés sincs a német diákok szobáiban.⁷³ Ő maga igyekszik egy meleg helyet találni a kutatáshoz, és a könyvtárban vagy a laboratóriumban dolgozik.

Ronald G. J. Fraser, a németországi brit ellenőrző bizottság kutatási szekciójának tudományos tanácsadója mindvégig jelen volt a Heisenberggel folytatott beszélgetésen. Fraser úgy gondolta, hogy amire Heisenbergnek tényleg szüksége lenne, az hat hónap az Egyesült Államokban vagy Angliában, hogy megismerje a friss eredményeket, és előadásokat tartson a kozmikus sugárzásról és más olyan témákról, amelyeken dolgozik.

H[eisenberg] csendben helyesel [...] és megemlítette, hogy a[z amerikai] Brown Universitytől meghívást kapott, és megkérdezte Frasert, hogy mi a helyzet ezzel. Fraser homályos választ adott. [...] Később Fraser [nekem] elmondta, hogy hivatala semmit sem csinált ebben az ügyben, jelezve, hogy a Brown Egyetemet nem tekinti első osztá-

⁷¹ Beszélgetés Walther Merckkel, Hamburg, 1947. szeptember 15. Havighurst: *Report on Germany Interviews*, i. m., 54.

⁷² Látogatás a Stephansstiftben, Hannover, 1947. szeptember. Uo., 5.

⁷³ Jellemző, hogy a megfelelő étkezés biztosítását igényelte az akadémiai támogatás alapfeltételként Robert Hutchins, a Chicagói Egyetem akkori elnöke is 1947. június 23-án. James F. Tent: *Mission on the Rhine*, i. m., 269.

lyú helynek Heisenberg számára. Fraser magatartása ez ügyben rejtélyes volt számomra. Azon volt, hogy Heisenberg el tudjon menni Németországból egy időre, de közben semmit sem csinált az egyetlen olyan lehetőség realizálásáért amely [ténylegesen] be-futott. [...] Azt mondta, hogy a brit Külügyminisztériumnak jóvá kellene hagynia Heisenberg útját.⁷⁴

Érdekes megjegyzéseket közöl Havighurst a brit zóna kutatási helyzetéről 1947 szeptemberében.

*A Research Control Section of the British Control Commission for Germany*nek [A Németországi Brit Ellenőrzési Bizottság Kutatásellenőrzési Részlegének] az a feladata, hogy keresztülvigye a 25-ös törvényt, amely meghatározza azokat a kutatási területeket, amelyeket a németeknek szabad, illetve tilos művelniük. Minden németnek, aki kutatást kíván folytatni, akár magánemberként, akár egyetemi tanárként, akár az iparban, engedélyt kell szereznie, amely leírja a kutatási projektjét. A *Research Control Office* kivizsgálja [a kérést] és eldönti, hogy kiadja-e az engedélyt. A britek arra kérik a németeket, hogy ezt a törvényt az F. U. S.-en [*Forschungs Überwachungs Stelle*, Kutatásfelügyeleti Hivatal] keresztül fogadják. Ez a csoport, amelyet az állami kormány nevez ki, az ipari élet, a nyilvános szolgáltatások és az egyetemek kutatóiból áll. Az F. U. S. maga választja saját elnökét, és a Gazdasági Minisztérium nevezi ki végrehajtó titkárát, aki az F. U. S. rutínmunkáját irányítja. [...] Az F. U. S.-en belül érdekütközés van azok között, akik az alapkutatót, illetve az alkalmazott kutatót akarnák bátorítani. Ennek a versengésnek gyakorlati jelentősége is van, mivel az F. U. S.-nek prioritásokat kell megjelölnie felszerelés és ellátmány tekintetében, és lehetséges, hogy az F. U. S.-nek a jövőben pénz is rendelkezésére áll majd, hogy kutatási támogatást nyújthasson.⁷⁵

Havighurst Berlinben és más nagyvárosokban ismételt találkozott a szovjet-amerikai, illetve a szovjet-nyugati feszültségtérben elhelyezkedő Németország sorsát mérlegelő, jövőjét latolgató vélekedésekkel. Németországi élményei közül éppen ezt a problémát: a nagyhatalmi erőterben megosztott országot érő tudomány-politikai hatások és ellenhatások konfliktusát emeli ki leggyakrabban és a legkülönb-félébb kontextusokban.

Amerikai professzorok berlini látogatása is szerepelt a tervekben, de ez paradox módon éppen az amerikai katonai vezetés részéről ütközött nem kevés nehézségbe, még 1947-ben is. Havighurst ez ügyben George McKibbinel, az OMGUS [*Office of Military Government, US*, az Amerikai Katonai Kormányzat Hivatala] belügyi részlegének vezetőjével tanácskozott.

⁷⁴ Beszélgetés Werner Heisenberg professzorral, Göttingen, 1947. szeptember 20. Havighurst: *Report on Germany – Interviews*, i. m., 79–82.

⁷⁵ Beszélgetés a brit zóna kutatási helyzetéről, 1947. szeptember. Uo., 4.

Mr. McKibbin ügyvéd Chicagóból, jól ismert és megbecsült republikánus, polgármesterjelölt 1943-ban. Jelenlegi berlini pozíciója csupán néhány hónapos, [Dwight P.] Griswold volt nebraskai kormányzót követte, amikor ez utóbbi Görögországba ment, hogy főnöke legyen az ottani *American Relief Mission*nek (Amerikai Segélyszervezetnek). [...]

Miután tárgyalunk [Lucius D.] Clay tábornokkal, az amerikai zóna katonai parancsnokával [és a németországi amerikai hadsereg főparancsnokával] Mr. McKibbin elmondta nekem: azért igyekszik megdolgozni a tábornokot, hogy az támogassa amerikai professzorok három hónapos vagy hosszabb [németországi] fogadását az [amerikai] Katonai Kormányzat Biztosságán. Azaz ha ezek az emberek Németországba jönnek, hogy egy német egyetemen dolgozzanak, akkor kapják meg azt a kivételes státuszt, hogy amerikai élelmezéshez jussanak az Amerikai Biztosság révén, legalább három hónapon át vagy tovább is, és hogy részesüljenek más, a katonákat megillető kedvezményekben (azaz katonai jegyeket kapjanak). Ez ütközőpont volt a tábornok és mindazok között, akik amerikai személyzet alkalmazását szorgalmazták német egyetemeken. Tudom, hogy Richard McKeon, a chicagói egyetem dékánja tárgyalt erről a problémáról Clay tábornokkal, egy olyan projekttel összefüggésben, amely szerint néhány chicagói oktatót elküldénének egy német egyetemre.⁷⁶

Lucius D. Clay tábornok közvetlenül Havighurstnek és rajta keresztül a Rockefeller Alapítványnak is óvatosan nyilatkozott az amerikai–német egyetemi kapcsolatok kérdéséről. A tábornok

szólt Mr. [A. R.] Mann-nal folytatott megbeszéléséről, és három lehetőséget vetett fel a [Rockefeller] Alapítvány számára az oktatásügy területén. (1) A laboratóriumok újjáépítése. Szükség van olyan anyagokra, amelyeket idegen valutáért kell megvásárolni, az épületfától a kvarc prizmáig. Rengeteg téglát és cementet viszont Németországban. (2) Juttassanak könyveket és folyóiratokat az egyetemeknek, különösen az alkotmányjog, az államtan területein és általában a politikai demokráciával összefüggő területeken. (3) Hozzanak létre diák- és tanácsseréket. A diákok és egyetemi oktatók kiutazása Németországból megkezdődött, de szükség van az utazási költségek biztosítására. A Németországba történő beutazást késleltetni kell egy évig, ameddig a német életszínvonal eléggé megjavul ahhoz, hogy az amerikaiaknak könnyebb legyen megélni a német gazdaságból. [...]

[A tábornok] reakciói mindig gyorsak és pozitívak voltak. Talán túlságosan is pozitívak. Az volt a benyomásom, hogy ő mindig sietett a helyzet tisztázása érdekében, nem kívánva azt függőben tartani, és ezért túlságosan is gyors elhatározásokra jutott, amelyek azután po-

⁷⁶ Beszélgetés George McKibbinel (OMGUS), Berlin, 1947. szeptember 4. Uo., 13.

litikai hittételekként hangzottak el, hiszen senki sem volt abban a helyzetben, hogy érveljen ellenük. Ugyanakkor nem volt olyan benyomásom, hogy ne változtatná meg [tárgyalási] pozícióit, ha a bizonyítékok egy ilyen változtatás szükségét igényelték.⁷⁷

Havighurst berlini látogatása elején Dr. Fritz Karsen (1885–1951) otthonában vacsorázott. Karsen az amerikai katonai kormányzóság felsőoktatási és tanárképzési ügyekért felelős főnöke volt, szava komoly súllyal esett latba a németországi amerikai politika irányítóinál. A beszélgetés az egykorú berlini élet politikai-pszichológiai nehézségei körül forgott. „Oroszországgal szemben nem volt gyilkos indulatú” – jegyezte fel Havighurst, de:

azt mondta, hogy Nagy-Britannia és az Egyesült Államok számára alapvető, hogy újjáépítsék Nyugat-Európát. Amerikának vezető szerepet kell vállalnia, és hozzátette: mindkét ország lassú és hozzá ostoba is volt, hogy meglássa és elvállalja a felelősséget. A másik oldalon az oroszok a legtehetségesebb embereiket küldték az orosz zónába, mialatt az amerikai és brit képviselők nagyjából másodosztályúak voltak. Robert Murphy, Clay [tábornok] politikai tanácsadója és maga Clay tábornok sem támogatta a mérsékelt politikai vezetőket Berlinben. A berlini ember élete frusztráló és nehéz az amerikai vagy a brit szektorban, ha magát az oroszellenes ügynek szentelte, mivel Amerika és Nagy-Britannia nem támogatja a németeket, akik az ő oldalukon dolgoznak. [...] [Erich] Leist [a porosz kultuszminisztérium tudományos kutatásokért felelős vezetője] a vége felé csak annyit mondott, hogy az élet Berlinben csupa pszichológiai nehézség és sok kis gyakorlati probléma, amelyek elbátortalanítják azokat a németeket, akik megpróbálnak az amerikaiakkal és az angolokkal együtt dolgozni.⁷⁸

Az egyetemi témájú beszélgetések közül több is nyílt vagy bűjtatott Amerika-ellenességet tükrözött. Otto Heinrich Warburg (1883–1970) biokémikus-professzor panasza jellemezték a németországi tudományos élet fonákságait, és ismét szembeállították az amerikai és a szovjet magatartást, ezúttal is a szovjetek javára. Az orvostudományi Nobel-díjas (1931) tudós (akit paradox módon Hermann Göring hipochondriája mentett meg a zsidóként reá váró sorstól) Berlin-Dahlemben beszélgetett kutatásainak helyzetéről a Rockefeller Alapítvány kiküldöttjével.

„Az oroszok elvitték a könyveimet”, panaszolta, „az amerikaiak meg elvették az épületeimet.”⁷⁹ Két éve nem volt módom kísérletek végzésére. Kertész lettem”, mondta s kissé elmosolyodott. [...] Nem tud semmi újat írni, amíg nem tud kísérletezni. Hogy újakezd-

⁷⁷ Beszélgetés Lucius D. Clay tábornokkal, Berlin, 1947. szeptember 5. Uo., 15–16.

⁷⁸ Beszélgetés Dr. Fritz Karsennel, Berlin, 1947. szeptember 5. Uo., 17–19.

⁷⁹ Az 1930–31-ben épült Kaiser-Wilhelm-Institut für Zellphysiologie-ról van szó, amely ma Otto-Warburg-Haus néven a Max-Planck-Gesellschaft levéltára Berlin-Dahlemben, a Boltzmannstraße 14. sz. alatt.

hesse, szüksége van egy épületre. Megkérdezte, hogy a Rockefeller Alapítvány nem tudná-e segíteni abban, hogy visszakapja régi épületét, amelyet most az amerikai hadsereg foglal el. Azt válaszoltam, hogy semmit sem tehetünk ez ügyben.

Megkérdeztem Warburgot, hogy mit gondol a kutatás jövőjéről a berlini körzetben, és mint mondta, bizonytalan volt. Ajánlatokat kap az oroszoktól, amelyek érdeklik. Úgy gondolja, hogy vonzóvá próbálják tenni a feltételeket a tudósok számára. Említette [Hans] Nachtsheim esetét, aki az orosz zónába, a buchi intézetbe megy. W[arburg] azt hallotta, hogy Buchban 700 kutya áll a kutatás rendelkezésére. Mint mondja, ha az oroszok úgy gondolják, hogy az állatokkal történő kísérletezés szükséges, rendelkezésre bocsátják az állatokat, és etetik őket. De az amerikaiak igazságtalannak tartják az állatok etetését akkor, amikor még nagy embertömegek éheznek.⁸⁰

A németországi fejlődés kulcsát szinte minden mértékadó személyiség az amerikai-szovjet viszony alakulásában látta. E kérdéshez szólt hozzá a hamburgi Otto Borgner szenátor, korábban az SPD, majd a náci párt tagja, ekkor újra az SPD színeiben a hamburgi *Verwaltungsrat* gazdasági felelőse. „A valóságban közelebb vagyunk Amerikához, mint az orosz zónához” – mondotta. Borgner világos szavakkal artikulálta a felelősségvállalás erkölcsi problémáját. Kimondta: „mindannyian osztozunk a felelősségben”.

Borgner a továbbiakban a németek szemszögéből igyekezett megvilágítani a németországi tudományos élet problémáit.

A Bizonytalanság van a tekintetben, hogy mit lehet várni a német kormányzattól. A természettudósok, különösen, ha iparvállalatok számára dolgoznak, nem akarják elárulni valamennyi mesterségbeli titkukat a kormánytisztviselőknek. Következésképpen némileg bizalmatlanok, ha hosszas és részletes jelentéseket kérnek tőlük terveikről és eredményeikről. A „*Forschungs Überwachungs Stelle*” [Kutatásfelügyeleti Hivatal] elnevezésnek túlságosan állami ellenőrzés-mellékíze van. A náci időkre emlékeztet. Borgner szerint nagyon szerencsétlen névválasztás volt.

B [Borgner] úgy látja, hogy a német természettudósok között van egy bizonyos ellenségeség és agresszió, főként mivel bizonytalanok, hogy vajon kapnak-e kutatási anyagot és pénzbeli támogatást. Így azután nehéz számukra az együttműködés.

C [...] B [Borgner] elmondotta, „[b]ennünket németeket újból úgy kell kezelni, mint valódi emberi lényeket. Tudjuk, hogy szörnyű dolgok történtek a koncentrációs táborokban, és tudjuk, hogy mindannyian osztozunk a felelősségben ezekért a dolgokért, de újra el kell fogadni bennünket. Szükségünk van a külföldi tudósokkal való kapcsolatra, hogy

⁸⁰ Beszélgetés Otto Warburg professzorral, Berlin-Dahlem, 1947. szeptember 9. Havighurst: *Report on Germany – Interviews*, i. m., 38–39.

tudást és ösztönzést kapjunk tőlük. Erkölcsei támogatásuk fontosabb, mint pénzügyi segítségük. Ha néhány kollégánk New Yorkból és Londonból meglátogatna bennünket, s ha néhány természettudósunk cserébe meglátogathatná őket, az kitűnő lenne.”⁸¹

A német tudományos élet vezető képviselőivel folytatott beszélgetések nyomán az amerikai látogató előtt feltárult a nácizmus, a világháború és a zónákra szakított ország sokféle romboló hatása a német tudomány fejlődésére, kiderült a helyzet számtalan ellentmondása. A tudósok egyik központi kérdése a még II. Vilmos császár által alapított tudományos társaság és intézethálózat, a *Kaiser-Wilhelm-Gesellschaft*⁸² [KWG, Vilmos Császár Társaság] működése, átalakulásának iránya, további sorsa volt.

Ernst Telschow (1889–1988), a Kaiser-Wilhelm-Gesellschaft igazgatója, a KWG-ből átalakult Max-Planck-Gesellschaft főigazgatója, aki tagja volt a náci pártnak,⁸³ Göttingenben a következőképpen festette le a német tudomány várt szervezeti kereteit:

A britek a KWG megtartását és átszervezését kívánták, míg az amerikaiak rendeletet adtak ki a megszüntetése érdekében. Tudom, hogy Dr. [Fritz] Karsen elképzelése egy [új típusú] tudományos kutatóintézetéről vagy -központjáról [*Advanced Studies*] Berlin-Dahlemben versenyben állott azzal a tervvel, hogy újjáélesszék a KWG-t. [...] Mivel amerikai befolyásra elrendelték a KWG feloszlását, Telschow és [Otto] Hahn és [R. G. J.] Fraser módot keresnek az újjáalakítására valamely más név alatt, valószínűleg *Max-Planck-Gesellschaft* [Max Planck Társaság MPG] néven, és azon igyekeznek, hogy átvigyük a KWG tulajdonát az új MPG-hoz.⁸⁴ (Egyébként a KWG feloszlását nem rendelték el. A feloszlási rendeletről hiányzik a Szövetséges Ellenőrző Hatóság [*Allied Control Authority*] egy vagy két tagjának aláírása, hogy a rendelet törvényes legyen. Azt hiszem, hogy a brit és az orosz képviselő nem adta még meg az aláírását.)⁸⁵

⁸¹ Beszélgetés Otto Borgner szenátorral, Hamburg, 1947. szeptember 14. Uo., 48.

⁸² A KWG teljes neve Kaiser Wilhelm Gesellschaft zur Förderung der Wissenschaften e. V. II. Vilmos német császár alapította Berlin-Dahlemben, 1911. január 11-én. Die Kaiser-Wilhelm-Gesellschaft, <https://www.dhm.de/lemo/kapitelAaiserreich/wissenschaft/kwg/> [Letöltve: 2014. szeptember 2.].

⁸³ Alexandra Przyrembel: Friedrich Glum und Ernst Telschow. Die Generalsekretäre der Kaiser-Wilhelm-Gesellschaft: Handlungsfelder und Handlungsoptionen der Verwaltenden von Wissen während des Nationalsozialismus. Berlin: Forschungsprogramm „Geschichte der Kaiser-Wilhelm-Gesellschaft im Nationalsozialismus”, 2004. 5–28. <http://www.mpiwg-berlin.mpg.de/KWG/Ergebnisse/Ergebnisse20.pdf> [Letöltve: 2014. szeptember 10.].

⁸⁴ A Max-Planck-Gesellschaft intézeteivel együtt a Kaiser-Wilhelm-Gesellschaft utóda lett. http://www.mpg.de/geschichte_mpg [Letöltve: 2014. szeptember 6.].

⁸⁵ Ma már nehezen érthető, de a KWG végleges feloszlására csak 1960. június 21-én került sor. Max-Planck-Gesellschaft: <http://www.mpg.de/953782/event9> [Letöltve: 2014. szeptember 6.].

Telschow szempontjai között legelső helyen „a tudomány szabadsága és integritása” szerepelt. Azt tervezte, hogy

a KWG alapszabályát olyan értelemben változtatják meg, hogy az MPG többet nyújtson az alábbi területeken: (1) a tudósoknak tegye lehetővé a szabad témaválasztást; (2) az adminisztrációt az MPG központi hivatala végezze, s így az egyes kutatóintézetek igazgatóit mentesítsék az effajta felelősség alól; (3) az MPG-t tegye szabaddá minden politikai párt ellenőrzése alól. Miközben meg vannak győződve róla, hogy a KWG elég jól működött mindezen vonatkozásokban, a náci tapasztalatok nyomán azt is látják, hogy miként lehetne a tudomány szabadságát és integritását a jövőben jobban megvédeni.

A *Kaiser-Wilhelm-Gesellschaft* vezetői és tudósai érthető ellenszenvvel fogadták a társaság amerikai megítélését.

Ezen a ponton T[elschow] megvédte a régi KWG-t, amelyet az Amerikai Katonai Kormányzat Hitler által irányított szervezetnek tekintett és ekként vádolt. T[elschow] elmondta, hogy a KWG jobban harcolt Hitler ellen, mint bármely más tudományos szervezet. Hivatkozott egy KWG-vacsora leírására a Harnack-Házban⁸⁶ [William E.] Dodd [1869–1940] [berlini amerikai] nagykövet önéletrajzában⁸⁷ és Dodd megállapítására, hogy ezen egyetlenegyszer sem hangzott el a „Heil Hitler”, s hogy ez kiváló csapat volt. [Mindez 1938 előtt történt.] [Telschow szerint] a régi KWG mentesítette vezetőit az adminisztratív rutinfelelősségek alól. Például [a Nobel-díjas Adolf] Butenandt, aki most Tübingenben van, elmondta, hogy a KWG idején úgy találta, hogy havi fél napot kellett jelentésekkel töltenie, és az egész további adminisztratív munka, ideértve a fizetések számfejtésének intézését a munkatársak számára, a KWG központi hivatalában történt. Most, mondotta Butenandt, naponta több órát tölt pusztán nyomtatványok kitöltésével és más adminisztratív rutinintézkedésekkel, intézetének irányítása érdekében.⁸⁸

Havighurst beszélgetést folytatott a fizikai Nobel-díjas (1914) Max von Laue professzorral (1879–1960) is, Göttingenben. Von Laue ekkor azt mondta, hogy

reméli, hamarosan lehetőség nyílik a *Deutsche Physikalische Gesellschaft* [Német Fizikai Társaság] hivatalos kiterjesztésére minden nyugati zónára, vagy éppen mind a négy zónára. Jelenleg a Társaság hivatalosan csak a brit zónában működik. Az amerikaiak nem járultak hozzá felélesztéséhez a maguk zónájában, ehelyett bátorították egy-egy

⁸⁶ Ma a Max-Planck-Gesellschaft konferenciaközpontja, Berlin-Dahlemben.

⁸⁷ William E. Dodd, Jr.: *Ambassador Dodd's Diary 1933–1938* (New York: Harcourt, Brace and Co., 1941).

⁸⁸ Beszélgetés Ernst Telschow-val, Göttingen, 1947. szeptember 20. Havighurst: *Report on Germany – Interviews*, i. m., 87–89.

fizikai társaság létrehozását mindhárom, hozzájuk tartozó államban [Bayern, Groß-Hessen és Württemberg-Baden]. Von Laue-t biztosították, hogy a fizikusok az amerikai zónában csatlakozni szeretnének a brit zónához, egyetlen egységes szervezetben.

Von Laue kitért rá, hogy „a *Zeitschrift für Physik* [...] kinyomtatását a papír és a betűfém hiánya lassítja. Csak a leginkább feltűnő tipográfiai hibákat javítják a levonatokon, mert a javítás olyan sok időbe telik. [...] Félfelkomolyan elmondta, hogy több könyvet és folyóiratot tudnának kiadni, ha a Katonai Kormányzat nem használna el annyi papírt kérdőívekre.” Butenandthoz hasonlóan panaszkodott a bürokráciára, „hozzátéve: ahhoz, hogy ellátogasson a francia zónába, hét különböző kérdőívet kell kitöltenie”.⁸⁹

A göttingeni női klinika igazgatója, Heinrich Martius nőgyógyászprofesszor (1885–1965) feltűnőnek találta, de a gazdasági helyzetnek tulajdonította az erkölcsi színvonal romlását. „Ahelyett, hogy azt kérdeznék, hogy valami helyes-e, az emberek azt kérlik, hogy meg van-e engedve.”⁹⁰

A kémiai Nobel-díjas (1944) Otto Hahn (1879–1968) szintén Göttingenben folytatott beszélgetés során számos Amerika-ellenes megjegyzés hangzott el.

[Hahn] azzal kezdte, hogy az amerikai náciellenes politika – hiba. Sok fiatal embert, aki nyomás alatt csatlakozott a náci párthoz, [most] kitettek a tudományos állásából. Aztán, hogy tovább rontsák a helyzetet, néhányuknak elhelyezkedési lehetőséget kínáltak az Egyesült Államokban a hadikutatások terén, amelyek különleges kiváltságokkal jártak. Bár nem erőszakolták rájuk nyilvánvaló módon az amerikai utat, a nyomásgyakorlás egy fajtája azért természetesen jelen volt, mivel nem folytathatták [volna] tudományos munkájukat Németországban. Így Németországtól fiatal tudományos agyakat raboltak el. Hahn elmondta, hogy tiltakozóleveleket írt ez ügyben, és hogy reméli, ezeknek az embereknek megengedik, hogy visszatérjenek Németországba.

Hahnt elsősorban a *Kaiser-Wilhelm-Gesellschaft* és a KW Intézetek politikai befolyásolástól mentes szabadsága érdekelte, a náci időszakban és a jövőben is. Úgy vélte, hogy az amerikaiak sajnálatos módon rosszul informáltak, és hogy komoly hibát vétettek, amikor elrendelték a KWG feloszlását. Bizonyítékul a következőket hozta fel:

A KW Intézetek a háború alatt magukat nagyobbreszt alapkutatásoknak szentelték, holott nyomás nehezedett rájuk, hogy katonai problémákkal foglalkozzanak. Hahn saját Kémiai Intézete a maga összes eredményét publikálta egészen 1945 végéig, nem tartott vissza semmit, és húsz kutatót foglalkoztatott az alapkutatások terén. [...] Hahn terve

⁸⁹ Beszélgetés Max von Laue professzorral, Göttingen, 1947. szeptember 20. Uo., 90.

⁹⁰ Beszélgetés Heinrich Martius professzorral, Göttingen, 1947. szeptember 22. Uo., 95.

az, hogy alakítsák át a KWG-t egy új szervezetté, amelyet *Max-Planck-Gesellschaft*-nak neveznének, s amelyet jogilag elismerhetnének, az MPG kapjon licencet az amerikai zónában is, vegyenek át ebbe több egykori Kaiser Wilhelm Intézetet, és várják ki, amíg a francia hatóságok hozzájárulnak két-három Kaiser Wilhelm Intézet csatlakozásához az MPG-hez. Hahn szerint, amit a Rockefeller Alapítvány azonnal megtehet, az a következő: küldjön folyóiratokat és könyveket a KWI könyvtárainak, különösen a francia zónába, ahol szinte semmijük sincs. Hahn a *Physical Review*-t egy korábbi kollégájától kapja, aki most Amerikában van, s amint ő átnézte, elküldi egy barátjának a francia zónába. Egyébként a *Physical Review*-hoz a következőképpen jut hozzá: az amerikai elküldi egy angliai címre, ahonnan katonai postaként [R. G. J.] Frasernek küldik, aki azután átadja Hahn-nak. Azt mondtam neki, hogy szerintem a folyóiratokat most már közvetlenül is elküldhetik neki.⁹¹

A kémiai Nobel-díjas (1939, átvette 1949-ben) Adolf Butenandt (1903–1995), a KWI Biokémiai Intézetének igazgatója, a Tübingeni Egyetem tanára „hosszan beszélt a szabadságról, amelyet tudósként [a nemzetiszocialista Németországban] élvezett, és a KW intézetek szabadságáról, az első világháborútól a náci időkig”. A Nobel-díjas tudós fontos életrajzi adata, hogy tagja volt a náci pártnak. „Csak mostanában, a megszállás óta korlátozták ezt a szabadságot” – folytatta gondolatmenetét.

A háborúban végig a saját [és nem a mások által tőle megkívánt] munkáját végezte. Időnként felkérték ugyan, hogy végezzen háborús munkát, de ezt sosem követelték meg tőle. És soha sem kérték fel arra, hogy a „vírusháborúzással” foglalkozzék, noha félt attól, hogy felkérlik, miután tudták róla, hogy vírusbetegségekkel foglalkozott.

Úgy gondolja, hogy a KWI azért került a megszálló hatóságok célpontjába, mert volt két intézete, Hahné és Heisenbergé, amelyek nukleáris fizikával foglalkoztak. Ez a két intézet felhívta a figyelmet a KWG-re, és az amerikai megszálló hatóságok a KWG minden más intézetét is elítélték.

B[utenandt] elmondta, hogy a francia katonai kormányzat segítségére volt kutatásaiban. Feliratot helyeztek el a laboratóriumán, amely távol tartotta a csapatokat és megakadályozta a fosztogatást. (Ez Göttingenben nem történt meg, s ott bizony az amerikai csapatok nem kis mértékig fosztogatták a laboratóriumokat.) Egyetlen munkanapot sem vesztett el.

B[utenandt] beszámolója szerint van néhány fiatal ember körülötte, akik készen állnak Rockefeller alapítványi ösztöndíjakra, és ő örülne, ha párat jelölhetne.⁹²

⁹¹ Beszélgetés Otto Hahn professzorral, Göttingen, 1947. szeptember 23. Uo., 100–101.

⁹² Beszélgetés Adolf Butenandt professzorral, Tübingen, 1947. október 6. Uo., 175–176.

Amerikába utazó német ösztöndíjas diákok búcsúztatása, 1949

A szellemtudományok képviselői más gondokról nyilatkoztak. Az egzisztencialista filozófus Karl Jaspers professzort (1883–1969), a heidelbergi egyetem tanárát Havighurst „a mai Németország intellektuális vezetőinek egyikeként” jellemezte, aki

bizonyosan jól adja ezt a szerepet. Magas, széles vállú, hatalmas feje van, repdeső világosszürke hajjal. Arca megragadó. Még a legközönségesebb mondatokat is nagy súlylal mondja el, s ha nem is szónokias vagy színházias, az embernek az a benyomása, hogy minden egyes mondatról úgy véli: azt az örökkévalóság számára érdemes letenni. [...] Amikor Németország jövőjéről kérdeztem, J[aspers] azt mondta, ez az amerikai-orosz viszonyoktól függ. A Nyugat és a Kelet közötti feszültség Németország problémája szempontjából alapvető. Ez a feszültség benne van minden gondolkodó németben. Németország olyan forgószél, amely elkapja az egyes embert és viszi magával, erőfeszítéseitől függetlenül.

Jaspers Németország azon szellemi vezetői közé tartozott, akik a náci rémtettek mögött minden német felelősségét is látták és felvetették (*Die Schuldfrage* – A bűn kérdése, 1946).⁹³

Jaspers ekkor már túl volt azon a sok vitát kavart beszédén, amelyet 1945. augusztus 15-én tartott a heidelbergi egyetem megnyitásakor. A hallgatók jelentős része nem szívesen hallotta, hogy a náciellenességről ismert tudós azt találta mon-

⁹³ Karl Jaspers: *Die Schuldfrage* (Heidelberg: L. Schneider, 1946).

dani, hogy Németország megszállói nem barbárok, mint a Kelet-Európában az egyetemeket megsemmisítő nácik. A hallgatóság ingerülten reagált arra a gondolatára, hogy a német tudományos és szellemi tevékenységet külső erők hozták vissza Németországba.⁹⁴

Mint sokan mások, Jaspers is tartott az amerikai tudományszervezés sémáinak ráerőltetésétől Németországra.

A német egyetemek [egykor] szabadabbak voltak, mint az amerikai egyetemek, vélte. Meg kell őrizniük ezt a szabadságot. Képesek megoldani saját problémáikat. [...] Ami a németországi oktatásügy fejlesztését illeti, J[aspers] vissza kíván térni az alapvető igazságokhoz. Nem hiszi, hogy bármi jóindulat következne az amerikai egyetemek utánzásából, és tart tőle, hogy a katonai kormányzat arra tendál, hogy belekényszerítse a német oktatásügyet az amerikai sablonokba. Elmondta, hogy noha a diákok élvezték C. J. Friedrich (1901–1984) harvardi professzor heidelbergi előadásait a nyáron, de „nem sok történt az előadások eredményeképp”.⁹⁵

Ami az „*Einheitsschule*”-t,⁹⁶ az egysínű iskolarendszert illeti, amelyet az amerikaiak mint az iskolareform intézményét támogatják, J[aspers] úgy véli, hogy az hiba. Meg fogja ölni a németországi humanista hagyományt, amely a klasszikusok tanítására épül, a lehető legkorábbi életkortól kezdve. [...] Az *Einheitsschule*nek nincs szükségképpen köze a németországi demokráciához. A németországi élet legjobb fejlődése a klasszikus tradíció megújításától függ a német oktatásban. A klasszikusok hosszú és alapos tanulmányozása alapvető.⁹⁷

Az ekkor a lipcsei egyetem rektoraként működő Hans Georg Gadamer (1900–2002) filozófus, „a hermeneutika atyja” „úgy gondolta, hogy Németország jövője bizonytalan. Az élet nehezebb lesz a következő néhány évben. Németország sorsa nem Németországtól függ majd, hanem az amerikai-orosz viszonyoktól, és a valódi probléma közöttük nem Németország, hanem Kína. Kína a nagy potenciális piac Amerika számára, nem Németország.”⁹⁸

⁹⁴ Tent: i. m., 59–60.

⁹⁵ Carl Joachim Friedrich német-amerikai politológus, az amerikai megszállás időszakában Clay tábornok tanácsadója, az egyes német Landok alkotmányainak szerzője. Tőle származott a Német Szövetségi Köztársaság alkotmányának tervezete is.

⁹⁶ *Einheitsschule*: 18. századi elképzelésekre épülő, demokratikus, mindenki számára elérhető és egységes iskolarendszert kínáló iskolatípus, az elemi iskolától a főiskoláig egységes rendben felépített szerkezetben.

⁹⁷ Beszélgetés Karl Jaspers professzorral, 1947. október 10. Idézetek: Havighurst: *Report on Germany – Interviews*, i. m., 208–209.

⁹⁸ Látogatás Lipcsében, 1947. szeptember 6. Uo., 25–27, idézet: 27.

Fontos megjegyzéseket tettek a német egyetemek általános helyzetéről a megkérdezett rektorok. Julius Ebbinghaus filozófiaprofesszor (1885–1981), a marburgi egyetem rektora azt mondotta, hogy

ez a feszültség ideje. Németország intellektuális tőkéjéből él (jó néhány idős tanár jelenlétének köszönhetően), és keveset tesz azon kívül, hogy felépíti a vezetői utánpótlást. Az emberek feszültek és bizonytalanok, különösen a bölcsészeti tudományokban, amelyek viszonylag inkább szenvedtek Hitler alatt, mint a természettudományok.

Beszélt a diákok attitűdjéről és elmondta, hogy ezek fakultásról fakultásra nagyon különböznek. Akik a politika iránt inkább érdeklődnek, és némileg náciak, azok pusztán állást akarnak egyetemi időszakuk eredményeképpen, miközben akik nem komolyak és intellektuálisak, azok érdeklődnek legkevésbé a politika iránt.⁹⁹

Ebbinghaus egyike volt azon német egyetemi vezetőknek, akik rádióüzenetben szóltak az általános német felelősségről a náci idők tetteiért, és akit a szövetségesek és különösen az amerikaiak nagyra becsültek.¹⁰⁰

Wolfgang Kunkel (1902–1981), jogtörténész-professzor és a heidelbergi egyetem rektora az egyetemi élet gyakorlati nehézségeiről panaszkodott.

A fűtés és az étkezés problémái súlyosabbak, mint az előző évben. A megelőző évben naponta két étkezést biztosítottak a hallgatóknak. Ez évben már csak egyet, és ez sincs biztosítva egész télen át. K[unkel] adott nekem egy példányt abból a határozatból, amelyet az amerikai és a brit zónák egyetemi rektorai fogadtak el, s amely segítséget kért ahhoz, hogy a diákok kihúzzák a telet.

Van némi osztálytermi helyprobléma is, amelyet részlegesen megoldottak az amerikaiak, akik több előadótermet is átengedtek az új egyetemi épületben, melyet a csapataik számára oktatási központként használnak. Ezt az új egyetemi épületet egy Jacob Gould Schuman által vezetett amerikai csoport finanszírozta, főbejárata fölött egy ronda, kivilágított jel hirdeti, hogy STATES [(Egyesült) Államok]. Ezt a bejárat fölé bevészt felirat elé helyezték, amely azt mondja: „Az örökké élő szellemnek.” Ez rossz ízlésűnek tűnik, és számos amerikai nehezményezi. A rektor általában véve nem panaszkodik. Azt mondta, rendben van, hogy a németek nem kapják meg az egész épületet ezen a télen – mivel nem is tudnák fűteni. A dolog most úgy áll, hogy kapnak néhány fűtött tantermet az amerikaiaktól.¹⁰¹

⁹⁹ Beszélgetés Julius Ebbinghaus professzorral, Marburg, 1947. szeptember 24. Uo., 108.

¹⁰⁰ Tent: i. m., 61.

¹⁰¹ Beszélgetés Wolfgang Kunkel rektorral, Heidelberg, 1947. október 9. Havighurst: *Report on Germany – Interviews*, i. m., 199–201.

Havighurst látogatást tett a hamburgi egyetemen is. 1947. szeptember 16-i adatai szerint

a hamburgi egyetemnek 4500 hallgatója volt, noha a korábbi maximum, 1937-ben, 3000 volt. A múlt évben tízezer diák jelentkezett, holott csak kétezret lehetett felvenni. A legnépesebb az orvosi kar volt, 1300 diák, itt a korábbi maximum 800 volt. 700 diák hallgatott természettudományokat és matematikát, a háború előtt 350-en voltak.

Több épületet is leromboltak, köztük a főépületet és az egyesített állami és egyetemi könyvtárat. A könyvtár 600 000 kötetéből 250 000-et mentettek meg. Az itt őrzött nagy útikönyv-gyűjteménynek viszont vége.¹⁰²

A németországi egyetemek nemcsak a Rockefeller Alapítványt, hanem az amerikai egyetemek vezetőit is foglalkoztatták. Miközben elterjedt a Rockefeller Alapítvány érdeklődésének a híre, több ajánlat is született amerikai vendégprofesszorok német egyetemekre küldéséről. Robert M. Hutchins (1899–1977) például, ekkor a chicagói egyetem vállalkozó szellemű elnöke, nyolc vezető oktató egyidejű kiküldését tervezte egy nagyobb német egyetemre, jelentős könyvadománnyal, együttműködésben a Rockefeller Alapítvánnyal, 1947 áprilisában.¹⁰³

KÖNYVTÁRÜGY

Érdemleges adatokat közöl Havighurst az általa meglátogatott többi németországi amerikai könyvtár helyzetéről is a háború után. Dr. Wolf Haenisch-sel (1908–1978), a berlini Nyilvános Tudományos Könyvtár (*Öffentliche Wissenschaftliche Bibliothek*, ma *Staatsbibliothek zu Berlin Preußischer Kulturbesitz* néven Németország legnagyobb tudományos könyvtára, korábban a Porosz Állami Könyvtár) igazgatójával körutazása elején találkozott. A szakember elsősorban a háborús károokra panaszkodott.

Az 1940-ben három és fél millió kötetből mostanra egy és fél millió maradt. Megkérdeztem Haenisch-t, hogy mit gondol Németország jövőjéről. Azt felelte, hogy az ő elképzelései nem feltétlenül tipikusak. Nyáron a nyugati zóná[k]ban utazott, s nagy különbséget talált a nyugati zónákban élő emberek és a berliniek között, mégpedig a berliniek javára.¹⁰⁴ A nyugati zónákban az emberek a múltba néztek, és elkerülték a jelennel való

¹⁰² Beszélgetés hamburgi egyetemi tanárokkal, 1947. szeptember 16. Uo., 60.

¹⁰³ Tent: i. m., 269.

¹⁰⁴ A nagyhatalmak Berlint és Bécsét a zónákhoz hasonlóan szektorokra osztották, erről lásd Tollas Gábor: *Párhuzamok és ellentétek Berlin és Bécs négyhatalmi megszállásában*. In Frank Tibor (szerk.): *Németföldről Németországba. Magyar kutatók tanulmányai a német történelemről* (Budapest: Gondolat, 2012), 263–287.

szembenezés felelősségét, de a berliniek szívós, keményen dolgozó, realista emberek. Nem voltak illúziók a tegnappal kapcsolatban. Elvégezték a mai munkát anélkül, hogy sokat gondoltak volna a holnapra. Nyerteseknek ígértek. Az élet megjavul. Továbbá [a berliniek] jobban együttműködtek, mint a nyugatiak. Ami őt illeti, neki nehéz élete volt az utóbbi években, de ez most lassan javulóban volt. Ő inkább élne Berlinben, mint a nyugati zónákban. Különösen fontos, mondta, hogy Berlin Oroszország és a nyugati hatalmak találkozási helyét szolgáljon. Félt a Kelet és a Nyugat közötti szélesedő szakadéktól, de úgy gondolta, hogy Berlin segíthet ennek megakadályozásában.¹⁰⁵

A giesseni Amerikai Könyvtárról Havighurst azt tudatta, hogy az

1947 májusában indult el, és épp mostanában erősödik meg. 900 beiratkozott olvasó van, akik közül kb. 400 „lelkes olvasó” – a könyvtáros szavaival. Egyidejűleg mintegy 300 könyvet kölcsönöznek ki. [...] A könyvgyűjtemény [...] és a folyóiratlista hiányos.

Kevés olvasó volt jelen, du. fél 2 és fél 4 között, nem több mint általában: négy. Mind fiatal volt, egyetemista korú, leginkább fiúk. A könyvtáros szerint számos középiskolás diák is használta a könyveket.

Több példány is van az *Army Institute Textbooks* [A hadsereg tanintézetének tankönyvsorozata] köteteiből, és ezek valószínűleg hasznosak lennének, ha az iskolások és főiskolások kísérletet tennének a használatukra, de csak kevés német fiatal tud elég jól olvasni angolul ahhoz, hogy használni tudja őket, és profitáljon belőlük.

„A látogatásom végén – írja Havighurst – azon gondolkodtam, hogy nem lenne-e előnyösebb a brit terv, amely különféle német anyagokat nyújtana és keveset angolul, szemben a jelenlegivel, amely túlnyomóan amerikai anyagot adna angolul.”¹⁰⁶

Az Amerikai Könyvtár Wiesbadenben sokkal jobb benyomást keltett a látogatóban, mint az, amelyet Giessenben látott. „Szombat délután fél 5-kor legalább 30 olvasó volt ott, mindenféle korosztályból és mindkét nemből. [...] 5000 könyvük van angolul és mintegy 1000 németül a wiesbadeni könyvtárban. 1400 beiratkozott olvasójuk van, és általában egy időben kb. 1200 könyvet kölcsönöznek ki. [...] Az 1400 könyvtárjeggyel rendelkező olvasó gyakorlatilag mind német, alig egy tucat közülük amerikai.”¹⁰⁷

Havighurst meglátogatta a heidelbergi amerikai Információs Központot,

egyikét azon kettőnek, amelynek amerikai vezetője van. Ő nem más, mint Ralph Lewis kapitány, a chicagói egyetem egykori posztgraduális szociológia szakos képzést nyert

¹⁰⁵ Beszélgetés Dr. Wolf Haenisch-sel, Berlin, 1947. szeptember 4. Havighurst: *Report on Germany – Interviews*, i. m., 7–9.

¹⁰⁶ Beszámoló a giesseni amerikai könyvtárról, 1947. szeptember 25. Uo., 116.

¹⁰⁷ Beszámoló a wiesbadeni amerikai könyvtárról, 1947. szeptember 27. Uo., 132.

diákja. Lewis lelkes szervező. Állandóan „úton van”, és a munkája egészen elborítja. Eljárásai nem hagyományosak – arra törekszik, hogy a dolgok el legyenek intézve. Német sofőrjét „Du”-nak adressálja, német beosztottait csokoládéval eteti délutánonként. Irodájában van egy szekrény tele szappannal, cukros dobozzal és dohányossal, s ezeket a javakat arra használja fel, hogy elintézzék a dolgokat. Amerikai munkatársai előtt nagy tiszteletben áll azért a képességéért, mellyel valóban el is intézi a dolgokat. Valamelyikük viccből megkérdezte, hogy elfogadná-e a heidelbergi polgármester állását, amelyet, mint mondták, a németek biztosan felajánlanának neki. Népszerűnek látszik a németek szemében is, akik sűrűn látogatják a központot. A németje nagyon rossz, az a vágya, hogy segíthessen, és szeretik közvetlenségét, ahogyan a dolgokat elintézi. 35 embernek volt hely a földszinten. Különböző időkben voltam a könyvtárban a nyitvatartási idő alatt (de. 10 – este 9 között), és az olvasóterem mindig tele volt. 400 különböző ember fordult meg a könyvtárban 1947. október 10-én, pénteken. [...] A programokat angolul tartják. A feltevés az, hogy a könyvtár látogatói tudják vagy akarják használni az angolt.¹⁰⁸

A Havighurst-interjúk rendkívül gazdag anyagából érdemes végezni egy német és egy amerikai összefoglaló jellegű helyzetelemzést idéznünk a náciitanítás kérdésköréről. Dr. Dieter Sattler (1906–1968) a képzőművészetek titkára a bajor Kultuszminisztériumban, Münchenben válaszolt a Rockefeller Alapítvány kérdéseire.

Megkérdeztem – írja Havighurst –, hogy az amerikai okkupáció teher volt-e Németország számára. Azt felelte, reméli, hogy még eltart néhány évig. „Németország még nem kész arra, hogy maga kormányozza önmagát.” Beszélt arról, hogy Németország gazdasági problémáit a népességyarapodás okozza. [...] A náciitanítás amerikai politikája kudarcos volt, mert minden embert speciális esetként próbált kezelni. (Megjegyzem, hogy [Max] Pribilla [1874–1954] [jezsuita] atya szerint a program viszont épp azért volt kudarcos, mivel nem kezelte minden embert speciális esetként.) Ez ilyen sok embernél lehetetlen. Jobb lett volna lefektetni néhány általános szabályt a náci kiszűrésére, és aztán ezeket a szabályokat automatikusan alkalmazni.

Németországban ma nagy nehézség az átlagos német hozzáférhetése az „elfogulatlan” irodalomhoz. Németországban senki sem tud olyan könyveket vásárolni, amelyek elmondják az igazságot Hitlerről. Azaz német szerzők bizonyos, németül írt könyveihez, melyeket Svájcban publikáltak.

A németek olyan újságokhoz jutnak hozzá, amelyeket a különféle szövetséges megszálló hatóságok jelentetnek meg és ellenőriznek, de ezekkel az újságokkal szemben érthető módon gyanakvóak.

Aztán itt van a bűn problémája. S[atler] úgy véli, hogy ezt nem a „kollektív bűn szerencsétlen fogalma” fogja megoldani, hanem a nemzeti bűn fogalma. Egy embert erkölcsi értelemben megítélhetünk többféle csoport (a család, a gazdasági szervezet, a

¹⁰⁸ Látogatás az amerikai információs központban, Heidelberg, 1947. október 9–11. Uo., 205.

nemzet stb.) tagjaként viselt magatartása alapján. A németek nemzeti csoportként buktak el. Következésképpen a nemzeti büntől szenvednek, de nem mint egyéni családtagok vagy valamely gazdasági csoport tagjai, és így tovább. Büntüktől meg kell szabadulniuk valamilyen módon. Ezt a következő évtizedben a dráma, az irodalom és így tovább segítségével fogják megtenni.

Németországban túl kevés a náciellenes, azaz az alaposan szembenéző fajta ahhoz, hogy Németország kormányzásának problémáját egymagukban kezelni tudják. Kell nekik idő, amíg kinevelik a fiatalabb nemzedéket. Ezért kívánatos, hogy a megszálló hatalmak Németországban maradjanak valamennyi ideig.¹⁰⁹

Lucius D. Clay tábornok, Németország amerikai katonai kormányzója Berlinben, „kellemes módon azzal kezdte, hogy örül, ha ismételten találkozik az RF [*Rockefeller Foundation*, Rockefeller Alapítvány] képviselőivel, de reméli, hogy az RF nem-sokára tenni is fog valamit Németországért amellet, hogy megfigyelőket küld”. A tábornok

azt mondotta, hogy a magánintézmények sok olyasmit tehetnek a német népért, amit a Katonai Kormányzat nem tehet meg, és reméli, hogy az RF hamarosan elő is áll majd ilyen dolgokkal. [E. F.] D’Arms [RF] megjegyezte, hogy magánintézmények már jócskán kifejezték érdeklődésüket németeknek az Egyesült Államokba hozataláról, azt azonban nem érezték a saját kötelességüknek, hogy fedezzék is az utazási költségeket. Miután a Hadügyminisztérium sem fedezte ezeket a költségeket, ez egyike azoknak a nehézségeknek, amelyeket a magánintézmények nem tudnak megoldani.

Én – írja Havighurst – elmondtam, hogy arra a következtetésre jutottam, hogy ha az RF Németországba jönne, akkor erre az alábbi célok érdekében lenne szükség, és ennek a következő fontossági sorrendben kellene bekövetkeznie.

A kommunikáció előmozdításához Németország és a demokratikus nemzetek között folyóiratok és könyvek Németországba szállítására lenne szükség, jelentős mennyiségben, segítségadásra lenne szükségük a németeknek, hogy eljussanak más országokba, azok megfigyelése és tanulmányozása céljából, és ugyanígy amerikaiakat is kellene segíteni a Németországba jutásban, hasonló célokkal. Német vezetők kiképzése lenne szükséges bizonyos stratégiai területeken, így a tanárképzés, a társadalomtudományok, az újságírás, a rádiózás és a gyakorlati politika terén.

A német tudósokat továbbá felszereléssel és [új] épületekkel is segíteni kell.

Jeleztem, hogy két kérdésem van ezzel összefüggésben. Először az, hogy milyen gyorsan várhatjuk azt, hogy a németeknek külföldi valutában hitelük lesz könyvek és folyóiratok vásárlására. Clay tábornok elmondta, hogy szerinte két vagy három évig vagy akár tovább sem lesz erre mód. Mint mondotta, biztos benne, hogy más alapvető cikkek előbbre kerülnek a külföldi valutáért vásárlandók listáján. Hozzátette, hogy az

angolok levágják előfizetési listájukat amerikai folyóiratokra és újságokra. [...] Második kérdésem az volt, hogy miként használhatja egy amerikai magánintézmény [értsd: a Rockefeller Alapítvány] dollárjait arra, hogy felszerelést vegyen a tudományos munkához Németországban. Clay tábornok azt válaszolta, hogy véleménye szerint az anyagok megvásárlása a környező országokban, pl. Svájcban és Svédországban megvalósítható lenne, és hogy a Katonai Kormányzat segítené az ilyenféle áruk Németországon belüli szállítását.

Ezt követően a német rákkutatási program lehetőségei felől érdeklődtem, amely a Katonai Kormányzathoz tartozó német pénzt használhatna fel, olyan pénzt, amelyet katonai kormányzati jövedelmekből kerestek, mint például a Katonai Kormányzat által támogatott újságok eladásából.

Elmondtam, hogy szerintem egy ilyen program kivihető lenne, de felszerelést és eszközöket külföldről igényelne, és, ha egyáltalán, csak brit és amerikai orvostudósok csoportjának tanácsai szerint lenne kivihető. [...]

Clay tábornok nem sokat szólt hozzá ehhez, és nem is voltam biztos benne, hogy mindez erősen érdekelné őt.

Mint mondta, írni fog [Raymond B.] Fosdick úrnak [a Rockefeller Alapítvány igazgatójának] és kifejezi reményét, hogy az RF hamarosan tenni fog valamit Németországban.

A beszélgetés egy pontján [George] McKibbin úr megkérdezte Clay tábornokot, hogy elgondolása szerint az amerikai hadsereg kiüríthetné-e [Otto] Warburg professzor intézetének épületét, melyet jelenleg elfoglaltak, avagy bármely más teret találhatnának-e kutatásai számára [Berlin-]Dahlemben. McKibbin úr azt is elmondta, hogy hasznos lenne a tervezett Felsőfokú Kutatóközpontot Dahlemben elhelyezni. Clay tábornok azt válaszolta: „[Dr. Fritz] Karsennek szoltam, hogy fejlessze tovább e központ terveit, noha nem hiszem, hogy az idő megérett volna rá, hogy ezt Berlinben hozzuk létre. Ha sikerül egyesítenünk Németországot, akkor egy ilyen központot a Berlieni Egyetemhez kellene kapcsolni, de ha Németországot felosztják, akkor Berlinben növekvő nehézségeink lesznek a tudományos munka támogatására, s akkor jobb lesz a központot Nyugat-Németország új fővárosa felé tolni, és egy ottani egyetemhez kapcsolni.”

Clay tábornok időt szánt arra is, hogy kifejtse: nem pártolja a *Kaiser-Wilhelm Gesellschaft* felújítását. A kutatásokat az egyetemeknek kellene folytatniuk, nem egy különálló kutatási szervezetnek, amelyet a kormány irányítana. Megjegyeztem, hogy az Egyesült Államokban a tendencia éppen az, hogy a kormány érdeklődik a kutatások iránt és támogatja is azokat. Erdemben, ha nem is szó szerint, ezt válaszolta: „Ez azért van, mert mi a tudományos kutatást katonai érdekűnek látjuk, és ezen oknál fogva a német kormányt el kell választanunk a kutatástól.”¹¹⁰

***

¹⁰⁹ Beszélgetés Dr. Dieter Sattlerrel, München, 1947. október 17. Uo., 246–247.

¹¹⁰ Beszélgetés Lucius D. Clay tábornokkal, Berlin, 1947. október 28. Uo., 296–297.

Az itt közölt, válogatott forrásanyag elsősorban arra alkalmas, hogy az amerikai politika érvényesülését vizsgáljuk a második világháború utáni német tudományos életben. Nemcsak azt tudjuk meg, hogy még a vezető német tudósok is milyen kisszerű gondoktól béklyózva igyekeztek helytállni munkájukban, hanem és mindenekelőtt azt, hogy mennyire kevésbé voltak tisztában saját felelősségükkel a katasztrófáért. Az is világossá válik, hogy milyen pontosan látták: sorsuk és munkájuk az amerikai–szovjet politikai erőter függvényében alakul, perspektíváik mennyire behatároltak. Saját szerepük vizsgálatának, megbánásnak alig találjuk nyomát, a megkérdézett személyiségek 1947-ben inkább az amerikaiaknak tett szemrehányások idejét látták elérkezettnek. Nincs, vagy alig van nyoma az erkölcsi felelősség felvetésének, az önvizsgálatnak. Talán csak Thomas Mannra hagyatkozhatunk, aki ugyanezt vetette fel a háború alatt és után, egyre növekvő türelmetlenséggel. Erich von Kahlernak szóló levelében 1944. október 20-án azt írta, hogy „dégoût-m¹¹¹ minden iránt, ami Német, éppen most mérhetetlenül növekedőben van. [...] Ők mit sem tanultak, mit sem értenek meg, mit sem bánnak meg, a legcsekélyebb érzékük sincs ahhoz, hogy a heroizmus, mindazok után, amit elkövettek, nem illeti meg őket, és hogy a szent német föld már réges-rég nem szent, mert keresztül-kasul megszenteltetlennítette a Jogtalanság és a legnagyobb Alávalóság.”¹¹²

THEODORE VON KÁRMÁN ÉS A NÉMET TUDOMÁNYOSSÁG AMERIKAI SZEMLÉJE 1945-BEN

Befejezésül a Robert J. Havighurst által meginterjúvált német tudósok mellett érdekes példa a magyar-amerikai aviatikus, Kármán Tódor ekkori németországi szerepének felidézése.¹¹³ Mint már láthattuk, a második világháború után a tudomány világában is kialakult a vita a felelősség, a jóvátétel, a megbocsátás kérdéseiben. A németországi helyzetet híven tükrözte Kármán Tódor (1881–1963), a nagy jelentőségű, zsidó származású magyar repülésügyi szakértő példája.

A Theodore von Kármán néven tudományos és katonai világkarriert befutott magyar szakember még Hitler hatalomra kerülése előtt, többszöri kaliforniai látogatást követően, 1930-ban végleg elhagyta Németországot a pasadenai *California Institute of Technology* keretében működő *Guggenheim Aeronautical Laboratory* (GALCIT) igazgatói állása kedvéért. Mint immár megbecsült amerikai tudós, fontos szerepet játszott a német tudományosság 1945 utáni újraindítása körül. Érdekes

¹¹¹ „dégoût-m... van” = undorom van – F. T.

¹¹² Thomas Mann Erich von Kahlernak, 1944. október 20. In Thomas Mann: *Levelek 1954–1955* (Budapest: Európa, 1967), 285 (Soltész Gáspár fordítása).

¹¹³ Frank Tibor: *Kettős kivándorlás. Budapest – Berlin – New York 1919–1945* (Budapest: Gondolat, 2015^a), 292–293; Frank Tibor: Kimondhatatlan szavak. A Holokauszt emlékezete. *Századok* 147/6, 2014, 1375–1384.

az, amit ekkor magára vállalt – illetve az is, amit nem vállalt el. Hosszú németországi, Aachenhez kötődő professzori pályaszakaszra (1908–1928) a magyar nemesi rangra emelt nevelésfilozófus, szőlőiskolai Kármán Mór fia betagozódott a német egyetemi és tudományos életbe, és a második világháború után ez a maga idején méltán világhírű tudós amerikai megbízásból dolgozott a németországi tudomány átvilágításán.

1944-től Henry „Hap” Arnold tábornoknak, az amerikai légierő főparancsnokának tanácsadójaként működött Washingtonban. A tábornokot a jövő érdekelt, és új munkatársától „a legmerészebb előrejelzéseket” kérte és várta.¹¹⁴ Kármán ütőképes kis tudományos csapatot hozott létre maga körül (*Army Air Force Scientific Advisory Group*, később *U. S. Air Force Scientific Advisory Board*), amely teljes szabadságot élvezett. A háború után azonnal nekiláttak, hogy feltérképezzék Németország, Nagy-Britannia, Hollandia, Belgium, Franciaország, Svájc és Olaszország, később Japán és Kína technikai helyzetét és hadügyi tervezését. Az európai országokba és mindenekelőtt Németországba Kármán maga vezette felderítő osztagát, amelynek fő feladata az új fejlesztésekre, a legfrissebb tervekhez kapcsolódó információk összegyűjtése és ajánlások előterjesztése volt Arnold tábornok és az amerikai légierők számára. Ezek között az ajánlások között volt az interkontinentális ballisztikus lövedékekre vonatkozó információgyűjtés, a később a B-47-es „stratojet” nehézbombázóknál megjelenő szárnytípusok kiképzésének tanulmányozása és a légierők egy új, aerodinamikával és meghajtási kérdésekkel foglalkozó központjának tervjavaslata, amelyből később az *Arnold Engineering Development Center*, az Arnold tábornokról elnevezett Műszaki Fejlesztési Központ alakult ki (Tullahoma, Tennessee).¹¹⁵ A német műszaki tudomány legjobbjai siettek elképzeléseiket megosztani Kármánnal, mint például a

Theodore von Kármán (Kármán Tódor)

¹¹⁴ H[enry] H[arley] Arnold: *Global Mission* (Harper & Brothers, 1949), 532.

¹¹⁵ Frank L. Wattendorf: Theodore von Kármán, International Scientist. *Zeitschrift für Flugwissenschaft* 4/5–6, 1956, 165.

náci Werner Osenberg professzor, aki máj 1945. június 12-én, azaz alig néhány héttel a német fegyverletétel után rendelkezésére bocsátotta *Vorschläge zur Organisation der deutschen Forschung im Frieden und für Friedenszwecke* [Javaslatok a német kutatás szervezésére békében és békés célokkal] című, frissen elkészült tanulmányát.¹¹⁶

Kármán amerikai munkatársa, Frank L. Wattendorf úgy emlékezett vissza a háború utáni németországi munkájukra, hogy „Dr. Kármán nevére és nemzetközi hírére minden ajtó kitárult, és így sokkal értékesebb információkhoz lehetett jutni, mint a szokványos meghallgatások során”.¹¹⁷ Ez természetes volt, hiszen Kármán bizonyos értelemben hazaérkezett.

Kármán Tódor azonban minden meggyőzőési kísérlet ellenére sem lépett vissza a göttingeni tudományos akadémia tagjai közé, ahonnan a náci annak idején eltávolították.¹¹⁸

Presztízsértékű visszaléptetése érdekében az akadémia sok mindenre kész volt. Így megkeresték a Nobel-díjas James Franck fizikust (1882–1964), akit a náci elűztek göttingeni katedrájáról, aki azonban hajlandó volt göttingeni akadémiai tagságát az akadémia háború utáni, kifejezett és megismételt kérésére újra felvenni. Franck olyan jelentős, szintén zsidó származású atomtudósokkal együtt lépett vissza az akadémia kötelékébe, mint Rudolf Ladenburg és Lise Meitner, és ezt azzal indokolta, hogy úgy érezte: „ha nem segítjük azokat az embereket, akik egy nacionalizmustól és fajgyűlölettől stb. mentes jövőendő Németországot akarnak dolgozni, akkor gyakorlatilag nincs esélye egy ilyen Németország kialakulásának”.¹¹⁹

A göttingeni akadémia elnöke, a jogtudós Rudolf Smend (1882–1975) James Franckhoz intézett szavait a német *Vergangenheitsbewältigung*, a „múltfeldolgozás” egyik korai példjaként is értelmezhetjük. Smend elnök a Chicagóban élő Franckot „a múlttal szembeni belső helyzetünket” ismételten figyelembe véve kérte közvetítésre Kármán professzor akadémiai helyének újra történő elfoglalása ügyében.¹²⁰ Smend úgy érvelt Franckhoz írott levelében, „hogy azon a szörnyű rommezőn, amit a múlt erkölcsileg és szellemileg maga után hagyott, minden lehető-

¹¹⁶ Werner Osenberg – Theodore von Kármán, Chesnay, 1945. június 12. Theodore von Kármán Papers, 22.18. California Institute of Technology Archives, Pasadena, California, USA. Osenberg a náci párt, az SS és az SD tagja volt, a Hitler-rezsim vezető tudományszervezője és -tervezője. A háború után német kutatók 15 000 nevet és adataikat tartalmazó listája került az ő közbenjöttével az Egyesült Államokba, vele magával s egy sor, korábban náci vagy náci szolgálatban állt kutatóval együtt.

¹¹⁷ Wattendorf: i. m., 165.

¹¹⁸ Frank Tibor: *Kettős kivándorlás*, i. m., 292–293.

¹¹⁹ Uo.

¹²⁰ „Die Freundlichkeit, mit der Sie seinerzeit auf unsere Bitte um Ihre Rückkehr in unseren Kreis eingegangen sind und mit der Sie unsere Bemühungen aufgenommen haben, Ihnen unsere innere Lage der Vergangenheit gegenüber nahe zu bringen, ermutigt uns zu einer neuen Bitte.” (Kiemelés tőlem, F. T.) R[udolf] Smend – James Franck, Göttingen, 1947. december 23. Theodore von Kármán Papers, 9.36, California Institute of Technology Archives, Pasadena, CA.

séget a leggondosabb figyelemmel kell kísérnünk, amelytől a szellemi és erkölcsi közösség mégoly apró szeletének helyreállítása remélhető, mindaddig, amíg ez a figyelem sikerrel kecsegtet”.¹²¹

Franck hamarosan valóban megkereste Kármánt, és kérte a göttingeni akadémiaival kapcsolatos állásfoglalásának újbóli átgondolására. Sajátos módon angolul írott levelében beismerte, hogy Smend elnök első, Francknak szóló megkeresése őt magát is eléggé feldühítette („*I was somewhat furious*”), mivel az akadémiai elnök szavait úgy lehetett érteni, mint aki „az egész náci időszakot a tömeggyilkosságokkal »sajnálatos körülményekként« aposztrofálta, (...) »amelyek már nem állnak fenn«”.¹²² Franck így folytatta:

Ezért én azt válaszoltam: levele nem azt a benyomást tette, hogy a göttingeni akadémia valóban a Németország spirituális megújulásáért való munkában érdekelt, s hogy én csak azokat a csoportokat szándékozom segíteni Németországban, amelyek őszintén a tisztesséért és a demokráciáért akarnak dolgozni. Smend úr erre újra írt, és elmondta, mennyire sajnálja kifejezését, és elmagyarázta, hogy „sajnálatosnak” azt tartotta, hogy a kormány kényszerítette az akadémiát, hogy engem kidobjon. Ráadásul információkat adott nekem saját magáról és a háború alatti attitűdjéről, amelyeket másokkal ellenőriztettem, és úgy tűnik, hogy ő jócskán szenvedett a náci kezén – „*Strafversetzung*” etc.¹²³

Kármán Tódor azonban a közbenjárás ellenére sem tért vissza soha a göttingeni akadémia tagjai közé. Ugyanakkor később igen magas állami kitüntetést is elfogadott a Németországi Szövetségi Köztársaságtól: az NSZK érdemrendje csillaggal ékes szövetségi nagykeresztjét és számos szakmai elismerést is, így a göttingeni *Wissenschaftliche Gesellschaft für Luftfahrt* (WGL) Ludwig Prandl-gyűrűjét, a Karl Friedrich Gauss-érmet és több egyetem (Aachen, Berlin-Charlottenburg) díszdoktori címét.¹²⁴

Franck és Kármán eltérő reakciója jó példa a német náci múlttal való szembenézés lehetséges alternatíváira, a múlt megbocsájtására vagy a felejtés megtagadására.

¹²¹ Uo., idézi Frank: *Kettős kivándorlás*, i. m., 293.

¹²² James Franck – Theodor von Kármán, Chicago, 1948. február 11. Theodore von Kármán Papers, 9.36, California Institute of Technology Archives, Pasadena, CA. A levelet Franck valószínűleg titkárnőjének diktálta, aki feltehetőleg csak angolul tudott.

¹²³ Uo. *Strafversetzung* = büntetőáthelyezés.

¹²⁴ Frank: *Kettős kivándorlás*, i. m., 293.

UTÓÉLET

Máig tartó utóélete van az amerikaiak németországi törekvésének a német nép „átnevelésére”. Japánban, 1945 után,¹²⁵ Olaszországban a fasizmus bukása után, a Marshall-terv bevezetéséig,¹²⁶ az NDK-ban 1989 után, Irakban Szaddám Huszein után, Dél-Afrikában az apartheid felszámolása után, Spanyolországban Franco tábornok után hasonló kísérletek történtek, leginkább az amerikai modell szerint. Iránban, Venezuelában ugyanakkor visszarendeződés zajlott le, Kubában, Észak-Koreában, Kazahsztánban állni látszik az idő.

De idesorolhatók azok a kísérletek is, amelyek 1945 után Magyarországon is felmerültek: a háborús bűnösök népbíróági pereit, sokak elítélése, kivégzése, az igazolási eljárások lefolytatása, a forgalomban lévő náci és nyilas könyvek jegyzékeinek közzététele 1946-ban¹²⁷ és e könyvek „Zárt anyagként” történt, több évtizedes kezelése az Országos Széchényi Könyvtárban, a „kisnyilasok” szervezett átvétele a Magyar Kommunista Pártba, a B-listázások együttvéve sem végezték el az amerikai értelemben vett náciitanítást hazánkban. A társadalmi megrendülés elmaradt. A háború alatt az amerikaiak maguk sem tervezték a magyar társadalom „átnevelését”, békeelőkészítő terveikben erre csak utalásokat találunk.¹²⁸ De számos megoldatlan feladat akad az 1989 utáni, újabb politikai változások nyomán is Magyarországon, amelyek a történelmi tudat, az irodalomszemlélet, az emlékezetpolitika változását, a múlttal való gondolati leszámolás sokféle igyekezetét kívánják meg.¹²⁹ Fontos közös feladatunk, hogy a nemzet történelmi emlékezetét kizárólag tudományosan igazolható tényanyagra építsük, és az iskolai tanulást, az ismeretterjesztést, a közgondolkodást csak elfogulatlan, hiteles adatokkal bizonyító

¹²⁵ Charles Nelson Spinks: Indoctrination and Re-Education of Japan's Youth. *Pacific Affairs* 17/1, 1944, 56–70; Gordon Daniels: The Re-education of Imperial Japan. In Pronay–Wilson (eds): i. m., 203–217.

¹²⁶ Cristina Alleinann-Ghionda: Dewey in Postwar-Italy. The Case of Re-Education. In Jürgen Oelkers – Heinz Rhy (eds.): *Dewey and European Education. General Problems and Case Studies* (Dordrecht: Kluwer, 2000), 53–67; David Ellwood: From 'Re-education' to the Selling of the Marshall Plan in Italy. In Pronay–Wilson (eds): i. m., 219–239.

¹²⁷ *Fasiszta, szovjetellenes, antidemokratikus sajtótermékek 7-77. sz. jegyzékei*. 2., jav. kiadás (Budapest: Magyar Miniszterelnökség Sajtóosztálya, 1946).

¹²⁸ Romsics Ignác (szerk.): *Amerikai béketervek a háború utáni Magyarországról. Az Egyesült Államok Külügyminisztériumának titkos iratai 1942–1944* (Gödöllő: Typovent, 1992), 39–45; 84.

¹²⁹ Pataki Ferenc: *Rendszerváltás után: társadalomlélektani terepszemle* (Budapest: Scientia Humana, 1993); Pataki Ferenc: *Rendszerváltók és bűnbakok* (Budapest: Osiris, 2000); Romsics Ignác: *Volt egyszer egy rendszerváltás* (Budapest: Helikon, 2003); Hunyady György: A társadalmi közérzet pszichológiája: problémátörténet és aktualitás. *Magyar Pszichológiai Szemle* 64/2, 2009, 289–312; Hunyady György: *A közérzet társadalmi hullámverése* (Budapest: Napvilág Kiadó, 2010); lásd még *A magyar rendszerváltás bibliográfiája*. www.rev.hu/89/f?p=107:15:3055982072544617::NO:RP,12 [Letöltve: 2014. augusztus 27.].

kutatásokra szabad alapoznunk. A történelem nem a vágyak, hanem a tények tudománya.

Az amerikaiak különösen erősen hittek, hisznek saját politikai rendszerük, demokráciafelfogásuk, szabadságesszményük nemzetközi elterjesztésének lehetőségében és a maguk erre való elhivatottságában.¹³⁰ Az „amerikai évszázadnak” is több jelentése volt és van, levezethetjük a „sorsszerű küldetés” gondolatköréből is. A *Manifest Destiny* és az *American Century* eszméi és eszményei közeli rokonságban állanak. Volt és van, ahol ez a hit igazolódik, az „átnevelés”, a „reorientáció” kísérlete sikerrel jár – máshol viszont kudarc várja a megváltó igyekezetet, az amerikai séma ráerőltetését más térségekre, más kultúrákra, eltérő gondolkodási hagyományokra.¹³¹ Az amerikai demokrácia exportjának korlátai voltak, vannak. Az amerikaiak erősen hisznek abban, hogy rendszerük, gondolkodásmódjuk átültethető, és e törekvésüknek kétségtelenül voltak és lehetnek sikerei. De hittek az ilyenféle „átnevelésben” más országok, nagy- és kisebb hatalmak is: britek, németek, oroszok, oszmánok, japánok, spanyolok, portugálok, gyarmattartó, hódoltató, birodalomépítő nemzetek és uralkodók, dinasztiák, diktátorok, saját népeik fanatikus rajongói. Az „átnevelés” politikájának megvannak a bevált és kudarcos módszerei, sikerei és tévedései, elméletei és praxisa. A német nép átnevelése a náci birodalom tizenkét éves uralma után halaszthatatlanul szükséges és – a nyugati hatalmak által megszálalt területeken – sok tekintetben sikeres kísérlet volt, amelynek sémáját azonban nem lehet mereven utánózni, követni, erőszakolni. Németországban a gigantikus történelmi katasztrófa után a körülmények többféle beavatkozást engedtek meg a győztesek részéről, és e beavatkozásoknak kétségtelenül volt sikere is. A német „átnevelődés” folyamata azonban meg-megtorpant, rendre akadályokba is ütközött. Eugen Kogon katolikus újságíró, volt buchenwaldi fogoly 1947-ben úgy ítélte meg, hogy az amerikaiak részéről hiba valamennyi német *politikai* felelősségét firtatni: *erkölcsi* felelősséget kellene viselniük Hitler támogatásáért. A morális felelősséget nem lehet egyszerűen jogi felelősséggé konvertálni.¹³² A német tudomány magatartása a háború utáni években a defenzívából egyre gyakrabban az offenzív irányába tolódott el.¹³³ A németek ellenálltak, panaszkodtak, közérzetük a háború után sokszor tovább romlott. Az ekkor az Egyesült Államokban élő Thomas Mann ezt

¹³⁰ Frank Tibor: 'Manifest Destiny', A sorsszerű küldetés eszméje és gyakorlata. In Frank Tibor (szerk.): *Gyarmatokból impérium*, i. m., 7–12.

¹³¹ Noah W. Sobel (ed.): *American Post-Conflict Educational Reform. From the Spanish-American War to Iraq* (New York: Palgrave Macmillan, 2009).

¹³² Eugen Kogon: Das Recht auf politischen Irrtum. *Frankfurter Heften*, 1947. Kogon véleményét idézi és osztja Szegedi Gábor tanulmánya, amely a németországi náciitanítást – velem ellentétben – végső elemzésben egyértelműen kudarcnak tartja, lásd Szegedi: i. m., 181–182.

¹³³ Gerald D. Feldman: *Historische Vergangenheitsbearbeitung. Wirtschaft und Wissenschaft im Vergleich*. Forschungsprogram „Geschichte der Kaiser-Wilhelm-Gesellschaft im Nationalsozialismus”, Ergebnisse 13 (Berlin, 2003), 16.

írta naplójába 1946. május 31-én: „Németországból jönnek a levelek. A helyzetet a komikumig katasztrofálisnak és kétségbeejtőnek mutatják.”¹³⁴

A mai Németországnak az egyesülés ellenére való, gazdasági-társadalmi értelemben vett kettészakadása arra figyelmeztet, hogy ahol – mint a nyugati hatalmak övezeteiből kialakult Német Szövetségi Köztársaságban – a náciitlanítást végigvezették a társadalmon, ott az több-kevesebb sikerrel és egy jobbára demokratikusan gondolkodó, új Németország megszületésével járt. Ez az átalakulás először is gazdasági eredményekkel függött össze, a Marshall-terv hatásával, az Európai Gazdasági Közösségbe (a Közös Piacba) kerüléssel, illetve az annak nyitányaként 1957-ben aláírt Római Szerződéssel, s mindazzal, amit a nyugatnémet „gazdasági csodának” szoktak volt nevezni. Társadalmi okai között volt az NDK-val folyó gazdasági-társadalmi verseny a maga folytonos igazolási igyekezetével, amely 1961-re a berlini fal felhúzásával jutott döntő fordulóponthoz.

Szimbolikus pillanatai is voltak a múlttal való leszámolásnak: Willy Brandt szociáldemokrata kancellár térdre hullása a varsói gettófelkelés emlékműve előtt 1970-ben, vagy Philipp Jenninger nyugatnémet CDU-párti házelnök emlékezetes morális megbicsaklással terhelt parlamenti emlékbeszéde 1988-ból az 50 évvel azelőtti Kristályéjszakáról és a szerinte az első éveiben pozitív szerepet játszó Adolf Hitlerrel – ami miatt Jenningernak másnap meg kellett válnia magas közjogi méltóságától.¹³⁵ Hosszabb távon a nemzedékváltás is szerepet játszott: a fiatal németek az NSZK-ban, illetve ma az újraegyesült Németországban (és főleg annak nyugati felében) többnyire elborzadva tekintenek a német múltra, és ebben nagyon komoly segítséget kapnak a mai német gondolkodást át- meg átszövő *Vergangenheitsbewältigung* társadalmi méretű emlékezetpolitikai erőfeszítéseitől, amely az iskola-rendszer, a tankönyvek, a tudományos és ismeretterjesztő könyvek, a sajtóorgánumok, tévéműsorok, játék- és dokumentumfilmek roppant folyamának formájában közel 70 éve igyekszik szinte vég nélkül átmosni a német tudatot és emlékezést. Többek között ennek nyomán mára lényegében átalakult a német emlékezés egész kultúrája, és a holokauszt-tagadást a német törvények éppenúgy börtönnel büntetik, ahogyan a neonáci megnyilvánulásokat, illetve az emberi méltóság megsértését.¹³⁶

Ahol viszont ez a folyamat – mint a szovjet megszállási zónából kialakított Német Demokratikus Köztársaságban – lényegében elmaradt, ott az antidemokratikus hagyományok máig tovább élnek, hódít a szélsőséges politikai gondolat és a

¹³⁴ „Briefe aus Deutschland kommen. Schilderungen, bis zur Komik katastrophal und desperat.” Thomas Mann: *Tagebücher 28.5.1946–31.12.1948* (Frankfurt am Main: S. Fischer Verlag, 1989), 5–6.

¹³⁵ <http://www.bpb.de/geschichte/zeitgeschichte/deutschlandarchiv/171555/ungluecklicher-staats-akt-philipp-jenningers-rede-zum-50-jahrestag-der-novemberpogrome-i938> [Letöltve: 2014. szeptember 3.].

¹³⁶ Strafrechtsgesetzbuch, § 130, 189, 194. www.gesetze-im-internet.de/stgb/_130.html [Letöltve: 2014. október 10.].

rasszizmus, erős az elvándorlás készítése. Magyarország útja is – sok és sokféle eltéréssel – az 1945–47. évi demokratikus közjáték után egyik (a náci) totalitárius rendszerből a másikba (a kommunizmuséba) vezetett, kevés az élő demokratikus hagyomány, 1989 után nemigen volt mire építkezni. A náciizmus szelleme számos német nemzedékben tovább élt, és bizonyos mértékben ma is él – például a neonáci NPD (Nationaldemokratische Partei Deutschlands) vagy az AfD (Alternative für Deutschland) pártban. A hivatalos Németország elítéli ezeket a csoportosulásokat, amelyeket – Angela Merkel német kancellár szóvivőjének az előbbire utaló szavaival – „idegengyűlölő, antiszemita, alkotmányellenes és velejéig antidemokratikus” pártnak tart, ám a német Alkotmánybíróság a párt betiltására tett javaslatokat rendre elutasítja.¹³⁷ Nem véletlen, hogy az újnácizmus a mai Németországban kétharmad részben a volt keletnémet területeken termett újra, ott tehát, ahol az amerikai típusú náciitlanítás, az „átnevelés” nem ment végbe.

A két német út példája arra készlet, hogy minden mai kudarc ellenére higgyünk a totális rendszerek utáni mentális káosz felszámolhatóságában, óvatos, módszeres igyekezettel, és a különféle helyzetek szakszerű értelmezése nyomán tenni próbáljunk a másfajta gondolkodás kialakításáért. A Németország amerikai zónájában, majd Nyugat-Németország egészében is alkalmazott módszereket ma az angol nyelvű politológiában *soft powernek*, *cultural diplomacynak*, *conflict resolutionnak* hívják, ami minden esetben az ellentéte a fegyveres konfliktusnak, a kényszer alkalmazásának, az erőszak „diplomáciájának”. Ez történt Németországban az amerikai filmek, ösztöndíjak, könyvadományok, vendégprofesszúrák, a *Freie Universität* megalapítása, az angol nyelvtanulás tömegessé válása és az *American Studies* diszciplína (nyugat-európai) bevezetése révén, a háború utáni társadalom-lélektani válság mérséklése, a náci eszméktől fertőzött német gondolkodás átalakítása, Németország átnevelése érdekében. Nem kevés sikerrel, ám a földalatti túlélés számos, ma felbukkanó jelével is. Németország amerikai zónájában azonban nagy erővel igyekeztek átformálni a totális csődbe jutott német gondolatot, és az ottani eredmények máig hasznos alapelvekkel, módszerekkel, eljárásokkal segíthetik a világot hasonló helyzetek megoldásában.¹³⁸

¹³⁷ Betiltható-e német neonáci párt? 2012. december 4. 168óraonline, <http://ln.1680ra.hu/globusz/betilthato-e-nemet-neonaci-part-106972.html> [Letöltve: 2014. október 6.].

¹³⁸ Az idegen nyelvű szövegek a szerző fordításai.

TOVÁBBI IRODALOM

Források

- Conferences at State and War Departments concerning Activities in Germany and Austria, 1946. november 21. Rockefeller Foundation, Rockefeller Archive Center, RG 1. 1, Series 717, Box 4, Folder 21. Sleepy Hollow, NY, USA.
- Havighurst, Robert J.: *Report on Germany*, Parts I–II. Diary and Interviews. Confidential Report, for the Rockefeller Foundation (Manuscript, New York City, 1947). Rockefeller Foundation, Rockefeller Archive Center, RG 1. 2, Series 700, Box 11, Folder 96. Sleepy Hollow, NY, USA.
- Guide to the Papers of Theodore von Kármán, 1871–1963*. Pasadena, CA: California Institute of Technology Archives.
- Mann, Albert R.: Report on Educational Conditions in Postwar Germany, Report 1947, Rockefeller Foundation, Rockefeller Archive Center, RG 1. 1, Series 717, Box 5, Folder 24. Sleepy Hollow, NY, USA.
- Mann, Thomas: *A Doktor Faustus keletkezése. Egy regény regénye*. Budapest: Gondolat, 1961.
- Mann, Thomas: *Briefe 1937–1947*. Hrsg. von Erika Mann. Berlin–Weimar: Aufbau-Verlag, 1965.
- Mann, Thomas: *Tagebücher 28. 5. 1946–31. 12. 1948*. Hrsg. von Inge Jens. Frankfurt am Main: S. Fischer Verlag, 1989.

Szakirodalom

- Chin, Rita – Fehrenbach, Heide – Eley, Geoff – Grossman, Atina: *After the Nazi Racial State: Difference and Democracy in Germany and Europe*. Ann Arbor: University of Michigan Press, 2008. Das ewige Trauma. Der Krieg und die Deutschen. Titel. *Der Spiegel*. 2013. március 25.
- Fay, Jennifer: *Theaters of Occupation: Hollywood and the Reeducation of Postwar Germany*. Minneapolis–London: University of Minnesota Press, 2008. Lásd ehhez Johannes von Moltke recenzióját In: H-Soz-u-Kult, 24. 08. 2009, <http://hsozkult.geschichte.hu-berlin.de/rezensionen/2009-3-149>. [Letöltve: 2014. szeptember 10.]
- Fehrenbach, Heide: *Cinema in Democratizing Germany: Reconstructing National Identity After Hitler*. Chapel Hill – London: The University of North Carolina Press, 1995.
- Fehrenbach, Heide with Uta G. Poiger (eds): *Transactions, Transgressions, Transformations: American Culture in Western Europe and Japan*. New York – Oxford: Berghahn Books, 2000.
- Ferrell, Robert H. – Natkiel, Richard: *Atlas of American History*. New York – Oxford: Facts On File, 1993.
- Fisher, Jaimey: *Disciplining Germany: Youth, Reeducation, and Reconstruction after the Second World War*. Detroit: Wayne State University, 2007.
- Fischer, Torben – Lorenz, Matthias N. (Hrsg.): *Lexikon der 'Vergangenheitsbewältigung' in Deutschland. Debatten- und Diskursgeschichte des Nationalsozialismus nach 1945*. Bielefeld: Transcript-Verlag, 2009.
- Frank, Tibor: Theodore von Kármán: A Global Life. In: Vad, János – Lajos, Tamás – Schilling, Rudolf (eds): *Modelling Fluid Flow. The State of the Art*. Berlin – Heidelberg–New York: Springer-Verlag, 2004, 79–89.
- Frank, Tibor: 'Eng verbunden': Leo Szilárd und Albert Einstein. In: Renn, Jürgen (Hrsg.): *Ingenieur des Universums: Albert Einstein*. Bd II: *Hundert Autoren für Einstein*. Weinheim: Wiley-VCH Verlag, 2005, 344–347.

- Frei, Norbert: *Vergangenheitspolitik. Die Anfänge der Bundesrepublik und die NS-Vergangenheit*. 2. Aufl. München: C. H. Beck, 1997.
- Fürstenau, Justus: *Entnazifizierung: Ein Kapitel deutscher Nachkriegspolitik*. Neuwied: Luchterhand, 1969.
- Kapczynski, Jennifer M.: *The German Patient. Crisis and Recovery in Postwar Culture*. Ann Arbor, MI: University of Michigan Press, 2008.
- Kellermann, Henry: Von Re-education zu Re-orientation. Das amerikanische Re-orientierungsprogramm im Nachkriegsdeutschland. In: Manfred Heineman (Hrsg.): *Umerziehung und Wiederaufbau. Die Bildungspolitik der Besatzungsmächte in Deutschland und Österreich*. Stuttgart: Klett Cotta, 1981, 86–102.
- Mitscherlich, Alexander – Mitscherlich, Margarete: *Die Unfähigkeit zu trauern. Grundlagen kollektiven Verhaltens*. München: R. Piper, 1967.
- Ormos Mária: *Németország története a 20. században. A német egységtől a német egységig*. Budapest: Rubicon, 2008.
- Romsics Gergely: A Harmadik Birodalom hosszú árnyéka. A hitleri örökség feldolgozása a demokratikus Németországban. *Rubicon*. 2011. 2. sz., 4–17.
- Schiller, Kay: The Presence of the Nazi Past in the Early Decades of the Bonn Republic. *Journal of Contemporary History*. 2004. Vol. 39., No. 2., Understanding Nazi Germany (April 2004), 285–294. <http://www.jstor.org/stable/3180726>.
- Schwarz, Hans-Peter: *Adenauer. Band I: Der Aufstieg: 1876–1952*. München: dtv, 1994.
- Schweitzer, Helmuth: *Der Mythos vom interkulturellen Leinen. Zur Kritik der sozialwissenschaftlichen Grundlagen interkultureller Erziehung und subkultureller Selbstorganisation ethnischer Minderheiten am Beispiel der USA und der Bundesrepublik Deutschland*. Münster – Hamburg: Lit Verlag, 1994.
- Weckel, Ulrike: *Beschämende Bilder. Deutsche Reaktionen auf alliierte Dokumentarfilme über befreite Konzentrationslager (Transatlantische Historische Studien, Bd. 45)*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2012.
- Welch, David: *Propaganda: Power and Persuasion*. London: The British Library, 2013.
- Willett, Ralph: *The Americanization of Germany 1945–1949*. New York: Routledge, 1989.
- Winkler, Heinrich August: *Németország története a modern korban I–II*. Budapest: Osiris, 2005.
- In Székfoglaló előadások a Magyar Tudományos Akadémián. 2013. október 17. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 2014. 91 p.

AZ AMERIKAI ÉVSZÁZAD VÉGE?

Az amerikai kultúra értékei és bírálói

J. William Fulbright emlékének (1905–1995)

Akik az Amerikai Egyesült Államokat csak a hazánkba eljutó kulturális termékei alapján ismerik, bizonyára kétkedve fogadják e dolgozat címét. Lennének értékei az amerikai kultúrának? Vólna pozitív tartalma is az amerikai civilizációnak? Hiszen oly sokakat riaszt a minálunk csak elvben olcsó „gyorsétel”, mint a *hamburger* és a *hot dog*, az elviselhetetlen hangerővel bömbölő *rap* (vagy *rock*, *pop*, *folk*, *country* stb.) zene, az ostoba *Dallas*-sorozat és estéről estére felbukkanó tévés társai. A magyar feliratokat kiszorítva százszámra sokasodik és idegenít az „amerikanizált” (s hozzá legtöbbször hibás) cégtábla, a megannyi, amerikainak vélt reklámötlet és -szöveg, hirdetőtáblán és tévében, újságban és a tömegközlekedési eszközökön, úton-útfélen.

Különösen veszedelmesnek érezzük mindebben az amerikai (vagy mindinkább az „univerzális”) angol nyelv támadását anyanyelvünk ellen, hiszen nemcsak a technika, a sport, a tömegkommunikáció, a könnyűzene, a számítógép és az új vizuális művészetek nyelvezete, fogalomtára használatos „magyolul”,¹ hanem immár az üzleti, pénzügyi-gazdasági élet, a nemzetközi kapcsolatok világa, a társadalomtudományok és egy sor más terület művelői is mintha elfelejtenének magyarul fogalmazni.

Nálunk először Országh László úttörő tanulmánya térképezte fel ezt az angol eredetű szókészletet, felhíva a figyelmet arra, hogy „ámíg Nyugat-Európában ez a beáramlás 1945 óta egyfolytában folyt és folyik, tehát már három évtizede tart, addig nálunk mindössze egy vagy másfél évtizede észlelhető. A nálunk rövidebb időközre szorított szómeghonosodás jelentős mennyiségével ezért majdnem áradatnak

¹ Makkai Ádám nyelvészprofesszornak köszönöm ezt a kifejezést, melyet Bloomingtonban tanultam tőle 1985-ben.

látszik.”² Ország László 1977-es figyelmeztetése a legutóbbi évek hazai nyelvtörténetét tekintve időszerűbb, mint valaha. Megjegyzem, hogy a magyar nyelv integritása szempontjából sokáig komoly veszélyforrásnak éreztem azt is, hogy az importált számítógépes szövegszerkesztő programok sokszor nem vagy csak nehezen voltak képesek a magyar magánhangzók által megkívánt ékezetek jelölésére.

A félelem *ettől* az amerikai „kulturális befolyástól” nagyon is jogos. Németországban, Franciaországban már évtizedek óta igyekeznek fellépni ellene. Az *Ami go home* nemcsak az amerikai katonáknak és az Egyesült Államoknak mint megszálló és gazdasági térnyerésre törekvő hatalomnak szóló felszólítás, hanem a kulturális szemétnak, a szellemileg színvonalatlan amerikai jelenlétnek küldött üzenet is.³ Hazánkban is mindaz, ami amerikai címkével kerül kereskedelmi forgalomba, legtöbbször az amerikai kultúra és civilizáció tömeges előállításra és eladásra leginkább alkalmas és kész – s gyakran az amerikaiak szerint is igénytelen – termékei közül kerül ki.

S noha az olcsó hús, a primitív dallam, az érzelmi klisé, a szimpla ösztönökre építő reklámtaktika az amerikai „fogyasztói társadalom” hatalmas középosztályának kiépítésében jelentős szerepet játszott és játszik ma is, mégis, mindezek elfedik előlünk azt a valódi kultúrát, amely – egyebek mellett – az Egyesült Államokat a világ vezető hatalmává tette. Elfedik ennek a kultúrának a meghatározó értékeit, elfedik az amerikai magaskultúra műhelyeit és kiváló művelőit, elfedik a hétköznapi, a mindenki által elérhető amerikai kultúra roppant értékeit, eredményeit, elfedik azt az elvitathatatlan szerepet, amelyet az Egyesült Államok mint kulturális tényező a mai világban játszik.

Célunk nem szerezcsenmosdatás, hiszen az egész világot elárasztó kulturális szemetet nincs mivel védeni. Ám egyfelől a szemét nemcsak amerikai eredetű: itthon is, máshol is bőven terem belőle saját gyártmány. Másfelől, ha meg akarjuk érteni Amerikát, a világhatalmat, beszélni kell a valódi amerikai kultúra értékeiről és a civilizáció nálunk közvetlenül meg nem tapasztalható tartóelemeiről. Néhány olyan területről szeretnék szólni, amelyeknek pozitív értékeit a szélesebb közvélemény nálunk nem kellően ismeri vagy méltányolja, s ahol az előítéletek a leginkább igaztalanul és ezért különösen kártékonyan hatnak.

² Ország László: *Angol eredetű elemek a magyar szókészletben* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1977), 113.

³ Rolf Winter: *Ami Go Home. Plädoyer für den Abschied von einem gewalttätigen Land* (4. Auflage, München: Goldmann Verlag, 1992).

A KOMMUNIKÁCIÓ MINT KULTÚRA

Amerika legfőbb vonzereje évszázadok óta a mobilitás. Emberek tízmillióit terelte az Újvilágba a földszerzés, a meggazdagodás, a művelődési esélyegyenlőség, a társadalmi felemelkedés s a mindezeket segítő: olykor megoldó, olykor helyettesítő földrajzi mobilitás lehetősége. Különösen fontos volt a mozgékonyság például a korábban röghöz kötött, de a földtulajdonból kisemmizett kelet-európai tömegeknek, vagy az otthon nyelvi, társadalmi vagy politikai korlátokba ütköző olasz, orosz, zsidó, szláv, latin-amerikai vagy távol-keleti bevándorlóknak. A földrajzi és a társadalmi mobilitás kettős: egymást kiegészítő, illetve gyakran egymást helyettesítő, egymásba forduló hajtóereje a mai napig talán legfőbb ösztönzője az amerikai bevándorlásnak.

A mobilitás feltétele és velejáró eszköze, nélkülözhetetlen következménye a kommunikáció. Innen van, hogy ami az Egyesült Államokba érkező látogatót legelőször magával ragadja, az éppen az emberi érintkezés: ember és ember, ember és helyszín közötti kapcsolattartás technikai képességeinek és társas-társadalmi lehetőségeinek teljes körű kihasználása. Nemcsak az autópályák és a rajtuk közlekedő autók, nemcsak a repülők és az őket kiszolgáló repülőterek, a már-már felülmúlhatatlanul tökéletes telefon- és faxrendszer, a gyorsposta megannyi formája, s legújabbban az elektronikus posta (*e-mail*) köti össze Amerikát, hanem a folyamatosan szélesedő emberbánási, társkezelési ismeretanyag is, amely az amerikaiak (és különösen a középosztály) egymás közti kapcsolatait jó értelemben szabályozza.

Az amerikai kultúra már első látásra is *a fejlett társadalmi érintkezés civilizációja*: az irdatlan autópia, a költözködés után azonnal bekapcsolt telefonállomások, az egyszerűen, *modemek* segítségével immár otthonról is elérhető nemzetközi elektronikus információs rendszerek, a tetszőleges méretekben bárhol bérelhető, „önköltöztető” autók legalább annyira a társadalmi érintkezés hordozói, mint a civilizált köszöntési és tárgyalási vagy vendéglátási szokások, a világos és tiszta levelezési formák, az igények és szükségletek közlésére kialakult, udvariasan rationális emberi érintkezési kultúra.

Az Amerikába érkezőt lenyűgözik a felhőkarcolók gyorsliftjei és a hatalmas hidak, a roppant autópálya-keresztezések és metrórendszerek, a gigantikus repülőterek. Ám talán ennél is maradandóbb benyomást hagy az emberi érintkezés amerikai civilizációja, a társadalmi kommunikáció átvitt értelemben vett sokféle „autópályája”, „távközlési” vonala, „képtovábbítási” eljárása, „liftje”, „hídja”, „alul- és felüljárója”. Nem véletlen, hogy az amerikaiak minden képzeletet felülmúlónak hirdetett új, elektronikus adatközlési rendszerét is „információs szuper-autópályának” keresztelték el.

Az amerikai ember úgy nő fel, hogy a legvilágosabb jelekhez és jelzésekhez szokik hozzá, vonatkozzanak azok jutalmakra vagy tilalmakra, utasításokra vagy engedélyekre. Az amerikai gyerek az iskolában megtanulja a fogalmak pontos

meghatározását, egyértelmű közlését szóbeli és képi úton. Tisztán és pontosan körülhatárolt formában közlik vele tennivalóit, lehetőségeit és kötelezettségeit. Az átlag amerikai elme nem *művelt* a szónak itt használatos, nálunk becsült értelmében. Ám sok esetben többet tud a „művelt” európainál: képes feltenni a legfontosabb kérdéseket, képes a megoldandó problémákat racionális módon elemezni, és képes meghatározni a megoldásukhoz szükséges tennivalók lépésrendjét.

Nem tudja, vagy mondjuk: általában nem tudja, hogy ki volt Michelangelo, Lev Tolsztoj vagy Bartók Béla. Kultúrája nem társul műveltséggel. Viszont tudja, hogyan kell az életében elébe kerülni, gyakorlati vagy elméleti jellegű problémákat a racionális gondolkodás szabályai szerint megoldani. A *problem-solving*, azaz a problémamegoldó gondolkodás jellegzetesen amerikai civilizációs teljesítmény, noha gyökerei európaiak, és végső fokon a protestáns munkakultúra, illetve a francia felvilágosodás hagyományaira, később részben az európai bevándorlók *frontier*-életére, az állandó találékonyságot, egyéni döntéshozatalt igénylő, veszélyes határhelyzeti létformára vezethetők vissza.

Amerikában honosodott meg az oktatásnak, a termelésnek és a szolgáltatásnak szinte minden szintjén és helyszínén az a gondolkodási kultúra, fegyelem és igényesség, amelyet hiba kirekeszteni a nyugati civilizáció, „a magaskultúra” hagyományosan nagyra tartott értékei közül. Csak sajnálni lehet, hogy a problémamegoldó gondolkodás „logisztikai kultúrája” oly kevés amerikai elmében ötvöződik a hagyományos európai műveltség és műltismeret minálunk becsült elemeivel. De nem lehet róla vitatkozni, hogy mi ér többet, ha választani kell: Rembrandt műveinek megértése, avagy olyan piktogramok megoldása, amelyek vész esetén akár életünket is megmenthetik egy toronyházban, egy repülőgépen vagy egy tengerjáróhajón.

Vitatkozni lehet, hogy ha választásra kényszerülünk, mi ér többet: az egyetemes kulturális örökség, a kultúra múltjának ismerete, avagy az a képesség, hogy egy még előttünk álló, nagy és bonyolult feladat jövőbeni megoldásának lépésrendjét felfogjuk, és mások számára átadható formába öntsük. Számomra az utóbbi nagyon amerikai és egyszersmind határozottan kultúraépítő, a civilizációteremtés lényegéhez tartozó képesség.

Vajon a hagyományos humán műveltség csekély társadalmi megbecsülése az Egyesült Államokban nem függ-e össze a – mifelénk – magas presztízsű kulturális örökség mindennapi használhatóságának megkérdőjelezésével? Nem a gyakorlatias és jelenközpontú világkép-e az amerikai kultúra fő értéke, s nem Goethének volt-e igaza, mikor egy xéniájában így vélekedett:

Amerika, könnyebb a dolgod,
mint a mi vén Európánknak,
nincs sok bazaltból épült tornyod,
omló falu várad.
Időd elevenjét
nem dúlja föl soha
a sok céltalan emlék,
haszontalan vita.
Használd, amit a jelen ad,
s ha fiaid dalt költenének,
jó sorssal válaszoljanak
a rabló-, a lovag-, a kísértetmeséknek.⁴

Az amerikai társadalom generációk óta dolgozik egy korszerű, emberséges és hatékony személyközi érintkezés módszereinek, szokásainak kialakításán. Ezek az erőfeszítések először a sikerre, a gazdasági-társas-társadalmi eredményre törekvő gyakorlatias zászlaja alatt bontakoztak ki, amint azt Dale Carnegie tartós nemzetközi (a többi között magyar) érdeklődést keltő útmutatója, a *Sikerkalauz* (korábban: *Érvényesülés*) példázta.⁵ A freudizmus és más európai lélektani iskolák azonban talán sehol nem vittek végbe akkora forradalmat, mint éppen az Egyesült Államokban, ahol a Freuddal kortárs és későbbi lélektani felismerések, tanítások alapjaiban megváltoztatták az emberi érintkezés szokásrendjét.

Ez persze nem minden amerikaiban tudatosodott ilyenformán, de ha csak Carl Rogers személyközpontú lélektani iskolájának,⁶ Thomas Gordon „eredményességi tréningjeinek”⁷ és a nyomukban gomba módra szaporodó humanisztikus kommunikációs iskoláknak hihetetlen sikerére, az amerikai társadalomlélektan kommunikációelméleteinek⁸ elszaporodására gondolunk, akkor valóban joggal mondhatjuk, hogy a személyközi érintkezés szabályai, normái s az őket vezérlő lélektani felis-

⁴J. W. von Goethe: Az Egyesült Államokhoz. Fodor András fordítása. In Goethe: *Versek* (Budapest: Európa Könyvkiadó, 1982), 425.

⁵Dale Carnegie: *How To Win Friends and Influence People* (New York: Simon & Schuster, 1938). Magyarul: *Érvényesülés. Amerikai karrier-iskola* (4. kiadás, Budapest: Bárd Ferenc és fia, é. n.); 7. kiadás: *Sikerkalauz I. Hogyan szerezzünk barátokat, hogyan bánjunk az emberekkel* (Budapest: Minerva, 1993).

⁶Carl R. Rogers: *On Becoming a Person* (Boston: Houghton Mifflin, 1961); magyarul lásd Elekes Mihály (szerk.): *Egy érintetlen dimenzió. Szemelvények a személyközpontú megközelítés elméletéből és gyakorlatából* (jegyzet gyanánt, 1993).

⁷Magyarul lásd Thomas Gordon: *T. E. T. A tanári hatékonyság fejlesztése* (Stadium Effektive, 1994); *P. E. T. A szülői eredményesség tanulása* (Stadium Effektive, 1994); *V. E. T. Vezetői eredményességi tréning* (Stadium Effektive, é. n.).

⁸Buda Béla: *A közvetlen emberi kommunikáció szabályszerűségei* (2. kiadás, Budapest: Tömegkommunikációs Kutatóközpont, 1979).

merések a kommunikációt az amerikai kultúra részévé, sőt kiemelkedő teljesítményévé avatták.

A „kommunikáció” korszerű amerikai fogalmazásban, legalábbis Thomas Gordon szerint, „kölcsonös megértési folyamat, üzenetek küldése és vétele.” A kommunikáló ember gordonai értelemben „értő figyelmet” tanúsít, azaz olyanfajta „kapcsolati készséget” alakít ki, amely „a másik ember mondanivalójának pontos megértésére és érzéseinek visszatükrözésére” irányul. Az amerikai magatartástudomány gyakorlatias tanításai szerint embertársainknak „én-üzenetet” küldünk, azaz olyan „közlést, amely hibáztatás nélkül leírja, milyen érzést okoz a másik ember viselkedése, és milyen következmény hárul ránk abból”.⁹

Ezek a szabályok, normák ma már széleskörűen s legalább a második nemzedékben hatnak az amerikai középosztály személyközi kapcsolatainak rendjére, és – a többi között éppen a mégoly ostoba televíziós „szappanoperák” és helyzetkomédiák közvetítésével – jótékonyan befolyásolják az egész amerikai társadalom érintkezési kultúráját. Ez akkor is igaz, ha az átlagos, tipikus amerikai beszélgetést sokszor előregyártott nyelvi panelek, közléssémák cseréjének, „kliséváltásnak” érezzük, ahol az embert nemigen éri kommunikációs meglepetés.

Az amerikai ember úgy gondolja, s általában ahhoz is szokott hozzá, hogy az öntudat és a kezdeményezés mindenkinek „alanyi jogon” jár. Ennek egyik példája az önsegítő csoport (*selfhelp group*), mely nem véletlenül amerikai találmány. A pszichológiai kultúra olyan mértékű elterjedtségét bizonyítja, mely Európában szinte ismeretlen. Az önsegítés egyik legfontosabb sajátsága, hogy ezeket a csoportokat már nem tudós szakemberek vezetik, hanem az önszerveződő csoport gyógyító dinamikája tartja fenn, vagyis azt az élményt nyújtják, hogy *képesek vagyunk magunkon segíteni*.

Másik figyelemreméltó vonásuk, hogy már pusztán létükkel is hatást üzentek a társadalmi tabuknak. Az az üzenetük, hogy nem szégyen a problémád, hiszen nem vagy vele egyedül: mások is alkoholisták, másokat is molesztáltak gyerekkorában szexuálisan, mások is veszítették el gyereküket, mások is estek át pszichiátriai kezelésen, mások is örökbe adták gyereküket vagy örökbe fogadták őket, mások is nőnek fel apa vagy anya nélkül, másoknak is van börtönben családtagja, és így tovább. Szinte nincs olyan életprobléma, amelyre a helyi közösségekben ne szerveződnének traumafeldolgozó, támogató sorstárs csoportok. Az alkoholizmus elleni küzdelem egyetlen valóban tartós hatású formájaként vált híressé az 1935-től szerveződő *Alcoholics Anonymous* (AA), az alkoholisták önsegítő szervezete, melynek mára nemcsak Észak-Amerikában, hanem 92 országban egymillió tagja van, 28 000 csoportban.¹⁰

⁹ Thomas Gordon: *P. E. T.*, i. m., 253.

¹⁰ *The New Encyclopaedia Britannica* (Chicago: Encyclopaedia Britannica, 1990), Vol. 1, 228–229.

Ez a mozgalom talán a legvilágosabb példa arra, milyen erős a törekvés a mai Amerikában, hogy a társadalom lehetőleg senkit se rekesszen ki, senkit se vessen ki magából. A törekvés nem mindig valósul meg, de ahol igen, ott olyan komoly mentálhigiénés eredményeket hoz, mint például az önsegítő mozgalomban.

AZ AMERIKAI ANGOL NYELV

Hogy a kommunikáció valóban a magaskultúra termékeként értelmezhető-e, az meghatározás dolga.¹¹ Az azonban nyilvánvaló, hogy a társadalmi kommunikáció amerikai sikerei nagymértékben köszönhetőek az angol nyelv Amerikában kialakult sajátos válfajának, úgy is mondhatnánk: az amerikai kommunikáció az amerikai angol nyelvre épül, abból is szívja éltető nedveit. Nem véletlen, hogy itt fejlődött ki leginkább a modem kommunikációkutatás is. A nyelvészológus Deborah Tannen szellemes könyveiből például azt is tudjuk, hogy a mindennapi beszélgetés állandó csapdahelyzeteket is teremt, s hogy sokan eltérően értelmezik beszélgetőtársuk szavait, mert az illető – Amerikán belül – más földrajzi, társadalmi közegből származik, vagy „csupán” más nemű.¹²

Amerikai nyelvészek egyre határozottabban érdeklődnek a kommunikációnak a beszédén túli, kívüli, felüli vonatkozásai iránt is, ami arra mutat, hogy a kommunikációnak csak részben hordozóanyaga a nyelv, illetőleg a nyelvnek csak részben a közvetlen emberi kommunikáció a feladata. Amerikában ez különösen igaz, hiszen ott sok általánosan ismert és elfogadott gesztus, arcjáték, kézjel, artikulált – noha nyelvileg osztályozhatatlan – hangsor egészíti ki, teszi karakteresebbé, kifejezőbbé a beszélt nyelvet.

Milyen az amerikai angol nyelv? Miben és hogyan könnyíti, illetve olykor éppen nehezíti meg az érintkezést, és különösen miért könnyíti vagy nehezíti meg inkább, mint a Nagy-Britanniában beszélt változat?

Az angol nyelv számos tényezőnek köszönheti szinte példátlan nemzetközi sikerét. Könnyen tanulható. Nyelvtana lényeges pontokon jóval egyszerűbb, mint csaknem bármely más európai nyelv: nincs benne főnévragozás, nincsenek esetek, nemek, szinte eltűnt az igeragozás. Kis szókinccsel is világosan és eredményesen fejezhetjük ki mondanivalónkat. Az angol nyelvből kivesztek mindazok a formák, amelyek a feudális Európában az emberi érintkezést gúzsba kötötték, és sok tekintetben még ma is kötik: a „you” egyszerre „Te”, „Maga” és „Ön”,

¹¹ A kultúra nagyszámú, bevett definíciója közül e megközelítés hiányzik. Vö. A. L. Kroeber – Clyde Kluckhohn: *Culture. A Critical Review of Concepts and Definitions* (1st ed: 1952. New York: Vintage Books, é. n.).

¹² Deborah Tannen: *That's Not What I Meant*, illetve *You Just Don't Understand* (New York: Ballantine Books, 1990).

továbbá „Ti”, „Maguk” és „Önök” is, kortól, nemtől, társadalmi helyzettől és a személyek közötti kapcsolat jellegétől függetlenül. A „you” már önmagában is forradalmasította az érintkezést minden olyan országban, ahol az angolt anyanyelvként beszélik, és úgy gondolom, hogy nemzetközi terjedésének, egyetemes nyelvvé válásának is ez az egyik hajtóereje. Hiszen gondoljuk csak meg, hogy milyen bonyolult kifejezni a másik emberhez való viszonyunkat gyakorlatilag minden más közismert nyelven.

Mi tette az angol nyelvnek éppen amerikai változatát olyan sikeres nemzetközi kommunikációs eszközzé? Nincs még erre egyértelmű és világos magyarázatunk. A nagy Otto Jespersentől Barnetten át Lairdig¹³ nyelvészek sora bizonyította, hogy ennek oka elsősorban a már-már végsőkéig egyszerűsített nyelvtan és a hajlékony-hatékony szókincs. Kiegészíti ezt az az érvelés, amely szerint az amerikai angol nyelv sikere az Egyesült Államok gazdasági, politikai, katonai, tudományos, technikai és kereskedelmi eredményességével, hatalmával is összefüggésben van.¹⁴

Ezzel magyarázható az is, hogy az amerikai angol nyelv elemei, fordulatai, nyelvtani jelenségei behatolnak immár még a brit angolba is, a film, a sajtó, a televízió és a személyes érintkezés közvetítésével. Az amerikai beszédformák a kemény, határozott, eredményes, ha úgy tetszik, „férfias” magatartás kifejezői lettek brit szépirodalmi művekben is (lásd például John Wain prózáját), azaz az amerikai angol nyelv kommunikációs sikere voltaképpen az amerikai gazdasági, társadalmi-politikai sikert tükrözi.¹⁵ Ennek inkább csak tünete, formai következménye, velejárója az amerikai angol nyelvnek az a – sokszor tudatos – törekvése, hogy az archaikus brit angol helyesírási és nyelvtani formákat lehetőleg egyszerűsítse, s az aktív szókincset jelentősen redukálja megannyi, százados múlta visszatekintő nyelvi szokást iktatva ki a napi gyakorlatból.

Ebben szerepet játszott a megszámlálhatatlan nyelvi közegből érkező bevándorló milliók igénye, rászorultsága az angol nyelvnek valamely egyszerűsített, könnyen megtanulható és használható válfajára, amely az amerikanizálódás talán legelső és legfontosabb technikai feltétele és eszköze volt s maradt. Ez kényszerítő erővel terelte az amerikai nyelvet a fogalmi egyszerűsítés, a szókincs- és grammatikai redukció, olykor a gondolati szimplifikálás irányába. Egy valódi helyesírási

¹³ Otto Jespersen: *Growth and Structure of the English Language* (Garden City, N. Y.: Doubleday, 1905); Lincoln Barnett: *The Treasure of Our Tongue. The Story of English from Its Obscure Beginnings to Its Present Eminence as the Most Widely Spoken Language* (New York: Alfred A. Knopf, 1964); Charlton Laird: *Language in America* (Englewood Cliffs, N. J. – Prentice-Hall, 1970); Robert McCrum – William Cran – Robert MacNeil: *The Story of English* (New and rev. ed., Penguin Books, 1993).

¹⁴ Charles Ferguson – Shirley Brice Heath (eds): *Language in the USA* (Cambridge University Press, 1981, repr. 1991), 40–41.

¹⁵ Uo.

reform azonban még várat magára az Egyesült Államokban, a kiejtés és az írásmód még a megreformált mai amerikai angolban is alig feleltethető meg egymásnak, s a helyesírás jobbra csak nyelvtörténeti adalékokkal, nem pedig logikus-racionális érvekkel magyarázható.

Az amerikai angol nyelv mindeközben nem veszítette el szinte páratlanul gazdag kifejezési lehetőségeit sem, amint azt az amerikai szépirodalom (akár a „poszt-modernizmus”, akár a „minimalista” próza) legújabb kori termése tanúsítja. Csak demokratikusabbá és nyitottabbá vált, és egyben széles rétegek számára is alkalmassá az írni-olvasni tudás elsajátítására. Lehet, hogy ez a nyelv általános formáiban szegényesebb és korlátozottabb, mint Shakespeare angolsága, Goethe németisége, vagy Arany János magyarsága, de ezt a nyelvet az egész világon megértik, sőt mindinkább beszélik.

Az angol nyelv, s különösen annak amerikai változata, egy új nemzetközi nyelv szerepét veszi át az utóbbi századok óta mind kevésbé használatos nemzetközi latin nyelvtől, amely az ókor végén függetlenedett a Római Birodalom államnyelvétől és az impérium utódállamaiban megannyi formában, mint az újlatin nyelvek egész családja élt, él tovább. Vannak kutatók, akik szerint minden más nagyhatalomhoz hasonlóan az amerikai angol kultúrának is leáldozik majd a napja, s egyszer az angol nyelv is latin elődjének sorsában osztozik majd: egy új „holt nyelv”, s még inkább egy „új angol nyelvcsalád” kialakulásának irányába fejlődik.¹⁶

Az angol nyelv amerikai válfaja mindenesetre vezető szerepet játszik egy új nyelvi univerzálé kialakításában. S itt nem csupán az egyszerűbb szókincsre, a lecsupaszult nyelvtani formákra, a tudatosan egyszerűsített helyesírássra, nem csak a „you” demokratizmusára kell gondolnunk, hanem azoknak a tartalmaknak a terjedésére is, amelyeket jellegzetes amerikai értékeként tartunk számon, és sorolunk az amerikai kultúra tágasabb körébe. Maga az amerikai angol nyelv is ilyen érték, amely egy meghatározott gondolkodási formát vagy különböző formákat közvetít, olyanokat, amelyekben az amerikai gondolkodásmód célszerűsége, közvetlensége, gyakorlatias eredményre törekvése kódolódik a nyelv eszközeivel.

A nyelv természetszerűen a racionális amerikai gondolkodási forma jelrendszere is, hordozója és kifejezője, s nehéz eldönteni, hogy a nyelv-e a záloga az amerikai értékek sikerének, vagy inkább ezen értékek kifejezése avatja e nyelvet a világ egyik legsikeresebb kulturális hordozóanyagává.¹⁷ A siker mértékét mindenesetre jelzi, hogy az angol nyelv még a francia nemzeti tudományosság olyan fellegvárát

¹⁶ Bernard Vincent: From Dead Latin to Dead English. On the Lethal Effects of Linguistic Universalism. In: Cristina Giorcelli – Rob Kroes (eds): *Living with America, 1946–1996 (European Contributions to American Studies XXXVIII)*, Amsterdam: VU University Press, 1997), 113–125; Zoltán Kövecses: Will American English Be the Next Dead Language? In: Cristina Giorcelli – Rob Kroes (eds): i. m. 126–138.

¹⁷ Ehhez lásd Kövecses Zoltán: *Az amerikai angol* (Budapest: Eötvös Kiadó, 1995).

is meghódolásra készítette, mint amilyen a párizsi *Institut Pasteur* [Pasteur Intézet], amely néhány éve – a franciák felháborodásától kisérvé – a franciáról áttérve angolul adja ki tudományos közleményeit a biomedicina területein.

AZ EGYETEM MINT KULTURÁLIS KÖZPONT

A társadalmi mobilitás Amerikában elsődlegesen az egyetemekre épül. Az amerikai ember számára a felsőfokú végzettség hatalmas érték, elsősorban azért, mert mindmáig a társadalmi ranglétra magasabb fokára segíti, s várhatóan nagyobb jövedelemhez juttatja. Az *American Council on Education* és a Kaliforniai Egyetem (UCLA) közös felméréséből tudjuk, hogy az amerikai diákság több mint háromnegyed részét a több pénz s a jobb állás reménye vonzza az egyetemre vagy főiskolákra.¹⁸ A diákság ennek megfelelően tódul (az utóbbi években ugyan csökkenő mértékben) a több mint 4700 amerikai felsőfokú intézménybe, hiszen a hitelesített tudásnak az Egyesült Államokban a mai napig mérhető anyagi és presztízsbeli eredménye van.

Az egyetemi képzés ára nagyon eltérő: az átlagos képzés egy négyéves állami egyetemen – 2015. évi adatok szerint – az egyes államokon belülről jelentkező diákok számára átlagosan évi 7020 dollárba, az állam határain kívülről jelentkezőknek sokkal többbe kerül – elérheti a drága magánegyetemek költségét is. A legtekintélyesebb egyetemek nagyon sokat kérnek: a Harvard Egyetemen, az Egyesült Államok legrégebbi (1636) és talán legtöbbre tartott egyetemén 43 938 dollárt, a Yale Egyetemen 47 600 dollárt, a Massachusetts Institute of Technology (MIT) hírneves univerzitásán 45 016 dollárt tesz ki az egy évi tandíj, s ehhez még mintegy harmadannyi költség jön hozzá szállásra, étkezésre.

Négyévi képzést véve tekintetbe egy Harvard-diák tehát 176 000 dollárt, azaz mai (2018) átszámítást véve figyelembe több mint 44 millió forintot fizet csak a tandíj fejében. Ha ugyanő – képességei és szüleinek jövedelme szerint – saját államának nyilván szerényebb rangú egyetemét választja csupán, négy év alatt akkor is több mint 28 000 dollárnyi, azaz több mint 7 millió mai forintos tandíjat fizet.¹⁹ (Ezek a számok figyelmet érdemelnek a felsőoktatási tandíjról folyó hazai vitáink szempontjából is.)

Sietve hozzá kell tennünk, hogy a rászoruló diák több állami és szövetségi forrásból kaphat hozzájárulást tanítatásának költségeihez. Elvben bárki jogosult az egyetem anyagi támogatására, aki maga várhatóan és bizonyíthatóan nem tudja

fedezni a költségeket. A támogatás megítélése előtt az egyetemek „szükségletelemzést” végeznek, azaz felméri, hogy mennyi a szülők jövedelme, vagyona, hány tagú a család, hány családtag jár egyetemre, milyen egyéb költségek terhelik a családot stb., s így kiszámítják a család tényleges pénzügyi teherbírását.

Családján kívül a diák sok más forrásból is előteremtheti felsőoktatási költségeit. A szülők kedvező feltételek mellett kölcsönt vehetnek fel e célra a *Federal PLUS* program keretében. A diákokat a szövetségi kormány által szavatolt háromféle, alacsony kamatú hitelkonstrukció segíti (a *Federal Stafford Student Loan* két fajtája és a *Federal Perkins Loan*). A szövetségi kormány emellett a *Federal Pell Grant* nevű program keretében évente több millió kezdő szintű diákot támogat jelenleg maximum évi 5775 dolláros, vissza nem fizetendő összeggel, akár hat éven át is, ha családjuk évi összjövedelme kicsi.²⁰ Mindemellett a felsőoktatási kölcsönök, hitelek összege 2006 óta, az évek során olyan irdatlan (1,48 billió dollár körüli) összegre nőtt, hogy visszafizetésük ma már nagyon komoly társadalmi problémát jelent a több mint 44 millió, kölcsönt felvevő diák és családjai számára, s mindez érzékelhető politikai feszültséget is termel.²¹

Nagyon sok diák dolgozik az egyetemre kerülés előtt, az egyetem mellett, esténként vagy a téli-nyári szünetekben. Kifejezetten azért dolgoznak, hogy egyetemre jár hassanak, így munkájuk eredményét, a diplomához vezető tanulás lehetőségét fokozottan meg is becsülik.

Az amerikai felsőoktatás tehát drága, de egyáltalán nem elérhetetlen: államsegélyek, kormánykölcsönök, bankhitelek egyengetik az utat. Mit nyújt most már mind ezért az amerikai egyetem? Elsősorban – ha még lehet – pótolja az általában igen gyenge amerikai középiskola mulasztásait. Megajándékozza a diákot a csaknem teljesen szabad tárgyválasztás, s így a képzésével kapcsolatos döntéshozás örömeivel. Ezzel egy igen fogékony életszakaszban engedi kibontakozni és folyamatosan változtatni érdeklődése körét és irányát. Komolyan veszi a diákot, és ezzel felnőttiségre neveli. Ehhez nagyban hozzájárul, hogy a diák is komolyan veszi önmagát.

Az egyetem különálló telepen, *campuson* működik, s így az önálló egyetemi élet ezernyi örömeivel lepi meg hallgatóit. Polgári társadalmi normákat közvetít, önállóságra, talpon maradásra, magatartásbeli és gondolkodási szuverenitásra és állóképességre szoktat, nevel. Kapcsolati mintákat kínál diák és diák, diák és tanár, fiúk és lányok, fiúk és fiúk, fehérek és színes bőrűek között, mindezt távol a szülői ház védelmétől és elfogultságaitól, hasznos vagy káros befolyásától. Az amerikai diák sok tekintetben felnőttébb a mienknél, ha a mi mércénkkel mérve tudatlanabban is érkezik az egyetemre, főiskolára.

¹⁸ *The World Almanac and Book of Facts 1995* (Mahwah, N. J.: Funk and Wagnalls, 1994), 250.

¹⁹ *The World Almanac and Book of Facts 2016* (New York: World Almanac Books, 2016), 386–388, 391–406. Az adatok a 2009-es évre vonatkoznak. https://en.wikipedia.org/wiki/Higher_education_in_the_United_States#Cost_and_finances [Letöltve: 2017. augusztus 20.].

²⁰ <https://www2.ed.gov/programs/fpg/index.html> [Letöltve: 2017. augusztus 20.].

²¹ 2017. évi adat. Lásd <https://studentloanhero.com/student-loan-debt-statistics/> [Letöltve: 2018. március/április.].

Alsóbb szintjén az amerikai egyetem sem feltétlenül erős a tananyag terjedelme vagy minősége tekintetében: nem annyira anyagot, inkább gondolkodásbeli önállóságot, véleményalkotást, világlátást igyekszik tanítani. A tudásanyagot persze már ezen a szinten is felkínálja, s hozzá a legkomolyabb formában: elsőrangú, igazán világszínvonalú tankönyveket ad a diákok kezébe, remek oktatási segédletekkel ajándékozza meg a tanárokat.

Kivételesen igényes azután a posztgraduális (helyesebb lenne így mondanunk: graduális) képzés, a jövődiák szakembergárda felkészítése, amely az egyetem *Graduate School*jainak, doktori iskoláinak égisze alatt történik. A rangos állami vagy magánegyetemen szerzett PhD-fokozattal rendelkező amerikai szakember általában területének nemzetközi élvonalában van, világsszerte versenyképes.

A *campus* emellett nem csupán felsőbb tanintézet, hanem egyben nagy kulturális központ is, könyvtárral, könyvesbolttal, mozival, sportlétesítménnyel, sokszor zenekarral, műtermekkel, múzeummal, színpaddal, vendégművészekkel, kávéházzal és így tovább. Az Egyesült Államok kulturális életének szerkezete-szervezete leginkább talán éppen ebben tér el az európaiétól, s különösen a mienktől. Túlzás nélkül állíthatjuk ugyanis, hogy ennek a hatalmas országnak a művelődési rendszere elsősorban az egyetemek, a főiskolák roppant hálózatára épül, s hogy az amerikai műveltség mindenekelőtt az egyetemek által közvetített, azok révén megszerezhető műveltség.

Néhány szót kíván itt, részben példaként, az amerikai egyetemi könyvtár. Ez az intézmény éppen a lényegét tekintve tér el mindattól, amit tájainkon ugyanígy hívnak. Minden nap, s egész nap nyitva van, sok helyütt éjjel is. Teljesen nyitott, azaz nem oszlik raktárakra és olvasótermekre, hanem minden könyvet bárki elérhet tárolóhelyén, és az ott elhelyezett asztalok mellett mindjárt helyben olvashat is. Ami még ennél is fontosabb, a könyvek nem beérkezésük rendjében, hanem tartalmi osztályozás szerint sorakoznak a polcokon, illetve a különféle termekben, emeleteken. Így ha a diák akár csak egyetlen könyvet is megtalál valamelyik tantárgyának köréből, ezzel a témához tartozó valamennyi könyvet megtalálta.

Ezen túlmenően valamennyi könyvtári könyv egész Amerikában ugyanazt a washingtoni Kongresszusi Könyvtár (a Library of Congress) által adományozott számot viseli, amely az amerikai könyvekbe eleve bele is van nyomtatva. Így ha egyszer egy adott kötet könyvtári helyszámát megismerjük, a könyvet az egész hatalmas ország bármely könyvtárában bármikor megtaláljuk. Egy egyetemista jegyzetei így bárhol, bármikor használhatók, konvertálhatók maradnak, ami ismét csak a mobilitás esélyeit növeli. Minden olyan könyvet, amely valamelyik egyetemi kurzushoz szükséges, a könyvtár az adott félévre zárt, nem kölcsönző olvasóteremben (*Reserve Book Room*) gyűjt össze. Így a kurzus kötelező olvasmányai valamennyi érintett egyetemista számára éjjel-nappal rendelkezésre állnak.

Az egyetemi könyvtárakat gyors ütemben komputerizálják: a gépesített katalógusok, a nagy országos és nemzetközi adatbázisok bekapcsolása, a CD-ROM-on

hozzáférhető adattárak hasznosítása talán sehol nem zajlik olyan ütemben, mint az amerikai egyetemi könyvtárban, amely így valósággal kinyílik, és átlépteti olvasóit egy transzkontinentális olvasótérbe.

Az egyetemi könyvtárban egymást követő amerikai diáknemzedékek sajátítják el a sokféle értelemben vett nyitottságot, esélyegyenlőséget, az információhoz jutás demokráciáját.

Nemcsak az egyetemi könyvtárak jók. A kiváló közkönyvtári rendszer valósággal behálózta Amerikát, elsősorban a nagyvárosokat. New York államban 755, Pennsylvániában 451, Texasban 553, Michiganban 384, Illinoisban 625, Wisconsinban 378 közkönyvtár működik, hogy csak a közkönyvtárakban leggazdagabb államok között tallózzunk.²² Az ötven legnagyobb városi közkönyvtár mindegyike évente milliós nagyságrendben költethet fejlesztésre.

SZABADSÁG ÉS KÖZÖSSÉG

Ezt a fogalompárt Alan Brinkley történészprofesszor, a Columbia Egyetem tanára állította fel ebben a formában az amerikai történelem gondolati keretét.²³ A kortárs amerikai életformát vizsgáló társadalomkutatók – így Robert N. Bellah, a Berkeley szociológiaprofesszora – ugyanezt mint „individualizmus és elkötelezettség” ellentétpárját írják le.²⁴ Aligha lehetne találhatóbb pólusok közé kifeszíteni azt a cselekvési és gondolkodási pályát, amelyen az amerikai ember és elméje közlekedik. Milyen új gondolati és morális dilemmák között él és dolgozik az amerikai értelmiség? Valóban újak-e ezek? Bajaira milyen megoldásokat talál magának a társadalom?

Az amerikai egyetemi campusokat ma új veszély fenyegeti, a PC, ami immár nem csak személyi számítógépet jelöl, hanem sokkal inkább *Political Correctness*-t, azaz a társadalmi-politikai gondolkodás és cselekvés már-már a mccarthyizmusra emlékeztető megmerevedését, agyonszabályozottságát, a gondolkodási deviancia szankcionálását. Mint a legtöbb rossz politikai elképzelés, ennek eredete is érthető, sőt valóban jó irányú változást sürgető gondolati előzményekre vezethető vissza. Ilyen számos antirasszista és feminista követelés, a tényleges női egyenjogúsítás megannyi racionális jelszava, amelyek azonban a férfi–női viszony évszázadok óta

²² https://docs.google.com/spreadsheets/d/1T1wQkQp_7PIYPIVsIwIfp79r0k24Ykn7qNf-jI70M7QI/pubhtml?gid=1532147280&single=true [Letöltve 2018. március/április.]

²³ Alan Brinkley szavait egy 1994. évi salzburgi szemináriuma nyomán idézem (The Salzburg Seminar, Center for the Study of American Culture and Language). Vö. Alan Brinkley: *The Unfinished Nation. A Concise History of the American People* (New York etc.: McGraw-Hill, 1993, s. azóta nyolc kiadás).

²⁴ Robert N. Bellah et al.: *Habits of the Heart. Individualism and Commitment in American Life* (New York etc.: Harper & Row, 1985, Perennial Library edition 1986).

lassan átalakuló rendjét, szokásait, kultúráját szinte egy csapásra igyekeznek megváltoztatni, nem riadva meg sem erőszaktól, sem groteszk túlzásoktól.

A támadások egyik célpontja az angol szókincsnek az a néhány területe, ahol – az e tekintetben egyenlősítő szemléletet képviselő magyarral szemben – a nemek közötti különbségtevés egy feudális jellegű társadalmi rend után is fennmaradt. Ilyen az „ő” személyes névmásnak megfelelő (férfi) *he* és (női) *she* pedánsan következő egyenjogúsítása (*s/he*), a szóösszetételekben szereplő „ember” és „férfi” jelentésű *man* kiváltása az általános jelentésű *person* („személy”) szóval (például *chairman* helyett *chairperson*), illetve a *human* („ember”, „emberi”) kifejezéssel (mint például *mankind* helyett *humankind*).

A PC-mozgalom nyelvi háborúja meggondolkoztat, túlzó esetekben legfeljebb megmosolyogtat vagy bosszant. De a „szexuális zaklatás” jelszavával a másik nem ellen indított támadás lendülete oly mértékben megmérgezi az egyetemek, a munkahelyek légkörét, hogy az emberek lassan nem mernek zárt ajtók mögött kettesben maradni kollégáikkal, beosztottaikkal, tanítványaikkal, mert félnek a „szexuális zaklatás” kivédhetetlen vádjaitól. Robert Zemeckis remek filmje, a *Zaklatás* tükrös és sodró paródiája is ennek az új járványnak.

A „zaklatás” persze csak tünete a „politikai megfelelés” veszedelmes elvárásainak, s az amerikai történelemből jól tudjuk, hogy a represszív tendenciák mindig is jelen voltak az ország társadalmi és politikai légterében, s hogy ciklikus felbukkanásuk bármikor várható, sőt előrejelezhető, ha a megfelelő körülmények egybeesnek.²⁵ A populista mozgalom az 1890-es években zászlót bontott a nagy kelet- és dél-európai „új” bevándorló hullám ellenében, a nativizmus, az antiszemitizmus és a vallási bigottság harsányan idegengyűlölő jelszavaival.

Az 1920-as években a hagyományos új-angliai protestáns vezetőréteg a nagyipar és a nagyvárosok növekedése miatt érezte úgy, hogy elveszítheti az ellenőrzést apáinak birodalma felett, amelyhez, úgy vélte, születési előjoga van. A „városi kultúra” a fenyegetettség érzésével töltötte el a „vidéki” Amerikát, amely a természet-tudomány és a relativizáló értékrend hatásától féltette a Biblia igazságait. (Hiba lenne tehát a hazai „népies–urbánus” ellentétet magyar sajátosságként értelmezni.)

A Tennessee-beli tanár, J. T. Scopes „majompere” megmutatta, hogy Darwin elmélete félelemmel elegyes haraggal és agresszióval töltötte el azokat, akik számára csak egy igazság, egy ortodoxia, „monista” gondolkodás volt elfogadható. Később, az 1950-es évek elején jött Joseph McCarthy és irtóhadjárata, amelynek Robert Hughes érvelése szerint²⁶ kevés köze volt az amerikai kormányzatba beépített vagy önként beépült kommunista ágensek tényleges számához, vagy a többi, általa felhozott politikai boszorkányüldöző vádpontoz: ugyanannak az intoleráns ameri-

²⁵ Robert Hughes: *Culture of Complaint. The Fraying of America* (New York – London: Oxford University Press, 1993), 47.

²⁶ Uo., 47–48.

kai „monista” gondolkodási gyakorlatnak a gondolati és cselekvési hagyományára épített, amelyekből a plurális demokrácia elleni megelőző támadások táplálkoztak.

Mai, legújabb kiadásában ez az „egyigazságú” támadás a „családi értékek”, a „politikai megfelelés” alakját ölti magára, s az előzőekkel együtt mond ellent az alapvető amerikai credónak, amelyet az alapító atyák fogalmaztak meg, köztük legmaradandóbban talán Thomas Jefferson, aki szerint „a téves vélemény türelmet érdemel mindaddig, amíg marad elég szabad értelem, hogy harcoljon vele”.²⁷

Csak félelemmel és felháborodással szemlélhetjük, hogy a figyelem felkeltése és a nézőközönség megnyerése sok esetben milyen féktelenül durvuló eszközökkel történik az amerikai tv-képernyőn és mozivásznon. De mintha a legutóbbi néhány évben Hollywood is emberibb arcot kényszerülne mutatni: az amerikai filmipar egy rokonszenves ága mind határozottabban fordul az emberi kapcsolatok, a szolidaritás, a *fair play* egykor jellegzetesen amerikai, puritán gyökerű értékeinek bemutatása felé. Steven Spielberg, Robert Zemeckis, Oliver Stone, Michael Crichton és néhány más rendező és forgatókönyvíró filmjei mintha az amerikai film reneszánszát indították volna el, amely abból a társadalmi méretű óhajból meríti erejét, hogy újra a klasszikus amerikai kvalitások jelenjenek meg példaként – a nyers erőszakkal, a pénz- és hatalomvággyal szemben a művészetek a humánus, a tisztesség, a kiállás, az önzetlenség, a „kézfogás”, a segíteni vagy jobbitani akarás, a kisközösségek, a család megtartó erejének legszebb amerikai eseményeihez mutassák meg a visszavezető utat.

Az amerikai társadalom öngyógyító képességeinek aligha lehetnének meggyőzőbb dokumentumai, mint az *E. T.*, *A cég*, *a Zaklatás*, *Az ügyfél*, *a Forrest Gump*, *a Philadelphia*, *a Doc Hollywood*, *a Mrs. Doubtfire* – *Apa csak egy van*, *a Ha a férfi igazán szeret*, *a Driving Miss Daisy*, *A szerelem hullámhossza*. Mindez megannyi különböző ábrázolása a mai amerikai társadalom válságtüneteinek és eszménykeresésének.

Úgy látszik, mintha a társadalom eszménykereső igyekezetében újra az államalapítók puritán tisztessége és munkaszeretete, a nagy társadalmi kataklizmák idején pedig az emberi szolidaritás parancsa felé fordulna. Nagyszabású módon nyilvánul ez meg minden olyan alkalommal, amikor földrengések, hurrikánok, tűzvészek és más természeti katasztrófák vagy éppen politikai terrorakciók (Oklahoma City, 9/11) sújtják az országot. A segítségadás, de ugyanúgy a munkásiker feltétlen és egyértelmű elismerésének valahai mítoszából máig megmaradt az őszinteség, nemcsak a gesztusok s a pátosz. A pionír hőkorszak hagyatékaképpen a mai napig rangot élvez az eredmény, sőt kultusza van a kiugró teljesítménynek. Noha sok, mind több a marginalizálódó, perifériára, devianciába sodródó, bajával magára marad ember, sokféle értelemben és módon ma is közösségi erőterben folyik az egyén küzdelme az önmegevalósításért, s ennek a közösségnek nagyobb a

²⁷ Idézi Hughes: i. m., 47.

kohéziója, mint amit Magyarországon, de merem mondani, szinte bárhol Európában tapasztalni lehet.

A mi nemrégiben még kollektívnek hirdetett társadalmunkhoz képest az amerikai valóban közösségi szellemre, a csapatmunka erkölcsére és játékszabályaira épül, elsősorban a kisebb városok sokaságában, a „vidéki” Amerikában. Kevés helyen tudják olyan szépen, emberien megülni a másik ember ünnepét, évfordulóját, gyászát, közösségi elismerést adni egyéni sikerekért és kifejezni a közösségi győzelmek feletti egyéni érzelmeiket, mint az Egyesült Államokban. A közeg teljesítményre sarkall, s egyáltalán nem véletlen, s nem is csupán a népességszám vagy egyszerűen a jobb anyagi helyzet következménye, hogy a második világháború óta 2015-ig eltelt 70 évben 313 amerikai (illetve amerikai szervezet) kapott Nobel-díjat, az összes díjazott személy és szervezet nagobbik fele.²⁸

De meglátszik a közösségi szellem jótékony hatása a sport világában is: a kezdetektől 2016-ig amerikai sportolók 2802 olimpiai érmet szereztek, közöttük 1118 aranyérmet.²⁹ Ezt sem lehet egyedül és kizárólag a tagadhatatlanul mind pénzcentrikusabb, busás reklámlehetőségek felé orientálódó sportvilág keretei között értelmezni. Az egészséges versenyszellem ellen vétőket a közvélemény súlyosan elítéli, és morálisan lehetetlenné teszi, amint az látványosan történt a jégkorcsolyázó Nancy Kerrigan elleni otromba támadás után, 1994-ben.

Mindezzel együtt a szépirodalom, a publicisztika és a szociológiai kutatás tanulságai egybehangzóan mutatják, hogy főként az utóbbi évtizedekben, a vietnami háború és a Kennedy-gyilkosságok, Martin Luther King, Jr. halála óta az amerikai társadalom politikai értelemben apatikusabbá vált: megtépázódik az amerikai morál, az egyéni érdek nyomul a közösségi ügyek helyébe. Az 1980-as évek elejére az amerikai társadalom „túlnyomó erővel [...] az apátia, az önzés és a defetizmus” felé hajlik.³⁰ Az új irodalom elveszítette hitét a modern ipari társadalomban, amely a modern embertől elveszi szabadságát. „A minimalizmus [...] apatikusán legyint az absztrakcióba vesző gépezetre, és közelebb lép az emberhez, a családhoz.”³¹ „Visszazárkózik” a „természetes kisközösségekbe”, a modernizáció által megtámadott intim szférába.³²

²⁸ *The World Almanac and Book of Facts 2016*, i. m., 259–262.

²⁹ *The World Almanac and Book of Facts 2016*, i. m., 864–876. https://en.wikipedia.org/wiki/United_States_at_the_Olympics#Medals_by_Summer_Games [Letöltve: 2017. augusztus 20.].

³⁰ Michael Crozier: *The Trouble with America* (Berkeley: University of California Press, 1984), 62–63, idézi Abádi Nagy Zoltán: *Az amerikai minimalista próza* (Budapest: Argumentum, 1994), 262. Lásd ehhez Robert N. Bellah idézett munkájának gazdag anyagát.

³¹ Abádi Nagy: i. m., 261.

³² Pokol Béla: *A szociológiai elmélet új útjai* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1988), 23, 78–79; idézi Abádi Nagy: i. m., 261.

A KULTÚRA KRITIKUSAI

A kétségkívül lenyűgöző eredmények ellenére Amerika szellemi életét, s benne az amerikai egyetemeket a legutóbbi évtizedben egyre több kritikai támadás érte, éri az országon kívül és belül egyaránt. A bírálat tekintélyelvű konzervatívoktól és radikális újtóktól egyaránt sűrűn érkezik.

Ezek a kritikusok nem az amerikai kultúrát, hanem az amerikaiak műveletlenségét támadják. Nem hatja meg őket az a tény, hogy ha az amerikai fiatalok nem is literátusok, de – amerikaiassal kifejezéssel élve – *komputer-literátusok*, azaz kiválóan és tömegesen értenek a számítógép kezeléséhez, amit a legtöbb helyen már az iskolában elsajátítanak. Az ifjabb amerikai nemzedékek írni-olvasni tudása ugyanakkor a legnagyobb aggodalomra ad okot.

Az utóbbi másfél évtized legnevezetesebb vészjelzése e tárgyban E. D. Hirsch, Jr. *A műveltség (Amit minden amerikainak tudnia kell)* című könyve volt, amely legelső formájában előadásként hangzott el a tekintélyes amerikai filológiai társaság, a *Modern Language Association* (MLA) 1981. évi konferenciáján. A szöveg megjelent a *The American Scholar* hasábjain, majd ennek nyomán az Exxon Kulturális Alapítvány sürgetni kezdte a szerzőt, hogy ne csak írjon, hanem tegyen is valamit az amerikai ifjúság tudatlansága ellen.

Hirsch aktivizálódott, és országos kampányt bontakoztatott ki a műveletlenség ellen, amelynek legismertebb terméke az említett könyv (1987) és egy ennek tanulságai és hatalmas visszhangja nyomán hamar elkészített kézikönyv, *A műveltség szótára* (1988) lett.³³ (Mindkettőt régen át kellett volna már ültetni magyarra is.) Hirsch érvelése szerint a japán gazdasági csoda magyarázatát a csaknem teljes körű írástudásban kell keresni, miközben az Egyesült Államok polgárainak harmada gyakorlatilag írástudatlan, s még az írni-olvasni tudók általános műveltsége is nagyon alacsony. Hirsch könyve elsősorban az írni-olvasni tanítás-tanulás tágasabb kulturális hátterével, azaz végső fokon az amerikai gazdasági sikernek, a piacképes termelékenységnek műveltségi, gondolkodási, filozófiai alapozásával foglalkozik, s innen nyerte az iránta megmutatkozó rendkívüli érdeklődést.

Hirsch is visszavezeti érvelését az alapító atyákhoz, akik az amerikai köztársaságot egy írni-olvasni tudó, művelt, tájékozott társadalommal kívánták felépíteni. „Ennek az elképzelésnek a lényegéhez tartozik, hogy amennyiben szükséges, még a legitimokzatosabb szakma fő jellegzetességeit és következményeit is meg lehessen magyarázni az írástudó és művelt polgároknak. A gazdasági ügyeket meg lehessen beszélni a nyilvánosság előtt. Mérlegelni lehessen az új orvosi ismeretek erkölcsi dilemmáit. A technológiai változás következményei jól informált, nyilvános vita

³³ E. D. Hirsch, Jr.: *Cultural Literacy. What Every American Needs To Know* (Boston: Houghton Mifflin Co., 1987); E. D. Hirsch, Jr. – Joseph F. Kett – James Trefil (eds): *The Dictionary of Cultural Literacy* (Boston: Houghton Mifflin Co., 1988).

tárgyává lehessenek – ami a vita nagy kérdéseit, s nem a technikai részleteket illeti. Másként fennáll a veszély, hogy a technológiai megfélemlítés áldozataivá válnunk.”³⁴

Hirsch sikerkönyvével gyakorlatilag egyidejűleg látott napvilágot a neokonzervatív filozófus Allan Bloom bestsellerré vált, nagy hatású kötete, *Az amerikai elme bezárulása*.³⁵ Bloom egyenesen azzal vádolja az amerikai felsőoktatást, hogy „elhagyta” a demokráciát, és elszegényítette az amerikai diák lelkét. A filozófus szerint Amerikában nincs világos elképzelés arról, hogy „mi egy művelt ember”. Maga a kérdés is eltűnt, mert felvetése veszélyeztetné a társadalmi békét. „Nincs a tudománynak rendszere, nincs a tudásnak fája.” Különösen az általános gondolati bevezetést kínáló, úgynevezett humán stúdiumok kerülnek veszélybe, hiszen a diákok szívesebben fordulnak inkább valamely szaktantárgy felé, amelytől könnyebb és biztosabb elhelyezkedést remélhetnek. „A diák – mondja Bloom – nem kap biztatást, hogy (tanulmányai révén) nagy titkokba láthat bele, hogy a cselekvés új és magasabb indítékait fedezheti fel önmagában, s hogy amit tanulni fog, az egy más és emberibb életforma harmonikus építéséhez segítheti hozzá.”³⁶ A szakosodás túl korai és túl szűk értelmezése megfosztja az amerikai diákokat egy általánosabb világkép megismerésének lehetőségétől. Mind a diák, mind pedig az egyetem elveszíti teljességét.

Bloom könyvéhez írott előszavában Saul Bellow, a Nobel-díjas amerikai író felidézi *Herzog* című regényének hőstét, a magánéleti problémáit tudományos igényű levelekben leküzdeni próbáló történészprofesszort, aki fájdalmasan ébred rá, hogy mindaz, amit az egyetemen tanult, nem alkalmas életének rendbetételére. „Szándékom szerint a regény azt mutatja meg, hogy a »felsőoktatás« milyen kevés erőt tud kölcsönözni egy bajbajutott embernek. A végén ráébred, hogy nem kapott semmiféle képzést az élet vitelére (ugyan ki volt az egyetemen, aki megtanította volna rá, hogyan bánjon erotikus igényeivel, a nőkkel, családi ügyekkel?), és visszatér, a játékok nyelvén szólva, a kiinduló kockába...”³⁷

A konzervatív Bloomnak (és társainak, így William Bennettnak és Roger Kimballnak) éles hangú választ adott néhány évvel ezelőtt a kritikus Frederick Crews. „Kulturális nosztalgizálóknak” nevezte őket, oktatási modelljüket pedig a vérátömlesztéshez hasonlította, „ahol a klasszikusok összegyűjtött bölcsessége egyfajta [vér]plazmaként viselkedik, amely jótékonyan vénáinkba csöpgög, ha jelenlétében kellőképpen passzív tudunk maradni”.³⁸ Crews nem a „nagy könyvek” néma

³⁴ Hirsch: i. m., 108.

³⁵ Allan Bloom: *The Closing of the American Mind* (New York: Simon & Schuster, 1987, Touchstone ed. 1988).

³⁶ Uo., 337.

³⁷ Saul Bellow: Foreword in Bloom: i. m., 16.

³⁸ Frederick Crews: Introduction. In *The Critics Bear It Away. American Fiction and the Academy* (New York, 1992), xv.

tiszteletét kéri számon az egyetemtől, hanem az élénk vitaszellemet, a történelmi tudatosságot, az önreflexió képességét s az úgynevezett „kánon” folyamatos bővítését. „Véleményem szerint nincs szent szöveg, veleszületetten civilizáló eszme, avagy teljesen érdekmentes irodalmi kritikus.”³⁹

A „kánon” bírálatával szellemi aknamezőre lépünk a mai Amerikában. Ha van terület, amelyhez mindenki „ért”, akkor az éppen a „szent szövegek könyvtára”, amit egy-egy generáció kötelező olvasmánnyá kíván avatni, s ha kell, akár a szellemi erőszak, az oktatási inkvizíció minden eszközével. Visszafogottabb, szélsőségekre nem hajlamos kultúrkritikusok különösen most figyelmeztetnek a „kánon” változékony természetére, illékony értékrendjére. Amikor felborult a kétpólusú világrend, Amerikában is tartós válságba került a kulturális identitás, s a hidegháborús gondolati konstrukciók a hadszínterekről a berlini fallal együtt hirtelen múzeumokba kerültek.

A kulcsszavak, mondja *A panasz kultúrája* című, lendületes könyvében Robert Hughes, a vasfüggöny nélkülinek remélt világban immár nem a „vagy–vagy”, hanem az „és–és”. A rokonszenves, Ausztráliából bevándorolt közíró, aki a *Time* magazin műbírálója és több társadalomkritikai *bestseller* szerzője, keményen odamond a jobboldalnak és a baloldalnak egyaránt. Kíméletlen a jobboldali, „paleo-konzervatív” Pat Buchanan, Pat Robinson, Jesse Helms iránt, s különösen élesen támadja Ronald Reagant, aki „az alvajáró biztonságával nivellálta Amerikát a maga színvonalára. Amikor 1988-ban távozott az elnökségből, egy kicsit ostobábban hagyta maga után az országot, mint ahogy 1980-ban találta, és sokkal türelmesebben a hazugságokkal szemben.”⁴⁰

A kultúra hanyatlásától elsősorban azok tartanak, akik ismerik Oswald Spengler vagy Arnold Toynbee, esetleg valamely más olyan történetfilozófus jóslatait, akik a történelem ciklikus magyarázatának hívei voltak, és elháríthatatlannak jövendölték a hanyatlást. 1987-ben publikált könyvével, *A nagyhatalmak tündöklése és bukása* című „hatalomtörténeti” körképpel ennek az iskolának befolyásos képviselőjévé szegődött Paul Kennedy, a Yale Egyetem brit történészprofesszora.⁴¹ Kennedy nem riadt vissza attól, hogy – egyelőre óvatosan – az Egyesült Államokat is beállítsa azoknak az államoknak a sorába, amelyek az elmúlt ötszáz esztendőben vezető politikai hatalomhoz jutottak, majd elvesztették azt. Gazdaság- és hadtörténeti elemzést ad ezekről az impériumokról, köztük a Habsburgok 16–17. századi birodalmáról is, s a sort a „relatív hanyatlás” állapotában lévő, választott hazájával zárja.⁴² Noha kifejezetten a kultúra kérdéseit nem vizsgálja, Kennedy látja, hogy

³⁹ Uo.

⁴⁰ Hughes: i. m., 41.

⁴¹ Paul Kennedy: *A nagyhatalmak tündöklése és bukása* (ford. Bojtár Péter és mások) (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1992).

⁴² Uo., 483–502.

egy mindjobban integrálódó világban az amerikai hatalom fennmaradásának egyik titka a más kultúrákkal és ideológiákkal való párbeszéd képessége.⁴³ S csak egyet érthetünk vele, amikor hozzáteszi: „Ezért elsősorban a kultúr- és belpolitika fogja meghatározni, hogy a 21. század felé közeledő általános amerikai politikai fejlődés milyen erőpróbát képes kiállni.”⁴⁴

Igen: akármilyen meglepően is hangozhat, a műveltség az amerikai túlélés feltétele. A paradoxon igaz: a nagy amerikai civilizációt az írástudás mentheti meg a hanyatlástól.

■ *Társadalmi Szemle* 50/7, 1995, 28–39.

Az amerikai évszázad vége?

Henry Luce (1898–1967) laptulajdonos és főszerkesztő 1941-ben, a *Life* magazinban vizionálta az „amerikai évszázadot” (*The American Century*), amelynek próféciája a második világháború során, és különösen azután drámai módon kezdett valóra válni az Egyesült Államokon kívül is, minden pozitív és negatív következményével.¹ Luce nem annyira a 20. századot értette jóslatában, mint inkább egy évszázadnyi esztendőt, amelyet az akkor még az Egyesült Államok nélkül vívott második világháború győzelmes befejezése és Amerika ezzel kezdődő globális befolyása jegyében jósolt. Az „amerikai évszázad” eszméje a világháború talaján sarjadt mítosz volt, és elsőnek a germán felsőbbrendűség veszedelmes rögeszméjével szállt harcba.

Nyugat-Európa amerikanizálása a Marshall-terv nyomán indult meg nagy erővel. 1949 után az amerikai angol nyelv nélkülözhetetlen eszköze lett a NATO-n belüli katonai és politikai kapcsolatoknak, és az atlanti övezetet nem utolsósorban éppen az angol nyelv fogta, fogja egybe. Nélküle nem volt elképzelhető az érintkezés a Németországban és Ausztriában létrejövő angol és amerikai megszállási övezetek helyi hatóságaival sem. Különösen nagy sikere volt e nyelv oktatásának és tanulásának azokban az országokban, amelyekben az anyanyelvet nyelvtörténeti szálak kötötték, kötik össze az angollal, így Hollandiában és Svédországban. Kétségbe sikerült elterjeszteni az angolt mint nemzetközi nyelvet a mediterrán térségben, amely nyelvileg máig ellenáll az internacionális angol nyelv hódításának.²

¹ Henry R. Luce: *The American Century*. *Life*, 1941. február 17. Vö. Alan Brinkley: *The Publisher: Henry Luce and His American Century* (New York: Alfred A. Knopf, 2010), 267–273; Frank Tibor: Birodalmi tudat és nyelvi infláció. In Frank Tibor – Károly Krisztina (szerk.): *Anglisztika és amerikanisztika. Magyar kutatások az ezredfordulón* (Budapest: Tinta Könyvkiadó, 2009), 259–263. (Lásd ebben a kötetben is.)

² Frank Tibor: A világangol: áldás vagy átok? In Bárdosi Vilmos (szerk.): *Quo vadis philologia temporum nostrorum? Korunk civilizációjának nyelvi képe* (Budapest: Tinta Könyvkiadó, 2009), 122. (Lásd ebben a kötetben is.)

⁴³ Uo., 492.

⁴⁴ Uo., 493.

Az amerikai angol nyelv és mentalitás európai sikerében szerepet játszott az amerikai katonai megszállás, hiszen az amerikai katonáknak általában nem volt semmiféle idegennyelv-ismerete (hacsak éppen maguk is nem új bevándorlók voltak), és csak az egyszerűsített angol alkalmazása tette lehetővé érintkezésüket a helyi lakossággal, akár Európában, akár Ázsiában. Az angol nyelv ezekben a háború utáni években sok helyütt a demokrácia, a szabadság és egy optimistább jövőkép értékeinek záloga is lett.³ Ezeket az értékeket közvetítette a hollywoodi filmipar, melynek termékei sokszor a hatékony képsorokon kívül az alapszókincssel is megértették a nézőkkel az amerikai filmek üzenetét. Az angol nyelv elsajátíttatása része lett az amerikaiak által vezérelt nyugat-európai náciitanításnak.⁴

Henry Luce próféciája nem volt előzmények nélküli, ám az Egyesült Államok a valóságban csak a második világháború alatt és főként annak győzelmes befejezése után vált igazi világhatalommá, vagy ahogyan a hidegháború során később mondani kezdték, szuperhatalommá. Az ország gazdasági ereje évtizedeken keresztül elegendő volt ahhoz, hogy fenntartsa és szolgálja világhatalmi törekvéseit, s csupán az 1980-as évek végétől rémlett fel, hogy az amerikai évszázad egyszer véget is érhet. Ezt tükrözte Paul Kennedy (1945–) brit történész, az amerikai Yale Egyetem professzorának kitűnő felismerése, az „*imperial overreach*”, a birodalmi túlterjeszkedés képlete, amely szerint minden birodalom addig képes fenntartani hatalmát, ameddig hódítási, katonai ambíciói nem lépnek túl gazdasági potenciálján. Paul Kennedy ezt először 1987-ben megjelent könyvében tette közzé, amelynek utolsó fejezete (már 1987-ben!) az Egyesült Államok „relatív hanyatlásával” is számolt.⁵ Paul Kennedy már a Szovjetunió bukása előtt utalt rá, hogy „az Egyesült Államoknak jelenleg szerte a világon sokkal több érdekeltsége és kötelezettsége van, mint amennyinek az ország, erejét tekintve, egyidejűleg eleget tudna tenni”.⁶ Könyve látnoki zárófejezetében arra figyelmeztetett, hogy az Egyesült Államok akkor és addig őrizheti meg hatalmi pozícióit, „ha józanul felismerik mind az amerikai erő határait, mind pedig lehetőségeit”.⁷ E gondolatra rimel Magyarics Tamás nemrégiben második, bővített kiadásban napvilágot látott amerikai külpolitika-történetének záró mondata is: „Az egész világ sorsát nagymértékben az fogja

³ Kövecses Zoltán: Az amerikai angol demokratikus természete. In uő: *Az amerikai angol* (Budapest: ELTE Eötvös Kiadó, 1996), 189–203.

⁴ Frank Tibor: *Szabadság és felelősség. Az Egyesült Államok és a németországi náciitanítás a második világháború után* (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 2014). (Lásd ebben a kötetben is.)

⁵ Paul Kennedy: *The United States. The Problem of Number One in Relative Decline*. In uő: *The Rise and Fall of the Great Powers. Economic Change and Military Conflict from 1500 to 2000* (New York: Random House, 1987) 514–535. A könyv később magyarul is napvilágot látott: *A nagyhatalmak tündöklése és bukása. Gazdasági változások és katonai konfliktusok 1500–2000* címen (ford. Bojtár Péter és mások; Budapest: Akadémiai Kiadó, 1992).

⁶ Kennedy: *A nagyhatalmak tündöklése és bukása*, i. m., 483.

⁷ Uo., 502.

meghatározni a 21. században, hogy a világtörténelem legerősebb hatalma adekvát és felelősségteljes magatartást fog-e tanúsítani a nemzetközi életben, és a rendelkezésre álló források felhasználásánál sikeresen tudja-e összehangolni a saját és a nemzetközi közösség értékeit és érdekeit.”⁸

Paul Kennedy következő könyve, a világ nagy kérdéseivel foglalkozó *Preparing for the Twenty First Century*⁹ tovább szötte a szerző mind pesszimistább gondolatait az Egyesült Államok jövőjéről is, amelyet továbbra is „lassú, állandó, viszonylagos hanyatlásnak” (*slow, steady, relative decline*) látott.¹⁰

A birodalmi túlterjeszkedés veszélye a Kennedy professzor által vizsgált világhatalmak sorában az Egyesült Államokat sem tudta elkertülni. Az 1960-as évek óta az amerikai gazdaság jelentősen eltolódott a gyártástól a szolgáltatás felé. Az Egyesült Államok 2001 óta mintegy 42 000 gyárat veszített el. Jó példa erre Youngstown városának (Ohio állam) sorsa: ebből az egykor virágzó acélipari központból kivonult az ipari termelés, és a város megváltozott sorsát mára elhagyott otthonok és vállalkozások jelzik. Az amerikai átlagember azonban lassan megérti, hogy a többi országgal történő kereskedelem nem veszélyforrás, hanem lehetőség a gazdaság növekedésére. Katonai kérdésekben ugyanakkor nincsen változás: Amerika katonai kiadásai továbbra is sokszorosát teszik ki a többi országénak. Az Egyesült Államok továbbra is retteg az újabb atomhatalmaktól, ezért megpróbálja sakkban tartani őket.

Eközben azonban az átlag amerikai mára jóval kevesebbre értékeli az Egyesült Államok világhatalmi szerepét: 2013-ban a lakosság 53%-a látta úgy, hogy az Egyesült Államok kevésbé fontos szerepet tölt be a világban és kisebb a hatalma, mint 10 évvel korábban, és csupán 17% gondolta ennek az ellenkezőjét.¹¹

Az Egyesült Államok mint birodalom időközben új meg új elemzések közepontjába került. A legújabbak egyike az ugyancsak brit Niall Ferguson (1964–) harvardi professzor munkája, aki először 2004-ben adta ki *Colossus. The Rise and Fall of the American Empire*¹² (*Kolosszus. Az amerikai birodalom emelkedése és bukása*) című, egyszerre sikeres és erősen vitatott könyvét. (A legjobb könyveket Amerikáról gyakran külföldiek, legtöbbször franciák és angolok írják.) Ferguson könyvének címe Thomas Jefferson (1843–1826) mondatára utal: „*What a colossus shall we be*” [Micsoda kolosszus leszünk mi] – írta 1816-ban John Adams

⁸ Magyarics Tamás: *Az Egyesült Államok külpolitikájának története. Mítosz és valóság: érdekek és értékek* (Budapest: Antall József Tudásközpont, 2., átdolgozott és bővített kiadás: 2014), 678–679.

⁹ Paul Kennedy: *Preparing for the Twenty First Century* (New York: Random House, 1993); magyarul: *A XXI. század küszöbén* (Budapest: Napvilág Kiadó, 1997).

¹⁰ Uo., 324.

¹¹ A Pew Research Center közlése alapján, 1974–1990 között a Chicago Council on Foreign Relations adatainak felhasználásával.

¹² Niall Ferguson: *Colossus. The Rise and Fall of the American Empire* (London: Penguin Books, 2005).

(1735–1826) korábbi amerikai elnöknek Jefferson, az Egyesült Államok egyik alapító atyja, és ekkorra már ugyancsak volt elnöke.¹³ Érdekes módon a *Colossus* szót használta híressé vált szonettjének címében (*The New Colossus*, Az új kolosszus) Emma Lazarus (1849–1887) is 1883-ban, akinek nagyerejű költeményét bronz emléktábla hirdeti a New York-i szabadságoszobor talapzatán. Amerika mint kolosszus, az amerikai szabadság eszméjét megjelenítő „szárműzöttek anyja” fontos toposz és metafora az amerikai gondolkodás történetében. Ferguson amellet érvel, hogy az Egyesült Államok igenis impérium, állandóan Nyugatra törő, majd a kontinens meghódítása után világhatalomra aspiráló birodalom, amelynek – mint minden birodalomnak – egyetemes civilizációs küldetéstudata van.¹⁴ Hagyományos nevén ezt hívják Amerikában *Manifest Destiny*-nek. Ahogyan egy idevágó tanulmánykötet, a *Gyarmatokból impérium* élén erről 2007-ben megfogalmaztam, e fogalomnak több évszázados fejlődéstörténete van:

Az amerikai gondolkodásban mélyen gyökerezik a küldetés tudata, az elhivatottság hite, a kiválasztottság meggyőződése. A hosszú évszázadok során, amikor az amerikaiak birtokba vették szép és gazdag földrészüket, kialakult bennük a hiedelem: küldetésük sorszerűen, nyilvánvalóan rájuk szabott elrendelés. *Feladatuk*, hogy elterjesszék a szabadságot és a demokráciát. „Sorsszerű, nyilvánvaló végzetük”, a *Manifest Destiny* egyike az amerikai lét s az avval szorosan együtt járó területi terjeszkedés alapfogalmainak. Életformájuk hitbuzgó terjesztése meghatározó ideológiája lett az észak-amerikai kontinens népének, már-már az amerikaiság szinonimája.¹⁵

Az amerikai történetírók is kétféleképpen értelmezik az amerikai imperializmus jelenségét: „Altruizmus vagy agresszió?”¹⁶ George W. Bush (1946–) amerikai elnök a Republikánus Párt konvencióján 2004 szeptemberében Amerika történetét egyenesen mint „a szabadság expanzióját” értelmezte.¹⁷

¹³ Thomas Jefferson John Adamsnek, Monticello, 1816. augusztus 1. Joyce Appleby – Terence Ball (eds.): *Thomas Jefferson: Political Writings* (New York: Cambridge University Press, 1999), 53.

¹⁴ Ferguson: i. m., ix.

¹⁵ Frank Tibor: „*Manifest Destiny*”. A sorsszerű küldetés eszméje és gyakorlata (Bevezető). In uő (szerk.): *Gyarmatokból impérium. Magyar kutatók tanulmányai az amerikai történelemről* (Budapest: Gondolat, 2007), 7.

¹⁶ Gerald N. Grob – George Athan Billias (eds): *Interpretations of American History. Patterns and Perspectives*, Vol. 2 (6th ed., New York: The Free Press, 1992), 163.

¹⁷ *The New York Times*, 2004. szeptember 2. idézi Ferguson: i. m., ix–x.

AMERIKA NAGY KIHÍVÁSA: KÍNA

Michael T. Snyder *19 Facts About the Deindustrialization of America That Will Blow Your Mind* [19 tény Amerika ipartalanításáról, amely meg fog döbbsenteni] című, 2010-es blogjában és Paul J. Bern *The Middle and Working Class Manifesto* [A közép- és munkásosztály kiáltványa] című, részben erre épülő 2011-es könyvében már temeti az Egyesült Államokat mint nagyhatalmat, s az amerikai birodalom végéről beszél.¹⁸ Snyder és nyomában Bern megdöbbsentő adatokat sorakoztat fel. A Dell Inc., Amerika egyik legnagyobb komputergyártó cége nemrégiben bejelentette, hogy Winston-Salemben (Észak-Karolina állam) bezárja legnagyobb amerikai gyártó központját, és elbocsát mintegy 900 dolgozót, miközben kínai működését a következő évtizedben több mint 100 milliárd dolláros befektetéssel növeli. 2008-ban az 1,2 milliárd mobiltelefonból a híradások szerint egyet sem az Egyesült Államokban gyártottak. Az Economic Policy Institute új tanulmányát idézve Snyder úgy látja, hogy ha az Egyesült Államok külkereskedelmi deficitje Kínával szemben tovább nő, az amerikai gazdaság egy év alatt mintegy félmillió álláshelyet veszít el. Az amerikai–kínai külkereskedelemben az amerikai mérleghiány 18%-kal emelkedett. Kína finanszírozza az amerikai államadósság 8%-át. 2000 októbere óta, tehát a Snyder-blog megjelenéséig terjedő egy évtized alatt az Egyesült Államok 5,5 millió ipari állást veszített el, ami az amerikai ipari állások 32%-át jelenti. Az amerikaiak mintegy négyszer annyit költenek kínai árucikkekre, mint a kínaiak amerikai árukra. Érdemes viszont megjegyezni, hogy az amerikai kínai import jelentős része amerikai tőkebefektetés eredménye.

A U. S. Census Bureau, az Egyesült Államok népszámlálási hivatalának adatai szerint 43,6 millió amerikai él szegénységben, s az idevágó adatgyűjtés kezdete óta eltelt 51 esztendőben ez a legtöbb szegényt jelenti Amerikában.¹⁹ Közben az Egyesült Államok a világ legnagyobb kölcsönvevője lett, az államadósságot billiókban számolják.²⁰

¹⁸ Michael Snyder: 19 Facts About the Deindustrialization of America That Will Blow Your Mind, 2010. szeptember 24., *The Economic Collapse* (blog), <http://theeconomiccollapseblog.com/archives/19-facts-about-the-deindustrialization-of-america-that-will-blow-your-mind> [Letöltve: 2015. június 10.]. Idézi: Paul J. Bern: *The Middle and Working Class Manifesto* (2011) <https://books.google.hu/books?id=PV6OmeZrNT8C&printsec=frontcover&hl=hu#v=onepage&q&f=false> [Letöltve: 2015. június 10.].

¹⁹ Az adatok Michael Snyder idézett blogjából valók.

²⁰ Ferguson: i. m., 280.

AMERIKA ÖNKÉPE

Megváltozott az amerikaiak percepciója saját magukról. A *Gallup Organization* azon kérdésére, hogy melyik államot gondolja ma az amerikai ember a világ vezető gazdasági hatalmának, 2000-től 2013-ig nagyon megváltozott választ adott a megkérdezettek többsége. Az Egyesült Államok helye az átlagamerikai megítélésében ebben az időszakban 65%-ról 32%-ra csökkent, miközben Kína 10%-ról 53%-ra szökött fel. Minden más gazdasági nagyhatalom helyzete csökkenő irányban változott vagy stagnált az amerikai fejekben.

Arra a kérdésre, hogy „Ön szerint az USA az első számú, vagy csak egy a vezető katonai hatalmak között?” 1993-ban még az amerikaiak 63%-a gondolt az Egyesült Államokra mint első számú katonai hatalomra, 2013-ban már csak 50%-uk, és 47% csak mint az egyik katonai nagyhatalomra voksolt. Mindeközben az Egyesült Államok katonai kiadásai továbbra is sokszorosát teszik ki a többi országénak. A politológus Samuel P. Huntington (1927–2008), a magyarul *A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása*²¹ címmel megjelent könyv szerzője, keményen elítélte azokat az amerikai vezetőket, akik „dicsekszenek az amerikai hatalommal és az amerikai erényekkel, az Egyesült Államokat jóindulatú hegemonként ünneplve. Leckéztetnek más országokat az amerikai alapelvek, a [z amerikai] gyakorlat és az [amerikai] intézmények egyetemes érvényességéről”.²² Huntington bírálta Bill Clinton (1946–) elnök, Madeleine Albright (1937–) korábbi külügyminiszter, Strobe Talbott (1946–) külügyminiszter-helyettes és Laurence H. Summers (1954–) pénzügyminiszter-helyettes leplezetlenül dicsekvő Amerika-képeit, az Egyesült Államok egyedülállóságának, erényeinek és hatalmának jócskán túlzásba vitt ünneplését.²³

9/11: A BOSSZÚ KORA

Az Egyesült Államok helyét a világban 2001 óta a New York-i ikertornyokat ért csapás megtorlása, a terrorizmusellenes világméretű küzdelem, a katonai és politikai szupremácia megtartásának igénye határozza meg. Az ország helyzetét a váratlan támadás alapvetően változtatta meg: 2001 ősze óta mást és máshogyan gondolkodnak az amerikaiak a világról, s benne a maguk helyéről, szerepéről, ten-

²¹ Samuel P. Huntington: *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order* (New York: Simon & Schuster, 1996), magyarul: *A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása* (Budapest: Európa Könyvkiadó, 2014).

²² Samuel P. Huntington: America's Misguided Quest for Unipolar Hegemony in the Post-Cold War World. In Dennis Merrill – Thomas G. Paterson (eds): *Major Problems in American Foreign Relations*. Vol. 2 (Boston – New York: Houghton Mifflin, 5th ed. 2000), 629–630.

²³ Uo., 630.

nivalójáról. 2001. szeptember 11. óta minden megváltozott. Véget ért az „amerikai évszázad”, megdőlt a sérthetatlenség illúziója, új főszereplők tűntek fel a világban.

Amerikából egyre több önkritikus hangot hallunk. A befolyásos *Time* magazin 2015. június 1-jei számának címlapján teljesen izolált apró amerikai zászlót mutat, nagy távolságban valamennyi más ország kis lobogójától. *Lost in the World* [Elveszve a világban], mondja a szám címe. S vezető cikkének élén leszögezi: az amerikai külpolitika diszfunkcionális, mindenképpen reparálásra szorul a hamarosan, 2016-ban megválasztandó új elnök irányításával.²⁴ A cikk másutt „inkoherensnek”, később „költséges félrekalkulálásnak” nevezi az utolsó 25 év amerikai külpolitikáját. A cikk már első oldalán nagyméretű képet mutat a most éppen ukrán csapatok kiképzését irányító amerikai katonai tanácsadókról, ezzel a címmel: *Indispensable?* – azaz: „Valóban nélkülözhetetlenek?” A cikk egyik legérdekesebb része az a statisztikai kimutatás, amely a mai amerikaiak véleményét tükrözi az ország külpolitikájáról, nemzetközi szerepvállalásáról. Ebből kitűnik, hogy generációs különbségek jelentkeznek az Egyesült Államok szerepével kapcsolatosan: míg az 50 fölöttiek továbbra is hisznek Amerika világpolitikai küldetésének jogosságában, fontosságában, a fiatalabb korosztályok már sokkal kevésbé gondolják, hogy hazájuknak kivételes missziója lenne. A megkérdezettek 36%-a érzi úgy, hogy a Egyesült Államoknak függetlennek kellene maradnia, azaz inkább hisznek a tradicionális, még George Washington által rájuk hagyományozott amerikai izolacionizmusban, mai népszerűbb nevén „függetlenségben”, míg 28%-uk kiáll az Egyesült Államok világpolitikai küldetésének fontossága mellett. Ez utóbbi csoport egy olyan világban érezné Amerikát biztonságban, ahol egyetemesen elismerik a demokráciát, a jogrendet, az információhoz jutás jogát, a szólásszabadságot és az alapvető emberi jogokat – s hiszik, hogy egyedül Amerikának van meg az ereje és a szándéka egy ilyen világ létrehozására. 36%-nak az a véleménye, hogy az ország feladata saját politikai és gazdasági érdekeinek megvédelme – ennél nem több, de nem is kevesebb. Egy másik felosztás szerint a fiatalok (a 18–29 éves korosztály) Amerika nemzetközi reputációjáért aggódnak, a középkorúak (30–59) az amerikai gazdaságot féltik, az idősebbek (60 felett) úgy érzik, hogy az ország vezetői veszélyeztetik az Egyesült Államok alapelveit. Az amerikai külpolitika neuralgikus pontjával, a Közel-Kelettel kapcsolatosan a megkérdezettek túlnyomó többsége minden korosztályban úgy véli, hogy Washington egy menedzselhetetlen térség menedzselésének lehetőségében hisz, és – téved.

A *Time* felmérése szerint az amerikaiak legnagyobb része nem kíván segítséget nyújtani számukra ismeretlen és érdektelen országoknak. „Abba kell hagynunk az ígéretést, amelyről tudjuk, hogy nem tudjuk megtartani, és fel kell hagynunk fenyegetéseinkkel, melyekről tudjuk, hogy nem fogjuk őket valóra váltani.”²⁵ Ian Bremmer felteszi a kérdést: „Mi volt a vietnami háború igazi tanulsága? Vagy az

²⁴ Ian Bremmer: What Does America Stand For? *Time*, 2015. június 1., 17–21.

²⁵ Bremmer: i. m., 20.

afganisztáni és az iraki háborúé? Akármilyen erős vagy, nehéz legyőzni egy olyan ellenséget, amelyet sokkal jobban érdekel a harc kimenétele, mint téged.”²⁶ A szerző tanácsa az, hogy mindenütt a helyi szereplőkre kell bízni a döntést, s nem szabad a világ rendőrének szerepét játszani.

Az amerikaiak szeretik azt hinni, hogy a demokrácia megkérdőjelezhetetlenül vonzó, és a mi elkötelezettségünk mellette olyan nyilvánvaló, hogy másoknak bízni kell bennünk, hogy megteremtjük azt számukra is a maguk határain belül. Ez azonban nem igaz. Néhány ország még mindig szeretne amerikai vezetést, de sokan világszerte kevesebb amerikai beavatkozást kérnek, s nem többet. Szeretik az amerikai technikát, a közösségi médiát, a zenét, a mozit és a divatot. De nemigen törődnek azzal, hogy Washington szerint hogyan kellene őket kormányozni, kik legyenek nemzetközi barátaik, és hogyan kezeljék a pénzüket.²⁷

Ez már az izolacionizmus, állapítja meg Bremmer, aki szerint ez szitokszó, „a halál csókja” Amerikában a második világháború óta, miközben az országnak már régen fel kellett volna hagyni a *Superman* szerepével.

Hozzá kell tennünk, hogy az Egyesült Államok és a NATO oroszellenes éllel már Kelet- Közép-Európában is fegyverzetlepipítési tervvel foglalkozik, miközben a világ muszlimjai felett globális fennhatóságot követelő Iszlám Állammal Irak és Szíria mellett – különféle módokon – már szinte az egész tágasabb közel-keleti térségben is hadakozik.

Az Egyesült Államoknak saját gondjaival kellene elsősorban foglalkoznia. A bevándorlással, a terrorizmus hazai veszélyeivel, az egészségbiztosítással, a környezetvédelemmel, a fegyvertartással, a jövedelmi egyenlőtlenséggel, a már sokaknak az ételre jutó pénzt is érintő szegénységgel, az ezzel paradox módon összefüggő túlsúlyossággal, a munkanélküliséggel, a feketékre lövöldöző rendőrökkel, a bűnözéssel, a börtönben ülő emberek meghökkentően nagy számával, a drogok hódításával, az irracionális szekták terjedésével, a diákok 2000 óta egyre romló eredményeivel a PISA teszteken, a válási statisztikák üzenetével, az iskolák színvonalával, a felsőoktatás növekvő költségeivel, a gyermekek boldogtalanságával.

Amerika nemrégiben új elnököt választott. Sikere láttán úgy tűnik: Donald Trump meghallotta azokat az érveket, amelyek a világ bajaitól való elfordulást, s a hazai problémákkal való szembenézést teszik elsőrendű feladatává. Vajon mit tesz a neki jutott hatalommal?

■ In Ormos Mária (szerk.): *Megroppan a világrend. A nagyhatalmak úton egy új világ felé*. Budapest: Argumentum Kiadó, 2016, 42–53.

²⁶ Uo.

²⁷ Uo.

Amerika és a világrend változásai

Azok, akik tisztelik, szeretik az Egyesült Államokat, ismerik a „jó” Amerikát, a vonzó amerikai értékeket, aggodalommal figyelnek azokra a jelzésekre, tünetekre, melyek ma e távoli, ám számunkra is oly fontos államban tapasztalható gazdasági-társadalmi problémákról érkeznek hozzánk, és összekapcsolják ezeket a hatalmas ország változóban lévő helyzetével is a nemzetközi kapcsolatok rendszerében, a világrendben.

Az Egyesült Államok gazdasági-társadalmi problémái Amerika gyengülő gazdaságára, a roppant államadósságra és annak gazdasági hátterére, a költsékezés nemzeti és egyéni tendenciájának veszélyes folyamatára, az elzárkózási politika (az *izolacionizmus*) jelenkori fokozódására hívják fel a figyelmet. Az amerikai élet megfigyelői, az Egyesült Államokkal foglalkozó publicisták, politológusok leggyakrabban és különösen az alábbi problémákra, veszélyekre utalnak:¹

- (1) Kína és India felemelkedése nyilvánvaló fenyegetés az Egyesült Államok egyedüli szuperhatalmi pozíciójára nézve.
- (2) Megváltozott a bevándorlás dinamikája. Hamarosan eljön Amerika fehér–angolszász–protestáns korszakának vége, túlsúlyba kerülnek a nem fehér társadalmi csoportok.
- (3) Előtérbe kerülnek a jóléti állam fenntartásának problémái, kulcskérdéssé válik a társadalombiztosítás.
- (4) Terjed az erőszak és a bűnözés, tömegesen kerül fegyver magánemberek kezébe.
- (5) Minden szintén nő a korrupció, egyre nagyobb teret nyer a vallásos fundamentalizmus.
- (6) Tömegesen szaporodnak a fizikai és a mentális betegségekben szenvedők.

¹ <http://politicsorpoppycock.com/2011/01/14/the-demise-of-the-united-states-as-the-global-super-power> [Letöltve: 2014. augusztus 12.]. A sorrend esetleges.

- (7) Változóban vannak a szexuális szokások, lazulnak a családi kötelékek, drámaian nő a válások száma, teret hódít a homoszexuális házasság és annak hivatalos elismerése.
- (8) Nő a szakadék a gazdagok és a szegények között.
- (9) Romlik a közoktatás színvonala.
- (10) Nő az Amerikán kívüli világ iránti érdektelenség, a befelé fordulás.

Az alábbiakban e problémák közül mutatunk be néhányat kissé részletesebben, a teljesség igénye nélkül, összefüggésben a világrend változásainak általánosabb kérdéskörével.

Amerika helyét a világ gazdasági dobogóján ma több veszély is fenyegeti:

- (1) A csökkenő kereskedelmi forgalom miatt kevesebb a lehetőség az üzleti kapcsolatokra a nagyvilággal. 2008-ra Amerika a világkereskedelem exportját tekintve már csak a 3. volt 11%-kal, Kína 12%-ával és az EU 16%-val szemben.
- (2) Úgy tűnik, hogy hanyatlók a technológiai innováció.
- (3) Negatív irányú változást mutat az amerikai dollárnak mint a világ tartalékvalutájának korábban kiváltságos helyzete.
- (4) Folyamatosan nő az amerikai adósságállomány, amely mára csillagászati összegekre rúg. A mai adósság már nagyobb, mint a GDP 100%-a. Elképzelhető ugyan egy bizonyos mértékű gazdasági fejlődés és az adósságállomány csökkentése, ám az öregedő népesség nyugdíj- és egészségügyi ellátása egyre komolyabb költségeket jelent: 2027-re lényegében megduplázhathatja a szövetségi adósságot.²

Amerika a dolgok jelenlegi állása s a jóslatok szerint 2026-ra már Kína mögé kerülhet gazdasági erőként, 2050-re India mögé is. A kínai innovációt a gazdaságkutatók egyre gyorsabban fejlődőnek vélik, s úgy látják, hogy Kína tudományos és katonai technológiája 2020 és 2030 között Amerikáé fölé emelkedhet. Idevágó adat, hogy Kína és India hirtelen sokkal több energiát kezdett fogyasztani. Ha a kőolajkínálat konstans is maradna (ami nem várható), a kereslet és így a költségek mindenképpen meredeken megemelkednek. A fejlett országok jó része ezért alternatív energiaforrások után néz és kutat. Amerika azonban más úton jár: az elmúlt négy évtizedben az importált olajra való ráutaltsága közel megduplázódott – 1973 és 2007 között az importált olaj 36%-ról 66%-ra nőtt. A kiotói egyezményt, a nemzetközi klímaváltozási politikának ezt az úttörő kezdeményezését az üvegházhatású gázok kibocsátásának korlátozásáról az Egyesült Államok – mintegy az amerikai gazdaság fejlődésének védelmében – nem ratifikálta.

² *The Economist*, 2010. november 18.

Változóban van az Egyesült Államok népességének összetétele. Növekedőben van a bevándorlók száma: 1990 óta a külföldön született állampolgárok száma 6 millióval nőtt, ők jelenleg a népesség közel 10%-át adják. Az USA évente egy-millió bevándorlóval gyarapszik – 70% legális, 30% illegális bevándorló. A mostanság bevándorolt (nem fehér) népesség 50%-kal magasabb születési statisztikával bír, mint az amerikai. A becsléseken alapuló jóslások szerint a nem fehér amerikai népesség 2050-re országosan 47,2% lesz; Kaliforniában 2025-re a hispán népesség 33%-kal egyenesen többségben lesz a fehérekhez képest. Összehasonlításul: az 1990-es népességszámlálási adatok szerint az ország akkori lakosságának 80,3%-a volt fehér bőrű.³ Az ázsiai eredetű népesség a következő 10 évben mintegy 25%-kal fog nőni. A *The Economist* korábbi kimutatása szerint az Egyesült Államok népességének növekedési üteme fele a hasonló mexikói mutatónak, és déli szomszédjával ellentétben a növekedés negatív tendenciát mutat.⁴

Az Egyesült Államok Statisztikai Hivatalának és Kereskedelmi Minisztériumának adatait összegezve azt találjuk, hogy az 1970-es évek óta újra felfelé ível a külföldön születettek aránya, amelynek 2009. évi 12,2%-os értéke már közelíti a korábban legnagyobb, 1910-es 14,7%-ot.⁵ Az elmúlt száz évben radikálisan átalakult a bevándorlók származási ország szerinti megoszlása. 1880-ban a lista élén Németország, Írország és Nagy-Britannia szerepelt, 2014-ben viszont Mexikó, Kína és India. Az 1880-as lista éléről valamennyi ország – Kína kivételével – mára eltűnt. 2014-ben a bevándorlók több mint egynegyede: 27,6%-a Mexikóból (illetőleg Mexikón át Latin-Amerikából) érkezett. 2014-ben a külföldön születettek összlétszáma 42,4 millió fő volt.⁶ Évente átlagosan 175,9 ezer mexikói (illetve Mexikón át érkező) bevándorló, 50,9 ezer kínai, 47,8 ezer Fülöp-szigeteki érkezik az Egyesült Államokba. (Összehasonlításul: 1904 és 1914 között négy olyan év is volt, amelyben egyedül a bevándorló magyarországiak száma meghaladta a 200 ezret.⁷ A hispán népesség döntően a városokban, a feketék többségükben a „vidéki” térségekben élnek.⁸

³ Martin Gilbert: *The Dent Atlas of American History* (London: J. M. Dent, 3rd ed. 1993), 128. Ennek külpolitikátörténeti összefüggéseihez érdekes szempontot vet fel Szabó Éva Eszter: A „bumeráingeftus”. Az amerikai külpolitika és bevándorláspolitikai összefüggései a Karib-medencében az 1960-as években. – A migrációelmélet és a bumeráingeftus. *Külgügyi Szemle* 1/4, 2002, 87–120.

⁴ *The Economist*, 1990. január 20., 19.

⁵ *The World Almanac and Book of Facts 2012* (New York: World Almanac Books, 2012), 615.

⁶ *The World Almanac and Book of Facts 2016* (New York: World Almanac Books, 2016), 620. Vö. Frank Tibor: Az amerikai Kongresszus és a bevándorláskorlátozás politikái (1879–1924). In Frank Tibor (szerk.): *Gyarmatokból impérium. Magyar kutatók tanulmányai az amerikai történelemről* (Budapest: Gondolat, 2007), 104–133. (Lásd e kötetben is.)

⁷ Jeremiah Jenks – W. Jett Lauck: *The Immigration Problem* (New York: Funk & Wagnalls, 6th ed. 1926), 448–449.

⁸ Gilbert: i. m., 128.

Hagyományos és folyamatos problémája az Egyesült Államoknak és más, külföldieknek is elhelyezkedési lehetőséget nyújtó államoknak, hogy a „bevándorlók” jelentős része csak munkavállalóként érkezik az országba, keresetét megtakarítja és hazaküldi vagy hazaviszi, de nem a foglalkoztató országban fekteti be. A jövedelmek jelentős része így elhagyja, és nem gazdagítja az országot, s ezek az összegek valószínűtlenül magas szintet érhetnek el.⁹

Ugyanott közölték azt a kimutatást is, mely szerint az amerikai GDP az 1940-es évek óta évente jelentős arányban csökken. A tendenciákkal természetesen óvatossággal kell bánnunk, hiszen nagy különbségek vannak a hatalmas országban belül. A *Bureau of Labor Statistics* adatai szerint néhány amerikai nagyvárosban (Washington, D.C., Phoenix, Cleveland, Minneapolis, Baltimore) 2009-ről 2010-re ismét megindult a gazdasági növekedés, és a nagy amerikai vállalatok újra toboroznak munkacsoportot. Más gazdasági centrumokban (Detroit, San Francisco, Kansas City, Sacramento, Las Vegas) a tendencia az adott időszakban nem változott.¹⁰ Ugyancsak különbségek mutatkoznak a gazdaság egyes ágazatai között: az építőiparban és a pénzügyi szektorban a munkaerőpiac negatív változásokat mutat, minimális növekedést a szövetségi kormányzat, a kiskereskedelem és a szolgáltatási ágazat alkalmazottainak a száma, míg az egészségügyben és az oktatásban javult az elhelyezkedési statisztika.

Az amerikai oktatási rendszer ma gyengébb helyezést ér el világviszonylatban, így a kutatók, tudósok, újtók utánpótlása is veszélybe kerülhet. Az Egyesült Államok egykor a 25 és 34 év közötti népesség felsőfokú diplomáinak számával vezette a világot, 2010-re már csak a 12. helyen volt. 2010-ben a Világgaazdasági Fórum Amerikát az egyetemi matematika-, fizika- és kémiaoktatás minőségét illetően 139 ország közül a középmezőnybe (az 52. helyre) tette. Az amerikai egyetemi hallgatók közel fele mára külföldi lett, akik a diploma megszerzése után hazamennek, nem pedig az Egyesült Államokban maradnak, ahogyan ez korábban jellemzően történt. 2025-re várhatóan hiány lesz magas színvonalú természettudósokból Amerikában.

Aggodalomra ad okot a ma mintegy 323 millió amerikai között terjedő sokféle mentális zavar. A felnőtt népesség 9,5%-át sújtja a depresszió, 2,3 millió felnőtt amerikai a bipoláris diszfunkció, mintegy 2,4 millió amerikai a pánikbetegség, 5,3 millió felnőtt amerikai valamely szociális fóbia és további mintegy 6,3 millió felnőtt amerikai valamilyen speciális fóbia, 3,3 millió felnőtt amerikai a kényszerneurozízis. Az ún. *Post-Traumatic Stress Disorder* 5,2 millió felnőtt amerikai

⁹ Migranten schicken Milliarden heim. *Die Presse*, Wien, 2010. március 9.; Die unglaubliche Entwicklung der Geldsendungen von Migranten. *Tageswoche*, Basel, 2013. május 9. Vö. Frank Tibor beszélgetése J. Györi Lászlóval: Kivándorlások. *Élet és Irodalom*, 2012. augusztus 25. Újra közölve In Majoros István (főszerk.): *Hindu istenek, szíamí tigrisek. Balogh András 70 éves* (Budapest: ELTE Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék, 2014), 139–145. (Lásd e kötetben is.)

¹⁰ *The Economist*, 2011. január 13.

érint, közülük a háborús veteránok körülbelül 30%-át. Mintegy 2,2 millió amerikai felnőtt skizofrén, a felnőtt lakosság 2,1%-a mutat antiszociális tüneteket; 40 millió amerikai küzd alvászavarokkal.¹¹

A testi tünetek közül a lelki élet zavaraihoz is köze van a túlsúlyosságnak, ami a 20 és 74 év közötti amerikaiak mintegy 70%-át érte el az elmúlt évtized során.¹² A kóros kövérség elsősorban az ország keleti-délkeleti részén jellemző, nagy térségekben a lakosság 30-on felüli százalékát jellemzi.

Az amerikaiak döntő többsége tisztán gondolkodik, és látja az országot fenyegető változásokat. Ilyen például ma a *political correctness* (PC), a minden elfogultságtól mentes, a többi ember nemére, bőrszínére, vallására, származására mindig kellő tisztelettel gondoló és utaló véleménynyilvánítás újabb kori kötelezettsége (amely a liberális, radikális baloldali politikai vitáiban alakult ki, s az 1980-as évek végétől, a 90-es évek elejétől terjedt el a köznyelvben és a médiában). Ez a soknemzetiségű, sokszínű, sokkultúrájú Egyesült Államokban az elmúlt mintegy 25 évben vált bevett nyelvi formulává, attól az önmagában érthető vágytól vezettetve, hogy senki senkit ne becsljön le, ne diszkrimináljon, ne alázzon meg „mássága” miatt. Az irányzat a polgárjogi mozgalom következménye, a fekete lakosság tényleges egyenjogúsításának folyamatát szolgálta – ahogyan az *affirmative action*, a (többek között az egyetemi felvételeknél is harminc éven át, 1965 és 1995 között alkalmazott) „pozitív diszkrimináció” is. Mindezt a *social engineering*, a társadalmi folyamatok alapvetően jó szándékú, az esélyegyenlőségre törekvő, állami vezérlésének igyekezete hajtotta és hajtja ma is. A célok nemesek voltak, az eszközök sok munkával alakultak ki, az eredmények mégis kérdéseket vetettek és vetnek fel.

Mára a *political correctness* sokak szemében elvesztette létjogosultságát. A Rasmussen Reports országos telefonos közvélemény-kutatása szerint a felnőtt lakosság 57%-a „politikailag túlzottan korrektnek” tartja Amerikát, s csak 23% gondolja a PC színvonalát alacsonynak.¹³ A megkérdezettek 63%-a szerint a PC-mentalitás akadályozta meg az amerikai hadsereg vezetését, hogy időben odafigyeljen a hadseregben pszichiáterként szolgáló Nidal Malik Hasan őrnagyra, aki 2009 novemberében 13 embert megölt és 32-t megsebesített a texasi Fort Hoodban, hogy „a dzsihád nevében” ezzel tiltakozzék „az amerikaiak agressziója ellen” az iszlám népek körében.¹⁴ Az amerikai népesség 74%-a úgy gondolja, hogy a PC a mai Amerika egyik fontos problémája, s hogy a kormányzati tisztviselők gyakran a PC

¹¹ A National Institute of Mental Health (NIMH), a USSG és az NIH Heart, Lung and Blood Institute (NHLBI) adatai alapján.

¹² A National Health and Nutrition Examination Survey adatai, National Center for Health Statistics, Health, United States, 2006.

¹³ http://www.rasmussenreports.com/public_content/politics/general_politics/october_2010/most_americans_say_u_s_is_too_politically_correct [Letöltve: 2014. augusztus 10.].

¹⁴ <http://www.foxnews.com/us/2013/08/28/fort-hood-gunman-maj-nidal-hasan-sentenced-to-death/> http://en.wikipedia.org/wiki/2009_Fort_Hood_shooting [Letöltve: 2014. augusztus 10.].

névében és kedvéért lesöprik a tényeket és a józan ész. Mark Twain *Huckleberry Finn kalandjai* című regényének egyik új kiadásából a PC jegyében kicenzúrázták a 219-szer előforduló *nigger* (néger) szót, amely a mai Amerikában tabu, de Mark Twain idején széles körű használatban volt.¹⁵ Ez heves vitákat váltott ki a PC érvényességi köréről, határaitól, retroaktív hatásának lehetőségeiről.

Az amerikai társadalomnak – mint nagyon sok más társadalomnak is – rákfeneje a korrupció. 2010-ben az Egyesült Államok 178 ország között a 19. helyen állt a több mint 15 éve vezetett korrupciós listán, de mostanra a 22. helyre csúszott.¹⁶ Az amerikai korrupció fokozódása és percepciójának rosszabbodása az elmúlt évtizedben a pénzügyi válság és a pénzügyi botrányok következtében állt elő, amelynek hírei megrázták az egész lakosságot. Az Enron, a WorldCom, Bernie Madoff és mások botrányai kapcsán illegális és korrump ténykedések sorozatára derült fény. A Legfelső Bíróság lehetővé tette, hogy a nagyvállalatok a választási kampányok időszakában politikai hirdetéseket finanszírozhassanak, és az erre szolgáló pénzeszegek lényegében még csak korlátozva sincsenek.¹⁷ Aki a globális felmelegedésre hivatkozva az olajvállalatok elleni törvényhozást támogatja, hamarosan szembe találja magát olyan hirdetésekkel, melyek az ilyen tiltakozást teszik felelőssé állás-helyek és a hagyományosnak tekintett amerikai életforma megszüntetéséért.¹⁸

A korrupció az egészségügyben is jelentősen megnőtt. Az Egyesült Államok az egyetlen ipari nagyhatalom, amely nem garantálja az egészségbiztosítást minden állampolgárának. A Harvard Egyetem nemrégiben készített tanulmánya szerint ennek következtében évente 45 000 ember hal meg teljesen szükségtelenül, miközben lehetne rajta segíteni. A magánbiztosítók vagyontokat keresnek egy olyan rendszer működtetése révén, amely nem állja a profitot nem hozó szegények költségeit, és a legbetegebb embert is elküldheti azzal, hogy „nem biztosításképes”. A rendszer kritikusai úgy látják, hogy a politikai élet képviselőit a korporációk tartják fogva.

Az amerikaiak számos jel szerint visszavonulnak a világ színpadáról, legalábbis annak kulturális szektorából. Az Egyesült Államok 1985 és 1999 között nem fizetett ENSZ tagdíjat (s így a szakosított szervezetben, például az UNESCO munkájában sem vett részt, 1984–2002), majd újra távol maradt az UNESCO-tól a palesztinok befogadása miatt. Az Egyesült Államok információs és kulturális szervezete, az USIA, amely a külföldet volt hivatva informálni többek között az amerikai kultúráról, hosszú és eredményes működés (1953–1999) után megszűnt, könyvtá-

¹⁵ <http://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/northamerica/usa/8239737/Censored-Huckleberry-Finn-prompts-political-correctness-debate.html>; <https://www.theguardian.com/books/books-blog/2011/jan/05/censoring-mark-twain-n-word-unacceptable> [Letöltve: 2014. augusztus 12.].

¹⁶ See no Evil. *The Blinding of America* (blog), d.n.

¹⁷ <http://www.independent.co.uk/voices/commentators/johann-hari/johann-hari-this-corruption-in-washington-is-smothering-americas-future-1882349.html> [Letöltve: 2014. augusztus 10.].

¹⁸ Uo.

rait, gyűjteményeit, szolgáltatásait világszerte feloszlatták. Mostanában a második világháború után elindított és rendkívüli jelentőségű Fulbright-program „nemzetköziesítése” van soron, azaz az Egyesült Államok már nem vállalja e nagy nemzetközi tudományos és kulturális csereprogram egyedüli finanszírozását, és sok millió dollárral csökkenteni tervezi annak éves amerikai költségvetését – a költségek egy részét, lehetőleg a felét a partnerországokra hárítva.¹⁹

Lényegében sikertelen az Egyesült Államok kiterjedt katonai jelenléte a világ számos pontján. Paul Kennedy már 1987-ben úgy találta, hogy az Egyesült Államok a „viszonylagos hanyatlás” állapotába került. Kennedy világosan érvelt amellett, hogy Amerikának a 21. században a kultúra és a belpolitika területén kell kiállnia az idők próbáját. Úgy ítélte meg, hogy az Egyesült Államok legfőbb feladata a múlhatatlanul beköszöntő „eróziós” folyamatok lelassítása és simábbá tétele – arról azonban meg volt győződve, hogy ezek a folyamatok elindultak.²⁰ Ennek ellenére az Egyesült Államok katonai jelenléte még 1987-ben is kiterjedt az egész világra, amint azt Paul Kennedy az *American Defense Annual, 1987–1988* alapján térképre vetítette.²¹ Utána azonban sok minden történt, mindenekelőtt a háború Afganisztán ellen (2001–2014), majd az iraki háború (2003–2011), mindkettő válaszként az al-Káida terrorszervezet New Yorkot és Washingtonot ért támadásaira, amelyek a Világkereskedelmi Központnál mintegy háromezer amerikai életét követelték, 2001. szeptember 11-én. A hírhedtté vált „9/11” az amerikai társadalom bosszúvágyát váltotta ki, s az al-Káida-ellenes csapások sorozatához, a terrorszervezet vezetőjének, Oszáma bin Ládennak a felkutatásához és kivégzéséhez vezetett. De e háborúkkal párhuzamosan az amerikai hadsereg mintegy 1,5 millió aktív fegyverest és 1,25 millió tartalékost tart nyilván, az aktív katonák mintegy egytizede teljesít tényleges szolgálatot, 150 országban.²² Emellett életben tartják a helyi milíciákat, amelyek már ma is a „szabadság vagy rabszolgaság” jelszavával rekrutálják újabb tagjaikat, és a szabadság meg az amerikai alkotmány védelmére szólítják fel „az amerikai hazafiakat”.²³

Az amerikai társadalom nem lelkes a háborúkért. Ahogyan nőtt az iraki háborúból hazahozott, halott katonák koporsóinak száma, úgy vesztített népszerűségéből

¹⁹ <http://www.savefulbright.org/> [Letöltve: 2014. augusztus 12.].

²⁰ Paul Kennedy: *The Rise and Fall of the Great Powers* (New York: Random House, 1987), 514–535, lásd különösen 525, 534. Magyar kiadása: *A nagyhatalmak tündöklése és bukása. Gazdasági változások és katonai konfliktusok 1500–2000* (ford. Bojtár Péter és mások) (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1992).

²¹ Uo., 520.

²² http://en.wikipedia.org/wiki/United_States_military_deployments#Combat_zones [Letöltve: 2014. augusztus 12.].

²³ Freedom Fighters of America, lásd <https://www.facebook.com/FreedomFOA>; Militia of Montana: lásd http://en.wikipedia.org/wiki/Militia_of_Montana [Letöltve: 2014. augusztus 12.].

az al-Káida ellen, Irakban folytatott háború.²⁴ Hamar kiderült, hogy az amerikai hadsereg minden technikai fölénye ellenére sem képes legyőzni az irakiakat, ráadásul Irakban a leggondosabb kutatás sem tudott tömegpusztító fegyverekre bukanni – holott ez volt a háború kiobbantásának fennen hangoztatott oka és ürügye.

A háborúk s különösen a terrortámadások óta az amerikai nemzet bizonytalanabb lett belső biztonságát illetően. A terrorizmus elleni harc nyitányaként létrehozták a belbiztonsági minisztériumot (*U. S. Department of Homeland Security*), különlegesen kiterjedt jogkörökkel, alággyűrve szinte minden korábbi biztonsági és rendészeti intézményt. A *The Washington Post* cikksorozatban²⁵ számolt be a „terrorizmus elleni harc” méreteiről, felsorolva, hogy a belbiztonsággal, a terrorizmussal s a hírszerzéssel kapcsolatos erőfeszítéseken 1271 kormánysszervezet és 1931 magánvállalat dolgozik az Egyesült Államok 10 000 helyszínén. 854 000-re becsülik azok számát, akiknek a legtitkosabb szintű belbiztonsági jogosítványaik vannak. Washington D.C. városában és környékén 33 óriási épületkomplexumot emeltek, amelyek mind a terrorizmusellenes védekezéssel állnak kapcsolatban. Ezek együttesen az amerikai kongresszus alapterületénél 22-szer nagyobb helyet foglalnak el.²⁶

Mindez ugyan a 2001. évi terrortámadásnak érthető visszahatása, de mértékét sokan eltúloztának érzik, és Amerikán belül és kívül sokszor ellenszenvvel fogadják. E gépezet ugyanis kezdetben nemcsak a Világkereskedelmi Központ elleni támadást nem látta előre, de kifejlődött állapotában is tévesen állapította meg, hogy Irakban tömegpusztító fegyverek vannak, és nem volt képes megjósolni az „arab tavasz” közeledtét sem. Különös ellenszenvvel figyelte az amerikaiak többsége, hogy a Kuba déli részén elhelyezkedő Guantánamo amerikai katonai börtöntelegén a legválogatottabb eszközökkel és módszerekkel kínozták a terrorizmussal vádolt foglyokat, s hogy e börtönt az Egyesült Államok a mai napig működteti. Az Iszlám Állam nevű szélsőséges, dzsihádistá, szunnita terrorszervezet hadseregének akciói viszont ma újra felerősítik a terrortámadásoktól való félelmet.

Az amerikai terrorellenes intézkedéseknek ma már a legfőbb szövetséges, Nagy-Britannia lakosai között is kicsi a támogatottsága. A brit lakosság 86,2%-a „összehangolatlan, zavarónak és haszontalannak” tartja a repülőtérei ellenőrzéseket. A *British Airways* elnöke, Sir Martin Broughton úgy találta, hogy „Amerika a saját országán belül sok olyan dolgot nem hajt végre, amit tőlünk megkívn.”²⁷

²⁴ Gallup Organization és <http://lunaville.org/warcasulties/Summary.aspx> [Letöltve: 2014. augusztus 11.].

²⁵ „Top Secret America” cikksorozat, *The Washington Post*, 2010. Lásd Richard Rhodes könyvismertetését: *The Washington Post*, 2011. szeptember 30. Vö. Dana Priest – William Arkin: *Top Secret America. The Rise of the New American Security State* (New York: Little, Brown, and Co., 2011).

²⁶ <http://www.csmonitor.com/Commentary/Editorial-Board-Blog/2010/0719/Federal-spending-on-homeland-security-Too-much-just-right-or-not-enough> [Letöltve: 2014. augusztus 12.].

²⁷ Pilita Clark: BA attacks US airport security demands. *Financial Times*, 2010. október 26.

Közben Amerikában elképesztő arányban megnőtt a saját fegyvert tartók és használók száma is. Rendre előfordul, hogy egy fiatal besétál (volt) iskolájába, és ott már-már tömeggyilkosságot rendez. A tettesek és áldozatok listája az utolsó ötven évben elborzasztóan hosszú lett: egyedül 2013 óta legalább 300 ilyen vérfürdőt tartanak nyilván.²⁸ A gyilkolás nem egyedül iskolákban, főiskolákon, egyetemeken zajlik. A 2011. évi tucsoni (Arizona) tragédia után, amelyben egy merénylő 6 embert megölt és 12-t megsebesített, a *Time* magazin statisztikai összesítést közölt az egy év alatt (2010-ben) fegyver által meghalt és megsebesített amerikaiakról. 31 224 ember lelte halálát fegyveres erőszak miatt: 351 embert a rendőri beavatkozás ölt meg, 17 352 személy ölte meg magát fegyverrel, 12 632 embert meggyilkoltak. Az Egyesült Államokban egyetlen nap alatt 268 ember pusztul el fegyver által.²⁹ 2004-ben a népesség 36,5%-ának, azaz 44 millió embernek volt fegyvere. A *Time* magazin azt a kérdést tette fel, hogy e számok hallatán is holt kísérlet-e a magánemberek által vásárolható és otthon tartható fegyverek számának korlátozása. A kérdést a leginkább hallhatóan az a Gabrielle Giffords kongresszusi képviselő tette fel, aki egyike volt a gyilkosságokért hétszeres életfogytiglani börtönbüntetésre ítélt, 22 éves, paranoid skizofréniás Jared Lee Loughner súlyosan megsebesített áldozatainak. Ám a jelek szerint a képviselő szava sem elég hangos ahhoz, hogy megfékezze az NRA fegyvernepszerűsítő tevékenységét, hiszen ez gigantikus üzlet, és aligha lesz elegendő erő a lektüzdésére. Ezt ráadásul maga az amerikai alkotmány, illetve annak II. számú kiegészítő cikkelye tagadja meg. Persze tudnunk kell, hogy a fegyvertartáshoz való jog kodifikálása abból az időből származik, amikor – a 18. század végén – az amerikaiak még fokról fokra, veszélyes állatokkal és indiánokkal is küzdve igyekeztek megvédeni magukat és legyőzni ellenfeleiket. Ez az idő alaposan elmúlt, ma az átlag amerikainak legfeljebb a betörővel kell felvennie a harcot, akit azonban nem szokás lelőni. Az ujjak ilyenkor a *National Rifle Association of America*-ra, az NRA-re mutatnak, erre a nagyhatalmú érdekcsoportra, amely 1871 óta, az alkotmányra hivatkozva igyekszik ellenőrizni a fegyvertartást és -értékesítést, oktatni a fegyverhasználatot és felvigyázni annak biztonságára. 2013-ban a szervezetnek 5 millió tagja volt, s ma ez az Egyesült Államok egyik leghatékonyabb lobbicsoportja.³⁰

Az Egyesült Államokban természetesen nem csupán mentális zavarral küzdők élnek, s helytelen lenne az országot pusztán a bűnözési statisztikák oldaláról megközelíteni: Amerika ma is a magas színvonalú munka és e munka eredményeinek otthona, a protestáns munkaetika nemes hagyományának örököse. A munkakultúra

²⁸ Katherine Ramsland: School Killers. http://www.crimelibrary.com/serial_killers/weird/kids1/index_1.html [Letöltve: 2014. augusztus 12.]; Kathleen Nader (ed.): *School Rampage Shootings and Other Youth Disturbances. Early Preventative Interventions* (New York: Routledge, 2011).

²⁹ Michael Grunwald: Tucson Tragedy. Is Gun Control a Dead Issue? *Time*, 2011. január 24.

³⁰ NRA.org.

nevezetes oldala az amerikai életnek és gondolkodásnak, noha ez is óriási változásokon esett át az elmúlt évtizedekben.

A komputer hatására mindenki mindenhol és bármikor dolgozhat. Kialakult a „soha nem zárunk be” filozófiája, a „24/7”, azaz a hét napon át 24 óras munkavégzés és nyitva tartás „kulturális földrengése”, ami milliók életvitelét változtatta meg. Az átlag amerikai dolgozó kétheti fizetett szabadságot kap, így átlagosan 350 órával dolgozik többet évente, mint egy EU állampolgár. A vakáció sokszor elítélt dolog, a „gyengeség jele”, lévén rengeteg az elbocsátás és az emberek folyamatosan félnek ettől. Így sokan úgy vélik, hogy vakációra sem tanácsos elmenni. A külföldön született munkaerő, az illegális bevándorlással összefüggő új típusú munkaerőpiac sokféle feketemunkát tesz lehetővé.

Az újfajta technikai eszközökkel, a kommunikációs technológia ijesztően gyors ütemű fejlődésével nemcsak a munka világa, hanem a kommunikáció, a tanulás, az emberek közötti érintkezés rendje is átalakul(t).

Az amerikai élet mai szimbóluma az iPad. Ez a – hirdetése szerint – „varázslatos és forradalmi termék, amely most hihetetlen áron is hozzáférhető”, jelképe lett az amerikaiak különlegesen gyakorlatias gondolkodásának. Beláthatatlanul sok területen használható, mobilabb, mint a laptop komputer, de kritikusai szerint egyszersmind (tovább) szimplifikálja az átlag amerikaiak mindennapi gondolkodását. Billentyűzete csak rövid szövegek („könnyű” e-mailek) írására, a digitálisan fogyasztható könyvek olvasására alkalmas. Kialakítása révén a meglehetősen kis szellemi igényű facebookozó tömeg (ez az amerikai népesség 57%-a!) kiszolgálására hivatott. Az amerikai kommunikációt dominálja az internet, az e-mail, a fotók és videók küldése/fogadása, s az amerikai angol nyelv egyre inkább alkalmazkodik ehhez a tömegigényhez: egyszerűsödik, rövidül, emotikonokkal (vicces apró piktogramokkal) gazdagodik (illetve a nyelv azokra vált át). Az Egyesült Államokban 2010-ben nyolc hónap alatt 8,5 millió iPadet adtak el.

Mit gondolnak végezetül az amerikaiak saját országuk helyzetéről? Egy nagy Gallup-felmérés válaszadói szerint a lakosság egészen 2001-ig egyre elégedettebb volt Amerika helyével a nagyvilágban. A „9/11” következtében ez a bizakodás megtört, s csak a legutóbbi években kezdi elérni az 50 évvel ezelőtti szintet – amikor az Egyesült Államok erejébe és sikerébe vetett, a második világháborúban és utána elért eredményekre épült hit, az „amerikai évszázadba” helyezett bizalom jelentősen növekedni kezdett.³¹

A Gallup felmérése az amerikaiakat ma foglalkoztató kérdésekről a következő eredményeket hozta. A nukleáris és más tömegpusztító fegyverek terjedésének megakadályozását az amerikai lakosság 81–83% gondolta jelentős célnak, Amerika szövetségeseinek katonai védelmét 2001 és 2013 között mintegy 57–62% tar-

totta prioritásnak. 1993 és 2013 között igen nagy mértékben csökkent azoknak a száma, akik az Egyesült Államokat a világ egyedüli vezető katonai hatalmának tartották: az arány 63%-ról 50%-ra változott – miközben az Egyesült Államok katonai kiadása továbbra is sokszorosa a többi fejlett országénak.

Az amerikai átlagember ma jobban megérti, hogy hazája nem az egész glóbusz: össze van kapcsolva a világgal. Mint már említettük, egy Gallup-felmérés szerint 1992 és 2013 között az amerikai népesség lassan átlátja, hogy a többi országgal történő kereskedelem lehetőség a gazdaság növekedésére. Ennek elfogadása 41%-ról 57%-ra nőtt az adott időszakban, s ma jelentősen tovább javul.

A gazdasági javulásnak 2014 nyarán már számos tünetét regisztrálták, szinte váratlanul, meglepetésszerűen. Roger Altman befektetési bankár, a Clinton-kormány pénzügyi helyettes államtitkára hét pozitív jelet sorol fel a *Time* magazin 2014. július 28-i számában közölt, rendkívül optimista (s nyilvánvalóan a demokrata kormányzatot és a demokraták jövőbeni aspirációit erősíteni hivatott) cikkében. Az utóbbi öt hónap mindegyikében átlagosan 248 000 új álláshely született. Húsz nagyvárosi körzetben 26%-kal felmentek a lakóházak árai. Újra az Egyesült Államokban gyártják az amerikai termékek jelentős részét: 30%-ra teszik a külföldről visszahozott termelés arányát. Az Egyesült Államok energia-információs hivatala (*U. S. Energy Information Administration*) 2025-re az olajkitermelés 25%-os emelkedését prognosztizálja.³² Az amerikai kőolaj- és földgázkitermelés ilyen jelentős növekedését az utóbbi 50 év legnagyobb gazdasági áttörésének tekintik. Csökkenő mértéket jelez a széndioxid-kibocsátás, még ha ennek gyorsuló üteme ma pusztán kegyes elvárás is. 2006-ról 2012-re 7%-kal emelkedett a középiskolát végzők száma. S bár ezek a tünetek biztatóak, de Altman véleménye szerint is többnyire inkább a tehetősebb középosztály életszínvonalát javíttják, miközben az alacsony jövedelműek továbbra is a legutóbbi gazdasági válság előtti színvonal alatt részesülnek az ország javaiból. Az amerikai nemzet továbbra is kettéhasadt állapotban él, durván fogalmazva a gazdagok és a szegények közötti válaszvonal mentén.³³ Hozzátehetjük persze, hogy sok más országban is hasonló a helyzet.

Összességében elmondhatjuk, hogy noha az Egyesült Államok az elmúlt évtizedben veszített sokáig egyedül élvezett szuperhatalmi súlyából, még ma is a világ vezető katonai hatalma. Ennek tudatában azonban túlterjeszkedett, elérte a Paul Kennedy által megjelölt *imperial overreach* stádiumát. Az utóbbi évtized több háborúja, a társadalom sokféle betegsége kikezdte ennek a rendkívüli országnak az egészséges fejlődését, de korai azok félelme (vagy öröme), akik az Egyesült Államoknak mint a világ egyik nagy birodalmának alkonyát látják. A demokrácia,

³¹ <http://www.gallup.com/poll/116350/position-world.aspx> [Letöltve: 2014. augusztus 13.].

³² U.S. Energy Information Administration, Annual Energy Outlook 2013, 10. <https://www.nrc.gov/docs/ML1325/ML13253A313.pdf> [Letöltve: 2017. június 28.].

³³ Roger Altman: Surprise. The Economy Isn't as Bad as You Think. *Time*, 2014. július 28., 38–42.

a felelős kormányzás, az egyéni szabadság, a társadalmi szolidaritás, a gazdaság sokféle erőforrása még sokáig, valószínűleg nagyon sokáig fenntartják ennek az országnak az életerejét és ezzel vezető szerepét a világban. Csak remélni lehet, hogy a romlás tünetei gyógyíthatónak bizonyulnak, s hogy ez az erős társadalom kiheveri betegségeit, és képes marad a folyamatos megújulásra.

■ In Ormos Mária (szerk.): *Megroppan a világrend. A nagyhatalmak úton egy új világ felé.* Budapest: Argumentum Kiadó, 2016, 155–177.

Donald John Trump Amerikája

Hónapokkal az amerikai választások előtt az *Élet és Irodalomban* közzétett írásomban¹ igyekeztem körbejárni azokat a gazdasági-társadalmi körülményeket, melyek ismeretében azt is feltételezni lehetett, hogy Donald Trump az Egyesült Államok elnökének székébe kerülhet. Én magam sokáig úgy gondoltam, hogy ennek ellenére demokrata versenytársa összehasonlíthatatlanul nagyobb politikai gyakorlattal, szakértelemmel, országvezetési képességekkel s ehhez elegendő támogatottsággal is rendelkezik. Ebben talán nem is tévedtem. Ugyanakkor különféle (köztük az Egyesült Államokban is megjelent) írásaimban, egyetemi kurzusaimon, a hazai médiában jó ideje foglalkozom az amerikai társadalom átalakulásának sokféle tünetével, és ezenközben fokozatosan egyre világosabbá vált számomra, hogy az Egyesült Államok egy több mint hetven esztendeje megalapozott világrendben immár nem képes, s most már nem is hajlandó betölteni azt a szerepét, amelyhez a második világháborúban és a hidegháborúban aratott győzelmei, a világháború során és nyomán megszerzett katonai és gazdasági fölénye révén jutott.

Ez a szerepkör részben a kezdetektől a *Manifest Destiny* néven ismert amerikai térnyerési, befolyásolási és világmegmegváltási filozófiának, részben az ország teljesítőképességével arányos vállalásnak volt logikus következménye és eredménye. Idővel természetesen minden megváltozott, a világ helyzete és Amerika abban elfoglalt helye is. A világháború utáni békerend – mint előbb-utóbb minden békemű – felborult, újra rendeződik a világ, új szereplők, megváltozott tapasztaltatú nemzedékek jelentek meg és új kihívások, új veszélyek és új erőviszonyok. Az amerikai impérium kezdeti reális vállalásaiból mára túlvállalás, *imperial overreach* lett, azaz a gazdasági lehetőségeken túlterjeszkedő hatalmi jelenlét a világban.

¹ Frank Tibor: Az ígéretek földje. *Élet és Irodalom*, 2016. augusztus 12. Az *Élet és Irodalomban* közölt cikkemet megalapozó közleményeim e kötetben szerepelnek.

Az elmúlt években, de különösen a most zárult elnökválasztási kampány során az is egyre világosabbá vált, hogy egy új amerikai társadalom van alakulóban. Amerikát sokféle tényező formálta át: minden jel szerint véget ért a Henry Luce által 1941-ben megjövendőlt „amerikai évszázad” sikertörténete. Új jelenség az új bevándorlási tendenciák szerkezete, a fehérek és színesbőrűek arányának folyamatos megváltozása, a gyártásból a szervízfunciókra váltó gazdaság új profilja és struktúrája, a 2001. évi terrortámadás nyomán kialakuló agresszív (és kudarcos) nemzetközi katonai irányváltás, az ismétlődő olajválság és az új energiaforrások keresésének kényszere, a kímaváltozás következményei – hogy csak tallózzunk a 21. századdal együtt beköszöntő új világ kihívásai között. Mindez drasztikusan megosztotta Amerikát (és a világot is), hozzájárult a gazdagok és szegények, a tanultak és tanulatlanok, az egészségükért fizetni képesek és fizetni-nem-képesek, az erősek és gyengék közötti egyre nagyobb különbségek kialakulásához, s a társadalmi szolidaritás gyengüléséhez.

Amint arról másutt már bővebben írtam, Amerika immár nemcsak a panaszok s az áldozatok kultúrája, de terjedőben van a kultúrában kódolt őszintétlenség, a hamis részvét, az álpátosz, a mellébeszélés, az eufémizmus, a jogi csőr-csavar, a szenteskedés. A baloldaltól jövő *political correctness* mesterkéltséget, felszíni, jobbára verbális megoldást erőltet a társadalmi megosztottság problémáinak tényleges orvoslása helyett, a posztmodern társadalomelméletnek nincs érdemi cselekvési programja. A „családi értékek” konzervatív retorikája nem menti meg az amerikai családot sem a széteséstől. Ám az egykori puritán szemlélet is tovább él, és a „mi vagy ők” egy újabb megosztás fogságában tartja Amerikát. Az egykor munkaszerező, termelékeny, takarékos és lelki értékekre építő amerikai közösség mára jobbára a fogyasztás, az „elsajátítás”, a kényelem élvezetének, a test kultuszának társadalmává lett.² A szexuális szabadság elérte az államélet legfelsőbb színtereit. A történetileg művelt kultúrkritikusok egyenesen Róma végnapjait vizionálják.

Kampánya során Trump mindvégig nagy tömegek életérzésére hangolódott rá, az amerikai társadalom jelentős hányadának gondolkodásmódját tükrözte, a „Te gyűk újra nagygyá Amerikát” jelszava nagy tömegekben rezonált. Egyszerű, populista szlogenjei, sokak számára attraktív és meggyőző médiajelenléte, rendkívül gyors kapcsolatkézsége, életpályájának irigylésre méltó sikerei sokak számára vonzóbbá tették őt nemcsak a maga pártján belüli komoly kihívóival szemben, hanem demokrata versenytársainál is.

A Hillary Clinton győzelmét jósló csaknem minden amerikai és nemzetközi előrejelzést és várakozást azonban nem racionális tények és érvek hiúsították meg, hanem – a legnagyobb valószínűséggel – a bel- és külföldi titkosszolgálatok beavat-

kozása. Az alábbiakban azokkal az új tényezőkkel szeretnék foglalkozni, amelyek elárulnak valamit az új Amerika természetrajzáról, és amelyek végül is eldöntötték az elnökválasztási küzdelmet is.

BELBIZTONSÁG ÉS TITKOSSZOLGÁLATOK

A New York-i ikertornyokat és a washingtoni Pentagont 2001-ben ért terrortámadás megrázta egész Amerikát. Az országban 1814 óta nem járt ellenség, s a Hawaii-szigeteken lévő Pearl Harbor elleni japán légitámadás (1941. december 7.) óta az országot nem érte külföldi háborítás. Az amerikaiak nemzedékek óta a vélt és valószínű biztonság, a szigetszerű elköltöztetés ernyője alatt érezték és érezhették magukat. Sem a náci Németország, sem a Szovjetunió nem intézett közvetlen támadást az Egyesült Államok ellen, támadhatatlanságának illúziója véglegesnek tűnt. Ez az illúzió 2001. szeptember 11-én tévképzetnek bizonyult, s minden, ami azóta Amerikában történik, ettől a naptól veszi kezdetét, magyarázatát és legitímációját. Ez indította el – Szaddám Huszein állítólagos tömegpusztító fegyvereinek hamis érvelésével – az ifjabb Bush elnök iraki háborúját 2003-ban. Innen datálhatunk minden rákövetkező amerikai lépést is a Közel- és Közép-Keleten. Innen indult az Arab Tavasz ígérete és csalódása, innen az Iszlám Állam terrorhadjárata és az Európába áramló tömeges migráció Szíriából, Afganisztánból, Irakból és Afrikából.

Az Egyesült Államok kormánya a 2001-es terrortámadás után azonnal, szinte napokon belül létrehozta a Belbiztonsági Minisztériumot (*Department of Home Security*), ez alá rendelve gyakorlatilag minden nemzetbiztonsági, rendvédelmi, hírszerzési, elhárítási szervezetet és intézményt, e minisztériumot téve meg az Egyesült Államok honvédelmi központjává. Az új minisztérium gyakorlatilag állam lett az államban, félelem hajtotta motorja az amerikai kül- és belbiztonsági politikának. Az idecsatolt titkosszolgálatok vezetői mind korlátlanabb befolyással rendelkeznek. Ezt tükrözte James Comey FBI igazgató ismételt, lendületes és eredményes támadása Hillary Clinton ellen, majd utóbb az FBI és a CIA revelációt ígérő jelentése Donald Trump összes létező és elképzelhető hibájáról, tévedéséről és bűnéről, illetve az Oroszországnak s az orosz titkosszolgálatoknak az amerikai elnökválasztás manipulálásában játszott szerepéről sugalmazott hírek vagy álhírek. Mindez még azt a hatalmi befolyást is meghaladja a bel- és külpolitikába, s különösen az elnökválasztás folyamatába, amit valaha J. Edgar Hoover, az FBI hírhedt első igazgatója megengedhetett és meg is engedett magának.

A félelem Amerika tragikus mozgatórugójává vált, lehetővé teszi akár a II. alkotmánykiegészítés teljes félreértését is, és felhatalmazást vél adni mintegy 300 millió kézifegyver magánkézben tartására, lehetővé teszi elmebeteg támadássorozatot

² Warren I. Susman: *Culture as History. The Transformation of American Society in the Twentieth Century* (New York: Pantheon Books, 1984).

iskolásgyerekek és tanáraik ellen, felbátorít fehér (és olykor fekete bőrű) rendőröket sokszor ártatlan (leggyakrabban fekete) életek kioltására, és aláássa az ország biztonságos élıhetőségébe vetett hitet.

A KÖZÖSSÉGI MÉDIA

Donald Trump megválasztása a közösségi média, kivált a *Facebook* és *Twitter* átütő sikere. Az Egyesült Államokban néhány esztendő alatt a kommunikációnak valószínű forradalma zajlott le. A közösségi oldalak nyilvánossága minden eddigi elképzelhetőnél nagyobb: a 2004-ben elindított *Facebook*ot már 2008-ban 100 millióan használták, 2012-ben egymilliárdan, számuk mára eléri a két milliárdot, s így nemcsak a világ leggyakrabban használt szociális hálózatává, de egyben legnagyobb közösségévé is lett. Egemilliárd fölött van azoknak a száma is, akik mobiltelefonjukról *Facebook*oznak. Számítások szerint 500 millió felhasználó naponta 100 millió órányi videót néz meg.

A *Facebook* mára legsikeresebb vetélytársa a *YouTube*, a *Wikipedia* és a *MySpace* mellett a *Twitter*. 2016 márciusában havi 310 millió aktív használója volt, az amerikai elnökválasztás napján pedig példátlan rekordot ért el: aznap a keleti parti este 10 óráig 40 millióan küldtek rajta keresztül üzenetet, azaz 140 leütésnél nem hosszabb *tweet*et. Ezzel a *Twitter* az elnökválasztás legfőbb hírcsatornájává vált. Ennek előnyeit Trump elnökjelölt is felfedezte a maga hasznára, és a leggyakoribb *tweet*-küldők egyike lett, azaz közvetlen kapcsolatba lépett a választói közösség egészével vagy annak tagjaival. E ténynek olyan jelentősége van, hogy a *Twitter* az internet SMS-ének kezdték nevezni, s a hírközlésben olyan forradalmat idézett elő, amely akár a nyomtatás vagy a televízió vagy a telefon feltalálásához hasonlítható, de mindezeknél nagyobb hatósugárral és személyességgel egybekötött közösségformáló erővel. A *Twitter* (és általában a közösségi média) máris meghaladhatóvá tette a reprezentatív demokrácia intézményrendszerét, és beléptette az Egyesült Államokat a közvetlen, bárki személyes részvételére épülő, „participációs politizálás” korába. Ez máris megkérdőjelezhetővé és meghaladhatóvá teszi az amerikai alkotmányra épülő választási rendszert, a delegátusi és az elektori szisztémát, a nagy pártkonvenciók szükségességét – mindazt, amire a képvisleti demokrácia a maga idején, a 18. század végén a kommunikáció, az utazás, a távközlés, a hírszolgáltatás akkori színvonala alapján képes lehetett, és amire az egész politikai rendszer akkor felépült.

A technikailag kiváló kommunikációs kultúra roppant veszélyeket is hordoz. A *WikiLeaks* csupán egyike azoknak a csatornáknak, amelyeken – erkölcsi vagy anyagi megfontolásból, különféle politikai érdekektől hajtva – olyanok szivárogtattak ki vagy adtak át külföldi hatalmaknak jól megfontolt célokkal államtitkokat, mint az egykori hírszerző Edward Snowden vagy az újságíró és *WikiLeaks*-alapító

Julian Assange, akik azóta is viszonylagos biztonságban élnek életüket, és gyaníthatóan közreműködtek az amerikai elnökválasztás befolyásolásában is. A technikai tökély és az amorális házasságából olyan torzszülött látta meg a napvilágot, mint a máig bizonyítatlan *hackertámadások* – akár Hillary Clinton rosszul kommunikált e-mailjeinek, akár Donald Trump állítólagos moszkvai tivornyáinak leleplezésére és szétkürtölésére használták is fel őket. A *WikiLeaks*szel és társaival újjászületett a tisztességtelenség ethosza.

LÁTVÁNYPÉKSÉG

Ma már nyilvánvaló, hogy a társadalmak és kultúrák mozgása nem kizárólag a globalizáció irányába tart, s hogy nem járt még le a nemzeti kultúrák ideje. Ráadásul az Amerikából szétáradó globalizációnak lehetnének az eddigieknél áldásosabb hozadékai is, mint például a hagyományos, puritán gyökerű amerikai értékek: a jó munkaerkölcs, az állampolgári lojalitás, a közszolgálat, az önségélyezés, a türelem, és a mindinkább közkinccsé váló, korszerű pszichológiai kultúra, melyeknek elterjedése rendkívül fontos lenne az egész világ számára. Sehol sem lenne megengedhető a tudás hitelvesztése, leértékelődése.

A első világháború óta, de különösen a második világháborúval kezdődően új jelenségek figyelhetők meg a brit és az amerikai angol nyelvben is. Az amerikai angol egyre inkább különbözik a brit angoltól: óriási azoknak a szavaknak, kifejezéseknek a száma, melyek a két országban élő anyanyelvi beszélők számára kölcsönösen magyarázatra szorulnak. Azonos szó is hordozhat eltérő jelentést, emellett a szavak helyesírása és természetesen a kiejtése is sokszor eltér (és mindig az amerikai helyesírás az egyszerűbb változat).

Trump *PC*-ellenessége sokaknak tetszik, mert félő, hogy egy olyan társadalom, amely túlzásba viszi az egyenlőséget, és a gyengét mindenáron megsegíti, nem lesz versenyképes. Márpedig az Egyesült Államokat nem utolsósorban társadalmi berendezkedésének kompetitív természete tette fénykorában annyira sikeressé. A túlzásba vitt politikai korrektséget a középosztálybeliek közül sem mindenki szereti. A közeli jövő kérdése, hogy Trump elnöksége idején hogyan reagál majd az Egyesült Államok a *PC*-vel kapcsolatos fenntartásokra, mennyire befolyásolhatja a későbbiekben az új elnök politikája az amerikai angol nyelv és kommunikáció fejlődését.

EGY ELNÖKJELÖLT ÍGÉRETEI

Elnökként Donald Trump egy sor területen – választóinak leginkább tetsző ígéretei szerint – döntő változást hozhat az amerikai világban és a nagyvilágban is. Ez még akkor is várható, ha megválasztása után egy sor területen szinte azonnal és határozottan visszalépett kampányának leginkább agresszív javaslataitól. Így vagy úgy, intézkedései a második világháború utáni amerikai szerepvállalás lezárását jelenthetik világszerte, és egy defenzív, autochton, protekcionista, izolálódó Egyesült Államokat vetítenek előre. Nem feltétlenül üres ígéret persze, hogy kisebb arányú bevándorlás mellett nagyobb belbiztonság jöhet létre, s a külföldi (túl)vállalások csökkentésével talán több hazai állás születhet.

Az új elnök egyik legszívesebben hallgatott kampányígérete az illegális bevándorlás megakadályozása volt, ennek megfelelően minden valószínűség szerint ténylegesen meg fogja építeni a mexikói határra tervezett nagy falat. Ehhez máris kérte a Kongresszus majdani támogatását, azaz a terv már nem csupán a mexikói finanszírozás álmára alapul. Megvalósulása Trump nemzetvédelmi és nemzetépítési intézkedéseinek akár szimbolikus kezdete is lehet. Az országban lévő illegális migránsokat nagy valószínűség szerint milliósámmra fogják kitelepíteni, és az újabb bevándorlási hullámokat sokféle technikai és adminisztratív eszközzel igyekeznek majd szabályozni. (Ez nem példa nélküli az amerikai történelemben, hiszen már 1882-ben született egy törvény, amely az akkoriban nagy számban bevándorló kínaiakat utasította ki.)

Ígérete szerint Donald Trump visszavonja az *Obamacare*-t, a most leköszönő elnök megfizethető egészségügyi rendszerről szóló törvényének legfőbb passzusait, jelentősen csökkentve ezzel a biztosítással rendelkezők számát és növelve költségeiket. Ez hátrányosan érinti az egészségügyi szolgáltatókat és dolgozókat is – nem szólva a biztosítás nélkül maradó több tíz milliós tömegről. Nem tervezik viszont a gyógyszerárak emelését.

A NATO fenntartásának jelenleg mintegy 70%-os amerikai költségvállalását Trump mint elnök a katonai szervezet tagországainak arányosabb pénzügyi terhelésével csökkentené, s várható az USA más nemzetközi kötelezettségeinek leépítése is (ez a Fulbright ösztöndíjak területén már évekkel ezelőtt megkezdődött, a USIA nemzetközi információs hálózatát pedig még Bill Clinton elnöksége idején, 1994-ben felszámolták). Nem lehet csodálkozni azon, hogy az amerikai választók visszafognak a külföldre menő támogatásokat, és azok leállítását vagy csökkentését igénylik, figyelemmel a gigantikus, dollárbilliókra rúgó amerikai államadósságra is.

Jelentős lépések történtek máris Donald Trump protekcionista gazdaságpolitikájának megvalósítása felé. Az új elnök az amerikai érdekekre hivatkozva szigorúbb kereskedelmi szabályozást tervez. Megkezdte a nagy amerikai autógyárak (Ford, General Motors) meggyőzését a külföldi beruházások és az Amerikán kívüli állás-

helyteremtés leállításáról. A nemzetközi kereskedelmi és fuvarozási vállalatokat negatívan érintheti ez a protekcionista gazdaságpolitika. Trump az amerikai érdekekre hivatkozva több szabadkereskedelmi, illetve nemzetközi megállapodás eltörlését ígérte, valamint szigorúbb kereskedelmi szabályozást.

Az elnökjelölt Trump ígéretei szerint leszállítanák a vállalati és személyi jövedelemadókat, amivel egyaránt kedveznének a nagyvállalatoknak és a fogyasztóknak. 39%-ról 10 százalékra csökkentenék a nemzetközi technológiai mamutvállalatok – mint az Apple vagy a Microsoft – adóját, ha külföldön szerzett bevételeiket dollárra váltanák. Újra fellendítenék a szénbányászatot, valamint az acélipart. Az infrastrukturális fejlesztési tervek is részben a bányászati vállalatok újraéledését szolgálnák. 500 milliárd dollárt költenének a közlekedés, a csatorna- és vízhálózat, valamint az áramszolgáltatás javítására, ami elsősorban a nagyobb építőipari vállalatoknak (pl. a Caterpillarnek) kedvezne.

Az új államfő nem hisz a klímaváltozásban és ezért a környezetvédelemben sem. A megújuló energiaforrásokkal foglalkozó vállalatok kormányzati támogatás nélkül magukra maradnának a piacon. Vesztesei lehetnek Trump elnökségének mindazok a vállalatok, amelyek üzemeiket vagy azok egy részét az olcsóbb munkaerő végett Mexikóba, Délkelet-Ázsiába vagy Kínába telepítették. A tervezett intézkedések megnövelhetnék az átlagamerikai vásárlóerejét, fellendíthetnék a szolgáltatás-szektor, többek között a kiskereskedők és az éttermek forgalmát.

Elnökválasztási kampánya során Trump legnépszerűbb ígéretei közé tartozott az állásteremtés. Noha az Obama-korszak végére Amerika a legutóbbi évtizedben a legalacsonyabb munkanélküli rátát (4,9%) érte el, ami a 2008. évi nagy gazdasági válság után igen jelentős eredmény, Obama kritikussai (s a *CNN* egy évvel ezelőtti adatai) szerint ez a siker látszólagos: a felnőtt lakosságnak csupán 62,7%-a áll munkában, jelentős a tartósan munkanélküliek száma (jelenleg 2,1 millió), végül a jövedelmek nagysága (az inflációval is számolva) a legnagyobb tömegek tekintetében nemigen változott az elmúlt két évtizedben: a jövedelemnövekedés évenként mintegy 2,5%-ra tehető.

Sajátságos hatalommegosztásra, a politikai befolyásolás különféle övezeteinek meglétére enged következtetni az a tény, hogy Trump elnök terveinek kritikussai között ott vannak saját új miniszterjelöltjei is. Miközben ezeket a *USA Today* kommentátora Goldman Sachs bankárok, tábornokok és olajmilliárdosok gyülekeztének tartja, a már ismertté vált személyiségek lényeges pontokon ellent is mondanak Trumpnak, aki – szavai szerint legalábbis – önálló politizálást vár el vezető embereitől.

HATÁRMEZSGYÉN

Az Egyesült Államok – és számos területen az egész világ is – új korszakba lépett. Trump megszemélyesítője, kifejezője, szimbóluma ennek az új amerikai világnak -- nem ő teremtette. Érdemes viszont elgondolkodni rajta, hogy egy milliomos gyermeke, aki maga is ezermilliókat volt képes összegyűjteni és befektetni, hogyan válhatott hősévé az összehasonlíthatatlanul szegényebb és tanulatlanabb amerikai tömegeknek: miért érzik a magukénak, miért látják benne képviselőjüket, megváltójukat. 118 szobás floridai kastélyában, a Palm Beachen fekvő mesés Mar-a-Lagóban személyzete mint „a király”-t emlegeti. Világéletében uralkodni tanult és szokott. Milyen lesz egy „király” egy nagy hagyományú demokrácia és a „szabad világ” vezetőjeként?

■ *Élet és Irodalom* 61/3, 2017. január 20., 3, 8.

Kivándorlások

Beszélgetés Frank Tibor *Kettős kivándorlás* című könyvéről J. Győri Lászlóval

Nehéz ezt a könyvet a két világháború közötti időszak kivándorlásáról úgy olvasni, hogy az embernek ne jusson eszébe róla az utóbbi évek elvándorlási tendenciája. Mit gondol, valóban létezik párhuzam?

Magyarországon ebben a tekintetben valamiféle ismétlési kényszer érvényesül: szinte mindenkinek vannak rokonai, és voltak már száz-százötven évvel ezelőtt is, akik valamilyen okból elhagyták Magyarországot. Tudatunkba mélyen bevésődött az a társadalmi méretű tapasztalat, hogy sok esetben el kell, el lehet innen menni, másutt kell, másutt is lehet boldogulni. Ez a tapasztalat etnikai, vallási, politikai hovatartozástól, életkortól és nemtől függetlenül él a közgondolkodásban. József Attila hagyta ránk ezzel kapcsolatban a másfélmilliószámot, amit ő a soknemzetiségű Magyarországra gondolva írt le. Az 1880 és az első világháború közötti időszakban mintegy négy millió ember vándorolt ki az igen vegyes etnikai összetételű Osztrák–Magyar Monarchiából. Az is cáfolhatatlan, hogy minden második-harmadik magyarországi családban létezett egy-egy „amerikai nagybácsi”, vagy legalábbis a képzelete. A magyarországi kivándorlási hullámok folyamatosak voltak. Több évtized szünet után viszont ma újra bízhat benne az elvándorló, hogy nem kell feltétlenül örökre elmennie. A kutatásaim azt mutatják, hogy a 19. század végi, 20. század eleji elvándorláskor eredetileg nem annyira emigrációról, mint inkább munkavállalásról, vendégmunkáslétről volt szó. Hasonlóan ahhoz, ahogyan a 60-as–70-es években a török, görög és jugoszláv vendégmunkások jártak rendszeresen az akkori Nyugat-Németországba.

A múlt század eleji, nagy kivándorlási hullám mozgatóereje a munkanélküliség és a szegénység volt. A kint szerzett pénzt leginkább itthoni földvásárlásra és házépítésre szánták. Most folyó, bécsi levéltári kutatásaim eredményei szerint a postai úton, tehát pénzeslevelek, postautalványok, csekkek formájában hazaküldött összegek például egyedül 1903-ban meghaladták a 100 millió koronát, ami har-

mincmillióval volt több a megelőző évinél. Az emberek évekig nyomorultul éltek Amerikában, az iparvárosok etnikai gettóiban, de évről-évre egész kis vagyontokat küldtek vagy hoztak haza. Neil Larry Shumsky amerikai kollégám számításai szerint (1995) a kortársak dollármilliárdos tételben vizionálták az Egyesült Államokból évenként Európába áramló összegeket, melyek Amerikában egyenesen gyűlöletet keltettek az idegen (tehát nem csak a magyar) munkavállalókkal szemben. A közhiedelem úgy tartotta, hogy az emigránsok több pénzt vittek ki az országból, mint amennyi összesen cirkulált. Küszöbönálló katasztrófát sejtettek, s ez a későbbi meggyőző kvótatörvényeket nagyban motiválta.

A két világháború közötti, főként zsidó kivándorlás két hulláma viszont már egy egészen más fejezet, nem hasonlítható a korábbiakhoz. Ugyancsak más kategória a második világháború után hontalanná vált, családjukat és otthonukat veszített, földönfutóvá lett, a szovjet térhódítástól is rettegő emberek helykeresése. Közülük Amerika egy 1948. évi törvény nyomán összesen (tehát nem egyedül Magyarországról) mintegy 400 000 embert fogadott be.

Megint más volt a helyzet az ötvenhatosokkal. Aki a negyvenes években ment el, vagy ötvenhatban, az úgy számolhatott, hogy többé nem tud visszatérni. Ez most nem igaz. De bármilyen nagy különbség van is az egyes korszakok között a részletekben, Magyarországon az elvándorlás mint megoldás s az abban való hit sajnos történelmi hagyomány.

Ilyen hagyomány azért más országokban is volt...

Valóban, de sok más országban kevésbé ismétlődik rutinszerűen, hogy problémáik megoldásának reményében az emberek rendszeresen elhagyják a szülőföldjüket.

Furcsa, hogy miközben a magyar társadalmat egyáltalán nem jellemzi a mobilitás, a szomszéd faluba sem költözik át az emberek, aközben Amerikába tömegek mentek el...

Igen, nálunk érdekes módon a kis hatókörű mobilitás gyenge, de a nagy léptékű mobilitás erős. Az emberek realitásabbnak tartják, hogy sok ezer mérföldnyire elmenjenek, mint hogy Kelet-Magyarországról a Dunántúlra költözzenek, aminek a megfelelője Amerikában a legtermészetesebb dolognak számít. Ennek persze számos oka van: egy Szabolcs megyei ház árából például nem lehetne otthont teremteni Nyugat-Magyarországon, míg Amerikában nagyjából gond nélkül el lehet költözni egyik államból egy másikba, ha nem is akárhová.

A könyvben leírt sok egyéni sors egy nagy, paradigmatisztikus történetet ad ki. Az egyéni sorsokban ott vannak a közös elemek, adottak a döntési pontok. Az egyéni sorsokat ismerjük amerikai bácsikáinktól, a könyv azonban rávezet, hogy mennyire

tipikus, mennyire törvényszerű, ami történt velük. Ön hogyan választotta ezt a kutatási témát?

1949-ben az én családom is emigrálni akart. Én még csak egyéves voltam. Ekkor édesapámat, aki a koalíciós időkben vezető gazdasági állást töltött be, gyanús körülmények között közlekedési baleset érte, és meghalt. Ez alig egy héttel azelőtt történt, hogy a családnak indulnia kellett volna. Ez az életünket, életemet döntően befolyásolta: itt maradt özvegy édesanyám, a bátyám, két nagymamám és én. Nem volt apám, nagyon nehezen éltünk. Halálát átlengte a titokzatosság és az óvatos hallgatás. Innen is adódott, hogy a témaválasztásaim legtöbbször ösztönösen az emigrációval függték össze, amiben mindig van valami titokzatos. Gyerekkoromban számos olyan embert ismertem, akik Amerikából vagy Ausztráliából leveleztek a családommal, néha idelátogattak. A nagymamámnak, édesanyámnak sok régi barátja élt külföldön.

Később sokat utaztam, és sok emberrel találkoztam. Ahogy megismerkedtem az élettörténetükkel, mindig eljött az a pont, amikor rájöttem, hogy ezt már hallottam valakitől, ezt a sosem látott embert én már ismerem. 1965-ben, a nagybátyám meghívására jártam először Amerikában. Akkor sok bácsinak és néninek bemutattak, és már akkor feltűnt, hogy valamennyien szinte ugyanazt a történetet mondják el. Megismerhettem Szent-Györgyi Albertet, később Teller Edét és másokat. Egyes mozzanataikban persze különböztek az életutak, de egészüket tekintve alig. Könyvem e tapasztalatokra is építve *prozopográfia*, csoporttörténet.

Két évtizede megismertem az akkor 90 éves Stein Marcell New York-i mérnököt, aki valaha a morvaországi Brünnben (ma Brno) tanult. Az ő elbeszéléséből tudtam meg, hogy Csehszlovákiában a két világháború között német nyelvű egyetemek is működtek, és ezek körül egész magyar kolóniák alakultak ki. Brünn vagy Prágát azért választották, mert közel voltak, könnyen haza lehetett jönni, s jöttek is a szünidőben. 1919 után nemigen járhattak itthon egyetemre, de a Bethlen-érában már nem üldözték őket. A legtöbben német, osztrák, cseh és svájci egyetemeken tanultak. Ennek a csoportnak ez volt a természetes akciórádiusa, hiszen németül „von Haus aus” tudtak, s ezek az egyetemek nemcsak elérhető távolságban, de jó színvonalúak is voltak. Azt várták, hogy itthon előbb-utóbb enyhül a helyzet, hogy a *numerus clausus* és a 1919 után fellángoló antiszemitizmus, ami miatt el kellett menniük, nemsokára „lecseng”, és ők hazatérhetnek. A zsidótörvényeket jóval később hozták, úgyhogy az ország körülbelül másfél évtizedig többé-kevésbé élhető volt. Sokan haza is jöttek. Wigner Jenő például a 20-as évek közepén kapott Magyarországról egy jó ajánlatot, és hazatért, míg azután végleg el nem ment Németországon át Amerikába. Polányi Mihályt is hazahívta az Egyesült Izzó laboratóriuma, de ő Németországban maradt. Ez a momentum tipikusnak mondható, az amerikai levéltárakban sok személyes irathagyatékban találkoztam vele. Közös mozzanata e sorsoknak, hogy ezek az emberek kénytelenek voltak elmenni külföld-

re, aztán hazatértek, vagy hosszan hezitáltak, hogy hazatérjenek-e. Hitler hatalomra jutása után Németországban nem lehetett már maradni, a zsidótörvények után pedig Magyarországon sem, igaz, akkor már sokkal nehezebb volt kijutni Amerikába.

Mik voltak ennek az okai?

Ez könyvemnek is drámai fejezete: egyrészt Amerika a kvótarendszer bevezetésével (1921, 1924, 1929) már az első világháború után mindent elkövetett, hogy megnehezítse a bevándorlást, s különösen az alacsony színvonalú képzetlenek bevándorlását. A 30-as években kialakuló európai menekültáradatból pedig csak a különlegesen tehetséges, magasan képzett és jól használható embereket kívánták beengedni az Egyesült Államokba. A kormányzatra hatalmas társadalmi nyomás nehezedett, hogy ne engedjenek be például több zsidót, mert abból volt már ott éppen elég. Ebben a korlátozásban nagy szerepet játszott a kenyéririgység, hiszen például a New York-i orvosok többsége amúgy is zsidó volt, s Amerikában a 30-as években jelentős volt az antiszemitizmus. Az Egyesült Államok szándéka nem az volt, hogy minél több bajba jutott embert megmentsen. A nagy gazdasági világválságot követően viszont nem bánták, ha jelentékeny európai szakemberek egy csoportja odamegy, de ezeket is megpróbálták közép-nyugatra vagy a nyugati partra küldeni, ahol egy jelentős európai matematikus vagy fizikus megérkezése színesítette a helyi palettát. Szász Ottó matematikus például Cincinnatiba került. Ohio állam rajta és Jászi Oszkárón kívül nem mondhatott a magáénak sok nagy tudóst. Hosszú levelezéseket olvastam arról, hogy a nagy szervezetek, mint például a Rockefeller Alapítvány hogyan döntöttek el, hogy egy-egy ember kell-e vagy sem. Ezekben sohasem embermentésről volt szó. Egy lexikon felsorolja a 30-as évek német-amerikai emigrációjának nagyjait, mintegy hatezer embert. A német tudomány és a szellemi élet első vonalát képviselték. Beengedésük s így megmentésük nem jóságból, hanem jól felfogott amerikai érdekből történt.

Könyve függelékében összeállított egy névsort az Amerikába bevándorolt neves magyarokról. Elmulasztottam megszámolni őket, de a lista nem mérhető a némethez.

Nem egészen háromszáz főt sorolok föl. Csak azokat, akiknek a híre-neve idehaza vagy Amerikában fennmaradt. Általában a tudósokat szokták emlegetni, de van a lajstromban előadóművész, zeneszerző és rengeteg filmes is. Ebben az időben az amerikai zenekarok döntő többségében magyar koncertmester játszott, több helyen magyar származású vezető karmesterrel. A magyarok főként azokban a szakmákban voltak sikeresek, amelyek nem kötődnek szorosan a nyelvhez. Nem véletlen, hogy az emigráns írók nem nagyon boldogultak, miközben az elméleti természettudósok, matematikusok, muzsikuskok, orvosok nagyon is jól.

A történet elejét tehát láttuk: a kettős emigráció első hulláma a zsidó fiatalok egyetemi felvételét korlátozó numerus clausushoz kötődik.

Ez így nem teljesen felel meg a tényeknek. Polányi Mihály és Szilárd Leó például már a *numerus clausus*nál hamarabb, 1919 decemberében távozott Magyarországról, Polányi ráadásul akkorra már el is végezte egyetemi tanulmányait. A *numerus clausus* egy kicsit mitizálódik: nem minden magyar egyetemen, s nem minden egyetemi karon tartották be egyforma szigorral. A zsidók egyetemi felvételének korlátozása az egyik ok volt csupán. A Tanácsköztársaságot követően fölerősödő antiszemitizmus miatt olyan zsidók is távozni kényszerültek az országból, akiknek semmi közük nem volt a kommünhöz, sőt éppen szemben álltak vele, mint például Jászi Oszkár, Neumann János, Teller Ede vagy Wigner Jenő, illetve családjuk. És nem is csak zsidóknak kellett elmenniük.

Magyarországot azokban az években hatalmas veszteségsorozat érte: az Osztrák–Magyar Monarchia részeként elveszítette az első világháborút, majd fölbomlott a Monarchia, kitört és elbukott két forradalom, végigsöpört az országon a fehérterror, Trianonban megcsönkítették az országot, aztán bevezették a *numerus clausust*. Eközben Amerikában a kvótatörvények bezárták a kapukat. Magyarországról 1904 és 1913 között több esztendőben is 200 ezren, illetve egy évben 300 ezren kaptak amerikai beutazási lehetőséget. És ennek az országnak, pontosabban: ami megmaradt belőle, 1924 után 473 fős évenkénti beutazási kvótával kellett megbékélnie. Ez a változás sokkal fontosabb, mint amennyire ez minálunk tudatosult. 1914 előtt Magyarország Európa második legnagyobb birodalmának a nagyobbik felét képezte, dinamikus fejlődő gazdasággal, nagy kultúrával. Alig néhány évvel később már csak a korábbi lehetőségek töredékével rendelkezett. És immár Amerikába sem lehetett menekülni a gondok elől. A külföldi munkavállalási lehetőségek ilyen mértékű megnyirbálása felért egy másik nemzeti katasztrófával.

1919 után a magyar szellemi élet számos nem zsidó, későbbi kiválósága is eltávozott Magyarországról, Kernstok Károlytól, Bernáth Auréltól Illyés Gyulán át Szent-Györgyi Albertig. Márai Sándor például családjára tanácsára Németországba ment, ahol vagy öt évig maradt. Szimplifikáció lenne tehát ezt az emigrációs hullámot zsidó kivándorlásként leírni.

Az 1918–19 után emigráltak közül sokan az első adandó alkalommal hazatértek. Szent-Györgyi például a 30-as évek elején professzúrárt kapott Szegeden. A kormányzat megpróbálta visszacsalogatni az emigránsokat, tudjuk, hogy Klebelsberg Kuno 1929-ben személyesen is, kolumnás újságcikkben is igyekezett rábeszélgni a külföldre ment természettudósokat és matematikusokat a hazatérésre.

Mintha a konszolidált Kádár-rezsim is így próbálta volna hazacsábítani az ötvenhatosokat...

A két történet hasonlít, de a munkájukban sikeres, anyagilag megalapozott, szociálisan és pszichésen asszimilálódott emigránsok általában is nagyon ritkán térnek haza. Az ideológiailag eltérő nézeteket valló társadalomtudósokat pedig nem hívta haza Klebelsberg se, és a Kádár-kormányzat sem.

Az 1933 utáni, németországi kivándorlási hullám erősebbnek látszik, mint amilyen az 1919 utáni magyarországi volt. A hitleri hatalomátvétel utáni idők tapasztalatainak birtokában egyszerűbb lehetett a döntés.

Az derült ki a számomra, hogy akik az első világháború utáni korszakban emigráltak Magyarországról, 1933 után sokkal gyorsabban kapcsolódtak és cselekedtek Németországban, mint a többi ott élő külföldi: az övék *kettős kivándorlás* volt. Nekik ugyanis megvoltak már a maguk tapasztalatai. A nagyhírű atomfizikus, Szilárd Leó például 1919-től 1964-ben bekövetkezett haláláig soha nem lakott másutt, csak szállodában, mindig egy-két bőröndben összekészítve őrizte a legfontosabb papírjait, holmiját, hogy bármikor odébállhasson. Első emigrációja az után történt, hogy 1919 szeptemberében antiszemita diáktársai a Műegyetem lépcsőin föltartóztatták és inzultálták. Szilárd ráadásul még azt a „hibát” is elkövette, hogy támadóinak „mentségül” felmutatta friss keresztlevelét. Jellemző módon a Tanácsköztársaság végén, júliusban keresztelkedett ki, mert érezte, hogy tanácsosabb lesz kereszténynek lenni. Ám a keresztlevél csak fokozta a bajt, támadói még dühöttebbé váltak, és lerugdalták a lépcsőn. Az eseményt követően Szilárd elszánta magát a távozásra: 1919 decemberében megszerezte a szükséges papírokat, és Németországba utazott. Műegyetemi élménye 1933-ban olyan erővel tért vissza, hogy a Reichstag felgyújtásának estéjén elhagyta Németországot, s Csehszlovákiába, majd Angliába utazott. Ő már tudta, hogy mi lesz a történet folytatása.

Szilárddal ellentétben a korszak egyik vezető kémikusa, Polányi Mihály gyanútlanul és naivan viselkedett. Ő 1932-ben rendkívül hízelgő és előnyös ajánlatot kapott Angliából. Manchesterben önálló intézetet kínáltak neki, fantasztikus laboratóriumi körülményeket, kivételes kutatási lehetőségeket, a Rockefeller Alapítványtól rengeteg pénzt. Ő azonban 1933. január közepén – két héttel Hitler hatalomra jutása előtt – úgy döntött, hogy az ajánlatot nem fogadja el. Az angliai időjárásra hivatkozott, mint amit nem tud elviselni, s közben a weimari Németország iránti lojalitását hangoztatta. Néhány héttel később Hitler kancellárrá választása ráébresztette hibájára, és közölte a manchesteri egyetemmel, hogy meggondolta magát. De az ajánlat ekkorra már eredeti formájában nem állt, be kellett érnie egy sokkal szerényebb, egyszerű professzori állással. Így vagy úgy, az 1919-es tapasztalatok nagyon fontosak voltak abban, hogy az emberek hogyan reagáltak 1933-ra.

Könyvében sok szenvedésről is beszámol. Tudjuk, hogy akik itt maradtak, végigcsinálták a 20. század tekintélyuralkodó rendszereit, gyakran úgy gondoltak az emigránsokra, mint a szerencse fiaira. Közben pedig, és erről ír is, a kivándorlóknak többnyire nagyon nehéz sorsuk volt, történetük a legritkább esetben tűnik felhőtlen sikertörténetnek.

A legnagyobb probléma legtöbbször a nyelvtudás hiánya – volt és maradt. Aki nem egész kisgyermekként ment vagy megy el Magyarországról, az soha nem tudott és nem is tud igazán beilleszkedni. A tényleges beilleszkedés ugyanis az, amikor az ember minden nyelvi nehézség nélkül, egyenrangúan kommunikál, kiskorától megvannak a helyi barátai, kapcsolatai, szerves és közvetlen része a befogadó kultúrának. Az egyedül töltött esték, hétvégék, ünnepek nem boldogítóak. Anyagilag persze hamarosan kedvezőbb lehet a helyzete az otthoninál, és félnie sincs mitől, de az első generáció élete szükségképpen nehéz. A második nemzedék helyzete jobb, ez viszont jellegzetes módon szégyelli a szüleit, és titkolni igyekszik őket és akcentusukat kis barátai előtt. A harmadiknak viszont már általában jó, az ottaniakkal egyenértékű lehet a sorsa.

Van-e, és ha igen, mi ennek a könyvnek az üzenete a ma számára?

Az emigránst csak hatalmi eszközökkel lehet szándékában meggátolni, nem okos büntetni, és nem reális sikerei teljében hazahívni. Olyan feltételeket kell kialakítani az országban, amelyek között – néhány év tapasztalatszerzés közbenjöttével – itt-hon maradni természetes, érdemes és távlatos.

■ *Élet és Irodalom* 56/34, 2012. augusztus 24. Újraközölve in Majoros István – Antal Gábor – Háda Béla – Hevő Péter – Madarász Anita (szerk.): *Hindu istenek, szíami tigrisek. Balogh András 70 éves.* Budapest: ELTE BTK Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék, 2014, 139–145.

AMERIKAI ANGOL –
VILÁGANGOL

Nemzetek fölötti nyelv és nemzeti fennmaradás

Kulturális politikák esélyei Kelet-Közép-Európában

A tőlünk nyugatra fekvő államok politikai és katonai szövetségeihez való csatlakozásunk különös erővel és sürgősséggel veti fel a kelet-közép-európai idegen-nyelv-tanulási helyzetet minden problémáját. A gazdaság teljesítőképessége, élet-színvonalunk alakulása, mindennapi közérzetünk múlik azon, hogy mennyire vagyunk és leszünk képesek közvetlenül: áttételek, fordítók és tolmácsok nélkül megérteni a körülöttünk lévő és a távolabbi világot, és megértetni magunkat is külföldi partnereinkkel.

A KOMMUNIKÁCIÓ MINT A TÚLÉLÉS ZÁLOGA

Az integrálódó Európában és a globalizálódó világban döntő gazdasági és politikai szerepet játszik a nyelvtudás. Világnyelvek aktív ismerete az elszigetelt, kisebb nyelvi közösségek számára a túlélés egyik feltétele. Magyarország évezredes fennmaradását a latin, illetve a német nyelvű kultúrákkal való közvetlen kommunikáció lehetősége is biztosította, miközben arisztokráciánk jobbik fele a francia és kisebb mértékben az angol művelődés közvetítője is volt. Nyugati kötődésünknek ezt a nyelvi megalapozását igen hasznosan egészítette ki hosszú évszázadokon át a szomszéd népcsoportok nyelvének ismerete, a határterületeken és sok kevert nemzetiségű térségben is megvalósult két- és többnyelvűség, melynek révén a magyar gazdaság, társadalom és művelődés ezer szállal kapcsolódott be a horvát, a német, a román, a rutén, a szerb, a szlovák, a szlovén, sőt a lengyel és az olasz világba is.

A magyar társadalom tehát – valóságos földrajzi, geopolitikai, kultúrgeográfiai helyzetéhez igazodva – igen hamar kilépett viszonylagos nyelvi izolációjából, és már a középkortól kezdve aránylag széles körben élni tudott a kor nemzetközi nyelvei és a szomszédos etnikai csoportok és nyelvi tömbök közötti kölcsönhatás által adott kommunikációs lehetőségekkel. Hazánkban különösen jelentős, saját latin és

német kultúra is kialakult, a magyar irodalom századokon át alkotó módon kapcsolódott be a nyelvek világirodalmába is. Emellett, paradox módon, kisebb-nagyobb részben éppen a magyar felségterületen fejlődött ki több, ma önálló szomszédos nemzeti kultúra is, többek között a budai magyar egyetemi nyomda közreműködése révén. Nem túlzás azt állítani, hogy a kelet-közép-európai kism nemzetek fennmaradása többek között annak a kommunikációs készségnek és képességnek is a következménye, melyre a hazai népességet idegen nyelvi ismeretei tették alkalmassá. A nemzeti túlélés részben, sőt jelentős részben nemzetközi kommunikációs szándék, képesség, siker eredménye.

Az utolsó száz-százhatvan év egyre gyorsuló ütemben változtatta meg és alakította át a térség nyelvpolitikai helyzetét, szükségleteit és lehetőségeit. 1845-től megszűnt a latin mint magyarországi államnyelv használata. Az első világháború utáni roppant politikai változások, az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlása megszüntette, de legalábbis megkérdőjelezte a német nyelv *lingua franca* szerepét. A Párizs környéki békék szabta új államhatárok szinte mindenütt átvágták a kompakt magyar etnikai tömböket, s így a szomszédos nyelvi közösségekkel kialakult határzónák, *frontier* térségek áttevődtek a szomszéd államok területére. Évszázadok nyelvföldrajzi és nyelvvismereti térképe kezdett átrajzolódni. A német nyelv népszerűségét csökkentette a két világháborúban elszenvedett közös vereség is. A kommunista hatalomátvétel után mesterségesen kialakított orosz nyelvi hegemonia, illetve az arra való törekvés előzménytelen, erőszakos és politikailag népszerűtlen intézkedések szülte volt, nem pedig szerves fejlődés eredménye. A következményeken mindez szomorúan nyomot hagyott: a nyugati nyelvek tanulásához csak a kiválasztódó kevesek jutottak, miközben az – általában haszontalan – orosz tudás színvonala és értéke igen alacsony maradt. A szomszédos országok és etnikai csoportok nyelvén – olykor politikai bosszútól, máskor sznob lenézéstől hajtva – nem volt divatos beszélni, a nemzetiségi nyelvek szerepe leértékelődött és marginalizálódott.

„REPÜLŐTÉRI” ANGOL

Ahogy a mi tapasztalataink szerint is, a nyelvtanulási szükséglet más népeknél is mindig organikusan támad, az egyes nyelvi csoportok földrajzi fekvéséből, geopolitikai elhelyezkedéséből, tényleges kommunikációs igényeiből adódóan. Csak a más nyelvi csoportokkal rendszeres kapcsolatba kerülő, leginkább kereskedelmi viszonyban álló népek alakítanak ki nagy (idegen)nyelvi kultúrát: ha nagyok, elterjesztik nyelvüket, ha kicsik, több más nyelvet is megtanulnak – és jól.

Az elmúlt fél évszázad kelet-közép-európai nyelvvismereti, nyelvtanulási helyzete mindenkor híven és szomorú pontossággal tükrözte Magyarország politikai és gazdasági állapotát: kényszerű keleti és előbb tiltott, majd nehézkesen fejlődő nyu-

gati kapcsolatrendszerét. A múlt tapasztalataiból és az utóbbi, immár közel másfél évtized eredményeiből az is világos, hogy amint a nemzetgazdaság és a társadalom újból szerves módon, kölcsönös érdekek ezer szálával kapcsolódik a világhoz, úgy lendül fel az idegen nyelvek tanulásának kedve, eredményessége, tartóssága. A mai európai és világhelyzetben Kelet-Közép-Európában természetes és egyre inkább az állami iskolarendszer által is kielégíteni próbált igény az angol és a német nyelv (meg)tanulása.

Hogyan áll ma ennek az igénynek a tényleges kielégítése? Mennyiben sikerülhet hegemon szerepet kialakítani az angolnak mint új világnyelvnek minálunk, Kelet-Közép-Európában; miért van, s mennyiben maradhat meg emellett a német nyelv kitüntetett szerepe? Talán érdekesek lehetnek itt egy olyan nem-nyelvész megfigyelései, tapasztalatai, akinek nagyon régi a kapcsolata az angolszász és a német nyelvű világgal, történész kutatóként annak múltját, jelenét és főként magyar kapcsolatait törekedett feltárni, egyetemi oktatói pályáján pedig az angol–amerikai történelem hazai tanítását, s ezzel párhuzamosan amerikai diákok magyar és közép-európai történelmi képzését tűzte ki céljául.

Mint világszerte mindenütt, az angol nyelv a közép-európai nyelvtanulók körében is hamar igen népszerű lett. Ezt nemcsak a munkaerőpiaci érdekviszonyok vagy a populáris szórakozási formák hozták magukkal: e nyelv általános és hosszú távra jósolható sikere magának az angol nyelvnek mára nemzetközivé vált, úgy mondanám: „repülőtéri” változatából, annak sajátosságaiból is adódik. Ez a verzió ugyanis viszonylag könnyen használható kifejezési forma, kommunikációs eszköz: akár kisebb aktív szókinccsel, a napi gyakorlat során egyszerűsíthető nyelvtannal, konkrét, valóságos földrajzi térséghez vagy társadalmi körhöz kötődő kiejtés nélkül is könnyen boldogulhat vele világszerte akárki. Tom McArthur, az *English Today*, az angol nyelv nemzetközi folyóiratának szerkesztője szerint az angol nyelvnek egyenesen „sajátossága, hogy sok szabályát (>törvényét<) meg lehet szegni, és az üzenet mégiscsak képes célhoz érni.”¹ Bernard Vincent francia nyelvész, az orléans-i egyetem tanára a nemzetközi angolt a középkori, elhaló latinhoz hasonlítja, és egyenesen máris halódó nyelvnek látja, amelyet „mind jobban fenyeget a kihalás, miközben a legtöbben ma is azt hiszik, hogy e nyelv ereje ma is növekszik”.²

Ez a lecsupaszított, kulturális és művelődéstörténelmi tartalmaitól jószerivel teljesen megfosztott nyelvi képződmény immár nem William Shakespeare vagy G. B. Shaw, de még csak nem is Eugene O'Neill nyelve, megtanulása talán minden idegen nyelvénél egyszerűbb. Miközben a technika egyre bonyolultabbá válik, a világ

¹ Tom McArthur: *Oxford Guide to World English* (Oxford: Oxford University Press, 2002, paperback ed. 2003), 417.

² Bernard Vincent: *From Dead Latin to Dead English. On the Lethal Effects of Linguistic Universalism*. In Cristina Giorcelli – Rob Kroes (eds): *Living with America, 1946–1996 (European Contributions to American Studies, Book XXXVIII)* (Amsterdam: VU University Press, 1998), 125.

kommunikációs stílusa és a közlések tartalma az állandó egyszerűsítés, egyszerűsödés irányába tart, a számítógépes programok, a reklám, az óriásplakát, az árucímke, az e-mail, az SMS, az MMS, a popzene versezete, a filmszöveg, a teletext, a televízió közlési igényei új kifejezési kultúrát diktálnak. Az új kommunikáció a tömondatokra, a betűszavakra, a rövidítésekre, gyakran piktogramokra és más jelképszerű elemekre épít, s a leggazdaságosabb tömörséggel igyekszik célhoz juttatni többnyire kereskedelmi jellegű és érdekű üzeneteit. Már nálunk se ismeretlenek az angol nyelv gyakorlatias rövidítésének jobbára amerikai ötletei, mint például e levélkében: „r we still on 4 dinner 2nite? If yes, can u pls SMS direction?”³

A számítógép nagy segítség az írásos kultúra elterjesztésében, de siettetethi a nyelvek halálát is. A rövidítés hasznos lehet, de a számítógépen írott szövegekben rendre eltűnnek a diakritikus jelek, ékezetek, amelyeknek fontos szerepük van a nyelvek egyediségének, a jelentésbeli árnyalatok fenntartásában. A legtöbb különleges jeleket is használó nyelv, mint amilyen például a cseh, a francia, a horvát, a lengyel, a magyar, a román vagy a svéd veszít, ha egy-egy tulajdonneve vagy akár milyen egyéb szava más nyelvű szövegekben fordul elő, ahol mintha módszeresen lefarnagnák az oda nem illő betűtartozékokat. Ezt teszik sokan még a magyar ékezetekkel is – magyar szövegkörnyezetben: a hosszú ő vagy ű ékezetei eltűnőben vannak, és a számítógépes programok szeszélyeinek vagy éppen korlátainak megfelelően könnyen átadják helyüket mindenféle hasonló vagy nem is annyira hasonló betűnek, mint amilyen az o/u, az ő/ü vagy az ô/û. De haldoklik vagy sokszor meg is hal a magyar szövegekben is – tallózunk csupán – a Tilde (~), a háček (ˇ), a scharfes S (ß) és az accent circonflexe (ˆ) is, s ezzel minden egyes alkalommal megszűnik egy kicsi az adott nyelvek egyediségéből. Egyébként a ß használatát már a legújabb német helyesírási szabályzat is erőteljesen korlátozta.⁴

A szavak, kifejezések, mondatok szerepét egy másként kódolt szemiotikai rendszer kezdi átvenni, s mindez a nemzetközi együttműködésben szimplifikálódó angolban találja meg adekvát nyelvi hordozóanyagát.⁵ Miközben tehát ez a tendencia természetszerűleg a nyelvek mindegyikére hat, legkivált mégis a világkereskedelemben uralkodó szerepet betöltő angolban érvényesül. Olyan új válfaja született ennek a nemzeti kultúráiban (valaha) olyan gazdag érintkezési formának,

³ A teljes angol szöveg: *Are we still on for dinner tonight? If yes, can you please SMS directions?* Magyarul: „Áll-e még a ma esti vacsora[meghívásunk]? Ha igen, el tudná SMS-ezni az instrukciókat [hogyan miként jutunk el oda/Önökhöz]?”

⁴ Die amtliche Regelung der deutschen Rechtschreibung, §25.

⁵ Richard W. Bailey – Manfred Görlach: *English as a World Language* (Ann Arbor: The University of Michigan Press, 1982); Alastair Pennycook: *The Cultural Politics of English as an International Language* (London – New York: Longman, 1994).

- (1) amelynek immár nincs kizárólagos kötődése valamely nemzet kultúrájához, szellemi örökségéhez;
- (2) amely minden korábbinál szélesebb földrajzi területen, társadalmi körben terjedt el;
- (3) amely könnyen, s szinte bárki által alakítható, azaz nemcsak megtanulni, de akár fejleszteni is képes lehet akárki.

Tom McArthur 2002-ben megjelent könyvében, az *Oxford Guide to World English*-ben az angolt mint globális *lingua francá*t mutatja be, mint szuper-metanyelvet, *default* nyelvet. Ez utóbbi kifejezést McArthur a számítógépes programozás világából kölcsönzi, s az angolt a világ kommunikációs rendszerének jobb híján, végső esetben bármikor használható nyelveként írja le. „Ahogyan sok ember elfogadja a default módot egy számítógépes rendszerben, s aztán minden további nélkül használja, általánosabb értelemben ugyanúgy elfogadhatják (vagy eltűrhetik) az angolt mint a világ default információs eszközét...”⁶ Ennek a „világangolnak” immár hatalmas szótára is van.⁷

Ez a nemzetközi angol bizonyos mértékig emlékeztethet Charles Kay Ogden (1889–1957) brit nyelvész, filológus és filozófus *Basic English* néven létrehívott kommunikációs eszközére, amely a nemzetközi érintkezést egyszerű, uniformizált, sztenderdizált nyelvi patronokkal próbálta megoldani az 1930-as években.⁸ Ogden küzdelmet hirdetett „Bábel” ellen, és a nemzetközi nyelvvé redukált angol alapnyelvhez nyelvtant és használati szabályokat alkotott. „Lépésről lépésre” haladó módszerének sokan látták gyakorlati hasznát a második világháború idején, többek között csehszlovák, holland, lengyel és dél-amerikai diákok, akiknek Ogden külön-külön tankönyveket is írt.⁹

Azáltal, hogy a nemzetközileg legnépszerűbb, legnagyobb tömegeket érintő szórakozási formák, mint a film, a sportélet, a populáris zene vagy az utazás világnyelve is egyértelműen az angol lett, s hogy a korszerű ismeretszerzés is egyre inkább az angol nyelvű interneten zajlik, az internacionális angol áttöri a nemzeti nyelveknek a nemzetállamok (s a nacionalizmusok) korában erős védővonalait, és elárasztja azokat kifejezéseivel és közlési logikájával. Ez ellen lázadhat ugyan a francia tudós, a magyar kereskedő vagy a német nyelvvédő, az angol nyelv nemzetközi térfoglalása mégis a nemzeti nyelvek intaktságának rovására, minden nemzeti akadály legyőzésével folyik. A németek úgy használnak már egyes angol szavakat

⁶ McArthur: i. m., 15–16.

⁷ Anne H. Soukhanov: *Encarta World English Dictionary* (New York: St. Martin's Press [Microsoft-változatban is], 1999).

⁸ <http://c2.com/cgi/wiki?edit=CharlesKayOgden> [letöltés:

⁹ Charles Kay Ogden: *Debabelization. With a Survey of Contemporary Opinion on the Problem of a Universal Language* (London: K. Paul, Trench, Trubner, 1931); Charles Kay Ogden: *Basic English. International Second Language* (New York: Harcourt, Brace & World, 1968).

(*clever, cool*), mintha azok elismerő jelzése anyanyelvükön kifejezhetetlen többlettartalmat hordozna, pedig csak sznobéria és az amerikai világ utáni nosztalgikus vágyódás terméke. Igaz persze, hogy a német nyelv évszázadokon át a latin és a francia szavakat is magába szívta, s ez mégsem ártott meg önállóságának.

KULTURÁLIS ÉS IRODALMI HATÁSOK

A 20. században az olvasást a látható és hallható műfajok sokasága fenyegette, elsősorban a film, a televízió és a popzene. A kultúra ma sokkal inkább a nézésre-látásra, illetve a hallásra épül, mint az olvasásra. Romlik az írott szöveg minősége, miközben a beszélt szöveg mind dinamikusabbá és hatásosabbá válik, és alkalmassabbnak mutatkozik a kommunikációra. Az írásbeliség kultúrájától úton vagyunk a szóbeliség és a képi kifejezés kultúrája felé.

Az egyik legnépszerűbb és legnagyobb tömegeket megérintő irodalmi műfaj a filmforgatókönyv lett, a lehető legrövidebb szöveggel és állandó képi értelmezési keretben. Míg a korai 20. században Babelsberg és Hollywood ismert írók sorát (többek között Molnár Ferencet, Bíró Lajost, Balázs Bélát) foglalkoztatta forgatókönyvíróként, a század közepén a leendő írók, drámaírók először hollywoodi sikerekkel kísérleteztek írói pályájuk egyengetése végett. A filmírás ma persze már nem az, ami ötven éve volt: a *story* és a jó dialógus kevésbé fontos, mint a műszaki csodák és a pirotechnikai bravúrok, amelyek megnyerik a gyerekeket, fiatalokat a mozik és a videó hatalmas törzsközönségének.

Akiket elvesztettünk olvasóközönségként, azokat megnyertük nézőközönségként. Világszerte milliók estek az amerikai film bűvöletébe és már-már függőségbe. Ennek oka egyebek mellett az, hogy Hollywood tömör, világos és egyenes üzeneteket küld, jó színészek, magától értődő helyzetek és egyszerű dialógusok közvetítésével. S az új, „gazdaságos” angol egyszerre eszköze és terméke is e műfajnak.

A klasszikus irodalom iránti érdeklődés nem szűnt meg, de egyre inkább rászorul a magyarázatra, az egyszerűsítésre, a szótárra. Nemrégiben rábukkantam Anthony Trollope hat ún. „parlamenti regényére”, amelyeket egy kötetben adtak ki, lényegesen leegyszerűsített változatban: szerkesztője 1,35 millió (!) szót húzott ki az eredeti szövegből, hogy a mai publikum számára úgy mond „olvashatóvá” tegye. „[A] rövidítés mára elfogadottá vált – írja Michael Hardwick a Trollope-kötet előszavában. – A gyorsfogyasztásra szánt, rövidített szöveg alkalmazása az irodalmi művek rádiós előadásakor szinte kezdettől bevett gyakorlat volt, és milliókhoz hozta közel a klasszikus és modern irodalmat, akik sose nyúltak volna az eredeti után.”¹⁰

¹⁰ Anthony Trollope: *The Pallisers* (abridged and introduced by Michael Hardwick) (London: Futura, 1974, repr. 1976), 9.

Ma a karakter és a perc szabályozza a kultúrát: szinte minden írástípusnak megvan a maga megadott karakterszáma (egy SMS-üzenet például 160 karakterből állhat, egy *tweet* 140-ből, egy átlagos újságoldal 12 500 leütésből, egy könyvív 40 ezer „n”-ből). A televíziós sorozatok harminc-hatvan perces folytatásokból állnak, a tévéreklámért esti főműsoridőben félpercenként kell fizetni (a magyarországi gyakorlatban 700 ezer Ft-tól akár 3 600 000 Ft-ig is felmehet egy harminc másodperces *spot* ára). Az emberek szeretik az egyszerűsített angolt, mert rövid szavaival és szimpla struktúrájával tömörebben, direktebben és hatékonyabban lehet fogalmazni és fogalmazni.

A kultúrában és kívált az irodalomban megfigyelhető egy öregedési, avulási folyamat is. A klasszikus szókincs, noha korábban sem volt változhatatlan, mintha mostanában egy csapásra kikerülne a nyelvi forgalomból – szinte minden nyelvben. A klasszikus irodalom sok olvasója szorul szótárra, ha a valaha közérthető kedvencek szövegeit érteni és élvezni próbálja. Jókai Mór összes műveinek új összkiadásához a szerkesztők jónak láttak kétkötetes „Jókai-szótárat” mellékelni, hogy megmagyarázzanak mintegy 23 ezer (!) elavult vagy idegen eredetű szót, kifejezést. A gyermekek már nem értik jól a klasszikus magyar mesekincset, Benedek Elek, Móra Ferenc valaha szinte mindenki által ismert szavakból építkező kis remekeit, s időszzerű lett egy magyar meseszótár kiadása. Németországban már tizenegy kiadást ért meg egy – jellemző módon külföldi eredetű germanista által – elfeledett német szavakból összeállított értelmező szótár, ami nélkül jószerivel alig lehet megközelíteni a klasszikus német irodalmat és a régi német történelem forrásait.

Egyszerűsítik a helyesírást is, szinte minden országban. Ez leggyakrabban azzal jár, hogy a klasszikus irodalmi szövegeket a modern szövegkiadások egységesített, mai helyesírással írják át, s ezzel megölnék egy kicsit a klasszikus irodalmi hagyományból, *gleichschaltolják* a kulturális tradíciót. Diákjainknak, amerikai mintára, lassan megszűnik a történeti időérzékük, időarányos múlttudatuk.

Ami nem hasznos, nem is szükséges. Ha a klasszikus irodalmi szöveget közelebb hozzuk a mindennapi beszélt nyelvhez és megmagyarázzuk, szélesíthetjük az olvasóközönséget, és demokratikusabbá tehetjük az irodalmi befogadás kultúráját. Az árat viszont megfizetjük: amit nyerünk az olvasók számán, azt elveszítjük igényességben, összetettségben, szofisztikáltságban, s az igazán népszerű, tömegesen vásárolt irodalom mind közelebb kerülhet egy-egy dél-amerikai televíziós sorozat soron következő folytatásának szellemi színvonalához.

IMPERIALIZMUS VAGY ORGANIKUS FEJLŐDÉS

Hiba lenne ebben nemzetközi összeesküvést, tudatos nyelvi imperializmus munkáját keresni, ha igaz is az, hogy az angolok (és újabban az amerikaiak is) az utóbbi évtizedben nagy összegeket fektettek be nyelvük terjesztésébe világszerte. Ezt

azonban egyre inkább megteszi a „nagy” nyelveket beszélő többi ország is, s így Budapesten nemcsak a *British Council*, hanem mindinkább a *Goethe-Institut*, az *Istituto Italiano* vagy az *Institut Français* is nagy összegeket áldoz nyelvtanításra, s így a saját nemzeti kultúra terjesztésére. Ebben ugyanis a nemzetközi kereskedelmi, politikai és kulturális befolyás hamar megtérülő eszközét látják, s egyszersmind az angol ellensúlyozásának egyedül járható útját is. Tény ugyanakkor, hogy a nemzetközi angol különösebb intézményes segítség nélkül is nagymértékben terjed, s ennek nem szab gátat a régebbi vagy újabb keletű amerikaellenesség sem.

Van természetesen – nálunk is, máshol is – félelem ettől a látszólag, egyelőre, akadálytalanul teret nyerő angoltól, amelyet sokan az amerikai globalizáció kommunikációs formájának, faltörő kosának tekintenek. Az angol nyelv behatolásának potenciális veszélye a magyarba ugyanolyan idegenkedéssel elegyes félelmet váltott ki minálunk, amelyet már évtizedekkel korábban Franciaországban, Francia-Kanadában vagy más nagy nemzeti kultúrában tapasztalhattunk. Cuda Jukio japán professzor, a Nagoya Egyetem nemzetközi kommunikációs tanára azt a kérdést is feltette, hogy vajon „tényleg hozzájárulhat-e a demokratikus világkommunikációhoz, ha egy olyan nyelvet használunk, amely történetileg és kulturálisan egy-egy konkrét nemzethez kötődik [...] Az angol hegemoniája antidemokratikus, mert a nyelvek hierarchikus struktúráját, társadalmi egyenlőtlenségét és diszkriminációját teremti meg [...]”¹¹ Ahogyan az amerikanizáció Európában és világszerte előrehalad, úgy nő egyes csoportok anglofóbiája, s úgy nő az igyekezet a nemzeti művelődési hagyományok, kivált a nemzeti nyelv – akár drasztikus – védelmére. A nyelvvédelmi törvények energikus patriotizmussal igyekeznek szembeszegülni az amerikai angol áradásának, és a nemzeti nyelvek romlásától félve igyekeznek kitessékelni a betörő (illetve a lakosság egy része által örömmel beinvitált) idegen kifejezéseket. Félő, hogy a nacionalista mellékízektől sem mentes nyelvi purizmus túlmegy eredeti, tisztán defenzív szándékán, és idegenellenességbe, az idegen nyelvek (és kultúrák) elleni keresztes hadjáratba csap át. Az idegen, „más” nyelveknek ez a betolakodóként való, offenzív szemlélete régi, kisnemzeti beidegzésekre települ rá, az „erős várunk a nyelv” egyfajta szűken értelmezett, kurucosan patrióta nyelvszemléletét elevenítve fel. A magyar például mindenkor jókedvű befogadó nyelv volt, amit szókészletének rendkívül gazdag külföldi (többek között szláv, török, latin, német, angol) elemei tanúsítanak. A nyelvtanításnak és nyelvtanulásnak tehát nem csupán a maga bajaival kell megküzdenie, hanem egy atavisztikus nyelv-felfogás emlékével és beidegzéseivel is.

Intő jel, hogy még a francia tudományosság fellelőjére, a párizsi *Institut Pasteur* is beadta a derekát, és legfontosabb folyóiratait, így például a tekintélyes *Research in Microbiology*t is immár angolul jelenteti meg. Ami a német nyelv szerepét illeti a tudományos világban, ezt ma már maguk a németek is igen szkeptikusan ítélik

meg. Ulrich Ammon duisburgi nyelvészprofesszor egyenesen arra a következtetésre jutott, hogy immár a német felsőoktatásban is az angol nyelvű képzésre kell berendezkedni. Ez pedig már mind Németországban, mind a német nyelvű Svájcban jó ideje nemcsak terv, hanem részben valóság.¹² A tudomány nemzetközi nyelve teljesen angollá vált, s ennek következményei alól sokáig már a kelet-közép-európai tudományosság sem vonhatja ki magát, eredményeit nyelvi és így szakmai izolációba kényszerítő, döntően saját nyelvű közlési rendszerével.

A nemzetközi szórakoztatóipar ezzel együtt egy új jelenséget is kitermelt. A fekete bőrű énekesek, dalírók, rapperek a szavakat a politikai és társadalmi ellenállás jegyében hasznosítják: ellen- vagy metanyelvük a fehér ember intézményei, törvénye és rendje ellen hangzik fel. A „meta-angol” az elmúlt évtized terméke, és Európa- és Ázsia-szerte befolyása alá kerítette a fiatalságot. Ez a nyelv a legkevésbé sem az amerikai imperializmus vagy hegemonia nyelve, inkább annak ellenfele.¹³

ANGOL NYELV ÉS KISNEMZETI TUDOMÁNYOSSÁG

A kisnemzeti tudományosságnak létkérdése az angol nyelvű közlés, írásban-szóban egyaránt. Az Elbán inneni tudósok legjava eredményei sokszor nem látnak napvilágot idegen nyelven, így a külföldi tudományosság csupán esetleges, véletlenszerű híradások révén találja meg az itteni eredményeket. Ha az eredmények közlése, nyilvánosság előtti vitája is a kisnemzeti nyelven folyik (és bizony hazai pályán ritkán folyik más nyelven), a kör bezárul. Rendkívül gyakori tapasztalatom, hogy a magyar nyelvű közlemények egyáltalában nem találhatnak utat a nemzetközi tudományosság köréhez, tudományos eredményeink külföldi, illetve idegen nyelvű közlési rendszerét fojtogatja a pénzhiány, a külföldnek szóló közlési rendszer alig talál intézményes gazdára. Minimális a száma a megfelelően képzett, nyelvhez és szakmához egyaránt kiválóan értő szakfordítóknak, s a kevesek versenyhelyzetüket érthető módon kihasználva gyakran megfizethetetlenek a kutatók számára. Anyanyelvi lektorálás a legritkább esetben történik. A hazai tudományosság külföldi versenyképessége a megfelelő színvonalú fordítások hiányában gyakran ki sem derül, és sokszor az elkészülő fordítások sem képesek a hazai eredményeket nyelvileg, illetve a kulturális vonatkoztatási rendszer adekvát tükrözésével a nemzetközi tudományos vérkeringésbe bevenni. Általában nincs államilag támogatott, intézményes pályázati rendszer fordítási célokra, nincs intézményes felügyelete a szakmai-tudományos fordítások színvonalának.

¹² Ulrich Ammon: *Ist Deutsch noch internationale Wissenschaftssprache?* (Berlin – New York: de Gruyter, 1998), 227–252.

¹³ Ezt a megfigyelést Alan Lelchuk amerikai írónak köszönöm (2003. július).

¹¹ Idézi McArthur: i. m., 440.

Egyetemi hallgatóink, de – történelmi okokból – még inkább oktatóink nem ele- gen vitaképesek vagy vitakészek idegen nyelveken. Nyelvtanuló diákjaink nincse- nek felvértelve a diskutálás technikai ismereteivel, játékszabályaival, még nyelv- szakosaink közül is kevesen ismerik az idegennyelvi vitakultúra módszertanának titkait. Külföldi konferenciákon a magyar résztvevők gyakran alig képesek többre, mint más által idegen nyelvre fordított előadásuk rossz kiejtéssel történő felolvasá- sára. Előadók külföldön sokszor azt mondanak, amit tudnak, s nem, amit akarnak.

A szakmai fordítások tapadnak az eredeti szöveghez, szókincsük sokszor közö- nő viszonyban sincs az adott szakterület külföldön valóban használatos, kurrens szó- és fogalomkészletével, közlési módjával, kifejezési kultúrájával, stílusával. Kevés szakmai-tudományos részterület rendelkezik megfelelő, naprakész, kétnyel- vű szakszótárral, a meglévők rendszeres frissítése elmarad. Szinte minden idegen nyelvi publikáció másként hivatkozik ugyanazon magyar, ill. kelet-közép-európai történelmi fogalomra, eseményre, méltóságnévre, s az így teremtett konfúzióval a nemzetközi szakirodalom nem tud mit kezdeni.¹⁴

A KULTURÁLIS JELENLÉT GYÖKEREI

A nemzetek külhoni kulturális jelenlétének eszméje a 19. század végéről származik. Egész sor nemzeti kutatóintézet alakult például Rómában, miután XIII. Leó pápa 1880-ban megnyitotta a titkos vatikáni archívumokat a kutatók előtt. Kisvár- tatva római intézettel képviseltette magát a porosz, osztrák, francia, belga, holland, spanyol, brit, amerikai és magyar tudomány, nemkülönben néhány magánszemély. Az egyik legelső nemzeti kulturális szervezetet, az *Alliance Française*-t szintén még 1883-ban alapították, a *Società Dantesca Italiana*-t Olaszországban 1888-ban. Az Egyesült Államokból magánkezdményezés révén települt a *Johns Hopkins University* kihelyezett tagozata Bolognába, s alakult meg a *Robert College* Isztam- bulban, az 1870-es években.

Mégis, igazi lendületet csak az első világháború adott azoknak az erőfeszíté- seknek, melyek a kultúrát a politikai befolyás eszközeként kívánták érvénye- síteni. A külföldi kulturális jelenlét úgy növelheti az állam nemzetközi politikai befolyását, hogy közben nem kockáztat fegyveres konfliktust. A világháború vesz- tesei és győztesei egyszerre kezdtek kulturális befolyásban és külpropagandában gondolkodni. Franciaországban a szerény *Bureau des écoles* 1920-ban *Services des Oeuvres*-re szerveződött, nagyobb szabású tervekkel és felelősséggel. A leg- fontosabb európai országok zöme nemzeti szervezetet alapított nemzetközi kultúr- kapcsolatainak ápolására: Olaszország és Spanyolország 1926-ban, Németország 1933-ban, Nagy-Britannia (és Japán) 1934-ben, Svájc 1939-ben. Nemzetközi szín-

ten a Népszövetség hozta létre az *Institut international de coopération intellec- tuelle*-t Párizsban, 1925-ben, és az *Institut international du cinématographe éducatif*-ot Rómában, 1928-ban.

A vesztesek sorában a magyar kormány figyelemreméltó kezdeményezése volt a 20-as években a *Collegium Hungaricum*ok sorának alapítása a koncepciózus kultuszminiszter, gróf Klebelsberg Kuno égisze alatt. Ezek az intézetek Bécsben, Berlinben (itt 1916-ban alapították) és Rómában tudatos erőfeszítéssel igyekeztek kedvező külhoni képet kialakítani Magyarországról, a „magyar kultúrfölény” esz- méjének jegyében, egyszermind fiatal magyar tudósokat képeztek a legveretesebb nyugati hagyomány szerint. Klebelsberg *Collegium*ainak történelmi hangsúlya igen erős volt, rokonságuk a hasonló típusú osztrák és német intézményekkel szo- ros. További intézeteket terveztek Konstantinápolyban és Párizsban, de azok nem jöttek létre. Klebelsberg azzal érvelt, hogy „kis nép nemzeti és szellemi önállósá- gára mi sem veszedelmesebb, mint ha egyetlen külföldi kultúra egyoldalú uralma alá kerül...”.

A második világháború befejeztével a kultúra mint a konfliktusok erőszakmentes megoldásának eszköze nagyobb hitelre tett szert. Az ENSZ 1946-ban Párizsban létrehívta kulturális szervezetét, az UNESCO-t, a kelet-közép-európai országok megalapították a maguk kultúrkapcsolati intézményeit. Ennél is fontosabb, hogy az Egyesült Államok felhagyott az elszigetelődéssel, és 1946-ban megalkotta a Fulbright-programot, 1948-ban létrehozta az *International Educational Exchange Service*-t (IEES) és 1953-ban a *United States Information Agency*-t. Nyugat-Né- metországban 1952-ben a *Deutscher Akademischer Austauschdienst* (DAAD) párhuzamosan megalapították a *Goethe-Institut*ot.

A bennünket körülvevő legtöbb államközi kulturális létesítmény, a nemzetkö- zi kulturális intézmények hálózata a második világháború utáni korszak műve és öröksége, ugyanúgy, mint a nemzetközi politikai és pénzügyi intézmények, például az ENSZ és szakosított szervezetei, a Világbank vagy a Nemzetközi Valutaalap. Bő hetven esztendővel a háború után ideje újragondolni a kulturális intézmények nemzetközi rendszerét, a kultúra internacionális befolyását, politikai vonatkozásait, lehetőségeit.

A KULTURÁLIS BEFOLYÁS NEMZETKÖZI MODELLJEI

A kulturális kapcsolatok nemzetközi intézményei közül valószínűleg az 1934-ben alapított *The British Council* a legismertebb. „Nagy-Britannia és az angol nyelv szélesebb körű megismertetésének előmozdítására és a Nagy-Britannia és más or- szágok közötti szorosabb kulturális kapcsolatok fejlesztésére” hozták létre. A ma elsősorban az angol mint idegen nyelv nemzetközi elterjesztésén munkálkodó szer- vezet a nemzetközi kulturális befolyás egyik leghatékonyabb modelljét képvise-

¹⁴ Lásd az „Európa nyelve a fordítás” című javaslatomat e kötetben.

li. A *Council* tanult az Egyesült Államokat mint civilizációt egységesen tanulmányozó és oktató *American Studies* diszciplína nagy nemzetközi népszerűségéből, és újabban számos egyetemen támogatja az amerikaihoz hasonló *British Studies* programokat, hangsúllyal az immár nem anglocentrikusan felfogott brit történelem, a posztkoloniális brit társadalom, a multikulturalizmus, a nemi szerepváltások jelenségein, tapasztalatain. A *British Council* igen helyesen és találékonyan támogat egy sor helyi kezdeményezést, iskolákban, egyetemeken, színházakban, múzeumokban, galériákban, s így e lehető leg szélesebb körben igyekszik elérni a mindenkori vendéglátó ország nagyközönségét. Elmúltak már azok az idők, amikor a *Council* zártkörű filmvetítésekre invitálhatta csupán a kiválasztott keveseket, de sajnos azok is, amelyekben kiváló, tudományos igényű anglisztikai szakkönyvtárat épített fel, hogy azután a rendszerváltáskor szélnék eressze az egész kollekción, és jószerivel a gyakorlati nyelvtanulás kelléktárából építse fel az újat.

A francia modell a befogadó országgal közös művelődési örökség, s az együttesen alakított kortársi kultúra jegyében épült fel. Magyarországon az *Institut Français* nagyszámú helyi kulturális és művészeti esemény, rendezvény befogadója lett, olykor francia vonatkozásokkal, olykor azok nélkül. A vendéglátó ország tehetségeinek az Institut úttörő módon kínál szereplési, bemutatkozási, kiállítási lehetőséget tehát akkor is, ha mondanivalójuknak nincsen közvetlen francia vonatkozása. A helyi szereplők így lehetőséget kapnak, hogy bemutatkozzanak Franciaországnak. Különösen jók a művészeti és társadalomtudományi rendezvények, így például a francia–magyar közös múlt francia és magyar kutatásának szentelt kétoldalú budapesti beszélgetéssorozat. A Francia Intézet nem felejtkezik el a fiatalokról sem, akiknek változatos zenei, képzőművészeti és filmprogramokkal szolgál.

A franciák világosan látják, hogy milyen erős az amerikai kihívás és verseny. Jean-Luc Soulé, az *Institut Français* akkori igazgatója a Magyar Tudományos Akadémia stratégiai kutatási programjának keretében adott 1998-as interjújában erős ellenérzéssel szólt az amerikai tömegkultúra jól látható jelenlétéről a film, a kereskedelem és az étkezési kultúra („McDonald's-izáció”) területén, és hangsúlyozta, mennyire fontosnak tartja, hogy „a magyarok megőrizték nemzeti kulturális értékeiket, megjelenítsék és életben tartsák azokat”.¹⁵ Hozzátette, hogy az olaszok és a portugálok számottevő sikereket értek el ezen a téren.

A budapesti *Istituto Italiano di Cultura* ugyancsak rendszeresen műsorra tűzi az olasz–magyar történelmi kapcsolatok hagyományosan népszerű, kétoldalú vizsgálatát, egyebek mellett a magyar részvételt a *Risorgimento* sikerében, vagy Kossuth Lajos több évtizedes itáliai emigrációját. Hogy mit tehet egy tehetséges és odaadó igazgató néhány esztendő alatt, azt a magyar származású olasz író, Giorgio Press-

¹⁵ Interjú Jean-Luc Soulével, az Institut Français magyarországi igazgatójával 1998. július 8-án, a Magyar Tudományos Akadémia *Magyarország képe* című stratégiai kutatási programjának keretében (programvezetők: Frank Tibor, Hankiss Elemér, Pók Attila).

burger mutatta meg Budapesten, aki írótanfolyammal, zenekari estekkel és egy sor más innovatív ötlettel egészítette ki az olasz intézet kínálatát, és tette azt a magyar kulturális élet természetes részévé.

Ezek az intézetek hagyományosan Budapesten működnek, és fejtik ki rendkívül pozitív kulturális befolyásukat. Ritkán, de szerencsére mind többször fordul elő, hogy vidékre is kisugárzik hatásuk, s ma az lenne kelet-közép-európai küldetésük igazi feladata és eredménye, ha a vidéket is jobban bekapcsolnák a nemzetközi kulturális kapcsolatok áramkörébe.

A spanyol kormány Budapesten nyitotta meg a 37. nemzetközi Cervantes Intézetet. Jelenleg talán a *Goethe-Institut* a legsikeresebb harcosa a kelet-közép-európai kulturális kapcsolatépítésnek. Békés és jóindulatú jelszót (*Mit der Welt im Dialog* – Párbeszédben a világgal) kínál abban a térségben, amelynek korábban igen vegyes érzelmei voltak Németországgal kapcsolatban, és ezt irodalmi, zenei, filmes, színházi és fényképészeti programok hosszú és ötletes sora támasztja alá. Mindehhez az *Institut* valóságos hálózatot épített fel mozikból, múzeumokból, hangversenytermekből, egyetemi központokból, kávéházakból, és még a Városházán is talált helyet magának. Mialatt a törzsprogram a *Goethe-Institut* szép és patinás fekvésű székházában zajlik, az intézet valósággal behatolt a budapesti kulturális életbe. Az intézet könyvtára jelentős német adatbázissal rendelkezik, amelyben ott van a *Bertelsmann*, a *Brockhaus* és a *Fischer* lexikonok egész anyaga, a *Frankfurter Allgemeine Zeitung* és a *Die Zeit* jó néhány teljes évfolyama, atlaszok, kézikönyvek és más információs táruk. A programok fő szponzorai között ott van a *Mercedes-Benz*, a *Siemens Nixdorf*, a *Lufthansa*, az *Opel Di-Fer*. A *Goethe-Institut* a német nyelv tanításának elősegítését tekinti egyik legfőbb feladatának Közép- és Délkelet-Európában és a volt szovjet területeken.

MAGYARORSZÁG ÉS A NÉMET KULTURÁLIS HAGYOMÁNY

A német nyelv és a *Goethe-Institut* magyarországi sikere nem lehet meglepetés. A mai kulturális jelenlét eredményessége a nagy együttműködési hagyományok kiaknázásának képességére épül. A németeknek különösen hosszú idejük (és sok keserű tapasztalatuk) adatott annak megértésére, hogy saját országuk és kultúrájuk hatékony képviselőéhez és terjesztéséhez egy-egy külföldi államnak a helyi viszonyok alapos megismerésére, megértésére és a befogadó nemzet kultúrájával való szoros együttműködésre van szüksége. Ez valószínűleg az az üzenet is, melyet az európai kultúrák képviselői az imperialisztikusnak látott Amerikának küldeni kívánnak: mindezeknek az európai kultúrpolitikai intézményeknek és törekvéseknek nyilvánvaló amerikaellenes élük is van, ma inkább, mint bármikor korábban.

A német nyelv és kultúra honos volt Magyarországon a 18–19. században, egészen az Osztrák–Magyar Monarchia 1918-as felbomlásáig. A Habsburg Birodalom

*lingua francá*ját használták odahaza, tanították az iskolában, beszéltek az utcán, megkövetelték a hadseregben. A „magyar” középosztály átlagos tagja rendszerint német („sváb”) vagy zsidó származású volt, számára Magyarországot és az Osztrák–Magyar Monarchiát a német kultúra és civilizáció kapcsolta össze Európával és a nagyvilággal. A középosztály nappali szobáinak díszei Ausztriában, Magyarországon, Csehországban, Galíciában és Horvátországban egyaránt Johann Wolfgang von Goethe és Friedrich von Schiller összes művei, Heinrich Heine, Adalbert von Chamisso és Nicolaus Lenau versei, Franz Grillparzer és Arthur Schnitzler drámái voltak. E régiókban nem csupán német irodalmat, német fordításokat olvastak: német volt a kultúra közvetítő nyelve. Báró Eötvös József, mikor az 1860-as években meglátogatta leányát egy kelet-magyarországi kastélyban, így írt: „Mily ellentétek! Átmegek Szegeden és Makón, aztán betérek leányomhoz, s ott találom a falon Kaulbachot,¹⁶ a könyvespolcon Goethét, a zongorán Beethovent.”¹⁷

Az Osztrák–Magyar Monarchia határain innen és túl Németországban kerestek honosítható modern elméleteket és úzusokat. Magától értődött, hogy elsősorban a német mintákat érdemes tanulmányozni és utánozni. Akkoriban a német volt a tudomány és az irodalom nemzetközi nyelve: a Nobel-díj első tizenhét évében, 1901 és 1918 között hét német kapott kémiai Nobel-díjat, hat német fizikai Nobel-díjat, négy német (és egy osztrák[–magyar]) orvosi Nobel-díjat és négy német irodalmi Nobel-díjat. A tudósok, kutatók Giessenben, Greifswaldban, Jénában vagy más tiszteletreméltó német egyetemi városkákban tájékozódtak szakterületükről, meg a sokféle *Beiträge, Mitteilungen, Jahrbücher* lapjairól. A fiatal értelmiségi, művész, szakember tanulmányútja Göttingenbe, Heidelbergbe és egyre inkább Berlinbe vezetett. A festők zarándokhelye München volt, ahol Karl von Pilotytól tanultak.

A német iskolarendszer nyilvánvaló sikeréből okulva Magyarországon gondosan tanulmányozták és bevezették a német tanárképzést.¹⁸ Közvetlenül az osztrák–magyar kiegyezés után Liszt Ferenc, aki otthonosabb volt Weimarban vagy Rómában, mint magyar szülőföldjén, és nem is tudott magyarul, kötelességének érezte, hogy a Zeneakadémia létrehozásának idejére abban a kicsi, németajkú, vidékies városkában is legyen otthona, ami akkor Pest volt. Nemcsak tanított: széleskörű nemzetközi zenei kapcsolatai révén kiválasztotta a zeneszerzés, a hegedű, a cselló és más szaktárgyak alapító professzorait, és így megteremtette a magyar Zeneakadémiát, Európa legkiválóbb zenei hagyományainak jegyében. Az oktatás gyakorta német nyelven folyt, aminthogy az oktatás mintaképe is a német zene volt. Magyarország első számú zenei intézményében németül tanított zeneszerzést előbb a szász Robert Volkmann, nyo-

mában a bajor Hans Koessler, majd a bécsi Victor von Herzfeld lovag, illetve hangszerezést Szabó Xavér Ferenc. Koessler professzor, jóllehet konzervatív szellemben szerezte muzsikáját és Johannes Brahms követője volt, választott hazájában nagy szabadságot adott tanítványainak, hogy a maguk modern magyar zenéjét írják. Neveltje volt Bartók Béla, Kodály Zoltán, Dohnányi Ernő, Weiner Leó, Kálmán Imre, Szirmai Albert és még sok más neves magyar zeneszerző.

A Pesten (később Budapesten) koncertező Brahms tapasztalhatta, hogy a legkülönb zenekritikusok részben a hazai német lapokba írtak, a legkiválóbb vonós-egyest a német–magyar Hubay (német családi neve szerint Huber) Jenő vezette, a kvartett csellistája a prágai születésű Popper Dávid (aki előkelő bécsi hangversenymesteri státusát adta fel Budapestért), a másodhegedűs a bécsi Herzfeld volt, mélyhegedűn pedig az osztrák paraszti származású Waldbauer József játszott.

Sajátosan jellemző, hogy Budapesten először a morva-zsidó Gustav Mahler, 1888 és 1891 között a Magyar Királyi Operaház igazgatója követelte meg, hogy az énekesek magyarul énekeljenek s nem németül, ahogy az addig bevett dolog volt. Holott Mahler és még számos, Budapesten ünnepelt, később nemzetközi hírnév karmester, így Hans Richter vagy Arthur Nikisch csak németül beszélt.

A magyar középosztály gyakran helyi német nyelvű lapot olvasott, melyet Monarchia-szerte kapni lehetett, még a birodalom felbomlása után is. Az 1854-ben alapított, tekintélyes budapesti *Pester Lloyd* például csaknem a második világháború végéig (egészen 1944-ig) megmaradt a fővárosi középosztály legkeresettebb, legolvasottabb újságjai egyikének (1994-től 2009-ig új életre kelt). A sajtónak ez a nyelvében német, de a magyar művelődésnek elkötelezett része hozzájárult a két kultúra különbségének áthidalásához.

A 18. és 19. század nagy részében a Magyarországon írt és kiadott német regények és versek éppúgy részét képezték az össznémet (*Gesamtdeutsch*) irodalomnak, mint bármi, ami Königsbergben vagy Prágában, Danzigban vagy Laibachban született. A Monarchia zsidó lakossága, kivált művelt, városlakó középosztálya mindenekelőtt németül (részben jiddisül) beszélt, s így természetesen a némethez húzott mint új, közös nyelvhez, hozzájárulva ezzel ahhoz, hogy az osztrák kultúra ne csupán peremvidéke, de integráns része legyen a németnek. A társadalmi ranglétrán felfelé törekvő zsidó családok számára sokáig a német maradt a műveltség, az előlépés, a boldogulás nyelve.

A német kulturális hagyomány Magyarországon és a hajdani Osztrák–Magyar Monarchia más részein olyan adottság, amelyre könnyű, de legalábbis könnyebb ráépíteni a mai német kulturális befolyást. Ráadásul Magyarország 1879 óta szinte megszakítás nélkül volt valamilyen formában Németország (vagy valamelyik Németország) szövetségese. Földrajzilag a nyugati hatalmak közül Németország esik legközelebb Kelet-Közép-Európához. A németek e térség jelentős részén járatosak a helyi kultúrában és fogalmaiban. Ha a kulturális befolyás egy adott régióban messzire visszanyúló hagyományra építhet, hatása sokkal természetesebb és sikeresebb.

¹⁶ Wilhelm von Kaulbach (1805–1874) divatos német festő.

¹⁷ Idézi Sötér István: *Eötvös József* (2. kiad., Budapest: Akadémiai Kiadó, 1967), 314.

¹⁸ Báró Eötvös József – Kleinmann (Kármán) Mór, Buda, 1869. július 20., #12039, Theodore von Kármán Papers, California Institute of Technology Archives, File 142.10, Pasadena, CA; Untitled memoirs of Theodore von Kármán, File 141.6, 1–2.

USA-KULTÚRFÖLÉNY VAGY AMERIKAI ÉRTÉKREND?

A Clinton-kormányzat döntése, miszerint az USA-kormány ne foglalkozzék többé az amerikai kultúra, az amerikai értékek terjesztésével „Kelet-Európában”, 1992 után azonnal tévesnek bizonyult. Nem voltak messzetekintőek azok az amerikai kongresszusi képviselők, akik azzal a demagóg jelszóval zárták be a volt szovjet befolyási övezet valamennyi amerikai kulturális központját (USIS) és könyvtárát, hogy ne legyen Varsóban vagy Budapesten amerikai állami könyvtár, amíg az ő hazai választókerületükben sincsen. Az Egyesült Államok mindenesetre hosszú időre (a régi formában végleg) beszüntette nagy jelentőségű (s a hidegháború alatt olyannyira fontosnak tekintett) intézményes kulturális jelenlétét a régióban, mintegy átadva helyét a vezető európai hatalmaknak és a magánszektornak. Ez szerencsétlen lépés volt.

Ma elsőrendű fontossága lenne, ha az Egyesült Államok újradefiniálná az amerikai kormányzati felelősséget a nemzetközi kultúra világában, a hidegháború utáni „posztmodern” korszakban. Természetesen nem csupán az amerikai államnak van feladata e tekintetben, ráadásul az Egyesült Államokban hagyományosan kényes kérdés, hogy mi is a szerepe, mekkora is a felelőssége a szövetségi kormányzatnak a nemzetközi kulturális ügyek alakításában. Most, mikor a technikai fejlődés világszerre oly mélyrehatóan átformálta a kultúrához és a kulturális termékekhez való hozzájutást, felmerül, hogy a nemzeti kultúrák ideje vajon tényleg lejárt-e, és a kultúra vajon kizárólag a globalizálódás felé tart-e. Amikor a kulturális ipar (ma inkább, mint bármikor korábban) a nemzetekföldoltiság felé mozdul el, meg kell őriznünk a nemzeti, a regionális, a nyelvterületi vagy éppen a helyi kultúrák egymásba fonódó örökségét, mind nyelvi, mind egyéb tekintetben. Ma az igazi probléma éppen ez: lehet-e a helyi kulturális identitásokat hagyományos nemzeti vagy etnikai kereteik között megőrizni. A kulturális pluralizmus, a különféle kulturális szupremáciák kiegyenlítése csak úgy lehetséges, ha a helyi kulturális tradíciókat erősítjük.

Az amerikai kultúra jelenléte Kelet-Közép-Európában csak akkor lehet hatékony, ha az Egyesült Államok-kormány nem testálja át a kulturális befolyás minden eszközét és lehetőségét a magánszférára, mert ez csakis „McDonald's-izációhoz” vezethet. Magánvállalkozóktól, privát cégektől, multinacionális nagyvállalatoktól nem várható el, hogy nemzeti és kulturális felelősséget vállaljanak magukra, ha volt és van is erre példa. Ehelyett az amerikai nemzetnek kellene összefogott erőfeszítéssel szorgalmaznia valódi kulturális értékeinek átvitelét Kelet-Közép-Európába (is), ahol együtt élhetnek a helyi kulturális hagyománnyal, és hatást is gyakorolhatnak rá. A régi amerikai erények rászorulnának arra, hogy az Egyesült Államok-kormány elősegítse meghonosodásukat, térhódításukat Kelet-Közép-Európa és a nagyvilág zaklatott régióiban. Az amerikai értékek becsesebbek, mint azt a mai amerikai kormányzat vélni látszik: fontosabb és tartósabb javak, mint amelyeket az Egyesült Államok manapság kitüntetett politikai exportcikkeinek tekint.

AZ EGYESÜLT EURÓPA FELÉ

Az európai integráció folyamatának egyik legfontosabb feltétele a közös nyelvismeret. Az európai közösség azonban várhatóan nem egynyelvű lesz, s az angolnak valószínűleg nem jut egyeduralkodó szerep. Ellene szegül e tendenciának nemcsak a francia, hanem a nemzeti kultúrákkal erős gyökérzettel összefonódott sok másféle nemzet is, amelynek szinte mindegyike veszélyeztetve érzi magát bármiféle nyelvi hegemoniától. Európa déli országaiban, különösen a neolatin nyelvterületen az angol sokkal kevésbé sikeres második, közvetítő nyelvként, mint északon és nyugaton. A „közös” nyelv eszméje sok helyütt idéz fel birodalmi emlékeket, II. József császár germanizáló törekvéseitől kezdve egészen a szovjet érdekszférában általánosan kötelező orosznyelv-tanulásig. A nyelvvédelem mögött sokszor nemzetföltés, az imperiális hódítás és elnyomás gyűlölete húzódik meg, amely ellen évszázadok óta nyelvi eszközökkel: anyanyelvi oktatással, önálló irodalmi élettel, nemzeti sajtóval és kommunikációval védekeznek szerte Európában.

Az angol nyelv térhódítása is felfogható az imperializmus egy fajtájának, s Robert Phillipson kitűnő könyve, a *Linguistic Imperialism* ebben az értelemben is határozza meg. Phillipson szerint az angol dominanciája „az angol és a többi nyelv közötti strukturális és kulturális egyenlőtlenség” fenntartására épül.¹⁹ Felfogásában az anglocentrizmus bírálata rejlik, amely az anyagi és szellemi javak elosztásakor, a nyelvi terjeszkedés támogatásakor az angol nyelvet kiemelten kezeli, és a kisebb nemzeti nyelvekhez képest aránytalanul preferálja.

Kétségtelen tény, hogy az angol nyelv tanításának és tanulásának pozíciói világszerre igen erősek, s nem hasonlíthatók sem a „kisebb”, sem a „nagyobb” nyelvek helyzetéhez. Ennek a folyamatnak kezére játszik az amerikanizáció, amely ugyan elsősorban nem nyelvi eszközökkel igyekszik amerikai módra globálissá tenni a világot, de gazdaság- és biztonságpolitikájának mégis komoly nyelvi következményei vannak. A nemzetközi angol egyre gyorsuló ütemű térfoglalása ma mindenekelőtt az amerikai jelenlét, hatás, kapcsolat, befolyás következménye, direkt vagy indirekt módon. A sikeres globalizációnak feltétele a nyelvi Bábel megszüntetése vagy legalább ésszerű redukciója, s az internacionális, vagy még inkább szupranacionális angol mint világszerre beszélt idegen nyelv készséges és természetes eszköze a világ összevonásának.

Nem lehet ugyanakkor kizárólag pálcát törni e folyamatok felett. Az angol nyelv ugyanis minden jogos bírálat ellenére a modernizációt kíséri-hozza a világ gazdaságilag elmaradt térségeibe, ahogy egykor a sokat kárhozott germanizációnak is volt modernizáló szerepe, szerepe a lemaradás felszámolásában.²⁰ Kétségtelen,

¹⁹ Robert Phillipson: *Linguistic Imperialism* (Oxford: Oxford University Press, 1992), 47.

²⁰ A német helyesírás 1998. augusztus 1-jétől érvényes reformja elsősorban a német nyelvű országokban mindenütt megfigyelhető helyesírási problémák következménye volt, s a modernizáció terméke.

hogy az angol nyelv olyan értékeket, filozófiai tartalmakat is közvetít, amelyek a demokrácia, a szabadság, az esélyegyenlőség, a versenysszellem gondolkörét plántálják a világ elmaradottabb részeibe is, ahol a feudális, hierarchikus társadalmi függőség, az egyéniség elnyomása, a személyes szabadság korlátozása, az emberi jogok érvényesülésének gátjai akadályozzák az értelmes emberi élet kibontakozását. Az amerikanizációnak ezekről a pozitív, a puritán ősokeid idéző értékeiről akkor sem szabad elfelejtkeznünk, ha az Egyesült Államok képe az utolsó esztendőben világszerte, s így a mi Európánkban is sok tekintetben elomlott, s ha ma sokan hajlamosak is elfelejtkezni mindarról a pozitívumról, ami a két világháború és a hidegháború alatt és nyomán az amerikai szerepvállaláshoz kötődött. Amerikának és az angol nyelvnek például jelentős szerepe volt a második világháború utáni Németország náciellenében, a francia–német viszony stabilizálásában, fiatal, demokratikusan gondolkodó német nemzedékek felnevelésében, s ezáltal az európai közösség politikai magvának megerősítésében.

A „valódi” angol mint az angolul beszélő nemzetek nyelve természetesen megőrizte a maga gazdagságát, komplexitását, szofisztikáltságát. E nyelv csak a kezdő nyelvtanuló számára látszik vagy bizonyul „egyszerű” nyelvnek: az idegen felé csupán kezdetben fordítja barátságosabb arcát. Szókincse, mondatszerkesztése és nyelvtana előszörre talán mindegyik európai nyelvénél egyszerűbb, látszólag alig-alig vannak benne elemei a nemeknek és eseteknek, az ige- vagy főnévragozásnak – inflexiós morfológia (ragozás) nyomokban maradt meg az angol nyelvtanban, ha derivációs morfológia (képzés) sokkal inkább is.²¹ Ugyanakkor a nemzetközivé, illetve nemzetek felettivé lett angol mintha megmaradna a kezdő, illetve középfeladók nyelvtanuló színvonalán, így és ezért nyerné el hatékonyságát, ennek köszönhetné hihetetlenül gyors nemzetközi terjedését.

Ahogy az angol a kontinentális Európa nyelveiből hiányzó, a magázást és a tegezést összevonó „you” segítségével századok társadalmi hierarchiáját képes eltörölni, úgy tölti meg sok más vonatkozásban is demokratikus tartalommal az emberek közötti érintkezést. Tapasztalataim szerint is ez különösen igaz az amerikai angol nyelv vonatkozásában.²² Gondolhatunk itt a köszönés, a megszólítás, a kapcsolatteremtés és -tartás egész szókincsére és nyelvtanára, aminek ismeretében nincs csodálkoznivalónk az angol villámgyors térhódításán a német, a francia vagy az orosz rovására, amely nyelvekből nemcsak a „you” demokráciája, hanem a hierarchikus gondolkodást nélkülöző egész társadalomszemlélet is hiányzik. Az európai nyelvek társadalmilag archaikus, máig hatóan feudálisan kódolt érintkezési normái helyett vonzó, demokratikusabb alternatívát kínál ez a modern interperszo-

nális viszonyokat leképező, új társadalomszerkezetet tükröző és alakító nemzetközi nyelv.

A nemzetközi vagy szupranacionális angol nyelv rendkívüli szerepe az egységesülő kontinentális Európában abból a tényből fakad, hogy nem egyike a helyi nyelveknek, hanem kívülről jön. Közös nyelvűül szolgálhat az Európai Uniónak. Sikerét Kelet-Közép-Európában ma (még) annak a szovjetellenes színezetnek is köszönheti, amelyet a hidegháború évtizedeiben szerzett.

DEMOKRATIZÁLÁS VAGY RÁTELEPEDÉS?

A világnak abban a részében, ahol a kontinens egyes térségeit korábban a nemzetközi nyelvként funkcionáló latin, a francia vagy a német tartotta össze (és választotta is el egymástól), az angol mint idegen (értsd nemzetközi) nyelv tanítása és tanulása mára kisebbség iparaggá vált. A nagy magyar állami egyetemek angol szakjain sokszor négy-ötszörös volt a túljelentkezés, amerikanisztika szakon ez a szám olykor a hat-nyolcszorosra is elérte.

Az angol szinte példátlan nemzetközi sikere – véleményem szerint – kezdeti gyors tanulhatóságán, viszonylag könnyen elérhető felhasználhatóságán is múlik. A nyelv világán túlmenően is rendkívül hatékonyan terjeszti az amerikai személyközi kommunikáció filozófiáját és készségtárát. Ennek révén demokratikusabb kapcsolati kultúra elemeit hozza a kelet-közép-európai régióba, ahol ezek kiszoríthatják a feudális háttérű, tekintélyelvű, autokratikus, diktatórikus magatartási és érintkezési formákat. Innen ezeknek az „amerikai” készségeknek a különleges népszerűsége: valóságos mozgalom alakult ki az emberi kapcsolatok, a kommunikációs technikák, a mindennapi hatékonyság tanítására, elsajátítására. A „hatékonyság” a kor jelszava lett, mely sebesen terjed a hagyományosan ineffektív kelet-közép-európai társadalmakban. Innen a menedzser egyre növekvő kultusza, amely ma a térség legdivatosabb szakmáját lengi körül, amihez menedzser-táskát, menedzser-kalkulátort kínálnak a menedzser-shopok mindenfelé, Kelet-Közép-Európa egyre inkább menedzser módra gondolkodó nagyvárosaiban. Az Egyesült Államok hatékonysága a politika, a gazdaság, a technológia s a tudomány terén a nyelv és sok más kommunikációs forma közvetítésével érvényesül.

Az amerikai értékek gyors terjedése sokszor félelmet és ellenérzést is kivált Kelet-Közép-Európában, ahol az Egyesült Államokat vagy kritikátlan rajongással, vagy az irigység és gyanakvás vegyes érzelmeivel szemlélik. Európának e jobbra nem protestáns térségeiben a pénz mindig gyanús, és szívesebben kapcsolják össze a zsidókkal, mint a munkával. A globalizálódástól, a multinacionális mamutvállalatok imperiális befolyásától, a nemzeti identitás elvesztésétől errefelé nem mindig csupán a populizmus és a nacionalizmus szélsőségesen demagóg képviselői irtóznak. Növekszik a félelem, hogy a külföldi tőke megvásárolja a termőföldet, a

²¹ David Crystal: *The Cambridge Encyclopedia of the English Language* (Cambridge – New York: Cambridge University Press, 1995), 80–85.

²² Zoltán Kövecses: *American English. An Introduction* (Peterborough, Canada: Broadview Press, 2000), 219–234.

munkahelyet és a kultúrát. Él a gyanú, hogy a NATO-hoz és az Európai Unióhoz való csatlakozással Kelet-Közép-Európa kis államai veszítenek integritásukból, s egy euroatlanti civilizáció, értsd: egy amerikanizálódó Európa peremére kerülnek, ahol az integrálódási folyamat jótékony hatása csak nagy sokára fog érvényesülni. Miközben a tolerancia, a multikulturalizmus, a „másság” tisztelete még messze van, a művelődés hagyományosan nemzeti vonásai már eltűnőben vannak, és az anyanyelvet fenyegetni látszik a „nemzetközi” angol térfoglalása.

Nem szabad természetesen megengedni és lehetővé tenni, hogy az angol mint nemzetközi nyelv kiszorítsa a nemzeti nyelveket, s megpróbáljon azok helyére lépni. Az Európai Unió nem Európai Egyesült Államok. Az európai kultúra és hagyomány a nemzetek kultúrája és hagyománya, s a nemzetek a maguk nyelvén élnek – ha nem is mindegyiknek van egyetlen saját, nemzetinek mondható nyelve.

S mégis: a globalizációtól és az „amerikai imperializmustól” való félelem s mindennemű fenntartás ellenére az angol nyelv az Európai Unióban hiányt pótol. Ebben szerepe van és lesz annak, hogy az angol nemcsak a beszéd s az írás eszköze, hanem korszerű, demokratikus gondolkodásmód, társadalomszemlélet, érintkezősi kultúra és világlátás, ami jó értelemben átalakíthatja az európai népek egymás közötti kapcsolattartását, egymás percepcióját és megértését. A latin óta nem volt olyan nemzetközi, s bizonyos értelemben „külső” nyelv, amely képes lehet annyira összekapcsolni a kontinentális európai nemzeteket, mint az angol. Ha megmarad demokratikus tartalma, ha ellenáll imperialisztikus terjesztőinek, ha megőrzi belső szabadságát, hivatása lehet az európai kontinensen.²³

■ *Magyar Tudomány* 111 (49)/8, 2004, 808–823.

²³ Hálás vagyok Federmyer Éva, Kövecses Zoltán és Nádasdy Ádám kollégáimnak (ELTE Angol-Amerikai Intézet) e dolgozat első változatával kapcsolatos megjegyzéseikért és tanácsaikért.

Birodalmi tudat és nyelvi infláció

AZ AMERIKAI ÉVSZÁZAD

Közeledvén az évtized végéhez, jó lenne tudni, hogy vajon ez egyben az „amerikai évszázad” vége is-e? Nem azoknak a jóslata teljeseedik-e be, akik (mint a brit Paul Kennedy történészprofesszor) már több mint két évtizede is „birodalmi túlvállalástól”, megalapozatlan katonai elköteleződéstől óvták az Egyesült Államokat?¹ Megvan-e még Amerikában az a spirituális és morális többlet, amely gazdasági és katonai vezető szerepét kellő tartalommal, szellemi vonzerővel egészíti ki? A gazdasági és katonai hatalmi túlsúly teszi-e amerikaivá az Egyesült Államok évszázadát, avagy az országnak emberöltőkkel a második világháború után is vannak gondolkodásbeli, erkölcsi, „filozófiai” tartalékai, melyek globális vezető szerepre predesztinálják?

Mint arról már e kötetben ismételtén szoltam, az „amerikai évszázad” kifejezés Henry R. Luce-tól, a *Time-Life* magazinkonszern főnökének egy 1941-es vezércikkéből származik. Luce nem annyira a 20. századot értette az „amerikai évszázadon”, mint inkább egy századnyi esztendőt, amelyet az Egyesült Államok globális befolyására számítva jósolt. Ha próféciáját így vesszük, az évezredforduló nem az amerikai évszázad vége volt, csupán a közepe. Sokan érvelnek emellett: a Reagan-kormányzatban aktív szerepet játszó Henry R. Nau 1990-ben egész kötetben tagadta az amerikai hanyatlás mítoszát, s az Egyesült Államok vezető szerepét jövődőlte a világgazdaságban éppen akkor, amikor amúgy is divatossá vált a hidegháború formájában megélt „történelem végéről” szólni.²

¹ Paul Kennedy: *A nagy hatalmak tüdőklése és bukása* (ford. Bojtár Péter és mások) (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1992), 483.

² Henry R. Nau: *The Myth of America's Decline. Leading the World Economy into the 1990s* (Oxford: Oxford University Press, 1990); Francis Fukuyama: *The End of History and the Last Man* (New York, NY: Free Press, 1992) (magyarul: *A történelem vége és az utolsó ember* (ford. Somogyi Pál László) (második kiadása: Budapest: Európa, 2014).

Az „amerikai évszázad” képze egy nagy, alkotmányos demokrácia erejét állította mindezzel szembe, amelynek szellemi kereteit a francia felvilágosodás és a brit parlamentarizmus eszméi, a puritán vallási hagyomány és a protestáns munkaetika, illetve általában a nyugat-európai racionalizmus gondolkodási tradíciói formálták és tették tartóssá mind a mai napig. Mindehhez a személyes szabadság jogába vetett hit és egy új civilizáció megteremtésének küldetési tudata társult. Az „amerikai évszázad” egyik különösen tartós fundamentuma a mindenkori civilizációs peremterületeken, a *frontieren* való úttörő helytállás, a természeti és társadalmi nehézségek meg nem rettenő legyőzése. Az amerikaiak büszkéek, s joggal büszkéek erre a nagy és máig aktív hagyatéokra, amelyre a technikai újító- és befogadókészség, a társadalmilag támogatott feltalálókodás és a versenyszerűen felfogott alkotómunka kultusza példátlan civilizációt épített.³

Mit hozott magával, mit hozott létre az „amerikai évszázad”, pontosabban az „amerikai fél évszázad” az Egyesült Államokban és a világban?

Amint azt már évekkkel ezelőtt részletesebben is kifejtettem, az Egyesült Államok ma a fejlett társadalmi érintkezés civilizációja.⁴ Ebbe beletartozik az emberek, az áruk és az eszmék közlekedése, érintkezése, forgalma is. Az Egyesült Államok új kommunikációs technológiát és nyelvezetet alakított ki, és világméretben elterjesztette azt. A kommunikációból kultúra lett: az ország működő mintákat szolgáltat demokratikus politikai és kapcsolati modellek kialakulásához. Eszköze ennek az amerikai angol nyelv is, a maga demokratikus nyelvtanával, szókincsével, antifeudális fogalmi örökségével. Erős kerete a kommunikációs kultúrának az amerikai egyetem világa, a középosztálynak ez a nagy kohója, erős tudományos programjaival, nagy és jól szervezett könyvtáraival, kompetitív sportéletével. Ropant kommunikációs hatalma és összetartó ereje van az Amerikát behálózó számítógéprendszernek. Az internet egy történelmi pillanat alatt az amúgy is hihetetlenül hatékony amerikai infrastruktúra meghatározó eleme lett.⁵

A kommunikáció társadalmasodásának egyik legjobb mutatója ma éppen a számíterek világa. 2016-os adatok szerint a világon több mint kétmilliárd személyi számítógépet használnak, s a világranglistát az Egyesült Államok vezeti 354,5 millió PC-vel. Ez mintegy hatoda (16,99%) az összes gépnek.⁶

Ami az új technikák felhasználói körét illeti, az Egyesült Államokban 222 450 millióan férnek hozzá rendszeresen az internethez. Az internet az előzetes becslések szerint éveken belül forradalmasítani fogja a munkavégzés és az oktatás rendjét, a hírközlést, a postaforgalmat, a kereskedelmi és szórakozási szokásokat is.

Amerika 1945 óta megszabja a politikai világrend alakulását. A háború a nagyhatalmak közül egyedül az Egyesült Államokat hagyta érintetlenül, s méghozzá sok tekintetben a világgazdaság legnagyobb motorjaként. Amerika korábban elképzelhetetlen mérvű termelési és szállítási lehetőségeket kapott a háborút követő világban. Az 1945 utáni, mintegy két évtizedes *boom*-periódust ugyan átmenetileg rosszabb idők követték a 70-es években, intervenciós gazdaságpolitikával és inflációs tendenciákkal, ám a 80-as években visszatért a siker a gazdaságba, és az ország a pesszimista előérzetek és jóslatok ellenére máig a világ vezető gazdasági hatalma maradt. Direkt és indirekt támogatással, politikai befolyással függővé tette a fél vagy több mint fél világot. Világnyelvvé tette az angolt, globálissá populáris kultúráját, és ezzel demokratizálta, bár kommercializálta is a közízlést.⁷

Milyen lett az amerikai ember önnön „évszázadában”? Az átlag amerikai távol marad a világ dolgaitól, naiv és rácsodálkozó, eszményeinek zárt kereteiben gondolkodik. Nem ismeri és nem is igen érti az Amerikán kívüli világot. Tudatlan a világtörténelemben és a földrajzban, a mi fogalmaink szerint műveletlen. De hisz eszméinek, a politikai nyitottság és a gazdasági verseny gondolatának hódító erejében, és jogosnak érzi a hódítást. A társadalom testében azonban a lelki betegségek sora pusztít: nincs hónap, nincs hét, hogy a lapok és a TV-híradók ne adnának számot a megbomló társadalmi-lelki egészség szörnyű tüneteiről, ne szállítanak a társadalmi feszültségek, az egyre nyíltabb agresszió újabb véres bizonyítékait. A gyilkolás a médiumok interpretációjában társadalmilag szokványos és már-már normális emberi aktusként jelenik meg mindenütt, állandóan.

Amerika társadalmilag szétesőben van, népcsoportok, osztályok, filozófiák mentén egyszerre. A társadalom egymással szembenálló „törzsek” háborúzásának képét mutatja. Hódítanak az ideológiák is, a jobb- és a baloldalon egyaránt. Populista demagógiáktól hangos az ország, s „válaszul” a baloldal a „politikai korrektség” szamar vezényszavait pattogatja, és steril akadémiai „teóriát” próbál a valódi gondolatok helyébe ültetni. Egy szuszra mindig minden csoportra gondolni kell: ha férfiakról szólunk, menten a nőkre is, ha egészségesekekről, a betegekre is, ha egyféleképp, akkor mindjárt a másféleképp is. A társadalom jobbik része szavakban igyekszik kímélni a „másságot”, miközben mások a napi valóságban a lehető legbrutálisabban irtják annak megnyilvánulásait.

Az Egyesült Államok immár nemcsak a panaszok s az áldozatok kultúrája,⁸ de terjedőben van a hamisság, az álszentesség, a prűdéria (mindez jól megfigyelhetővé vált Monica Lewinsky évében). Mondják, egyedül Los Angelesben több ügyvéd van, mint egész Japánban, s egy jó (és drága) ügyvéddel szinte mindent el lehet

³ Frank Tibor: Az amerikai évszázad. *Európai Szemle* 10/2, 1999, 99–100.

⁴ Frank Tibor: Az amerikai kultúra értékei és bírálói. *Társadalmi Szemle* 50/7, 1995, 28–39. (Lásd e kötetben is).

⁵ Frank Tibor: Az amerikai évszázad, i. m., 100–101.

⁶ *The World Almanac and Book of Facts 2016* (New York: World Almanac Books, 2016), 294.

⁷ Frank Tibor: Az amerikai évszázad, i. m., 101–103.

⁸ Roger Hughes: *Culture of Complaint. A Passionate Look into the Ailing Heart of America* (New York: Oxford University Press, 1994); Charles J. Sykes: *A Nation of Victims. The Decay of the American Character* (New York: St. Martin's Press, 1992).

érni (vö. O. J. Simpson és pere). A társadalom tele van terapeutákkal és terápiás javallatokkal, amelyek nem hisznek a hagyományos tekintélyeknek, és a babona, a mítosz, a pszeudovallás hamis ígéretével hódítanak. „Teleevangelisták” vagyonoakat keresnek soha nem látott méretű tömegeknek szóló ígértetésükkel, s közülük nem egyről kiderül, hogy közönséges csaló. Szekták jelennek meg és szédítik híveiké az értelmes életcél és társadalmi cselekvési program nélkül maradt szerencsétlen áldozatokat (lásd például a Branch Davidian szekta wacói tűzhalálát). Hódít a véres erőszak kultusza. Az „Amerika-ellenesség” nemegyszer Amerikán belül is megfogalmazódik.

Az „amerikai évszázad” egyre inkább a „multikulturalizmus” évszázada. Ez nem politikai jóindulat kérdése: 2000 táján az amerikai munkavállalóknak már alig 60%-a volt Amerikában született fehér bőrű. 2010-es népszámlálási adatok szerint a 308,746 milliós amerikai nemzetnek 2010-ben 63,7%-a volt „fehér ember”, több mint egyharmada tehát „más”: 12,2%-a „fekete bőrű”, mintegy 16,3%-a „hispan”, 0,7%-a indián, eszkimó. 2014-ben a népesség 13,1%-a, 2012-es adatok szerint 39,9 millió ember külföldi születésű volt, tehát első generációs bevándorló.⁹ Bizonyos államokban, így például Kaliforniában a népesség összetétele a fehér bőrű lakosság rovására már 2020-ra átbillen a „latin” bevándorlók és gyermekeik javára. A multikulturalizmus hosszabb távon alááshatja az Egyesült Államok hagyományos filozófiai örökségét, de politikai intézményrendszerét, érintkezési kultúráját is. Arthur M. Schlesinger, Jr. magyarul nehezen visszaadható szójátékkal egyenesen Amerika feloszlásáról, etnikai határvonalak mentén történő szétválásáról beszél nagy hatású *bestseller* esszéjében.¹⁰ Az amerikai évszázad derekán már felmerül, hogy miként definiálhatjuk magát az *amerikai* szót, mennyiben képes ez a fogalom tartósan megőrizni egykori tartalmát, tartalmait. (Ez a kérdés természetesen a világméretűvé vált vándorlások, menekülések, telepítések, a demográfiai meglepetések, „bom-bák” korában minden más hagyományos nemzeti struktúrában felmerül.)

Az „amerikai évszázad” amerikai szemmel nézve egy közel négyszáz éves küzdelem kiteljesedése. S noha e nagyszabású alkotás lenyűgözi mindazokat, akik akár közletről, akár távolabbról figyelhetik fejlődését, szerte a világon mind több kérdőjel és kritika is társul az amerikai civilizáció termékeihez s ezek globális megjelenéséhez, az amerikaiak nemzetközi befolyásához és szerepvállalásához. Az amerikaellenesség nem új jelenség, szinte egykorú az országgal magával. Támadták, amikor kilépett a nemzetközi porondra, és amikor nem, amikor befogadta a bevándorlókat, s amikor nem, amikor segített a szabadság védelmezésében, s amikor nem. Az anti-amerikanizmus hatékony mozgósító erő lett a századforduló katolikus egyházában éppen úgy, mint Hitler és Sztálin birodalmaiban, De Gaulle Franciaországában,

Latin-Amerika szegény társadalmaiban, nem is szólva persze Vietnamból, Kambodzáról, Afrika nagy részéről. A háború utáni évtizedek Nyugat-Európájában szokásossá vált Amerika-ellenes érvek és jelszavak (*Ami, go home*) megjelennek immár az átalakult Kelet-Közép-Európában is, ahol a helyi hagyományt fenyegető amerikai tömegkultúra, a nemzeti nyelvet kiszorító amerikai angol, a siker és az érvényesülés kultusza, a globalizáció sokszor amerikai mezben megjelenő tünetei félelmet és erős ellenérzéseket keltenek.

Az „amerikai évszázad” egyben a globalizálódó világ évszázada. Azok az amerikaiak, akik hazájukat védeni igyekeznek a sokasodó bírálat ellen, a védelmet arra építik, hogy amit mi amerikanizációnak látunk, az voltaképp a globalizáció megjelenési formája. Amit mi amerikai ötletnek, újításnak, terméknek, szolgáltatásnak, emberi viszonylatnak, nyelvi-kommunikációs formának vélünk, az, mondják, valójában a világsszellem megnyilvánulása. De nem ezt gondolta-e, mondta-e minden impérium, amikor a maga eszméit és eszközeit terjesztette határain kívül? S nem volt-e ebben mindegyiknek valamennyi igazsága is? S nem ellenszenves-e mégis a nemzeti kultúrák számára az imperiális formában terjesztett világkultúra?

Mostanra, hogy az Egyesült Államok elvesztette könnyen látható ellenfeleit, és mintegy magára maradt a politikai arénában, mintha keresné és politikai filozófiájának igazolásául találna meg távoli népek, országok konfliktusait (Irak, Jugoszlávia, megint Irak). A saját szerepkörében elbizonytalanodott ország a nemzetközi konfliktust a társadalmi bajok ellensúlyozására és részben mentálhigiénés orvoslására, belpolitikai, társadalmi harcainak sajátos, otthoni konszenzusra mindennél alkalmasabb külső eszközeként, s a „kivételeesség” küldetésstudatának megerősítése érdekében használja.¹¹

Az Egyesült Államokban nagy tábora van mind a nemzetközi távolmaradás, a külpolitikai izolacionizmus George Washingtonig visszanyúló hagyományának, mind pedig az internacionalista aktivizmus évszázados politikai kultúrájának. Hol azok, hol — egyre inkább — emezek kerekednek felül, s az utóbbiak általában a demokraták. A beavatkozás politikáját demokrata elnökök képviselték mindkét világháború idején, a hidegháború kezdetekor, a vietnami háborúban és a balkáni háború idején is. A háborúk visszhangja világszerte, így Amerikában is nagyon elegyes volt. Az átlag amerikai a maga évszázadát otthoni sikerekkel szeretné ünnepelni. Az izolacionizmus a jelek szerint jobban hódít, mint valaha. Lehet, hogy az amerikai évszázad végül az új bezárkózás kora lesz?

Erős ugyanis a félelem a „koporsóeffektustól”. Az első világháború 320 710 halottat és sebesültet követelt az országtól, a második világháború már 1 079 162-t; a koreai háború amerikai halottainak és sebesült áldozatainak száma 140 200, a vietnámi háborúé 211 556 volt, azaz az USA nemzetközi háborúiban az elmúlt évszázadban mintegy 1,75 millió halott és sebesült emberáldozatot hozott idegen

⁹ *The World Almanac and Book of Facts 2016*, i. m., 606–607, 611, 620.

¹⁰ Arthur M. Schlesinger, Jr.: *The Disuniting of America. Reflexions on a Multicultural Society* (New York: W. W. Norton, 1991).

¹¹ Frank Tibor: Az amerikai évszázad, i. m., 104–106.

kontinenseken (Frank 1999, 107). Az iraki háború amerikai áldozatainak száma 2009. január 22-én 4230 volt.¹²

A nemzetvédelemhez képest az Egyesült Államok többet költ az oktatástügyre. Noha az alapfokú képzés tulajdonképpen csak a magániskolákban jó színvonalú, ahogy a diák eléri a felsőfokú képzést, egyszerre hatalmas lehetőségek állnak előttük. A 2017-ben több mint 4700 amerikai egyetem és főiskola nagyobb része természetesen átlagos képzést kínál, de a jó egyetemek sok pénzt és gondot fordítanak a posztgraduális képzésre.¹³ Itt az oktatói kar, az épületállomány, a felszerelés, az infrastruktúra igen sok esetben világ színvonalú, s ami talán a legfontosabb, a magasan kvalifikált szakembert pénzben is világosan kifejeződő társadalmi elismerés övezi. Elsősorban ebben rejlik az amerikai szellemi hatalom titka. Idetartozó adat, hogy a második világháború óta eltelt időszakban mintegy 250 amerikai (illetve részben amerikai) kapott Nobel-díjat, az összes díjazottaknak mintegy a fele. Az amerikai egyetem vonzerejét mutatja, hogy 2007-re már több mint félmillió külföldi diák tanult az Egyesült Államokban.¹⁴

AZ AMERIKAI ANGOL NYELV

Ha valamikor, éppen most jött el az ideje annak, hogy az Egyesült Államok újraértelmezze az amerikai kormányzati felelősséget a nemzetközi kultúra világában, a Bush-éra utáni, e tekintetben jószerivel tetszhalott korszak elmúltával. Kérdés természetesen, hogy mekkora a lehetősége, mekkora a felelőssége az amerikai szövetségi kormánynak a kultúra nemzetközi világában. Nem egészen bizonyos, hogy a kultúra mozgása kizárólag a globalizáció irányába tart, s hogy vajon valóban lejárt-e a nemzeti kultúrák ideje. Mindenesetre nyilvánvaló, hogy az amerikai angol nyelvvel együtt a hagyományos, puritán gyökerű amerikai értékek elterjedése is rendkívül fontos lenne a világ számára.¹⁵

Az angol nyelv térhódítása is felfogható az imperializmus egyik megnyilatkozási formájának, ekként határozza meg Robert Phillipson remek könyve, a *Linguistic Imperialism*. Phillipson úgy tartja, hogy az angol nyelv dominanciája „az angol és a többi nyelv közötti szerkezeti és kulturális egyenlőtlenség” fenntartására épül.¹⁶ Szavai az anglocentrizmus kritikus szemléletét tükrözik, amely kiemelten kezeli az

angol nyelvet a nyelvi terjeszkedés támogatásakor, és aránytalan előnyöket biztosít a „kisebb” nemzeti nyelvekkel szemben.

A első világháború óta, de különösen a második világháborúval kezdődően új jelenségek figyelhetők meg a brit és az amerikai angolban is. Az amerikai angol egyre inkább különbözik a brit angoltól: 5000–7000-re tehető azoknak a szavaknak, kifejezéseknek a száma, melyek a két országban élő anyanyelvi beszélők számára kölcsönösen magyarázatra szorulnak. Azonos szó is hordozhat eltérő jelentést, eltér (Amerikában egyszerűbb) a szavak helyesírása és természetesen a kiejtése is. Más az ejtése a legtöbb magánhangzónak, máshol lehet a szavak hangsúlya, s mindez kulturális eltéréseket tükröz. A két nyelv között kevesebb a nyelvtani különbség, ezekhez tartoznak pl. az eltérő szórendek, Amerikában a 'get' ige gyakori használata igei szerkezetekben, a mellékmondatok konstrukciója, a prepozíciók, határozószók szerepe, írásmódja. Az amerikaiak nyelvhasználata közvetlenebb, kevésbé formális, jelentős szerepe van a rövidítéseknek, a szlengnek.

Az amerikai angolnak több regionális változata van, elsősorban az északon, délen és az ország középső területén beszélt nyelvi variánsok. Ezeket a *Dictionary of American Regional English* (DARE) című szótár foglalja össze.¹⁷ Az amerikai nagyvárosokban tovább osztódik a nyelvhasználat, több lokális variáns is kialakulhat. Az amerikai és a brit angol ma már erőteljes kölcsönhatásban áll egymással, elsősorban a tömegkommunikáció, a média s a turizmus hatására.

Az amerikai nyelvben felerősödött az inflálódás folyamata. Ez nem újkéltű jelenség: egy jószemű és jófülű megfigyelő már 1852-ben panaszkolt a szavak felértékelődését.¹⁸

Az amerikai angol nyelv, és rajta keresztül a világ angol ma is, minden eddiginél inkább a nyelvi inflálódás, a nagyzás, a túlzás, a végletes gondolkodás jeleit mutatja. Sok lett a szuperlatívusz, az Egyesült Államot az egész világgal azonosító nyelvi pöffeszkedés. Úgy tűnik, hogy ez a jelenség kapcsolatba hozható Amerika globális szerepvállalásával, az amerikai gondolkodás parókiatását helyrebillenteni igyekvő gondolkodási globalizálódással. Egyre inkább az a tapasztalatunk, hogy az angol – különösen a kereskedelemmel, a PR tevékenységgel, a reklámmal összefüggő területeken – az elkoptatott kifejezési formák, a megmerevedett nyelvi klisék, a felsőfok, a túlzások, a tartalmatlan semmitmondások irányába fejlődik, a közlés tartalma kiürül. Ez nem vonatkozik természetesen az irodalmi nyelvre, de annál inkább a nemzetközileg leginkább terjedő köznyelvre.

¹² Casualties in Iraq. <http://www.antiwar.com/casualties/> [Letöltve: 2016. május 8.].

¹³ Number of U.S. Colleges and Universities and Degrees Awarded, 2005. <http://www.infoplease.com/ipa/A0908742.html> [Letöltve: 2016. május 8.].

¹⁴ Teresa Brawner Bevis – Christopher J. Lucas: *International Students in American Colleges and Universities. A History* (New York, NY: Palgrave Macmillan, 2007).

¹⁵ Frank Tibor: Nemzetek fölötti nyelv és nemzeti fennmaradás. *Magyar Tudomány* 2004/8, 820.

¹⁶ Robert Phillipson: *Linguistic Imperialism* (Oxford: Oxford University Press, 1992), 47.

¹⁷ Frederic G. Cassidy – Joan Houston Hall (eds): *Dictionary of American Regional English* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2013).

¹⁸ Francis Lieber – George Stillman Hillard, Columbia, S.C., 1852. január 8. Huntington Library, San Marino, CA. Lásd „A szabadság bajnoka”: Kossuth Lajos az Egyesült Államokban (1851–1852) című tanulmányomat e kötetben.

Amit a brit angolban hagyományosan, egészen a 20. század közepéig még *understatement*ekkel, tehát alulértékelő, lefokozó közlésekkel fejeztek ki, abból mára az amerikai túlzások világába léptünk. Ami valaha egyszerűen *not bad* volt („Nem is rossz”), az mára *world class, best of all time, biggest of the world* és *bestest* lett. A folyamat nyilvánvalóan összefügg a piac, a verseny követelményeivel, ez azonban már olyan zónákba is behatol, ahol értékválságot és értékelési zavarokat hoz létre. Mára ez már a magánbeszélgetéseket is áthatja, sőt, megtámadta a magyar nyelvet is, ahol egy tőzsdei papír napi állásáról ugyanúgy „történelmi mélypontként” és „lélektani határként” beszélnek, ahogyan ezt Amerikában is teszik.

Nincs értéke, piaci becse annak a tudósnak vagy egyetemi oktatónak sem, aki nem *star quality*, nem hívják vissza azt az operaénekest, akinek hangja nem *intoxicating, mesmerizing*, aki nem egy *hyper*, akinek teljesítménye nem *emblematic, high-powered, dazzling*. A hockey-játékosokat csillagászati összegekért vásárolják egymástól a klubok, de csak ha azok *legendary, virtuoso, highpowered, iconic, dynamo* kvalitásairól meggyőződtek. A vezető vagy egy terület vezetője ma *king, emperor, pope* vagy *god*, de mindenképpen *super* vagy *hyper* kell hogy legyen. Vagy *towering innovator*. És minden esetben *star*, lehetőleg *super-, mega-* vagy *gigastar*. Még egyszerűbben: *simply the best*. Egy jó keksztlől is már-már szexuális csábereőt követel meg a piac, ami aztán lehet *seductive* (mint a mi *Pilótatallérunk* eredetije, az amerikai *PIMS* keksz esetében), *disarming, unsurpassed, incomparable, exclusive, unmatched*: a keksz élvezeti hatása jelzőkkel tetszés szerint fokozható. A ropogtatni való *chips* reklámja szerint „az íz egész új világát tárja ki,” benne „a napérlelte íz hullámaival”, melyek „egészséges életstílust” ígérnek, mivel bennük „az egész magvak kiváló forrása” rejlik, és így tovább (amerikai *Sunchips* reklám 2007-ből). A nagy ember mindig *charismatic* vagy *emblematic*, vagy éppen egy *magician*, és persze mindig ő a *winner*. Különösen fontos, hogy vezetni tudjon, azaz legyen *leadership giftje*. A piac kíváncsiaként a szereplők mindig túltesznek egymáson: *outdo, outwit, outweigh, outmanoeuvre*. A reklám nyelve mind feljebb és feljebb srófolja a művészi teljesítmény értékét is, amely *irresistible, luminous* vagy egyszerűen *timeless* minősítést kap, sokszor érdemtelenül. A New York-i Metropolitan Opera produkciói *opulent, ultrasensual*, egy-egy énekes, illetve a hangja *extraordinary, stylish, fearless, clarion, golden-toned, crystalline, fiery, riveting, towering, formidable, mesmerizing, powerhouse, daunting*, hatásuk *timeless*, ők maguk egy-egy *stage legend*. Egy-egy operai páros, szereposztási találalat egyenesen az égből született. A zenekar *incomparable*, a karmester *internationally acclaimed, dynamic*. A görög dráma elementárisan szenvedélyes, az auto *luxury*, a nő *gorgeous*, halálos (*deadly*) mosollyal és *luscious* ízléssel.¹⁹

¹⁹ Vö. Frank Tibor: A világangol: áldás vagy átok? In Bárdosi Vilmos (szerk.): *Quo vadis philologia temporum nostrorum? Korunk civilizációjának nyelvi képe. Feladatok és lehetőségek* (Budapest: Modern Filológiai Társaság, 2009). (Lásd e kötetben is.)

Különösen érdekes és viszonylag kutatatlan terület a klisészerűvé redukált közlések, az arc- és kézfjáték, a hanghordozás, a hanglejtés, a mimika, a gesztusok, a magatartási formulák terjedő amerikai szokásvilága, a beszélt nyelvet kiegészítő, vagy éppen azt helyettesítő közlési rendszer. A köszönetnek és a köszönetnek, az igennek és a nemnek, a hálának és az elutasításnak, az örömmel és a bánatnak egyre inkább nyelvi eszközök nélkül, sokszor vizuálisan történő kifejezése az amerikai interszónális kapcsolatok egyik erősödő, nyelvi eredetiség helyett mind több játékos kliséit forgalomba hozó jellegzetessége.

Sajátságos tény, hogy ezek a túlzások az 1980-as években elérték a politikát is: Ronald Reagan elnökként (1980–1988) a tények nagyvonalú kezelését vezette be a politikai diskurzusba, ahol egyfajta infláció következett be.²⁰ Hollywood belépett a Fehér Házba: a valóságnál többet ért az image, a kulissza, a *PR*.

Az utóbbi évek érdekes fejlődési iránya a komputerlevelezésben és az SMS-ekben használt rövidítések sora, például BTW (*by the way*), CBLO (*see below*), F2F (*face to face*), GOK (*God only knows*), GTG (*got to go*), IMO (*in my opinion*), PLS (*please*), TAFN (*that's all for now*), TTFN (*ta-ta for now*).²¹

A nyelvi infláció eljutott Európába is, ahol a korábban tárgyyszerű német nyelvbe is betolakodtak a túlzások. Németül is *fantastisch* és *super* lett, ami jó vagy éppen csak megfelelő volt, és a kiválóságot a *Klasse*, az *Exzellenz*, a *Phänomen* és az *Allererste* jelentik. Bizonyos szuperlatívuszokat már német szavakkal sem lehet kifejezni, itt átvesszik az angol eredetit: *cool, smart*.

Mindeközben 2008-ban a német nyelvben megjelent a *postamerikanisches Zeitalter* és a *postamerikanische Weltordnung* kifejezés, amely az amerikai világhatalom végét jövendőli.

Magyarul lépten-nyomon jelen van a „karizmatikus”, a „kultikus”, az „emblematicus” és a „megkerülhetetlen”, itthon is van már „király”, „császár”, „pápa” és „guru”. Az interjú mindig „exkluzív”, a felkapott jogász „sztárügyvéd” lett.

Az amerikai angol természetesen híven fejezi ki az amerikaiak gondolkodását és kultúráját, miközben ugyanilyen síkon hat az átvevő országokban is. Ennek a bonyolult kölcsönhatásokból álló folyamatnak hajtóereje részben a technikai fejlődés, részben a kereskedelem igényei, az egész felgyorsult 20–21. századi élet parancsa (volt).

Lassacskán nem kerül rá a szellemi térképre az a mű, amelyet nem angolul tesznek közzé, és egyre inkább angollá válik a felsőoktatásban használt nemzetközi tankönyvanyag. Terjedőben van a bonyolultnak számító irodalmi művek mai angol nyelvre történő átirása, a „ballasztanyagtól” megtisztított, filmszerűen követhető, leegyszerűsített történetek előállítása. (Ez a tendencia a hazai könyvkiadást is el-

²⁰ Karlheinz Deschner: *Der Moloch. Eine kritische Geschichte der USA* (München: Wilhelm Heyne Verlag, 1-ste Auflage: 1992, 11-te Auflage: 2003), 349.

²¹ *The World Almanac and Book of Facts 2009*, i. m., 403.

érte – lásd a legújabban kiadott három rövidített Jócai-művet.) E kulturális irányzat célja kereskedelmi: minél nagyobb tömegeket kíván elérni, és ez szükségképpen a nyelv egyszerűsítését igényli. A verseny nemcsak a nyomtatott kulturális termékek között zajlik, hanem elsősorban a vizuális művek piacán, ahol kevés szóval vagy egyenesen szavak nélkül is fontos tartalmak közölhetők. Nem az angol nyelv az oka, és nem is egyedüli hordozója annak a korszakos átalakulásnak, amely a szóbeliségről a látvány, a vizualitás felé tereli a gondolkodást, a tanulást, a szórakoztatóipart és a kommunikációt. A nemzetközi angol nyelv ennek a folyamatnak támasza és hírnöke, részben hordozója, de nem elindítója.

További kutatás és az amerikai gondolkodás folyamatainak gondos figyelemmel kísérése igazolhatja vagy igazíthatja ki a nyelvi infláció és a birodalomépítés közötti kapcsolatra vonatkozó hipotézisünket.

TOVÁBBI IRODALOM

- Babcock, Clarence Merton (ed.): *The American Frontier. A Social and Literary Record*. New York, NY: Holt, Rinehart and Winston, 1965.
- Brinkley, Alan: *The Unfinished Nation. A Concise History of the American People*. New York, NY: McGraw-Hill, 1993.
- Burns, Edward McNall: *The American Idea of Mission: Concepts of National Purpose and Destiny*. New Brunswick, NJ: Rutgers University Press, 1957.
- Crystal, David: *The Cambridge Encyclopedia of the English Language*. Cambridge: Cambridge University Press, 1995, paperback 1997.
- Crystal, David: *English as a Global Language*. Cambridge: Cambridge University Press, 2nd ed. 2003.
- Ferguson, Niall: *Colossus: The Rise And Fall of the American Empire*. London: Penguin, 2004.
- Field, James A., Jr.: American Imperialism. The Worst Chapter in Almost Any Book. *The American Historical Review*. 1978. Vol. 83., No. 3., 644–683. In: Grob, Gerald N. – Billias, George A. (ed.): *Interpretations of American History: Patterns and Perspectives*, Vols. I–II. New York, NY: The Free Press, 6th ed. 1992, Vol. II. 175–200.
- Foner, Eric: *Tom Paine and Revolutionary America*. London – Oxford – New York: Oxford University Press, 1976, repr. 1981.
- Foner, Eric: *The Story of American Freedom*. London: Papermac (Macmillan), New York: W. W. Norton 1st ed. 1998.
- Graebner, Norma A. (ed.): *Manifest Destiny*. Indianapolis, IN: Bobbs-Merrill, 1968.
- Grob, Gerald N. – Billias, George A. (eds): *Interpretations of American History. Patterns and Perspectives*, Vols. I–II. 6th ed. New York, NY: The Free Press, 1992.
- Hayes, Sam W. – Morris, Christopher (eds): *Manifest Destiny and Empire. American Antebellum Expansionism*. College Station, TX: Texas A&M University Press, 1997.
- Heidler, David Stephen – Heidler, Jeanne T.: *Manifest Destiny*. Westport, Conn.: Greenwood Press, 2003.
- Hietala, Thomas. R.: *Manifest Design. American Exceptionalism and Empire*. Revised edition. Ithaca, NY: Cornell University Press, 2003.
- Hofstadter, Richard: *The Paranoid Style in American Politics and Other Essays*. New York, NY: Knopf, 1965.

- Horsman, Reginald: *Race and Manifest Destiny. The Origins of American Racial Anglo-Saxonism*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1981.
- Huntington, Samuel P.: *Kik vagyunk mi? Az amerikai nemzeti identitás dilemmái*. (fordította Szabó László Zsolt) Budapest: Európa Kiadó, 2005.
- Kövecses, Zoltán: Will American English Be the Next Dead Language? In: Giorcelli, Cristina – Kroes, Rob (eds): *Living with America, 1946–1996*. Amsterdam: VU University Press (*European Contributions to American Studies* XXXVIII.) 1997, 126–138.
- Kövecses, Zoltán: *American English: An Introduction*. Peterborough, Ont., Canada: Broadview Press, 2000.
- McArthur, Tom: *Oxford Guide to World English*. Oxford: Oxford University Press, 2003.
- McDougall, Walter A.: *Promised Land, Crusader State. The American Encounter with the World since 1776*. New York: Houghton Mifflin, 1997.
- Merk, Frederick: *Manifest Destiny and Mission in American History. A Reinterpretation*. New York: Knopf, 1963.
- Neely, Mark E., Jr.: *The Last Best Hope of Earth. Abraham Lincoln and the Promise of America*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1993.
- Ostler, Nicholas: *Empires of the Word. A Language History of the World*. New York: Harper Perennial, 2005.
- Sardar, Ziauddin – Davies, Merryl Wyn: *Why Do People Hate America?* New York, NY: The Disinformation Co., 2002.
- Schlesinger, Jr., Arthur M.: *The Disuniting of America. Reflexions on a Multicultural Society*. New York: W. W. Norton, 1991.
- Stead, William Thomas: *The Americanization of the World or The Trend of the Twentieth Century*. New York: H. Markley, 1902.
- Stearn, Gerald Emanuel – Fried, Albert (eds): *The Essential Lincoln*. New York: Collier, 1962.
- Stephanson, Anders: *Manifest Destiny. American Expansionism and the Empire of Right*. New York: Hill and Wang, 1995.
- Susman, Warren I.: *Culture as History. The Transformation of American Society in the Twentieth Century*. New York: Pantheon Books, 1984.
- Tuveson, Ernest Lee: *Redeemer Nation. The Idea of America's Millennial Role*. Chicago: University of Chicago Press, 1968.
- Vincent, Bernard: From Dead Latin to Dead English. On the Lethal Effects of Linguistic Universalism. In: Giorcelli, Cristina – Kroes, Rob (eds): *Living with America, 1946–1996*, i. m., 113–125.
- Weinberg, Albert K.: *Manifest Destiny. A Study of Nationalist Expansionism in American History*. Baltimore: Johns Hopkins, 1935.
- Whitman, Walt: *Fűszálak*. (fordította Kardos László, Szenczi Miklós) Budapest: Új Magyar Könyvkiadó, 1955.
- Wikipedia: http://en.wikipedia.org/wiki/Manifest_Destiny
- Zinn, Howard: *A People's History of the United States 1492 – Present*. New York, NY: HarperCollins, 2003.

■ In Frank Tibor – Károly Krisztina (szerk.): *Anglisztika és amerikanisztika. Magyar kutatások az ezredfordulón*. Budapest: Tinta Könyvkiadó, 2009, 257–268.

Világangol

HAZÁNK S A KÜLFÖLD

Ezzel a címmel jelent meg egy régi magyar hetilap, 1865 és 1872 között, kezdetben Jókai Mór közreműködésével. „Fejléce önmagában programot adott: – írta róla Buzinkay Géza *A magyar sajtó története 1705–1892* című műben – a középen található, Erdélyt, Magyarországot és Horvátországot jelképező három nőalak egyik oldalán pusztát ábrázolt gémeskúttal, a másik oldalon ipari létesítményekkel gazdagon telerakott tájjal, előterükben a változást előidéző művészetek és tudományok jelképeivel; sőt még ezek tetejében ült Merkur is, hogy teljes legyen az allegória.”¹

Sok tekintetben máig él az a képünk Magyarországról, hogy az voltaképpen pusztta gémeskúttal, várva, hogy a művészetek és tudományok közbejöttével gazdagon telerakják ipari létesítményekkel. S ez a várakozás legtöbbször „a Külföld” irányából remélte, reméli a változást, úgy élve át a haza sorsát, mint amelyik teljesen a külső hatalmaktól, azok kényétől-kedvétől függ.

EGY POLIFON KULTÚRA

Kétségtelen tény, hogy Magyarországot földrajzi fekvése, történeti tapasztalatai, geopolitikai lehetőségei kiszolgáltatottá tették és részben ma is teszik a mindenkori nagyhatalmak akaratának. Ráadásul a magyar múlt sokféle kultúrában gyökerezik, társadalmi tapasztalataink multikulturális és internacionális szálakkal kapcsolódnak saját nemzetiségünkhez s a szomszéd népekhez is. A Kárpát-medence kultúrája polifon kultúra, amint azt a nyelvészet, a népzene kutatás, az irodalom és a sajtó története gazdagon bizonyítja. S ezt a sok szempontból vegyes vagy kevert nemze-

¹ Buzinkay Géza: A kudarcot vallott polgári lap, a Hazánk s a Külföld. In Szabolcsi Miklós (főszerk.): *A magyar sajtó története 1705–1892*. II/2. kötet. 1867–1892 (szerk. Kosáry Domokos és Németh G. Béla, Budapest: Akadémiai Kiadó, 1985), 226.

tiségű térséget erős nemzetközi hatások érték a mindenkori külföldről. Ma már kevesen tudják, hogy a latin volt Magyarország államnyelve egészen 1844 végéig, s hogy a katolikus egyház napi szolgálatában egészen az 1960-as évekig megmaradt. Balázs János *Magyar deákság* című szép könyvében (1980) Révai Miklóst idézi 1805-ből, aki szerint „nálunk minden tanulás és tanúság, ez előtt a latán (sic) vagy római nyelvtudásban állott: aki ezt tudta, *deáknak*, azaz tanúlnak mondatott.”²

A latin évszázadokon át a művelt magyarság nyugatos tájékozódásának lehetőségét kínálta, általa vált Magyarország a művelt Európa részévé. A latin mellett és után a német nyelv és kultúra hatott legmélyebben és legtovább. A tanulmányútra induló ifjú magyarok német egyetemekre mentek, főként Heidelbergbe, Göttingába, német iskolákat tanulmányoztak, és a német gimnázium modelljét honosították meg a magyar városokban. A magyar értelmiség tájékozódási pontjai Németföldön voltak és maradtak egészen Hitler hatalomra kerüléséig, illetve a második világháborúig, sokszor mindezeket túl is.

A világegés utáni új hatalmi rend bevezette az orosz nyelv kötelező iskolai oktatását. Kevés sikerrel: a magyartól és a magyarországi hagyományoktól olyannyira idegen nyelv népszerűtlen volt nyelvi és politikai okokból egyaránt, alkalmatlannak bizonyult a nemzetközi nyelv szerepére a Szovjetunió által katonailag megszállt kelet-közép-európai térségekben. Nem tett jót pályafutásának az sem, hogy – sokszor – átképzett német- és franciatanárok tanították, közöttük olyanok is, akik a gyűlölt szovjet hadifogságban tanulták meg ezt a nyelvet. Az orosz nyelv volt emellett minálunk az egyetlen modern nyelv, amely a latin betűs abc helyett a cirill betűket használta, és ezzel különösen nagy próbatétel elé állította a nyelvtanulókat Magyarországon. (Nem segített ezen az egykori, időközben teljesen visszaszorult ógörög stúdium sem a gimnáziumokban.)

AZ ANGOL NYELV NEMZETKÖZI TÉRHÓDÍTÁSA

Az angol nyelv (s az amerikai kultúra) rendkívül sebes magyarországi térfoglalását nem lehet megérteni e nyelv és kultúra világhódító útjának áttekintése nélkül. Csak e nemzetközi foglatban válik érthetővé, hogy mi is történt, történik Magyarországon e téren.³

² Balázs János: *Magyar deákság. Anyanyelvünk és az európai nyelvi modell* (Budapest: Magvető, 1980), 8.

³ Ez a tanulmány alábbi cikkeim felhasználásával készült: Nemzetekfeletti nyelv és nemzeti fennmaradás. Kulturális politikák esélyei Kelet-Közép-Európában. *Magyar Tudomány* 111 (49)/8, 808–823; Birodalmi tudat és nyelvi infláció. In Frank Tibor – Károly Krisztina (szerk.): *Anglisztika és amerikanisztika. Magyar kutatások az ezredfordulón* (Budapest: Tinta Könyvkiadó, 2009), 257–268; A világangol: áldás vagy átok? In Bárdosi Vilmos (szerk.): *Quo vadis philologia temporum nostro-*

Az angol nyelv az elmúlt bő fél évszázadban a nemzetközi érintkezés legfontosabb kommunikációs eszköze lett. A nyelvi okokon túl ennek számos történeti magyarázata is van: az egykori brit birodalom hagyatéka, a második világháborúban aratott, részben amerikai-angol győzelem, majd ezt követően az Egyesült Államok ugrásszerű térfoglalása Európában és Ázsiában. Utóbb a világszerte megnövekedett kommunikációs igény és ennek számos új technikai lehetősége (mobiltelefon, e-mail, SMS, MMS, Skype, iPhone, iPod, iPad), a globális informatikai fejlesztés döntően amerikai háttere. Magának az angol nyelvnek is vannak olyan tulajdonságai, amelyek nagymértékben alkalmassá teszik a nemzetközi nyelv szerepére: már kis szókinccsel és redukált grammatikai szabályokkal vagy éppen azok nélkül is képes a közlésre, és képszerű szerkezetével, hajlékony formálási lehetőségeivel szinte minden földrajzi térségben népszerű eszközévé vált a nemzetközi kommunikációnak, és ösztönözte a nagyrészt ráépülő kommunikációtechnológiai forradalmat.⁴

Az angol nyelv óriási földrajzi térségben vált anyanyelvvé (Amerika, Ausztrália, India, Kanada, Kelet-Afrika stb.), ahol idővel a brit gyarmati angol helyére számos helyi variáns, dialektus, akcentus lépett. Az egykori brit birodalom területén megszámálhatatlanul sok nyelvi változat jött létre. Más angolt beszélnek Kenyában, mint Melbourne-ben vagy Sri Lankán. Az angolul beszélők számának becslést értékei meglehetősen különbözőek, egyes számítások szerint ma 107 országban mintegy 1,5–1,7 milliárd ember beszél angolul.⁵ Miközben az angolul anyanyelvként beszélők mintegy 70%-a ma az Egyesült Államokban él, nem szabad elfelejteni, hogy az Egyesült Államok csupán 20%-át adja a világ angolul is beszélő népességének. Mégis, az ország világpolitikai, világgazdasági, katonai szerepéből adódóan az angol globalizáló hatását ma Amerikához köthetjük.⁶

rum? *Korunk civilizációjának nyelvi képe* (Budapest: Tinta Könyvkiadó, 2009), 121–127; Hazánk s a Külföld. *Educatio* 20/2, 2011, 150–165.

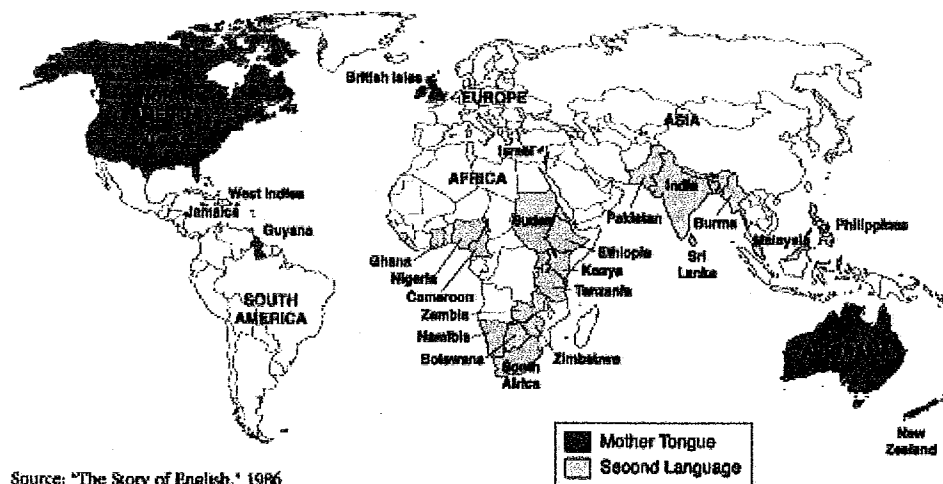
⁴ Robert B. Kaplan: Language and Science Policies in New Nations. *Science* Vol. 221, 1983, 4614; uő: The Hegemony of English in Science and Technology. *Journal of Multilingual and Multicultural Development* 14/1–2, 151–172; David Crystal: *English as a Global Language* (Cambridge: Cambridge University Press, 1997, 2003); Joshua A. Fishman: *The New Linguistic Order. Foreign Policy Vol. 113, 1998–1999, 26–40.* Magyarul részletek: Kincses Ágnes: Az új nyelvi rend. *Kisebbségkutatás* 1999/2. http://www.hhrf.org/kisebbségkutatás/kk_1999_02/cikk.php?id=81 [Letöltve: 2014. december 16.]; Hikomaro Sano: The World's lingua franca of Science. *English Today* 18/4, 2002, 45–49; Gibson Ferguson – Carmen Pérez-Llantada – Ramón Plo: English as a Language of International Language of Scientific Publication. A Study of Attitudes. *World Englishes* 30/1, 2011, 41–59; Rajend Mesthrie – Rakesh M. Bhatt: *World Englishes. The Study of New Linguistic Varieties* (Cambridge: Cambridge University Press, 2008); Grzegorz i. m., 798–800.

⁵ David Crystal: *The Cambridge Encyclopedia of the English Language* (Cambridge: Cambridge University Press, 1995), 92–115; Tom McArthur: *Oxford Guide to World English* (Oxford: Oxford University Press, 2003), 3.

⁶ David Crystal: *English as a Global Language* (Cambridge: Cambridge University Press, 2nd ed. 2003), 59–60, 140–141.

English Around the World

More than 400 million people speak English as their mother tongue, while about 375 million use it as their second language, mainly in countries once ruled by England or the United States, such as India and the Philippines. The largest group – about 750 million people – uses English for business or other purposes in countries that have no tradition of the language, such as Germany and Japan.

Source: 'The Story of English,' 1986

Az angolul beszélő világ

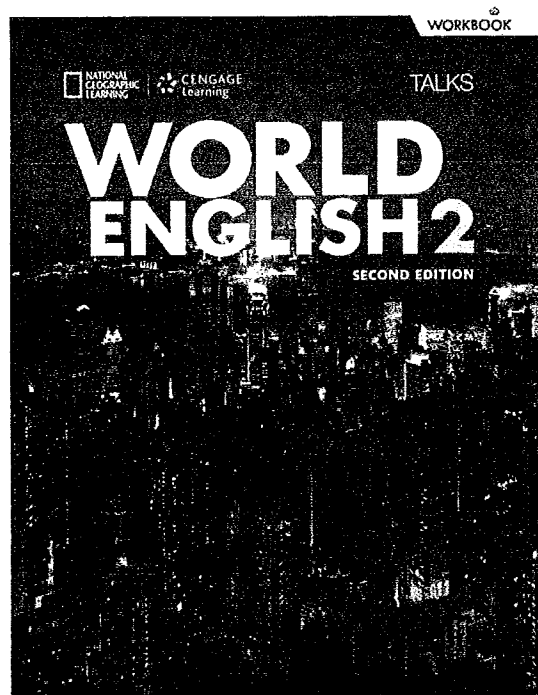
A sokféleség kialakulása mellett a 20. század kommunikációs mobilitása elindított egy ezzel ellentétes irányú, egységesítő tendenciát is.⁷ A „világangol” kifejezést már az 1920-as évek óta használják. Mellette idővel, a második világháború után megjelent a „nemzetközi angol” is, amely a „legkisebb közös többszörös” elve alapján használatos nyelvi elemek gyűjteménye. Ma ugyanerre az angolra a „globális” jelzőt akasztják, amely a világ gazdasági összekapcsolódásának nyelvi megfelelője és kifejezője.⁸

Az angol nyelv tudatos, világméretű terjesztésének már a második világháború előtt is megvoltak a maga prófétái, így pl. a nyelvész és filozófus Charles Kay Ogden (1889–1957), az ún. *Basic English* mozgalom elindítója, az *Orthological Institute for the Promotion of Research on the Science of Language* igazgatója, a *Basic* könyvsorozat jó részének szerzője. Ogden intézetének az angliai Cambridge-ben volt a központja, de irodákat működtetett Londonban, Kínában, New Yorkban és Prágában is.⁹ A háborús győzelem tehát nem érte készületlenül az angol nyelv világhódító erejében bizakodókat.

⁷ Crystal: *The Cambridge Encyclopedia of the English Language*, i. m., 106–109.

⁸ McArthur: i. m., 2; Crystal: *English as a Global Language*, i. m., 1–28.

⁹ F. Procter-Brown (Orthological Institute) levele Kelen Péter Pálhoz, London, 1939. május 1. Szalai Veronika szívésségéből.

A világangol egyik tankönyve

lajdonos és szerkesztő által a *Life* magazinban, 1941-ban vizionált „The American Century” (Az amerikai évszázad) drámai módon bontakozott ki már ezekben az években, az Egyesült Államokon kívül is. Nyugat-Európa amerikanizálása a Marshall-terv (1947) nyomán nagy erővel megindult. 1949 után az angol nélkülözhetetlen eszköze lett a NATO-n belüli katonai és politikai kapcsolatoknak, és az atlanti övezetet nem utolsósorban éppen az angol nyelv fogta, fogja egybe. Nélküle nem volt elképzelhető az érintkezés a Németországban és Ausztriában létrejövő angol és amerikai megszállási övezetek helyi hatóságaival sem.

A NEMZETKÖZI ANGOL ÚTJA

A hidegháború befejezésével, a Szovjetunió szétesésével az Egyesült Államok egyedülálló szerepkörhöz jutott. Az elmúlt húsz évben az amerikai értékek jócskán veszítettek ugyan presztízsből, de az (amerikai) angol nyelv folytatta diadalút-

¹⁰ Zoltán Kövecses: *American English. An Introduction* (Peterborough: Broadview Press, 2000), 219–234.

Az angol nyelv világméretű sikerében *kényszerű szerepet játszott az amerikai katonai megszállás, hiszen az amerikai katonáknak általában nem volt semmiféle idegennyelv-ismerete, és csak az egyszerűsített angol alkalmazása tette lehetővé érintkezésüket a helyi lakossággal, akár Európában, akár Ázsiában. Az angol nyelv a háború utáni években sok helyütt a demokrácia, a szabadság és egy optimistább jövőkép értékeinek záloga is lett.¹⁰ Ezeket az értékeket közvetítette a hollywoodi filmipar, melynek termékei sokszor az alapszókincs révén is megértették a nézőkkel az amerikai filmek üzenetét. Az angol elsajátítása része lett az amerikaiak által vezérelt nyugat-európai náciellenítésnek.

A Henry Luce (1898–1967) laptu-

ját a nemzetközi érintkezésben, és mára gyakorlatilag világelső lett.¹¹ Noha bizonyos nyelveket többen beszélnek anyanyelvként (kínaiul 1,213 milliárdan, spanyolul 329 millióan),¹² de sajátos adottságainál fogva ma az angol tölti be a nemzetközi nyelv szerepét, szinte minden területen (kommunikáció, diplomácia, tudomány, informatika, sport, könnyűzene, idegenforgalom stb.).¹³ Az angol nyelvi terjeszkedés különösen olyan helyzetekben, olyan területeken sikeres, ahol a célközönség sokféle, eltérő nyelveket beszélő népcsoportból rekrutálódik, s így az angol az összekötő nyelv szerepét játszhatja (például a reptereken, a turizmus terén, a tömegszórakoztatásban stb.).

A nemzetközi angol terjedését jótékonyan befolyásolta a korábbi nemzetközi nyelvek elhalása, illetve perifériára szorulása. A latin elvesztette domináns szerepét még a katolikus egyházban is, és radikálisan visszaszorították a humanisztikus iskolai gyakorlatban is.¹⁴ XVI. Benedek pápa többféle módon is szorgalmazta a latin nyelv újbóli szerepvállalását.¹⁵ De az újságok tudósítása szerint a kiváló latinista XVI. Benedek 2013. február 10-én latinul elmondott leköszönő beszédét még a jelenlévő bíborosok se mind értették, nem szólva a pápa egyszerű híveiről.¹⁶ A kar-

A globális angol hirdetése

¹¹ Az amerikai angol helyéről az amerikai nyelvhasználatban lásd Kim Potowski: *Language Diversity in the USA. Dispelling Common Myths and Appreciating Advantages*. In Kim Potowski (ed.): *Language Diversity in the USA* (Cambridge: Cambridge University Press, 2010), 1–24.

¹² *The World Almanac and Book of Facts 2009*, i. m., 716.

¹³ Edgar W. Schneider: *English around the World. An Introduction* (Cambridge: Cambridge University Press, 2011). Az angolul beszélők meggyőzőnek tűnő számait közli: 56–57.

¹⁴ Nicholas Ostler: *Empires of the Word. A Language History of the World* (New York: Harper Perennial, 2005), 315–330; Zoltán Kövecses: *Will American English Be the Next Dead Language?* In Cristina Giorcelli – Rob Kroes (eds.): *Living with America. 1946–1996* (European Contributions to American Studies XXXVIII) (Amsterdam: VU University Press, 1997), 126–138; Bernard Vincent: *From Dead Latin to Dead English. On the Lethal Effects of Linguistic Universalism*. In Giorcelli-Kroes (eds.): *Living with America, 1946–1996*, i. m., 113–125.

¹⁵ Czene Gábor: A jó pápa nem akar pápa lenni. *Népszabadság Online*, 2013. március 3. [Letöltve: 2013. június 24.].

¹⁶ ‘Benny, we don’t understand’. Pope Benedict tweets in Latin for the first time but draws a blank response from many followers. *Daily Mail*, 20 January 2013. <http://www.dailymail.co.uk/news/article-2265482/Pope-Benedict-tweets-Latin-time-draws-blank-response-followers.html> [Letöltve: 2013. június 24.]; Stephanus Nugator: Pontifex dignitate sua se abdicavit – a pápa lemondott. <http://laudator.blog.hu/> [Letöltve: 2013. június 24.].

dinálisok persze máig latinul teszik le bíborosi esküjüket, és latinul folyt az új pápa megválasztása is.¹⁷

Viszonylag új fejleményként itt jegyezzük meg, hogy a finn állami rádió a hidegháború vége óta klasszikus latin nyelvű híreket is közöl rendszeresen, minden péntek este, aláhúзва ezzel Finnországnak a nyugati világhoz és annak kultúrájához való erős kötődését. Ebben még a Vatikáni Rádió sem versenyez a finnekével. A finn rádió becslése szerint akár tízezrek is hallgathatják ezt a világszerte egyedülálló műsort.¹⁸

A francia nyelv már korábban védekező pozícióba szorult, s még olyan nevezetes tudományos intézmények, mint az *Institut Pasteur* is átállították tudományos folyóirataik közlési nyelvét az angolra.¹⁹ Az eszperantónak soha sem kedvezett, hogy mesterséges nyelv, amely mögött nincs és nem is volt az élő nyelvekhez fogható, azok mércéjével mérhető nemzeti irodalom, kultúra, civilizáció.

Az Egyesült Államok imperiális²⁰ törekvései rányomják a bélyegüket az angol nyelv fejlődésére. A Koppenhágában tanító brit Robert Phillipson (1942–) hangsúlyozza, hogy nemcsak a Brit Birodalom, de az Egyesült Államok is terjesztette az angol nyelvet koloniális hatalomként. Ez volt a helyzet az 1898-as spanyol–amerikai háború után a Fülöp-szigeteken és a csendes-óceáni térségben, ahol a helyi lakosságra mintegy rákényszerítették az angolt, ami azután hatékonyan segítette az amerikaiaktól való függőség, a „kölcsonzott tudatállapot” kialakulását.²¹ Valamivel később, 1908-ban Mahatma Gandhi (1869–1948) hasonló értelemben és módon emelte fel a szavát az indiai tömegek nyelvének a Brit Birodalom keretei között történt elangolosítása ellen: „Ha millióknak megadjuk az angol nyelv ismeretét, ezzel rabszolgává változtatjuk őket [...] Ha nem beszélhetem az anyanyelvemet, [...] az nem abszurd? Nem a rabszolgaság jele?”²² Mára egész sereg szakértő és laikus véli a híres-hírhedt íróval, az indiai-brit Salman Rushdie-vel (1947–) együtt azt, hogy „az angol nyelv már egy ideje nem csupán az angolok egyedüli tulajdona”.²³

David Crystal (1941–), az angol nyelv talán világszerte legjobban ismert és elismert kutatója feltételezi, hogy a világhelyzet idővel akár olyan módon is átalakulhat, hogy az angol visszaszorulhat globális vezető pozíciójából. Crystal a francia Bernard Vincent amerikanista professzorra emlékeztető érveléssel, de rá való hi-

vatkozás nélkül elképzelhetőnek tartja, hogy az angol nyelv fragmentálódik, és az újlatin nyelvek mintájára különálló utódnyelvekre hasadozik.²⁴

Crystal Rushdie kapcsán az angol nyelv egyedüli, brit birtoklásának végéről, s ennek révén egyenesen „új angol nyelvekről” beszél. „A nyelv teljesen kiszámíthatatlan módon lesz kitéve a nyelvi változás széljárdásának.”²⁵ Nem csupán a brit és az amerikai angol távolodik egymástól fokról-fokra, de más a karaktere az ír, a skót és a walesi angolnak, nemkülönben az ausztrál, az új-zélandi, a kanadai, a dél-afrikai, a karibi angol nyelvnek is. Sajátos angol dialektus alakult ki és önállósult „dél-ázsiai angolként” Indiában, Pakisztánban, Bangladesben és Sri Lankán is, amiként Nyugat- és Kelet-Afrika volt brit gyarmati térségeiben, vagy éppen Szingapúrban. Ezeknek az „új angol” nyelveknek sok esetben már önálló szótára is van, ez a helyzet például a dél-afrikai, a dél-afrikai indiai, az új-zélandi, az ausztráliai, a jamaikai vagy a karibi angol esetében.²⁶ Ezek a dialektusok nemzetközi méretű nyelvi variánsok, melyeket egymástól hatalmas távolságok, magas hegyvonulatok, tengerek, óceánok választanak el – így a fejlődés irányai beláthatatlanok. Sok helyütt, ahol a volt gyarmati területek új nemzetté váltak, igyekeztek saját nyelvet találni a meghaladottnak vélt gyarmati nyelv helyett, ám ezt a helyi nyelvek óriási száma sokszor nem tette ajánlatossá. Nigériában például 500 helyi nyelv létezik, s ezek nyilvánvaló versenye helyett bölcsebb és praktikusabb, egyszerűen könnyebb volt megtartani az angolt, amely bizonyos értelemben amúgy is egyfajta *couleur localt*, helyi színezetet, már-már nemzeti jelleget kapott. Kamerunban szintén ezt a szerepet tölti be az angol és még inkább a francia is.²⁷

Az új angol nyelvek között a különbség leginkább a szókincsben mutatkozik meg, új formájú, új jelentésű szavak, kollokációk, idiómák jelennek meg. Eltérő e nyelvek hanganyaga. A kutatók figyelmét immár nem kerüli el az új angol nyelvek

²⁴ Uo., 124; Vincent: i. m., 113–125.

²⁵ Crystal: *English as a Global Language*, i. m., 142. Az új angol nyelveknek természetesen egyre növekvő irodalma van, lásd Jenny Cheshire (ed.): *English around the World. Sociolinguistic Perspectives* (Cambridge: Cambridge University Press, 1991); Rajend Mesthrie – Rakesh M. Bhatt: *World Englishes. The Study of New Linguistic Varieties* (Cambridge: Cambridge University Press, 2008); Schneider: i. m.

²⁶ Jean Branford – William Branford: *A Dictionary of South African English* (Cape Town: Oxford University Press, 1978/91); Penny Silva (ed.): *A Dictionary of South African English on Historical Principles* (Oxford: Oxford University Press, 1996); Rajend Mesthrie: *Lexicon of South African English* (Leeds: Peepal Tree Press, 1992); Harry W. Orsman: *The Dictionary of New Zealand English* (Auckland: Oxford University Press, 1997); Joan Hughes (ed.): *The Concise Australian National Dictionary* (Melbourne: Oxford University Press, 1989); F. G. Cassidy – R. B. Le Page: *Dictionary of Jamaican English* (Cambridge: Cambridge University Press, 1967); Richard Allsopp: *Dictionary of Caribbean English Usage* (Oxford: Oxford University Press, 1996); Lise Winer: *Trinbagonian. English Today* 18, 1989, 17–22.

²⁷ Crystal: *English as a Global Language*, i. m., 144–145; illetve Antem Sebastien Egbela kameruni MA diákom szívességéből.

¹⁷ Pápasválasztás – latinul szavaznak a bíborosok. *Erdély.ma*, 2013. március 8. <http://erdely.ma/hitvilag.php?id=137145> [Letöltve: 2013. június 24.].

¹⁸ John Tagliabue: Latin finds a new life, in Finland. *International Herald Tribune*, 2013. április 9., 3.

¹⁹ Frank Tibor: Nemzetekfeletti nyelv és nemzeti fennmaradás, i. m., 808–823.

²⁰ Robert Phillipson: *Linguistic Imperialism* (Oxford: Oxford University Press, 1993), 38–172.

²¹ Uo., 152–153.

²² Crystal: *English as a Global Language*, i. m., 124.

²³ Uo., 140.

beszélt változatainak távolodó grammatikája sem: mások a mondszerkezetek, az igék és a főnevek alkalmazási formái, és sok egyéb nyelvi elem és szerkezet is eltér.²⁸ A magyarok által használt angolnak is vannak sajátos tulajdonságai, mint például a magyar mintára tévesen hangsúlyozott első szótag, a magánhangzók teljes értékű kiejtése hangsúlytalan helyzetben, s a mondatoknak az angol hanglejtéstől idegen, magyarosan monoton dallama.

GLOBÁLIS KOMMUNIKÁCIÓ

Az amerikai angol természetesen híven fejezi ki az amerikaiak gondolkodását és kultúráját, miközben ugyanilyen síkon hat is az átvevő országokban. Lassacskán nem kerül rá a szellemi térképre az a mű, amelyet nem angolul tesznek közzé (noha például az irodalmi Nobel-díj kilátásainak ma is jót tesz a svéd megjelenés). Egyre inkább angollá válik a felsőoktatásban használt nemzetközi tankönyvanyag.

A nemzetközi angol nyelv ipari méretekben duzzasztotta fel a nyelvtanulást és -tanítást, a fordítást, a tolmácsolást. A nem angol nyelvű, kisebb országok lakosainak léteérdeke lett Európában, Ázsiában egyaránt, hogy megtanuljanak angolul kommunikálni. Becsült adatok szerint mintegy 750 millióra tehető az angolul tanulók száma világszerte.²⁹ A könyvkiadás és az internetes felületek mind jelentősebb hányada foglalkozik kultúrák közvetítésével. A szótár lett a 21. század bibliája, például a *Cambridge International Dictionary of English* (1995) vagy az *Encarta World English Dictionary* (1999). Olyan nagy kiadók is szótárakat adnak ma ki, amelyek korábban sohasem foglalkoztak egynyelvű (angol) szótárakkal, mint például a *Cambridge University Press*. Egy másik szótár, az *Encarta World English Dictionary*, azaz a „világangol szótár” 2078 nagyalakú oldalon az első olyan kísérlet, amely „az angol nyelv új, világméretű státuszát tükrözi,” s a nyelvet „globális nyelvnek” nevezi.³⁰ A szótár főszerkesztője, Kathy Rooney adatai szerint 1999-ben 375 millió ember beszélt az angolt anyanyelvként és újabb 375 millióan használták második nyelvként. A világ számítógépein tárolt információ nyelve már tíz évvel ezelőtt is 80 százalékban volt angol, az internetes honlapok 85%-a. A világháló használóinak 68%-a volt akkor angol anyanyelvű. Kathy Rooney a szótár újszerűségét abban jelöli meg, hogy míg a korábbi nagy angol szótár-családok nemzeti kultúrákhoz kötődtek, mint például az *Oxford* a brithez és a *Webster* az amerikaihoz, az *Encarta* túlmegy a nemzeti határokon és kulturális kötöttségeken, és az angol

²⁸ Mesthrie-Bhatt: i. m., 39–130; Crystal: *English as a Global Language*, i. m., 147–172.

²⁹ A számadatot lásd az *Encarta* hirdetésében is: <http://www.goodreads.com/book/show/12058131-encarta-world-english-dictionary> [Letöltve: 2013. június 24.].

³⁰ Kathy Rooney: Introduction to the First Edition. In Kathy Rooney (ed.): *Encarta World English Dictionary* (New York: St. Martin Press, 1999), xi.

nyelvet világméretű jelenlétében, globális civilizációs jelenségként kísérli meg megragadni és bemutatni.³¹

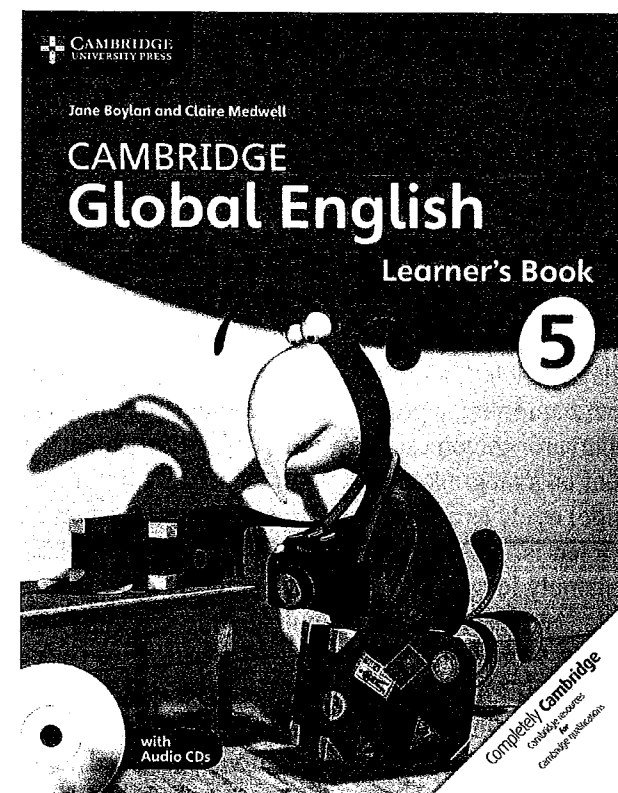
Az angol nyelv térnyerése magával hozta a kultúrák közötti különbségek erodálódását is. Ennek politikai, gazdasági és társadalmi hatása rendkívüli, hiszen a kisebb nyelvű országok sokszor a kulturális túlélésért, megmaradásért küzdenek. Ha az Európai Unió közös nyelve az angol lesz (máris az), ez folyamatos sorvadásra ítélteti a nemzeti kultúrákat, amelyek várhatóan mind kevesebb pénzt és lehetőséget kapnak saját fejlődésük ösztönzéséhez.

A globális angol jövőjét hívei és kritikusai sokféleképpen látják. Indiában, Salman Rushdie szerint, a fiatalabb nemzedékek az angolban immár nem a gyarmatosítás eszközét, hanem a helyi nyelvek egyikét látják. Az angol nyelven író, az Egyesült Államokban néhány éve elhunyt nigériai regényíró, Chinua Achebe (1930–2013) olyan angol nyelvet sürgetett az afrikai írók számára, amely „egyszerre egyetemes is, de képes hordozni a sajátos tapasztalatot is [...] Úgy érzem, hogy ennek egy új angolnak kell lennie, teljes lelki közösségben ősi otthonával, de átszabva az új, afrikai közeg igényei számára.”³²

A helyi változatok kialakulása és felcseperedése ellenére, azzal párhuzamosan várható, sőt már tapasztalható, hogy kialakul a WSSE, azaz a *World Standard Spoken English*, a beszélt világangol sztenderdje. Sok ember máris többféle angolt beszél, mást otthon s megint mást a munkahelyen vagy a helyi közösségben, s a műveltebbek képesek az írásos sztenderd használatára is. A vízió az angol fejlődésének megállásáról és a latin mintájára történő elhalásáról aligha realitás, de igaz az, hogy az angol

³¹ Uo.

³² Crystal: *English as a Global Language*, i. m., 184.

A globális angol új tankönyve

nyelvek pluralitásának korába léptünk.³³ Ha joggal féltjük is nemzeti nyelveinket, kultúránkat az angol térhódításától, mégis örülhetünk, hogy mindeközben egyre inkább van a világnak közös nyelve, amely talán a nemzetközi megértést is szolgálja, s nem csak nyelvi síkon. Ez Magyarországnak is érdeke, különös tekintettel a finnugor nyelvcsalád, s azon belül is a magyar nyelv nagy elszigeteltségére.

Amerika lett az 50-es évektől kezdve a modern világ legvonzóbb jelképe. „az amerikai évszázad” szinte ellenállhatatlan példaként állította a fiatal nemzedékek elé az amerikai életformát, a hatalmas autósodákat, a gyors érvényesülés modelljét, a nagy és ragyogó otthonok nálunk elérhetetlen mintáját, a monumentalitás ígését. Mintegy fél évszázad alatt az angol a legnagyobb nemzetközi nyelv, igazi világnyelv lett, a globális kommunikáció legfontosabb eszköze.

Az amerikai angol és a sokféle általa közvetített érték lenyűgöző hatást váltott ki Magyarországon csakúgy, mint egész Európában. Már 1989 előtt, tiltott gyümölcsként is, s még inkább a kelet-közép-európai politikai és katonai fordulatok után az angol nyelv és az amerikai értékrend robbanásszerű hatást váltott ki a világnak ezen a felén is. 1980-ban a felnőtt korú magyar lakosság alig kilenc százaléka beszélt valamely idegen nyelven, mára ez az arány 29%-ra ment fel.³⁴ 1989–90-ben az általános iskolások 4,54%-a tanult angolul, 2008–09-ra az arány 68%-ra változott.³⁵ Ez tisztán kommunikációs szempontból hasznos és időszerű fordulat volt, bár olyan nyelvtanulási monokultúrát valósított meg és népszerűsített, amely veszélyezteti a kultúrák pluralizmusát, az internacionális érintkezés sokszínűségét, a helyi hagyományok továbbélését. Az Eötvös Loránd Tudományegyetemen például hosszú évek óta messze kimagaslik az angol szakos hallgatók száma, szemben a többi nyelvszakosokéval, kivéve bizonyos fokig a németet. 2012-ben az angol alapszakra felvételt nyert 279 hallgató a 6. helyen szerepelt a legtöbb ELTE-s hallgatót felvevő tíz alapszak között, egyedüli nyelvszakként.³⁶ Medgyes Péter nem félti mindettől a nemzettudatot. „Vagy ha mégis, arról nem az angol nyelv tehet. Ami pedig a magyar nyelvet illeti: ellenáll, befogad, beépít, alkalmazkodik – hál’ istennek, nem szerepel a globalizáció által kihálásra ítélt nyelvek listáján.”³⁷

A brit és az amerikai angol kultúra értékrendjével is nagyon sok pozitív hagyomány került át a La Manche csatornán, illetve az Atlanti-óceánon, mindenekelőtt a

régi-új parlamentarizmus, a demokrácia, az alkotmányosság, a szabadság, az emberi szuverenitás, a szolidaritás Amerikában már évszázados politikai kultúrája. Nagy kár, hogy a magyar átlagember számára az amerikai értékrendből mégis az erőszak, a szabad fegyverhasználat, a könnyen felbontható család, a gyors és gátlástalan karrier, a szexuális szabadosság televíziós képe bír nagyobb vonzerővel, hiszen ezek erodálják megfontoltabban haladó, a hagyományokra inkább építő, helyhez kötöttebb világunkat.

A VÁLTOZÁS KORA

Mindez a nyelvi és kulturális hatás akkor érte el Magyarországot, amikor a változások sokaságával kellett amúgy is szembenéznie. Néhány esztendő leforgása alatt véget ért a hidegháború, kivonultak a szovjet csapatok, Magyarországon békés úton megdőlt a több mint négy évtizedes államszocializmus, megtörtént az 1956-os forradalom átértékelése, minden irányban kinyíltak a határok, Magyarország belépett a NATO-ba és az Európai Unióba – hogy csupán a legfontosabb eseményekre és történésekre emlékeztessünk itt. Az angol-amerikai értékrend és politikai kultúra, az angol mint nemzetközi nyelv, az atlanti gondolat már-már forradalmi módon felgyorsította az új politikai orientációt, de egyszerűen olyan horderejű átalakítást is végrehajtott a mindennapi gondolkodásban, amelyet az nem vagy alig tudott csak józanul követni. A magyar nyelv egy csapásra megtelt angol eredetű jövevényszavakkal. S noha ezek terjedésére Országh László már egy 1977-ben megjelent könyvében (*Angol eredetű elemek a magyar szókészletben*) felhívta a figyelmet, az általa adott példatárnak a sokszorososa jelent meg 1989 után. Ezek a szavak a technika, a sport, a zene, a politika, a művészetek, a hadászat és egy sor más terület világából érkeztek hozzánk, és szinte viharos sebességgel bekerültek a naponta használt magyar nyelv szókincsébe. Olyan szokások is velük jöttek sajnos, mint a mindenfajta cím nagy kezdőbetűvel történő írása, bizonyos nyelvtani formák, mondat szerkesztési technikák.

Az újabb hírek közé tartozik, hogy a japán nyelv megóvására létrehozott civil szervezet vezetője beperelte az NHK japán közszolgálati televíziót az angol nyelvből származó jövevényszavak túlzott használata miatt. Ezek a kifejezések szerinte érthetlenné teszik a műsorokat, és szorongással töltik el a nézőt. Takahasi Hodzsi 1,41 millió jent (3,3 millió forintot) követel, mivel „Japán túlzottan amerikanizálódik. Úgy érzi, hogy Japán egyre inkább az Egyesült Államok tartományává kezd válni [...] Ez a japán kultúrát, illetve az ország egészét érintő kérdés” – mondta az idős japán nyelvvédő az AFP francia hírügynökségnek.³⁸

³⁸ *Népszabadság*, 2013. június 28., 3.

³³ Kövecses: Will American English Be the Next Dead Language?, i. m., 126–138.

³⁴ Medgyes Péter: *Aranykor – nyelvtanításunk két évtizede: 1989–2009* (Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, 2011), 86.

³⁵ Uo., 112.

³⁶ <http://felveteli.elte.hu/miertelte> [Letöltve: 2013. június 24.].

³⁷ Medgyes Péter: „Very English – Very Good!” Gondolatok az angol nyelv magyarországi térhódításáról. In Kovács János Máttyás (szerk.): *A zárva várt Nyugat. Kulturális globalizáció Magyarországon* (Budapest: 2000 – Sík Kiadó, 2002), 280. Lásd ehhez Medgyes ide csatolt bibliográfiáját: uo., 281–283, benne többek között a velem készült interjú elemeivel (265, 266, 275, 279) és saját korábbi cikkemmel: Az amerikai kultúra értékei és bírálói, i. m., 28–39.

Magyarországon az utolsó 20-25 év égerszersmind az angol nyelv tanításának és tanulásának „aranykorát” hozta magával, hogy Medgyes Péter könyvét idézzük (*Aranykor – Nyelvoktatásunk két évtizede, 1989–2009*). „Kinyílt a világ a magyar lakosság előtt, ami hihetetlen mértékben megnövelte az idegennyelvtudás ázsíóját és ezzel együtt a nyelvtanulási kedvet” – írja Medgyes professzor, a hazai angol-nyelv-tanítás egyik úttörője. Megindultak az egyetemeken a nyelvtanítás módszertanával foglalkozó központok, tanszékek, projektek, elszaporodtak a – zömmel magánkézben lévő – nyelviskolák, aki csak tehette, külföldre utazott nyelvismertetének tökéletesítése végett. Átalakultak az egykori egyetemi angol tanszékek, és nagy intézetekként folytatták munkájukat – Budapesten, az Eötvös Loránd Tudományegyetemen már 1994-től kezdve. Itt elindult a hároméves nyelvtanári szak is, az angol és német nyelvtanárképzés gyorsítása érdekében. Amerikából egyre nagyobb számban vendégtanárok érkeztek, a *Fulbright* és a *Peace Corps* szervezeti keretében, vagy (17 éven át) az Otto Salgo vendégprofesszúra révén. Amerikai magánszemélyek ösztöndíjakat alapítottak már 1990-től kezdve: a Kellner Alapítvány ösztöndíjával például az elmúlt több mint 25 esztendőben jóval több mint százan tölthettek egy-egy évet az Egyesült Államok olyan kiváló *college*-eiben, mint a Trinity és a Bard. Csak az ELTE Angol–Amerikai Intézetében 12 anyanyelvi lektorunk működött párhuzamosan az elmúlt két évtizedben, akiktől nyelvismeretet és az érintett kultúrák megértését várhatták és kapták is a hallgatók.

Ez utóbbi esetekben természetesen nem csak nyelvtanulásról van szó. Az egyetemi hallgatókat érdekli mindaz, ami angol és – még inkább – ami amerikai. Hallgatóink között számosan jártak vagy tanultak is már az Egyesült Államokban, sőt tanítványaink között is feltűnnek már amerikaiak. Ezek a tapasztalatok erősítik az érdeklődést egy másfajta, a mienkétől sokszor diametrálisan eltérő gondolkodás iránt, a fairség, a kitartás, a protestáns gyökerű munkakultúra, a szolidaritás, a tolerancia értékei és gyakorlata iránt. Csak remélni lehet, hogy az egyetemi tanulmányok nyomán diákjaink az iskolarendszer hajszálcsovességén keresztül bevezetik a magyar gondolkodásba is ezeket a klasszikus amerikai hagyományokat – még akkor is, ha ezek már az Egyesült Államokban is erodálódni kezdtek.

A nyelvtanulás és az egyetemi szakismeretek megszerzése jelzi, de nem mindenben képezi le az amerikai hatást a mai magyar társadalomban. Terjed az erőszak, s amerikai minták szerint immár az iskolákban és az egyetemeken is. A parttalanán tett alapszakokra felvételi vizsga és alkalmassági tesztek nélkül bekerül mindenki, aki a minimálisan szükséges pontszámküszöböt eléri. Sokan ezek közül a diákok közül Amerikából a gátlástalanságot, a sok pénz könnyű és gyors megszerzésének lehetőségét, az emberélet olcsóságát, az erőszak diadalát, a faji előítéletek eluralkodását, a sok evés és ivás, a parttalan szex örömet veszik csupán észre. A *reality show*-k ezt a „kultúrát” szabadítják a *Való Világ*-típusú műsorok nézőire, akik a legrosszabb Amerikába szabadulnak be tévékészülékük segítségével. Romlik az angol nyelvű könyvek fordításának színvonala, a filmszövegek értelme, és még in-

kább a magyar nyelv magyarsága, hiszen kénytelen minden fordítási kísérlet nélkül befogadni az amerikai angol szavak, szakkifejezések – túlzás nélkül mondhatjuk – ezreit. A népszerű popdalok szövege Amerikában gyakran egyetlen sort ismétél, jobb esetben variál, s ez a minta kiszorítja a valaha értelemmel és szellemességgel kitűnő magyar könnyűzenei szöveganyagot. Az amerikai tömegkultúra a kapukon belül áll.

TOVÁBBI IRODALOM

- Bevis, Teresa Brawner – Lucas, Christopher J.: *International Students in American Colleges and Universities: A History*. New York, NY: Palgrave Macmillan, 2007.
- Fukuyama, Francis: *The End of History and the Last Man*. New York, NY: Free Press, 1992.
- Hughes, Robert: *Culture of Complaint*. New York: Oxford University Press, 1993.
- Kennedy, Paul: *A nagy hatalmak tündöklése és bukása*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1992.
- Luce, Henry R.: *The American Century*. *Life*, 1941. február 17. 61–65.
- McArthur, Tom: *Oxford Guide to World English*. Oxford: Oxford University Press, 2003.
- Müller, Gerhard: Wörter des Jahres 2008. Bemerkungen zur Gegenwartssprache. *Der Sprachdienst*. 2009. 53, 1, 1–15.
- Nau, Henry R.: *The Myth of America's Decline. Leading the World Economy into the 1990s*. New York – Oxford: Oxford University Press, 1990.
- Procter, Paul (editor-in-chief): *Cambridge International Dictionary of English*. Cambridge: Cambridge University Press, 1995.
- Schlesinger, Jr., Arthur M.: *The Disuniting of America. Reflexions on a Multicultural Society*. New York: W. W. Norton, 1991.
- Susman, Warren. I.: *Culture as History. The Transformation of American Society in the Twentieth Century*. New York: Pantheon Books, 1984.
- Sykes, Charles J.: *A Nation of Victims. The Decay of the American Character*. New York: St. Martin's Press, 1992.
- <http://www.antiwar.com/casualties/> [Letöltve: 2013. június 24.]
- <http://www.infoplease.com/ipa/A0908742.html>. [Letöltve: 2013. június 24.]
- <http://felveteli.elte.hu/miertelte> [Letöltve: 2013. június 24.]

■ In Ladányi Mária – Vladár Zsuzsa – Hrenék Éva (szerk.):

Nyelv – Társadalom – Kultúra.

Interkulturális és multikulturális perspektívák. I–II. MANYE 10/1–2, 41–53

(MANYE – Tinta Könyvkiadó, 2014).

„Európa nyelve a fordítás”

Javaslat az Európai Uniónak

Umberto Eco sokat idézett szavai szerint „Európa nyelve a fordítás”.¹ A szellemes *bon mot* különösen igaz a nemzetközi tudományosság világában, ahol az alkotó munka – különösen a társadalomtudományokban – még ma is döntően a nemzeti nyelveken folyik, miközben a tudományos eredmények közzététele egyre inkább nemzetközi nyelveken, manapság elsősorban angolul történik. Ez az írás amellett érvel, hogy a globális tudományosságnak ma ugyanúgy ösztönöznie kell a „kis” és „közepes” nagyságú tudományos nyelvek fenntartását, mint az eredményes és gyors nemzetközi kommunikációt segítő, közvetítő nyelv(ek)en történő közzétételt. Ez a kettősség ma az Európai Unió hivatalos, bár sokak által vitatott álláspontja is: az Unió egyszerre hirdeti Európa soknyelvű valóságának és az angol mint *lingua franca* fenntartásának párhuzamos igényét, még ha ez a politikai és nyelvpolitikai fórumokon a vélemények rendszeres ütközéséhez vezet is.² Az Európai Bizottság olykor egyenesen a „többnyelvűség”, a „háromnyelvűség” modelljét is hirdeti.³ A mértékadó magyar véleményt megfogalmazva Kiss Jenő holland, dán és magyar

¹ „The language of Europe is translation.” Umberto Eco szavai az ATLAS Assises de la traduction littéraire en Arles 1993. november 14-i konferenciáján, Arles (Franciaország). Lásd ehhez Michaela Wolf: „The language of Europe is translation”. EST amidst New Europes and Changing Ideas on Translation. *Target* 26/2, 2014, 224–238.

² Jeroen Darquennes: Analyse und Herausforderungen der Sprachenpolitik in der EU. In Uwe Hinrichs (Hrsg.): *Handbuch der Eurolinguistik* (Wiesbaden: Harrasowitz, 2010), 779–793; Suzanne Romaine: Politics and Policies of Promoting Multilingualism in the European Union. *Language Policy* Vol. 12, 2013, 115–137; Michele Gazzola – François Grin: Is ELF More Effective and Fair Than Translation? An Evaluation of the EU's Multilingual Regime. *International Journal of Applied Linguistics* 23/1, 2013, 93–107; Matteo Bonotti: Politics without the Vernacular. Liberal Culturalism and the Language Policy of the European Union. *Political Studies* 33/3, 2013, 196–206.

³ Joachim Grzega: Mehrsprachigkeitskonzepte in Europa und Global English. In Hinrichs (Hrsg.): i. m., 797.

példák nyomán „kiegyenlített kétnyelvűséget” tart reális elképzelésnek.⁴ E cikk szerzője abban látja a „kisebb” és „közepes nagyságú” nyelveken közzétett tudományos eredmények fő problémáját, hogy azok révén a nemzeti tudományosság eredményei nem vagy csak esetlegesen integrálódnak a globális tudományba, s így a nemzetközi versenyben lemaradnak vagy háttérbe szorulnak. Ez a sorsa a legtöbb magyar nyelvű publikációnak és szerzőjének is, amin csak a nagy világnyelveken, ma elsősorban az angolul történő közlés segíthet.

A TUDOMÁNY NEMZETKÖZI NYELVEI

Magyarországon közel négyszáz éven át a német nyelv számított az általánosan használatos nemzetközi (döntően közép-európai) tudományos nyelvnek, amellet, hogy az ország politikai nyelve 1844 végéig a latin volt. Ebben az időszakban olyan átfogó volt a német nyelvi befolyás, hogy Magyarországra mint a német kultúra és tudomány előretolt bástyájára tekintettek. Még a német egyetemeken túli, távoli világ tudományos eredményei is legtöbbször német nyelven és annak kulturális paradigmáin keresztül értek el Magyarországra.

A latin és a német nyelv mellett a magyar arisztokrácia és az intellektuális elit tagjai jól beszéltek franciául. Az angol nyelv csak e nyelvek után következett a sorban: az angol szépirodalmat is főként német fordításban olvasták, akik tudtak egyáltalában olvasni egy nagyobbbrészt írástudatlan országban: a kisszámú utazó ritkán jutott el Angliába, s – a 19. század 80-as éve előtti – különösen nem Amerikába.

A 18–19. századi nemzetközi érintkezés eszközei a 20. század második felére elveszítették meghatározó szerepüket. A latin még a katolikus egyházban is visszaszorult, és radikálisan megfosztották sokáig uralkodó befolyásától a humanisztikus iskolai gyakorlatban is. Amikor XVI. Benedek pápa, a kiváló latinista leköszönt, még a jelenlévő mintegy félszáz kardinális sem mind értette latin búcsúbeszédét.⁵

A francia nyelv már korábban védekező pozícióba szorult. A második világháború utánig az angol nyelv aktív használata csak nagyon kevesek szükséglete és lehetősége volt, az európai tudományos elitnek is csupán kisszámú képviselője tudott angolokkal vagy amerikaiakkal közvetlenül, a maguk nyelvén érintkezni. Ez a tény már eleve megszabta, behatárolta az angol nyelvű világgal való tudományos közlekedés lehetőségeit, és jelentősen korlátozta az európai nemzetek jó részének tudományos orientációját is.

⁴ Kiss Jenő: A tudományos nyelvek, az anyanyelv és az értelmiségi elit. *Magyar Tudomány* 170/1, 2009, 71.

⁵ *The Telegraph*, 2013. február 12. <http://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/the-pope/9864492/Pope-Benedict-XVI-resignation-cardinals-wept-as-Pope-stepped-down.html> [Letöltve: 2014. december 28.].

AZ ANGOL NYELV MAI, KITÜNTETETT SZEREPE

A nemzetközi angol terjedését jótékonyan befolyásolta a korábbi nemzetközi nyelvek (ógörög, latin) elhalása, illetve visszaszorulása (francia, német). Az angol nyelv óriási földrajzi térségben vált anyanyelvvé (Amerika, Ausztrália, India, Kanada, Kelet-Afrika stb.), ahol idővel a brit gyarmati angol helyére számos helyi variáns, dialektus, akcentus lépett.⁶ Az egykori brit birodalom területén megszámlálhatatlanul sok nyelvi változat jött létre, miközben az angol nyelv használata sok szempontból az egységesülés tendenciáit is mutatja. Az angolul beszélők számának becsült értékei meglehetősen különbözőek, egyes számítások szerint ma 107 országban mintegy 1,5–1,7 milliárd ember beszél angolul. Miközben az angolul anyanyelvként beszélők mintegy 70%-a ma az Egyesült Államokban él, nem szabad elfelejteni, hogy Amerika csupán mintegy 20%-át adja a világ angolul is beszélő népességének. Mégis, az ország világpolitikai, világ gazdasági, katonai szerepéből adódóan az angol globalizáló hatását ma az Egyesült Államokhoz köthetjük.

A sokféleség kialakulása mellett a 20. század kommunikációs mobilitása elindított egy ezzel ellentétes irányú, egységesítő tendenciát is. A „világangol” kifejezést már az 1920-as évek óta használják. Mellette idővel, a második világháború után megjelent a „nemzetközi angol” is, amely a „legkisebb közös többszörös” elve alapján használatos nyelvi elemek gyűjteménye. Ma ugyanerre az angolra a „globális” jelzőt akasztják, amely a világ gazdasági, politikai, kulturális és tudományos összekapcsolódásának nyelvi megfelelője és kifejezője.⁷

A hidegháború befejezésével, a Szovjetunió szétesésével az Egyesült Államok egyedülálló szerepkörhöz jutott. Ez nyelvileg is következményekkel járt, hiszen az orosz nyelv kurta életű, népszerűtlen kelet-közép-európai expanziójának alkonyát is magával hozta. Az elmúlt húsz évben az amerikai értékek jócskán veszítettek ugyan presztízsből, de a nemzetközi angol nyelv folytatta diadalútját az internacionális érintkezésben, és mára gyakorlatilag világelső lett, igazi közvetítő nyelv. Anyanyelvként az angolt „csak” 328 millióan beszélik ugyan, de mindennapi használóinak száma további százmilliókra tehető. Noha bizonyos nyelveket anyanyelvként többen beszélnek (kínaiul 1,213 milliárdan, spanyolul 329 millióan), de sajátos adottságainál fogva ma az angol tölti be a nemzetközi nyelv szerepét szinte minden területen, így a tudományban is. Az angolt mint *lingua francá*t, azaz nemzetközi nyelvet ma már kiterjedt, nemzetközi tudományos kutatás vizsgálja, e tudományterület mára robbanásszerű növekedésen ment át.⁸

⁶ Tom McArthur: *Oxford Guide to World English* (Oxford: Oxford University Press, 2002).

⁷ Frank Tibor: Világangol. In Ladányi Mária – Vladár Zsuzsa – Hrenek Éva (szerk.): *Nyelv – Társadalom – Kultúra. Interkulturális és multikulturális perspektívák* (Budapest: MANYE – Tinta Könyvkiadó, 2014), 41–53, kül. 41–42; 46–47. (Lásd ebben a kötetben is.)

⁸ Lásd Grzega: i. m. igen alapos bibliográfiáját: 800–804.

A NEMZETI NYELVEK ESÉLYEI ÉS KÖZLÉSI PROBLÉMÁI

Az angol nyelv szerepével a nemzetközi tudományosság integrálásában az utóbbi évtizedekben sokan és sokféle hangsúllyal foglalkoztak. Programadó nyelvpolitikai cikkében a kiváló amerikai nyelvész, Joshua A. Fishman felhívta a figyelmet arra, hogy az angol nyelv jelentősége ma ugyan globális méretű, de jelentősége idővel csökkenni fog.⁹ Megítélése szerint a globalizáció sem tud változtatni azon, hogy az angol elterjedése szorosan kötődik társadalmi osztályhoz, életkorhoz, nemhez és foglalkozáshoz. Ezzel szemben a helyi népségek legszélesebb rétegeit a regionális interakciók – a kereskedelem, az utazás, a vallások terjedése, az internetikus házasságkötések – növekedése érinti. Van-e esélye a kisebb nemzeti nyelveken keletkező publikációknak arra, hogy új eredményeiket a világ tudományos közvéleménye elé tárják? A válasz nyilvánvalóan diszciplínaként eltérő lehet, hiszen az általában amúgy is rövidebb természettudományos közlemények egy részének a megértéséhez – a zömmel még ma is ógörög vagy latin eredetű szakmai szókincsen kívül – viszonylag kevés kifejezés ismeretére van szükség, miközben a jellemzően hosszabb bölcsészeti-, társadalom- és művészettudományi cikkek feldolgozása nagyobb nyelvi anyag megmozgatását igényli.

Ismereteim szerint Európa szinte minden országában folyik tudományos könyv- és folyóirat-kiadás a nemzeti nyelve(ke)n – és angolul is. Kiss Jenő nyelvész akadémikus szabatos megfogalmazásában: „Az európai országok értelmiségének nagy része tudományos téren a nyelvi jövőt jelenleg egy olyan kétnyelvűségi modellben képzei el, amelyben az anyanyelv mellett az angol a *lingua academica*, a tudomány nemzetközi nyelve.”¹⁰ Érdemben (noha gyakran csak hallgatólagosan vagy jelszó-szerűen) ezt a nézetet teszi magáévá az Európai Unió is.¹¹ Will Kymlicka kanadai filozófus megfontolandó és hatásaiban roppant következményekkel járó társadalmi osztályszempontokat is felvet a nemzetközi (és nemzeti) elit angol nyelvhasználata és a nemzeti többség anyanyelvhasználata közötti feszültség hátterében.¹²

Magyarországon és a szomszéd államok magyar nyelvű tudományosságában – hasonlóan más „kis” és „közepes” nagyságú nyelvterületekhez – erőteljes anyanyelvi tudományos közlés folyik. A magyar kutatók jelentős része ugyanakkor tudatában van annak, hogy új tudományos eredményeiket angolul kell közölniük ahhoz, hogy bekerüljenek a nemzetközi tudományos életbe, és részt vegyenek a kutatási versenyben. Kiss Jenő fontos megállapítást tett, amikor a magyar nyelv és az

⁹ Joshua A. Fishman: *The New Linguistic Order. Foreign Policy*, Vol. 113, 1998–1999, 26–40.

¹⁰ Kiss: i. m., 70.

¹¹ Romaine: i. m., 120–124; Bonotti: i. m., 200–201; Gazzola–Grin: i. m., 100–104.

¹² Will Kymlicka: *Liberalism, Community, and Culture* (Oxford: Clarendon Press, 1989); uő: *Multicultural Citizenship. A Liberal Theory of Minority Rights* (Oxford: Oxford University Press, 1995); uő: *Politics in the Vernacular. Nationalism, Multiculturalism and Citizenship* (Oxford: Oxford University Press, 2001).

Európai Unió kapcsolatáról szólva hangsúlyozta: „A társadalmi versenyképességnek része a nyelvi versenyképesség”.¹³ Kiss Jenő ugyanakkor méltán hangoztatta azt is, hogy „a tét az anyanyelv versenyképességének a megtartása”.¹⁴ A magyar tudomány angol nyelvű „exportja” történeti okoknál fogva jelentős hátránnyal indult: az MTA tagjainak és doktorainak idegennyelv-ismeretéről készült kérdőíves felmérése alapján Medgyes Péter úttörő tanulmányai először mérték fel a hazai tudományosság (a természet- és a társadalomtudományokban eltérő mérvű) lemaradásának politikai és szakmai okait és mértékét.¹⁵

Az angolra fordíttatás és az angol nyelvű közlés a tudományos munka előfeltétele és gyakran megoldhatatlan tehertétele lett. A jelenlegi fordítói díjszabás alapján a fordíttatás elérheti még a 4 Ft/leütés mértékét is.¹⁶ Egy átlagos, 1 ív terjedelmű cikk fordítási és lektorálási költségei tehát akár 240 000 Ft-os költséggel járhatnak. Ha egy közepes nagyságú könyv adataival, azonos kulccsal számolunk, akkor egy ív (40 000 leütés) lefordítása 160 000 Ft-ba, 20 ívé 3 200 000 Ft-ba, az ezt követő nyelvi lektorálás ennek mintegy a felébe, azaz további 1 600 000 Ft-ba kerül(het). Az angol nyelvű közzététel költsége valóságos, mai magyar árakon összesen tehát akár 4 800 000 Ft-ot tesz vagy tehet ki.

Mindehhez sajnos hozzá kell tenni, hogy a tudományos fordítás hazai színvonala – kevés kivételtől eltekintve – nem éri el az anyanyelvi szintet, s a legtöbb esetben anyagiak hiányában még az anyanyelvi lektorálás is elmarad, amelynek díjszabása (a fordítás minőségétől függően) megközelítheti (de meg is haladhatja) a fordítás költségeinek felét. A fordítás és az anyanyelvi lektorálás csak akkor igazán eredményes, ha ennek nyomán a nemzeti nyelveken megfogalmazott tudományos tartalom, „üzenet” célhoz ér és integrálódni képes a globális tudományos/kulturális közegbe. Itt elsősorban a bölcsész- és társadalomtudományok publikációi ütközhetnek nehézségekbe. A magyar kutatók nincsenek abban a helyzetben, hogy – egy-egy különösen fontos kivételtől eltekintve – cikkeik, s különösen könyveik angolra fordíttatását maguk finanszírozzák, döntő többségük nyelvtudási színvonala pedig nem teszi őket alkalmassá munkáik angolul történő megírására. A fordítás költségeit az egyetemek, az akadémiai vagy más kutatóhelyek általában nem vállal-

ják (és legtöbbször nem is tudják elszámolni), a fordítás minőségét ráadásul a szerzők jelentékeny része nem tudja ellenőrizni, a maga közlési intencióihoz pontosan hozzáigazítani. A hazai idegen nyelvű tudományos folyóiratok nyelvi színvonala nagyon változatos, de még a legjobb esetben is marad a szövegekben valami idegenszerűség, az anyanyelvi közléshez képesti távolság.

JAVASLAT EGY EURÓPAI TUDOMÁNYOS FORDÍTÓI PROGRAM TERVÉRE

A magyarországi helyzet hasonló a legtöbb európai nemzethez, Nagy-Britanniát és Írországot kivéve. Felvetem ezért a nem angol nyelven születő, illetve így közölt tudományos eredmények angolra fordításának programtervét az Európai Unió égisze alatt, annak kiemelt és erre a célra elkülönített anyagi támogatásával, a Magyar Tudományos Akadémia kezdeményezéseként. A terv lényege az, hogy az EU építsen be éves költségvetésébe és évi rendszerességgel finanszírozzon egy nagy nemzetközi tudományos fordítási alapot, amelyből az európai uniós tagországok kutatóinak új kutatási eredményeket közlő tudományos könyveinek és cikkeinek angolra fordítását támogatnák. A fordítási támogatás pályázat útján lenne elnyerhető, a pályázatokat EU tagországok szakértőiből álló nemzetközi szakmai kuratórium(ok) bírálna(ák) el. Az éves pályázati keretet (26 nem angol anyanyelvű ország évi 20–20 könyvével és 100–100 cikkével számolva) kezdetben 100 millió euróra tenném. Ez a szám természetesen durva becslés, amelyet a terv részletes kidolgozása során pontosítani és ütemezni szükséges, és majd a tényleges igények s a publikációk fontossága szerint kell elosztani. A tervet a Magyar Tudományos Akadémia dolgozhatja ki és nyújthatná be az Európai Uniónak, illetve a *Science Europe*-nak mint az Európai Tudományos Alap (*European Science Foundation*, ESF) és az Európai Tudományos Tanácsok Vezetőinek Tanácsa (*European Heads of Research Councils*, EUROHORCS) utódintézményének, valamint az ALLEA-nak. Amennyiben a terv megvalósul, idővel globális programmá lenne szélesíthető, és pedig az UNESCO égisze alatt.¹⁷

E nemzetközi tervtől függetlenül jócskán maradnának a hazai tudományos intézményeknek, a magyar tudományszervezésnek és az iskolarendszernek is feladatai. A tudományos szövegek könyvkiadóit és folyóiratait idegen nyelvű közlések esetén fordítási alappal kellene ellátni, amely szükség szerint hozzájárulna a fordítási s az anyanyelvi lektorálási költségekhez. Nagy arányban fejleszteni kell mindenek-

¹³ Kiss Jenő: A magyar nyelv és az Európai Unió. *Magyar Nyelvőr*. Vol. 129, 2005, 12–30, itt: 13; utó: A tudományos nyelvek, az anyanyelv és az értelmiségi elit, i. m., 68–70.

¹⁴ Kiss: A magyar nyelv és az Európai Unió, i. m., 22.

¹⁵ Peter Medgyes – Robert B. Kaplan: Discourse in a Foreign Language. An Empirical Survey of the Foreign Language Competence of Leading Hungarian Scholars. *International Journal of the Sociology of Language*, Vol. 98, 1992, 67–100; Péter Medgyes – Mónika László: The Foreign Language Competence of Hungarian Scholars. Ten Years Later. In Ulrich Ammon (ed.): *The Dominance of English as a Language of Science* (Berlin – New York: Mouton de Gruyter, 2001), 261–286.

¹⁶ A fordítás nemzetközi díjszabásához: Sherry G. Hendrickson – Tracie C. Harrison – Noira A. Lopez – Aurea G. Zegarra-Coronado – Tiffany Ricks: Translation Cost, Quality, and Adequacy. *Journal of Nursing Scholarship* 45/2, 2013, 185–191.

¹⁷ Erről az UNESCO Közgyűlés nemzetközi anyanyelv-napján (International Mother Language Day), 2013. február 21-én előadást tartottam az UNESCO-ban, Párizsban, vö. <http://www.unesco.hu/kultura/anyanyelv-nap-unnep>; <http://www.unesco.org/new/en/general-conference-36th/president-diary/2013/> [Letöltve: 2014. december 20.].

előtt a hazai iskolai nyelvoktatást, a külföldi ösztöndíjas tanulmányutak rendszerét és az egyetemi fordítóképzést. Csak így remélhető, hogy a nemzeti tudományok fokról-fokra önállóan is képesek lesznek teljes hatékonysággal részt venni a nemzetközi tudományos kommunikációban.

TOVÁBBI IRODALOM

- Bahry, Stephen (d. n.): Globalisation of the Language of Higher Education and Research vagy http://individual.utoronto.ca/s_bahry/Globalization.pdf [Letöltve 2014. december 20.]
- Crystal, David: *English as a Global Language*. Cambridge: Cambridge University Press, 1997¹, 2003².
- Ferguson, Gibson – Carmen Pérez-Llantada – Ramón Plo: English as a language of international language of scientific publication. A study of attitudes. *World Englishes*. 2011. Vol. 30., No. 1., 41–59.
- Hikomaro Sano: The world's lingua franca of science. *English Today*. 2002. Vol. 18., No. 04., 45–49.
- Kaplan, Robert B.: Language and Science Policies in New Nations. *Science*. 1983. Vol. 221., 4614.
- Kaplan, Robert B.: The hegemony of English in science and technology. *Journal of Multilingual and Multicultural Development*. 1993. Vol. 14., No. 1–2., 151–172.
- Mesthrie, Rajend – Rakesh M. Bhatt: *World Englishes. The Study of New Linguistic Varieties*. Cambridge: Cambridge University Press, 2008.
- Phillipson, Robert: *Linguistic Imperialism*. Oxford: Oxford University Press, 1993.
- Wolf, Michaela: „The language of Europe is translation”. EST amidst new Europes and changing ideas on translation. *Target*. 2014. Vol. 26., No. 2., 224–238.
- Wright, Sue: *Community and Communication. The Role of Language in Nation State Building and European Integration*. Clevedon – Buffalo – Toronto – Sydney: Multilingual Matters, 2000.
- http://www.petra2011.eu/sites/default/files/the_petra_recommendations_1.pdf [Letöltve: 2014. december 5.]
- http://fr.wikipedia.org/wiki/Association_des_traducteurs_litt%C3%A9raires_de_France [Letöltve: 2014. december 5.]

■ *Magyar Tudomány* 176/4, 2015, 388–391; angolul: *Hungarian Review* 7/5, 2016, 32–37.

FÜGGELÉK

E kötet témakörében az alábbi publikációkat közöltem:

- Thomas Mann ismeretlen magyar tárgyú levele. *Nagyvilág* 9/9, 1964, 1403.
- Tibor Frank, ed.: *Studies in English and American*, Vols. 2–3–4 (Vols. 2 and 3 ed. with Erzsébet Perényi). Budapest: Eötvös University, 1975, 1977, 1978.
- Emigráció és remigráció: Visszavándorlás az Egyesült Államokból a századfordulón. *Filológiai Közlemény* 27/1–2, 1981, 140–146.
- Misintegration and Remigration: Temporary Austro-Hungarian Immigrants in the United States. *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös Nominatae, Sectio Historica* 23, 1983, 263–270.
- Tibor Frank (ed.): *The Origins and Originality of American Culture*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1984. 801 p.
- United States history in Hungary: Research and teaching. In Lewis Hanke (ed.): *Guide to the Study of United States History Outside the U.S. 1945–1980*. Vols. I–V. 3176 p. White Plains (NY): Kraus International, 1985. pp. 538–545.
- European Perspectives of United States History Since World War II. *Halcyon. A Journal of the Humanities* 13, 1991, 169–179.
- Ellis Island követei: Az osztrák-magyar kivándorlás titkos amerikai megfigyelése, 1906–1907. *Valóság*, 35/7, 1992, 77–90.
- Olvasztótégely vagy kulturális pluralizmus: „mátság” az Egyesült Államokban. *Info-Társadalomtudomány* 25, 1993, 55–62.
- Pioneers Welcome: The Escape of Hungarian Modernism to the US, 1919–1945. *Hungarian Studies*, 8/2, 1993, 237–260.
- Amerikai „új bevándorlók” antropometriai vizsgálata, 1908–1911. *Anthropologiai Közlemények* 36, 1994, 69–77.
- Habsburg Studies for American Studies: (A Preliminary Proposal). *Austrian Association for American Studies Newsletter* 4, 1994, 15–16.
- Az amerikai kultúra értékei és bírálói. *Társadalmi Szemle* 50/7, 1995, 28–39.
- Franz Boas és a közép- és déleurópai kivándorlás antropológiája. *Ethnographia* 106/1, 1995, 155–193.
- Tibor Frank (ed.): *Values in American Society*. Topics in American Studies, Vol. 2. Budapest: Eötvös Loránd University, 1995. 270 p.
- ‘Race’ as Value. Social Darwinism and U. S. Immigration. In Frank, Tibor (ed.): *Values in American Society*. Topics in American Studies, Vol. 2. Budapest: Eötvös Loránd University, 1995, 125–148.

- Diplomatic Images of Admiral Horthy. The American Perception of Interwar Hungary, 1919–1941. In Waldemar Zacharasiewicz (ed.): *Images of Central Europe in Travelogues and Fiction by North American Writers*. Tübingen: Stauffenburg Verlag, 1995, 192–211.
- Isolationism and US Immigration Policies. The Case of Pre-War Hungary. In Daniela Rossini (ed.): *From Theodore Roosevelt to FDR. Internationalism and Isolationism in American Foreign Policy*. Keele University: Keele University Press (Ryburn Publishing), 1995, 131–146.
- From Nativism to the Quota Laws: Restrictionist Pressure Groups and the US Congress 1879–1924. In A. F. Upton (ed.): *Parliaments, Estates and Representation*, 15. Aldershot: Variorum, 1995. pp. 143–157.
- Tibor Frank – Tamás Magyarics: *Handouts for U.S. History. A Study Guide and Workbook*. Budapest: Panem – McGraw-Hill, 1995¹, 572 p.; 1999², 479 p.; Antall József Tudásközpont 2017³, 572 p.
- Genius Welcome: Patterns of Hungarian Professional and Intellectual Immigration to the United States before World War II. Akadémiai doktori értekezés, Budapest, 1996. 600 p.
- Via Berlin to New York. The Human Geography of Hungarian Migrations after World War I. In Klaus Frantz (ed.): *Human Geography in North America. New Perspectives and Trends in Research*. Innsbruck: Institut für Geographie der Universität Innsbruck, 1996, 169–180.
- From Austria-Hungary to the United States: National Minorities and Emigration 1880–1914. *Nationalities Papers* 24/3, 1996, 409–423.
- Jahrgang 1900: Die Auswanderung ungarischer Intellektueller nach dem Ersten Weltkrieg. In Helga Hopfinger, Hg.: Jolán Gross-Bettelheim 1900–1972. 93 p. Passau: Museum Moderner Kunst – Stiftung Wörlen Passau, 1996. 75–86.
- Friend or Foe?: The Changing Image of Hungary in the United States. *The Hungarian Quarterly* 38/148, 1997, 116–124.
- George Pólya and the Heuristic Tradition. *Polanyiana* 6/2, 1997, 22–37.
- Ellenség vagy barát? Az amerikai Magyarország-kép színváltozásai. *Külpolitika* 4/1, 54–65, 1998.
- Ethnicity, Propaganda, Myth-Making. Studies on Hungarian Connections to Britain and America 1848–1945*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1999. 391 p.
- 'Race' and Ethnicity in U. S. Immigration Terminology: The Case of Austria-Hungary. *Filológiai Közöny* 45/1–2, 1999, 13–16.
- Distorted Memories. Psychiatric Cases of Austro-Hungarian Returnees from the U.S. In Waldemar Zacharasiewicz (ed., with Michael Draxlbauer): *Remembering the Individual/Regional/National Past*. Tübingen: Stauffenburg Verlag, 1999, 197–207.
- 'Through the Looking-Glass'. A Century of Self-Reflecting Hungarian Images of the United States (1834–1941). In Lehel Vadon (ed.): *Multicultural Challenge in American Culture*. Eger: Eszterházy Károly College, 1999, 21–36.
- The Politics of Culture: American Values in East Central Europe. *ADE Bulletin* 123, 1999, 55–58.
- Unlikely Friendship: U.S. Minister John F. Montgomery and Hungary's Regent Miklós Horthy. In Attila Pók (ed.): *The Fabric of Modern Europe*. Studies in Social and Diplomatic History. Essays in Honour of Éva Haraszi Taylor on the Occasion of her 75th Birthday. Nottingham: Astra Press, 1999. 183–199.
- Az amerikai évszázad. *Európai Szemle* X/2, 1999, 99–108.
- Das amerikanische Jahrhundert. *Europäische Rundschau* 28/3, 2000, 123–132.
- 'For the Information of the President'. The US Government Surveillance of Austro-Hungarian Emigration (1891–1907). *Hungarian Journal of English and American Studies* 6/2, 2000, 213–237.
- Tibor Frank – Enikő Bollobás (eds): Theory in American Studies. *Hungarian Journal of English and American Studies* 7/1, 2001.
- The Responsibility of American Studies in East Central Europe. In Dorothea Steiner – Thomas Hartl (eds): *American Studies and Peace*. Frankfurt a. M.: Peter Lang, 2001, 85–89.
- Thirring Gusztáv: A magyarok kivándorlása Amerikába. *Magyar Tudomány* 45/2, 2000, 166–169.
- Time and Space in the American Mind. *Hungarian Journal of English and American Studies* 7/1, 2001, 111–126.
- Tódor Kármán: Ein Leben um die Welt. *Humboldt Nachrichten* 20, 2001, 11–16.
- Frank Tibor (szerk.): *Roosevelt követe Budapesten. John F. Montgomery bizalmas politikai beszélgetései 1934–1941*. Budapest: Corvina, 2002. 351 p.
- „...to fix the attention of the whole world upon Hungary...”: Lajos Kossuth in the United States, 1851–52. *The Hungarian Quarterly* 43, 166, 2002, 85–98.
- Egy amerikai követ magyar világa. In Frank Tibor (szerk.): *Roosevelt követe Budapesten. John F. Montgomery bizalmas politikai beszélgetései 1934–1941*. Budapest: Corvina, 2002, 11–65.
- Dreaming Peace, Making War: The Budapest Conversations of U.S. Minister John F. Montgomery 1934–1941. *The Hungarian Quarterly* 43, 168, 2002, 112–124.
- Tükör által élesebben. A magyarországi Amerika-kép mint önkritika (1834–1941). In Erdődy Gábor – Hermann Róbert (szerk.): *Magyarhontól az Újvilágig*. Emlékkönyv Urbán Aladár ötvenéves tanári jubileumára. Budapest: Argumentum Kiadó, 2002, 133–142.
- Die Amerikanisierung Berlins nach dem Ersten Weltkrieg. In Maria Erb, Elisabeth Knipf, László Tarnói und Magdolna Orosz (Hrsg.): „und Thut ein Gnügen Seinem Amt”: Festschrift für Karl Manherz zum 60. Geburtstag. Budapest: ELTE Germanisztikai Intézet, 2002. 505–512. (Budapester Beiträge zur Germanistik; 39.)
- Tibor Frank (ed.): *Discussing Hitler. Advisers of U.S. Diplomacy in Central Europe 1934–1941*. Budapest – New York: CEU Press, 2003. 374 p.
- A Vermont Yankee in Regent Horthy's Court. The Hungarian World of a U.S. Diplomat. In Tibor Frank (ed.): *Discussing Hitler. Advisers of U.S. Diplomacy in Central Europe 1934–1941*. Budapest – New York: CEU Press, 2003, 13–70.
- Roosevelt követe Budapesten: John F. Montgomery bizalmas politikai beszélgetései 1934–1941. *Múlt-Kor*. Paper URL: <http://mult-kor.hu/cikk.php?id=5425>. 2003.
- International Languages and National Survival. In Ferenc Glatz (Hrsg.): *Europa, Ungarn – heute und morgen*. Budapest: Europa Institut Budapest, 2003. 119–130. (Begegnungen. Schriftenreihe des Europa Institutes Budapest; 19.)
- Patterns of Interwar Hungarian Immigration to the United States. *Hungarian Studies Review* 30/1–2, 2003, 3–27.
- John F. Montgomery: *Magyarország, a vonakodó csatlós*. Szerk. Frank Tibor. 2., javított kiadás. Budapest: Zrínyi Kiadó, 2004. 335 p.
- Supranational English, American Values, and East-Central Europe. *PMLA* 119/1, 2004, 80–91.
- Idő- és térszemlélet az amerikai gondolkodásban. *Korall* 15–16, 2004, 271–283.
- Nemzetek fölötti nyelv és nemzeti fennmaradás. Kulturális politikák esélyei Kelet-Közép-Európában. *Magyar Tudomány* CXI (II)/8, 2004, 808–823.
- Changing Images, Imaging Changes. In Walter Grünzweig (ed.): *The United States in Global Contexts. American Studies after 9/11 and Iraq*. Münster: LIT Verlag, 2004, 45.
- Ever Ready to Go: The Multiple Exiles of Leo Szilard*. Berlin: Max-Planck-Institut für Wissenschaftsgeschichte, 2004. Vols. 1–3. 447 p.
- George Pólya and the Heuristic Tradition. Berlin: Max-Planck-Institut für Wissenschaftsgeschichte, 2004. 210 p.
- George Pólya and the Heuristic Tradition (2nd ed.). *Revista Brasileira de História da Matemática* 4/7, 2004, 19–36.
- Supranational English, American Values, and East-Central Europe. *PMLA: Publications of the Modern Language Association of America* 119/1, 2004, 80–91.

- Theodore von Kármán: A Global Life. In János Vá, Tamás Lajos and Rudolf Schilling (eds): *Modelling Fluid Flow: The State of the Art*. International Conference on Modelling Fluid Flow (CMMF 03). Berlin; Heidelberg; New York: Springer-Verlag New York, Inc., 2004. 79–89.
- „Eng verbunden”: Leo Szilard and Albert Einstein. („Closely Associated”: Leo Szilard and Albert Einstein). In Jürgen Renn (ed.): *Albert Einstein: Chief Engineer of the Universe: One Hundred Authors for Einstein*. Weinheim: Wiley-VCH, 2005. pp. 344–347.
- Ever Ready to Go: The Multiple Exiles of Leo Szilard. *Physics in Perspective* 7/2, 2005, 204–252.
- Frank Tibor (szerk.): *Gyarmatokból impérium. Magyar kutatók tanulmányai az amerikai történelemről*. Budapest: Gondolat, 2007. 366 p.
- „Manifest Destiny”: A sorsszerű küldetés eszméje és gyakorlata. In Frank Tibor (szerk.): *Gyarmatokból impérium: Magyar kutatók tanulmányai az amerikai történelemről*. Budapest: Gondolat Kiadó, 2007. 7–12. (Magyar kutatók az egyetemes történelemről)
- Az amerikai Kongresszus és a bevándorláskorlátozás politikái (1879–1924). In Frank Tibor (szerk.): *Gyarmatokból impérium: Magyar kutatók tanulmányai az amerikai történelemről*. Budapest: Gondolat Kiadó, 2007. 104–133. (Magyar kutatók az egyetemes történelemről)
- A német szellem emigrációja: Thomas Mann Amerikában. Székely Gábor (szerk.): *Megismerhető világtörténelem*. Zsigmond László születésének 100. évfordulójára. Budapest: ELTE Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék; Volos Kiadó, 2007. 47–58
- Leo Szilard (1898–1964). In Noretta Koertge (ed.): *New Dictionary of Scientific Biography*. Farmington Hills (MI): Thomson Gale, 2007. Vol. 6, 573–576.
- Memory and History: Visiting Edward Teller. *The Hungarian Quarterly* 49, 189, 2008, 123–128.
- Frank Tibor – Patkós András (szerk.): Száz éve született Teller Ede. *Magyar Tudomány*, 169/3, 2008, 258–333.
- Teller Ede, Szilárd Leó és a Magyar Tudományos Akadémia. *Magyar Tudomány* 169/3, 2008, 328–333.
- Birodalmi tudat és nyelvi infláció. In Frank Tibor és Károly Krisztina (szerk.): *Anglisztika és amerikanisztika: Magyar kutatások az ezredfordulón*. Budapest: Tinta Könyvkiadó, 2009. 257–268.
- A világangol: áldás vagy átok? In Bárdosi Vilmos (szerk.): *Quo vadis philologia temporum nostrorum? Korunk civilizációjának nyelvi képe: feladatok és lehetőségek*. Budapest: Tinta Könyvkiadó, 2009. pp. 121–127.
- Ignotus Amerikában. In Angyalosi Gergely, Kulcsár Szabó Ernő, Tverdota György, Sárközi Éva (szerk.): *Nyugat népe: tanulmányok a Nyugatról és koráról*. Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum (PIM), 2009. 405–411.
- Tibor Frank (Hrsg.): *Zwischen Roosevelt und Hitler. Die Geheimgespräche eines amerikanischen Diplomaten in Budapest 1934–1941*. Berlin: Duncker & Humblot, 2009. 401 p. (Zeitgeschichtliche Forschungen; 40.)
- Ein Yankee aus Vermont am Hofe des Reichsverwesers Horthy. Die ungarische Welt eines US-Diplomaten. In Tibor Frank (Hrsg.): *Zwischen Roosevelt und Hitler. Die Geheimgespräche eines amerikanischen Diplomaten in Budapest 1934–1941*. Berlin: Duncker & Humblot, 2009. 13–66.
- Double Exile: Migrations of Jewish-Hungarian Professionals through Germany to the United States, 1919–1945. Oxford: Peter Lang, 2009. 501 p. (Exilstudien / Exile Studies, ed. Stephan Alexander; Vol. 7.)
- Birodalmi tudat és nyelvi infláció. In: Frank Tibor – Károly Krisztina (szerk.): *Anglisztika és amerikanisztika. Magyar kutatások az ezredfordulón*. Budapest: Tinta Könyvkiadó, 2009. 257–268.
- The Dillingham Report, Franz Boas, and the Measurement of U.S. „New” Immigrants, 1907–1911. In Annemarie Steidl, Josef Ehmer, Stan Nadel, Hermann Zeitlhofer (eds): *European Mobility: Internal, International, and Transatlantic Moves in the 19th and Early 20th Centuries*. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 2009. 101–119. (Transkulturelle Perspektiven; 8.)
- Budapest – Berlin – New York. Step migration from Hungary to the United States, 1919–1945. In Richard Bodek – Simon Lewis (eds): *The Fruits of Exile. Central European Intellectual Immigration to America in the Age of Fascism*. Columbia, SC: The University of South Carolina Press, 2010, 197–221.
- Interwar New York–City of Europeans: Forging a New Identity. *Hungarian Journal of English and American Studies* 16/1–2, 2010, 145–170.
- Budapest–Berlin–New York: Kettenmigration von Ungarn in die Vereinigten Staaten 1919–1945. In John M. Spalek, Konrad Feilchenfeldt, Sandra H. Hawrylychak (Hrsg.): *Deutschsprachige Exilliteratur seit 1933: Band 3, Supplement 1*. Berlin; New York: K. G. Saur Verlag, 2010. 391–415.
- A történelmi Amerika-kép változásai. In Bárdosi Vilmos (szerk.): *Világkép a nyelvben és a nyelvhasználatban*. Budapest: Tinta Könyvkiadó, 2010. 89–98.
- Thomas Mann: Egy európai Magyarországon és az Egyesült Államokban. In Timár Andrea, Gárdos Bálint, Ruttkay Veronika, Péter Ágnes, Vince Máté (szerk.): *Idegen költők – Örök barátaink: Világirodalom a magyar kulturális emlékezetben*. Budapest: L’Harmattan Kiadó, 2010. 151–169.
- Organized Rescue Operations in Europe and the United States, 1933–1945. In Shula Marks – Paul Weindling – Laura Wintour (eds): *In Defence of Learning. The Plight, Persecution, and Placement of Academic Refugees, 1933–1980s*. Oxford University Press for The British Academy, 2011, 143–160.
- From Republican to Imperial: The Survival and Perception of Antiquity in American Thought. In: Klaniczay Gábor – Michael Werner – Gecser Ottó (eds): *Multiple Antiquities – Multiple Modernities: Ancient Histories in Nineteenth-Century European Cultures*. Frankfurt am Main; New York: Campus Verlag, 2011. 479–497.
- Hazánk a Külföld. *Educatio* XX/2, 2011, 150–165.
- Wem gehört die Geschichte? Wandlungen des historischen Amerika-Bildes. *Osteuropa* 61/1, 2011, 151–159.
- „Public Morale”: az amerikai közgondolkodás befolyásolása és mérése a második világháború előestéjén. In: Fülöp Márta – Szabó Éva (szerk.): *A pszichológia mint társadalomtudomány. A 70 éves Hunyady György tiszteletére*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó, 2012. 275–291.
- Upton Sinclair ismeretlen levele Szél Jenőnek. In Abádi Nagy Zoltán – Kádár Judit – Tarnóc András (szerk.): *A szavak szépsége, avagy a bibliográfus igazsága*. Tisztelges Vadon Lehel 70. születésnapján, 1–2. Eger: Eszterházy Károly Főiskola Amerikanisztika Tanszék, 2012. 643–650.
- A Letter by Joseph Heller (1923–99). *Hungarian Journal of English and American Studies* 18/1–2, 2012, 267–269.
- Világkiállítások Amerikája – magyar útirajzokban 1876–1939. In Frank Tibor – Benczik Vera – Geiger Idikó (szerk.): *Tanulmányok Bollobás Enikő 60. születésnapjára*. Budapest: ELTE BTK Angol-Amerikai Intézet, 2012. 199–210.
- Approaches to Interwar Hungarian Migrations, 1919–1945. *Hungarian Historical Review* 1/3–4, 2012, 337–352.
- Kettős kivándorlás: Budapest – Berlin – New York 1919–1945. Budapest: Gondolat, 2012¹, 2015². 389 p.
- Magyarország az újabb angol-amerikai történeti irodalomban. *Századok* 147/1, 2013, 215–225.
- Imre Kovács and Cold War Émigré Politics in the United States (1947–1980). In Katalin Kádár Lynn (ed.): *Cold War Organizations, sponsored by the National Committee for a Free Europe / Free Europe Committee. The Inauguration of Organized Political Warfare*. Saint Helena, CA: Helena History Press, 2013. 309–322.

- Világangol. In: Ladányi Mária – Vladár Zsuzsa – Hrenek Éva (szerk.): *Nyelv – Társadalom – Kultúra. Interkulturális és multikulturális perspektívák*. Budapest: MANYE – Tinta Könyvkiadó, 2014. 41–53.
- Kivándorlások: J. Győri László Frank Tiborral beszélget könyvéről. In Majoros István – Antal Gábor – Háda Béla – Hevő Péter – Madarász Anita (szerk.): *Hindu istenek, szími tigrisek*. Balogh András 70 éves. Budapest: ELTE BTK Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék, 2014. 139–145.
- Szabadság és felelősség: Az Egyesült Államok és a németországi náciellenállás a második világháború után*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 2014. 91 p. (Székfoglalók a Magyar Tudományos Akadémián)
- The America of World's Fairs and Expositions Through Hungarian Eyes 1876–1939. *Eger Journal of American Studies* XIV, 2014, 9–28.
- Mario Del Pero – Tibor Frank – Martin Klimke – Helle Porsdam – Stephen Tuck: American History and European Identity. *The American Historical Review* 119/3, 2014, 780–790.
- Tibor Frank, Martin Klimke, Stephen Tuck: Using the American Past for the Present: European Historians and the Politics of Writing American History. In: Nicolas Barreyre, Michael Heale, Stephen Tuck, Cécile Vidal (eds): *Historians Across Borders: Writing American History in a Global Age*. Berkeley; Los Angeles; London: University of California Press, 2014. 37–55.
- A történelem nyelve. In Bárdosi Vilmos (szerk.): *A nyelvi pragmatika kérdései szinkrón és diakrón megközelítésben*. Budapest: Tinta Könyvkiadó, 2015. 87–92.
- The US in a Changing World Order. *Society* 53/5, 2016, 531–537.
- A vak szenttanú: Joseph E. Davies amerikai nagykövet Moszkvában, 1936–1938. In Frank Tibor (szerk.): *Az orosz birodalom születései*. Budapest: Gondolat, 2016. 255–278. (Magyar kutatók tanulmányai az orosz történelemről)
- Az amerikai évszázad vége? In Ormos Mária (szerk.): *Megroppan a világrend: A nagyhatalmak úton egy új világ felé*. Budapest: Argumentum Kiadó, 2016. 42–53.
- Amerika és a világrend változásai. In Ormos Mária (szerk.): *Megroppan a világrend: A nagyhatalmak úton egy új világ felé*. Budapest: Argumentum Kiadó, 2016. 155–170.
- Frazeológiai kapcsolatok a brit és amerikai történetírásban. In Bárdosi Vilmos (szerk.): *Frazeológia. Az emberi világkép tükrözője*. Budapest: Tinta Könyvkiadó, 2016. 69–77.
- Az amerikai világkép sajátosságainak tükröződése az angol nyelvben. In Papp Andrea – Nyomárkay István (szerk.): *Világkép és etimológia*. Írások Nyomárkay István 80. születésnapjára. Budapest: MTA Modern Filológiai Társaság, 2017. 136–147.
- Measuring National Morale in the U.S. and the Image of Hungary on the Eve of World War II. *Journal for Intelligence, Propaganda and Security Studies* (JIPSS) 11/2, 2017, 19–32.

Esszék, cikkek

- Az emberiségnek közös sorsa van: Kossuth az Egyesült Államokban, 1851–52. *Rubicon* 3/2, 1992, 33–36.
- Elmélelés. Az oktatás: választási téma. *HVG* 18/43 (909), 1996, 81–84.
- Börszín és boldogulás. Bevándorlók az iskolában. *HVG* 20/8 (979), 1998, 71–73.
- Az Egyesült Államok a „nagykorúság” küszöbén: Theodore Roosevelttel kora. *História* 23/5–6, 2001, 30–34.
- Kármán Tódor. In Rácz Árpád (szerk.): *Magyar génusz. 100 portré a magyar panteonból*. Nagy képes millenniumi arcképcsarnok 2. Budapest: Rubicon Kiadó, 2001. 226–228.
- Theodore von Kármán. In Árpád Rácz (ed.): *Famous Hungarians: Outstanding Representatives of Hungarian Centuries*. Budapest: Rubicon Kiadó, 2002. 96–98.
- „Van egy álom”: Martin Luther King Amerikája. *Rubicon* 19/9, 2008, 38–45.

- Az angol útja a világnyelvig. *História* XXXIV/9–10, 2012, 40–42.
- Korai találkozásaim az internettel Amerikában. In Veszelszki Ágnes (szerk.): *A világhálóba keveredett ember: hogyan változtatta meg az internet az ön gondolkodását? Esszékötlet*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó, 2013. 324–326.
- Az amerikai Dél sötét titka: Száz éve történt – Gyilkosság és lincselés Georgiában. *Népszabadság* LXXIII/191, 2015, 9, 12.
- Az ígéretet földje. *Élet és Irodalom* LX/32, 2016, 3–4.
- Donald John Trump Amerikája. *Élet és Irodalom* LXI/3, 2017, 3, 8. 24.

Képek forrásjegyzéke

21. o. Arturo Toscanini vezényel 1944
Hymn of the Nations 1944 OWI film – commons.wikimedia.org
45. o. Az amerikai Kongresszus, Washington, D.C., Thomas U. Walter terve, 1865
United States Capitol west front edit2.jpg 2011
46. o. Az amerikai Nemzeti Levéltár, Washington, D.C., 1934
US National Archives Building.jpg – commons.wikimedia.org
47. o. Az Egyesült Államok Legfelső Bírósága, Washington, D.C., 1935
https://wall.alphacoders.com/by_sub_category.php?id=205922&name=U.+S.+Supreme+Court+Wallpapers
84. o. Ellis Island
<https://www.triphobo.com/places/new-york-city-united-states/ellis-island>
87. o. Az amerikai fal, ahogyan J. L. Burnett kongresszusi képviselő megépítené
Karikatúra, Library of Congress, Prints and Photographs Division, Washington, D.C.
100. o. A fedélköz a Kaiser Wilhelm II óceánjárón, 1907
Alfred Stieglitz fényképe, Howard Greenberg Gallery, New York City <http://www.howardgreenberg.com/artists/alfred-stieglitz>
116. o. Bevándorlók Ellis Island regisztráló termében
[https://www.alamy.com/stock-photo-the-pens-at-ellis-island-registry-room-or-gre-at-hall-these-people-130677197.html](https://www.alamy.com/stock-photo-the-pens-at-ellis-island-registry-room-or-great-hall-these-people-130677197.html)
117. o. Hátranézve – Joseph Keppler karikatúrája,
Puck, 1893. január 11. Billy Ireland Cartoon Library & Museum Blog,
<https://www.google.com/search>
172. o. Az Amerika Hotelnek kidobó emberre van szüksége
Joseph Keppler litográf karikatúrája, *Puck*, 1883. március 28.
Art-Cade Gallery Williamsburg, <https://www.artcadeonline.com/american-memories/satire-magazine-lithographs/>
175. o. Franz Boas
FranzBoas.jpg; https://en.wikipedia.org/wiki/Franz_Boas
218. o. L. Kossuth, Governor of Hungary. In: *The Life of Louis Kossuth, Governor of Hungary* (Auburn, N.Y.: Derby & Miller, 1852), frontispiece.
220. o. Kossuth
https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Kossuth_Lajos.jpg

233. o. Kossuth Lajos dagerrotípiája,
Southworth & Hawes műterme, Boston, 1851
Museum of Fine Arts, Boston
archfoto.atSPACE.eu/bridgemanart.com
<https://scripter.hu/index.php/ukran-orosz-haboru/36-jeles-napok/61776-kossuth-peto-fi-es-honvedportrek-az-1848-as-esemenyekhez-kotheto-fotodokumentumok>
234. o. A Kossuth-szobor avatásának résztvevői, Riverside Drive, New York, 1928
A Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Fényképtára, Budapest, lt. szám: ME IB_62.5947.
235. o. A szabadság bajnoka – Kossuth Lajos amerikai bélyegen, 1958
240. o. Az 1893. évi világiállítás Chicagóban
Boston Public Library
<https://www.atlasobscura.com/articles/relics-of-the-world-s-fair-chicago>
249. o. A Perisphere és a Trylon a New York-i világiállításon, 1939
<https://www.pinterest.co.uk/pin/279715826826095633/>
277. o. Neumann János egyetemi hallgató korában
Nagy Ferenc, szerk.: *Neumann János és a „magyar titok”* (Budapest: Országos Műszaki Információs Központ és Könyvtár, 1987), 57. o.
283. o. Ignotus
Major Henrik karikatúrája a *Panoptikum* c. kötetből, 1913
297. o. Montgomery követ leányával, Mrs. R. J. Riddell-lel
megérkezik az országgyűlés ülészakának megnyitására, 1939. június 15.
Szántó István John F. Montgomery gyűjteménye, Országos Széchényi Könyvtár
305. o. John F. Montgomery
Photo Falus Károly, John F. Montgomery gyűjteménye, Országos Széchényi Könyvtár
338. o. Herbert Claiborne Pell, Jr., budapesti amerikai követ és neje Olive Pell, 1941.
Felirat: With happy remembrance of dear Hungary – and the American Legation.
Ullein-Reviczky Lovice Mária gyűjteménye, Ullein-Reviczky Antal Alapítvány, Magyar-nándor-Kelecsénypuszta.
340. o. John F. Montgomery távozásban Magyarországról, 1941
Photo Falus Károly, John F. Montgomery gyűjteménye, Országos Széchényi Könyvtár.
351. o. Franklin Delano Roosevelt 1938. U.S. National Archives and Records Administration, Washington, D.C.
353. o. Hans Rudolf Vaget: *Thomas Mann, der Amerikaner. Leben und Werk im amerikanischen Exil, 1938–1952* (Frankfurt a. M.: S. Fischer Verlag, 2011). Borítólapp.
355. o. Thomas Mann 1944-ben, a amerikai állampolgárság felvételekor
<https://www.ruhrnachrichten.de/Nachrichten/Deutschland-will-Thomas-Mann-Villa-in-Kalifornien-kaufen-72525.html>; Foto: dpa
357. o. Thomas Mann kaliforniai otthonában, 1945
<http://www.latimes.com/local/lanow/la-me-ln-thomas-man-home-20161120-story.html>
360. o. George Creel 1917
[https://en.wikipedia.org/wiki/George_Creel#/media/File:George_Creel_in_1917_\(cropped\).jpg](https://en.wikipedia.org/wiki/George_Creel#/media/File:George_Creel_in_1917_(cropped).jpg)
361. o. Alfred E. Cohn
Digital Commons Rockefeller University, The Rockefeller Archive Center
363. o. Dwight D. Eisenhower tábornok mint a Németországot megszálló amerikai csapatok parancsnoka, 1945
(Dr. Paul Flesch felvétele, a szerző tulajdona. A fénykép egy amerikai katonatiszt levél-tárcájában maradt fenn.)

371. o. Faragó László, Goodreads
Ladislav Farago 1971 Getty Images / Powell
372. o. Ladislav Farago: *Strictly from Hungary* (Westholme Publishing, 2004, 1st ed. New York: Walker, 1962).
382. o. Marjorie Merriweather Post
<https://www.biography.com/people/marjorie-merriweather-post-211801>
387. o. Davies nagykövet Sztálinnal és Molotovval 1943. május 27.
<https://billdownscbs.blogspot.hu/2017/05/1943-joseph-davies-concludes-his-moscow.html>
396. o. Joseph E. Davies
https://en.wikipedia.org/wiki/Joseph_E._Davies
399. o. John F. Montgomery és Joseph E. Davies Amerika felé hajóznak az SS Washington fedélzetén, 1938. június / John F. Montgomery gyűjteménye, Országos Széchényi Könyvtár.
402. o. Hamburg, 1943. július 26.
Rubicon, 2011/2, XXII/219, A náci örökség
404. o. Az örök trauma: A háború és a németek – A *Der Spiegel* címlapja, 2013. március 25.
406. o. Liebfrauenkirche, Nürnberg (ma Stadtpfarrkirche Unserer Lieben Frau) 1946-ban –
(Dr. Peter Flesch fényképe, „csak egy fal maradt” felirattal, a szerző tulajdona)
408. o. David Welch: *Propaganda: Power and Persuasion*. A British Library 2013. évi kiállításához kiadott tanulmánygyűjtemény címlapja; The British Library Publishing Division, 2013.
410. o. Churchill, Truman és Sztálin, Potsdam, 1945. július
<https://fineartamerica.com/featured/churchill-truman-and-stalin-at-the-potsdam-conference-july-1945-english-school.html>
416. o. Lucius D. Clay tábornok, Németország amerikai övezetének katonai kormányzója
<https://www.gettyimages.ie/photos/lucius-d.-clay>
427. o. Új német tanterem, amerikai mintára, Jugenheim mellett
James F. Tent: *Mission on the Rhine. Reeducation and Denazification in American-Occupied Germany* (Chicago–London: The University of Chicago Press, 1982), 156/157, 22. kép.
438. o. Amerikába utazó német ösztöndíjas diákok búcsúztatása, 1949
James F. Tent: *Mission on the Rhine*, i. m. 156/157, 16. kép.
447. o. Theodore von Kármán (Kármán Tódor)
1947 körül Pentagon-beli irodájában, Washington, D.C.
USAF fénykép, Air Force Scientific Advisory Board: 020519-F-DA883-015.JPG
közli: Michael H. Gorn: *The Universal Man. Theodore von Kármán's Life in Aeronautics* (Washington–London: Smithsonian Institution Press, 1992), 82/83.
551. o. Az angolul beszélő világ
The Story of English (Viking Penguin 1986, új kiadása: Penguin Books, 1992), 5.
552. o. A világangol egyik tankönyve:
Becky Tarver Chase; Martin Milner: *World English 2: Student Book/Online Workbook Package*, 2015
553. o. Speaking of English Globally
A globális angol hirdetése
<https://nephrodocs.com>
557. o. A globális angol új tankönyve
Jane Boylan, Claire Medwell: *Cambridge Global English, Learner's Book 5* (2014)

Megjegyzés: Az internetes források letöltése és ellenőrzése 2018. március folyamán történt.

Névmutató

- Abádi Nagy Zoltán 236, 474, 573
Abbott, Edith 77, 78, 150
Abraham, Paul [Ábrahám Pál] 345
Achebe, Chinua 557
Ackerknecht, E. H. 202
Ackerson, Garret G. 327, 335–337
Ács Tivadar 257, 267
Ács Zoltán 142
Adam, James 44
Adam, Robert 43, 44
Ádám Péter 45
Adams, Henry 44, 268
Adams, John 33, 42, 43, 77, 481, 482
Adams, John Quincy 33
Adorno, Theodor W. 345, 364
Ady Endre 139, 140
Aiszhülosz 49
Albrecht királyi herceg 308
Albright, Madeleine 484
Alexander, June Granatir 153–155
Alfieri, Dino Edoardo 325, 326
Allport, Gordon W. 364
Allsopp, Richard 555
Altman, Roger 497
Ames, Evelina Gilmore 222
Ammon, Ulrich 525, 566
Anderson, Benedict 257
Anderson, Mark M. 344, 346
Andersson, Lars M. 251
Andorka Rudolf 313
Andrássy Gyula, ifj., gróf 139, 140
Angell, James Rowland 364
Angyal Dávid 237
Angyalosi Gergely 291, 572
Anna királyi hercegnő 307
Antal Gábor 513, 574
Apor Gábor, báró 304, 312, 319, 321, 325, 326, 339
Appleby, Joyce 17, 73, 482
Apponyi Albert, gróf 137, 139
Apponyi Madeleine, grófnő 317
Arany János 467
Arató Endre 142
Archdeacon, Thomas J. 79
Arendt, Hannah 345
Arisztotelész 39
Arkin, William 494
Arnold, Henry „Hap” 447
Asbóth Sándor 267
Assange, Julian 503
Attlee, Clement 410
Auernheimer, Raoul 285, 286
Augusztai főhercegnő 311
Babcock, Clarence Merton 33, 34, 546
Baberowski, Jörg 395
Backman, Gaston 199, 201, 202
Bahry, Stephen 568
Bailey, Richard W. 520
Bailyn, Bernard 40, 70

Bak János 68
 Baker, Carolyn L. 57
 Balázs Béla 522
 Balázs János 549
 Ball, Terence 482
 Balogh József 302, 330, 335–338
 Bandholtz, Harry Hill 271, 272, 275,
 306–308, 327, 328, 330
 Banks, James A. 58
 Barabás Miklós 318
 Barany, George [Bárány György] 63, 271
 Bárdosi Vilmos 479, 544, 549, 572–574
 Bárdossy László 339
 Barkan, Elazar 94, 99
 Barnett, Lincoln 466
 Barnum, P. T. 223
 Barreyre, Nicolas 574
 Barrows, Samuel J. 136
 Bartók Béla 462, 531
 Basler, Roy P. 267
 Bastian, Adolf 174
 Bastide, Jules 265
 Batonyi, Gabor [Báttonyi Gábor] 67
 Batthyány Kázmér, gróf 266
 Bedaux, Charles 19
 Beethoven, Ludwig van 304, 530
 Beksics Gusztáv 143
 Béládi László 393
 Bell, Alexander G. 23
 Bell, Robert F. 350, 353
 Bellah, Robert N. 471, 474
 Bellot, H. Hale 24
 Bellow, Saul 476
 Benczik Vera 251, 573
 Benedek Elek 523
 Benedek pápa, XVI. 553, 563
 Beneš [Benes], Edvard 335, 354, 355, 398
 Benjamin, Asher 45
 Bennett, Todd 383
 Bennett, William 476
 Benton, Thomas Hart 33, 34
 Bergstein, dr. 128
 Bern, Paul J. 483
 Bernard, William S. 101
 Bernát István 258, 259

Bernáth Aurél 511
 Bernays, Edward L. 359
 Berry, Jeffrey M. 39, 42
 Bethlen András 248
 Bethlen István, gróf 66, 319, 330, 331,
 336–339, 375, 509
 Bevis, Teresa Brawner 542, 561
 Bhatt, Rakesh M. 550, 555, 556, 568
 Biddiss, M. D. 92
 Biddle, Nicholas 46
 Biddle, Wayne 415
 Bielik, František 128
 Billias, George Athan 18, 35, 36, 482, 546
 Billington, Ray A. 77
 Binet, Alfred 109, 110, 167
 Biró Lajos 522
 Biró Zoltán 260, 261
 Bismarck, Otto Fürst von 112, 174, 239
 Black, Edwin 94, 102, 105, 106
 Blackstone, Sir William 41
 Bloom, Allan 476
 Blue, Rupert 116
 Boas, Franz 27, 83, 152, 155, 174, 175,
 177, 179–214, 270, 569, 572, 577
 Bodek, Richard 573
 Boglár Lajos 175, 202
 Bohlen, Charles E. 380, 383
 Bojtár Péter 35, 52, 477, 480, 493, 537
 Bóka László 290
 Bolingbroke, Henry St John, 1st Viscount 40
 Bollobás Enikő 14, 38, 49, 251, 570, 573
 Bono, Alberto del 300
 Bonotti, Matteo 562, 565
 Boody, David 304
 Boorstin, Daniel J. 36, 360, 361, 378, 409
 Borgese, Giuseppe Antonio 350
 Borgner, Otto 433, 434
 Boritt, Gabor S[zappanos] 57
 Bossy, Raoul 328, 329
 Bowditch, H. P. 181
 Bowman, Karl 364
 Boylan, Jane 579
 Bódy Pál 360, 361
 Bölöni Farkas Sándor 217, 243–245,
 253–256, 264

Böszörményi Ede 173
 Böszörményi Zoltán 162
 Braham, Randolph L. 64, 65
 Brahms, Johannes 304, 531
 Brandt, Willy 452
 Branford, Jean 555
 Branford, William 555
 Brauburger, Stefan 415
 Braun, Marcus 121–125
 Braun, Wernher von 414, 415
 Brecht, Bertolt 344, 352, 353, 363
 Breisach Lipót 265
 Bremmer, Ian 485, 486
 Breuer, Marcel [Breuer Lajos Marcell]
 345
 Brinkley, Alan 32, 33, 35, 71, 78, 108, 251,
 344, 358, 359, 362, 380, 416, 471, 479,
 546
 Briton, Daniel G. 82
 Brotemarkle, Robert A. 369
 Broughton, Martin 494
 Brown, Lewis H. 425
 Brown, Milton W. 44, 46
 Bruno, De Pottère 156
 Bryan, Willam Jennings 66, 177, 344
 Buchanan, James 265
 Buchanan, Pat 477
 Buckner, Robert 383
 Buda Béla 173, 463
 Buell, Raymond Leslie 336, 359
 Buenzod, J. 92
 Buharin [Bucharin], Nyikolaj Ivanovics
 393, 394
 Bulfinch, Charles 44, 46
 Bullitt, William C. 380
 Burch, Guy Irving 204
 Burgess, John W. 112
 Burnett, John L. 85–88, 90, 577
 Burns, Edward McNall 36, 546
 Burr, William 107, 398
 Bush, George W. 482, 501, 542
 Bußhoff, Heinrich 375
 Butenandt, Adolf 405, 435, 437
 Buzinkay Géza 548
 Byrnes, James F. 381, 408–410, 425

Cadmon, Irma 291
 Cadzow, John F. 65
 Caesar, Julius 348
 Calverton, V. F. 177
 Canby, Henry Seidel 289
 Cannon, Joseph („Joe”) Gurney 80, 81
 Cannon, Walter B. 364
 Carmichael, Leonard 364
 Carnegie, Andrew 151
 Carnegie, Dale 463
 Carp, Sam 388
 Carr, E. H. 413
 Carter, Jimmy 84
 Cartledge, Sir Bryan 66
 Case, Holly 64
 Cassidy, Frederic G. 543, 555
 Cato, Marcus Porcius, Maior 49
 Chamberlain, Houston Stewart 93, 113
 Chambers, Frank W. 296
 Chamisso, Adalbert von 530
 Channing, William Ellery 253
 Chaplin, Charlie 19
 Chase, Allan 102, 104
 Chase, Becky Tarver 579
 Chase, Jessie M. 109
 Chase, Richard 38
 Cheshire, Jenny 555
 Chorin Ferenc 273, 302, 317
 Chung, Estella M. 400
 Churchill, Sir Winston Spencer 398, 410,
 417, 579
 Ciano, Gian Galeazzo, gróf 313, 325
 Cicero, Marcus Tullius 41
 Clark, Francis E. 148–150
 Clark, Pilita 494
 Clay, Herny 32
 Clay, Lucius D. 409, 416, 417, 425, 531,
 432, 439, 444, 445, 579
 Clayton, John M. 265
 Cleveland, Grover 50, 79, 89, 111, 113,
 243, 244
 Clinton, Bill [William Jefferson Clinton]
 56, 484, 504
 Clinton, Hillary 500, 501, 503
 Coggeshall, William Turner 221

Cohn, Alfred E. 361, 362, 366, 371, 578
 Colonna, Ascanio, herceg 326
 Columbus, Christopher [Kolumbusz Kristóf] 55
 Comey, James 501
 Commager, Henry Steele 78
 Commons, John R. 95
 Congdon, Lee 65
 Conquest, Robert 395
 Cook, Blanche Wiesen 362
 Coolidge, Elizabeth Sprague 304
 Costigliola, Frank 380
 Cowan, Philip 125
 Crampton, Charles Ward 184
 Cran, William 466
 Crease, Robert P. 280
 Creel, George 295, 296, 300, 327, 328, 330–332, 334–337, 357, 359, 360, 578
 Crews, Frederick 476
 Crichton, Michael 473
 Cross, Judson N. 118
 Crozier, Michael 474
 Crystal, David 534, 546, 550, 551, 554–557, 568
 Cuda Jukio 524
 Culbert, David H. 383, 417, 418
 Čulen, Konštantín 155
 Cummings, Homer Stille 295, 297–299, 318
 Curti, Merle 110
 Curtiz, Michael 383
 Czene Gábor 553
 Czernin, Ottokar Graf von 272

 Csáky István, gróf 320, 321, 339, 340
 Csizmadia Ervin 335
 Csokor, Franz Theodor 147

 D. Molnár István 333
 D'Arms, Edward F. 444
 Dán Klára 281
 Daniel, John W. 176
 Darányi Ignác 248
 Darányi Kálmán 298
 Darquennes, Jeroen 562

Darwin, Charles 93, 108, 112, 177, 472
 Dávidházi Péter 266
 Davidson, Thomas 48
 Davies, Joseph Edward 296, 335, 378–401, 574, 579
 Davies, Merryl Wyn 58, 547
 Davis, Alexander Jackson 46
 Davis, Elmer 362
 Davis, James J. 83, 152, 160
 Davis, Norman 67
 De Gaulle, Charles 540
 De la Cour 265
 Deák Ágnes 237
 Deák Ferenc 64, 142, 237, 302
 Deák István 63, 64, 146, 147
 Debussy, Claude 304
 Del Pero, Mario 14, 574
 Deniker, Joseph 82
 Deschner, Karlheinz 545
 Deutscher, Isaac 393
 Dewey, John 50, 450
 Dezsényi Béla 265
 Dieterle, Wilhelm 354
 Dillingham, Paul 81–85, 87, 88, 90–93, 111, 114, 125, 126, 138, 139, 151, 152, 155, 167, 175–178, 180, 185, 189, 190, 192, 208, 209, 214, 270, 572
 Dinnerstein, Leonard 79
 Divine, Robert A. 102
 Djordjevic, Dmitrije 62
 Dobler, Roman 124–131, 133, 134, 136, 156
 Doblhoff Lily báróné 302
 Dobszay Tamás 29, 254
 Dodd, William E. 435
 Dohnányi Ernő 302, 304, 531
 Dollfuß, Engelbert 375
 Domokos Mátyás 347, 350–352, 354–356, 548
 Donnay, David A. C. 370
 Donschachner Félix 119
 Douglass, Frederick 226
 Döblin, Alfred 344, 403, 404
 Draxlbauer, Michael 173, 242, 570
 Dreisziger Nándor 66

Dulles, John Foster 69, 425
 Duranty, Walter 331
 Durkheim, Émile 173
 Dzsingisz kán 316

 E. Csorba Csilla 291
 Early, J. C. 72
 Ebbinghaus, Julius 440
 Eckhardt Tibor 273, 304, 305, 319, 322, 324–326, 335, 339, 374, 375
 Eco, Umberto 562
 Edward, VIII., angol király 303
 Egbela, Antem Sebastien 555
 Ehmer, Josef 83, 152, 214, 572
 Eiben Ottó 175
 Einstein, Albert 280, 288, 344, 347, 350, 357, 454, 572
 Eisenhower, Dwight D. 70, 362, 363, 416, 425, 578
 Eisfeld, Rainer 415
 Ékessi, Sándor 88
 Elekes Mihály 463
 Elteto, Louis J. 65
 Emerson, Ralph Waldo 17, 226
 Engel Pál 68
 English, Robert 301
 Eötvös József, báró 530
 Eppler, Samuel A. 125
 Epstein László 164, 168, 169
 Erb Mária 571237
 Erdmannsdorff, Otto von 322
 Erdődy Gábor 14, 236, 263, 571
 Esterházy Móric, gróf 338
 Estrin, Samuel 289
 Evans, Robert John Weston 66

 Faber du Faur, Curt von 354
 Fadiman, Clifton 356
 Fairchild, Henry Pratt 91, 106
 Falk Miksa 237, 238
 Falk Zsigmond id., lovag 238
 Falk Zsigmond, ifj. 237–249, 251
 Falus Károly 578
 Farago, Ladislav [Faragó László] 363, 371–373, 579

Farkas Szilveszter 406
 Faulkner, William 23
 Fay, Jennifer 403, 417, 419, 420, 454
 Fedde, A. S. 301
 Federmayer Éva 536
 Fehlinger, Hans 200
 Feilchenfeldt, Konrad 573
 Feitz, Matthew 160
 Feldman, Gerald D. 451
 Félix Pál 63
 Felkay, Andrew 65
 Fellmann, Jerome 25, 26, 29
 Fenyő, Mario D. [Fenyő Mária Dénes] 313, 314
 Ferenc József osztrák császár, magyar király 276, 306, 307, 309–312
 Ferenczi Imre 111
 Ferguson, Charles 466
 Ferguson, Gibson 550, 568
 Ferguson, Niall 36, 59, 481–483, 546
 Feuchtwanger, Lion 345, 363, 403, 404
 Field, Edith C. 286
 Field, James A., Jr. 36, 546
 Fillmore, Millard 224, 225, 244
 Fischer-Galati, Stephen 68
 Fishman, Joshua A. 550, 565
 Fiske, John 112
 Fleis, Herbert
 Fleming, Thomas 360
 Flesch Pál 578
 Flesch Péter 342, 352, 579
 Fletcher, Frederic C. 297
 Flexner, Abraham 50, 281
 Flower, Elizabeth 48
 Flynn, John T. 359
 Fodor András 463
 Folkmar, Daniel 82, 83
 Folkmar, Elnora 82, 83
 Fónagy Zoltán 29
 Foner, Eric 32, 73, 546
 Forbes, Susan S. 84, 85
 Ford, Henry 314, 379
 Foster, Charles 118
 Franck, James 448, 449
 Franco, Francisco 450

- Frank Benedek 9
 Frank Tibor 14, 27, 37, 51, 52, 62, 81, 82, 93, 98, 110, 151, 152, 155, 163, 167, 178, 198, 199, 236, 239, 242, 244, 251, 254, 257, 266, 268, 270, 271, 273, 286, 291, 318, 333, 336, 341, 342, 345, 360, 362, 363, 399, 400, 409, 416, 420, 441, 446, 448, 449, 451, 454, 479, 480, 482, 489, 490, 499, 507, 528, 538, 539, 541, 542, 544, 547, 549, 554, 564, 569–574
 Frank, Bruno 350, 354, 403, 404
 Frankfurter, Felix 56, 287, 288
 Franklin, Benjamin 18, 31, 43
 Frantz, Klaus 570
 Fraser, Julius Thomas 23
 Fraser, Ronald G. J. 429, 430, 434, 437
 Frei, Norbert 455
 Freifeld, Alice 65
 Frémer Juszina 217
 Freud, Sigmund 288, 463
 Frey, David 64
 Frey, Erich A. 350
 Fried, Albert 32, 547
 Friedrich, Carl Joachim 364, 429, 439
 Fromm, Erich 364
 Fry, Varian 284
 Fukuyama, Francis 67, 537, 561
 Fulbright, J. William 412, 459, 493, 504, 527
 Fuller, Buckminster 25
 Fülöp Márta 377, 573
 Fürstenau, Justus 455
 Gadamer, Hans Georg 439
 Gál Ágnes 333
 Gál István 333
 Gál Julianna 333
 Gallagher, William D. 33
 Gallup, George 364
 Galton, Sir Francis 94, 108, 110
 Gandhi, Mahatma 554
 Gantt, Henry 19
 Gárdos Bálint 363, 573
 Garfield, James Rudolph 124
 Garraty, John A. 69, 358, 359
 Gazzola, Michele 562, 565
 Gecser Ottó 53, 573
 Geiger Ildikó 251, 573
 Gellért Oszkár 284, 290
 Gergely András 29, 264
 Gergely Mihály 173
 Gerster, Louis 120
 Getis, Arthur 25, 26, 29
 Getis, Judith 25, 26, 29
 Ghyczy Jenő 338
 Gibbon, Edward 40
 Gifford, Don 18, 19, 23, 25
 Giffords, Gabrielle 495
 Gilbert, Martin 489
 Gilbreth, Carey Ernestine 19
 Gilbreth, Frank Bunker, Jr. 19
 Gilbreth, Lillian Moller 19
 Gilpin, William 34
 Giorcelli, Cristina 467, 519, 547, 553
 Gittler, Lewis Frederick 372
 Gladstone, Iago 28
 Glant Tibor 236, 409
 Glatte, Eduard 162, 163
 Glazer, Nathan 26, 58, 72
 Gleick, James 21
 Glettlér, Monika 154, 155, 157
 Gluck, Mary 65
 Gobineau, Arthur de 34, 92, 93, 151
 Goddard, Henry Herbert 166, 167
 Goebbels, Joseph 322
 Goethe, Johann Wolfgang 351, 356, 462, 463, 467, 530
 Goldman, Jerry 39, 42
 Goldmark Károly 304
 Goldsborough, Laird 334, 335
 Goldstein, Marcus S. 207
 Goodwillie, Malcolm 303
 Gordon, Thomas (1918–2002) 463, 464
 Gordon, Thomas (c. 1691–1750) 41
 Gorkij, Makszim 378, 394
 Gorn, Michael H. 579
 Gould, Charles W. 107
 Gould, Stephen J. 210
 Gömbös Gyula 303–305, 313
 Gömöri György 23

- Göring, Hermann 432
 Görlach, Manfred 520
 Graebner, Norman Arthur 36, 546
 Grant, Jonathan A. 388
 Grant, Madison 9799, 101, 104, 105, 107, 203–205
 Grant, Ulysses S. 245
 Gratz Gusztáv 143
 Grayson, William J. 48
 Green, Edward Thomas 101
 Greening, Tom 27
 Grigorcea, Vasile 326
 Grillparzer, Franz 530
 Grin, François 562, 565
 Grinko, Grigorij Fedorovics 394, 395
 Griswold, Dwight P. 431
 Grob, Gerald N. 18, 35, 36, 482, 546
 Grosjean, Emlen 394
 Gross, Jonathan L. 28
 Gross-Bettelheim, Jolán 570
 Grossman, Zoltan 58
 Grossman, Atina 454
 Grunwald, Michael 495
 Grünzweig, Walter 571
 Grzega, Joachim 550, 562, 564
 Gunther, John 333, 362
 Gutmann, Peter 21
 Günther, Hans F. K. 105, 106
 Gyáni Gábor 18
 György, V., angol király 325
 Győri Judit 352
 Habsburg József, főherceg 273, 308
 Habsburg, Otto von [Habsburg Ottó] 273, 308, 330, 331
 Háda Béla 513, 574
 Haecckel, Ernst 177
 Haenisch, Wolf 441, 442
 Hahn, Guy von 321, 322
 Hahn, Otto 405, 434, 436, 437
 Halasi Béla Albert 288
 Hall, Edward T. 1820, 26, 28,
 Hall, Joan Houston 543
 Hall, Prescott F. 94, 95, 116, 117
 Haller, Mark H. 79, 92, 94, 97, 101, 102, 108, 110, 268
 Halnay Dénes 401, 411
 Hamilton, Alexander 40, 42
 Hamilton, D. L. 262
 Hammer, Armand 379
 Hanák Péter 62, 141, 148, 162
 Handlin, Oscar 81, 82, 93, 96, 114
 Hanebrink, Paul A. 64, 65
 Hanke, Lewis 569
 Hankins, F. H. 177
 Hankiss Elemér 528
 Haraszthy Ágoston, mokcsai 20, 217, 255
 Haraszti-Taylor, Éva [H. Haraszti, Éva] 223, 570
 Harding, Ann 383
 Harding, Warren Gamaliel 106
 Hardwick, Michael 522
 Hargittai István 363
 Harrison, Martha J. 180
 Harrison, Tracie C. 566
 Harsányi Zsolt 330
 Hartl, Thomas 570
 Hasan, Nidal Malik 491
 Haslam, S. A. 262
 Hatvany Ferenc, báró 302
 Hatvany Lajos, báró 284, 290, 352
 Hatvany Lili, bárónő 302
 Havighurst, Robert J. 405, 413, 425–428, 430–432, 435, 438–445, 454
 Haviland, John 46
 Hawrylchak, Sandra H. 573
 Hay, John 115
 Hayes, Sam W. 36, 546
 Headley, Phineas Camp 221, 244
 Heale, Michael 574
 Heath, Shirley Brice 199, 466
 Hegedüs Lóránt 153
 Heidler, David Stephen 36, 546
 Heidler, Jeanne T. 36, 546
 Heine, Heinrich 530
 Heisenberg, Werner 405, 428430, 437
 Helms, Jesse 477
 Hemming, Doris 107
 Hemming, H. H. 107

Henderson, Loy W. 27, 380
 Henderson, Valerie Land 27
 Hendin, Herbert 173
 Hendrickson, Sherry G. 566
 Hepplewhite, George 45
 Herczeg Ferenc 302
 Hermann Róbert 14, 222, 236, 257, 263, 571
 Herskovits, Melville J. 210
 Herzfeld, Victor Ritter von 531
 Herzl, Theodor 285
 Hess, Rudolf 322
 Hevő Péter 513, 574
 Hielscher, Margot 418
 Hietala, Thomas R. 36, 546
 Higham, John 79, 92, 94, 97, 98, 102, 111
 Hikomaro Sano 550, 568
 Hillard, George Stillman 222, 223, 228, 229, 231, 543
 Hilldring, John H. 425
 Himmeler, Heinrich 414
 Hindemith, Paul 345
 Hindenburg, Paul von 342
 Hinrichs, Uwe 562
 Hirsch, E. D., Jr. 475, 476
 Hitchcock, Alfred 419
 Hitler, Adolf 210, 274, 276, 284, 297, 308, 312–316, 319, 321–323, 329, 341–344, 346, 348, 349, 353, 354, 363, 375, 376, 393, 397, 400–402, 407, 408, 414, 418, 435, 440, 443, 446, 448, 451, 452, 454, 510, 512, 540, 549, 571, 572
 Hodge, F. W. 193
 Hodža, Milan 154
 Hoensch, Jörg K. 67
 Hofstadter, Richard 36, 112, 113, 177, 344, 546
 Hoitsy Pál 143
 Homérosz 49
 Honeck, Ed 274
 Hoover, Herbert 204, 378, 425
 Hoover, J. Edgar 501
 Hopfinger, Helga 570
 Horkheimer, Max 345
 Hornbeck, Stanley Kuhl 379

Horowitz, Joseph 21
 Horsman, Reginald 37, 547
 Horthy István 314
 Horthy Istvánné Edelsheim Gyulai Ilona grófnő [Mrs. Guy (Ilona) Bowden] 309, 310, 316, 317, 319
 Horthy Miklós 63, 263, 271–273, 299, 300, 304–307, 309–320, 323, 330–333, 336, 339, 374, 398, 570–572
 Horthy Miklósné Purgly Magdolna 305, 307
 Hory András 305, 323, 324, 333
 Hotschick, George M. 132, 133
 Hrdlička, Aleš 205
 Hrenek Éva 561, 564, 574
 Hubay Jenő [Huber Jenő] 531
 Huber, Kurt 422, 423
 Hughes, H. Stuart 345
 Hughes, Joan 555
 Hughes, Robert 472, 473, 477, 539, 561
 Hull, Cordell 381, 383, 384, 390, 395, 398
 Humm, Doncaster G. 370
 Hunt, Lynn 17, 73
 Huntington, Ellsworth 107
 Huntington, Samuel P. 35, 36, 58, 71, 72, 484, 547
 Huntington, Thomas W. 362
 Hunyady György 262, 263, 364, 377, 450
 Husband, W. W. 91, 160
 Huston, Walter Thomas 383
 Hutchins, Robert M. 429, 441
 Huxley, Julian 92
 Hülseman, Johann Georg Ritter von 224, 225, 265
 Ignotus [Veigelsberg Hugó] 52, 282–291, 578
 Ignotus Pál 257, 291
 Ignotusné Berényi Lili 285, 288, 291
 Iiams, Charlotte 58
 Illyés Gyula 511
 Imrédy Béla 305, 308, 312, 315, 329, 330, 338, 339
 Isenberg, Sheila 284

István, Szent, magyar király 309, 327
 Iszraeljan, Viktor 397
 J. Győri László 490, 507, 574
 Jackson, Andrew 33, 243, 244
 Jackson, C. D. 362
 Jackson, John Brinckerhoff 28
 Jackson, Robert H. 407
 Jacob, Margaret 17, 73
 Jagoda, Genrih Grigorjevics 394
 James, William 110
 Janda, Kenneth 39, 42
 Jankovich-Bésán József, gróf 338
 Janos, Andrew C. [János Csaba] 64
 Jánossy Dénes 218, 220, 257, 266
 Jansdotter, Anna 251
 Jaspers, Karl Theodor 438, 439
 Jászi Oszkár 143, 144, 147, 148, 257, 273, 287, 288, 510, 511
 Jaszi, Oscar [Jászi Oszkár]
 Jay, John 40, 42
 Jeffers, Robinson 38, 51
 Jefferson, Thomas 23, 40, 42–44, 56, 77, 473, 481, 482
 Jeffrey, Julie Roy 42, 70
 Jékely Zoltán 34
 Jenks, Jeremiah Whipple 85, 91, 103, 110, 160, 180–193, 195, 209, 489
 Jenninger, Philipp 452
 Jeszenszky Géza 148
 Johnsen, Julia E. 401, 408
 Johnson, Albert 102, 105
 Johnson, Allen 180
 Johnson, Alvin 351
 Johnson, Hiram 389
 Johnson, Lyndon B. 102
 Jókai Mór 523, 546, 548
 Jones, Peter d'Alroy 69, 70, 358
 Jones, Maldwyn Allen 114
 Joyce, D. Davis 24
 Joyce, James 304
 Józsa Péter 173
 József Attila 507
 József Ferenc királyi herceg 307
 József királyi herceg 273, 308

József, II. német-római császár 533
 Judson, Pieter M. 64
 Juhász Gyula [történész] 312, 339
 Juhász Vilmos 382
 Jürgensen, Kurt 413
 Kádár Judit Ágnes 236, 573
 Kádár Lynn, Katalin 375, 573
 Kadarkay, Arpad 253
 Kahler, Erich von 347, 446
 Káldor György 349
 Kalinyin, Mihail Ivanovics 385, 386
 Kálmán Imre 531
 Kaltenbrunn, Franz von 121
 Kánya Kálmán 299, 304, 305, 308, 319, 321–324, 328, 329, 338, 339
 Kapczynski, Jennifer M. 455
 Kaplan, Robert B. 550, 566, 568
 Karczag Judit 9, 161
 Kármán Mór [Kleinmann Mór] 447, 530
 Kármán Tódor [Theodore von Kármán] 274, 363, 405, 446–450, 454, 530, 571, 572, 574, 579
 Károly Krisztina 416, 479, 547, 549, 572
 Károly, IV., magyar király 271
 Károlyi Mihály, gróf 66, 149, 150, 271
 Karpovszkaja, Perl [Polina Szemjonovna Zsemcsuzsina] 388
 Karsen, Fritz 432, 434, 445
 Katona Anna 255
 Katus László 141, 146, 162
 Kaulbach, Wilhelm von 530
 Keane, A. H. 82
 Kecskeméthy Aurél 236–238, 244, 245, 251, 258, 267
 Keeler, B. 303
 Kéfauver, Grayson N. 403
 Kelényi B. Ottó 237
 Kellen, Konrad 355
 Kellermann, Henry 455
 Kelley, Robert F. 111–113, 380
 Kemény G. Gábor 130, 141, 142, 151, 154, 156, 157, 161
 Kemmerer, Edwin Walter 184
 Kempster, Walter 118, 119

Kennan, George F. 380, 383, 391
 Kennedy, Foster 362
 Kennedy, Paul 35, 52, 477, 480, 481, 493, 537, 561
 Kenyeres Ágnes 237, 239, 248, 372
 Keppler, Joseph 117, 172, 577
 Kerekes Lajos 375
 Kerenszkij, Alekszandr Fjodorovics 388, 390
 Kernstok Károly 511
 Kerpely Jenő 302
 Kerrigan, Nancy 474
 Kertész Mihály 273
 Keszi Imre 290
 Kett, Joseph F. 475
 Kettenacker, Lothar 413
 Kézdi Balázs 173
 Kézdi-Kovács Zsolt 274
 Kimball, Roger 476
 Kincses Ágnes 550
 King, Martin Luther, Jr. 55, 56, 474, 575
 Kingsland, Ambrose C. 226, 227
 Kipling, Rudyard 177
 Kiraly, Bela K. [Király Béla] 64, 68, 270
 Kirschenbaum, Howard 27
 Kisfaludi Strobl Zsigmond 302
 Kiss Jenő 562, 563, 565, 566
 Klaniczay Gábor 53, 198, 573
 Klebelsberg Kuno, gróf 141, 160, 511, 512, 527
 Klein, Holgar 266
 Klimke, Martin 14, 574
 Kline, Allen Marshall 180
 Klopfer, Bruno 207
 Knipf Elisabeth [Erzsébet] 571
 Knox, Howard Andrew 166
 Kobr, Miloš 329
 Koch, Adrienne 42
 Kodály Zoltán 304, 531
 Kodolányi Gyula 14
 Koertge, Noretta 572
 Koessler, Hans 531
 Kogon, Eugen 451
 Komlós Aladár 284
 Komlos, John H. 219, 224, 257, 266

Korányi Blanka bárónő 304
 Korányi Edit bárónő 304
 Korányi Frigyes báró 304
 Korányi István báró 304
 Korányi Sándor báró 302
 Korda Sándor 273
 Kornis Gyula 330, 337
 Kornis Károly 256
 Kosáry Domokos 548
 Koselleck, Reinhart 18
 Kossuth Lajos 11, 63, 65, 142, 217–235, 244, 256, 257, 260, 265–268, 275, 528, 543, 571, 577, 578
 Kotkin, Stephen 395
 Kottak, Conrad Philip 211
 Kovács Endre 162
 Kovács János Mátyás 558
 Kovács József 273
 Körmendi Ferenc 302
 Kövecses Zoltán 14, 415, 467, 480, 534, 536, 547, 552, 553, 558
 Kövesi Géza 277
 Kövesi Mariette [Neumann Jánosné] 278, 281
 Kramár Zoltán 116
 Kraus, Michael 24
 Krausz Tamás 393
 Kraut, Alan M. 83, 104, 115, 165167
 Kresztyinszkij, Nyikolaj Nyikolajevics 395
 Kroes, Rob 467, 519, 547, 553
 Krohn, Claus-Dieter 345
 Kulcsár Szabó Ernő 291, 572
 Kunder Antal 315
 Kunkel, Wolfgang 440
 Kunwald Cézár 302
 Kuper, J. B. H. 280
 Kurtz, Howard Vincent 400
 Kurzke, Hermann 286, 343, 354, 356, 403
 Kymlicka, Will 565
 L. Nagy Zsuzsa 273, 398
 Lackó Miklós 308
 Ladányi Mária 561, 564, 574

Láden, Oszáma bin 493
 Ladenburg, Rudolf 448
 Lafayette, Gilbert du Motier, Marquis de 225
 LaGuardia, Fiorello 271
 Laird, Charlton 466
 Lajos Tamás 454
 Landman, dr. 207
 Landon, Alfred 298
 Landor, Walter Savage 219
 Laney, Monique 415
 Láng Lajos 315
 Lansing, Robert 158, 159, 271
 László Fülöp [kassai migrációs ügynök] 128
 Latrobe, Benjamin Henry 44
 Lauck, W. Jett 85, 91, 103, 110, 160, 180, 489
 Laue, Max von 405, 429, 435, 436
 Laughlin, Harry H. 94, 102–104, 115
 Lazarus, Emma 176, 482
 Le Bon, Gustave 113
 Le Page, R. B. 555
 Lebrecht, Norman 22
 Lee, Robert E. 56
 Lefevre, André 82
 Lehnert, Herbert 353, 356
 Leist, Erich 432
 Lemos, Peter 84, 85
 Lenau, Nicolaus 530
 Lendvai, Paul [Lendvai Pál] 67
 Lengyel András 282
 Lengyel Emil 285
 Lengyel Menyhért 287, 289
 Lengyel Péter 9, 48, 53, 173, 235
 Lenin, Vlagyimir Iljics 290, 387
 Leó pápa, XIII. 526
 Lerner, Max 51, 52
 Lesser, Alexander 175, 210
 Leuchtenberg, William E. 8, 344
 Lévai Csaba 41
 Levin, Lev 394
 Levin, Lewis Charles 78, 150
 Levine, Robert 20
 Levy, David M. 364

Lewin, Kurt 364
 Lewinski, Ewa 289
 Lewinsky, Monica 539
 Lewis, Brackett 351
 Lewis, Simon 573
 Lewis, Sinclair 346
 Lieber, Francis 222, 223, 227–231, 543
 Ligeti Miklós 328
 Lincoln, Abraham 32, 55–57, 245, 257, 267, 358, 547
 Lind, Jenny 223
 Lindbergh, Charles 362
 Linder, Douglas O. 395
 Lindley, Ernest Hiram 109
 Link, Arthur S. 409
 Lippmann, Walter 337, 360
 Lissák Kálmán 288
 Liszt Ferenc 530
 Litvinov, Makszim Makszimovics 379, 389
 Livesey, Frederick 390
 Livi, Ridolfo 186
 Locke, John 39
 Lodge, Henry Cabot 79, 113, 114, 151, 176, 178–180, 187, 192, 268
 Loeb, Lotte 284, 286
 Loeb, William 131, 139
 Loewi, Otto 288
 Lojkó Miklós 62
 Long kapitány 218
 Longfellow, Henry Wadsworth 226
 Lónyay Menyhért, gróf 248
 Lopez, Noira A. 566
 Loughner, Jared Lee 495
 Lucas, Christopher J. 542, 561
 Luce, Henry R. 250, 251, 415, 416, 479, 480, 500, 537, 552, 561
 Ludanyi, Andrew [Ludányi András] 65
 Ludwig, Emil 306, 403
 Lugosi, Bela [Lugosi Béla] 273
 Lukács György 65, 342
 Luskin, John 360
 MacLean, Elizabeth Kimball 381, 383, 397
 MacLeish, Archibald 403, 413

- MacMurray, John V. 339
 MacNeil, Robert 466
 MacRae, Norman 277
 Madarász Anita 513, 574
 Maddux, Thomas R. 388
 Madison, James 40, 42, 43
 Mádl Antal 349, 352
 Madoff, Bernie 492
 Magyarics Tamás 12, 275, 379, 380, 480, 481, 570
 Magyary Zoltán 302
 Mahan, Alfred Thayer 34
 Mahler, Gustav 541
 Major Henrik 283, 578
 Majoros István 490, 513, 574
 Makkai Ádám 459
 Makkai János 335
 Makkai László 68
 Malone, Dumas 178, 180
 Malzberg, dr. 207
 Mann, A. Dudley 265
 Mann, Albert R. 405, 420, 421, 423, 425, 454
 Mann, Erika 354, 356, 454
 Mann, Golo 354
 Mann, Thomas 285, 286, 342–357, 363, 403, 404, 446, 451, 452, 569, 572, 573, 578
 Mann, Willy 426, 427
 Manning, Martin J. 359
 Márai Sándor 311, 511
 Marcus Aurelius 40
 Marcuse, Ludwig 350, 351
 Marino, Andy 284
 Marks, Shula 420, 573
 Markus, H. 263
 Marosy [Mengele] Ferenc 334
 Marsh, Robert C. 21
 Marshall, George C. 412, 425
 Marshall, T. H. 413
 Martin, Susan Forbes 84
 Martius, Heinrich 436
 Marx György 274
 Masaryk, Tomáš [Thomas] Garrigue 159, 173, 271, 333
 Maugras, Gaston 318
 Mayers, David 383
 McAdoo, William Gibbs 296
 McArthur, Tom 519, 521, 529, 547, 550, 551, 561, 564
 McCarthy, Joseph 356, 472
 McClafferty, Carla Killough 284
 McClay, Ellen 388
 McConnell, W. J. 86
 McCrum, Robert 466
 McDonald, James G. 348, 528, 532
 McDougall, Walter A. 547
 McDougall, William 33, 107
 McGinty, Brian 255
 McGrath, J. E. 20
 McIntire, Samuel 44
 McKeon, Richard 431
 McKibbin, George 430, 431, 445
 McKinley, William 79
 McLuhan, Marshall 25
 McMillan, Daniel A. 64
 McNarney, Joseph T. 425
 Meade, R. V. 22
 Medgyes Péter 558, 560, 566
 Medwell, Claire 557, 579
 Meinel, Julius 271
 Meitner, Lise 448
 Melles Béla 304
 Melville, Herman 38
 Melville, Hermann 48
 Mendel, Gregor Johann 94
 Mendelssohn, Peter de 348
 Mendelssohn-Bartholdy, Felix 21
 Meng, Eudora Virginia 295
 Merck, Walther 427, 428
 Mérei Gyula 264
 Merk, Frederick 37, 547
 Merkel, Angela 453
 Merrill, Dennis 36, 107, 379, 380, 484, 546
 Messersmith, George S. 295, 327
 Mesthrie, Rajend 550, 555, 556, 568
 Mészáros Judit 363
 Mészáros Károly 256
 Metternich, Klemens Wenzel Lothar Fürst von 253, 254

- Meyer, Agnes E. 352, 354
 Michelangelo, Buonarroti 462
 Michener, James A. 274, 275
 Mikojan, Anasztasz Ivanovics 394, 395
 Miles, Edwin A. 51
 Mills, James A. 333, 334
 Mills, Robert 46
 Milner, Martin 552, 579
 Miscamble, Wilson D. 391
 Missler, F. 212
 Mitscherlich, Alexander 455
 Mitscherlich, Margarete 455
 Mocsáry Lajos 147, 148
 Moholy-Nagy, Laszlo [Moholy-Nagy László] 345
 Molho, A. 73
 Molnár Ferenc 287, 522
 Molo, Walter von 356
 Molotov, Vjacseszlav Mihajlovics 386–390, 579
 Montagu, Edward Wortley 41
 Montefiore, Simon Sebag 393
 Montesquieu, Charles-Louis de Secondat, La Brède és Montesquieu bárója 3840
 Montez, Lola 223
 Montgomery Riddell, Jean, Mrs. 273
 Montgomery, James Albert 295
 Montgomery, John Flournoy 272, 295–335, 337–341, 360, 398, 399, 570, 571, 578, 579
 Moody, Eric N. 233
 Móra Ferenc 523
 Morawska, Ewa 115
 Moreland, R. L. 263
 Morgan, Curtis F. 409
 Morgenthau, Henry, Jr. 409
 Morison, Samuel Eliot 78
 Morris, Christopher 36, 546
 Morse, Samuel F. B. 23, 77, 78
 Morton, A. L. 59, 73
 Mosse, George L. 93
 Moyle, Walter 41
 Moynihan, Daniel Patrick 26
 Mozart, Wolfgang Amadeus 21
 Munro, Dana 333

- Munro, William B. 178
 Munson, Edward L. 362
 Murphey, Murray G. 48
 Murphy, Gardner 364
 Murphy, Robert 432
 Murray, Henry A. 364
 Murray, Robert K. 102
 Mussolini, Benito 314, 326, 334
 Müller, Gerhard 561
 Müller, Max 82, 92, 95
 Münsterberg, Hugo 20, 364
 Myers, William I. 420
 N. Kiss Zsuzsa 176, 219
 Nachtsheim, Hans 433
 Nádasdy Ádám 536
 Nadel, Stan 83, 152, 214, 572
 Nader, Kathleen 495
 Nagel, Charles 86, 89, 90
 Nagy Ferenc 276, 578
 Naimark, Norman M. 406
 Namier, L. B. 145
 Napóleon, Bonaparte 322, 365
 Nash, Gary B. 42, 70, 71, 73
 Nash, Paul 115
 Nau, Henry R. 537, 561
 Naumann, Uwe 356
 Neely, Mark E., Jr. 32, 547
 Nékám Lajos 302
 Nemes, Robert 64
 Németh G. Béla 548
 Neufeld, Michael J. 415
 Neumann, John von [Neumann János] 274, 276–281, 345, 351, 352, 354, 363, 511, 578
 Neumann Jánosné Zemplényi Klára 351, 352
 Neumann, Alfred 274, 276–281, 345, 354, 363, 511, 578
 Neumann-Whitman, Marina von 277, 278
 Neurath, Konstantin Freiherr von 322
 Nevins, Allen 79, 113
 Newman, Francis W. 221
 Newton, Wilbert [alias Junius Arian] 95, 96
 Nguyen Luu, L. A. 262

Niebuhr, Reinhold 18
 Niederhauser Emil 152
 Nietzsche, Friedrich 356
 Nikisch, Arthur 531
 Nixon, Edgar B. 296
 Nora, Pierre 56, 73

Nyomárkay István 574

O'Malley, Sir Owen St. Clair 320, 321
 O'Neill, Eugene 519
 O'Sullivan, John L. 32
 Oakes, P. J. 262
 Oakhill, Emily J. 362
 Obama, Barack Hussein 505
 Ogden, Charles Kay 521, 551
 Ohl, P. V. 389
 Oláh Gusztáv 302
 Orbán Orsolya 173
 Ordway, Frederick Ira 415
 Orłowski, Leon [Leon Orłowski] 335
 Ormos Mária 305, 312, 316, 455, 486, 498, 574
 Orosz István 254
 Orosz Magdolna 571
 Orsman, Harry W. 555
 Országh László 459, 460, 559
 Orwin, Clifford 72
 Osborn, Henry Fairfield 99
 Osenberg, Werner 448
 Ossietzky, Carl von 342
 Ostler, Nicholas 547, 553
 Ottlik György 302, 331, 335
 Ottlik Iván 237, 248, 249, 251, 259
 Ovidius Naso, Publius 39
 Owsley, Alvin M. 303, 306

Pachter, Marc 252, 255
 Paine, Thomas 31, 32, 43, 546
 Pajkossy Gábor 221
 Pál pápa, VI. 49
 Pálffy Géza, gróf 338
 Palladio, Andrea 44
 Palm, Risa 29
 Pamlényi Ervin 312

Papen-Bodek, Patricia von 64
 Papp Andrea 574
 Paredes, Liana 400
 Parker, Edward G. 221, 223
 Parrington, Vernon L. 18, 48
 Parris, Alexander 46
 Pasternak, Joe 273
 Pastor, Peter [Pásztor Péter] 68, 270
 Pataki Ferenc 450
 Pataki, George 235
 Paterson, Thomas G. 379, 380, 484
 Páthy Ernő 317
 Páthy Sándor 317
 Patkós András 572
 Pauley, Edwin W. 412
 Paxton, Robert O. 67
 Peckham, G. W. 181
 Pelényi János 304
 Pell, Herbert Claiborne, Jr. 313, 314, 337, 338, 578
 Pell, Olive 338, 578
 Pennycook, Alastair 520
 Perczel Miklós 267
 Perényi Erzsébet 569
 Perényi Zsigmond, ifj., báró 304
 Pérez-Llantada, Carmen 550, 568
 Perry, Ralph Barton 362
 Persson, Bodil E. B. 251
 Péter Ágnes 363, 573
 Péter László 62
 Péter, I., „Nagy”, orosz cár 385, 387
 Pető Márk 67
 Pfanner, Helmut F. 345
 Phillipson, Robert 533, 542, 554, 568
 Piloty, Karl von 530
 Pintér Józsefné 352
 Piotrowski, N. L. 89
 Piranesi, Giovanni Battista 43
 Piszkievich, Dennis 415
 Pisztor Ferenc 163, 165, 170, 171
 Pittaway, Mark 66
 Pivány Jenő 265
 Pjatakov, Georgij Leonyidovics 391, 392
 Pjatigorszkij, Gregor 21

Platón 39, 106
 Pléh Csaba 108–110
 Pletnyov, Dmitri Dmitrijevics 395
 Plo, Ramón 550, 568
 Plutarkhosz 39, 41
 Pogány József [John Pepper] 62
 Pók Attila 474, 528, 570
 Pók Lajos 342, 343
 Pokol Béla 474
 Polanyi, Michael [Polányi Mihály] 509, 511, 512, 570
 Politzer, Jerome 296
 Poole, Millicent E. 22
 Poór János 198
 Pope, Arthur Upham 361
 Popper Dávid 531
 Porsdam, Helle 14, 574
 Post, Marjorie Merriweather 382, 383, 400, 579
 Potowski, Kim 553
 Powderly, Terence Vincent 118, 125, 131–136, 161, 269, 270
 Pödör László 355
 Pred, Allan 29
 Pressburger, Giorgio 528
 Priest, Dana 494
 Pritz Pál 305, 313, 322
 Procter, Paul 561
 Procter-Brown, F. 551
 Pronay, Nicholas 413, 417, 420, 450
 Przyrembel, Alexandra 434
 Publius Valerius Publicola 42
 Puskás Julianna 111, 116, 126, 145, 146, 164, 268
 Putty Lia 273

Rácz Árpád 574
 Rácz István 118
 Radek, Karl Bernhardovics 391, 392
 Radó Sándor 285, 286
 Radosavljevich, Paul R. 199–201
 Rady, Martin 66
 Radzinszkij, Edvard 393
 Rahe, Paul A. 40, 41
 Rákoš, Elo 128

Rákosi Jenő 143
 Ramsey, Sir Patrick 303
 Ramsland, Katherine 495
 Ránki György 312, 320
 Raphael, Ray 57
 Rátz Miklós
 Rau, Fritz 342
 Ravel, Maurice 21
 Rayner, Steve 28
 Reagan, Ronald Wilson 477, 537, 545
 Reeves, Pamela 199
 Reimers, David M. 79
 Reinhold, Meyer 50
 Remarque, Erich Maria 72
 Rembrandt, Harmenszoon van Rijn 462
 Remington, Charles à Court 275
 Renn, Jürgen 344, 454, 572
 Révai Miklós 549
 Revel, J. 73
 Revel, Paolo Thaon di 300
 Réz Pál 347, 350352, 354356
 Rhodes, Richard 494
 Richter, Hans 531
 Ricks, Tiffany 566
 Riddell, Jean, [Mrs. Richard J.] 273, 297, 302, 317, 578
 Riefenstahl, Leni 418
 Ring Éva 198
 Ripley, William Z. 82, 97, 98
 Ritchie, Frank 351
 Rivet, Paul 208
 Robinson, Pat 477
 Rockefeller, John D. 151
 Rockefeller, John D., III 420, 421
 Roeckelein, Jon E. 20
 Roese, C. 186
 Rogers, Carl Ransom 27, 463
 Rogers, Isaiah 46
 Rogovin, Vadim Z. 395
 Romaine, Suzanne 562, 565
 Romerstein, Herbert 359
 Romsics Gergely 455
 Romsics Ignác 274, 311, 312, 376, 450
 Rónay Jácint 262, 263, 364
 Rooney, Kathy 556

Roosevelt, Franklin Delano 56, 272, 286, 288, 295–300, 305, 308, 316, 344, 348–351, 358–361, 368, 379, 381, 386, 388, 390, 392, 397, 400, 401, 407–409, 412, 417, 578
 Roosevelt, Nicholas 272, 330, 337
 Roosevelt, Theodore 27, 34, 50, 79, 81, 88, 106, 113, 134, 138, 139, 151, 177, 180, 268, 271
 Root, Elihu 85, 86, 139
 Rose, Kenneth W. 362
 Rosenberg, Alfred 322
 Rosengoltz, Arkagyij Pavlovics 394, 395
 Ross, Edward A. 96, 177
 Rossini, Daniela 114, 271, 570
 Royce, Josiah 34
 Rozenblit, Marsha L. 64
 Rozov, David Aronovics [David A. Rosoff] 395
 Rózsa Miklós 273
 Röder, Werner 344, 363
 Röhm, Ernst 297
 Rubenstein, James M. 28
 Ruhm von Oppen, Beata 409
 Ruisz, Dorottya 41
 Rumpler, Helmuth 62
 Rush, Benjamin 48, 49
 Rushdie, Salman 554, 555, 557
 Russell, Jeffrey Burton 17
 Rutkoff, Peter M. 345
 Ruttkay Veronika 363, 573

 Sabo, Steven 88
 Sakmyster, Thomas L. 62, 63, 99, 309, 313–315, 317, 320, 374
 Sallustius Crispus, Caius 41
 Salomon, Ernst von 284, 414, 422
 Sanders, Ivan 68, 270
 Sandford, Charles W. 267
 Sandino, Augusto César 379
 Sardar, Ziauddin 58, 547
 Sargent, Frank P. 81, 117, 121, 124, 126, 127, 129–131, 133, 134, 136, 156, 161, 270
 Sárközi Éva 572

Sárközi György 349
 Sartain, Aaron Q. 369
 Sattler, Dieter 443, 444
 Schaber, Will 347–349
 Schallenger, M. C. 327, 328
 Schaufuss, Tatiana 351
 Scheemann, Ludwig 93
 Schiller, Friedrich von 530
 Schiller, Kay 455
 Schilling, Rudolf 454, 572
 Schlesinger, Arthur M., Jr. 72, 540, 547, 561
 Schlögel, Karl 395
 Schneider, Edgar W. 553, 555
 Schneider, William H. 420
 Schnitzler, Arthur 530
 Scholtz András Id. Zalai Scholtz András
 Schonberg, Harold C. 21
 Schröter, Klaus 342
 Schulteis, Herman J. 118
 Schultz Ignác 288
 Schultz, Alfred P. 177
 Schulzinger, Robert D. 379, 380, 398
 Schuman, Jacob Gould 440
 Schüler, Winfried 93
 Schwartz Ferenc 162, 163
 Schwartz Ottó 163
 Schwarz, Hans-Peter 455
 Schwarzenegger, Arnold 58
 Schweitzer, Helmuth 455
 Scopes, J. T. 472
 Scott, Sir Walter 223
 Scott, William B. 345
 Sears, Richard W. 86, 90
 Sélley Sándor 121
 Semsey, Charles 119, 125–131, 133, 136, 156
 Sergi, Giuseppe 82, 93, 199, 201
 Seton-Watson, R. W. [Scotus Viator] 144, 145, 148
 Sforza, Carlo, gróf 350
 Shakespeare, William 221, 222, 257, 266, 467, 519
 Shapiro, H. L. 207
 Shaw, George Bernard 519

Sheraton, Thomas 44
 Shumsky, Neil Larry 114, 508
 Siebold, Janet 288
 Siegel, Katherine A. S. 389
 Siegfried, André 107, 108
 Sigray Antal, gróf 304, 330
 Sík Endre 289, 290
 Silber, Michael K. 64
 Silva, Penny 555
 Simon, Theodore 167
 Simpson, O. J. 540
 Sinkó Ervin 392
 Skal, Georg von 176, 185
 Smend, Rudolf 448, 449
 Smith, J. 263
 Smither, Roger 420
 Snowden, Edward 502
 Snyder, Michael T. 483
 Sobe, Noah W. 451
 Solomon, Barbara Miller 112
 Somlay, L. R. [Solymár László] 382
 Somogyi Pál László 537
 Soros György 14
 Soukhanov, Anne H. 521
 Soulé, Jean-Luc 528
 Soulé, Pierre 218
 Sötér István 530
 Spalek, John M. 345, 350, 353, 573
 Spears, Richard A. 19
 Spencer, Donald S. 219, 226
 Spencer, Herbert 98, 112, 113, 151, 177
 Spengler, Oswald 52, 477
 Spielberg, Steven 473
 Spier, Leslie 207
 Spisiak, Jan 320
 Srbik, Franz Ritter von 115
 Stachorski, Stephan 403
 Stallone, Sylvester 357
 Staud Miklós 280
 Staudinger, Else 291
 Stead, William Thomas 36, 547
 Stearn, Gerald Emanuel 32, 547
 Steed, Henry Wickham 145, 272
 Steel, Ronald 360
 Steidl, Annemarie 83, 152, 214, 572

Stein Marcell 509
 Stein, Leon 93
 Steiner, Dorothea 570
 Steinmetz, R. S. 199
 Stephanson, Anders 37, 547
 Stern, Bernhard J. 208
 Sternberg, Charles 289
 Stieglitz, Alfred 100, 577
 Stiles, William H. 265
 Stoddard, Clinton 107
 Stoddard, Theodore Lothrop 104–106
 Stoker, Donald J., Jr. 388
 Stolarik, Marian Mark 153
 Stone, Oliver 473
 Stoner, George W. 125, 133
 Storer, Bellamy 115
 Stotsky, S. 58
 Strauss, Herbert 344, 364
 Strelka, Joseph 345
 Strickland, William F. 46
 Strong, E. K., Jr. 370
 Strong, Josiah 112, 151
 Strunsky, Sheba 288
 Stuart, Nancy Rubin 400
 Stuhlinger, Ernst 415
 Suetonius, Caius, Tranquillus 39
 Sugar, Peter F. [Sugár Péter] 61, 62
 Summers, Laurence H. 484
 Sumner, Charles 222, 227, 229–231
 Sumner, William Graham 151, 177
 Sundberg, Norman D. 22
 Susman, Warren I. 500, 547, 561
 Swope, Gerard 379
 Sykes, Charles J. 539, 561

 Szabad György 219, 255, 257, 266, 267
 Szabó Éva 377, 573
 Szabó Éva Eszter 489
 Szabó László Zsolt 35, 58, 547
 Szabó Sámuel 119
 Szabó Xavér Ferenc 531
 Szabolcsi Miklós 548
 Szaddám Huszein 450, 501
 Szalai Sándor 22
 Szalai Veronika 551

Szállasi Ferenc 305, 312, 313
 Számwald Gyula [Julius H. Stahel] 244
 Szarvasy Mihály 206
 Szász Ottó 510
 Szathmáry Lajos 272
 Széchenyi Ágnes 9
 Széchenyi István gróf 63, 237
 Széchenyi László gróf 304
 Széchenyi Zsigmond gróf 330
 Szegedi Gábor 409, 417, 451
 Székely Gábor 286, 357, 572
 Szekfű Gyula 49, 309
 Szende Zoltán 351
 Szent-Györgyi Albert 509, 511
 Széplaki, Joseph 218, 219, 257, 266
 Szerebjakov, L. 391
 Szilard, Leo [Szilárd Leó] 274, 345, 363, 454, 511, 512, 571
 Szinai Miklós 312
 Szirmai Albert 531
 Szladits Károly 144
 Szokolnyikov, Grigorij 391
 Szőke Szakáll [Gerő Jenő] 273
 Szöllősy Klára 26, 47, 342
 Szűtő, József Visszarionovics 319, 322, 383–389, 391, 393, 395–398, 410, 540, 579
 Szűcs Jenő 68
 Szűcs László 312

Tabori, Paul 173
 Tacitus, Publius Cornelius 39, 41
 Taft, William Howard 50, 79, 8791, 190
 Tagliabue, John 554
 Taine, Hippolyte Adolphe 97, 98
 Takács Ferenc 304
 Takahasi Hodzsi 559
 Tako, Laslo E. [Takó László] 219, 257, 266
 Talbott, Strobe 484
 Táncsics Mihály 254
 Tannen, Deborah 465
 Tanner, James Mourilyan 197, 200, 202, 211
 Taraszovics Sándor 270, 271
 Tarnóc András 236, 251, 573

Tarnói László 571
 Taylor, Edmond 362
 Taylor, Frederick Winslow 19
 Taylor, Zachary 256
 Teleki László, gróf 265
 Teleki Pál, gróf 304, 309, 319–321, 330, 335, 336, 339, 340
 Teleki Pálné Bissingen-Nippenburg Johanna, grófnő 320
 Teller Ede [Edward Teller] 274, 345, 363, 509, 511, 572
 Telschow, Ernst 434, 435
 Temperley, Harold W. V. 145
 Tent, James F. 403405, 412, 413, 416, 429, 439–441, 579
 Terman, Lewis M. 108–110
 Tezla Albert 111, 115, 149, 164, 268
 Thierry Heribert, báró 339
 Thimm, Utz 415
 Thirring Gusztáv 571
 Thomas, William I. 101
 Thompson, Dorothy 346, 354
 Thoreau, Henry David 26, 47, 49
 Thornton, William 44
 Thuleen, Nancy 404
 Timár Andrea 363, 573
 Tisza István, gróf 64, 122–124
 Tocqueville, Alexis de 45, 49, 50, 217, 253, 254
 Tokes, Rudolf L. [Tőkés Rudolf] 65
 Tolan, John H. 349, 350
 Toller, Ernst 342
 Tolsztoj, Lev 462
 Topinard, Paul 82
 Tornbjør, Charlotte 251
 Toscanini, Arturo 21, 22, 350, 577
 Town, Ithiel 46
 Toynbee, Arnold Joseph 52, 477
 Török Aurél [ponori Thewrewk Aurél] 198
 Travers, Howard K. 313, 337, 338
 Trefil, James 475
 Trenor, John J. D. 125, 136, 156
 Trockij, Lev Davidovics 391, 396
 Trollope, Anthony 522

Truman, Harry S. 381, 397, 398, 410, 412, 423, 579
 Trump, Donald John 382, 486, 499–506, 575
 Tuck, Stephen 14, 574
 Tucker, George 46
 Tucker, Robert 395
 Tuhacsevszkij, Mihail Nyikolajevics 392
 Turner, Frederick Jackson 24, 27
 Turner, J. C. 262
 Tuveson, Ernest Lee 36, 547
 Tverdot György 291, 572
 Twain, Mark 492
 Tydings, Millard 385
 Tyler, Leona E. 22

Ueda, Reed 58
 Ujvári Péter 239
 Ulehla, Josef 145
 Ullein-Reviczky Antal 304, 319, 331
 Ullein-Reviczky Lovice Mária 578
 Ulrich, Vaszilij Vasziljevics 394, 395
 Upton, A. F. 110, 268, 570
 Urbán Aladár 254, 256, 360, 361
 Urbanitsch, Peter 62, 146

Vad János 454, 572
 Vadon Lehel 14, 236, 263, 570
 Valet, Hans Rudolf 353, 578
 Vambéry, Rustem [Vámbéry Rusztem] 273, 284, 286–288
 Varconi, Victor [Várkonyi Mihály] 274
 Vardy, Steven B. [Várdy Béla] 65
 Vári András 236, 237, 245
 Veér András 165
 Verdi, Giuseppe 22
 Vergilius, Publius. Maro 39
 Vermes Gábor 64
 Veselovský, František [Veselovský Ferenc] 130, 151, 157
 Veszelszki Ágnes 575
 Vészi József 302
 Vico, Giambattista 52
 Vida István Kornél 245
 Vidal, Cécile 574

Viktor Emánuel, III., olasz király 310
 Villani Lajos, báró 330
 Vilmos, II., német császár 91, 434
 Vince Máté 363, 573
 Vincent, Bernard 51, 467, 519, 547, 553–555
 Vinci Gigliucci, Luigi Orazio di, gróf 322
 Virchow, Rudolf 174, 202
 Visinszkij, Andrej Januarjevics 395
 Vladár Zsuzsa 561, 564, 574
 Volgyes, Ivan [Völgyes Iván] 64
 Volkmann, Robert 530
 Vorosilov, Kliment Jefremovics 394, 395
 Völgyesi Ferenc 249–251, 261
 Völgyesi Ferencné 237, 249
 Vörnle János 340

Wachtel, David 163
 Wadsworth, Guy W. 226, 370
 Wagner, Richard 93, 343
 Wahrmann Mór 238, 239
 Wain, John 466
 Waldapfel Eszter 265, 266
 Waldbauer Imre 302
 Waldbauer József 531
 Walker, Jim 42, 43
 Wallace, Henry A. 407
 Walter, Bruno 350, 354, 577
 Walter, Thomas Ustick 45, 46
 Waquet, Françoise 48, 50
 Warburg, Bettina 284, 285
 Warburg, Ingrid 284287
 Warburg, Otto Heinrich 405, 432, 433, 445
 Ward, Barbara 25
 Ward, Bob 415
 Ward, Robert DeCourcy 91, 92, 94
 Washington, George 43, 55, 56, 245, 330, 360, 485, 541
 Wattendorf, Frank L. 447, 448
 Weber, John B. 118, 119
 Weber, Max 18
 Webster, Daniel 222–225
 Webster, Noah 42, 51
 Weckel, Ulrike 455
 Wedgwood, Josiah 44

Weeks, Sinclair 42
 Weill, Kurt 345
 Weinberg, Albert K. 33, 547
 Weindling, Paul 420, 573
 Weiner Leó 304, 531
 Weisgal, Meyer W. 351
 Weizmann, Chaim 351
 Weizsäcker, Carl Friedrich von 429
 Welch, David 455, 579
 Welles, Sumner 339, 384
 Wellington, Arthur Wellesley, 1st Duke of 223
 Wells, Herbert George 333
 Wells, Herman B. 417
 Werfel, Franz 345, 354, 363
 Werner, Michael 53, 573
 Wesselényi Miklós, báró 217
 West, Andrew Fleming 50
 Weyer, Johannes 415
 Whelpley, J. D. 115
 Whitehouse, Vira Boarman 359
 Whitman, Walt 34, 547
 Whitney, William Dwight 82
 Wigner, Eugene [Wigner Jenő] 274, 345, 363, 509, 511
 Wilcox, Walter F. 111
 Wilder, William H. 86, 90
 Wildi-Montgomery, Hedwig 295, 296
 Wilhelm Károly 280, 281
 Willard, Solomon 46
 Willcox, Walter Francis 184
 Willett, Ralph 455
 Wilson, Keith 413, 417, 420, 450
 Wilson, Woodrow 50, 86, 88–91, 158, 159, 177, 270, 271, 295, 296, 299, 330, 360, 381, 409
 Winans, C. S. 157
 Winckelmann, Johann Joachim 43

Winer, Lise 555
 Wingfield, Nancy M. 64
 Winkler, Heinrich August 455
 Winter, Rolf 460
 Winthrop, John 31
 Wintour, Laura 420, 573
 Wittke, Carl 159, 271
 Wolf, Michaela 562, 568
 Wood, Gordon S. 41, 73
 Wortis, S. Bernard 364
 Wright, Sue 568
 Wright, William 400
 Wrzos, Konrad 333
 Wyman, David S. 344

Yerkes, Robert M. 362
 Young, Ammi Burnham 46
 Young, Kimball 372

Zacharasiewicz, Waldemar 173, 242, 263, 273, 275, 570
 Zalai Scholtz András 334
 Zangwill, Israel 106
 Závodszky Géza 253255, 267
 Zegarra-Coronado, Aurea G. 566
 Zeitlhofer, Hermann 83, 152, 214, 572
 Zemeckis, Robert 472, 473
 Zemplényi Klára [Neumann Jánosné] 351, 352
 Zepp, Marianne 412, 413, 417
 Zerkowitz Emil 137, 138, 259, 260, 269
 Zinn, Howard 59, 547
 Zonda Tamás 173
 Zook, George F. 423
 Zsigmond László 286, 357, 572
 Zsoldos Géza 262

X270313

Az egykor fehér, angolszász, protestáns (WASP) európai bevándorlók által felépített amerikai nemzet a minden irányból érkező hatalmas, mind inkább színesedő bevándorló tömegek hatására a 19. század közepevége óta folyamatos demográfiai változáson megy át. Kipusztították az indián őslakosságot, ugyanakkor jelentősen megnövekedett a valaha behurcolt fekete bőrűek számaránya. A nem WASP tömegek sokféle értékrendet, vallást, etnikai kötődést hoztak magukkal, és ez alapjaiban változtatta meg az ország eredeti társadalmi és – ha volt – gondolkodási homogeneitását. Amerika ma már nagyon nemcsak egykor volt angol gyarmatok örököse, hanem multikulturális, kisebbségeiben is öntudatra ébredő, egyre inkább többnyelvű és sokkultúrájú ország, amelynek értékvilága immár kevésbé az összekapcsolódás, mint inkább a szétartás irányába mutat. A bevándorlás fő iránya Latin-Amerikából mutat Észak felé, de nagy tömegek érkeznek Délkelet-Ázsiából is.

Az Egyesült Államok történelmével, kultúrájával kapcsolatos, több évtizedes kutatásaim alapján egységes keretben teszem áttekinthetővé amerikanisztikai tanulmányaimat, döntően saját levéltári munkám és saját tapasztalataim alapján kibontakozó Amerika-képemet. A válogatás kijelöli azokat a hangsúlyokat, melyeket az Egyesült Államok társadalom- és politikatörténetének legutóbbi másfélszáz évében kiemelkedően fontosnak tartok, ezek közül is a bevándorlás, a bevándorláskorlátozás, az amerikai „fajok” kérdéseit, és kiemelten tárgyalom a magyar-amerikai kapcsolatok történetét, az Egyesült Államok szerepét a második világháborúban, az „amerikai évszázad” jóslatát és az amerikai angol nyelv szerepét a nagyvilágban. Számos, eredetileg történeti kérdésnek tűnő témáról fokról fokra világossá vált, hogy máig – vagy ma újra – nagyon fontos problémái az Egyesült Államoknak. Így olvasva, a kötetnek van bizonyos, már-már napi aktualitása is.

Frank Tibor

6000 Ft

ISBN 978 963 693 855 0

Amerika világai

Frank Tibor

GONDOLAT

X 2703/13

97

F91

Frank Tibor

Amerika
világai